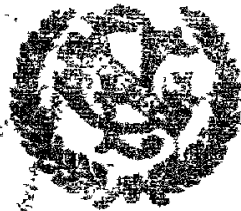

ચુડેલનો વાંસો

અથવા

એક નવીની આત્મકથા

(અધિક દરમ.)

“ગુજરાતી” ઇન્ડિયન પ્રેસ

બુકસેલર્સ, મળલી શર્મા એન્ડ કંપીશન એવન્યુ

સામુલિ ઇન્ડિયન, બનારસ રોડ,

કોલકાતા-૨૦, ઇન્ડિયા

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૨૮૦૨ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ યુદ્ધનો ઇતિહાસ

વિષય ઇ - ૩

ચુડેલનો વાંસો

અથવા

એક નટીની આત્મકથા

(પ્રથમ દ્રશ્ય)

એક સાધન-સત્યધરનાવલિની મનોવેધક નવલકથા
(સંશોધિત નૂતન સંસ્કરણ)

કર્તા

કસ્તુર નારાયણ વિસનજી

(બીજી આવૃત્તિ)

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં

નટવરલાલ ઇન્જીરામ દેસાઈએ બાંધ્યું.

પ્રાસૂન બિલ્ડીંગ્સ, બજારગેટ સ્ટ્રીટ, ફોર્ટ, મુંબઈ નં. ૧

ઇ. સ. ૧૯૨૬ સંવત્ ૧૯૮૨

૪-૦-૦

"Truth of itself is of sufficient worth,
Nor needs it gloss of art to set it forth."

DRAYTON

“સત્યમાં એવી તો સંપૂર્ણ યોગ્યતા હિંવા શક્તિ રહેલી છે કે,
તેને યોગ્ય સ્વરૂપમાં વ્યક્ત કરવામાટે કૃત્રિમ કળાની આપણીની
આવશ્યકતા છે જ નહિ.”

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ મંથાલ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૨૮૦૨

(ગ્રંથસ્વામિત્વના સર્વ અધિકાર “ગુજરાતી” પ્રેસના માલીકાએ
સ્વાધીન રાખ્યા છે)

Printed by Natverlal Itcharam Desai and Published by
Natverlal I. Desai, Madanlal I. Desai and Babubhai I. Desai

AT

THE “GUJARATI”.PRINTING PRESS

SASSOON BUILDINGS, BAZARGATE STREET,
FORT, BOMBAY No. 1.

અંત્યસમર્પણ

જે

સુધારકમંન્ય ભારતીય સ્ત્રીપુરુષો વર્તમાનકાળને ‘જ્ઞાનયુગ’
અથવા ‘પ્રકાશયુગ’ના નામથી ઓળખનારાં; બાળલગ્નના
પરમ વિરોધી; યુવાયુવતીલગ્નના પ્રતિપાદક; પુરુષોચિત
સ્ત્રીશિક્ષણના પરમપુરસ્કારક; કેવળ વૈધવ્યનેજ વ્યભિચાર-
વૃદ્ધિના આદિકારણ તથા પ્રધાન કારણ તરીકે સ્વીકારનારાં;
ધનાઢયતામાં જ કુલીનતાને જોનારાં; સંપૂર્ણ સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યના
સુદૃઢ સમર્થક; મુંબઈ તથા કલકત્તા જેવાં વિશાળ
નગરોને કેવળ તેમનામાંનાં વિલાસસાધનોની વિપુલતા
તથા તેમના રમણીય ભયંકર બાહ્ય સૌન્દર્યના કારણથી
દેવનગર કિંવા નન્દતવન સાથે સરખાવનારાં અને ધર્મ
તથા નીતિના મિથ્યા આડંબર કિંવા હંભને દર્શાવવામાટે
મહાભયંકર, ધર્મધ્વંસિની, નીતિનિકૃન્તની, વ્યભિચાર-
વર્ધની, અત્યાચાર પ્રસારિણી તથા સમાજસન્માનસંહારિ-
ણી સત્ય ઘટનાના ઉચ્ચાર તથા શ્રવણમાત્રને પણ ઘોરતમ
પાતક માનનારાં છે; તે ભારતીય સ્ત્રી તથા પુરુષોને વર્ત-
માનકાળમાં રમણીયતાની સાથે જે ભયંકરતા અસ્તિત્વ
ધરાવે છે તે ભયંકરતાનો સાક્ષાત્કાર કરાવવાના શુભ
ઉદ્દેશથી પ્રસ્તુત સર્વથા સત્ય ઘટનામયી આત્મકથા અથવા
નવલકથા સાદર સમર્પિત કરવામાં આવે છે.

ઉખીયાણાની ઉકેલ

સૂચના

ભોમીયાની ભૂલથાપથી ભરમાતું નહિ
ભળતાં નામ અને ઠેકાણાથી ગુચવાડામાં પડતાં ખચવાની

ચાવી

“ગુજરાતી” પ્રેસના ધાર્મિક પુસ્તકો
“ગુજરાતી” પ્રેસની સામાજિક નવલકથાઓ
“ગુજરાતી” પ્રેસના કાવ્યગ્રન્થો
“ગુજરાતી” પ્રેસની નવલકથાઓ
“ગુજરાતી” પ્રેસનાં સંસ્કૃત પુસ્તકો
“ગુજરાતી” પ્રેસનું શુદ્ધ કાર્તિકી પંચાંગ
“ગુજરાતી” પ્રેસનું ચૈત્રી પંચાંગ
“ગુજરાતી”ની ઐતિહાસીક લેટે અને વાતોઓ
“ગુજરાતી”ની સામાજિક નવલકથાઓ

વિગેરે વિગેરેનું માટું સૂચિપત્ર મંગાવો
ઉપર દર્શાવેલા સર્વ પુસ્તકોના સર્વ હકકો “ગુજરાતી” પ્રેસના
હાલના માલીકોને મળ્યા છે.

“ગુજરાતી” પ્રેસના સર્વાંગી પુસ્તકો મળવાનું એકજ ઠેકાણું—
મેનેજર,

“ ગુજરાતી ” પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ.

બુકસેલર્સ એન્ડ પબ્લીશર્સ.

સાસુન બિલ્ડીંગ,

બજારગેટ સ્ટ્રીટ, ફાઈ, મુંબઈ નં. ૧.

પ્રસ્તાવના

—૩૩૩૩૩૩—

“Let me at least clearly assert this, that whether novels or poetry or history be read, they should be chosen not for their freedom from evil, but for their possession of good. The chance and scattered evil that may here and there haunt or hide itself in a powerful book, never does any harm to a noble girl.”

Ruskin's “Sessame and Lilies.”*

૬૦ સ. ૧૯૧૩ ના ફેબ્રુવારી માસની ૬ મી તારીખના ‘ગુજરાતી’ના અંકમાં પ્રથમ પ્રસ્તુત ‘ચુડેલનો વાંસો’ અથવા એક નદીની આત્મકથા’ નામક સાદા-સરસ સત્યવદનાવલંબિની નવલકથાનો આરંભ કરવામાં આવ્યો હતો અને ઇ. સ. ૧૯૧૪ ના એપ્રિલ માસની ૧૪ મી તારીખના અંકમાં એની પૂર્ણાકૃતિ થઈ હતી. એ ૧૪ માસ જેટલા કાલાવધિમાં પ્રસ્તુત નવલકથાએ ગુર્જર પાઠકો(વાંચકો)ને સામાન્યતઃ એટલી સીમા પર્યન્ત મંત્રમુગ્ધવત્ કરી રાખ્યા હતા કે, “ગુજરાતી”ની નિરન્તર આતુર નયનોથી પ્રતીક્ષા કરાતી હતી અને વાંચકો સર્વથી પ્રથમ બહુધા એ નવલકથાનો વિભાગ જ વાંચતા હતા; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ આ નવલકથાની પ્રશંસાનાં અમને અનેક પત્રો મળ્યાં હતાં અને કેટલાક વાંચકોએ તો એની સમાપ્તિ થયા પછી એનો દ્વિતીય ભાગ લખીને એ જ નવલકથાને આગળ લંબાવવાનો અનુરોધ પણ કર્યો હતો.† એથી અહીં

* “જો અધિક નહિ, તો એટલું તો મને સ્પષ્ટતાથી નિશ્ચિત કહેવા લો કે, નવલકથા, કાવ્ય અથવા ઇતિહાસનું વાંચન કરવું હોય, તો તે વિષયના પુસ્તકની, તે અધ્યમતાથી મુક્ત હોવાના કારણથી નહિ, કિંતુ તેમાં રહેલી ઉત્તમતાના કારણથી જ ચુંટણી થવી જોઈએ. એક સમર્થ ગ્રંથમાં જે અદ્યત્ત અધમતા કિત્તવિશિષ્ટતાથી અહીં કે ત્યાં લપાચલી હોય છે, તે અધમતા એક અભિજ્ઞતા બાળાની કરી પણ હાનિ કરતી નથી.”

(રસિકવૃક્ત “સિસેમ્ ઍન્ડ લિલીન્.”)

† ‘ચુડેલનો વાંસો’ અથવા એક નદીની આત્મકથા દ્વિતીય દ્રશ્ય’ ઇ. સ. ૧૯૨૫ માં પુસ્તક આકારે છપાઈ પ્રકટ થઈ છે. મળવાનું ટેકાણું:—“ગુજરાતી” પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, સાસુન બિહારી, બનરગેટ સ્ટ્રીટ, ફોર્ટ, મુંબઈ, નં. ૧.

સ્વાભાવિક જ એ પ્રશ્ન આવીને ઉપસ્થિત થાય છે કે, આ નવલકથા જે આટલી સીમા પર્યન્ત લોકપ્રિય થઈ શકી તેનું મૂળ કારણ શું હોયું જોઈએ ? કારણ કે, કારણ વિના કાર્યનો સંભવ કદાપિ હોતો જ નથી. અર્થાત્ પ્રસ્તુત નવલકથાની આટલી સીમા પર્યન્ત થયેલી લોકપ્રિયતાનું કારણ એ જ છે કે, પ્રસ્તુત નવલકથા અંગ્રેજીમાં જેને ‘Realistic’ (‘યથાદૃષ્ટ તથા કથિત’) પદ્ધતિ કહેવામાં આવે છે, તે પદ્ધતિથી જ રચાયેલી છે. આ પદ્ધતિથી લખાયેલી નવલકથાઓમાં કૃત્રિમતાપૂર્ણ અદ્ભુત વસ્તુસંકલના, ધર્મ તથા નીતિના અપ્રાસંગિક આડંબરો, સર્વથા અશ્વક્ય તથા અસંભવનીય દંભમયી આદર્શતા તથા અકારણુ યોધકતા આદિ અપ્રાકૃતિક વસ્તુઓનો સર્વથા અભાવ હોય છે અને કેવળ સત્ય તથા યથાર્થ ઘટનાઓનું જ તેમના યથાસ્થિત સ્વરૂપમાં મનોહર શાબ્દિક ચિત્ર આલેખાયેલું હોય છે, એટલે એ પદ્ધતિથી લખાયેલી નવલકથાઓ સ્વાભાવિક જ અધિક પ્રમાણમાં લોકાદરને પાત્ર થાય છે. જેવી રીતે પીતળ અથવા લોઢાપર ચઢાવેલા ઓપનો ચળકાટ લાંબા સમય સધી ટકી શકતો નથી અને સુવર્ણનો સ્વાભાવિક ચળકાટ કદાપિ ઝંખો પડતો જ નથી; તે જ પ્રમાણે કેવળ કાલ્પનિક કથાઓમાં ગમે તેવી અને ગમે તેટલી સુંદર કથાસૃષ્ટિ રચાયેલી હોય અને તેમનામાં કૃત્રિમ આદર્શતાને અને મનોરથોને ફૂટી ફૂટીને ભરવામાં આવી હોય, તોપણ તે કથાઓ સર્વથા અસત્યમૂલક હોવાથી વાંચકોના હૃદયમાં શાશ્વત પરિણામને લાગે જ નિપજવી શકે છે, અને સત્યઘટનામૂલક કથા ભણેને ગમે તેવા સ્વરૂપમાં લખાયેલી હોય, છતાં પણ તેમાં વાંચકોના અંતઃકરણમાં ચિરસ્થાયી પરિણામને નિપજવવાનું સંપૂર્ણ સામર્થ્ય રહેલું હોય છે. આ આશયથી જ પ્રસ્તુત નવલકથાના મુખપૃષ્ઠ પાછળ “સત્યમાં એવી તો સંપૂર્ણ યોગ્યતા કેવા શક્તિ રહેલી છે કે, તેને યોગ્ય સ્વરૂપમાં વ્યક્ત કરવામાટે કૃત્રિમ કળાની ઓપણીની આવશ્યકતા છે જ નહિ.” એ પ્રમાણેનો મુદ્રાલેખ રાખવામાં આવ્યો છે.

અસ્તુ. આ તો થઈ જાણે અહુજનસમાજદ્વારા પ્રસ્તુત નવલકથાની પ્રશંસાની વાર્તા; પરંતુ કેટલીક વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓદ્વારા પ્રસ્તુત નવલકથાની નિન્દા પણ થયેલી છે, અને તે કેવળ એટલા જ કારણથી કે, તેમના અભિપ્રાય અથવા તેમની પોતાની માન્યતા પ્રમાણે આવી સર્વાંશે સત્યઘટનાવલંબિની નવલકથાઓના વાંચનથી કેટલેક અંશે જનસમાજ નીતિના માર્ગથી વ્યુત અથવા પતિત થાય છે અને તેટલામાટે

- આવી નવલકથાઓ અસ્તિત્વમાં આવવી જ ન જોઈએ. જો કે પ્રસ્તુત નવલકથાના એ નિન્દકોની સંખ્યા સદ્ભાગ્યવશાત્ બહુ અલ્પ છે અને તેથી તેમના એકપૃષ્ઠીય ક્રિવા પક્ષપાતમય અભિપ્રાયને કાંઈ પણ મહત્ત્વ આપવાની લેશ માત્ર પણ આવશ્યકતા નથી; તથાપિ સર્વસાધારણ વૈચકોની જાણુમાટે નવલકથાની રચનાકલા વિશે કિંચિત્ વિવેચન કરવાનું હું અહીં યોગ્ય ધારું છું.

જે લોકો પ્રસ્તુત નવલકથા અથવા પ્રસ્તુત નવલકથા જેવી ચથાર્થ પદ્ધતિથી લખાયેલી અન્ય નવલકથાઓના પ્રશંસક છે, તેઓ કલા-(Art)ની દૃષ્ટિથી એ નવલકથાઓને ઉત્તમ માને છે; અને જેઓ પ્રસ્તુત નવલકથા અથવા પ્રસ્તુત નવલકથા જેવી ચથાર્થ પદ્ધતિથી લખાયેલી અન્યાન્ય નવલકથાના વિરોધી ક્રિવા નિન્દકો છે, તેઓ ધર્મ તથા નીતિની દૃષ્ટિથી એ નવલકથાઓને અધમાધમ માને છે અને તેટલામાટે ધર્મ, નીતિ તથા કલાનો કોઈ પણ પ્રકારનો પરસ્પર અંગાંગીય સંબંધ છે કે કેમ, એ વિશેનો આપણે અહીં સર્વથી પ્રથમ વિચાર કરવાનો છે.

- અત્યારે આપણા ભારતવર્ષની ગુજરાતી, મરાઠી અને બંગાળી આદિ ભાષાઓમાં નાનાવિધ નવલકથાના સાહિત્યની જે સૃષ્ટિ નિર્માણ થયેલી છે; તે બહુધા ઈંગ્લિશ તથા ફ્રેન્ચ આદિ પાશ્ચાત્યદેશની ભાષામાં રચાયેલી નવલકથાઓની પદ્ધતિ અનુસાર થયેલી હોવાથી નવલકથાની રચના વિશે પાશ્ચાત્ય પંડિતોના જે પ્રમુખ બે મત છે તે મતોને જાણવાની આપણામાટે આવશ્યકતા હોય, એ સ્વાભાવિક જ છે. પાશ્ચાત્ય લેખકોનો એક વર્ગ એવો છે કે, જે આદર્શતાવાદીના નામથી જાળખાય છે, અને જે બીજો વર્ગ છે તે સત્યવાદી અથવા ચથાર્થતાવાદીના નામથી વિખ્યાત છે. અંગ્રેજી ભાષામાં એ બે વર્ગના લેખકોમાટે અનુક્રમે Idealist અને Realist એ બે શબ્દોનો પ્રયોગ કરાય છે તથા તેમના મતોને અનુક્રમે Idealism તથા Realism ના નામથી જાળખવામાં આવે છે. એમાંના આદર્શતાવાદી (Idealist) લેખકોનો એવો આમહુપૂર્વક અભિપ્રાય છે કે, ગ્રંથ શાસ્ત્રીય વિષયનો હોય, ઇતિહાસનો હોય, કાવ્યનો હોય કે નવલકથાનો હોય; પરંતુ તેમાં નીતિ તથા ધર્મનો બોધ ક્રિવા નીતિ તથા ધર્મનો આદર્શ તો અવશ્ય હોવો જ જોઈએ અને જો કોઈ પણ ગ્રંથમાં નીતિ તથા ધર્મના એ આદર્શનો અભાવ હોય, તો તે કાવ્ય, નાટક કે નવલકથા સર્વથા ત્યાજ્ય તથા

અહિંકારને જ પાત્ર છે. યથાર્થતાવાદી (Realist) લેખકોનો અભિ-
પ્રાય એથી સર્વથા વિરુદ્ધ દિશામાં વિચરનારો છે અને તેથી તેઓ
જણાવે છે કે, એક નવલકથાકાર જ્યારે પોતાની નવલકથાની રચનાનો
આરંભ કરે, તે વેળાએ તેનું એ જ એક માત્ર કર્તવ્ય છે કે, નવલકથામાં
જે પ્રકારનાં પાત્રો આવતાં હોય, તે તે પાત્રોના અત્યંત યથાર્થ જીવ-
નનું જ શાબ્દિક ચિત્ર આલેખવું અને તે પાત્રોના જીવનની યથાર્થતાને
દર્શાવતાં તે ત્રિષય પ્રતિપાદ્ય છે કે નહિ અને તેનું યોગ્યતાથી પ્રતિપા-
દન થયેલું છે કે નહિ, એનો વિચાર કરવો; નીતિ કે અનીતિ તેમ
જ ધર્મ કે પાપ સાથે નવલકથાની કળાનો કોઈ પણ પ્રકારનો અંગ-
ગીય સંબંધ છે જ નહિ. જેવી રીતે ફોટોગ્રાફમાં મનુષ્યનું યથાર્થ બાહ્ય
સ્વરૂપ ઊતરી આવે છે અને તેમાં કૃત્રિમ સુંદરતા કિંવા કૃત્રિમ વિદૂષતા
આવતી નથી; તે જ પ્રમાણે નવલકથામાં પણ નાનાવિષ ઉત્તમ કિંવા
અધમ પાત્રોના જીવનનું ફોટોગ્રાફ સમાન સર્વથા યથાર્થ અને પ્રાકૃતિક
શાબ્દિક ચિત્ર જ આવવું જોઈએ; તે પાત્રોના જીવનમાં નીતિમત્તા
કિંવા અનીતિમત્તા તેમ જ ધાર્મિકતા કિંવા પાપિષ્ટતાનો કૃત્રિમતાથી
કિંવા બળાત્કારે આરોપ થવો ન જોઈએ. સારાંશ કે, નવલકથામાં
સત્કર્મ કિંવા સત્નીતિનું તેમ જ દુષ્કર્મ કિંવા દુર્નીતિનું ચિત્ર તેના યથાર્થ
નૈસર્ગિક સ્વરૂપમાં જ આલેખવું જોઈએ.

વિકટર હ્યૂગો, ગાપ્ ડિ મોપાસાં, ઍલ્ફ્રેડ્, આલ્ફ્રેડ્સે ડોરેટ
આલ્ફ્રેડ્ 18 મસે તથા જોઝા ઇત્યાદિ પ્રખ્યાત ફ્રેન્ચ નવલકથાકારો
યથાર્થતાવાદી જ હતા, અને તેમણે પોતાની રચેલી નવલકથાઓમાં
ફ્રેન્સમાં તે સમયમાં ચાલતાં અનાચાર, અત્યાચાર, અધર્મ તથા
અનીતિ તેમ જ દારિદ્ર્ય આદિનાં એવાં તો યથાર્થ, પ્રાકૃતિક તથા મનો-
વેધક શાબ્દિક ચિત્રો આલેખેલાં છે કે, તેમની એ નવલકથાઓના યોગે
ફ્રેન્સના લોકોના આચારવિચારમાં અનેકવિધ ઉત્તમ પરિવર્તનો થયાં
છે અને થાય છે. રશિયન્ મહાત્મા ટોલ્સ્ટોય્ પણ એ જ પ્રકારના
એક નવલકથાકાર હતા, અને તેથી જ તેમની નવલકથાઓ અધિક
ઉત્તમ પરિણામકારક સિદ્ધ થયેલી છે. ઇંગ્લેન્ડ તથા અર્નેસ્ટ શૉ આદિ
અંગ્રેજી નાટ્યલેખકો પણ યથાર્થતાવાદી જ છે અને તેથી ઇંગ્લાંડમાં
તેમનાં નાટકો જેટલા પ્રમાણમાં લોકપ્રિય થઈ શક્યાં છે, તેટલા પ્રમાણમાં
અન્ય લેખકોનાં નાટકો ભાગ્યે જ લોકાદરને પાત્ર થઈ શક્યાં હશે.
હબ્સબુ. એન વિલિસે 'ગારી શુલામડી'ના ધંધા વિશે જે અનેક પુસ્તકો

લખ્યા છે, તેમાં પણ ઉપર્યુક્ત યથાર્થતા વિના ખીન્ન કાંઈ છે જ નહિ; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તેમના એ પુસ્તકોમાં યૂરોપમાં ચાલતાં એ 'ગ્રામી' ગુલામ ડીઓના ભયંકર અનીતિવર્ધક વ્યવસાયનાં એવાં તો ધૂણાકારક નાના વિધ શાબ્દિક ચિત્રો આપવામાં આવ્યાં છે કે, તેમના પરિણામ ઈંગ્લાંડમાં એ નીચ ધંધાને અટકાવવામાટેની ચારે તરફથી પ્રવૃત્તિ થવા માંડી છે, અને સારા સારા ધર્મગુરુઓએ પણ મહાશય વિલિસના એ યથાર્થતામય ગ્રંથોની મુક્ત કંથે પ્રશંસા કરેલી છે. ઈંગ્લાંડના પુરુષ લેખકો તો ઠીક, પણ હવે તો સારી સારી સ્ત્રી લેખિકાઓ પણ યથાર્થતાવાદિની ચયેલી છે, અને તેના પરિણામે મૉડ ચર્ટન્ ઓખીએ 'Downward' (અઃધપાત) નામક એક નવલકથા લખી છે અને યથાર્થતાવાદની દૃષ્ટિથી તે અત્યંત ઉત્તમ છે. પ્રથમ જર્મન ભાષામાં 'Das Tauebuch einer Verlorenen' નામથી પ્રકટ થયેલી, અંગ્રેજી ભાષામાં 'The Diary of A Lost One' નામથી છપાયેલી અને વિશ્વની બહુધા સર્વ ભાષામાં અનુવાદના રૂપે વિસ્તરેલી નવલકથા તો વળી સર્વત્ર એટલા બધા આદરને પાત્ર થયેલી છે કે, તે અભારે યથાર્થતાવાદની સર્વમાન્યતાના એક આદર્શ પ્રમાણરૂપ જ થઈ પડી છે. અભાર સૂધી ભારતવર્ષની કાંઈ પણ ભાષામાં એ યથાર્થતાવાદના નિયમ અનુસાર બહુધા કોઈ નવલકથા લખાઈ નહોતી; પરંતુ હવે તેની નવલકથાઓ ભારતવર્ષની ભાષાઓમાં પણ લખાવાનો આરંભ થઈ ચૂક્યો છે અને તેના પરિણામે છેલ્લાં એક વર્ષમાં અંગ્રાણી ભાષામાં પ્રકટ થતા 'નારાયણ' નામક એક પ્રતિષ્ઠિત માસિકપત્રમાં આવા પ્રકારની 'કમલેર દુઃખ' આદિ ચારેક કથાઓ પ્રકટ થઈ ચૂકી છે, અને નવલકથાલેખનની એ પદ્ધતિની ઉત્કૃષ્ટતા વિશે અંગ્રાણાના પ્રખ્યાત દેશસેવક તથા વિદ્વાન્ લેખક માન્યવર બ્રિપિનચન્દ્ર પાલે 'નારાયણ' માસિકના એક અંકમાં 'ધર્મ, નીતિ એા આર્ટ' શીર્ષક લેખ લખ્યો છે, તે અવશ્ય વાંચવા યોગ્ય છે. મહારાષ્ટ્રીય ભાષાના પરમ વિદ્વાન્ તથા સુપ્રતિષ્ઠિત લેખક શ્રીમાન્ શ્રીપાદ કૃષ્ણ કૈલાદકર બી. એ., એલ્. એલ્. બીનો પણ લલિત વાક્યમય એટલે કે, કાવ્ય, નાટક તથા નવલકથા આદિની રચના વિશે એવો જ અભિપ્રાય છે અને તેથી તેમણે વર્તમાન વર્ષ ૧૯૧૭ ના 'વિવિધજ્ઞાન-વિસ્તાર' નામક મહારાષ્ટ્રીય ભાષાના બહુ જ જૂના તથા પ્રતિષ્ઠિત માસિકપત્રમાં એપ્રિલ તથા મે માસના એ અંકોમાં 'મરાઠી વાક્યમય વ સ્વાવલંબન' શીર્ષક લેખમાં લલિત વાક્યમય વિશે પેતાનો એટલે

સૂધી અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે કે:—“બોધ અને કાવ્ય એ કદપનાઓ જ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. પરંતુ આનંદપર્યવસાયિની કથાઓના વાંચનથી અને કાનો એવો અહ થાય છે કે પ્રત્યેક કાવ્યનો હેતુ બોધ જ હોવાથી તેમાં કાંઈ પણ એક નીતિતત્ત્વને ગુંથવું જ જોઈએ. એક વાર જ્યાં તેમનો એવો સંકુચિત અહ ગઈ ગયો એટલે પછી તેઓ પ્રત્યેક કાવ્યમાં એવા નીતિતત્ત્વને શોધવા મંડી જાય છે.....અંતઃકર્તાએ એક અંતઃ ક્રેવળ મનોરંજનની દૃષ્ટિથી લખેલો હોવા છતાં પણ જો તે પોતાના તે હેતુને ગુપ્ત રાખીને બીજા જ હેતુને પ્રકટ કરે છે, તો તેથી તેના મુખ્ય હેતુને અન્યથા મળવાનો સંભવ હોય તેના કરતાં પણ અધિક સિદ્ધિ મળે છે. આ કારણથી અનેક અંતઃકારોની પોતાના અંતમાં વચ્ચે વચ્ચે તે અંતમાંથી લેવાનો ઉપદેશ આપવાની પરિપાકી જ પડી ગયેલી હોય છે. અંતઃકારોની એ પરિપાકીથી પણ નિર્દિષ્ટ બોધાગ્રહી લોકો ભૂલાવામાં પડી ગયા હોય, એવો સંભવ ધારી શકાય છે. તેમના તે આગ્રહમાં કાંઈ પણ વસ્તુ કારણીભૂત થયેલી હોય, પરંતુ તેમનો તે અહ પ્રમાદ-પૂર્ણ છે, એ વાત જોટલી શીઘ્રતાથી તેમના જાણવામાં આવે, તેટલું જ તેમનામાટે તે કાર્ય શ્રેયસ્કર છે. જો કાંઈ એક અંત મનોરંજનની દૃષ્ટિથી ઉત્કૃષ્ટ હોય, પણ જો તેમાં કાંઈ પણ એક બોધ અંતિત કરવામાં ન આવ્યો હોય, કિંબહુના તેમનો વિષય અજ્ઞાનજન્ય કિવા અનીતિમય હોય, તોપણ તે અંતની લલિત વાર્ત્તમયમાંની યોગ્યતા કિંચિત્માત્ર પણ ન્યૂન થતી નથી. શૈક્ષણિકરે પોતાના નાટકમાં દર્શાવેલું અજ્ઞાન ભ્રમોત્પાદક હોય તેમ જ ઔકેશિયોની કથાઓ તથા કૌંશીવના નાટકો નીતિની દૃષ્ટિથી ગર્હ હોય, તોય તેથી વિદગ્ધ વાર્ત્તમયની દૃષ્ટિથી તેમનું જે મહત્ત્વ છે તે લેશ માત્ર પણ ન્યૂન થતું નથી. રાજકીય દૃષ્ટિથી સરકારે બહિષ્કૃત કરેલાં પુસ્તકો વાર્ત્તમયની દૃષ્ટિથી પણ અધમ છે, એવો સાર કાઢવો એ જેવી રીતે ન્યાય નથી, તે જ પ્રમાણે નીતિની દૃષ્ટિથી ગર્હ લાસતાં પુસ્તકોના વિષયમાં પણ એવું વિધાન સર્વથા અન્યાય જ છે. એક પક્ષમાં વિદગ્ધ વાર્ત્તમય અને બીજા પક્ષમાં શાસ્ત્ર તથા નીતિના પ્રતિ એકબીજાથી સર્વથા સ્વતંત્ર છે, અને તેટલામાટે એમાંના એકને બીજાના પ્રતિમાં આસ્માની સુદતાની ગળવવાનો અવસર આપવો, એ કાંઈ પણ દૃષ્ટિથી ઇષ્ટ નથી.....કાવ્ય (અથવા કથા)ના યોગે રસિકાનન્દ પ્રમાણે દ્રવ્ય, યશ, વ્યવહારજ્ઞાન તથા સંકટનિવારણ આદિ લાભો પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, તે જ પ્રમાણે કાંઈ કાંઈ વાર

ઉપદેશની પ્રાપ્તિ પણ કરી શકાય છે; પરંતુ એથી ઉપદેશ જ તેનું પ્રમુખ કાર્ય છે, એમ માનુ સિદ્ધ થતું નથી. જેવી રીતે એક વધૂની પસંદગી કરતી વેળાએ તેનાથી સુદૃઢ, સુરૂપ, બુદ્ધિમાન તથા નીતિમાન સંતાનની ઉત્પત્તિ થઇ શકશે કે કેમ, એ વિચાર પ્રમુખ હોઇને તેની પાકૃત્યના વિષયમાં કુશલતા તથા ઇતર ગૃહકૃત્યો વિષયક દક્ષતાનો વિચાર અપ્રધાન હોય છે, તે જ પ્રમાણે કાવ્યનો વિચાર કરતી વેળાએ રસિકાનન્દને પ્રાધાન્ય આપીને ઇતર લાભોને ગોણુ જ માનવા જોઇએ. ગોદસ્મિથને તેની પ્રખ્યાત નવલકથાના સર્વોધિકાર વેચતાં બહુ જ ઓછી કીમત મળી હતી; ભવભૂતિને તેના જીવનકાળમાં તેના ગ્રંથોના થોડા અધિક યથાઃપ્રાપ્તિ થઇ નહોતી; ‘મિષદ્વૃત્ત’ના વાંચનથી વ્યવહારજ્ઞાનમાં વિશેષ વૃદ્ધિ થઇ શકતી નથી અને વિષ્ણુ શાસ્ત્રીના ‘આપણા દેશની અત્યાચારની અવસ્થા’ શીર્ષક નિબંધના થોડા સંકટ ટળવાને બદલે સંકટ આવવાનો જ અધિક સંભવ છે; આ સર્વ વાતોએ કદાચિત્ સત્ય હોય, તેપણુ એ ગ્રંથોની વિદગ્ધ વાસ્તવમાં જે યોગ્યતા છે તે તો એથી રતિ માત્ર પણ ઓછી થતી નથી તે નથી જ. વૈદગ્ધ્ય તથા નીતિ એવી રીતે બેવડી દૃષ્ટિથી કાઢ પણ કૃતિનો વિચાર કરવાની ટેવ આપણામાં હજી ઉત્પન્ન થઇ નથી; એટલે એ ટેવને આપણામાં લાવવાનો આપણે પ્રયત્ન કરવો જોઇએ.....”

માન્યવર કેલ્હટકરે કાવ્ય, નાટક તથા કથા આદિના પ્રધાન હેતુ તરીકે કેવળ રસિકાનન્દને જ સ્વીકારેલો છે, એ એક પક્ષે યોગ્ય જ છે; પરંતુ મારો અભિપ્રાય એવો છે કે, સામાજિક નવલકથામાં રસિકાનન્દ તથા રસિક વિક્ષેપ એ બે પ્રધાન હેતુ હોવા જોઇએ; કારણ કે, આ સંસાર દૂદાત્મક હોવાથી આ સંસારમાં ધર્મ તથા અધર્મ; નીતિ તથા અનીતિ; પ્રેમ તથા તિરસ્કાર અને સ્વીકાર તથા અસ્વીકાર ઇત્યાદિ સર્વત્ર દૂદનો જ વિસ્તાર જોવામાં આવે છે; તો પછી આનંદ સાથે શોક કિંવા વિક્ષેપ ન હોય, એમ સંભવે જ નહિ. સામાજિક નવલકથા આ સંસારનો જ એક પ્રકારનો યથાર્થ શાબ્દિક ફોટોગ્રાફ અથવા શાબ્દિક આકાર હોવાથી તેમાં પણ એ દૂદનો સ્વાભાવિક જ આવિર્ભાવ થાય છે, અને તેમાં પણ વિક્ષેપને પ્રધાન હેતુ તરીકે સ્વીકારવાની એ કારણથી આવશ્યકતા છે કે, સામાજિક નવલકથામાં જનસમાજની જે કાંઈ પણ અધોગતિ થયેલી હોય તેનું આંકી શકાય તેટલા પ્રમાણમાં એવું તો યથાર્થ ચિત્ર આંકવું કે તેથી વાંચકના હૃદયમાં તે

અધોગતિના ચિત્રને જોઇને પ્રચંડ વિદ્વેષ થાય અને તેથી, તે વાંચકના અંતઃકરણમાં તે અધોગતિના નિવારણની પ્રબળ આકાંક્ષા ઉદ્ભવે. કેવળ આદર્શ સ્ત્રીપુરુષોનાં ચરિત્રો વાંચવાથી સમાજની અધોગતિના સ્વરૂપનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકાતું નથી, અને સમાજની અધોગતિના એ અજ્ઞાનના પરિણામે તે અધોગતિના નિવારણના પ્રયત્નો ન થવાથી સમાજ દિવસાનુદિવસ અધોગતિની ગત્તામાં ઊડે અને ઊડે. જિતરતો જાય છે. આ કારણથી પતિત સ્ત્રીપુરુષોનાં ચરિત્રોને તેમ જ તેમના હસ્તે અન્ય ઉત્તમચરિત સ્ત્રીપુરુષોને પોતાના જેવા જ પતિત કરવા-માટેની યતી ચેષ્ટાઓને જાણવાની પણ એ કારણથી આવશ્યકતા છે કે, તેવાં પતિત અને અનાચારી સ્ત્રીપુરુષોના પ્રવચનગણમાં અન્ય નિર્દોષ તથા અત્યંત સ્ત્રીપુરુષો ન ફસાય અને પતિત ન થઈ જાય. અર્થાત્ કેવળ નીતિ તથા ધર્મની દૃષ્ટિથી જ કાંઈ આદર્શતાવાદી યથાર્થતાવાદી નવલકથાકારની નવલકથાનું નિરીક્ષણ કરે, તોપણ યથાર્થતાવાદી નવલકથાકાર નીતિ તથા ધર્મનો વિરોધી તેમ જ અનીતિ તથા અધર્મનો પ્રતિપાદક નથી, એમ વિચારતે તત્કાળ તેના જેવા તથા જાણવામાં આવી શકે તેમ છે. જે ભેદ છે તે માત્ર પદ્ધતિનો છે, ઉદ્દેશનો નથી; કારણ કે, નીતિ તથા ધર્મની ભાવનાને વાંચકોના હૃદયમાં બે પ્રકારે જાગ્રત તથા પ્રતિષ્ઠિત કરી શકાય છે. એમાંનો એક પ્રકાર એ છે કે, ધર્મિષ્ઠ તથા નીતિમાન સ્ત્રીપુરુષોનાં આદર્શ જીવનચરિત્રોને વાંચકો સમક્ષ રજૂ કરીને તેમની વૃત્તિને ધર્મ તથા નીતિના માર્ગમાં વાળવી, અને બીજો પ્રકાર એ છે કે, અધર્મશીલ તથા અનીતિમાન પતિત સ્ત્રીપુરુષોનાં ભયંકર જીવનચરિત્રોને વાંચકો સમક્ષ તેમના યથાર્થ સ્વરૂપમાં રજૂ કરીને અધર્મ તથા નીતિના માર્ગથી વાંચકોને પરાજયુષ્ઠ કરવા કે જ્યાં તેઓ પોતાની મેળે જ ધર્મ તથા નીતિના માર્ગપ્રતિ આકર્ષાય. આમાંનો પ્રથમ પ્રકાર આદર્શતાવાદીનો છે, અને દ્વિતીય પ્રકાર યથાર્થતાવાદીનો છે. પરંતુ આદર્શતાવાદી કરતાં યથાર્થતાવાદીની પદ્ધતિ અધિક ઉત્તમ છે; કારણ કે, એક પુરુષ કિંવા સ્ત્રી આદર્શ સ્ત્રીપુરુષનાં ગમે તેવાં અને ગમે તેટલાં આદર્શતામય (ધર્મ તથા નીતિમય) જીવનચરિત્રો વાંચ્યા કરે, પણ જ્યાં સુધી અધર્મ તથા અનીતિમાં રહેલી ભયંકરતાનું તેને યથાર્થ જ્ઞાન નથી થતું, ત્યાં સુધી અમુક મનોવિકારોની પૂર્તિમાટેના તેના વિચારો કદાપિ શિથિલ થતા નથી અને તેથી તેને અજ્ઞાનાવસ્થામાં અધર્મ તથા અનીતિના માર્ગમાં આકર્ષાઈને અંતે પતિત તથા નષ્ટબદ્ધ

- જવાનો સંબુવ રહે છે. કહાચિત્ પછી તેના મનમાં પશ્ચાત્તાપ થાય, તોપણ તે પશ્ચાત્તાપ 'રાંઆ પછીના કહાપણ' સમાન હોવાથી સર્વથા નિરુપયોગી તથા નિષ્ફળ જ સિદ્ધ થાય છે. સારાંશ કે, આ સંસારમાં ધર્મ તથા નીતિના જ્ઞાનની માનવજાતને પોતાના કલ્યાણમાટે જોટલી આવશ્યકતા છે, તેથી પણ અધિક પ્રમાણમાં તેમને અધર્મ તથા અનીતિનાં ભયંકર પરિણામો તથા પતિત સ્ત્રીપુરુષોના છળપ્રયોગના જ્ઞાનની, તેમનાથી અલિપ્ત રહેવામાટે તથા તેમના સંસર્ગમાં ન આવવામાટે આવશ્યકતા છે, એ તત્ત્વ સર્વથા નિર્વિવાદ છે. અધર્મ તથા અનીતિના ભયંકર પરિણામને જોવા છતાં પણ એ કોઈ સ્ત્રી કિંવા પુરુષ હાથમાં દીવો લઈને કૂવામાં પડવા જનાર મનુષ્ય પ્રમાણે અધર્મ કિંવા અનીતિના માર્ગમાં ગમન કરે, તો એ દોષ તેના પોતાનો જ છે; યથાર્થવાદની પદ્ધતિથી નવલકથા લખનાર લેખકનો નથી. અસ્તુ. હવે આપણે પ્રસ્તુત નવલકથાના વસ્તુ વિશે કાંઈક વિચાર કરીશું; કારણ કે, તે વિના પ્રસ્તુત નવલકથાની આ પ્રસ્તાવના પૂર્ણ થયેલી કહેવાય તેમ નથી. 'ગુજરાતી' ના ૧૯૧૭ ના અપ્રિલ માસની ૧૫ મી તારીખના અંકમાં 'ચુડલનો વાંસો' એવા મથાળાનો એક લિડરેટ્ છપાયો છે અને તે પ્રસ્તુત નવલકથાના વસ્તુની ઉત્પત્તિના ઉદ્દેશને દર્શાવનારો હોવાથી તે લિડરેટ્ અહીં યથાસ્થિત ઉતારી લેવો, એ જ સ્વતંત્ર વિચાર દર્શાવવા કરતાં અધિક ઉત્તમ છે:—

- “ધણાકો વાતમાં કહે છે કે મુંબઈમાં વિશાળ રસ્તાઓ, બગીચાઓ અને ગગનચુંમિત ભગ્ન મકાનો છે, પણ તેની નીચે દુર્ગંધવાળા મોટી મોટી ગટરો છે કે જેમાંથી અવારનવાર ગાંઠિયા જેવા રાગોની મરડી ફાટી નીકળવાનો ભય રહે છે. જેમ મુંબઈનો આ બાહ્ય શૃંગાર સુંદર છે તેમ તેના સમાજ પણ બહારથી સુંદર લાગે છે. ચોપાટી, બેડ સ્ટૅક, કફ પૅરેક, પાકવા, હૅગિંગ્ ગાર્ડન્સ, રાણીનો બાગ, બેટરી વગેરે સ્થળોએ સાયંકાળે કેવો સુંદર સમાજ દૃષ્ટિએ પડે છે; પરંતુ મુંબઈના મધ્યમાં તેટલો જ મોટો સડો છે, તેના હૃદયની બાજુમાં જ રક્ત, પક્ષ અને ક્રીડાથી ભરેલી એક મોટી ગાંઠ છે. આપણા સંસ્કારી સુધરેલા પુરુષો એ ગાંઠને ચીરી તેનું યથાર્થ અવલોકન કરતાં ડરે છે, નીતિભીરુ બને છે. તેઓને એ પ્રકૃતિથી એટલો ભય લાગે છે કે, તેઓને જો કોઈ તેનું જરા પણ અવલોકન કરાવે તો તેઓ તેથી ભડકે છે. તેઓની નીતિ, પવિત્રતા અને શુદ્ધિ એટલી નિર્મળ છે કે, તેઓ તેના શ્રવણથી દોહ

માફિ દૂર જાગે છે. તો પછી આવા બડકણ પુરુષો એ ગાંઠને પકાવી ફેડી નાખી રાગને દૂર કરવાના ઉપાયો શોધી શકે જેની તો આશા જ આંધી રાખી શકાય? શોધકો, ડૉક્ટરો, પ્રયોગ કરનારા દ્વિભૂત રાખી દર્દીની પાસે જઈ નાડીપરીક્ષા કરે નહિ, રોગનું અવલોકન કરે નહિ, તો રોગના ઉપાયો કેમ શોધી શકે? પરંતુ મનુષ્ય પ્રકૃતિ એવી વિવેકશીલ છે કે, જરા રોગનું જોર જણાય, કે તે હો હો કરી મૂકે છે અને જ્યાં શાંતિ પડી કે આ રોગ બચકારક છે અને તેને જડમૂળથી ઉખેડવાને વા તેને કંઈ નહિ તો વધતો અટકાવવાને પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, તે વાત ભૂલી જાય છે. મેકાંલે કહી ગયો છે કે, ઈંગ્લેંડમાં દર પાંચ સાત વર્ષે નીતિરક્ષકો જીવમાંથી જાગે છે અને થોડા દહાડા હો હો કરીને સૂઈ જાય છે. ઈંગ્લેંડમાં અને ફ્રાન્સમાં મકાનો રાખી કામચકારને સંતોષવાનો ધંધો કરતાં અટકાવવાને પ્રયાસ થયો છે, પણ તે નિષ્ફળ જ ગયો છે; પ્રમટ ધંધો કરવાને બદલે શુભ વ્યવહાર ચાલે છે અને તેથી ઘણે પ્રસંગે આખરુદારની ભેગાં બીન આખરુદાર નિર્ભયતાથી રહી શકે છે અને સારાં ક્ષેત્રોમાં વ્યવહાર વધારે છે.* તેઓએ સાંસર્ગિક વિસ્ફોટનો ફેલાવો અટકાવવાને માટે પોલિસની તપાસ દાખલ કરી છે અને લાઇસન્સ આપવાનો પણ નિયમ બાંધ્યો છે, પણ તેનાથી પણ વસ્તુના ફેલાવાને અટકાવી શકાયું નથી.† ઉમરના બાધના કાયદા બંધાયા, પુરુષ જ દોષપાત્ર છે એમ માની કાયદા બંધાયા પણ તેથી પણ વસ્તુ અટકી નથી. ઉલટું હમણું “લંડન ટાઇમ્સ” માં થયેલી ચર્ચાપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, જુવાન છોકરીઓ પુરુષોને ફસાવવાને ફરતી ફરે છે!‡ અને યૂરોપમાં, ઈંગ્લેંડમાં અને અમેરીકામાં આ નીચ પ્રકારનો ધંધો શુદ્ધામીના સ્વરૂપમાં

* મુંબઈમાં કાલબાદેવીપરના ગાયવાડી જેવા લતામાં તથા વિકલવાડીમાં કે જ્યાં બહુધા આખરુદાર ધનાઢય હિન્દુ કુટુંબોનો જ નિવાસ છે, ત્યાં તે આખરુદાર કુટુંબોના મધ્યમાં જ ધીકતાં કુટુંબોનાં અસ્તિત્વ ધરાવતાં હોય, એ શું થોડા ઘણા ખેદનો વિષય છે? એ કુટુંબોનો પ્રસ્તુત નવલકથામાં થોડા વર્ણનાત્મક ઉલ્લેખ કરાયેલો છે. † વિસ્ફોટક આદિ વ્યભિચારજન્ય રોગોનો યૂરોપમાં અત્યારે કેટલા પ્રમાણમાં પ્રસાર થયેલો છે, એને બચકર વૃત્તાન્ત W. N. Willis મહાસયે પોતાના “The Crime of Silence” નામક ગ્રંથમાં આપેલો છે અને તે અત્યંત વાંચવા યોગ્ય છે. ‡ લંડનમાં નવયૌવના બાળાઓ પુરુષોને પોતાના મોહલગમાં ફસાવવામાટે કેવી રીતે ફરતી રહે છે, એ વસ્તુ લઈને મહાસય જિપ્સિનચંદ્ર પાસે ‘લંડને નંદગાલ’ નામક એક સંક્ષિપ્ત કથા લખી છે અને તે તેમના ‘સત્ય ઓ મિથ્યા’ નામક કથાસંગ્રહમાં છપાયેલી છે, બંગાળી બાળના સંજ્ઞાતાને એ કથાસંગ્રહ વાંચવાની ખાસ બલામણુ કરવામાં આવે છે.

- ધાંકે છે, એમ ત્યાંનાં પત્રો અને આગેવાનો કહે છે.” “લંડન ટાઇમ્સ” જણાવે છે કે: ‘લંડનમાં વિક્ટોરિયા સ્ટેશનની બહાર સૈનિકોને આકર્ષવાને માટે ૧૬ થી વધુ વર્ષની યુવતીઓ છ મોક પ્રયત્નો કરે છે, તે વિશે વિગત બહાર પડતાં ત્યાં તેવી છેઠરીઓને સખ્ત સખ થઈ છે!’ હમણાં મુંબઈમાં તેવો પોકાર કરવામાં આવ્યો છે, પરંતુ તે પોકારના મૂળમાં અને અત્રેના પોકારના મૂળમાં ભેદ છે. કામાડીપુરામાં એક પઠાણે એક ઘર રાખેલું, તેમાં સ્ત્રીઓને વેચાતી યા કાઈ રીતે લાવીને તેમની પાસે તે હલકા ધંધો કરાવતો. આવી કાઈ સ્ત્રીએ પઠાણની સખ્તીમાંથી નાસવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પઠાણને તેની ખબર પડી અને તે તેની પાછળ જઈ પકડી લાવ્યો અને પઠાણે અને તેની બીજી સ્ત્રીએ તેના પર અવર્ણનીય જુલમ કર્યો અને ધંધો કરવા એસાડી અને નિરાધાર સ્ત્રીથી કંઈ લાભ ન થયો ત્યારે ગુસ્સે થઈ તેને વિશેષ માર માર્યો, એક સરખો ૨૪ કલાક માર માર્યો અને ખાવા પીવાનું કંઈ પણ આપ્યું નહિ. આ રાક્ષસી કરતાંને લીધે તે બાઈ આ દુનિયાનો ત્યાગ કરી ગઈ એટલે પઠાણે તેનું જીવ ઠેકાણે પાડવાની તજવીજ કરી અને તેમાં એક પોલિસ સિપાઈની ભક્ષતિથી જીવ પકડાયું અને કાર્ટમાં કસ ચાલ્યો. તેમાં પઠાણને ફાંસીની અને તેને મદદ કરનારીમાંની એકને ફાંસીની તથા બીજીને જન્મદેશનિકાલની શિક્ષા થઈ છે.* પરમ દિવસે મજગામની પોલીસ કાર્ટમાં અમાણ બાઈ નામની એક સ્ત્રીએ સફીના બાઈ નામની સ્ત્રીને ધંધો કરવા રાખેલી અને તેને ત્યાંથી છૂટવાનો પ્રયત્ન કરતાં તેને કેદ કરેલી તેને કેસ ચૂકવાયો છે. એ કેસો શી પરિસ્થિતિ સૂચવે છે? ઉપરના બનાવ ઉપરથી “ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા” એ એક લેખ લખ્યો અને અન્ય

- * આ પઠાણ તથા તેની બે મદદગાર સ્ત્રીઓને તેમના બચકર અપસધની બચકર શિક્ષા ફરમાવતી વેળાએ સેસન્સ જજન મહારાયે જણાવ્યું હતું કે: “સૈયદખાન, તું એક જીવતો ભગતો શયતાન છે. તે છેઠરીઓ ઉપર અને મુખાવે કરીને મરનાર ઉપર જે ત્રાસ વર્તાવ્યો હતો, તે અત્યંત ધિક્કારને પાત્ર છે. બીજા નેખરની આશિપી સ્ત્રી, તું પણ જરાય દયા રાખ્યા વિના કરતાથી વર્તી છે અને તેથી તું પણ ફાંસીની સજાને જ લાયક છે; અને ત્રીજા નેખરની આશિપી સ્ત્રીને જ્યૂરીની જલ્લામણને ધ્યાનમાં લઈ હું દેશનિકાલની સજા ફરમાવું છું!” આવાં જીવતાં ભગતાં શયતાન તથા શયતાનીઓ તેા મુંબઈમાં હજારોની સંખ્યામાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે, પણ અફસોસ કે, સમાજના નેતાઓ તેમના નાશનો ચત્ન નથી કરતા.

પત્રોમાં પણ મુખ્યતા આ એક જાતના ગુલામી બાપારમાં પોકાર પડ્યો છે. વસ્તુતઃ પકાણુની કૂરતા અને બાદનું મૂલ્ય લોકોનું ધ્યાન ખેંચનારાં થયાં છે, અને નહિ કે મૂળ શરીર વેચવાનો ધંધો વાત ખરી છે કે જીઓ અને પુરુષો બાર તેર વર્ષની છોકરીઓને ખરીદી લાવે છે અથવા ઉપાડી લાવે છે, તેમને આડે માર્ગે જોર જુલમથી ચા યુક્તિથી ઉતારે છે અને તેપર પોતાનો ગુજારો કરે છે. કેટલેક પ્રસંગે કેટલાક હલકા લોકો પણ તેવે માર્ગે પોતાની બહેન, દીકરી, ભત્રીજી, ભાણેજી વગેરેને પૈસા ખાતર ઉતારે છે.* આમાં જે પોતાની હુશિયારીથી માહકાપાસે વધારે પૈસા કઢાવે છે તે સુખ ભોગવે છે અને જે તેમ કરી શકતી નથી તે માલિકના જુલમનો ભોગ થાય છે. મુખ્યમાં કંઈ નહિ, તો પંદરથી વીસ હજાર આવી જીઓ હશે અને પોલિસને તેમનાં ઠેકાણાં સારી રીતે માલમ પણ છે. કેટલાક કહે છે કે, પોલિસ કેમ તેના ઉપાય કરતી નથી? આ જીઓથી વસેલા મોહોલ્લા અને મકાનોમાં લાખોની ઉથલપાથલ થાય છે અને તેમાં લડવઈ કરનારાઓ અને હુચ્ચાઓ લોકોને ખેંચી જાય છે તેમ લૂટે પણ છે. એ મોહોલ્લાઓમાં પીઠાંખાનાં, કાવાખાનાં, ચાહપાણીવાળાઓ, આઈસ સોડા ક્ષિપૂવાળાઓ અને પાનવાળાઓના પણ ધંધા ધીક છે. તેમાં કેટલાક તો દુકાનદારો માર્ગદર્શક થાય છે, જુગાર રમાડે છે, પૈસા ધીરે છે, એવા અનેક માર્ગે ચઢાવે છે. વળી આવા મોહોલ્લામાં ઘરઘણીઓને નિત્યનાં નિલ મોં માગ્યાં બાડાં સાંજ પડે કે મળે છે. આ મોહોલ્લાઓ કંઈ શહેર બહાર ઢેકવાડા પાસે નહિ, પણ મુખ્ય શહેરની મધ્યમાં જ્યાં સવાર સાંજ હજારો મનુષ્યોની અવરજવર થાય છે, ત્યાં છે. છાપાવાળાઓ અને અન્ય લેખકો છાપામાં ખૂબખરાડા પાડે છે કે, અમે બહુ જાણીએ છીએ અદ્દે સમજીએ છીએ અને વસ્તુસ્થિતિ બહુ બયંકર છે કે જે કહેવાય તેમ નથી, એવો ખાલી બકવાદ કરે છે; પરંતુ આ પ્રકૃતિનું યથાર્થ અવલોકન કરી, લોકોને તે જણાવી આંખ ઉઘાડી યોગ્ય માર્ગોનું સૂચન કર્યાં

* હલકા લોકો તો શું, પણ સમાજના સભ્ય તથા પ્રતિષ્ઠિત મનાતા કેટલાક શરીર જાદમારો એવા તો નાનકડા વૃત્તિના હોય છે કે, હાથ પગ હીલાઓ વગર બહેન દીકરી, ભત્રીજી, ભાણેજી કે બાયડીની કમાણીપર તાગડધિનના કરે છે, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તેઓ હુપા પિપ હોવાથી સમાજથી તેમને બહિષ્કાર આપી શકતો નથી અને તેથી સમાજના સંસર્ગમાં રહી તેઓ પોતાની આયડી કે બહેનોદ્વારા અન્ય ગૃહસ્થ જીઓને પણ અવળા માર્ગમાં દોરી જાય અને સભ્ય સમાજમાં બ્રહ્મતાનો બયંકર પ્રચાર કરતા રહે છે.

છે ? જોળીપીઠા, કામાડીપુરા, અરબગલી, આંટરેડ કોર્નર, તારદેવ, ફાકલેડરેડ, ફેરાસરેડ, બેલાસિસરેડ, વિકુલવાડીની તેલગલી, ગાયવાડી, ફણસવાડી અને કાંદાવાડી વગેરે ભાગો શહેરની મધ્યમાં છે. આડી અવળી ચાલીઓ અને ઘરો એજ હેતુમાટે ધણું જાણીતાં છે. સરકારે મ્યુનિસિપાલિટીને સત્તા આપી છે કે લોકોનાં જાનમાલને હાનિ કરનારા ઐમુક ઐમુક ધંધાઓ અમુક લત્તામાં કરવા દેવા નહિ; તંબાકુ, ભાંગ, ગાંજ, દારૂ આદિની દુકાનો આખકારી ખાતાંનાં લેસન વિના નીકળી શકે નહિ; ચામડાં કેળવવાનાં કારખાનાં માહીમ કે કુરલેજ નીકળી શકે; તે આ માણસનાં ચામડાં ચુંથવાનાં કારખાના કાઢવાનો નીચ અધમ ધંધો કરતાં અટકાવવાને ઠાઈ પણ ધરધણીથી પોતાનું ઘર સરકારની રજા વિના તેવા કામમાટે ભાડે આપી ન શકાય, એવા કાયદો શું સરકાર લેડી ન શકે ? જ્યાં મનુષ્યોની અવરજવર ધણી હોઈ ન શકે એટલે દૂર તેમનાં વસવાટનાં સ્થાનો રાખ્યાં હોય, તે એની મેળે જ આ સડો શહેરમાંથી દૂર થઈ શકે.* અને દૂર જનાર આવનાર આછા હશે, તે છાકરીઓને વેચાતી લઈ કે ઉપાડી લાવી આ ધંધામાં જતારવાને કાણુ તૈયાર થશે ? શું પંદર વીસ હજાર સ્ત્રીઓ એટલી અધમાવસ્થાએ પહોંચી હશે કે તેઓ પોતાનાં શરીરોની હાલહવાલી જાણી જોઈને થવા દેવાનું પસંદ કરે ? પેટને ખાતર પોતાની હાલહવાલી થવા દેવા સાથે તેઓ પણ નીતિધર્મ પાળે છે, તેઓમાં પણ એક Code of Honour હોય છે. શામાટે આ ધંધો તેઓ કરે છે, શાકારણથી તેઓ આ માર્ગે આવી ચઢે છે અને તેઓને કેવાં દુઃખ ભોગવવાં પડે છે તેનું જો શોધન કરવામાં આવે, તે એ ઇતિહાસ રસભર્યો થાય તેમ માર્ગદર્શક પણ થાય. રોજ પુનર્લેખનો અને સમાજબંધનને તોડવાનો ઉપદેશ કરનારાઓએ આ દિશા ખરેખરી શોધવા જવી છે. પરંતુ દિલગીરીભર્યું છે કે, સમાજસુધારાના આવાં વાસ્તવિક કાર્યોને તેમની કાર્યવાહિતામાં ઘટતું સ્થાન મળતું નથી. આ પ્રશ્નની ઊડી તપાસ કરવામાં આવે, તે મોંઘવારી અને ગરીબી અને કાષ્ટક પ્રસંગે મોજ શોખ માટે પૈસાનો લોભ આ અધમાવસ્થા પ્રાપ્ત થવાનાં મુખ્ય કારણો છે એમ

* આજથી અઢિંક વર્ષ પૂર્વે વડોદરાનો વેસ્થાવાડો પણ શહેરના મધ્યભાગમાં લહરીપુરાના દરવાજાથી માંડીને લાંબડી એક સુધી વિસ્તરેલો હતો; પણ એ વિશે બહુ પોકાર થવાથી ત્યાંના વેસ્થાવાડાને ગામ બહાર ખસેડવામાં આવ્યો છે, મુખ્યમાં અજાપિ તેમ નથી થયું, એ મહાખેડનો વિષય છે.

જાણી. “ચુડેલનો વાંસો” નામની એક વાર્તા થોડાક વર્ષપર આ પત્રમાં પ્રકટ થઈ હતી, તેમાં હાલના સમાજમાં ફિલો સડો પેઠો છે તે દર્શાવવાનો જ હેતુ હતો, તેમાં સહસ્રાંશે માણસ કેમ પતિત થાય છે તે દર્શાવ્યું હતું; છતાં કેટલાકો તે વાર્તાથી લડકી ઉઠ્યા હતા. પરંતુ તેની સર્વ રીતિઓ પ્રકટ થવી જરૂરની છે કે જેથી તેનાથી ચેતીને માણસ ચાલે અને ઉપાયો યોજી શકે. ચુડેલનો વાંસો ધણો ભયંકર મનાય છે, ખરી હિમ્મતવાળા જ તે ભેઈ શકે છે અને તેનો નાશ કરી શકે છે.”

ઉપર્યુક્ત લિડરેટમાંના અંતિમ ઉદ્ગારોથી આ નવલકથાનો હેતુ શો છે અને તેમાં વસ્તુ કેવા પ્રકારનું લેવામાં આવ્યું છે, એ તો સાધારણતઃ વાંચકો જાણી શક્યા હશે જ. આજથી ચાર વર્ષ પૂર્વે પ્રસ્તુત નવલકથામાં વર્ણવાયેલી વસ્તુસ્થિતિનો હવે અંબાઈની સભ્ય પ્રગ્નેને અભારે સાક્ષાત્કાર થવા માંજો છે, એ પણ આ લેખકનું એક સદ્ભાગ્ય જ કહી શકાય; કારણ કે, જો આવો સાક્ષાત્કાર ન થયો હોત, તો આ લેખકના અને ‘ગુજરાતી’ પત્રના ચતુર્થ પ્રકારના* હિતશત્રુઓએ તો પ્રસ્તુત નવલકથાને કેવળ કલ્પનાજન્ય ખીજાત્સ નવલકથા તરીકે ઓળખાવવાના ‘અવ્યાપારેષુ વ્યાપાર’નો જ આરંભ કરી દીધો હોત. પરમાત્મા તેમનું પણ કલ્યાણ કરે, એ વિના ખીજું શું કહેવું વાર? અસ્તુ. પ્રસ્તુત નવલકથામાં જે જે ઘટનાઓ લેવામાં આવી છે તે અક્ષરશઃ સત્ય છે. અને તેમાં કેવળ પાત્રોનાં નામો તથા સ્થાનોનાં નામો વિના ખીજું કશું પણ પરિવર્તન કિંવા ન્યૂનાધિકત્વ કરવામાં આવ્યું નથી; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તે ઘટનાઓનો પ્રસ્તુત નવલકથાની નાયિકા સાથે

* રાજર્ષિ હર્વૃહરિએ મનુષ્યના સ્વાર્થ તથા પરમાર્થમય સ્વભાવપરત્વે આર પ્રકારે કહેલા છે અને તે આ પ્રમાણે:-

“એકે સત્પુરુષાઃ પરાર્થઘટકાઃ સ્વાર્થ પરિત્યજ્ય યે
સામાન્યાસ્તુ પરાર્થમુદયમશ્રુતઃ સ્વાર્થાવિરોધેન યે ।
તેઽસ્મી માનુષરાક્ષસાઃ પરહિતં સ્વાર્થાય નિવ્રંતિ યે
યે નિવ્રંતિ નિરર્થકં પરહિતં તે કે ન જાનીમહે ” ॥

એટલે કે, “જેઓ સ્વાર્થને ત્યાગી પરોપકાર કરે છે, તેઓ સત્પુરુષ કહેવાય છે; જેઓ પોતાના સ્વાર્થને જાળવીને પરમાર્થ કરે છે, તેઓ સામાન્ય પુરુષ કહેવાય છે; જેઓ સ્વાર્થમાટે પારકાના હિતનો નાશ કરે છે, તેઓ મનુષ્યોમાંના રાક્ષસો કહેવાય છે અને જેઓ કોઈ પણ પ્રકારના પોતાના હિત વિના જ નિર્ર્થક ખીજાના હિતને હણે છે તેઓ કઈ જાતના મનુષ્ય છે, તે અમે જાણતા નથી; અર્થાત્ તેઓ સર્વથા નિંદ્ર તથા નીચતમ પુરુષો છે.”

જે સંબંધ દર્શાવવામાં આવ્યો છે, તે પણ સત્ય જ છે અને તેનું કારણ એ છે કે, તે નાયિકા ચંપા પોતે પણ કલ્પનિક વ્યક્તિ નથી અને અભાષિ વર્તમાન છે. તેણે પોતાની કાયરીમાં જે જે નોંધો કરી રાખી હતી તે નોંધોના આધારે જ આ ચંપા અથવા નટીની આત્મકથાનું નવલકથાની સૃષ્ટિ નિર્માણ થયેલી છે; પરંતુ ચંપાની આત્મકથાનો આ અભાષિ પ્રથમ ભાગ જ છે અને એનો દ્વિતીય ભાગ* પણ લખાઈને તૈયાર થવા આવ્યો છે કે જે અલ્પ સમયમાં જ ‘ગુજરાતી’ માં વિભાગશઃ પ્રગટ કરવામાં આવશે. મુંબઈ નગરીની યથાર્થ લયંકરતાએ તે દ્વિતીય ભાગમાં વાંચકોના જાણવામાં આવશે અને આશા છે કે તે ભાગ અવશ્ય માર્ગદર્શક ગઈ પડશે. પ્રસ્તુત ભાગમાં હુસ્મતજન તથા શીલર એ બે પાત્રોનાં ચરિત્રો અપૂર્ણ રહેલાં છે, તેમની લયંકર પૂર્ણાહુતિ દ્વિતીય ભાગમાં કરાશે.

પ્રસ્તુત નવલકથા જ્યારે ‘ગુજરાતી’ માં કટકે કટકે પ્રગટ થતી હતી તે વેળાએ જે અશુદ્ધિઓ રહી ગઈ હતી તે સુધારવામાં આવી છે અને કેટલાંક પ્રકરણોને જૂઠાં રાખવાની આવશ્યકતા ન હોવાથી સાથે મેળવી દેવામાં આવ્યાં છે; એ વિના ખીણ કરી પણ ન્યૂનાધિકતા કરવામાં આવી નથી. વાંચકોની આ નવલકથાને પુસ્તકના આકારમાં મેળવવામાં તેની ચાલૂ માગણી હોવા છતાં વિશ્વવ્યાપક માદ-વાસ્થ્યોના કારણથી કાગળોની અછતને લીધે પ્રસ્તુત નવલકથાને પુસ્તકના આકારમાં બહાર પાડતાં કેટલોક વિલંબ થયો છે અને આ નવલકથાનો આકાર બહુ વધી જવાથી કીમત કાંઈક વધારે રાખી પડી છે.

અંતે જે પરમકૃપાળુ પરમાત્માના કૃપાકટાક્ષથી પ્રસ્તુત નવલ-કથાની નિર્વિદ્ધ સમાપ્તિ થયેલી છે, તે પરમાત્માનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનીને તથા પ્રસ્તુત નવલકથાનાં વાંચકો (અને તથા પુરુષોને) પ્રસ્તુત પ્રસ્તાવનાના આરંભમાં આપેલા આગ્રહ વિદ્વાન રસિકન મહા-શયના ઉપદેશને લક્ષમાં રાખવાની નમ્ર પ્રાર્થના કરીને આ લખાણથી પ્રસ્તાવનાની પરિસમાપ્તિ કરવાની હું આગ્રા ઈચ્છું છું.

સુદામાપુરી (પોરબંદર)

તા. ૮ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૭
શનિવાર

કંકુર નારાયણ વિસનળ

* “ચુડેલનો વાંસો અથવા એક નહિની આત્મકથા: દ્વિતીય ભાગ” છપાઈ પ્રકટ થયો છે, મળવાનું ઠેકાણું.—“ગુજરાતી” પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, સાસુન બિલ્ડીંગ, બલ્લારગેટ સ્ટ્રીટ, એલફ્રીડસ્ટન સર્કલ, કોલ, મુંબઈ નં. ૧.

“ગુજરાતી” પ્રેસ તરફથી પ્રકટ થયેલી

૨૧ ઠક્કર નારાયણ વિસનજીની

ઐતિહાસિક વાર્તાઓ, સામાજિક નવલકથાઓ વિગેરે વિગેરે

ખાસીનું યુદ્ધ અથવા લોર્ડ ક્લાઇવનું કપટતંત્ર	...	...	...	૨- ૮-૦
હળદીધાટનું યુદ્ધ	...	...	...	૦-૧૨-૦
પશ્ચિની અથવા ભસ્મીભૂત ચિતોડ...	...	...	...	૨- ૦-૦
કલ્સેઆમ અથવા દીક્ષીનો ડગમગતો સુકુટ	...	...	...	૨- ૦-૦
ભદ્રકાળી અથવા પાવાગઢનો પ્રલય...	...	...	...	૨- ૦-૦
જગન્નાથની મૂર્તિ અથવા ભારતનું ભવિષ્ય	...	...	...	૨- ૦-૦
હમીર હક અથવા રણીચંદોરનો ઘેરો	...	...	...	
ચાણક્ય નન્દિની અથવા ચચ્ચ અને સુંદરી...	...	...	...	
અનંગભદ્રા અથવા વલ્લભીપુરનો વિનાશ	...	...	...	૨- ૦-૦
બાદશાહ બાબર અથવા નૂરેખ્સલામ	...	...	...	૩- ૦-૦
ચિતોડનો પુનરુદ્ધાર અથવા ચકવર્તિ હમીર	...	...	...	૩- ૦-૦
કચ્છનો કાર્તિકેય અથવા જાડેજા વીર ખેંગાર	...	...	...	૪- ૦-૦
પ્રનારકળી અથવા અપરાધી અકબર	...	...	...	૪- ૦-૦
મહારાણી મયણુદલા	...	...	...	૪- ૮-૦

આર્ય આદિત્ય બાપ્પા રાવળ	...	...	...	૧- ૦-૦
જહાંગીર (ઐતિહાસિક ચિત્ર)	...	...	...	૨- ૦-૦
રણયાબેગમ	...	...	...	૨- ૦-૦

૨૫૦૦ વર્ષ પૂર્વનું હિંદુસ્તાન	...	...	...	૧- ૮-૦
વિલાપતિ વિલાસમાં દેશનબાઈ ખલાસ	...	...	...	૨- ૦-૦
બાજકાલનો સુધારો કે રમણીય ભયંકરતા	...	...	...	૩- ૦-૦
મંદિગ્ધ સંસાર અથવા સાધુ કે શયતાન	...	...	...	૨- ૮-૦
યુડેશનો વાંસો અથવા એક નદિની આત્મકથા ભાગ ૧ લો	...	...	...	૪- ૮-૦
” ” ” ભાગ ૨ જો	...	...	...	૪- ૮-૦

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, મુંબઈ નં. ૧.

(૨)

ભારત લોકકથા

ભાગ ૩ ભે-બંગાળાની દંતકથા ખંડ ૧ લો	...	૧-૮-૦
ભાગ ૪ થો-બંગાળાની દંતકથા ખંડ ૨ ભે	...	૧-૮-૦
ભાગ ૫ મો-ભેગમ બાબર ખંડ ૧ લો	...	૧-૮-૦
ભાગ ૬ ઠો-ભેગમ બાબર ખંડ ૨ ભે	...	૧-૮-૦
ભાગ ૭ મો-બંગાળાની દંતકથા ખંડ ૩ ભે	...	૧-૮-૦
ભાગ ૮ મો-બંગાળાની દંતકથા ખંડ ૪ થો	...	૧-૮-૦
ભાગ ૯ મો-બંગાળાની દંતકથા ખંડ ૫ મો	...	૧-૮-૦
ભાગ ૧૦ મો-બંગાળાની દંતકથા ખંડ ૬ ઠો	...	૧-૦-૦
અમરલાલ ચરિત્ર અથવા લાલઉદેરાની કથા	...	૩-૦-૦

વિવેકાનંદ વિચારમાળા

ભાગ ૧ લો-(૧) કર્મયોગ, (૨) ભક્તિયોગ (૩) અને પ્રકીર્ણ લેખો	...	૩-૮-૦
ભાગ ૨ ભે-(૧) રાજયોગ પાતંજલના યોગસૂત્રો સહિત;...	...	...
(૨) અને પ્રકીર્ણ લેખો	...	૩-૮-૦
ભાગ ૩ ભે-સંપૂર્ણ જ્ઞાનયોગ	...	૩-૮-૦
ભાગ ૪ થો-પત્રો અને વિવિધ લેખો	...	૩-૮-૦
ભાગ ૫ મો-વિવિધ વિષયો ઉપરના લેખો અને લાપણો	...	૨-૮-૦
ભાગ ૬ ઠો	...	૩-૮-૦

પુસ્તકો મળવાનું ઠેકાણું:—

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ

પ્રિન્ટર્સ એન્ડ બુક-બાઇન્ડર્સ,

બુકસેલર્સ, પબ્લીશર્સ એન્ડ કમીશન એજન્ટ્સ,

સાસુન બિલ્ડિંગ, બબરગેટ સ્ટ્રીટ,

એલફ્રીન્સ્ટન સર્કલ, ફોર્ટ, મુંબઈ નં. ૧.

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	હું લખનારોમાં નાહક ...	૧
૨	હું નાહકમાં પ્રવેશ ...	૭
૩	હું મારો પૂર્વ જ્ઞાતા ...	૧૩
૪	હું રંગભૂમિનું આત્મિક દૃશ્ય ...	૪૬
૫	હું લલિતા ...	૫૩
૬	હું સતી સીતા ! ...	૬૦
૭	હું ચોળી કે બોળી ? ...	૬૭
૮	હું જગત્ પાર્થિવી છે ! ...	૭૪
૯	હું મહનમૂર્તિ યુસ્તુક ! ...	૮૧
૧૦	હું મનની પરવશતા ! ...	૮૮
૧૧	હું માતાનો શાપ ! ...	૯૫
૧૨	હું પ્રેમપત્રિકા ...	૧૦૨
૧૩	હું પ્રેમ કે વિકાર ? ...	૧૦૮
૧૪	હું સત્યવતી ...	૧૧૬
૧૫	હું નરકનો જીવ સ્વર્ગમાં ...	૧૨૩
૧૬	હું રોકજીની શક્તિ ! ...	૧૨૬
૧૭	હું જ્વાળામુખીનો રક્ષેત્ર ...	૧૩૬
૧૮	હું સ્ટેશનપરનો દેખાવ ...	૧૪૪
૧૯	હું હરમત્તનનની હવેલી ...	૧૫૨
૨૦	હું શ્વેતાંગ શીલર ...	૧૫૮
૨૧	હું એવફા આશક ! ...	૧૬૭
૨૨	હું પેસામાટે પ્રેમનું લીલામ ! ...	૧૭૩
૨૩	હું સ્વર્ગ કે નરક ? ...	૧૮૦
૨૪	હું સુખમય સંસાર ...	૧૮૮
૨૫	હું મારી સદ્ભાવના ...	૧૯૫
૨૬	હું કંપનીમાં છડાઈ ...	૨૦૭
૨૭	હું સ્થિત્યન્તર ...	૨૧૦
૨૮	હું બેનિફિટ નાઈટ ...	૨૧૬
૨૯	હું મોતના પંખમાં ! ...	૨૨૩
૩૦	હું નફર નાથીબાઈ ...	૨૩૦
૩૧	હું જેવકુમારી સુંબહમાં ...	૨૩૮

પ્રકરણ	વિષય	પૃષ્ઠ
૩૨	મું પાપની પરિસીમા	૨૪૫
૩૩	મું યુક્તરૂં મૃત્યુ	૨૫૩
૩૪	મું તીર્થક્ષેત્ર નાસિક	૨૬૦
૩૫	મું તીર્થસ્થાનમાં પાપસ્થાન	૨૬૭
૩૬	મું મૌઠા ધારા	૨૭૫
૩૭	મું ધારાના ચાર ભવની કથા	૨૮૧
૩૮	મું નાસિકમાં નાતરું	૨૯૭
૩૯	મું કેટલીક પ્રકીર્ણ ઘટનાઓ	૩૨૪
૪૦	મું નસીબ બે ડગલાં આગળનું આગળ	૩૩૧
૪૧	મું પ્રાણહારક વચનબાણ	૩૩૬
૪૨	મું લલિતાનું આગમન અને મરણ !	૩૪૭
૪૩	મું કિંચિત્ આત્મસ્લાધા !	૩૫૫
૪૪	મું મદ્રાસને બદલે રાયચૂર	૩૬૩
૪૫	મું બાળહત્યાની તૈયારી	૩૭૦
૪૬	મું યુવનો પ્રસવ	૩૭૬
૪૭	મું સમાધાન	૩૮૫
૪૮	મું સંસાર કે સ્વર્ગ !	૩૯૨

ચુડેલનો વાંસો

અથવા

એક નટિની આત્મકથા

ભાગ બીજો

મળવાનું ઠેકાણું:—“ગુજરાતી” પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ,
બુક્સેલર્સ એન્ડ પબ્લીશર્સ,
સાસુન બિલ્ડીંગ, બજારગેટ સ્ટ્રીટ,
એલફીન્સ્ટન સર્કલ, ફાઈ મુંબઈ, નં. ૧.

તા. ૧૦-બળતા નામ અને ઠેકાણાથી બરમાતા નહિ.

ચુડેલનો વાંસો

૧૨૮૦૨

અથવા

એક નટીની આત્મકથા

—*—*—*—

પ્રકરણ ૧ હું

લખનૌમાં નાટક

“ક્યાં કાઠિયાવાડમાંનું જામનગર અને ક્યાં મધ્ય હિંદુસ્તાનમાંનું લખનૌ નગર? મનુષ્યને તેનું બાળ્ય ક્યાંથી ઉપાડીને ક્યાં લઈ જશે, એનો કશો પણ નિયમ હોતો નથી. આજે લખનૌમાં આવ્યાને છ છ મહિના તો થઈ ગયા, પાંચ સો રૂપીઆના દબીના ચર્ચાઈ ગયા. પૈસાની આવક નથી અને ખર્ચ તો રોજ ચલ્યો જ જાય છે; એટલે આમ ને આમ કેટલા દિવસ ચાલી શકશે; એનો જ રહી રહીને વિચાર થાય છે. આવચાર અને સાહસથી ઘરમાંથી બાગી બહાર તો નીકળી આવી, પણ હવે જળહાર કેવા લોટાના ચણા ચાવવા પડે છે, અને પતિના છત્ર વિના મારે કેવાં કેવાં સંકટોમાંથી પસાર થવું પડે છે, એનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો, પરંતુ હવે ઘર જવાય તેમ તો છે જ નહિ, અને જ્યોત મને નસાડી લાવ્યા છે, તેઓ પણ મારું કાંઈ બહું કરે એવી આશા નથી. એક તો પીટયા મારી કમાણી ખાય છે અને પાછો મારાપર એટલો અવિશ્વાસ કે, જ્યારે બહાર જાય છે, ત્યારે બારણાને તાળું વાસી કેદી પ્રમાણે મને બંધ કરી જાય છે! હવે આ પાપીઆના પંજમાંથી છૂટવાનો મારે શો ઇલાજ કરવો? અવશ્ય હવે કાંઈક અતુરશ્વ તો બતાવવી; નહિ તો અહીં સડી સડીને મરી જઈશ, તોપણ કોઈ ખબર પૂછવા આવે તેમ નથી. શું મેં આમ કેદી થવાને, આમ દુઃખ ભોગવવાને, અને મારો રોટલો ખાવા છતાં પાસકાની ગાળો અને લાતો ખાવાને જ ધર છોડ્યું છે અને આબરૂપર પાણી ફેરવ્યું છે? નહિ, કદાપિ નહિ! બલ્કે, હવે કાં તો આ ચાંડાલોના હાથમાંથી છૂટકો, અને કાં તો મોત!”

આ પ્રમાણે વિચારોના વમળમાં જોશમાં ખાતી અને મારા બવિષ્ય વિશે ચિંતા કરતી, લખનૌમાં અમીનાબાદ નામના મહલ્લામાંની એક ગલીમાં આવેલા મારા રહેવાના બાડાના મકાનમાંની ખારીમાં હું બેઠી હતી. એટલામાં બહારનું તાળું ઉઘાડ્યું અને દરવાજો ઉઘાડી ત્રણ માણસોએ ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો. એ ત્રણ માણસો મને ઘરમાં પૂરી જનારા મારા ઓરડારૂપ કેદખાનાના જેવરો જ હતા, એટલું જ નહોતું જણાવવું પડ્યું છે. એમનો વિશેષ વૃત્તાંત આગળ જતાં આવશે. તેઓ બન્ન-રૂઠાં ખિરાડીનાં સાધનો ખરીદવાને ગયા હતા. અત્યારે લગભગ સાડાનવ વાગ્યો. સમય થવા આવ્યો હતો, એટલે સીધું ને સાકબાજ આવતાં જ મેં શંકવાની તેયારી કરવા માંડી; ચૂલો સળગાવી આંધણ મૂક્યું અને દાળ ઓરી દીધી. ત્રણ જેવરોમાંનો એક ચામચ વીણવા બેઠો, બીજો સાક સમારવા લાગ્યો, અને ત્રીજાએ બહારમાં સાંભ-મેલા નવા સમાચારોની કથા સંભળાવવાનો આરંભ કર્યો. તેણે કહ્યું:—

“હમણાં આઠ દશ દિવસથી લખનૌમાં એક નાટકમંડળી આવી છે, અને તેનાં નાટકોની આખા લખનૌ શહેરમાં જ્યાં જ્યાં જાય ત્યાં તોરડી જ થતી સંભળાય છે. પૈસાવાળા કે સારી કમાણીવાળા નાટક જુએ, એમાં તો નવાઈ નથી, પણ કહે છે કે, રંગીલા લખનૌ નગરના મંદીર અને કુલી-અરે કંગાલમાં કંગાલ માણસો પોતાનાં કપડાં કે વાસણ વેચીને પણ તેનાં નાટક જોવા જાય છે. ચાર, આપણું મન પણ આજે નાટક જોવાને લલચાય છે.”

“હાલે, બાઈ! જે થવાનું હોય, તે થાય; પણ કાંઈ નાટક જોયા વિના રહી શકાય? આપણે પણ ચેક, વિક્ટોરિયાપાર્ક, ગોમતીના કિનારા અને દિલ્લુશામાં ચક્રર લગાવતા લગાવતા કંટાળી ગયા છીએ. ઘણીક વાર કાંઈ નત્રીજન કે સુત્રી-જનને ત્યાં જઈ મુજરો કરાવવાનું મન થાય છે, પણ આ ખીસામાં હાથ નાખતાં બરકત દેખાય છે, એટલે આગળ વધેલું મન તરત બિચારું પાછું હટી જાય છે.” ખીજએ-શાક સમારનારે-પોતાના આંતરિક ઉદ્દગારોને બહાર કાઢ્યા.

“બસ ત્યારે દોસ્ત! આપણી પણ એ જ હાલત જાણી લેવી. ‘મન કહે કે માણીએ ભઈ ને કરમ કહે કે કોઠીમાં પેસું’ એવો જ આપણો બધોડો પણ હિસાબ છે.” પહેલાએ-ચોખા વીણનારે-ટુંકામાં જ પોતાનો બળાપો જણાવી દીધો.

“જો આપણે નાટક જોવા જઈએ, તો કેટલા પૈસા જોઈશે વાર?” મેં વચ્ચે સવાલ કર્યો.

“ત્યારે તારે પણ નાટક જોવાનો વિચાર થઈ આવ્યો છે કે શું?” પહેલાએ આશ્ચર્ય દર્શાવતાં પૂછ્યું.

“કેમ, આપણે માણસ છીએ અને એ કાંઈ માણસ નથી? અરે ભાઈડા કરતાં તો ખાચરીએને નાટક જોવાનો જખરો શોક હોય છે, સમજ્યો?” ખીજએ તેના આશ્ચર્યને હવામાં ઉડાવી દીધું.

“આપણે ચારે જણુ નાટક જોવા જઈએ, તો લગભગ દશ રૂપીઆ તો જોઈએ.” ત્રીજએ અડસટ્ટાં બતાવ્યા.

“દશ રૂપીઆ કેવી રીતે?” પહેલાએ શંકા બતાવી.

“જોઈએટૂની ટિકિટનો બે રૂપીઆ ભાવ છે, એટલે ચાર ટિકિટના આઠ રૂપીઆ તો એ જ થયા. એક રૂપીઆ ગારીબાડાનો અને એક રૂપીઆ સોડા, લેમેનેડ, ચાહે, બિસ્કીટ વગેરે વગેરે...” ત્રીજએ હિસાબ બતાવીને પહેલાના મનનું સમાધાન કર્યું.

“પણ મારી ધારણા છે, કે જો આપણે ખીજ વ્યવસ્થા કરીએ, તો ફક્ત પાંચ રૂપીઆમાં જ પીડા પતી જાય એમ છે. આપણે ત્રણ સેકન્ડ ક્લાસની ખાર ખાર આનાની ટિકિટ લઈએ, અને આ રોડાણીસાહેબને જનાના કલાસમાં બેસાડી દઈએ. બાકી ગારીબાડું અને તમારાં સોડા લેમેનેડ.” ખીજએ કરકસર અને ફાયદાનો રસ્તો બતાવ્યો.

“પણ આપણથી કાંઈ ખીજ વર્ગમાં બેસાય?” ત્રીજએ જરાક આંખ ફેરવીને અભિપ્રાય દર્શાવ્યો.

“જોડા નવાળજાદા ખરાને, તે કાંઈ ખીજ વર્ગમાં નાટક જોવાને બેસાય? કેમ, બાઈ! ખીજ વર્ગમાં બેસવાથી પોજશનમાં કાંઈ વધિ આવે જાય તેમ છે? ત્યારે

શું આજે બધા ઓરેંસ્ટ્રામાં બેસનારા જ નાટક જોવા આવનારા છે અને બાકીના બધા વર્ગો ખાલી જ પૂજ્યા રહેવાના છે?" બીજાએ રોકડું ચૂકવી આપ્યું.

"આલો ત્યારે બધાનો એનો વિચાર હોય, તો એમ કરીશું. પણ થાંચ રૂપી-આની વ્યવસ્થા તો છે કે?" ત્રીજાએ પોતાના હથિયાર છોડી દીધાં.

• "પરમ દિવસે જે લર્વાંબિયાં પચીસ રૂપીએ વેચ્યાંતાં, તેમાંના હજી દસ રૂપીઆ બાકી છે. એટલે આજે નાટક પણ જોવારો અને આવતી કાલનો ખર્ચ પણ થઈ રહેશે. વળી પરમ દિવસે જે કોઈ ખુલ નહિ મળી જાય, તો જરૂર કોઈ બીજી ચીજને આગ લગાડવી પડશે." પહેલાએ જણાવ્યું.

"હીક, ત્યારે નાટકમાં જવાનું તો જાણે નક્કી થઈ ગયું. ત્યારે સાંજે સીધું વગેરે વહેલા જ લઈ આવજો અને રાંધવાનું પણ વહેલું જ આટાપી લેજો; જમીશું તો રાતે બે વાગે નાટક જોઈ આવ્યા પછી જ." બીજાએ સલાહ આપી.

અહીં મારે જણાવવું જોઈએ કે, લખનૌમાં આવ્યા પછી અમારા ઘરમાં સવા-રમાં લાવેલું સવારે રંધાય અને રાતે લાવેલું રાતે રંધાય ને ખવાય; એટલે કે, 'આટા તોલ કે ઠીકરી જલતી હય,' એવા જ અમારો હિસાબ ચાલતો હતો. ઘરનાં સમ-રથીલાંનો હિસાબ પૂછો તો તેને ચાર ચટાઈ, ચાર ગોદડી, ચાર એસ્ટીકાં, બે ત્રણ હાંસ્લાં, બે થાળી, બે લોટા, એક ત્રાંખાંનો હાંડો, બે માટીના ઘડા, એક ડોલ અને કચેરી વાળવાની એક સાવરણી એટલામાં જ સમાવેશ થઈ જતો હતો. જો કોઈ વધારે હોય, તો તે કપડાં વગેરે રાખવાની ચાર ટૂંકો હતી અને ઘરમાં આગળ પાછળ બાન્દી કે બ્લિસ્કીની એક બે બાટલી સિલક રહ્યાં કરતી હતી. મારી સાથે બધા એવા ઘરાકો ભેગા થયા હતા કે, "બાધા વગર ચાલે બહે, પીધા વગર ચાલે નહિ!" અસ્તુ.

મારા જેલરોનું નાટકમાં જવાનું સાકું નક્કી થવાથી અને તેમાં પણ મને લઈ જવાનો કરાવ થવાથી મારા મનમાં એક પ્રકારનો અવર્ણનીય હર્ષ થવા લાગ્યો. છેલ્લા બે માસથી મારા જેલરોએ મને કયાંય બહાર નીકળવા દીધી નહોતી; અને તેનું કારણ એ હતું કે, કદાચિત્ મારો કોઈ ખરીદદાર મળી જાય, તો હું પોખારા મણી જઈ અને તેમના પંજમાંથી છટકી જઈ, તો મારા થોડે તેમણે પૈસાની જે મોટી રકમ મેળવવાની અને માલામાલ થવાની મોટી આશા બાંધી હતી, તે તેમની બધી બાવી આશાપર પાણી ફરી વળે, અને 'ચારને પોટલે ધૂળની ધૂળ' જેવા જ ધાંડ થઈ જાય. પણ એતે મારા પરમેશ્વરે તેમને કેવા સૂલાવામાં નાખી દીધા, અને 'ચારને પોટલે ધૂળની ધૂળ જ' કેવી રીતે રહી, એ વિશેના વિશેષ વિવેચનની અગત્ય જ આવશ્યકતા નથી.

રસોઈ તૈયાર થઈ; બે થાળીઓ અને બે પત્રાવળી પીરસાઈ; બાન્દીબક્ષની બાટલીને ટૂંકમાંથી બહાર કાઢવામાં આવતી, અને તેને ત્રણ વ્હાસમાં પધરાવી, સોડા બાઈ સાથે પરણાવી, ત્રણે જેલરો તેને ઝટપટ ગળગટાવી ગયા. હું જે કે મદિરાના વ્યસનથી મુક્ત તો નહોતી જ, પણ મને દિવસે પીવાની ટેવ નહોતી; રાતે એક કે બે પેગ લેતી હતી. મદિરાદેવીની કૃપાથી તેમણે ભોજનને એવા સારો ઈન્સાફ આપ્યો કે, રસ્તામાં નાખેલી પત્રાવળીમાં કુતરો આવીને પોતાની જીભ ફેરવે, એટલું પણ તેમાં કોઈ બાકી રહ્યું નહિ. મેં પણ મને જે બાવ્યું તે બાઈ લીધું. મારા ત્રણ જેલ-રોએ જમીને તરત નિદ્રાદેવીનું સેવન કરવા માંડ્યું અને હું રાત પડવાની કાગને

ડાળે વાટ ભેટી મનમાં અનેક પ્રકારના વિચાર કરવા લાગી. અનંત વિચારવમજમાં અટવાયા પછી હું એક પ્રકારના નિશ્ચયપર આવી.

લગભગ ચાર વાગે ત્રણે કુંભકર્ણુ નિદ્રામાંથી જાગ્યે થયા, અને મને ચાહે તૈયાર કરવાનો હુકમ કર્યા. ચાહ પીધા પછી તેઓ બનરમાં પધાર્યા અને મેં ચૂલો સળગાવ્યા. સીધું સામાન આવતાં મેં ખીચડી, શાક, અને રોટલા એ ત્રણે પદાર્થ તૈયાર કરી રાખ્યા, અને પૂછ્યું કે:—“નાટકમાં જવામોટ કયારે નીકળવાનું છે?”

“અહીંથી સાડા સાતે નીકળશું એટલે આડે ત્યાં પહોંચીશું. તને તો જનાના કલાસમાં બેસવાનું છે એટલે વાંધા નહિ; પણ અમને જો મોડું થશે, તો બીજા વર્ગમાં બેસવાની તો લીક, પણ ઉભા રહેવાની જગ્યા પણ મળી શકવાની નથી. સાત થવા આવ્યા છે, માટે હવે ચાલવાની તૈયારી કર. જલદી કપડાં બદલી લે, મેહરબાની ક્ષીને ‘સોડી શાળગાર કરે ત્યાં બનર ઉડી જાય!’ એવો ઘાટ ન લાવતી—વખત ન લગાડતી!” જેણે પ્રથમ નાટકમાં જવાની સૂચના આપી હતી, તે ત્રીજો જેલર બોલ્યો.

હું તો એટલી જ વાટ ભેટી તો એટલે મેં તરત જણાવ્યું કે:—“મને કપડાં બદલતાં કાંઈ વાર થવાની નથી. પણ ગાડી લઈ આવો, એટલામાં હું તૈયાર થઈ રહું છું. નહિ તો મોડું થશે ગાડી લાવવામાં, અને પાછો વાંક નિકળશે મારો!”

“ખરી વાત છે; આવો ત્યારે આપણે ગાડી લઈ આવીએ.” જેલર નં શ્રીએ પોતાના બે સાથીઓને કહ્યું.

“તને બહુ ઉતાવળ છે, માટે તું જ ગાડી લાવ; અમે પાન ખાતા નીચે સડકપર ઉભા છીએ.” બીજા બે બોલ્યા.

ત્રણે જણ ઘરમાંથી તો સાથે ઉતર્યા, પણ એક ગાડી લેવા ગયા અને બે પાનવાળાની દુકાને પાન ખાતા અને ગપાટા હાંકતા નીચે રસ્તાપર ઉભા રહ્યા. કોઈ પછી રીતે થોડી વારને માટે તેમને દૂર કરવાનો મારો જે ઉદ્દેશ હતો. તે સિદ્ધ થયો, તેમને દૂર કરવાનું કારણ એ હતું કે, મારી પાસે હજી હજાર પંદરસોનો દાળીનો બાકી હતો, અને તે બધો સાથે લઈ લેવાનો મારો વિચાર હતો. મારા જીવ અને શરીરના આહુક અને મારા માલપર જીવનાર મારા એ ત્રણ જેલરોએ હજી મારી પાસેથી મારો બધો માલ છીનવી લીધો નહોતો. તેમને જેમ જેમ અગત્ય પડતી હતી, તેમ તેમ અહીં ઘરેણું હું આપ્યાં કરતી હતી, એટલે ‘આપણને જે જોઈએ છે તે મળ્યા કરે છે, તો પછી બળાત્કાર કરવાની અને એના મનમાં આપણા વિશે અનિશ્ચાસ ઉપભવવાની શી જરૂર છે?’ એમ ધારીને એ વિધે તેઓ બહુધા બેપરવા રહ્યા હતા; તેમ જ હમેશાં મને તાળાકૂચીમાં રાખતા હોવાથી મારી નાસી જવાની ધારતી તો તેમના મનમાં હતી જ નહિ. પણ જ્યારથી તેમણે મને તાળાકૂચીમાં રાખવા માંડી, ત્યારથી અંદરખાનેથી હું તેમની બની દુરમન બની હતી, અને દિવસ રાત તેમના છટકામાંથી છૂટવાને વિચાર કર્યા કરતી હતી. એ વિશેની તેમના મનમાં શકા તો થી, પણ કલ્પના માત્ર પણ નહોતી. બહારથી મેં કદાપિ એ વિશે અસંતોષ પણ દર્શાવ્યો નહોતો, કિંવા તેમના મનમાં સંશય આવે, એવું કોઈ વર્તન પણ કર્યું નહોતું.

શિયાળો હોવાથી અને લાખનોમાં શરદઋતુમાં ગજબની ટાઢ પડતી હોવાથી મેં ઘાઘરો, ગુલાબી રંગની ગરમ સાડી, અને લીલા રંગનું આખી બાંધવાળું ગરમ પોલકું આદિ વસ્ત્રો પરિધાન કર્યા અને કાન બાંધવાનો ગરમ રુમાલ પણ સાથે લઈ

લીધો. કાનમાં નકલી માણેકનાં લવોંગિયાં, નાકમાં માણેકનું ફૂલ અને હાથમાં ગિની-ગોલ્ડની મશીનપોલીશ ચાર બંગડીઓ, એક વીંટી અને કડું એટલાં ઘરેણાં પહેરી લીધાં. બીજાં વધારાનાં ઘરેણાં પહેળા મોઢાના એક મોઢા લોઢામાં બરીને તે સ્માલમાં બાંધી સાડીના પાલવ તળે સંતાડી સાથે લઈ લીધો. અને હું નાટકમાં જવાને અથવા તો આગ્ય જ્યાં લઈ જાય ત્યાં જવાને, તૈયાર થઈને ઉભો. કપડાંની આખી ટૂંક બરેલી હતી, પણ શરીરપર જે પહેર્યું હતું તેથી વધારે બીજું એક પણ વસ્ત્ર લઈ શકાયું નહિ. વસ્ત્ર લેવાથી બધો તાગડો ટૂટી જવાનો સંભવ હતો, અને તેથી મેં પણ વસ્ત્રોના લોબને ત્યાગી દીધો. વસ્ત્રો બધાં મળીને પાંચસો છસો રૂપીઆની કીમતનાં હતાં. ઐર.

ગાડી આવતાં આવતાં પોણો કલાક વીતી ગયો. આખું શહેર નાટક જોવા ઉલટ્યું હતું, એટલે ગાડીઓનો પણ દુકાળ પડ્યો હતો. અંતે મારા ત્રીજા જોડે નીચેથી અવાજ આપ્યો; “ચંપા! ચાલ, ગાડી તૈયાર છે; તારી વાટ જોઈને ઉભો છે.”

“આ આવી;” મેં જવાબ આપ્યો.

ખારણે તાળું વાસીને હું નીચે ઉતરી અને સડકપર આવીને ગાડીમાં બેઠી. એ સિગરામ ગાડી-બંધ ગાડી-હોવાથી ગાડીમાં પણ કેટલીક ઠકુમરકરીને પ્રકાર ચાલ્યો. મારું બધું ધ્યાન દાણીનાથી બરેલા લોઢામાં જ પરોવાયું હતું, અને તે તેમની નજરે ન પડે તો સારું, એ જ મારા મનની ચિંતા હતી. ઈશ્વરે તે ચિંતા ટાળી. ગાડી નાટકશાળાના દરવાજા પાસે આવીને ઉભી રહી. પ્રથમ એક જણ જઈને નાટકની ટિકિટો ખરીદી આવ્યો, અને ત્યાર પછી ગાડીવાળાને ભાડું આપી અમે ગાડીમાંથી નીચે ઉતરી, નાટકશાળાના દરવાજામાં પ્રવેશ કર્યો. ત્રણે જોડેનો બીજા વર્ગમાં ગયા, અને હું ઉપરના જનાના કલાસ-સ્ત્રીઓના વર્ગ-માં જઈને બેઠી. એ બહુમારોથી ભૂટી પડ્યા પછી હવે મારા જીવને ટાઢક વળી.

લખનૌમાં હિંદુ તેમ જ મુસલમાનોમાં પર્દાનશીની-ઓઝલ પડદા-નો રિવાજ જોરાવર હોવાથી બૈરાંના ખાસ બે કલાસ રાખવામાં આવ્યા હતા; એક ખાસ પર્દાનશીન બાનુઓમાટે અને એક ઓઝલ પડદાની પરવા ન રાખનારી બૈરીઓમાટે. હું કોઈ નવ્વાબની બેગમ નહોતી કે મોટા ખાન્દાન અમીર હિન્દુની અધાંગના નહોતી; તેમ જ વળી હું લખનૌ કે દિલ્લીની વસનારી ન હોતી, એટલે મને વળી એ પર્દાનશીનીની પીડા શામાટે જોઈએ? હું તો નાટકમાં એક ભૂઈ જ ઉદ્દેશથી આવી હતી, એટલે મેં પડદા વગરનાં બૈરાંના કલાસમાં બેસવાનું જ વધારે પસંદ કર્યું અને ત્યાં જ બેઠી.

મારા કલાસમાં આબદખિયાલ માત્ર પાંચ સાત બૈરાં જ હતાં. તેમાં પણ મુસલમાન તો ફક્ત એક તવાયફ જ હતી; ત્રણેક હિંદુસ્તાની હિંદુ સ્ત્રીઓ હતી; અને બે ગુજરાતી હિંદુ બૈરાં હતાં, એમ તેમની પોતપોતામાં ચાલતી વાતચીત અને ગુજરાતી બાષાથી મારા જાણવામાં આવ્યું.

લખનૌના અટક નવ્વાબ નસીરુદ્દીન હયદર અને હેઠ્ઠા વિલાસી અને આ મુલુકોના રાજા ઈન્દ્ર નવ્વાબ વાજદઅલીશાહે લખનૌને અને લખનૌના લોકોને જે એક સમયમાં ઐયાશી-વિલાસપ્રિયતા-ના ઉચ્ચતમ શિખરે ચઢાવી દીધાં હતાં, તે વિલાસપ્રિયતાનો કેટલેક અંશ લખનૌની આવી પડતીના વખતમાં પણ ધણેક

અંશે બાકી રહી ગયેલો સ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે. શિયાળો હોવા છતાં પણ પ્રેક્ષકો-માંના ઘણાકેએ ધારેલાં ઢાકાની બારીક મલમલતાં પેરણ અને અચકોથી અને ઓડિયન્સ-પ્રેક્ષકાલય-માં બહેકી રહેલા કીમતી અત્તર અને કુલેલના સુગંધથી હાનૌનિવાસીઓની નાનુક તળીયત તથા જૈયાશીનો ફેટલોક ખિયાલ આવી શકતો હતો. મેં મુંબઈમાં પણ ચાર પાંચ નાટકો જોયાં છે. ત્યાં માયામાં શરદી કરનારી વીજળીના પંખાની ઝાપટિયાની ઝાપટ જેવી હવા હતી અને અહીં મગજને તર કરનારી અત્તર કુલેલની ધુરનુમા ધુસ્પ હતી, એટલે મુંબઈના અને અહીંના લોકોમાં ભેદ છે. મને હાનૌનો ને અનુભવ છે, તેના આધારે હું કહી શકું છું કે, જૈયાશીમાં હાનૌનો એક કુલી સાથે મુંબઈનો કોઈ મોટરમાં ફરતો રોડીઓ પણ બરાબરી કરી શકશે કે નહિ, એની શંકા જ છે.

નાટક મંડળી અને જે નાટક બજવી ખતાવવાની હતી, તે “અસીરે હિર્સ” નામનું હતું નાટક હતું. એ નાટકની ખરી માલિકી જો કે ઓરીજિનલ આર્ટફેડ નાટક મંડળીની છે, છતાં હિંદુસ્તાનની બીજી પણ કેટલીક નાટક મંડળીઓ એ નાટક બજવતી હોવાથી આજકાલ એ નાટક જનરલ પ્રોપર્ટી-સાર્વજનિક સંપત્તિ-જેવું થઈ પડ્યું છે. આ નાટક મંડળીમાં પણ કેટલાક એક્ટર્સ અને બે ત્રણ એક્ટ્રેસો ઘણી જ સારી અને નામાંકિત હોવાથી, ખેલ જૂનો હોવા છતાં અને નાટક મંડળી બીજી હોવા છતાં પણ પ્રેક્ષકગૃહ ચિંતાર હતું. નાટકશાળામાં તિલ નાખવા જેટલી પણ જગ્યા ખાલી રહી ન હતી. ત્રાડાનવ વાગે નાટકનો આરંભ થયો અને પ્રેક્ષકોના મનોરંજનનો પણ તે સાથે આરંભ થવાથી વખત પાણીના રેલાની પેડે વીતતો ગયો. નૌશાબા, હસીના, અને મહે-જબીનની ભૂમિકા કરનારી ત્રણે સ્ત્રીખેલાડીઓએ પોતાનું સારું ચાતુર્ય ખતાવ્યું, અને તેમનાં ગાયનોપર ‘વન્સ મોર’નો વર્ષાદ પણ સારો વર્ષ્યો. માત્ર આર્ટફેડ કંપનીના અંગેજ અને હિમાકત એંગની જ કેટલીક ખામી દેખાતી હતી.

ઉપર જે ગુજરાતજો વિષે મેં લખ્યું છે, તેમની સાથે કેટલીક વાતચીત થતાં મારા જાણવામાં આવ્યું કે, એ નાટક મંડળીનો માલિક કોઈ ગુજરાતી વાણીઓ હતો; એટલે કંપની જ્યારે ગુજરાતમાં હોય ત્યારે ગુજરાતી નાટકો ભજવતી હતી, હિંદુ-સ્તાનમાં હતું નાટકો ભજવતી હતી, અને મુંબઈ તથા કરાંચી જેવાં સ્થળોમાં હતું અને ગુજરાતી બન્ને ભાષાનાં નાટકો ચાલી શકતા હતાં, એ જાને ગુજરાતજોમાંની એક પિસ્તાળાસેક વર્ષની પ્રૌઢા સ્ત્રી હતી અને બીજી અઢાર વર્ષની તરૂણી હતી. નાટકમાં વરોદરાની એક મોચણુ એક્ટ્રેસ હતી અને એ પ્રૌઢા તેની માતા તથા તરૂણી તેની ન્હાની બહેન હતી.

અગિયાર વાગે પહેલા અંકની સમાપ્તિ થઈ, અને લોકો પોતાને મનગમતું ખાવા-પીવાને કે લઘુશંકા આદિ કરવાને બહાર નીકળ્યા. લઘુરાકાની સ્ત્રીઓમાટે નાટકશા-ળાના પાછલા ભાગમાં કોઈ પુરુષ ન આવી શકે, તેવી રીતે ખાસ જૂદી જ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી, અને ત્યાં જવામાટે બેરાંના કલાસની બહારના પાછળના કો-રામાં જ દાદર મુકેલો હતો તે મોચણુદ્વારા એ વાત મારા જાણવામાં આવી અને લઘુશંકાની ઇચ્છા ન હોવા છતાં પણ તે દાદરપરથી ઉતરીને હું નાટકશાળાના પાછલા ભાગના કમ્પાર્ટમાં જઈ પહોંચી. જે બે ત્રણ સ્ત્રીઓ આવી હતી, તે પણ પાછી ચાલી ગઈ; પણ હું તો ત્યાં એક ખૂણામાં વિચાર કરતી હલી જ રહી. મારા

મનમાં વારંવાર એ જ શંકા થયા કરતી હતી કે;—“અહીંથી સહીસલામત છટકી શકાશે કે? ધારે કે, અહીંથી છટકી પછી શકાય, તોય પછી ક્યાં જવું? ઘેર તો જવાય તેમ નથી અને અહીં બદમાશો સાથે વધારે દિવસ રહેવાય તેમ નથી! ત્યારે હવે કરું શું?” હુઝ એક એવી વસ્તુ છે કે, મનુષ્યને બુદ્ધિમાન બનાવે છે અને આવશ્યકતા એક એવી વસ્તુ છે કે, જે મનુષ્યને અલૌકિક યુક્તિઓનો માર્ગ દર્શાવે છે. અચાનક મારા મસ્તિષ્કમાં એક કલ્પનાનો સંચાર થયો, અને તે એ કે, “હું હું નાટકની એક્ટ્રેસ ન થઈ શકું? પણ નાટકના માલિક સાથે મારી મુલાકાત કાણ કરાવે?” મહુની કૃપાથી મારી એ ચિંતાનો પણ અંત આવી ગયો અને તે નીચે પ્રમાણે:—

પ્રકરણ ૨ છું નાટકમાં પ્રવેશ

હું એ સ્થળે વિચારમાં નિમગ્ન થઈને ઊભી હતી, ત્યાંથી રંગભૂમિ તરફ જવાનું હોવાથી ત્યાંનાં માણસો—નાટકના એક્ટરો—એ કમ્પાઉન્ડમાં ક્યાં કરતા હતા. પાંચેક મિનિટમાં જેણે સ્ત્રીનો પોશાક ધારણ કરેલો હતો, એવી એક વ્યક્તિ ત્યાં પાસે જ આવી, બીડી સળગાવી અને ધૂમાડાના ગોટ કાઢતી આમતેમ આંટાફેરા કરવા લાગી. આપણાં હિન્દુસ્તાનનાં નાટકોમાં પુરુષો જ મોટા ભાગે સ્ત્રીની ભૂમિકા ભજવતા હોવાથી અને નાટકમાં સ્ત્રીઓ અપવાદરૂપ હોવાથી સ્ત્રીનો પોશાક હોવા છતાં પણ એ સ્ત્રી હશે કે પુરુષ, એવી મારા મનમાં શંકા થવા લાગી; કારણ કે, તે વ્યક્તિનું વય સોળ કે સત્તર વર્ષથી વધારે ન હોવાથી તેના મુખમંડળમાં પુરુષત્વનાં કશાંયે વિશિષ્ટ ચિહ્નો દેખાતાં ન હોતાં; તેમ જ નાટકમાં નિરંતર સ્ત્રીની ભૂમિકા ભજવનારા પુરુષપાત્રોની ચાલવાની લઠણ અને ચેહાઓ પણ એવી બદલાઈ ગય છે કે, જ્યારે તેઓ સ્ત્રીના પોશાકમાં હોય, ત્યારે તેઓ, કેવળ કંઠની કડકશતા વિના અન્ય કોઈ ચિહ્નથી, પુરુષ તરીકે બાળ્યે જ ઓળખી શકાય છે, અને તેમાં પણ વળી એ વ્યક્તિ બીડી પીતી હોવાથી મેં તેને વિશેષ ભાગે પુરુષ જ ધારી લીધી. હું તેની પાસે ગઈ અને સાહસ કરીને પૂછ્યું કે; “બાઈ! આ નાટક મંડળીના માલિકની મુલાકાતનો લાભ અત્યારે મને મળી શકશે ખરો કે?”

“બાઈ! હું બાઈ નહિ, પણ તમારા જેવી જ એક બાઈ છું, તમે સ્ત્રી છો તેની જ હું પણ સ્ત્રી છું અને આ નાટક મંડળીમાંની એક એક્ટ્રેસ છું! હા, પણ અમારા માલિક સાથે તમારે શું કામ છે? તેમની સાથે તમારી આગળની કંઈ ઓળખાણ છે? તેઓ તમને કેઈ સ્થળે મળેલા છે?” તેણે સ્ત્રી તરીકે પોતાનો પરિચય કરાવીને ઉપ-શયાપરી એકદમ બેચાર સવાલો પૂછી નાખ્યાં.

“બહેન! તમે બીડી પીતાં હોવાથી મેં ભૂલથી તમને બાઈડા ધારી લીધા, એ મોટું ક્ષમા કરશો. તમારા માલિક સાથે મારી આગળની કશાંયે ઓળખાણ નથી; તેઓ કોઈ સ્થળે મને મળેલા પણ નથી. તેમ જ તેમની સાથે મારે જે કામ છે, તે બહુ જ ખાનગી હોવાથી હું બીજા કોઈને તે જાણાવી શકું એમ પણ નથી ને તેમની સાથે તરત મારી મુલાકાત કરાવી આપશો તો, બહેન! તમારો મોટો ઉપકાર થશે. ને મારી ધારણા પાર પડશે, તો પછી વળી કોઈ વાર તમને હું મારો બધો સન્નિવેશ વૃત્તાંત કહી સંભળાવીશ.” મેં બહુ જ નમ્રતા અને વિનયથી મારા મનોબાવને વ્યક્ત કર્યો.

“અમારા માલેક આ સ્ટેજની પાછળના સ્થાનમાં જ પોતાના બેત્રણ મિત્રો સાથે વાતચીત કરતા બેઠા છે. હું તમારી ઇચ્છા તેમને જાણાવું છું, અને જો તેઓ કહેશે તો તમને જાણાવું છું. બે મિનિટ અહીં જ બેઠાં રહો.” એમ કહીને તે નટી-એક્ટ્રેસ-કુંકાયલી બીડીને ફેંકીને ત્યાંથી અદર ચાંડી ગઈ અને હું તેની વાટ જોતી ત્યાં જ બેઠી રહી.

બે કે ત્રણ મિનિટમાં જ તે પાછી આવી અને કહેવા લાગી કે, “બહેન ! ચાલો, અમારા માલેક તમને જાણાવે છે.” હું તેની સાથે ચાલી. મને તે એક સ્થાનમાં લઈ ગઈ. સ્થાનની વચ્ચે એક ગોળ ટેબલ, તેની આસપાસ ત્રણ હાથ વજરની કુરસીઓ અને બે કોચ, એટલું જ ફર્નિચર જોવામાં આવતું હતું. ટેબલ પર હરીકેન લેમ્પ બળતો હોવાથી સ્થાનમાં સાધારણ પ્રકાશ પ્રસરેલો હતો. કોચ પર પ્રોટ વચનો એક પુરુષ કાન પર ગરમ રમણ બાંધી તથા ગરમ ઓવરકોટ પહેરીને બેઠેલો હતો, એટલે તેના બીજાં વસ્ત્રો મારા જોવામાં આવી શક્યાં નહિ. “આ જ અમારા માલેક છે. એમની મુલાકાત કરો અને જે વાતચીત કરવી હોય તે કરી લ્યો; મારો સીન આવતો હોવાથી હું હવે રજા લઈશ.” એમ કહીને તે એક્ટ્રેસ તો ચાલતી થઈ ગઈ. તેના જવા પછી નાટક મઝળીના માલેકે વિનયથી મને કહ્યું; “બાઈ ! કુરસી પર બેસી જાઓ અને જે કંઈ કહેવાનું હોય તે બુદ્ધિથી કહો.”

મેં કુરસી પર બેસીને જરાક નીચું મોઢું રાખી જણાવ્યું કે; “મેં સાંભળ્યું છે કે આપ ગુજરાતના નિવાસી છો, અને હું કાઠિયાવાડની એક બ્રાહ્મણ જાતિની અબળા છું. દુર્બોધ્યના યોગે હું આટલા દૂરના દેશમાં આવી પડી છું. હું વિધવા અને માતાપિતા કે સાસુસસરાના આધાર વિનાની હોવાથી અમારા ગામના ત્રણ બદમાશ માણસો મને ભોળવીને અહીં લઈ આવ્યા છે. અહીં તેમનો મારો પારોથી નીચ ધંધો કરાવી પૈસા મેળવવાનો અથવા તો મને ક્યાંક વેચી મારવાનો વિચાર છે, અને મારી તેવી ઇચ્છા નથી. તેઓ મને કેટલી પ્રમાણે તાળાકુટીમાં બંધ કરી રાખે છે, અને રોજ મારા પર નવાનવા જુલમ ગુજારે છે. હ મહિનાથી હું એ પીડાઓ સહન કર્યો કરું છું; પણ અહીં હું કોઈનેયે જોળખતી ન હોવાથી અને અહીંની ભાષાથી અજાણી હોવાથી મારાથી કોઈની આગળ મારાં દુઃખોની ફરિયાદ કરી શકતી નથી. આજે મારા પર દયા કરીને મારા ભગવાને એ બદમાશોને જુલમ કર્યો, અને તેઓ મને નાટક જોવામટે લઈ આવ્યા છે. તેઓ બીજા વર્ગમાં બેઠા છે, અને મેં જનાના ક્લાસમાંથી અહીં ઉતરી આવી આપને મળવાનું સાહસ કર્યું છે. હવે પાછો મારા ગામમાં અને મારી નાતજાતમાં હું ભાગી નીકળેલી હોવાથી મારો ધડો થાય તેમ નથી, અને મારાથી હવે વધારે વખત આ દુઃખો સહવાય તેમ પણ નથી. મટે મને કોઈ ઉપાયે એ ચાંડાલોની ચુંબાલમાંથી બચાવો, ગાયને કસાઈવાડેથી છાડાવો. મારી થોડીક મત્તા હું સાથે લાવી છું અને મારાં કપડાંની પેટી હજી ઘેર જ પડી છે; પણ ધરના તાળાની કુચી મારી પાસે છે. જો આપ આશ્રય આપવા તૈયાર હો, તો મારો નાટકમાં નોકરી કરવાનો વિચાર છે; કારણ કે, મને ગાતાં ઠીક આવડે છે.”

મારો આ વૃત્તાંત સાંભળીને નાટકનો માલેક જરાક વિચારમાં પડી ગયો, અર્થ થોડી વાર પછી, “તમે દશ મિનિટ અહીં જ બેસો-અહીંના પોલિસ અધિકારી મારા એક મિત્ર નાટક જોવા આવ્યા છે, તેમની સલાહ લઈ હું તમને મારો વિચાર દર્શાવું છું.” એમ કહીને તે બહાર ચાલ્યો ગયો.

તેના ગપ્પા પછી તરત જ એક માણસ ચાહ અને પાન લઈને આવ્યો, અને કહ્યું કે:—“શેઠ સાહેબે જમારા માટે ચાહ અને પાન મોકલ્યાં છે” થોડોક વખત ચાહ પીવામાં અને પાન ખાવામાં ગયો. લગભગ વીસ મિનિટ પછી નાટકનો માલેક પોતાના પોલિસીના અધિકારી મિત્રને સાથે લઈને રૂમમાં આવ્યો. પોલિસ અધિકારીએ મને કેટલાક સવાલ પૂછ્યા અને તે સવાલોના મેં મારાથી બનતાં સૂધી સતોષકારક જવાબો આપ્યા. મારા જવાબો સાંભળી લીધા પછી તે પોલિસ અધિકારીએ કહ્યું કે:—“ત્યારે ચાલો, મારી સાથે આવો, મને તમારું ઘર બતાવો, અને કપડાંની પેટી પણ ઉપાડી લાવો. અને તમારા તે બદમાશ દોસ્તોનાં નામ લખાવો, એટલે પછી અમારે જે કરવાનું હશે તે ઉપાય કરી લઈશું. મિસ્ટર અમાદ-ચંદ્ર ! આ બાઈને બેઠકક તમે તમારી નાટક મંડળીમાં રાખી લ્યો; એથી જો કોઈ પણ ભતતું બેખમ થાય, તો તેના જવાબદાર હું છું.”

“તો પછી મને તેમ કરવામાં કરો! પણ વાંધો નથી.” અમાદચંદ્રે કહ્યું.

એ પોલિસ અધિકારીનું નામ અસત્રકુમાર ચટ્ટોપાધ્યાય હતું અને તે કેલક-તાનો એક બંગાળી બ્રાહ્મણ હતો, એમ પછીથી મારા જાણવામાં આવ્યું. પોલિસ અધિકારી અને હું એક બાડાની ગાડીમાં બેઠાં અને અમીનાબાદમાંના અમારા ઘર પાસે આવી પહોંચ્યાં. અસત્રકુમારે એક પોલીસ સિપાહીને બોલાવી મારી પેટીને ગાડીમાં પહોંચડાવી દીધી, અને તેને કેટલીક ખાનગી સૂચનાઓ આપી મને પાછી નાટકશાળામાં પહોંચાડી દીધી. મારે અહીં જાણવું જોઈએ કે, ગાડીમ કોઈ પ્રકારની વાત બાબુ અસત્રકુમારે મારી સાથે કરી ન હોતી.

અમારી ગાડી જ્યારે નાટકશાળાના દરવાજા પાસે આવી લાગી, ત્યારે રાત્રે લગભગ પોણા બે વાગવા આવ્યા હતા, નાટકના ત્રીજા અંકનો છેલ્લો પ્રવેશ ચાલતો હતો અને નાટક પૂરું થવાની તૈયારી હતી. મારા મનમાં મારા બદ-માશ મિત્રો વિશે અનેક પ્રકારના વિચારો આવવા લાગ્યા. “બિચારા મારી વાટ જોઈ જોઈને દરવાજા પર ઉભા રહેશે; બહુ વાર થવા છતાં મને આવતી ન જોઈને કાંઈક તપાસ પણ કરશે અને છેવટે નિરાશ થઈને ઘેર જશે; ત્યાં પેટી ગુમ થયેલી જશે, એટલે વધારે નિરાશા અને શંકાના ચક્રોળે ચઢશે, અને ત્યાર પછી સવા-રમાં તેમની કોણ જાણે શી દુર્દશા થશે !” ઇત્યાદિ, પરંતુ પરમાર્થ કરતાં સ્વાર્થ સર્વને વધારે બ્હાલો હોય છે. તેમના લાભના વિચાર કરતાં પોતાને દુઃખમાંથી છોડવાની મારી આકાંક્ષા વિશેષ પ્રબળ હતી; અને તેથી તેમના વિશેના એ વિચારો અર્ધ સમયમાં જ મારા મનમાંથી જેવા આવ્યા હતા, તેવા નીકળી ગયા. આપત્તિના સમયમાં ઉપયોગી થઈ પડે, એટલામાટે ધનનું રક્ષણ કરવું, ધનના ભોગે પણ સ્ત્રીનું રક્ષણ કરવું. અને ધન તથા સ્ત્રી ઉભયને ભોગ આપવો પડે, તો તે આપીને પણ આત્માનું-પોતાના પિંડનું-રક્ષણ કરવું, એવી સામાન્ય નીતિ છે. મેં મારાથી બની શક્યું, તેટલા પ્રમાણમાં આપત્તિમાટે મારા ધનનું રક્ષણ કર્યું હતું, અને હું સ્ત્રી હોવાથી મારા હરામખોર બદમાશ ભોક્તાઓના ભોગે મારા પોતાના પિંડના રક્ષણને મેં યથાનીતિ પ્રયત્ન કરેલો હોવાથી મારી કૃતિ સામાન્ય નીતિથી વિરુદ્ધ તો ન હોતી જ.

જે રૂમમાં નાટક મંડળીના માલેક અમાદચંદ્રે મારી પહેલી સુલાકાત લીધી હતી, તે જ રૂમ તેણે મારા નિવાસમાટે મને કાઢી આપ્યો અને ત્યાં એક ખાટલો

બિછાનું તથા પાણીનો ભોટવો વગેરે ચીજો મારી સગવડમાટે મૂકાવી દીધી. નાટક પૂરું થઈ જવા પછી થોડી વારે એક માણસ પૂરી, કચોરી અને દૂધ મારી મઠિ લાવ્યાં. હું આવેલા અન્નનો સહાર કરતી બેઠી હતી, એટલામાં અમાદયંદ્રે આવીને સ્વપ્નમાં રોકાયું કર્યું, અને પૂછ્યું કે:—“બીજ કોઈ વસ્તુની અગત્ય છે?”

મેં ના પાડવાથી “જો કંઈ જોઈએ, તો બહાર ભેંચો છે, તેને કહેજો તો. ગોઠવણ કરી આપશે. મેં એને હુકમ આપી દીધો છે. મારે હજી જમવાનું હોવાથી હું જઈ છું. સવારમાં પાછો મળીશ.” એ પ્રમાણે કહીને તે પોતાના જ્ઞાનકર્ણ બંગલામાં ચાલ્યો ગયો. નાટક મંડળી જ્યાં જાય ત્યાં તે પોતાના કુટુંબને પણ સાથે જ રાખતો હોવાથી તેની સ્ત્રી અને પુત્ર સાથે જ તે એ બંગલામાં વસતો હતો.

કહે છે કે, માણસની ઘણા દિવસની પડેલી ટવ તે તેનો એક બીજો સ્વ-ભાવ જ થઈ જાય છે, એ વાત કંઈ ખોટી તો નથી જ. જ્યાં હું મારા બદમાશ દોસ્તો સાથે વસતી હતી, તે એક નરકખાનું હતું, અને તેની સાથે સરખાવતાં અને અપાયલો આ જ્ઞાનોચારડો સ્વર્ગસદન સમાન હતો; છતાં તે નરકાલયમાં અને જેવી ગાઢ નિદ્રા આવતી હતી, તેવી નિદ્રાનો આરવાદ અને આ સ્વર્ગ-સદનમાં પ્રથમ રાત્રિએ મળી શક્યો નહિ. મારી આ બેચેનીને જોઈને મને એક કવિની નીચલી ક્ષીટીએ અચાનક યાદ આવી ગઈ:—

“નિશા કોઈની હાથ રોતાં કપાતી;
નિશા કોઈની ખૂણ સૂતાં કપાતી:
મજૂ! આ નિશા મારી કેવી નિશા છે,
ન સૂતાં કપાતી ન રોતાં કપાતી !”

અંતે પડખાં બદલતાં બદલતાં ટેક ચાર સાડાચાર વાગે આંખો ઘેરાણી અને હું નિદ્રાદેવીને આધીન થઈ ગઈ. નિદ્રા અર્ધ મૃત્યુ હોવાથી ત્યાર પછીના ચાર કલાકનો કાળ કેમ અને ક્યાં વીતી ગયો, તે મારા જાણવામાં ન આવ્યું હું ન્યારે જાગત થઈ, તે વેળાયે ટબલપર પડેલા ‘બી’ ટાઇમ પીસમાં જોતાં જણાયું કે, પોણા નવમાં માત્ર પાંચ મિનિટ જ બાકી હતી.

શૌચ, દંતધાવન અને સ્નાન આદિ કર્યા પછી મેં અમાદયંદ્રે મોકલેલાં ચાહ બિસ્ક્રીટ અને માખણને પેટમાં પધરાવ્યાં. મન ચંચળ હોવાથી જો તેને કોઈ કાર્યમાં મગ્ન કરવામાં ન આવે, તો તે સારા કે નડારા અનેક પ્રકારના વિચારો કર્યા કરે છે, અને એ વિચારોનું કોઈ વાર તો મહા વિલક્ષણ પરિણામ પણ આવી જાય છે. મારું મન પણ જાગૃત થવા પછી એવા અનેક વિચારોના વમજમાં ગોથાં ખાવા લાગ્યું. એ વિચારો કંટાળાભરેલા લાગવાથી મનને અન્ય વિષયમાં રમમાણ કરવામાટે મેં ભેંચાને કહ્યું કે:—“શીઠને જઈને કહે કે, જો કોઈ સારું ગુજરાતી પુસ્તક હોય, તો વાંચવામાટે આપો.” ભેંચો ગયો અને થોડીવારમાં જ એક પુસ્તક લઈને પાછો આવ્યો. એ પ્રખ્યાત ફ્રેન્ચ લેખક પૉલ્ડિકોફના ‘વેમ્પાયર’ નામક ફ્રેન્ચ પુસ્તકનું અંગ્રેજી ભાષાન્તરપરથી કરેલું ગુજરાતી ભાષાન્તર હતું. એ પુસ્તકમાં વાર્તારૂપે વર્ણવેલી ઘટના એટલી તો આકર્ષક હતી કે, બપોર સૂઢીમાં મેં અડધું પુસ્તક તો વાંચી નાંખ્યું. ત્યાર પછી ભોજનનો સમય થયો. ભોજન પછી તરત જ મેં મારાં વાંચનને આગળ લંબાવ્યું, અને સાંજે બરાબર ચાર વાગે અંથવાચનની સમાપ્તિકરી નાખી, નાટકમાં આવતાં

જ મારા ભાગ્યયોગે મને પ્રથમ પુસ્તક પણ એવા પ્રકારનું વાંચવા મળ્યું કે, જેના યોગે મારું લાવી ઇંગ્લેન્ડ એક બિન્ન માર્ગમાં જ વિચરવા લાગ્યું. એ અંતમાં એક રૂપાળી યૌરીના મોહનળમાં એક ગૃહસ્થ સપડાય છે, તે તેની એ નળમાંથી નીકળવાને જેમ વધારે પ્રયત્ન કરે છે, તેમ તેમ વધારે અને વધારે શુંચવાતો નય અને છેવટે નાસીપાસ થઈ આત્મહત્યા કરીને મરી નય છે, એનું બહુ જ હૃદયદ્રાવક શાબ્દિક ચિત્ર આલેખવામાં આવ્યું છે. એમાં વેરયાના ચાતુર્ય અને કળાકૌશલ્ય, હૃવભાવ અને મોહિનીમંત્ર તથા સમયાનુસાર નાના પ્રકારના અભિનયો કરવાની પ્રવીણતાનું જે દર્શન કરાવ્યું છે, તે ખરેખર અદ્વિતીય છે. એમાંથી ઉત્તમ સાર ખેંચેલા કે અધમ સારને સ્વીકારેલા, એનો આધાર તેના સ્વીકારનાર અધિકારીના મનોબલપર રહેલો હોય છે; ઉત્તમતા અને અધમતાનું યથાર્થ ચિત્ર આલેખવામાં લેખકનો કરો. પણ દોષ કે અપરાધ હોતો નથી. આવા પ્રકારની યથાર્થસ્થિતિદર્શક નવલકથા લખનારને જેઓ દોષ આપતા હોય, તેઓ મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે મહા મૂર્ખ કિંવા અરસિક જ હોવા જોઈએ.

સાંજે ૭ વાગે પોલીસ અધિકારી બાબૂ અસત્રકુમારને લઈને અમાદયંદ્ર મારા રૂમમાં આવ્યા, અને અસત્રકુમારે મારા બદમાશ દોસ્તોની થયેલી દુર્દશાનો વૃત્તાંત નીચે પ્રમાણે કહી સંભળાવ્યા:

“રાત્રિ નાટક પૂરું થયું, તે વેળાયે હું નાટકશાળાના મોટા દરવાજાની બહાર ઉભો રહ્યો. બધા પ્રેક્ષકો ચાલ્યા ગયા છતાં ત્રણ માણસ આમ તેમ નજર દોડાવતા અને પોતપોતામાં કાંઈક ગુસ્સાપુસ કરતા ઉભેલા મારા જોવામાં આવ્યા. તેઓ તમારા બદમાશ દોસ્તો જ હોવા જોઈએ અને તમારી વાટ જોતા ઉભેલા હોવા જોઈએ, એ વિશે મારી ખાત્રી થઈ ગઈ. લગભગ અરધો પોણો કલાક ત્યાં વીતાવ્યા પછી ‘કદાચિત્ આપણને ન જોવાથી ધંધા એકઠી જ ગાડી કરીને ઘેર ગઈ હશે’ એવો ઠરાવ કરીને તેઓ ત્યાંથી ચાલતા થયા. ત્યારપછી રાત્રે તેમનું શું થયું, એ વિશે હું કંઈ જાણતો નથી; પણ આપણે પેટી લાવ્યા, તે વેળાયે ત્યાંના પહેરાવાળા સિપાઈને મેં સૂચના આપી હતી તે પ્રમાણે તે સિપાઈ એ ત્રણેને સવારના દશ વાગે મારી ઓફિસમાં લઈ આવ્યા, અને ત્રણેને શકબરેલા અને ઘંધા વગરના માણસો તરીકે મારી આગળ રજૂ કરી દીધા. મારા સવાલના જવાબમાં તેમણે જે જણાવ્યું તે એ હતું કે તેઓ કાઠિયાવાડમાં આવેલા રાજકોટ નામના દેશી રાજના નિવાસી છે, જતના રાજપૂત છે, અને મોટા જગીરદાર છે. તેઓ ખાસ હિંદુસ્તાનની મુસાફરીએ નીકળ્યા છે, અને લખનૌના નવાબોના ઇતિહાસને જાણવામાટે તથા અહીંની પુરાણી ઇમારતોને જોવામાટે છ મહિનાથી અહીં ઇાવણી નાખીને પડ્યા છે. તમારા કહેવા પ્રમાણે તેમનાં નામ અનુક્રમે જાલિમસિંહ, જૂપસિંહ અને ગોપાલસિંહ છે. ‘તમારી સાથે કોઈ યૌરી પણ છે ખરી કે?’ એ સવાલ મેં પૂછ્યો ત્યારે તેમણે એના જવાબમાં સાફ ના પાડીને જણાવ્યું કે, નહિ, અમારી જાતિમાં એવુંક પડદાનો વિવાજ હોવાથી આવી મુસાફરીમાં અમારાથી યૌરોને સાથે લાવી શકાય જ નહિ; તેમ જ અમારી સાથે બીજી કોઈ યૌરી પણ નથી. એક રસોઈ કરનારી બાઈ હતી, પણ તે ગઈ કાલથી ક્યાંક ચાલી ગઈ છે; મેં રાજકોટની પોલિસપર તાર કરી તેમના વિષેની વધારે ખબર મેળવવામાટે તેમને પોલિસ ચોક્કીમાં રાખ્યા છે, અને અત્યારે તેઓ હવાલત

તમાં જ છે. તેમનો તમને શોધવાનો કે તમને હેરાન કરવાનો ઈરાદો દેખાતો નથી, એટલામાટે તમારી ધૃષ્ટિ હોય, તો આટલેથી જ પૂતાવીને તેમને લખનો-માંથી વિદાય કરી દઈએ અને જો તમારી મરજી હોય તો કેસને આગળ લંબાવીએ.”

“હવે આ કેસને આગળ લંબાવવાનો મારો વિચાર નથી. એમનાં કર્્યા એ ભોગવશે. મારો એમના હાથમાથી છૂટકો થયો, એટલે હું તો નાણું ગંગા નાહી! પીટયા નગીરદાર બાગીરદાર તો કાંઈએ નથી! એક જુગારી છે, બીજો ખીસાકાતર છે અને ત્રીજો ચોરીનો માથ રાખનાર છે. પણ એની સાથે આપણને કાંઈ પણ લાગતું વળગતું નથી. બિચારાઓને દયા કરીને પાછા કાઢીવાડલેજા કરી દો, એટલે થયું.” મેં અત્યંત અનુકંપા અને દયા દર્શાવીને કહ્યું.

બાપુ અસત્રકુમાર એક ઘણો જ ભલો અને સોજો પોલિસ અમલદાર હોવાથી કોઈને પણ સતાવવામાં રાજ ન હોતો, અને તેથી મારી માગણીને તરત સ્વીકારી તેમને વળતે દિવસે લખનોમાંથી વિદાય કરી દેવાની કબૂલાત આપી કોર્ટ અને પાનને સ્વીકાર કરી ચાલ્યો ગયો. તેના ગયા પછી અમાદયંદ્રે હામોનિયમ અને તબલાં મંગાવી તથા હામોનિયમમાસ્ટર તથા તબલચીને બોલાવી મને એક ગાયન ગાવાની ફરમાસ કરી. મેં મુંબઈની પારસી નાટક મંડળીના ‘મીડા જહર’ નામક નાટકમાંનું ‘મેરી ફલતી ફલતી જેબનકી રાહી રખયુંગી કયરો સંબાલકે?’ એ ગાયન મારાથી બતાવી શકાય, તેટલી આસાકીથી ગાઈ સંભળાવ્યું, અને મારું કંઠમાધુર્ય અમાદયંદ્રને બહુ જ પસંદ આવ્યું. હામોનિયમ માસ્ટર અને તબલચીને વિદાય કરીને તેણે મને જણાવ્યું કે:-

“હાલ તરત તમને રહેવાની જગ્યા, ખાનપાન અને કપડાંલત્તાના ખર્ચમાટે સ્થપિયા વીસનો માસિક પગાર આપીશું. પહેલાં તો તમને કેળવવામાં જ ચાર છ મહિના વીતી જશે જ્યારે તમે પાઠ ભજવી બતાવશો અને અમારા કામમૂં આવશે, તે વેળાએ તમને તમારી લાયકાત પ્રમાણે સારો પગાર કરી આપવામાં આવશે પણ તો જેવી તમારી ઈચ્છા.”

મેં તેના વચનનો તરત સ્વીકાર કરી લીધો અને મારો નાટકમાં પ્રવેશ થયો.

હવે મારા વાચકોને મારે અહીં એક બાબત જણાવવાની છે, અને તે એ કે, મેં મારા બદમાશ દોસ્તો, મને છ છ મહિના સુધી તાળા કુચીમાં બંધ કરી રાખનારા અને મારા અત્રથી પગાતા નફાકાર ચારો તરફ જે દયાભાવ દર્શાવ્યો હતો, તે જો કે અસ્વાભાવિક હતો, છતાં મારા પોતાના ગુપ્ત રહસ્યને ભજવી રાખવામાટે તેમ કરવાની ધણી જ અગત્ય હતી. જો મામલો આગળ વધે, બધાની તપાસ ચાલે અને મારો બધો ભેદ પ્રકાશમાં આવી જાય, તો તેના ચોને-પરિણામે મને પોતાને કંઈક ફળ આપવાનો વખત આવી લાગે, એવો સંભવ હોવાથી મારા પોતાના બચાવ ખાતર મેં લાચારીએ જ તેમનો બચાવ કર્યો હતો. કારણ કે, મેં નાટક મંડળીના માલેક રા. અમાદયંદ્રને મારો જે વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો હતો, તેમાંનો, હું કાઠિયાવાડની રહેનારી છું, એટલા બાગને બાદ કરીએ, તો બાકીનો બીજો બધો બાગ વદન અસલ્ય જ હતો, અને એ અસલ્ય વાત કરવામાં પણ મારો એક ખાસ ઉદ્દેશ સમાયલો હતો. એટલા માટે જ મેં કાઠિયાવાડ સાથે જામનગર નામનો ઉચ્ચાર કર્યો નહોતો, એ તો વાંચકોના ધ્યાનમાં હોવું જોઈએ.

મારા બદમાશ દોસ્તોથી હું ડરતી હતી અને મારાથી તેઓ ડરતા હતા, એટલે અત્યારે તો હું તેમનથી ધૂટી અને તેઓ મારાથી ધૂટ્યા. હું કયા ગુમ થઈ ગઈ હતી અને મને કયાં આશ્રય મળ્યો હતો, એની તેમને કાંઈ પણ ખબર ન હોવાથી અને વધારામાં વળી પોલિસની ધાસ્તી હોવાથી તેઓ મારો શોધ ચલાવશે, એની મને હવે જરા પણ ધારતી રહી નહોતી. પોતાના વચન પ્રમાણે પોલિસ અમલદાર બાબુ અસન્નકુમારે તે બદમાશોને લખનૌમાંથી પાછા લખનૌમાં ન આવવાની તાકીદ આપીને રવાના કરી દીધા અને તેથી મને બહાર ફરવા નીકળવાનો પણ બચ ન રહ્યો.

મારા નાટકના જીવનમાં આગળ વધવા પહેલાં, પ્રમાદચંદ્રને જે ઉદ્દેશથી મેં મારો ખરો વૃત્તાંત જણાવ્યો ન હોતો, તે મારો સત્ય વૃત્તાંત હું અહીં મારા સુજ્ઞ વાચકોને જણાવી દેવાનું વિશેષ ઉચિત ધારું છું; કારણ કે, નાટક મંડળીના માલિક કરતાં મારા વાચકોનો મને વધારે વિશ્વાસ છે. તેમ જ એ મારા પૂર્વ જીવનક્રમને જણી લેવાથી મારા પશ્ચાદ્ જીવનક્રમ સાથે તેની તુલના કરી, પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણે તેમાંના તારતમ્યને ખેંચી કાઢવાના કાર્યમાં પણ વાચકોને સુગમતા થઈ પડશે. અસ્તુ; અધિક પ્રસ્તાવના ન કરતાં મારો આ સંસારમાં અવતાર થયો, તે દિવસથી લઈને મારો નાટકમાં જે દિવસે પ્રવેશ થયો, ત્યાં સુધીનો હું મારો અક્ષરેઅક્ષર સત્ય અને ઇત્યંબૂત વૃત્તાંત કહી સંભળાવું છું, અને તે આ પ્રમાણે છે;—

પ્રકરણ ૩ બું

મારો પૂર્વ વૃત્તાન્ત

મારો જન્મ જામનગરની ખવાસ જાતિમાં થયો હતો, એટલે હું જાતિની ખવાસણુ છું. કચ્છ અને હાલાર (જામનગર રાજ્ય) માંની ખવાસ અથવા ગોલા જાતિનો ઇતિહાસ પણ જાણવાયોગ્ય હોવાથી અહીં હું મારી જાતિનો કેટલોક સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ આપીશ, તો તે અસ્થાનીય કિંવા અનુચિત તો નહિ જ થાય. આજકાલ જેમ કેટલીક શુદ્ધ અને અતિશુદ્ધ જાતિના લોકો પોતાને બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય કે વૈશ્ય જાતિમાંથી હતરી આવેલા તરીકે સિદ્ધ કરી ખતાવવાનો વ્યર્થ આડંબર કરે છે, તે પ્રમાણે મને પોતાને એક કુલીન અખળા તરીકે સિદ્ધ કરવાનો મારો ખેટિા મનોભાવ નથી; હું તો જે સત્ય છે તે જ જણાવવાની; કારણ કે, મારા આ આત્મકથનમાં મારાથી બની શકે ત્યાં સુધી એક અક્ષર પણ અસત્ય ન લખવો, એવી મેં મારા મનમાં પ્રથમથી જ દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરેલી છે.

કેટલાકેનો એવો અભિપ્રાય છે કે, ખવાસ જાતિ મૂળ રાજપૂત જાતિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી છે. કદાચિત્ તેમ હશે, પણ અત્યારે તો તે એક વર્ણસંકર જાતિ છે, એમાં લેશ માત્ર પણ સંશય નથી. કચ્છ અને હાલારના રાજાઓના જનનાખાનામાંના સંરક્ષકો બહુધા નર્પુસકો-ખાનસરાઓ-હોય છે, અને અંતઃપુરના સિંહ-દ્વારપર અરબ સિપાહીઓની ચોકી રાખવામાં આવે છે. જનનાખાનામાંના કેટલાક ચોરડાઓ જનનાખાનાની દાસીઓ અને તેમનાં સંતાનોના નિવાસમઢિ અપા-ચલા હોય છે, અને તેઓ તેમાં આનંદથી પોતાના દિવસો વીતાડે છે.

અંતઃપુરની એ દાસીએ 'ગોલીઓ' અથવા 'વડારણી'ના નામથી સાધારણ રીતે ઓળખાય છે, એ ગોલીઓના લક્ષ્ણો પ્રકાર અનિશ્ચિત કિંવા સામયિક હોય છે. એ ગોલીઓ જનનાંખાનામાં જ જન્મે છે અને જનનાંખાનામાં જ બહારીને મોટી થાય છે, અને તેથી તેમને રાજની કે રાણીની ઇચ્છા પ્રમાણે ખવાસો અથવા પુરુષ જાતિના દાસો સાથે પરણાવી દેવામાં આવે છે.

એ લક્ષ્ણના સંબંધમાં ન્યાતન્દતનો કરોય ભેદ માનવામાં આવતો નથી, તેમ જ એ લગ્નબંધન દૃઢ-ન તોડી શકાય તેજું-પણ હોતુ નથી. એ પ્રસંગે જે વિચાર કરાય છે, તે માત્ર એટલો જ કે, ખવાસણ જનનાંખાનાની દાસી હોવી જોઈએ અને ખવાસ રાજનો હુન્દૂરીયો હોવો જોઈએ, આ અતુકળતા હોય, તો તેઓ ગમે તે જાતિનાં હોવા છતાં ખાચડી અને બાયડાના સંબંધમાં લાયક ગણાય છે.

પરંતુ આમ પરણી જવા છતાં પણ ગોલી અથવા ખવાસણ અને તેની પ્રજા પર સર્વ પ્રકારનો અધિકાર તો રાજનો જ રહે છે; ધણીનો વિશેષ કરી પણ અધિકાર હોતો નથી. ઉદાહરણ તરીકે, ધારો કે, એક ખવાસ પરણેલો છે અને તેને રાજએ પોતાની નોકરીપરથી બરતરફ કરી દીધો છે, તો તેને પેતાની સ્ત્રી તથા પોતાનાં પુત્ર પુત્રીને સ્વાધી લઈ જવાનો કરો પણ અધિકાર નથી. તે એકલો-જેસુ ન જતા, અલ્લા મિયાસે નાના જેવી હાલતમાં-ગમે ત્યાં જવાને સુખિતયાર છે. સાર પછી જો રાજની ઇચ્છા હોય, તો તે એ ખવાસણને ખીજ કોઈ પણ ખવાસનેડે પરણાવી દેવાની અથવા યોગ્ય શબ્દોમાં કહીએ તો નાતર કરાવી આપવાની પૂર્ણ સ્વતંત્રતા ધરાવે છે, તેમ જ પોતાની રાજકુમારીના લગ્નપ્રસંગે વજ્ર અને અલંકારો પ્રમાણે કોઈ પણ કુંવારી અથવા પરણેલી ખવાસણને દાયજાની એક વસ્તુ તરીકે પણ આપી શકે છે. દાયજામાં એવી રીતે ખવાસ-મર્દ ગુલામ-પણ અપાય છે.

એવી રીતે દાયજામાં અપાયેલી ખવાસણ જો પરણેલી હોય અને તેના ધણીની તેની સાથે રાજકુમારીનાં સાસરિયાનાં ગામમાં જવાની ઇચ્છા ન હોય, તો ત્યાં જઈને તે ખીજે ધણી કરી લે છે અથવા તો સ્વચ્છ છવન વીતાડીને પ્રજા ઉત્પન્ન કરે છે; છતાં તેની એ પ્રજાનો ખવાસજાતિમાં આદરપૂર્વક સત્કાર થાય છે. આ રીતે ઉત્પન્ન કરેલી પ્રજાને આખર જવાના ડરથી મારી નાખવાની કે પોતે આત્મહત્યા કરવાની ખવાસણને કરી પણ અગત્ય હોતી નથી. આટલો ખવાસણને ખીજ જાતિઓ કરતાં ઘણો જ મોટો લાભ છે. ખવાસો બહુધા જનનાંખાનામાં જન્મે રાજના અન્નથી જ પોષાય છે, અને મરણપર્યંત રાજની નોકરીમાં જ જોડાયેલા રહે છે. તેઓ રાત દિવસ રાજની તહેનાતમાં રહેતા હોવાથી જો કેટલીક વાર રાજ ભોળો અને નિર્બળ પ્રકૃતિનો હોય, તો તેઓ રાજના બહુ જ મિય-પાત્ર થઈ પડે છે, અને તેમનો દોરહમામએટલો બધો વધી જાય છે, કે રાજને નામ માત્રનો સનાધીશ રાખી, પોતે સપત્તિ અને વિલાસવૈભવ સાથે રાજની સત્તાના પણ ધણી રણી થઈ પડે છે. એક ખવાસ એના પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણરૂપ છે.

એક ખવાસ મૂયમ ધ્રાંગધાના રાજનો ખવાસ અથવા ગોલો હતો; અને ઈ. સ. ૧૭૬૦ માં નવાનગર-જામનગર-ના જામ લાખા સાથે જ્યારે ધ્રાંગધાની રાજકુમારીને લગ્નસંબંધ કરવામાં આવ્યો, તે વેળાએ તે રાજકુમારી સાથે નવાનગરમાં આવ્યો હતો. અલ્પ સમયમાં જ જામ લાખા પર તેણે એવા તો પ્રભાવ

પાડી દીધો અને તેને એટલો બધો પોતાના કાળમાં લઈ લીધો કે, પોતે નવાનગર રાજ્યનો પ્રધાન થઈ ગયો, અને ત્યાર પછી ઘણાં વર્ષ પર્વત ભ્રમનગર રાજ્યનો સર્વસત્તાધીશ કિંવા સ્વતંત્ર સત્તાધીશ રાજ તે જ હતો, એમ કહેવામાં લેશ માત્ર પણ અતિશયોક્તિનો સંભવ નથી. શાંતિ પ્રસારવાની કે યુદ્ધ જગાડવાની તેમ જ સંધિપત્રપર હસ્તાક્ષર કરવાની સર્વ સત્તા તેના જ હાથમાં હતી; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તેણે પોતાના નિર્બળ રાજને પોતાના પ્રભાવથી કોઈ અન્ય નતિના બે બાળકોને દત્તક લેવાની પણ ફરજ પાડી હતી. રજવાડામાં આવા ગોટાળાં મોટા પ્રમાણમાં ચાલ્યા કરે છે. ન્યારે તેના પ્રભાવનો દીપક જુઝાઈ જવાની અણીપર આવી લાગ્યો, તે વેળાએ સમયસૂચકતાનો ઉપયોગ કરી, તેણે જામને જોડીયા, ખાલંબા અને આમરણ એ ત્રણ પ્રગણાં પોતાના નામપર ચઢાવી આપવાને સમન્તગ્યો; અને તે પ્રગણાં તેણે મેળવ્યાં પણ ખરાં. પછી ઈ. સ. ૧૮૧૫ માં જોડીયા અને ખાલંબાનાં એકવીસ ગામે જામને પાછાં સોંપાયાં, અને આમરણનો ભોગવટો તેના વંશજો અત્યાર સુધી કર્યો કરતા હતા. સમળાય છે કે, હમણાં આમરણનો કબજો પણ હાલના જામને લઈ લીધો છે. જામ વિભાજના સમયમાં રાજ્યની ઘણી ખરી સત્તા જે કરસનભાઈ અને રાઘવભાઈના હાથમાં હતી, તે કરસનભાઈ અને રાઘવભાઈ પણ એ ખવાસ નતિના જ પુરુષો હતા. ગુલામ વંશના પુરુષો એક વાર દિલ્હીના ચક્રવર્તી ખાદશાહ થયા હતા, તો ખવાસો આટલી સત્તા મેળવે, એમાં વિશેષ આશ્ચર્ય પામવા જેવું કંઈ પણ નથી. પરંતુ અફસોસ માત્ર એટલો જ છે કે, ખવાસોના હાથમાં અનેક વાર આવી સત્તા આપવા છતાં તેઓ ધનસંચય, વ્યભિચાર, અને અત્યાચાર ઉપરાંત જનસમાજના કલ્યાણનું જાણવા જેવું કંઈ પણ કાર્ય કરી શક્યા નથી, અને તેમનો એ સ્વભાવ તેમની વર્ણસંકરતાને અધિક દૃઢતાથી સિદ્ધ કરી બતાવે છે. બાવળના બીજમાંથી આશ્વર્યની ઉત્પત્તિ થવી અશક્ય છે.

જેવી રીતે ખવાસોનો રાજદરબારમાં આવો પ્રભાવ હોય છે, તે જ પ્રમાણે રાણીવાસમાં ખવાસોનો દોરદમામ પણ કંઈ એવો હોતો નથી. એક રાજની બે, ચાર કે વધારે રાણીઓ હોય, તો તે સર્વની ખવાસોના નૂદી નૂદી હોય છે; અને તેઓ પોતપોતાની બાઈઓ-રાણીઓ-ની મહત્તાને વધારવામાટે દિવસ અને રાત અનેક છળપ્રપંચોની બાજ રચ્યા કરે છે. કોઈ પણ રાણીના પેટ જે પ્રથમ પુત્ર થાય, તે જ રાજ્યનો વારસ થતો હોવાથી પ્રત્યેક રાણી પ્રથમ પુત્રની માતા થવાને અર્થેત આતુર હોય છે, અને અમુક સમયમાં જો પોતાને ગર્ભ ન રહે અને તેવામાં બીજી રાણીને ગર્ભ રહ્યાની વાર્તા સમળાય, તો ખવાસોની મદદથી કેટલીક રાણીઓ ગર્ભાવસ્થાનું કલિપત નાટક ભજવવાને પણ તૈયાર થઈ જાય છે. અંતે એનું પરિણામ એ થાય છે, કે જે દિવસે રાણીનો મસૂતે દિવસ હોય, તે દિવસે ગ્રામ રીતે બહારથી ચાલક ખવાસણુ કોઈ પણ નીચ કે ઉચ્ચ નતિના તરતના જન્મેલા કોઈના બાળકને ભરપૂર પૈસા આપી લઈ આવે છે, અથવા રાણી ગર્ભવતી હોય અને તેણે કદાચિત પુત્રીને જન્મ આપ્યો હોય તો તેને બદલી આવે છે, અને છેવટે રાજબીજ ન હોવા છતાં તે જ રાજ્યનો સ્વામી થાય છે. જો કોઈ રાણી કામાતુર હોય, તો તેને તેની ઇચ્છાને પૂર્ણ કરવાનું સાધન ખવાસો જ જીવનું જોખમ વેડીને પણ મેળવી

આથે છે; અને એ સેવાઓના બદલામાં રાણીએ તરફથી મળતી ભેટસોગાદોથી તેઓ માલામાલ થઈ જાય છે, અને તે માલ પાછો તેઓ પોતાના મનમાન્યા વહાલાઓને ખવડાવી ખુશ થાય છે. એ ઉપરાંત ખવાસણો ગાવાની ક્ષામાં પણ હુશિયાર હોય છે; અને કોઈ વાર જ્યારે રાજનો સ્વર્ગવાસ થાય છે ત્યારે રાજ્યાં તે તેઓ એવા તો હૃદયદ્રાવક સ્વરથી લલકારીને ગાય છે કે, તેમનાં તે રાજ્યાં સાંભળવામઠિ દૂરદૂરના લોકો રાજ્યની રાજધાનીમાં આવી એકલા થાય છે. ધણીક વાર કેટલીક સ્વપાળી અને આકાશ ખવાસણોના રાણીપદે ચઢવાના અને રાજની રાણી કરતાં પણ વધારે માનીતી રખાયત્ર થવાના દાખલા પણ બનેલા છે. ‘સંસારમાં સ્ત્રીની પદવી’ વિષે કેટલાક પુસ્તકો લખાયાં છે, પણ ‘જનનાખાનામાં ખવાસણની પદવી’ વિશે કોઈ લેખકને કેમ કાંઈ પણ લખવાને વિચાર આવતો નથી, એનું મને વારંવાર આશ્ચર્ય થયા કરે છે.

આવી નામાંકિત જાનમનગરની ખવાસ જાતિમાં જન્મ ધારણ કરવાનું બાળ્ય આ તમારી સેવિકાને પ્રાપ્ત થયું હતું. જાન વિભાજનના સમયમાં તેમની બે માનીતી રખાયત્રો જાનબાઈ અને ધનબાઈની બે ખાસ માનીતી ખવાસણો હતી, અને તેમનાં નામ અનુક્રમે કેસરબાઈ તથા વાલીબાઈ હતાં. એ બંને ખવાસણો સ્વતંત્ર વિચારની અને પૈસાકે સુખી હોવાથી બિલકુલ પરણી નહોતી પરણી નહોતી એનો અર્થ એટલેજ સજમવાનો છે કે, કોઈ પણ એક પુરુષ સાથે વિધિપૂર્વક પરણીને તેની તાબેદારીને સ્વીકારી નહોતી; પાશ્ચાત્યો જે Free marriage નાં વલખાં મારે છે, તે ફ્રી મેરેજનો લહાવો ખવાસોમાં ધણી સારી રીતે મળી શકે છે. એટલે એનો લાભ તેમણે સારી રીતે લીધો હતો; તેમ જ લગ્નનાં પરિણામ, જે માત્ર પદ છે. તેને તો તેઓ એક વાર નહિ, પણ અનેક વાર મેળવી ચૂકી હતી. ચાર ચાર વાર તેઓ ગર્ભવતી અને પ્રસૂતા થઈ ગઈ હતી, પરંતુ દુર્ભાગ્યવશાત્ તેમનું એક પણ સતાન જીવતું નહોતું. પાંચમી વાર પ્રથમ કેસરબાઈ સગર્ભા થઈ અને ત્યારપછી ત્રણ મહિને વાલીબાઈને પણ ગર્ભ રહ્યો. એ બંનેનો મૈત્રીસબંધ ધણોજ સારો હોવાથી બંનેએ પોતપોતામાં એવો કરાર કર્યો કે, “જો મને છાકરો થાય અને તને છાકરી થાય, તેમ જ જો મને છાકરી અને તને છાકરો થાય, તો તે બંનેને, જો તેઓ જીવતાં રહે તો, પરણાવવા અને આપણે વેવાણને નવો સંબંધ કરવો. જો બંનેને છાકરીઓ કે છાકરાજ થઈ પડે, તો સાદું બાતલ સમજવું!” ઈશ્વરે કાંઈ એવો ચમત્કાર બતાવ્યો, કે કેસરબાઈએ નવ માસ પૂરા થતાં એક બાલિકાને જન્મ આપ્યો અને વાલીબાઈ ત્યાર પછી ત્રણ મહિને એક બાળકની માતા થવાના બાળ્યને પ્રાપ્ત કરી શકી. એ બાલિકા તે હું અને બાળક તે મારો બાવિપ્યનો ધણી. મારો બાવિપતિ આ સસારમાં મારાથી ત્રણ માસ મોડો આવ્યો હતો, પણ જ્યાં ત્રણ કે તેર વર્ષનો ભેદ પણ ભેદ નથી મનાતો, ત્યાં ત્રણ મહિનાની શી બિસાત? આ કાંઈ મોટી ભયકર ઘટના નથી. અમે જન્મતાં વર અને વધુ તરીકે જન્મેલાં બંને બાળકો અમારી માતાઓની સારવાર તળે રાણીવાસમાં જ ઉછરીને પાંચ વર્ષની વયનાં થયાં એ સમયે પરમ હઠાર અને વર્તમાન કાળના પરદુઃખભજન વિક્રમ રાજના અવતાર રૂપ જાન વિભાજનો સ્વર્ગવાસ થવાથી રાજ્યમાં કેટલીક અટપટાં જગતાં મારી માતા કેસરબાઈ તથા સાસુ વાલીબાઈને

રાણીવાસને લાગ કરવો પડ્યો, અને તેથી અમે એક જૂદા ઘરમાં આવીને વસવા લાગ્યાં. એ સમયમાં બીજા પણુ ઘણુંક ખવાસો અને ખવાસણે રાત્રિય વિનાનાં થઈ પડ્યાં; એટલે જેમની પાસે પૈસાટકાનું કાંઈ સાધન હતું, તેઓ તે પોતાની જાનભૂમિમાં જ રહ્યાં, અને જેઓ એવા સાધન વિનાનાં હતાં, તેમના માંનાં ઘણાખરાં રળી ખાવામાટે મુંબઈ અને ઠરાંચી જેવાં શહેરોમાં આશ્રય ગયાં.

મારી માતા તથા સાસુ પાસે અડધા અડધા લાખની મિલકત હોવાથી અને આ મમાં તેમણે પ્રથમથી જ પોતાનાં સારાં ઘરો પણુ બંધાવી રાખેલાં હોવાથી અમને કોઈ પણ પ્રકારની ચિંતામાં પડવાની કે દેશને લાગી જવાની અવશ્યકતા નહોતી. માત્ર અમને જે કાંઈપણુ હાનિ થઈ હોય, તે તે એટલી જ કે, મહિને જે બસે અહીંસેની ચાલુ આવક હતી તે આવતી બંધ થઈ, અને એકઠી કરેલી પુંજમાંથી હાલ તરત ખર્ચ ચલાવવાને વખત આવી લાગ્યો. બીજાં પાંચ વર્ષ વીસાં અને અમે બન્ને બાળકો દશ દશ વર્ષનાં થયાં. રાણીવાસને લાગવાથી જે આવકની ખોટ પડી હતી, તે મારી માતા અને સાસુએ બીજા એક ખાનગી અને તે સાથે ધીકતા ધંધાના યોગે પૂરી કરી લીધી હતી. મારી માતા અને સાસુની હમ્મર જે કે એ વેળાયે લગભગ બેતાળીસ બેતાળીસ વર્ષની થવા આવી હતી, છતાં તેમનાં શરીરબંધનો દૃઢ, શરીર રાણીવાસનાં પૌષ્ટિક ખાનપાનથી પોષાયલાં અને સૌન્દર્યે સારાં હોવાથી અદ્વાપિ તેમના કેટલાક મિત્રો તેમને આદારપૂર્વક યોગ્ય સહાર કરતા હતા; અને તેઓ કોઈ વાર અમને પોતાના અણપર બોલાવતા તે કોઈ વાર અમારા ઘરમાં આવીને પણ પોતાનો અણ જમાવતા હતા. એથી વારંવાર અમારા ઘરમાં મદિરાપાન, માંસભણુ, અને શૃંગારચેષ્ટાનો પ્રકાર ચાલતો હતો અને તે બધા દેખાવો કોઈ કોઈ વાર અમારા જોવામાં પણ આવ્યા કરતા હતા. એનું પરિણામ અમારી રમતગમતમાં સ્પષ્ટ દૃષ્ટિગોચર થતુ હતુ. ન્યારે અમે ઘર માંડવાની અથવા વરવહની રમત રમતાં હતાં, ત્યારે તેમાં વરવહની ચેષ્ટાઓ કરવામાં આવતી હતી. એ ચેષ્ટા, અમે અસ્પષ્ટપણે હોવાથી, બહે નિર્દોષ કિંવા ફળ વિનાની હોય, તે પણ એટલું તો ખરું જ કે, અમારામાં પણ વિકારનું સૂક્ષ્મ અને અદૃશ્ય બીજ તે રોપાઈ ચૂક્યું હતું અને સમય આવતાં તેને માત્ર અંકુરિત થવાનો જ અવકાશ હતો. આ બીજા અમારી ચાલક માતાઓના જાણવામાં પણ આવી ગઈ.

મારી માતાની પ્રશસામાં મારે એટલું તો જાણવાનું જ નેહએ, કે જે કે તે એક પૂરેપૂરી વેટેલી અને જમાનાની ખાધેલી ખેરી હતી, છતાં પોતાના એવા પ્રકારના જીવનમાં કાંઈક કડવો અનુભવ મળેલો હોવાથી કહો, કિંવા બીજા કોઈ કારણથી કહો, તેની પોતાની એકની એક અંધાલાકડી સમાન દીકરીને એવા પાપી પંથે અટાવવાની અને તેના જીવનની મૂળધાણી કરવાની લેશમાત્ર પણ ભાવના નહોતી તેના મનની એ શુભ વાસના એક દિવસ અચાનક મારા જાણવામાં આવી ગઈ. એક દિવસ અમારા ઘરના અંદરના ઓરડામાં મારી માતા અને બાલીબાઈ કાંઈ વાતચીત કરતી કરતી બેઠી હતી અને હું બહારના ઓરડામાં એકલી જ રમતી હતી. બીજું કોઈ બાળક સાથે રમનાર ન હોવાથી સ્વાભાવિક જ મારું ધ્યાન તેમની વાતચીતમાં પડેવાયું અને મારી માતાનું નિમ્નલિખિત ભાષણ મારા સાંભળવામાં આવ્યું. વાતમાં ને વાતમાં મારી માતાએ કહ્યું;—

“વાલી બહેન, મારી આંખ અને તારો દેવલો હવે દશ દશ વર્ષનાં થયાં છે, અને બાળકો ‘જેવું જેમે તેવું શીખે,’ એ નિયમ હોવાથી મારો એવો અભિપ્રાય છે કે, એઓ કાંઈ પણ આડુઅવળું વેતરવાની હદ સૂધી આવી લાગે, તે પહેલાં એમને પરણાવીને સંસારવ્યવહારના ગાડામાં જોડી દઈએ અને આપણે નિશ્ચિત થઈએ તો વધારે સારું. આપણે તો જન્મમારો ધૂળ થયો, પણ આપણાં બચ્ચાંનો અવતાર ધૂળ કરવો એ વાત, બહેન મને તો ગમતી નથી. તારો શો વિચાર છે?”

“મારો તો એવો વિચાર છે કે, છોકરો અને છોકરી સોળથી સત્તર વર્ષની ઉમ્મરનાં ન થાય, ત્યાં સુધી તેમને પરણાવવાં નહિ. કારણ કે, બાળલગ્ન કરવાથી કેટલીક વાર ઘણાં જ માઠાં પરિણામ આવે છે, એમ કેટલીક સમજી અને ભણેલીગણેલી બાઈઓના મોઢે મેં ધણીક વાર સાંભળેલું છે. વળી આપણી ન્યાતમાં અમુક વખતે જ છોકરીને પરણાવી દેવી જોઈએ, એવો કાંઈ ભત્રીનો કાયદો ન હોવાથી આપણે એટલી બધી ઉતાવળ કરવાની શી અગત્ય છે? જસ્તુર પડતાં કયાં તરત પરણાવી દેતાં આપણને નથી આવડતું?” વાલીબાઈએ પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો.

“વાલી, તું વળી આવા વિચારની કયારથી થઈ? આજ લાગેલી જોઈને હવે જોઈવા નીકળીએ, તેના કરતાં પાણી આવ્યા પહેલાં જ પાળ બાંધી રાખી હોય તો શું ખોટું? મારો તો એમને વહેલાં જ પરણાવી દેવાનો વિચાર થયો કરે છે.” મારી માતાએ કહ્યું.

“ગારી, જ્યાં સુધી લગ્ન ન થાય, ત્યાં સુધી બાળકોને વધારે સ્વચ્છદેહથી વર્તવાનો સંકાય થાય છે અને એક વાર લગ્ન થયાં કે પછી તેમને ગમે તેવી છૂટથી વર્તવાની એક ભત્રીની સદર પરવાનગી મળી જાય છે. દીકરી તો ઉકરડેક એટલે પરણી કે વધતાં વાર ન લાગે, અને મારો દેવલો એક તો મૂળમાં જ તારી દીકરી કરતાં ત્રણ મહિના નહાનો છે અને વળી સંસારના ગાડામાં જોડાય તો વહેલો જ દિયુછ બની જાય. મઠે આપણે તો અત્યારે આ ઠીંગલા ઠીંગલીનાં લગ્ન કરવાનો જરા પણ વિચાર નથી” વાલીબાઈએ દલીલ કરી.

“ચાલો ત્યારે મારય રહ્યું ને તારેય રહ્યું.—આજથી બે વર્ષ પછી આપણે એમનાં લગ્ન કરી આપીશું અને તે વેળાયે તારે આજની પેઠે કશો પણ વાંધો ઉઠાવવો નહિ, એવું વચન આપ.” મારી માતાએ કહ્યું.

વાલીબાઈએ હવે વધારે વાંધો ન લેતાં બે વર્ષ પછી તેમ કરવાનું વચન આપ્યું દેવલો સાથે મારા લગ્નનો પાકો નિશ્ચય થઈ ચૂક્યો. બાલ્યાવસ્થાથી જ માતાએ પોતાનાં સંતાનોને રમાડતી, જો પુત્ર હોય તો તેને એમ કહે છે કે, ‘મેઠા, તારા મઠે સારી રૂઢી રૂપાણી વજ્ર શોધીશું અને તને વહેલો વહેલો પરણાવીશું, અને પુત્રીને એમ કહે છે કે, ‘તને વહેલી વહેલી પરણાવીશું અને તારા મઠે કામણગરો વર શોધી લાવીશું’ એથી બાલ્યાવસ્થાથી જ બાળક અને બાલિકાઓનાં મનમાં ‘પરણવાની તથા માદીપૈયર થવાની આકાંક્ષા ઉત્પન્ન થાય છે, પણ એકબીજાનાં અર્ધાંગ થવામાં અને સંસારસકટના વાહક તરીકે એક બીજા સાથે જોડવામાં કેટલી બધી જવાબદારી અને જોખમદારી સમાયેલી છે, એનો બાળ્યે જ તેમના મનમાં વિચાર આવી શકે છે—નથી જ આવતો.

એક પછી એક કરીને દિવસો વીતવા લાગ્યા અને ભેતભેતમાં એક વર્ષ તો વીતી ગયું. અને મારા લગ્નને હવે માત્ર એક વર્ષનો જ અવકાશ રહ્યો. મારી માતાની લગ્ન પૂર્વે મારા કૌમાર્યનો કોઈ પણ રીતે ભંગ ન થાય, એવી પ્રબળ ઈચ્છા હતી અને તેથી જ લગ્નમંદિરે તે ઉતાવળ કરતી હતી. પરંતુ મનુષ્યનું ધાર્તું કાંઈ હમેશાં પાર પડતું નથી. ધણીક વાર એવું બને છે કે, એક નૌકા આખા સમુદ્રને નિર્વિક્ષિ ઓળંગી આવે છે અને કિનારા પાસે આવી પહોંચતાં અકસ્માત્ જાગેલા તોફાન કે વંદાળિયામાં સપડાઈને ડૂબી જાય છે. એટલા માટે જ હર્દમાં એક કહેવત છે કે, “વાહરે કિસ્મતજી ખૂબી, પાપીજી નાવ કિનારેપર આકર ડૂબી !” મારી માતાના ભાગ્યમાં પોતાની આશાની સફળતા ભેવાનો પ્રસંગ લખાયેલા નહોતો અને તેથી મારી કૌમાર્યરૂપ નૌકા એક કામાતુર પુરુષરૂપ તોફાનના ચક્રમાં સપડાતાં ટેક કિનારે પહોંચવાની આશીપર હતી, તે વેળાએ તેના ટુકડેટુકડા થઈ ગયા. પરણીને હું મારા પતિની પત્ની તો થઈ, પણ એક વિશદ્ધ કન્યાના પવિત્ર સ્વરૂપમાં હું તેની શર્યાબાગિની ન થઈ. નૌકા કર્ણુ-ધારના હાથમાં આવી તો ખરી, પણ સમુદ્રમાં ડૂબ્યા પછી અને તે પણ ભગ્ન અવસ્થામાં ! ભૂખ્યાને ભોજન મળ્યું, પણ કોકનું ચાખેલું એકું; નાનને વસ્ત્ર મળ્યું, પણ ઉતરેલું નહતું ! ભાવી એટલું બધું પ્રબળ છે કે, તેને ઠાળવાને કોઈ પણ સમર્થ નથી, એમ કહેવામાં આવે છે ખરું; પરંતુ અમુક પ્રકારની ઘટના માટેનું ચોખ્ખું ક્ષેત્ર જ્યાં આગળથી જ તૈયાર હોય છે, ત્યાં જ તે પ્રકારની ઘટના થઈ શકે છે, એટલે ભાવિના ઉત્પાદક મનુષ્યનાં પોતાનાં જ કર્મો છે, એવા મારો દૃઢ નિશ્ચય છે. મારા કૌમારભંગની ઘટના તે મારી માતાનાં કર્મોનું જ ભયંકર પરિણામ હતું. જેવી ભૂમિ હોય, તેવા જ પાક નિષ્પન્ન થાય છે; વ્યભિચારિણી અને બ્રધ-ચરિતા માતાની પુત્રી ભાગ્યે જ પવિત્રચરિત્રા અને સતી થાય છે. આ મારા જીવનને સંદાને માટે કલેક્ટ કરનારો અને મારી જીવનરેખાને ભયાનક માર્ગમાં ફેરી જનારો નકારો બનાવ કેવી રીતે બનવા પામ્યો, એનો સંપૂર્ણ વૃત્તાંત મારે અહીં આપવો જ નોંધએ; કારણ કે, જો એ બનાવ ન બન્યો હોત, તો પછીથી મારે જે અનેક સંકટોમાંથી પસાર થવું પડ્યું અને હુનિયાની જે લીલી સૂકી ભેલી પડી, તે ભેવાનો પ્રસંગ કદાપિ આવત જ નહિ. અર્થાત્ મારા ત્યાર પછીના સઘળા જીવનક્રમના મૂળ પાચારૂપ એ બનાવ હતો અને તે નીચે વર્ણવેલા સંયોગો વચ્ચે બનવા પામ્યો હતો:-

મારા લગ્નમાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે માત્ર એક વર્ષનો અવકાશ રહ્યો હતો, તેવામાં કચ્છજીલ્લામાં વસ્તી અમારી ભતિની મારી માતાની એક બેનપણીની પંદર વર્ષની જવાન છેકરી કોલેરા થવાથી અત્યાનંદ મરી ગઈ, તેથી મારી માતા તથા બાલીબાઈને ખરખરામાટે ત્યાં ગઈ વિના ચાલે તેમ હતું જ નહિ; તે બેન-પણી સાથે એમનો તેવા પ્રકારનો જ ગાઢ સ્નેહ હતો. એ મરણ થવા પછી માંચમે દિવસે પત્રદ્વારા અમને ખબર મળી, અને તેને બીજે જ દિવસે મારી માતા તથા સાસુએ જીજ તરફ જવામાટે તૈયારી કરી દીધી. બન્ને સખીઓએ એક-લાં જ જવાનો અને મને તથા મારા ભાવિ પતિને ઘરમાં જ મૂકી જવાનો વિચાર કર્યો હતો. અહીં એટલું અવશ્ય જાણી લેવું નોંધએ કે, મારી માતા અને સાસુ એટલે કે અમે બધાં કાંઈ એક જ ઘરમાં નહોતાં રહેતાં. જો કે ઘરો એક જ

ફળિયામાં અને પાસે પાસે હતાં, પરંતુ નૂદાં હતાં. લખનૌમાં મારી સાથે જે ત્રણ બદમાશ હોસ્તો હતા, તેમાંનો જીલિમસિંહ મારી મૃતને અને ભૂપતસિંહ મારી સાસુનો માનીતો હતો. વયમાં તે બંને મારી માતા અને સાસુ કરતાં દશ દશ વર્ષ ન્હાના હતા. તે બંને મારા બાવી પતિ દેવલાને અને મને બેઠા બેઠા કહીને જ બોલાવતા હતા, અને અમે પણ તેમને પોતાના ઘરના માણસે પ્રમાણે જ માનતાં હતાં. મારી માતાએ પોતાની ગેરહાજરીમાં મારી અને ઘરની સંભાળ રાખવાનું તેમ જ અમારે ત્યાં જ આવીને રહેવાનું કામ જીલિમસિંહને સોંપ્યું, અને મારી સાસુએ તેવી જ જવાબદારી પોતાના માનીતા ભૂપતસિંહના માથાપર નાખી દીધી. એ વ્યવસ્થા કરીને બંને બહેનપણીઓ અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો વેવાણે કચ્છભુજ તરફ જવાને રીઝમ લોચમાં બેસીને રવાના થઇ ગઇ. તેઓ લગભગ પંદર દિવસ પછી જામનગરમાં પાછી ફરવાની હતી. દરિયા કિનારે જીલિમસિંહ તથા ભૂપતસિંહ બંને તેમને વળાવવાને ગયા હતા. તેઓ ત્યાંથી સીધા અમારે ઘર જ આવ્યા; ભૂપતસિંહ મારી સાસુના ઘરમાં અહીં જ માન્યો અને જીલિમસિંહ પોતાની છાવણી અમારા ઘરમાં નાખી.

અમારા ઘરમાં વિલાયતી અને ગામડી દારૂની એ ચાર બાટલીઓ જે કે આગળ પાછળ સ્ટોકમાં રહ્યા જ કરતી હતી, છતાં જીલિમસિંહ બદરપરથી આવતી વેળાએ બ્રાન્ડીની એક બાટલી પોતા સાથે પણ લેતો આવ્યો હતો. અને તેણે આવતાંની સાથે જ અંગરખા તળેથી કાઢીને તેને ગાલીચાપર મૂકી દીધી. અંગરખું અને ફૂટા વગેરે ઉતારી તકિયાને અટલીને બેઠા પછી તેણે મને આજ્ઞા કરી કે:—“બેઠા ચંપા, એક બાકી ગ્લાસ અને એક ઠંડા પાણીનો પ્યાલો લાવ જોઈએ.” મેં પાણીનો પ્યાલો અને બાકી ગ્લાસ લાવીને મૂક્યાં, એટલે તરત તેણે બીજો હુકમ કર્યો, “હ—તારી માથે ટીમણમટિ પૂરી, બજ્યાં ને સંભારા કર્યાં હતાં. તેમાંનો કેટલોક ભાગ તે આપણા મટિ મૂકી ગઇ છે, મટિ તે પણ એક થાળીમાં કાઢીને લાવ, અંધારું થઇ ગયું છે એટલે બત્તી પણ સળગાવ, અને બારણાને આગળો પણ અટકાવ.”

મેં તેના ફર્માન મુજબ બધું કામ કરી નાખ્યું અને હું જરાક દૂર તમારો જોતી એક તરફ ઊપસ્યું બેસી ગઇ. મારી માતાથી હું આજે પહેલીજ વાર વિખૂટી પડી હતી અને તેથી મારું મન પણ જરાક ડામાડોળ હતું. જે કે મારું મન મારી માતા વિષેના વિચારમાં પરોવાયલું હતું, છતાં મારી ચંચળ આંખો જીલિમસિંહની ચેષ્ટાએને બરાબર જોયા કરતી હતી, અને ટેલીફોન પ્રમાણે મનને આધા-તપૂર્વક તેની શરખબાજનું જ્ઞાન કરાવ્યા કરતી હતી. શરૂઆતમાં જ અડધા ગ્લાસ બ્રાન્ડીમાં અડધો ગ્લાસ પાણી મેળવીને તે શરબત પ્રમાણે ગળગટાની ગયો અને ત્યાર પછી એકાદ બીડી ફૂકી તેણે ખાવાની ચીજે પણ પેટમાં પધરાવી. બીજવાર તેણે દારૂ ગ્લાસમાં પધરાવ્યો, એટલે અડધી બાટલી જેટલ મહિરાબાઇ તેની હોજરીમાં જઇને વિરાળ્યાં. એ પછી મહિરાએ પોતાનો કાંઈક રંગ બતાવવા માંડ્યો. જીલિમસિંહની સ્વચ્છ આંખોમાં લાલાશ, શરીરમાં પ્રસ્વેદ અને બોલવામાં ત્રણ પાવાનો ભાસ આદિ નિલકાણ ચિન્હો દૃષ્ટિગોચર થવા લાગ્યાં. દારૂના ધનમાં તેણે મને પોતાની પાસે બોલાવીને કહ્યું:—“બેઠા ચંપા! દૂર કેમ બેઠી છે? અહીં આવીને મારી પાસે બેસ જોઈએ.”

એક અગિયાર કે બાર વર્ષની બાળાને પોતાના પિતાસમાન પુરુષ પાસે બેસવામાં શો વાંધો હોય? હું પાસે જઈને બેઠી, એટલે તેણે કહ્યું:—“બેટા ! આજે તારી મા અહીં નથી, એટલે મને તારાપર કેં અજબ વ્હાલ આવે છે ! પણ તારું મોઢું અત્યારે આમ ઉદાસ કેમ દેખાય છે ? હો, જરાક દેવીની પ્રસાદી લે, એટલે બધી અલાબલા ટળી જશે, અને જીવ ખુશખુશાલ થશે. આ મહિ-
રામાં શોકને બલાવવાની અને ગમગીન માણસને ખુશ બનાવવાની તો કાંઈ અજબ ખૂબી રહેલી છે” એમ કહીને તેણે ગ્લાસમાં થોડોક આંદી નાખ્યા.

મેં જણાવ્યું કે:—“ના, બાઈ ! મને તો આ દારૂ જરાય ગમતો નથી. મને તો એમાંનો તીવ્ર વાસ નાકમાં આવે છે કે ઉલટી જેવું થઈ જાય છે, તો પછી એ ગળામાં તો ક્યાંથી જ ઉતરે ? વળી એ મહિરા પીવાથી માણસ ગાંડું તર બની જાય છે. જેવું ને તે દિવસે મારી માતા અને તમે દારૂ પીને કેટું ધીંગાણું કરતાં તાં ! મને તો એવું ના ગમે, બાઈ !”

“ગાંડી રે ગાંડી ! એ તો શરૂઆતમાં એમ જ લાગે; પણ એકવાર એનો સ્વાદ આપીશ અને એની તાસીરનો તજરુબો કરીશ, એટલે પછી અમે ના કહીશું, તો પણ તું આ મહિરાને છેડવાની નથી. મારા ઉસ્તાદે જ્યારે પ્રથમ મને પ્યાલો પીવડાવ્યો, ત્યારે મેં પણ આવી જ દલીલો કરી હતી. પણ આજે હવે જણાય છે, કે જો કાંઈ સત્ય અમૃત હોય, તો તે આ મધ છે અને તેથી એ મધના બનાવનારને તથા મને એ પીતાં શીખવનારને હજારો ધન્યવાદ છે. બહુ નહિ તો થોડું પીએ તો શરૂઆત હમેશાં થોડાથી જ થાય છે, સમજ ?”

કાંઈપણ જમાનાનો ખાધેલો માણસ એક કોમળ બાળકને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તીવવા માગે, તો તેમા તેતલાળ કાંઈ શકે છે તેની આવી વાતોથી મારા મનમાં પણ એવો વિચાર આવ્યો કે, “આવા મોટી ઉમરના માણસો અને મારી માતા તથા સાસુ વગેરે બધાં જ દારૂ પીએ છે, તે એમાં કાંઈ એવો ગુણ હોયો વિના તો નહિ જ પીતાં હોય” વળી મેં રાણીવાસમાં ગાલીઓ તથા નાજરોને પણ અનેક વાર મહિરાપાન કરતા જોયાં હતાં ખરું પૂછા તો મહિરાપાનના વાતાવરણમાં જ હું ઉછરીને મોટી થઈ હતી, એટલે મારા મનમાં એવો વિચાર આવવો સ્વાભાવિક હતો. તેની એ અને એવી જ બીજી દલીલોથી મુગ્ધ થઈને મેં મહિરાપાનની સંમતિ આપી; મારા સંસારમાંના આગમન પછી મેં આજે પ્રથમવાર મહિરાપાન કર્યું.

ઉપરાસાપરી તત્કલિમસિંહે મને બેથી અઢી પેગ નેટલો દારૂ પાઈ દીધો. શરૂઆતમાં કાંઈ પણ માણસ એક પેગ દારૂ પણ મુશ્કેલીથી પચાતી શકે છે, પણ મારું શરીર મજબૂત હોવાથી તેમજ્ય મારો હમેશનો ખોરાક ઘણો જ સારો અને પૌષ્ટિક હોવાથી મને ઉલટી બુલટી તો થઈ નહિ, પણ નરો જરૂર ચઢવા દુાગ્યો. મારી આંખોમાં આખું ઘર ભમતું દેખાવા લાગ્યું અને બજારમાં પૂરી ખાધાં, પણ તે ક્યારે અને કેરી રીતે ખાધાં, એવું મને બરાબર બાન ન હતું. અંતે એવું પરિણામ એ આવ્યું કે, હું ગાઢ નિદ્રાને આધીન થઈ ગઈ. સવારમાં સાત વાગતાં મારી આંખ ઉઘડી. તે વેળાએ હું રોજ સવારમાં જાગતી તેના કરતાં મારી શરીરમાં મધની અસરથી કાંઈક જડતાનો અધિક અંશ જણાયો.

અને આંખોમાં કાંઈક બળતરા થતી પણ જણાઈ. નવીનતા એટલી જોવામાં આવી કે, હું જેમ બિછાતું કર્યા વિના ગાલીચાપર જ સૂઈ ગઈ હતી, તે જ પ્રમાણે જાલિમસિંહે પણ બિરતર પાથરવાની તકલીફ લીધી ન હોતી અને તે પણ ગાઢ નિદ્રામાં પડ્યો હતો. મેં જીડીને મોઢું ઘોચું અને આંખોપર પાણી છાટ્યું; ત્યારે માથું કાંઈક હલકું થયું; અને ત્યાર પછી મેં જાલિમસિંહને જગાડ્યો. આમ મને મદિરાપાનની દીક્ષા મળી ચૂકી.

બીજા દિવસની રાતે પણ આગલી રાત પ્રમાણેનો જ પ્રકાર આરંભાયો. એ દિવસે ખાવા વગેરેની વ્યવસ્થા આગલી રાત કરતાં વધારે સારી રાખવામાં આવી હતી. પુલાવ, કોરમો અને ફરમાસુ રોટી વગેરે મેં જાલિમસિંહના કહેવાથી ઘરમાં જ તૈયાર કરી રાખ્યાં હતાં; કારણ કે, મારી માતા પાકશાસ્ત્રમાં બહુ જ પ્રવીણ હતી, અને પોતાની તે કળા મને તેણે પણ શીખવી હતી. આગલે દિવસે બ્રાન્ડી હજમ થઈ ગયેલી હોવાથી અને તેનો નિરો કાંઈક મજેદાર લાગવાથી આજે મેં અઢીને બદલે ચાર પેગ ચટાવવાની હિમત કરી, અને ખાલ પદાર્થોને પણ ઘણો જ સારો ઇન્સાફ આપ્યો. ગઈ રાતે મદ્યપાન કર્યું પછી બિછાનાં કરવાનું બાન રહ્યું નહોતું; તેથી આજે બિછાનાં મદ્યપાનના વિધિની પૂર્વે જ કરી રાખવામાં આવ્યાં હતાં, એટલે ગાલીચાપર સવાર સુધી પડી રહેવાનો પ્રસંગ આજે આવે તેમ નહોતું. જાલિમસિંહ આજે બહારથી પણ પીને આવ્યો હતો, છતાં ઘરમાં આવ્યા પછી પણ તેણે લગભગ અડધી બાટલી જેટલા બ્રાન્ડીને પોતાના દાંત્રમુઠિના બૂખ્યા-અકરાતિયા-હદરમાં પધરાવી દીધો, અને ત્યાર પછી ખાંધને તે કુંભકર્ણ પ્રમાણે ઘોરવા મંડી ગયો.

મને પણ મદિરા અને કેસર, બદામ તથા ખસખસવાળા પૌષ્ટિક ખાલ પદાર્થોનો પૂરો નિરો ચટ્યો હોવાથી હું પણ મારા બિછાનામાં જઈ પડી, અને આનંદથી નિદ્રાદેવીની અંજલિ ઉપાસના કરવા લાગી. રાત કેટલી વીતી હતી, એનું મને બાન નહોતું; પરંતુ નિદ્રામાં ને નિદ્રામાં મને સ્વપ્ન સમાન એવો ભાસ થવા લાગ્યો કે, હું ગાઢ નિદ્રામાં પડેલી છું, એક પુરુષ મારી શય્યા પાસે આવીને ઉભો છે અને મારા મુખનું અવલોકન કરવા સાથે કોઈ એક વિચારમાં તક્ષીન થયેલો છે. ધણીક વાર સુધી તે વિચારમાં ને વિચારમાં જ મુગ્ધ થઈને ઉભો રહ્યો. એક વાર તેણે મારી તરફ પોતાનો હાથ લંબાવ્યો, પણ પાછો કાંઈક વિચાર આવવાથી આંધો ખસી ગયો. તેના મુખમાંથી ધીમા સ્વરે આવા ઉદ્ગારો નીકળતા સંભળાયા;—“કેવું આ મનોહર, કામળ અને સુગંધપૂર્ણ પુષ્પ છે.” આવી ધારણાથી તે પાછો મારી તરફ વળ્યો.

પાપી જે વેળાયે કોઈ ઘોર પાપકર્મ કરવાને તૈયાર થાય છે, તે વેળાયે ધર્મ આવીને તેને ગ્રસ્ત ચેતવણી તો અવશ્ય આપે છે, અને તેને તે પાપકર્મથી પરાવૃત્ત કરવાનો પોતાથી બનતો યત્ન કરે છે; પરંતુ જેની પ્રત્યેક શિરામાં પાપ-વિષનો પ્રસાર થઈ ગયો છે, એવા પાપાત્માઓ ધર્મની તે ચેતવણીને નાણી રાક્તા નથી, ધર્મનો અનાદર કરે છે અને અંતે પાપાચરણ કરી શાશ્વત નરકના અધિકારી બની જાય છે, એમ જે કહેવામાં આવે છે, તેનો તેના જે વાર અચકા જવા પછી મને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થઈ ગયો.

દુષ્ટ જાલિમસિંહે મારી સાથે ચલાવેલી વર્તણૂકથી મારા મનમાં કેાપ તો ધણો જ ઉપજ્યો, પણ કોણે જાણે શા કારણથી હું તેનાથી એટલી બધી દબાઈ ગઈ કે, મારાથી ઠપકાનો કે તિરસ્કારદર્શક એક શબ્દ પણ ઉચ્ચારી શકાયો નહિ, અને ખરેખર તે વેળાયે •આવા પ્રસંગે કેવા શબ્દોમાં પોતાનો ધિક્કાર દર્શાવેા, એનું પણ મને ચથાર્થ જ્ઞાન નહોતું જ. બહુબહુ તો હું ગાળો લાંડત, પણ તે પણ મારાથી બાંડી ન શકાઈ. દફયના શોકને શબ્દોદ્વારા બહાર કાઢી ન શકવાથી હું મારી આંખોમાંથી આંસુ વર્ષાવીને તે શોકને બહાર કાઢવા લાગી. “પણ મારી માને હું શો જવાબ આપીશ?” એવો મને વિચાર થયો.

ધણકોનો એવો અભિપ્રાય છે કે, સ્ત્રીની બુદ્ધિ મલય કરનારી અથવા તો સ્ત્રીની બુદ્ધિ પાનીએ હોય છે, પરંતુ હું એક સ્ત્રી તરીકે હિમતથી કહું છું કે, કેટલીક વાર સ્ત્રીની બુદ્ધિ જે કામ કરી જાય છે, તે પુરુષની બુદ્ધિ બાગ્યે જ કરી શકે છે. જે તમો પરીક્ષકબુદ્ધિથી અને સુદૃઢદૃષ્ટિથી અવલોકન કરિવા પરીક્ષા કરશો, તો તમને તત્કાળ સૂર્યના પ્રકાશસમાન સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે, કે એક દશથી બાર વર્ષના બાળક કક્ષાં દશ કે બાર વર્ષની બાળામાં બુદ્ધિનો, અને અપજાતાનો અધિક અંશ રહેલો હોય છે. પુરુષ બણી ગણીને વર્ષો પર્યન્ત અભ્યાસ કરીને પંડિત થાય છે, અને સ્ત્રી સ્વાભાવિકજ પંડિતા હોય છે, એમ જે કેટલાક બુદ્ધિ-માનોએ કહેવું છે તે અસત્ય તો નથી. જ વળી કેટલીકવાર કેટલાક અસત્ય આધાર-તોને એક અબળા જેટલા ધૈર્ય અને મૌનથી સહન કરી જાય છે, તેટલું ધૈર્ય અને મૌન પુરુષથી બાગ્યે જ ધારણ કરી શકાય છે; અને અબળા પોતાનો પ્રસંગ આવતાં પોતાના શત્રુ પાસેથી જે બદલો લઈ શકે છે, તેવો બદલો પુરુષથી કદાપિ લઈ શકતો નથી, એવો મારો પોતાનો તો દૃઢ અભિપ્રાય છે. તત્કાળ જીજ્ઞાસે તાણું વાસી દેવાનું જ મેં મારા મનમાં વિશેષ ઉચિત અને લાભકારક ધારી લીધું. અહીં વાચકો કદાચિત્ પ્રશ્ન કરશે કે, ત્યારે આ બાબતની મારી માતાને ખબર પડી કે નહિ ?

આવતાંની સાથે જ તરત તો મારી બદલાયેલી અવસ્થા વિષે મારી માતાના મનમાં કરા પણ સંશયનો સંચાર ન થયો. તેણે મને આનંદમાં અને આગળ કરતાં પણ વધારે પ્રકુક્ષિત જોઈને મારી આવી સારી સંભાળ રાખવામાટે જાલિમ-સિંહનો એક કરતાં વધારે વાર અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માન્યો. અને જાલિમે પણ વિવેક બતાવવામાં કરી પણ ખામી ન રાખી. બદમાશ લોકોને પવિત્રતાનો ખેટા ડાળ અને વિવેકનો આડંબર બતાવવાની કળા શરીફે કરતાં પણ વધારે સારી અવગત હોય છે અને જાલિમસિંહ તો વળી એ કળામાં ખીજ બદમાશોનો પણ ઉસ્તાદ હતો, એટલે પછી શી ક્યાસ રહે વાઝ ? હું પણ બહારથી શુદ્ધ-તાનો ડાળ બતાવ્યા કરતો હતો; છતાં અંતરમાં જે વ્યસનનો ચટકો લાગી ગયો હતો, તે દિવસ અને રાત મને સતાવવા લાગ્યો. ન્યારે મારી માતા અને જાલિમસિંહ દારૂનો દોર ચલાવતાં હતાં, તે વેળાયે મારા મનમાં પણ મદિરા-પાનની પ્રબળ લાલસા થઈ આવતી હતી, પણ માતાની શર્મ અને લીતિ તે લાલસાને દબાવતી હતી. ન્યારે મને જાહેરમાં સુવાસનામાં આવતી, તે વેળાયે તો મારું મોત જ થઈ જતું હતું. નીતિવેત્તાઓ જે એમ કહી ગયા છે કે, સ્ત્રીની રાધ્યા બિજા કરવી, તે રાજાવિના સ્ત્રીનો વધ કર્યો સમાન છે, એ

કાંઈ અસત્ય તો નથી જ એ શસ્ત્ર વિનાના માનસિક વધની વેદનાનો મારી માતાના આવ્યા પછી મને એકવાર નહિ, કિંતુ વારંવાર નિત્ય પ્રત્યક્ષ અનુભવ થવા લાગ્યો. કહેવાનો સારાંશ એટલો જ કે, માતાની ગેરહાજરી અને એકાંત વાસમાં લાગેલા ચટકાથી મારા આંતરિક જીવનનો રંગ સર્વ પ્રકારે બદલાઈ ગયો.

કેઈ વાર મારી માતાની ગેરહાજરીમાં આનંદનો પ્રસંગ મળી શકતો હતો, પરંતુ તે વખતે પણ ડર તો રહેતો જ હતો, અને મદિરાપાન તો માતાની ગેરહાજરીમાં પણ કરી શકાતું નહોતું; કારણ કે, જો મોઢામાંથી નીકળતા વાસને લીધે એ બાબત માતાના જાણવામાં આવી જાય, તો બધો ઘરો ફૂટી જવાનો સંભવ હતો. આવી રીતે લગભગ બે મહિના જેટલો સમય વીતી ગયો, અને મારા ધૈર્યનો અંત આવ્યો. એક દિવસ મારી માતા પાણી ભરવાને ગઈ તી અને હું રાંધતી ઘરમાં બેઠી તી તેવામાં જાલિમસિંહ આવ્યો અને એકાંતનો લાભ લઈને મેં કહ્યું કે;—“આમ ને આમ હવે દિવસ જવા દેવા છે કે કેમ?” મારા આશયને તે સમજી ગયો, અને તેથી તેણે કહ્યું કે;—“ચિંતા નહિ, એક બે દિવસમાં ગોઠવણ કરીશું.” પાછા ચાર દિવસ વીલ્યા. મારી માતા તે દિવસે કોઈ જસ્તરના કામમટિ કોઈને લાં જવાની હતી અને આખો દિવસ લાં જ રહેવાની હતી, એ પ્રસંગ સાધીને જાલિમસિંહે કહ્યું કે;—“આજે તો મારો રોજ માતા તરફ ફરવા જવાનો વિચાર છે; જો તું અને ચંપા આવો, તો સારી ગરમત થશે.” મારી માતા બોલી હતી કે, “મારાથી તો આજે અવાય તેમ નથી. જો ચંપાની મરજી હોય તો બલે આવો.” ‘ભાવતું’તું ને વૈભવે ખતાવ્યું, જેવા જ ઘાટ થયો. મારી માતા ગઈ, અને અમે પણ ઘરમાંથી બહાર નીકળી પડ્યાં. મારી માતાની ગેરહાજરી છતાં અમે ઘરમાં ન રહ્યાં, તેવું કારણ એ હતું, કે ઘરમાં જો મદિરાપાન આદિની કાંઈ નિશાની રહી જાય અને તે મારી માતાના જીવામાં અજીવી જાય, તો તે અતુર ચપળા બીજી બધી બાબતને કલ્પનાથી જાણી જાય, એવો અમારા મનમાં ભય હતો. ભરિ અમે રોજ માતાની હાલમાં જામનગરના દરિયા કિનારે ગયાં? નહિ; અમે ગામમાં ને ગામમાં જ રહી ગયાં; પણ એક ગુપ્ત સ્થાનમાં.

એક લંબીતું ઘર હતું કે જ્યાં આશકમારફો આવી નીરાંતે પોતાની આરાધના સફળ કરી શકતાં હતાં અને તે લંબીતું ગુજરાન લગભગ એ ધંધાપર જ ચાલતું હતું. લંબાની જાત તે મુસલમાન કોમમાંની એક માગણ જાત છે. લંબા જાતના પુરુષો શરણાઈ વગાડવાનો ધંધો કરે છે, માગી ખાય છે, અને સ્ત્રીઓ—લંબીઓ, કેટલીક ન્યાતોમાં કોઈના મરણપ્રસંગે રડવા ફટવા આવેલાં ઘેરાંને, પાટીદારોની ન્યાતમાંની બાટડી પ્રમાણે, ફટણાં બોલી ફટાવે છે. લંબીઓનો કંઠ બહુધા સરસ અને સુરીલો હોય છે, ને તેથી તેમનાં ફટણાં સાંભળવાને પણ લોકોનાં ટાળે-ટાળાં એકઠાં થાય છે. પણ આ લંબી પોતાનો એ ધંધો કરતી ન હોતી; તે તો બીજો જ ધંધો આદરી બેઠી હતી; અને એમાં તેને વગર મૂડીની કમાણી સારી હોવાથી તે થોડી ઘણી પૈસાદાર પણ થઈ હતી. સવારમાં લગલગ નવ સાડન-નવ વાગે જ જાલિમસિંહ મને એ લંબીના ઘરમાં લાવ્યો, અને લંબીએ અમને અમારામટિ ખાસ રાખેલા ઓરડો ખતાવ્યો. ઓરડામાં એક ચટાઈ પાયરેલી હતી, એક ગાદલા સાથેનો ખાટલો તૈયાર હતો, મોરીપર પાણીની એક ડોલ અને એક માટલી તથા બે ત્રણ લોટા અને ખ્યાલા પણ હતા. અમારા લાં

જવા પછી એક ચાકરડી બાગીની બાટલી અને કાંઈક ખાવાનું લઈ આવી. રાત પડતાં સુધી ઘેર જવું હોવાથી ખાવાપીવામાં અમે કચાશ ન રાખી, અને ત્યાં પછી ધારેલા હેતુને સિદ્ધ કરવાનો અવસર આવી લાગ્યો.

મેં કહ્યું કે, “ભૂલિમ, તું નિત્ય અમારા ઘરમાં આવી મારી માતા સાથે જ વિનોદ ચલાવે છે અને મને પ્રેમથી બોલાવતો પણ નથી, એ જોઈને મારું મન બળી જાય છે. આવી રીતે આપણે નિત્ય આપણા દિવસ ગુજરી ન શકીએ” જરૂર આનો કોઈ ઉપાય શોધી કાઢવો જોઈએ.”

“જોને ચંપા, મારું મન પણ હવે તારામાં જ પરોવાયું રહે છે, પણ હજી તું વયમાં આવેલી ન હોવાથી જો આપણે કાંઈ ખુલ્લું સાહસ કરીએ, તે તને તો કાંઈ ન થાય, પણ મારું નખખોદ નીકળી જાય-આ બિચારો જાલિમ ક્યાંક સાત વર્ષ ધકેલાઈ જાય! એટલામટિ અભારે તો જેમ ચાલે છે તેમ ચાલવ છો-વખત આવશે, ત્યારે બધા ઉપાયો થઈ રહેશે. બની શકશે ત્યાં સુધી આવ પ્રસંગે આપણને વધારે પ્રમાણમાં મળી શકે, એવી તજવીજ હું કરતો રહીશ અરે, તારા વિના તો મારી એક ધળ પણ યુગ જેવી વીતે છે યુગ જેવી” જાલિમસિંહે મારા હૃદયનું સાંત્વન કરવાના ઉદ્દેશથી કહ્યું.

“હું વયમાં ક્યારે આવીશ?” મેં આતુરતાથી પૂછ્યું.

“કુલદા પ્રમાણે ન્યારે સત્તર કે અઠાર વર્ષની થઈશ ત્યારે;” જવાબ મળ્યો.

“ત્યારે તો હજી ચાર પાંચ વર્ષનો ગણો કાઢવાનો છે; એટલે એટલો વખત કેમ વીતશે?” મેં ઉદ્ગાર કાઢ્યો.

“તું આ વર્ષમાં પરણીશ, એટલે અચાર કરતાં તને કાંઈક વધારે સ્વતંત્રતા મળશે, અભારે જે બય છે તે પણ ધટી જશે, અને તેથી એટલો વખત જોત-જોતામાં વીટી જશે” જાલિમસિંહે આશ્વાસન આપ્યું.

એ પળથી જ હું પરણનામટિ આતુર બની ગઈ. પોતાના મનગમતા વ્યસનમાં સમય પાણીના પ્રવાહ પ્રમાણે ચાલ્યો જાય છે, એટલે અમારો વખત કેવા વેગથી ચાલ્યો જતો હતો, એનું અમે બન્નેને જરા પણ ખ્યાલ નહોતું એંતે સાંઝે ચાર સાડાચાર વાગવા આવ્યા. અમે ઘરવાળી લંધીને પાંચ વાગે અમને ચેતવવાની સૂચના આપી રાખેલી હોવાથી બરાબર પાંચના ટકોરા થતાં જ તેણે ઘરવાળપર આવીને જણાવ્યું કે;—“ભાઈ, પાંચ વાગ્યા!” અમે આનંદસંભાવણમાં નિમગ્ન હોવાથી આ પાંચ વાગ્યાની સૂચના અમને ચમચાળની પંચતરવમાં મળી જવામટિની સૂચના જેવી જ લાગી, પણ ઉપાય નહોતો. કાળની ગતિને અટકાવવાની મોટા મોટા મહારથીઓમાં પણ શક્તિ નથી, તો અમે તો કિસ અણતીમાં? અતે જાલિમસિંહ બહાદુરે જણાવ્યું કે;—“ચંપા, હવે થોડીવાર પછી આપણે ઘેર જવામટિ જૈયાર થવું જોઈએ; ઘેર જતાં જતાં સાવ વાગી જશે.”

“શાંત માતાએ જાણે હું શું કહ્યું, એમ તારી માતા પૂછે તો મારે શો જવાબ આપવો?” મેં અગમચેતી વાપરીને પૂછ્યું. “આપણા બન્નેની વાત એકબીજાથી જુદી પડતી ન જોઈએ.”

“ધન્ય છે તારી ખુદ્દિને આ વાત મારા તો ધ્યાનમાં જ ન રહી. સ્ત્રીઓ જ્ઞાની હોયની હોવા છતાં પુરુષો કરતાં વધારે ચાલાક હોય છે, એનો આજે તે બરાબર

અનુભવ કરાવ્યો. જો તારી મા એ વિશે કંઈ પણ પૂછે તો તેનો તારે આ પ્રમાણે જવાબ આપવો.” એમ કહીને તેણે મને બધો પાક બરાબર બહુવાવી દીધો, કે જેના ઉલ્લેખની આવશ્યકતા નથી.

તે પછી ફરી આવો પ્રસંગ મળશે કે નહિ, એ સંકાપી જો કે અમને આખા દિવસની સ્વતંત્રતા મળી હતી પણ તેથી તૃપ્તિ ન થઈ, અને અમારો ખીજો પણ કેટલોક સમય વીતી ગયો. ઘડિયાળમાં છતાં ટકોરા પણ થઈ ગયા. સવારમાં અગિયાર વાગે પીધેલા મધનો મદ ઉતરી જવા આવ્યો હતો, એટલે ઘેર જવામાં જો કે વધારે વાંચો નહોતો જ, છતાં હજી મારી આખોમાં કેટલીક લાલાસની નિશાનીઓ હોવાથી અનુભવી જાણિમે જરાક અંધારું થવા પછી મને ઘેર જવાની સૂચના કરી, ને તેની તે સૂચના ઝટપટ મારે ગળે ઉતરી ગઈ. ધીમે ધીમે સાત વાગ્યા, અંધકાર થયો—દિવસનો અસ્ત અને નિશાનો ઉદય થયો! દીવાઓ પ્રકટી ગયા અને તે સાથે અમે અમારા એ ગુપ્ત સદનને ત્યાજવાની તૈયારી કરી. વજ્રો આદિ વ્યવસ્થિત કરીને અમે અમારા ઓરડાનો દરવાજો ઉઘાડ્યો. અમે જે ઓરડામાં દિવસ વીતાવ્યો હતો, તેને અડુએપડમે ખીજ પણ જો ઓરડા હતા અને આગળ ત્રણે ઓરડાની એક સંગળ ચાલ હતી. એ ચાલનો દરવાજો બહારના દીવાનખાનામાં પડતો હતો અને તે દીવાનખાનામાંના દાદરપરથી નીચે ઓરડામાં ઉતરી બહાર રસ્તાપર નીકળી શકાઈ હતું. એ ઘરની માલિક લંધીનું નામ રહમતખાઈ હતું અને તે બહુધા બિપરના દીવાનખાનામાં જ આસન માંડીને બેસી રહેતી હતી.

અમે ઓરડામાંથી નીકળી ચાલમાં થઈને દીવાનખાનામાં આવ્યાં. ત્યાં ઘરની માલિક બેઠેલી હતી. તેણે જાણિમસિંહને પૂછ્યું કે;—“કેમ ભાઈ, વળી આ ક્યાંથી શોધી લાવ્યા? પણ ભાઈ, તમારા જેવા ઉસ્તાદ તો મારા જેવામાં પણ ઘણા જો થોડા આવ્યા છે.”

“એ તો બધો, તમારા જેવાં ઉસ્તાદોએ જે પટ્ટી પઢાવી રાખી છે, તેનો જ પ્રતાપ છે! આને તમે ઓળખતાં નથી? અરે, પણ નહિ, આની ઓળખાણ મારાથી આપી શકાય તેમ નથી; કારણ કે, એની મા તમારી જાની હોસ્ત હોવાથી વાત પૂરી બધ, તો ક્યાંક મારો અને આનો બન્નેનો ફળેતો થઈ બધ! તમારે એ સાથે શું કામ? હવે, આ તમારા ઘરબાડાના દામ!” એમ કહીને જાણિમસિંહે એક સ્પિયો લંધી રહમતખાઈના હાથમાં મૂકી દીધો.

“કીક છે, જો એ મારી જાની હોસ્તની દીકરી હશે, તો આજે નહિ, તો ચાર દિવસ પછી ચોતાની મેળે જ ઓળખાડ આવશે.” એમ કહીને રહમતે સ્પિયોને ખીસામાં સોરવી દીધો, અને પાછું કહ્યું કે;—“આ ચાકરડીને કંઈ બકાસ તો આપો.”

જાણિમસિંહે ચાકરડીને પણ ચાર આના આવ્યા. એટલામાં રહમતે પાન લાવવાને ચાકરડીને હુકમ ફરમાવવાથી અમે દીવાનખાનામાં બેઠાં. ચાકરડી પાન લાવવા ગઈ અને જાણિમસિંહ રહમત સાથે આમતેમના ગપારા હાંકવામાં નેકલ્યો. તે વેળાએ મારા મનમાં વળી ખીજ જ વિચારો આવવા લાગ્યા. જાણિમસિંહે રહમતખાઈને મારી માતાની જાની હોસ્ત તરીકે ઓળખાવી હતી તેથી આ એક કોઈ દિવસે પણ મારી માતાના જાણુવામાં આવી જશે, તો શું

થશે, એવા બચતો મારા હૃદયમાં સંચાર થયો. હું મારા હૃદયને પૂછવા લાગી-
 “શું તારે મારી મમતા પણ અહીં આવતી હશે? તેને ખીજે કોઈ અહીં બોલા-
 વતો હશે કે તે પોતે કોઈ ખીજને બોલાવતી હશે? કિંવા તે આ પીટચા
 જીવિમસિંહની સાથે તો અહીં નહિ આવતી હોય? જો તેમ ન હોય, તો આ
 જીવિમસિંહ તો આ બેઠને કવી રીતે જાણી શકે વાઠ? બસ-હવે ખીજ વાર
 આ ધરમાં ન આવવું, નહિ તો બધી વાત જણાઈ જશે અને મારી મિટ્ટી
 પહીંદ થશે. આજે જો અહીંથી કોઈના જાણવામાં ન આવે તેવી રીતે સહી-
 સલામત ઘેર પહોંચી જાઉં, તો જાણે જગ જગીને ગંગા નહાઈ!” હું આવી
 રીતે વિચાર કરતી હતી ત્યારે ઈશ્વર આજે ને આજે જ મારા હૃદયમાં પ્રકાશમાં
 લાવવાની બધી તૈયારી કરીને બેઠો હતો; છતાં એની કોઈને કલ્પના માત્ર પણ
 નહોતી. ચાકરડીને ધરમાં કાઢે ચૂનો થઈ રહેલો હોવાથી તે લેવાને ખીજ વાર
 પાનવાળાની દુકાને જઈ પહોંચ્યું, અને તેથી અમારા જવામાં અણધાર્યો કાંઈક
 વધારે વિલંબ થયો. એવે તે આવી અને તેણે પાનની બે ખીડી બતાવી અને
 આપી-અમે જાનને મુખમાં પધરાવી ઉઠાવાની તૈયારીમાં હતાં, એટલામાં જો
 ચાકરડામાં અમે હતાં તેની ડાખી બાજુના, દીવાનપાનની પાસેના ચાકરડાનાં
 ચારણાં ઉઘડ્યાં અને તેમાંથી એક સ્ત્રી તથા એક પુરુષ અમારી પેઠે જ બહાર
 નીકળ્યાં તેમની વચ્ચે નીચે પ્રમાણેની ટુંકી વાતચીત થઈ અને હું વચલા ફર-
 વાળ પાસે જ ચઢાઈપર બેઠેલી હોવાથી તે બરાબર મારા સાંભળવામાં આવી;-
 “કેસર, જો તો ખરી બહારની બેઠકમાં કોઈ બહારનાં માણસ તો નથી
 ને?” પુરુષે કહ્યું.

“હોય તોય શું થયું? અહીં આવનારાં બધાંય આપણા જેવાં જ હોવાનાં,
 એટલે તેમનાથી ડરવાનું કાંઈ પણ કારણ નથી. જો એમ ધડીધડીમાં ડરી જઈએ,
 તો તે પછી કાંઈ પણ ન બને. એ તો થોડી ઘણી બેપરવાઈ રાખવી જ જોઈએ.
 ચાલો-તમે તમારે ભતરી જાઓ, એટલે પછી હું મારે ચાલી જઈશ. પાછા
 ક્યારે મળશો?” સ્ત્રીએ કહ્યું.

“જો ત્રણ દિવસ પછી હું તને સંદેશો મોકલીશ. હો આ પૈસા ધરવાળાને
 આપજો;” એમ કહીને તે પુરુષ સ્ત્રીના હાથમાં પૈસા આપ્યા, અને તેના
 અવાજ આવવાથી એક અપિયા કરતાં તે વધારે રકમ હોવી જોઈએ, તેવું અનુ-
 માન કરી શકાયું.

તત્કાલ તે પુરુષ માથાપર પછેડી બોલી મોઢું છૂપાવી સ્મશાનયાત્રા અવ-
 તારમાં બહાર નીકળ્યો અને ઝટપટ દાદરાપરથી નીચે ભતરી ગયો. તે દિવસે તો
 હતો જ, એમ તેના ધોતિયા અને અંગરખાથી જણાયું, પણ તેણે મોઢું સંતા-
 ઉકું હોવાથી તેની સૂરત જોવામાં ન આવી. તેની અને તેની માથાકની જે વસ્ત-
 ચીત ચાલી હતી, તેમાં તેણે કેસર નામનો હથ્થાર કરવાથી અને તે સ્ત્રીના
 અવાજ કાંઈક મારા પરિચયને જણાયાથી હું મારા મનમાં કાંઈક ગભરાવા
 લાગી. “એ મારી મા તો નહિ હોય?” એવા મારા મનમાં સંશય ઉત્પન્ન
 થયો. મેં જીવિમસિંહને કહ્યું કે-“ધણું મોઢું થયું છે, માટે હવે ચાલો વાતો
 કરવી હોય તો ખીજ વાર એકલા આવજો.”

“ના, બહેન, આમને એકલા ન મોકલતાં, તમે પણ સાથે આવજો.” રહમત-બાઈએ મને બલામણુ કરી અને મારી સાથે કૂકા મશરીનો જીવો સંબંધ બાંધ્યો.

હજી બોલવામાં હું એટલી બધી ફટી થઈ નહોતી કે એક ઉતરેલી અને વંટેલી કુટુંબીની આવી મશરીનો દાંતતોડ જવાબ આપી શકું; એટલામાટે હું કાંઈ પણ બોલી નહિ: જરાક હસીને જ મેં એ પ્રસંગને ટાળી નાખ્યો અને જવા-મટે ઉડીને બોલી થઈ ગઈ. દારૂમાં એક એવી અસર હોય છે કે, કેટલાકને દારૂ-ખાસ કરીને વિલાયતી દારૂ-પીધા પછી પાણીની ઘણી જ તરસ લાગે છે અને ઘડી ઘડી તાળવું અને ગળું સૂકાયા કરે છે. એ જ વખતે મને પણ અચાનક તરસ લાગી અને પાણી પીવામાટે મેં મારા ઓરડામાં જવાને વિચાર કર્યો. પણ એ પાણીની તરસે તો મારો ઘાણુ કાઢી નાખ્યો. જે બાબતને હું છપાવવા માગતી હતી, તે એવી ખરાબ રીતે ખુલ્લી થઈ ગઈ કે બગવાન બચાવે! મારા મનમાં જે સંશય ઉત્પન્ન થયો હતો તે ખરો પડ્યો. અંદરની આલમાં જવામાટે મેં જેવા દરવાજામાં પગ મૂક્યો અને ત્યાં જે દેખાવ મારા જીવામાં આવ્યો, તેથી મારી તરસ જ્યાંની ત્યાં જ છપાઈ ગઈ, અને હું બાહરની એક પૂતળી પ્રમાણે દિગ્મુઢ થઈને ત્યાં જ સ્તંભી થઈ!

અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરશે કે, શું કોઈ ભૂત, ખનીસ, પક્ષી, ડાકણ કે ચુડેલનાં દર્શન થયાં કે જેથી તમારી આવી સ્થિતિ થઈ ગઈ? તો એના જવાબમાં હું જણાવીશ કે, તે અન્ય કોઈ નહિ, પણ જીવની ડાકણ મારી માતા જ હતી, અને તેને જોઈને જ હું આવી દિગ્મુઢ બની ગઈ હતી! અમારો જે ચાર પગ જેટલો સમય તો એક બીજાને આશ્ચર્યથી તાકીને જીવામાં વીતી ગયો. ત્યાર પછી મારી માતાએ ગંભીર સ્વરથી મને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે:—“ચંપા! તું અહીં ક્યાંથી? અહીં શામાટે આવી, અને અહીં તને લાવનાર કોણ છે?”

જે વેળાએ એક માણસનો ગુપ્ત ભેદ પ્રકારમાં આવી જાય છે, એટલે પછી તે નકટ અને ખેરામ જાણી જીવપર બેલવાને તૈયાર થાય છે, એ નિયમ મારા સંબંધમાં પણ સત્ય જ સિદ્ધ થયો. જેનાથી હું ડરતી હતી, તે જ વાત સામી આંતરે ઉભી રહી, એટલે હું તરછટ બેપરવા બની ગઈ અને બોલી કે:—“મા! હું અહીં ક્યાંથી, એ સવાલ નકામો છે; તું કેમ આવી છે?”

આ અમારા સવાલ જવાબ જાલિમસિદ્ધે સાંબળેલા હોવા જ જોઈએ; કારણ કે, હું અને મારી માતા બંને જ્યારે બહારના દીવાનખાનામાં આવી, ત્યારે તે ત્યાંથી ક્યારેનાય પલાયન કરી ગયો હતો. મારી માતાએ રહમતને પૂછતાં તેણે જણાવ્યું કે:—“એ તો તારો અવાજ જાણખતાં જ હુમ દેખાવીને નહાસી ગયો, તે હવે આવશે. કેસર! આ તારી ઠીકરી કે! ઠીકરી છે તો નામ રાખે તેવી જ!”

મારી માતાના તનમનમાં રહમતની આ ટકોરથી આગ લાગી ગઈ; છતાં યોતાની તે આગને મનમાં જ દેખાવીને તેણે મને કહ્યું કે:—“ચાલ, ચંપા, આગળ થા!”

“કેસર, ઘેર જઈને ઠીકરીને કાંઈ મારફટ ન કરીશ. સમજ? તું ડાહી છે, એટલે વધારે શિખામણુ આપવી પડે તેમ નથી. હવે એને વહેલી પડણાવી દે. હું કોઈને આ વાત જણાવવાની નથી.” રહમતે બળતાપર ડહામનો હિસાબ કરી બતાવ્યો.

- મારી માતા વધારે કાંઈ પણ સવાલ જવાબમાં ઊતર્યા વિના મને સાથે લઈને ઘરતરફ જવાને આજ્ઞા કરતી થઈ. મારા મનમાં મોટી ધાસ્તી હતી કે, ઘેર જવા પછી મારી માતા કેણું જાણે મારાપર શોયે જીવંત વીતાડશે; પણ મારી એ ધારણા સદંતર ખોટી પડી; કારણ કે, જીવંત વીતાડવાની કે મારફ્ટ કરવાની વાત તો દૂર રહી, પણ મારી માતાએ એ વિશે પોતાના મોઢામાંથી એક શબ્દ પણ કાઢ્યો નહિ કે મારું કોઈ રીતે અપમાન પણ કર્યું નહિ. એકવાર તેના બચથી હું જેવી આશ્ચર્યચકિત થઈ હતી, તેવી જ હવે તેની આ સહનશીલતાથી આશ્ચર્યચકિત થવા લાગી. એ બચકર તોફાન પહેલાંની શાંતિ સમાન શાંતિ તો નહિ હોય, એવી મારા મનમાં વારંવાર શંકા થવા લાગી. એ દિવસ પછી જે એક વિશેષ ઘટના થઈ તે માત્ર એટલી જ કે, જાલિમસિંહ તે દિવસથી અમારે ત્યાં આવતો બિલકુલ અંધ થઈ ગયો.

- મારી માતા જાણે કાંઈ બન્યું જ ન હોય, તે પ્રમાણે મારી સાથે આગળની પેઠે જ હેત અને મમતાથી વર્ત્યા કરતી હતી; છતાં તેના મનમાં એક પ્રકારના ગ્રુપ કોપનો અગ્નિ તો દિવસ અને રાત પ્રજ્વળ્યાં જ કરતો હતો, એમ કેટલીકવાર તેના મનોગત ઉદ્ગાર અથવા બબડાટથી મારા જાણવામાં આવી ગયું. તેનો કોપ મારાપર નહિ, પણ જાલિમપર હતો. માત્ર મારી માતાએ એકવાર મને સારી વર્તણૂક રાખવાની સાધારણ સૂચના આપી દીધી હતી, અને મેં તેવી રીતે વર્તવાનું મારી માતાને વચન પણ આપ્યું હતું, તેથી તે એ વાતે નિશ્ચિન્ત હતી. જોતજોતામાં જ મારા વીતી ગયા અને એટલે સમય જાલિમસિંહ ક્યાંય મારા જોવામાં ન આવ્યો. એક દિવસ મારી માતા હાથ ચોળખા ન હોવાથી હું બજારમાં શાકભાજી લેવાને ગયો. ત્યાં અચાનક એક મોઢીની ટુકાને મને તે જોડેલા દેખાયા. તેની સાથે વાત કરવાની મારી આતુરતાને લીધે મારી માતાને આપેલા વચનને પણ હું ભૂલી ગઈ. તેણે મને જોયેલી ન હોવાથી મેં જ ટુકાન પાસે જઈને ધીમા સ્વરથી તેને પૂછ્યું કે, “કેમ જાલિમસિંહ, આટલો સમય ક્યાં હતા?” બજારમાં સો આવે ને સો જાય, એટલે મારી સાથે ત્યાં જ વાત કરવાનું બ્યાજળી ન લાગવાથી તેણે મને ટુકાનની પાછલી બાજુએ આવવાનું કહ્યું. ત્યાં માત્ર દાણાની ગૂણે જ હતી, બીજું કોઈ માણસ ન હોતું. એક ગૂણીપર તે બેઠો અને બીજી ગૂણીપર હું બેઠી. બેઠા પછી તેણે મારા સવાલના જવાબમાં જણાવ્યું કે;—“ચંપા, તારી માતાના બચથી તારે ઘેર આવવાનું મારાથી બની શકે તેમ નથી. ન્યાં સૂધી તારી માતા જીવતી છે, ત્યાં સૂધી એ આરામને તારે છોડી જ દેવી.”

“મારી માતાથી તમે આટલા બધા ડરો છો, એ જોઈને મને તો ઘણી જ અન્યયમી થાય છે. તે તો બિચારી, કોઈ દિવસ કાંઈ પણ ખાલતી નથી; તો પછી તેનો તમે આટલો બધો શામટિ રાખો છો?” મેં ઉદ્ગાર કાઢ્યા.

“ચંપા, તું હજી નાહાન છોકરી છે, લોળી છે એટલે આ મૌનના ભેદને ન સમજી શકે, એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. હવે હું તારે ઘેર આવું, તો મારી ખાત્રી છે કે તારી મા મને આવતો અટકાવે તેમ પણ નથી અને મને કાંઈ સારું માફું સંબળાવે તેમ પણ નથી. પણ એથી તારે એમ સમજવાનું નથી કે, તે પોતાના મનમાંનાં ડંખને ભૂલી ગઈ છે અને હવે તેના મનમાં કાંઈ કલેશ છે જ નહિ. એ તો મોઢેથી મીઠું મીઠું ખાલી, જે દિવસે લાભ આવે તે દિવસે ટાઢા પાણીએ ખસ કાઢી નાખવાનો હુત્તર ખતાવીને,

આંખના એક પલકારા જેટલા વખતમાં મારું કાટકું કાઢી નાંખે, એમાં તારે જરા પણ સંશય ધારવો નહિ. વળી તારી માતા તો પોતાનો આખો જન્મજીવન રાજપૂતના ભયંકર વાતાવરણમાં વીતાડી ચૂકી છે, એટલે તેના મને તો એક કૃતરાને મારી નાખવો અને એક માણસનો જીવ લેવો, એ બન્ને બરાબર છે. જનતાન-ખાનામાં વસેલી ખવાસણા એવાં એવાં કાલિકા ઝેરાનું જ્ઞાન ધરાવે છે કે, જેના થોડે માણસ પણ માત્રમાં મરી જાય છે અને અમુક સમય જતાં તે ઝેરનાં ક્રમાં ચિત્તો પણ તે મરી ગયેલા માણસના શરીરમાં અવશિષ્ટ રહેતા નથી. એ તો હું એની પુત્રી છું, નહિ તો તને મારી નાખતાં પણ તારી માં વાર ન કરે, સમજ ? આજ સૂધીમાં તારી ચુડેલ માથે મારા જેવા ત્રણ ચાર મદોના એવી જ નિર્દયતાથી ભોગ લીધા છે અને તેમાંનાં એકનો ભોગ લેવાના કાર્યમાં તો હું પણ તેની સાથે સમેલ હતો; એટલામાટે મારા મનમાં બધા યાય એ સ્વાભાવિક છે. પોતાનો જીવ બધાને વ્હાલો હોય છે; નહીં જોઈને તે બળતી આગમાં કોણ ધસે અને દીવો લઈને છતી આંખે ઉડા કૂવામાં બૂસ્કો કોણ મારે ?” જાલિમસિંહે બધાના ચથાર્ય કારણને વ્યક્ત કરી બતાવ્યું.

હું અત્યાર સૂધી 'મારી માતાને ઉતરેલી માનતી હતી, પરંતુ તે આવી ઠપ્પીલી અને ખૂની પણ હશે, એની તો મને સ્વપ્નમાંય કલ્પના નહોતી. તેના આ ચુલને જાણીને તો વળી મારા હૃદયમાં એક નવીન ભયનો ઉદય થયો અને મારી માતાથી હું આગળ કરતાં પણ વધારે ડરવા લાગી. લગભગ અડધો કલાક મેં બેડાં બેડાં વાત કરવામાં વીતાવ્યો; પણ શાકમાજી લેવા નીકળેલી હોવાથી હું કરતાં વધારે વિલંબ લાગતાં મારી માતાના મનમાં રાંકા ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ હોવાથી મેં તરત વેર જવાનું વ્યાજબી ધાર્યું. આ બનાવને પણ બે ત્રણ માસ વીતી ગયા અને તેટલા સમયમાં જાલિમ સાથે રસ્તામાં આવતાં જતાં બિચારવાર આંખમેળો યથો હતો, પણ તે દિવસની પેઠે વાતચીત કરવાનો અવસર મળી શક્યો ન હોતો.

વૈદ્યકશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે એક કન્યાનું પ્રથમવાર રજસ્વલા થતું, તે તેની કન્યાસ્થિતિમાંથી સ્ત્રીની સ્થિતિમાંનાં પ્રવેશનું પ્રથમ ચિહ્ન ક્રિયા વયમાં આવવાનું સૂચક લક્ષણ મનાય છે. સાધારણતઃ પ્રથમ રજોદર્શન કન્યાને પંદર વર્ષની અવસ્થામાં માસ થાય છે; છતાં એ કાંઈ અબાધ્ય નિયમ તો નથી જ. જેમ વાતાવરણ અધિક ઉષ્ણ હોય, તેમ સ્ત્રીની કન્યાઓ વહેલી રજસ્વલા થાય છે, તેમ જ એનો આધાર કેટલેક અંશે અમુક જાતિની પ્રકૃતિની ઉષ્ણતા કે શીતલતા પર પણ રહેલો હોય છે. અમુક વિશિષ્ટ જાતિમાંની મુખ્યતઃ ચઢી જાતિની કન્યાઓ સ્ત્રીઓ ગમે તેવા વાતાવરણમાં વસતી હોય, છતાં તેમના પ્રાકૃતિક ગુણના પ્રભાવથી અન્ય જાતિની કન્યાઓ કરતાં બહુ જ વહેલી રજસ્વલા થાય છે અને નારીધર્મમાં આવી જાય છે. વળી જે કન્યાઓને ઉષ્ણ અને પુષ્ટિકારક ખાનપાન મળી શકતાં હોય, તેઓ સાધારણ ધોરારકથી થોડાંયલી દીન કન્યાઓ સાથે સરખાવતાં બહુ જ સત્વર રજોદર્શન મેળવે છે. રજોદર્શનના આગમન સાથે જ સ્ત્રીના શરીરની વૃદ્ધિ થવા માંડે છે અને સ્ત્રી તથા પુરુષના શરીરની જે દૃશ્ય ભિન્નતાઓ છે, તે બહુધા આ પ્રસંગે જ સ્પષ્ટ અસ્તિત્વમાં આવીને દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

મારું વય અલ્પાદિ લગભગ તેર વર્ષનું થઈ ગયું હતું; એટલે મારું શરીર મળવાનું, પુષ્ટ અને પુષ્ટિકારક ખોરાકથી પોષાયતું હોવાથી જો તેરમે વર્ષે જ મને શ્રીધર્મની પ્રાપ્તિ થાય, તો તેમાં અસ્વાભાવિક જેવું કંઈ પણ નહોતું. એથી મારા કન્યાકાળનો હવે પ્રકટતાથી અંત આવી ગયો; અને એ કારણને આગળ ફરી મારી માતાએ મારી સાસુને લક્ષ્મીના દૃઢતાથી આગ્રહ કર્યો, કારણ કે, રજ-ખલા થવા પછી પુત્રીને કુમારિકાવસ્થામાં પોતાના ગૃહમાં રાખવી, તે અયોગ્ય પડાય છે, અને એ વત્તમાં નિઃસંશય એક બહુ જ ઉત્તમ રહસ્ય સમાયતું છે, પણ તે કોના માટે? કુલીનકાન્તાઓ માટે, નહિ કે મારા જેવીઓ માટે!!

એ વેળાયે મારી સાસુ પણ માની ગઈ અને બન્ને પક્ષ તરફથી ધામધૂમ પ્રાપ્તિ લક્ષ્મી તૈયારીઓ થવા માંડી. ખવાસ નીતિએ બહુધા રાજપૂતોની લક્ષ્મીપ્રતિષ્ઠાને સ્વીકારેલી છે, એટલે તે પદ્ધતિ પ્રમાણે મારી સાસુ વાલીબાઈના જવા સાથે મારો લક્ષ્મીસંબંધ થઈ ગયો! એ લક્ષ્મીપ્રસંગે મારી માતા અને મારી સાસુએ પૈસા ઉઠાવવામાં, જ્વન જમાડવામાં અને અમારા નતબાઈ તથા અમારી નતબાઈએને વિલાયતી પાર્ટીઓ-મેજબાનીઓ-આપવામાં કરી પણ મણા રાખેલી હોવાથી, આખા જામનગરમાં જ્યાં જુઓ અને જ્યાં સાંભળો ત્યાં તેમની ઘડવાહ અને પ્રસાંસા જ સંભળાતી હતી. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે હું શ્રીધર્મમાં માવી ગયેલી હોવાથી પરજયા પછી તરત જ મને સાસરે વળાવવામાં આવી અને કંઈ પણ પ્રકારના પ્રત્યવાય વિના હું મને નવા મળેલા પત્નીપદને દક્ષતાથી વલાવવા લાગી. મારી ગૃહકાર્યકુશળતા અને બીજી રીતભાતને જોઈને મારી સાસુ પણ એવી દંગ થઈ ગઈ કે, મારા જેવી કન્યાને જન્મ આપવામાટે મારી માતાની નિવારવાર સ્તુતિ કરવા લાગી.

હું નવોઢા હોવાથી અને મારી સાસુ મારી માતાની બાલમૈત્રિણી હોવાથી પ્રાસરિયામાં મને કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ નહોતું; અને તેનું બીજું કારણ એ પણ હતું કે, જેમ મારી માતા પૈસેટકે સુખી હતી, તે જ પ્રમાણે મારી સાસુ પણ માલદાર હતી. પિયરિયાં અને સાસરિયાંએ કરેલાં મારાં ઘરેણાં અને વસ્ત્રોનો મારી પાસે એટલો મોટો જથ્થો હતો કે, તેની વધારે ધજ્જા રાખવાનો અવકાશ જ રહ્યો નહોતો. હું ઘણીકવાર સવારમાં દશ વાગે જમી સાસરેથી મારી માતાને ત્યાં જતી અને બાઈનો દિવસ ત્યાં વીતાડી સાંજે ત્યાંથી જમીબાઈ રાતે ઘણી સાસરે આવતી હતી. પરજયા પછી મારી માતાએ મારાપરની પોતાની ખરેખર ઓછી કરી નાખી હતી. હિંદુઓમાં એક એવી માન્યતા થઈ ગઈ છે કે, ઠીકરીને પરણ્યાની એટલે પછી તે વિશેના બધા ભયથી માખાપ મુક્ત થયાં, અને એ માન્યતાની કેટલેક અંશે મારી માતા પણ એક ઉપાસક હતી. આવી રીતે માનપાન, વસ્ત્રાલંકાર, ધનવૈભવ અને સર્વથી દુર્લભ સ્વતંત્રતા આદિ સર્વ પદાર્થોની વિપુલતા હોવા છતાં જો કોઈ મને એમ પૂછે કે, તારો સંસાર અંદરથી પણ આવો જ ચળકતો અને સુખકારક હતો ખરો કે? તો માંજે એ જ ઉત્તર મેં મળવાનું કે, કદાપિ નહિ. એનું કારણ શું? કારણ એ જ કે, મારા સમવયસ્ક પણ માસ ન્હાના-પતિને પ્રેમ રીતે પદાર્થ છે અને પરજયા પછી પોતાની સ્ત્રી સાથે વામીએ કેવા પ્રકારનું વર્તન રાખતું જોઈએ, એની લેશ માત્ર પણ કદપના નહોતી. મારો પતિ એક આવડિયો છેલ્લો હતો. હજી મારી સાસુ તેને પોતાના હાથે દીલ

ચોળીને નવડાવતી અને માથામાં તેલ તથા આંખમાં કાજુળ નાખતી હતી. સા સારાં બપોરના કપડાં પહેરી ફળિયાના ખીન્ન નહાના છોકરાઓ સાથે ગિલ્ડ હાંડની રમત કરતી અને રોજ એક બે કનિયા વેરી લાવવા-ઘણીકવાર પોતે મારખાઇ રાતી સૂરત લઈ ઘેર આવતું, એ જ તેના રોજનો ધંધો હતો. બહુવા નામનું તો તેના દફતરમાં મીંડું જ હતું, અને તેથી શરીરે પુષ્ટ હોવા છ બુદ્ધિમાં તે ખિલકુલ કૃશ-ખીન્ન રાહો જ-હતો. એક સ્વચ્છ અને વળી માલક માતાનો એકનો એક પુત્ર શરીરે પુષ્ટ હોય, એમાં કાંઈ નવાઈ જેવું નથી; કારણ કે

“રાનીકો ચાર મંજર મિઠાઈ કે,
ઘેરેથી ભેંસ ચરે મન દૂત;
ખાનિયા ખામ રૂ ગૌવન સાંઢ,
બજારકી ધૂંસ રૂ ફૂવર મૂતા;
રાંડકો પૂત સોદાઈ કે ઘોડો,
છેલકી કુટિની રાજકો દૂતા;
યે કબ હું નહિ દૂબરે હોત,
રસોઈકો વિમ્મ કસાઈકા ફૂતા !”

એટલે કે, રાણીનો ચાર, કંદોઈનો ખિલાડો, જેને મન માન્યો પ્યારો મળતો હોય એની ભેંસ, વાણિયાની વામા એટલે કે રોકાણી, માયનો સાંઢ, બજારમાં ધૂંસ, ફૂવડ વૈરીનું કાંતેલું સતર, વેશ્યાનો છોકરો, સોદાગરીનો ઘોડો, રંગી પુરુષની કુટિની, રાજનો દૂત, રસોઈ કરનારો બાલાણુ અને કસાઈનો ફૂતરો એ લામાંનું કોઈ પણ શરીરે કદાચ દુર્બળ હોતું જ નથી; કારણ કે, એ સર્વને ખાયાન યથેચ્છ મળે છે અને મહેનતના નામનું મીંડું હોય છે અથવા કાંઈ પારકું હોય તો તે નામ માત્રનો જ હોય છે.

હું એક પત્ની તરીકેના વ્યવહારમાં સર્વ પ્રકારે દક્ષ અને અનુભવી હતી મારા હૃદયમાં સંસારમુખવિલાસની લાલસા પ્રબળ હતી, અને મારો પતિ પોતાના બાળયેદામાં જ માત્ર પ્રવીણ હતો. મારા લગ્નને લગભગ એક વર્ષનો અવાધ થયેલાં તેટલા સમયમાં એકવાર પણ તેણે મને પ્રેમદષ્ટિથી જોઈ હોય કે એકવાર પણ પ્રેમદર્શક સંબોધનથી બોલાવી હોય, એનું મને સ્મરણ નથી. કાંઈવાર એકાંતમાં તેને બોલાવવાનો કિત્તો સ્પર્શ કરવાનો, હું મારી લગ્નજને ત્યાગી, ચાલ કરતી હતી, તો પણ તે દૂર ખસી જતો હતો અને જાણે તેના શરીરને કો ભૂતના હસ્તનો સ્પર્શ થતો હોય તેવી ભયદર્શક ચેષ્ટાઓ કરવા મંડી જતો હતો ! હું શર્માઈ મનમાં જ બળી જળીને બેસી રહેતી અને સોબાગ્યવતી હોય છતાં વિધવાનો અવતાર ભોગવતી હતી. પરંતુ પછીના સંસારમુખની માં સર્વ આશાઓ ધૂળમાં મળી ગઈ અને તેના સ્થાને બચાનક નિરાશા જ માં સન્મુખ ભયંકર મુખ વિકાસીને ઉભી રહી. એ નિરાશા જ એટલે મારી ભયાન અધોગતિનું કારણ થઈ પડી. મારા મુખમાંથી ઘણીકવાર એકાંત પ્રસંગે આ કહ્યારો નીકળી જતા હતા:-

“લેખ કહતે હર્યે કે અહલેનર નહીં તો કુછ નહીં,
જર હુવા પયદા તો સમજો ધર નહીં તો કુછ નહીં;

સુઝકો સખ હાસિલ હય લેકિન હય કમી એક ખાતરી;
જર બી હૈય ઔર ઘર બી હય દિલખર નહી તો કુછ નહીં!”

ધીમે ધીમે હું મારા મનમાં બહુ જ અકળાવા અને સુંઝાવા લાગી. મારાં સાસરિયાના ઘરથી પિયરિયામાં જતાં માર્ગમાં ઘણીકવાર મને જાલિમસિંહ મળી જતો હતો, પણ હું તેની સાથે પરણ્યા પછી વધારે વાતચીત કરતી નહોતી; અને જો મને પતિના ચથાર્થે સુખની માસિ થઈ હોત, તો કદાચિત મારું એક-વાર બ્રહ્મ થયેલું જીવન સુધરી જવાનો પણ સંભવ હતો. પરંતુ અફસોસ કે તેમ ન થયું. અને હું પાછી બ્રષ્ટતાના હેઠા ખાડામાં ગબડી ગઈ. ધર્મનું એક પગથિયું ચૂકેલી હોવાથી પુનઃ તેનાપર ચઢવામાટેનું મારું મનોબળ નષ્ટ થયું હતું અને તેના પરિણામે મારું શરીર પણ કૃશ થતું જતું હતું. એક દિવસ પાછી હું બનરમાં શાક લેવા ગઈ. ત્યાં આગળ જણાવેલી દુકાને જ જાલિમ ખેડો હતો. મોઢી અંદર અનાજ જોખતો હતો; એટલે દુકાન પાસેથી નીકળતાં તેણે મને ઉભી રાખી મંગળાચરણમાં ધીમેથી એ જ પ્રશ્ન કર્યો:—“અંબા, તારું શરીર આટલું બધું નબળાઈ જાય છે નિરતેજ કેમ થઈ ગયું છે? કાંઈ રોગ ભોગ તો નથી?”

“હા છે—બંધકર રોગ છે અને તેનું નામ પ્રેમ છે!” મેં નિઃશ્વાસ નાખીને ઉત્તર આપ્યું.

“એટલે?” તેણે પાછો સવાલ કર્યો.

“મારી કથા લાખી હોવાથી અહીં માર્ગમાં જ વણુવી શકાય તેવી નથી; માટે અંદર બેસીએ તો વધારે સારું.” મેં જણાવ્યું.

અમેા બન્ને આગળની પેઠે જ દુકાનના અંદરના ભાગમાં જઈને બેઠાં. ત્યાં તેણે પાછો પ્રશ્ન કર્યો કે:—“તને એટલું બધું તે શું દુઃખ છે વાર?”

“અમૂલ્ય હીરો અપરીક્ષક—અરસિક—પુરુષના અધિકારમાં છે. મારો અવતાર અકારો થયો છે.—જીવનરસ પ્રેમરસ વિના ખારો થયો છે.” મેં બળતા હૃદયથી જવાબ આપ્યો, અને પછી મારા આંતરિક દુઃખની સર્વ કથા તેને કહી સંભળાવી.

મારી કર્મકથાને સાંભળી લીધા પછી તે બોલ્યો કે:—“ભારે હવે તારો શો વિચાર છે?”

“જો મને કોઈ પણ વિચાર સૂઝતો હોત, તો તમારી પાસે હું આ દુઃખડાં રડવાને આવત જ શા માટે? હું મારો વિચાર જણાવવાને નહિ, પણ તમારી સલાહ લેવાને જ આવી છું કે હવે મારે શું કરવું?” મેં જરાક મિનન જોઈને કહ્યું.

“એ દુઃખમાંથી છૂટવાનો એક ઉપાય છે, પણ તે કેટલેક અંશે વધારે પડતો હોવાથી મને લાગે છે કે, તારાથી થોડું શકાય તેવો નથી.” જાલિમે કહ્યું.

“પ્રથમ ઉપાય બતાવો તો ખરડ પછી તે થોડું શકારો કે નહિ, એનો વિચાર પાછળથી કરી લઈશું.” મેં આતુરતા દર્શાવી.

• “તારા સુખમાટે હું મારાથી બની શકે તેટલું આત્મબલિદાન આપવાને તૈયાર છું; પણ આ દુઃખમાંથી છૂટવામાટે ત આ જામનગરનો સદાને માટે ત્યાગ કરવો પડશે. તારાથી એ બની શકશે?” તેણે ઉપાયનો પ્રથમ અંશ વ્યક્ત કર્યો.

હું જરાક વિચારમાં પડી ગઈ. થોડી વાર પછી મેં પૂછ્યું કે:—“જો આપણે જામનગરને છોડી નહાસી નહીએ, તો જ સુખ મળી શકે?”

નિર્ભય અને નિરંકુશ સુખ તો પરગામમાં જ મળી શકે.” ઉત્તર મળ્યું. તેણે વળી વધારામાં વિતકાથી જણાવ્યું કે;—“રુદિમણી શ્રીકૃષ્ણ સાથે નહાસી મધ હતી! એણે અનિરુદ્ધ સાથે પલાયન કરી ગઈ હતી! સંયુક્તા પૃથ્વી-રાજ અહુઆણ સાથે છ પાંચ અગિયાર ગણી ગઈ હતી! અને રૂપનગરની રાજકુમારી રાણા રાજસિંહ સાથે વંલે માપી ગઈ હતી! એટલે કે, એ બધી કામલાંગીઓ પોતાના જન્મસ્થાનને છોડી પોતાના માનીતા સાથે ખીજે સ્થળે નહાસી ગઈ હતી! ખરી વાત આમ છે, પણ તો જેવો તારો વિચાર. આપણે કાંઈ તને કોઈ જાતનો આશ્રય કરતા નથી. આપણે તો જે ખરી વાત હતી તે જણાવી દીધી; હવે એ પ્રમાણે વર્તવું કે ન વર્તવું, એ તારા હાથમાં છે.”

પોતાની જન્મભૂમિને અને જન્મદાત્રી માતાને એકદમ ત્યાગી જવામટ્ટની હા પાડી દેવા જેટલી મારી હિમત આલી રાખી નહિ, અને એટલામાં કાંઈ કામ માટે મોટી અંદર આવ્યા તેથી મેં કહ્યું કે;—“હીક છે, અત્યારે તો વાર થઈ છે એટલે હું જઈ છું. પાછી મળીશ તે વેળાએ આ બાબતનો બરાબર વિચાર કરીને જવાબ આપીશ. જો એ વિના ખીજે કાંઈ ઉપાય હોય, તો તેનો તમે પણ વિચાર કરી રાખજો.”

આજે મને હુમેરા કરતાં વધારે વાર થઈ હતી, પણ મારી સાસુ સવારની ક્યાંક બહાર ગયેલી હોવાથી ઘરમાં મને પૂછનાર કોઈ નહોતું, એટલે કાંઈ પૂછ-આછ થઈ નહિ અને હું મારા ધરકામમાં વળગી ગઈ.

મેં જાલિમસિંહને એ ત્રણ દિવસમાં મળવાનો વાયદો કર્યો હતો, પણ વચ્ચે ઘરની કેટલીક એવી અડચણો આવી પડી કે, બરાબર પંદર વીસ દિવસ થઈ જવા છતાં પણ મારાથી મળી શકાયું નહિ. એ અવધિમાં અમારા જામનગરમાં એક નાટક મંડળી આવી લાગી અને તેણે જામનગરમાં પાછી બધેલી નાટકશાળાને અભાવ હોવાથી એક કામચલાઉ કાર્યો માંડવા બાંધીને તેમાં પોતાનાં નાટકો બજાવવાની શરૂઆત કરી. એક દિવસ મારી સાસુ, મારી માતા, મારો અરસિક પતિ અને હું ચારે જણ નાટક જોવાને ગયાં.

નાટક જો કે ગુજરાતી હતું, પણ શેક્સ્પીયરના ‘મર્યન્ટ એન્ડ વેનિસ’ નામના અંગ્રેજી નાટકના આધારે ગુજરાતીમાં લખાયું હતું. એ નાટકમાં યહૂદી શાયલોકની જવાન છોકરી બાપના ઘરમાંથી નીકળી એક ખ્રીસ્તી યુવક સાથે પલાયન કરી જાય છે. તેના બાપનો તેને આ ક્રિશ્ચિયન જવાન સાથે પરણાવવાનો વિચાર નહોતો, તેથી છોકરીએ પોતાની ઇચ્છાનુસાર માર્ગ લઈ લીધો હતો. એ પછી મારા મનમાં એવું ભૂત ભરાઈ ગયું કે, કોઈ પણ તરણ સ્ત્રીને પોતાના પ્રેમને ખાતર પોતાનાં માતા કે પિતાના ગૃહમાંથી ગમે ત્યારે પલાયન કરી જવાનો અધિકાર છે, પૂર્વે કેટલીક કામિનીઓ જ્યારે એ માર્ગમાં પ્રવાસ કરી ચૂકી છે ત્યારે તેમને અનુસરવામાં શી હાનિ છે?

એ નાટક જોઈ આવ્યા પછી એ ત્રણ દિવસ મેં જાલિમસિંહની તપાસ કરી, પણ તે મળ્યા જ નહિ. કફડ બાઈએતું શું ઠેકાણું? એવું આઠેક દિવસ પછી તેનો મેળાપ થયો અને તે વેળાએ મેં તેને જણાવ્યું કે, “જો મને મારી ઇચ્છા પ્રમાણે છૂટી મળી શકતી હોય, તો હું ગમે ત્યાં પલાયન કરી જવાને તૈયાર છું. એ વિશે હવે મારો દૃઢ નિશ્ચય થઈ ગયો છે. મારાથી હવે આમ અહીં દિવસો કાઢી શકાતા નથી. દેશ ચોરી ને પરદેશ બિંદા!”

“શાબાશ રે એપા, શાબાશ! મોડી મોડી પણ આ નિશ્ચયપર આવી ખરી. ચાલ. હવે મને પણ તારી સેવા કરવાનો અવસર મળશે!” જાલિમ ખુશ થતાં બોલ્યો.

“જાલિમસિંહ, તમે ધન વગર મારી સેવા કેવી રીતે કરશો, એ હું સમજી શકતી નથી. કસાઈના ઘરમાં બકરાંની જેટલી સલામતી, તેટલી જ જુગારી અને દરિયાકાંઠાના ખીસામાં પૈસાની સલામતી હોય છે. એ તો વાસી વધે ત્યારે ફૂતકે ખાયને; એ બધી ઇંકાસ રહેવા દો અને જેટલું બની શકે તેટલું જ કહી બતાવો.” મેં બરાબર વખત જાણીને ટકાર કરી લીધી.

મારાં આ વાક્યો સાંભળી તે કાંઈક ઝંખવાણો પડી ગયો, છતાં હિંમત અશ્વત્થ નિર્લજ્જતા બતાવીને કહેવા લાગ્યો:—“એ તો બોવાનુંયે નહિ ને કમાવાનુંયે નહિ, એવો મામલો હોવાથી આવો બેપરવા થઈને હરાયા ઢોર પેઠે ફરીએ છીએ; પણ પરદેશમાં પોતાની મેળે જ શક્તિ આવી જશે અને તે આ બધાં ફેનફિતરને એકદમ ભૂલાવી નાખશે! અમારો તો જોવો વખત તેવો સગો!”

જાલિમસિંહના વાક્યપ્રત્યુર્માં કોઈ પણ પ્રકારની ન્યૂનતા રહે અને તેના બોલવાનું નીતિના પગથિયાને ચૂકી ગયેલી મારા જેવી મેનાના હૃદયમાં તેના ધારવા પ્રમાણેનું પરિણામ તત્કાળ ન થાય, તો તો પછી તે કાળજીખાનો ઉસ્તાદ કાચો જ કહેવાય. અને તેનાં એ વચનો અક્ષરે અક્ષર સત્ય બાસ્ત્યાં, અને તેના બોલવામાં મારો થોડો ઘણો વિશ્વાસ પણ બંધાયો. “ત્યારે આપણે અહીંથી ઉપડવું ક્યારે અને અહીંથી ઉપડીને જવું ક્યાં?” મેં સવાલ કર્યો.

એના જવાબમાં તેણે જણાવ્યું કે:—“ન્યાંસુધી તારી માતા અને સાસુ તને અહીં મૂકીને થોડાક દિવસનેમાટે ક્યાંક બીજો ગામ જાય નહિ, ત્યાંસુધી આપણને પલાયન કરવાનો લાભ મળવો મુશ્કેલ છે. જો તેઓ અહીં હોય અને આપણે નાસી જઈએ તો આજે રેલવે અને તારતી ધણી જ સારી સગવડ હોવાથી તેમ જ બન્ને પારો પૈસાની કોથળીઓ પણ બચી હોવાથી તેઓ જોજો-જોતામાં પોલિસને ખબર આપીને આપણને પકડાવી મારે, અને તેમ થાય તો પછી આપણી ઘોળીના ફૂતરા જેવી હાલત થઈ પડે. માટે પહેલાં તો તેમની ગેરહાજરીનો લાભ મળવો જોઈએ.”

“પણ ધારો કે તેમની ગેરહાજરીનો લાભ આપણને મળ્યો, તો તે વેળાએ શું કરવું?” મેં પાછો સવાલ રજૂ કર્યો.

“તો એ જ કરવું કે, પોતાથી બને તેટલાં નફરે સોનાનાં અને મોતીનાં ધરણીં તેમ જ કાંઈક રોકડ નાણાંની રકમ સાથે લઈ લેવી અને ધરને સદાને માટે રામરામ કરી દેવા જામનગરને ઊડી પ્રથમ આપણે મુંબઈ સર કરીશું. મુંબઈ દૂર લાખ માણસની વસતિવાળી એક અલગેલી નગરી છે. અને ત્યાં એવાં એવાં ટંકાણાં પડ્યાં છે કે, બારને બાર ચોવીસ વર્ષ સુધી પણ રોમવા છતાં કોઈને પતો મળ્યો ન શકે! એકમાત્ર ત્યાં સહી સલામત પહેાંચી ગયાં, એટલે પછી આપણને ત્યાં બાર માદશાહી મેળેલી સમજી લેવી.” જાલિમસિંહ બોલ્યો.

“તમે ત્યાં બધા ફેનફિતરને ભૂલી સારી રીતે કમાણી કરવાનાં છો તો પછી અહીંથી ધરણીં નાકાં અને પૈસા ટકા સાથે લઈ જવાની શી અગત્ય છે?” મેં પૂછ્યું.

“અરે ભોળી રે ભોળી ! આટલુંય નથી સમજતી ? તું એતો બણે જ છે કે, અત્યારે તો આપણે બિલકુલ કડકાબાલસ છીએ; અત્યારે કાઈ બાંધી મારે તો પણ આપણી પાસેથી એક પૂટી બદામ પણ મળી શકે તેમ નથી. એ તો જ્યારે કમાઈશું ત્યારની વાત ત્યારે છે. પ્રથમતો અહીંથી નીકળીશું એટલે મગજાયરણમાં વાટ ખર્ચીના પૈસા નેહશે, અને તે પણ આપણે ચોરીછપીથી જવાનું હોવાથી કાંઈક વધારે પ્રમાણમાં વપરાશે. મુબઈમાં ઘર રાખીશું તો ઘરનું બાંદું બરડું પડશે, ખાવા પીવાની ચીજો લેવી પડશે અને એવાં જ બીજા ખર્ચની પણ અગત્ય પડશે. ઘરેણાં ગાંઠાં લેવાનાં છે તે તો તારા શરીરના મુંઝારમટે જ, એમાં અમારે શા લેવાદેવા ? જો ચાર પીતળિયાં હશે ને પહેરીશ તો રાણી જેવી વુ દેખાઈશ, અને તે નહિ હોય તો લાખારણુ જેવી લાગીશ ! વળી ચાર ઘરેણાં હશે તો કોઈવાર માંદા સાજામાં કામ લાગશે. એ તો જેના હાથમાં તેના મોઢાંમાં ! અહીંથી નીકળી ગયા પછી અહીંના માલ કાંઈ આપણને કામ લાગવાનો નથી.” જાલિમસિંહે મારા સંશયનું ટચાકડી બળવતામાં સમાધાન કરી નાખ્યું.

‘ત્યારે એ બધી વ્યવસ્થા હું કરીશ, અને વખત આવે ખબર આપીશ, એટલે તમે પણ પોતાની જે તૈયારી કરવાની હોય તે કરી લેજો !’ મેં કહ્યું.

‘આપણે તે વળી શી તૈયારી કરવાની હતી’ તારો હુકમ તે જ આપણી તૈયારી ! ખાવો જરૂરો અને બગલમાં હાથ ! વળી આવા કામમાં તો ઢીલ કરાય જ નહિ. તું માત્ર તારી ખરાબર તૈયારી કરી લેજે; આપણે તૈયારી ફક્ત ટાંગાની જ કરવાની છે, તે કરી લઈશું” જાલિમસિંહે જવાબ આપ્યો.

આવી રીતે નાસવામાડના છૂપા કોલકરાર કરી અમે તે વેળાએ તો એક બીજાથી છૂટાં પડ્યાં; હું મારે ઘેર ગઈ, અને જાલિમ ગામમાં ગમે ત્યાં મરી ખાવાને આલ્યો ગયો. આજે મારી સાસુ ઘરમાં હતી, એટલે તેણે પૂછ્યું કે, “આટલી બધીવાર કેમ થઈ ?” મેં જણાવ્યું કે, “રસ્તામાં મારી મા મળી હતી, તે જરા વાતો કરતાં વિલંબ થઈ ગયો.” સારું થયું કે, મારી માને મારી સાસુએ એ વિશે કાંઈ પૂછ્યું નહિ અને તેથી મારું નજાણું પ્રકાશમાં ન આવ્યું !

*

*

*

*

જ્યારે મનુષ્યનું સારું કે નહારું થવાનું હોય છે, ત્યારે તેવાં અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ સાધનો પણ તેને તરત આવી મળે છે. જાલિમસિંહ સાથેની મારી છેલ્લી મુલાકાતને વીસપચીસ દિવસનો કાળ વીતી જવા પછી મારી માતા અને સાસુ લગભગ એક મહિનાને માટે બહાર જવાની છે, એવી વાત મારા જાણવામાં આવી. તેઓ આ વેળાએ ચૌરબંદર જવાનાં હતાં અને તે પણ વળી કોઈ ગુપ્ત રાજકારણમાટે; એટલે કદાચિત્ ત્યાં તેમને મહિના કરતાં પણ વધારે વખત લાગી જાય, એવો પણ સંભવ હતો. બેચાર દિવસમાં તે બંને પ્રયાણ કરી ગયાં. મારી સાસુએ જતી વેળાએ મને ઉપદેશ આપ્યો કે;—“જો ચંપા, આ દેવલો તો આલોદોલો છે. એટલે ઘર સંભાળવાનો બધો બાર તારાપર છે. અમે બનતાં સૂધી તો પંદર દિવસમાં આવીશું, પણ તે વધારે દિવસ લાગે તો ગમરાઈશ નહિ અને કાગળપત્ર લખતી રહેજે. તેમ જ અવારનવાર તારી માના ઘરની પણ

સંભાળ રાખજે.” મારી માતાએ પણ એવા જ પ્રકારની બકામણ કરી, અને તે બંનેને મેં જણાવ્યું કે;—“ધરની તમરે કાંઈ પણ ચિન્તા રાખવી નહિ; હું બધું સંભાળી લઇશ છું.” મને ધન્યવાદ આપી, તેમણે આનંદથી પ્રયાણ કર્યું.

મારી મા અને સાસુ બે ચાર દિવસમાં પેદારબંદર જવાની છે, એમ મેં જાલિમસિંહને જણાવી દીધું હોવાથી તેમના જવા પછી બીજે દિવસે જ તે મારે ઘરે આવ્યા. તે આવ્યા તે વેળાએ સમય સાંજના પાંચ સાડા પાંચ વાગ્યાનો હતો. એ વખતે મારો ઘણી દેવલો ગામના તેના જેવા જ નમાલા છોકરાઓ સાથે રમવાને ગામખહારના કોઈ બગીચા કે વાડીમાં ચાલ્યો જતો હતો અને તે રાતે આઠ નવ વાગે આવતો હતો, એની તેને ખબર હતી. હું ચોખા વીણતી બેઠી હતી, એવામાં આવતાંની સાથે જ તેણે હોકારો કર્યો;—“ચપા! છે તો ખુશીમાંને?”

“તમ દીકરો વિશેષ.” મેં કાયદાસરનો વિવેક દર્શાવ્યો.

મારા આશ્રય કે મારી આજ્ઞા વિના જ જાલિમસિંહે દ્વારમાં પગ મૂકતાં જ કહ્યું;—“હવે બલાઓ ટળી ગઈ છે, તો હપાડવાની તૈયારી ક્યારે કરવાની છે? જે ચાલુ હોય તો ઠીક, નહિ તો મને નકામો રખડાવી ન મારતી!”

“કેણે જાણે ક્યાંથી ગર્જતા આવ્યા” તો તે ક્યાં વર્ષો પછા? જરા વિવેકથી તો વાત કરો, આગળ પાછળનો કાંઈ વિચાર તો કરી જુઓ. મારી મા અને સાસુ તો અહીં નથી અને પંદર વીસ દિવસ સુધી પાછી આવવાની પણ નથી; પણ મારો ઘણી તો અહીં સુઓ છે, એટલે એનો શો ઈલાજ કરવો? આપણે આજે અહીંથી ગમ્મંતી કરીએ અને કાલે એ તારથી પોતાની મા અને સાસુને ખબર આપે, તો આપણી શી વલે યાય? આનો પણ કાંઈ ઉપાય થવો જોઈએ, તો જ આપણે સહીસલામત મુબદ્દ પહોંચી શકીએ.” મેં મારો વાંધો રબ્દ કર્યો.

“ઠીક છે, એનો પણ રસ્તો કરી નાખીશું. માત્ર તું તારી તૈયારીમાં રહેજે એટલે થયું. બે દિવસમાં તો ગમે તે ઉપાયે પણ આપણે અહીંથી હપાડવાનાં જ.” જાલિમસિંહે આશ્વાસન આપ્યું.

બીજે દિવસે બપોરે જમતી વેળાએ મારા ઘણી દેવલાએ મને જણાવ્યું કે;—“એ; સાંભળ્યું કે, હું આજે સાંજે બૂપસિંહ સાથે જોડીએ જવાનો છું; કારણ કે, ત્યાં કેટલીક રમતગમતો થવાની છે; મને આવતાં ચાર પાંચ દિવસ થશે, મઠિ ધરની બરાબર સંભાળ રાખજે, નહિ તો આવીને માથું તોડી નાખીશ, સમજી?”

“બહે પધારો—અહીંની કાંઈ પણ ફિકર રાખવી નહિ!” મેં કહ્યું.

અચાનક એ યોગ કેમ આવ્યો, એ બેઠ પ્રથમ તો મારી કંપનામાં ન આવ્યો, પણ પાછળથી જણાયું કે, એ પાંચ જાલિમની જ એક નવી બાજ હતી.

સાંજે મારો ઘણી જોડીઆ તરફ જવાને સિધાવ્યો અને જાલિમસિંહે આવી કહ્યું કે;—“આવતી કાલે રાતે જ આપણે અહીંથી હપડી જવાનું છે. મને બૂપસિંહ મળ્યો હતો. તેણે જણાવ્યું છે કે દેવલો ચાર પાંચ દિવસ પછી આવવાનો છે, એટલે તે પહેલા તો આપણે મુબદ્દમાં જઈને જૂનાં પણ થઈ જઈશું.”

અચાર સુધી તો નહાસી જવાનો મારો દૃઢ વિચાર હતો, પણ ન્યારે જવાનો સમય પાસે આવી લાગ્યો—માત્ર ચોવીસ કલાકનો જ અવકાશ રહ્યો,

ત્યારે મારી માતાના અને મારી જન્મભૂમિના પ્રેમે મારા હૃદયનું કંઈક આકર્ષણ ક્યું અને મારું મન ઠંચું પડ્યું થવા લાગ્યું. પણ બાળીને ટાળવા કોણ સમર્થ છે? સ્વતંત્રતાને ઇચ્છનાર મનને હું વાળી ન શકી.

જીવિમસિંહની ભંભેરણીને વશ થઈ મનમાં ધરને ન છોડવાના ગમે તેવા વિચારો આવવા છતાં હું જહાસી જવાને તૈયાર થઈ ગઈ. બીજે દિવસે સવારમાં મારી માના ધરની તીજેરી મેં ખાલી કરી નાખી. તેમાં ધરેણીનો અને તેમાં પણ જીમનગરની પેદાશનાં સાચાં મોતીનાં ધરેણીનો ભાગ વધારે હતો; સોનાં ચાંદીનાં ધરેણીં આછાં હતાં અને રોકડ રકમ ત્રણસેં રૂપિયાની જ હતી. મારી સાસુની તીજેરીમાંથી પણ ચારસેં રૂપિયા રોકડા અને બાકીના દાગીના જ હતા. શરીરપર પહેરી શકાય તેટલો દાગીનો પહેરીને બાકીનો બધો દાગીનો મેં એક પેટીમાં સારાં કપડાં સાથે ભરી લીધો અને રોકડમાં સાતસેં રૂપિયામાંથી સાડાચારસેંની ગીની હતી તે પાસે રાખી, અહીંસેં રોકડા રૂપિયા બાર આંછો કરવા અને મુસાફરી તથા બીજા અર્થમાટે જીવિમસિંહને સોંપી દીધા. બસ તૈયારી થઈ ચૂકી રાતે બન્ને ઘરને તાળાં વાસી મારી સાસુના ધરમાંના પાછલા દરવાજેથી હું પેટી લઈને નીકળી ગઈ અને ગામ બહાર સંકેતિક સ્થળે જીવિમે ટાંગો તૈયાર રાખ્યા હતા, તેમાં જઈને બેઠી. જીવિમ પોતાના રોજના પોશાકને તલાકનામું આપી ચોખ્ખો નંગલો બનીને આવ્યો હતો અને તેથી ન્તેનો કેબાવ એટલો બધો બદલાઈ ગયો હતો કે, એકવાર તો હું પણ તેને જોઈને બલવામાં પડી ગઈ.

ટાંગો જ્યારે ચાલવા લાગ્યો, ત્યારે મેં પૂછ્યું—“પ્રથમ આપણે ક્યાં જવાનું છે અને આપણે પહેલો મુકામ ક્યાં થશે?”

“અહીંથી આપણે ક્રોળને રસ્તે થઈ રાજકોટ જઈશું અને બે દિવસોના પહેલો મુકામ પણ ત્યાં જ કરીશું રાજકોટમાં આપણી બધી સગવડ થાય તેમ હોવાથી વાંધો આવે તેમ નથી.” જીવિમે જવાબ આપ્યો.

“અને પછી ત્યાંથી?” મેં પૂછ્યું.

“સીધા વેરાવળ જઈ, વેરાવળથી આગળાટમાં બસી મુંબઈ જઈશું” ઉત્તર મળ્યું.

એ પછી બીજા આમ તૈમની વાતો ચાલી. અમે રાતે ઘરથી જમ્યા વગર નીકળેલાં હોવાથી અને જીવિમે ખાવાપીવાનો સારો જથ્થો બજારમાંથી ખરીદીને સાથે લીધેલો હોવાથી ક્રોળને પાદર ટાંગો ચોખાવી અમે ઉદરપૂર્ણ કરી લીધી, અને પછી ત્યાંથી અમારી ટાંગાસફર આગળ લંબાવી. ટાંગો જેમ જેમ પથ કાપતો જતો હતો, તેમ તેમ હું મને પોતાને ‘મર્ચન્ટ ઓફ વેનિસ’માંના શાયલોકની પુત્રી જેસેકા ધારવા લાગી! આખી રાતની ટાંગાની મુસાફરી પછી અમે રાજકોટના સીમાડામાં આવ્યાં અને ત્યાં ગામમાં જવાને બદલે જીવિમના ઓળખીતા એક ખેડૂતની વાડીમાં જ અમારો ઉતારો કર્યો. જીવિમે ટાંગાવાળોને પણ પાછા જીમનગર જવું છે, એવી આશા આપી કાંઈક વધારે પૈસાની લાલચ આપી રોકી રાખ્યા, અને તે એટલામાટે કે, કદાચિત્ જીમનગરમાં અમારા ભાગવાની બખર પડે અને તપાસ ચાલતાં ક્યાંક ટાંગાવાળો અમુક બે માણસને—એક તરુણ સ્ત્રી અને એક અવેડ બાપડાને—તે રાજકોટ લઈ ગયો હતો. એમ બસી

ન હે! રાજકોટમાં કાંઈ જાણુવા જેવો બનાવ ન બન્યો અને તે દિવસ, રાત તથા બીજા દિવસ ત્યાં વીતી ગઈ બીજા દિવસે સાંચની ટ્રેનમાં ચેરાવળ જવાનું અર્થ નક્કી કર્યું. છેવટની ધડીએ ટાંગાવાળાને ભાડાના ડબલ પૈસા આપી વિદાય કરી દીધા, અને અમે સ્ટેશન પર જવાને વિદાય થયાં. મને જૈરાંનાં હુખામાં બેસાડી જીવિમ જઈ મોઢાના ડબ્બામાં બેઠા અને મને બાણાવી દીધું કે:—“જો જીમ નગરની કોઈ જોળખીતી જૈરી મળી જાય અને કાંઈ પૂછગાછ કરે, તો એટલે જ જવાબ આપવો કે, ‘મારી મા અને સારૂ ચેરાવળ ગયાં છે, તેમણે મને બોલાવવાથી હું પણ ત્યાં જઈ છું’ એથી વધારે કાંઈ કહેવું નહિ અને ટ્રેનમાં હું તારી સાથે છું, એ પણ કોઈને જાણાવવું નહિ.”

પણ ટ્રેનમાં તેવું જોળખીતું કોઈ મળ્યું નહિ અને બીજા દિવસે સવારમાં અમે સુખરૂપ ચેરાવળનિવાસી થઈ ગયાં. ચેરાવળમાં અમે એક બ્રાહ્મણીય વીથીમાં ઉતારો કર્યો, અને અગિયાર વાગતાં સુધીમાં ખાદ્ય પીને નવરાં થઈ બેઠાં; કારણ કે, ચાર સાડુચાર વાગે આગમિઠ ઉપડવાની હોવાથી એ વાગ્યા પહેલાં તો અમરિ કાંઠે પહોંચી જવાનું હતું. કાંડાપર સ્ટીમરની ઓફીસમાંથી જીવિમે સેકન્ડ ક્લાસની બે ટિકિટો ખરીદી લીધી અને સેકન્ડ ક્લાસ પેસેન્જર રોમટિના ખાસ મજવામાં બેસી અમે સ્ટીમર પર જવાને રવાનાં થયાં. એ વખતે લગભગ ત્રણ વાગ્યાનો અમલ થયો હતો, અને સ્ટીમર કિનારાથી લગભગ અડી ત્રણ માઈલના અંતરે લેગર કરીને પેસેન્જરોને ઉતારવા તથા લેવામટિ ઉભી હતી બરાબર ચાર વાગે અમે સ્ટીમર પર પહોંચી ગયાં. એ રોપર્ડ કંપનીની મહાનદી નામની વિશાળ બાષ્પનૌક હતી. તે સમયમાં રોપર્ડ કંપનીની બીજી બધી સ્ટીમરો કરતાં એ સ્ટીમર વિશાળતામાં તેમ જ આવવામાં ઘણી જ સારી ગણાતી હતી. મજવાના બે ખારવા અમારો સામાન લઈને આગળ ચાલ્યા અને સ્ટીમરની ઉતારેલી સીડી પર તેમની પાછળ અમે પણ ચઢ્યાં. એ સ્ટીમરમાં સેકન્ડ ક્લાસ એટલે કેબિન નહિ, પણ ઉપર ત્રીજા મજલા પરની સ્ટીમરના પાછલા ભાગમાંની ખુલ્લી કોરાબંધ જગ્યા હતી; ત્યાં બે બાંધુએ બે લાઈફબોટો લટકતી હતી અને થઈ ક્લાસ કરતાં વિશેષતા એટલી હતી કે, બે ત્રણ બાંકડાએ રાખેલા હતા. એ ત્રીજા મજલાની સીડી પર ચઢી ઉપરના છેક છેડા પગથિયા પર પહોંચતાં એક બેન્ચ પર બે પસિંહ અને તેની જોડે જ અમારા જીમનગરના જોડાપાલ સિંહ નામના એક બીજા અવાસને જોઈને અન્યથાબીધું હું ફંગ થઈ ત્યાં જ સ્તબ્ધ થઈ, મારા મોઢા પરનું નૂર ઉડી ગયું, અને આગળ વધવાની મારી હિંમત ચાલી ન શકી! સારા બાજ્યે સેકન્ડ ક્લાસમાં બીજું કોઈ હવું નહિ. ખારવાએ અમારાં સામાન મૂકી પાછા ફર્યા, એટલે સીડી સાંકડી હોવાથી તેમને ઉતરવાની જગ્યા કરી આપવામટિ લાચારીએ મારે ઉપર ચઢવું પડ્યું. એટલામાં જીવિમસિંહ નીચે સ્ટીમરના બખર્જોને રાતે ખાણું લાવવાને ઓર્ડર આપવામ મોકલ્યો હતો, તે પણ આવી લાગ્યો, અને તેણે મનુરીના પૈસા આપી ખારવાએ વિદાય કરી દીધા. નવરાસ મળતાં મને બોલાવવાને જાહેરે તેણે બે પસિંહ અને જોડાપાલસિંહને જ ઉદ્દેશી પૂછ્યું કે:—“એટલાં-તમે આવી પહોંચ્યા કે પેલા નંદુમાર ક્યાં છે? તેને તમે ક્યાં જાઓ અને સ્ટીમરમાં તમે ક્યાંથી બેસાડો?”

“અમે જોડીએથી ઘોડાપર પાછા ફર્યો, રસ્તામાં દેવલાના ઘોડાએ મસ્તી કરી, દેવલા પચ્ચો અને તેનું માથું એક પથ્થર સાથે અજ્ઞાયાથી મેટા જખમ થઈ ગયો, એટલે તેને અમે જામનગરની હોસ્પિટલમાં પહોંચાડી દીધો અને અમે જામનગરથી જ સ્ટીમરમાં બેઠા. દેવલા હોસ્પિટલમાં છે અને કદાચિત્ ધા વર્ષો તો રામશરણ પાણી થઈ જાય!” ભૂપસિંહે જવાબ આપ્યો.

“ઓલરાઈટ-જે થયું છે તે સારું જ થયું છે!” જાલિમસિંહે વિદ્વા સાથે બાપ માર્યાનું વૈર હોવા છતાં જાણે પોતે અંગ્રેજોનો કેવાક ખાં હોયની, તેના ડાળ ખતાવ્યો.”

થોડી વાર પછી ભૂપસિંહ અને ગોપાલસિંહ કાંઈ કાર્યવશાત્ નીચે ગયા એટલે મેં મારા હસ્તાદને પૂછ્યું કે;—“કેમ ઉસ્તાદ ! આ બધી તમારી જ કરામત કે? પોતાના હાથે જ પોતાનો ફળેતો?”

“ખેસ ખેસ; તારે હવે કાંઈ લફલફ કરવાની જરૂર નથી. જેમ હું કહું તેમ કર્યો કર, અને હું કરું તે જોયા કર; આમાં શો ભેદ છે અને શો લાભ છે, તે મુંબઈ ગયા પછી તને નીરાંતે સંભળાવીશ.”

હું ચૂપ થઈ ગઈ. રાત પડી એટલે બખરથી ખાણું લાવ્યો અને દારૂ તો રાજકોટથી અમે સાથે જ લીધો હતો. દરીઓ કાપતાં કાપતાં આગળે આગળેટ સહીસલામત મુંબઈ પહોંચી અને બીજે દિવસે યુશયુશાસ અમે મિન્ડ્રોસ ટૉકના એલ માર્કાના ઝોડાઉન પાસેના કિનારાપર ઉતર્યા.

જાલિમસિંહે અને ભૂપસિંહે આગળ એક બે વાર મુંબઈમાં આવી સારી રીતે બટકેલા હોવાથી મુંબઈના તેઓ જાણીતા હતા આગળેટમાંથી ઉતરી કસ્ટ-મની તપાસમાંથી છૂટી અમે વિક્ટોરીયા બાઉ ક્રી, મુંબઈની સર્વ કેમમટ્ટિની એક ધર્મશાળામાં અમારી છાવણી નાખી. મુસાફરખાનાના રખવાલને અધક આના ચાંપવાથી તેણે અમને એક નૂદો ઓરડો કાઢી આપ્યો અને ત્યાં ત્રણ દિવસ કરતાં વધારે રહેવાનો ઓર્ડર ન હોવા છતાં ગુપ્ત દક્ષિણના પ્રતાપથી ખાસા મળના સાડા સાત દિવસ અમે ત્યાં કાઢી નાખ્યા. આઠમે દિવસે કામાડીપુરાની આઠમી ગલીમાંની એક અઢારે આલમની વસતિવાળી જનરલ આલમમાં જાલિમસિંહ એક ઓરડી અને દીવાનખાતું બાઉ રાખી આવ્યો, અને અમે સર્વ ઓર્ડરબલ મેમ્બરો ત્યાં રહેવામાટે પધાર્યા. એ નવા ઘરમાં પગ મૂકતાં જ જાલિમસિંહે રૂપિયા પચાસ મારી પારસેથી ઘરનો સામાન વગેરે લાવવામાટે માગ્યા, એટલે મેં જામનગરમાં તેને આપેલા અઢીસે રૂપિયાની ચાહગિરી આપીને પૂછ્યું કે;—“આપણે જામનગરથી મુંબઈ આવ્યાં, એટલામાં અઢીસે રૂપિયા ખર્ચાઈ ગયા કે શું? જો શરૂઆતમાં જ આપણે આમ કાંકરા પેટે રૂપિયા ઉઠાવીશું, તો પરદેશમાં ગણુ આગળ કેમ ચાલી શકશે વાર?” એના જવાબમાં જાલિમસિંહજી બોલ્યો કે;—અઢીસેનો હિસાબ પૂછે છે, તે કાંઈ તારા રૂપિયા હું ખાઈ ગયો નથી. તારો મારામાં વિશ્વાસ હોય અને સાડીસતર વાર ગરજ હોય, તો મને રૂપિયા આપ, ને નહિ તો બજારમાંથી તું જ જઈને બધી ચીજો લાવ ને ઘરમાં વસાવ. એક તો તારામાટે ગામ છોજી, બદનામ થયા ને પાછી અમને જ ઓર ખનાવે છે! અમારામાં જ અવિશ્વાસ રાખે છે! શર્મે છે ઘણી જ મોટી શર્મે છે!” હું તો તેનાં આશ્ચર્યો સાંભળીને આજી જ

ખની ગઈ, અને એટલી બેધી દબાઈ ગઈ કે, મારાથી એના જવાબમાં એક પણ શબ્દ ઉત્તરારી શકાયો નહિ. મેં તરત ત્રણ ગીની કાઢીને તેના હાથમાં આપી દીધી. ત્રણસેનું પાણી તો થઈ ચૂક્યું !

ખેર સૂધીમાં ઘરમાં બેઠો જરૂર જેટલો સામાન આવી ગયો અને અમે ઘર માંડીને બેઠાં. સંજે દાર લાવવામાટે જાલિમસિંહે પાછી પૈસાની ઉધ-રાણી કરી અને ચાર છ દિવસ ચલાવવાનું કહી પાછી મેં એક ગીની તેના મોઢામાં ઝાંસી ! કામાદીપુરાની ગલીઓમાંની વસતિ એટલે આખી મુંબઈ નગરીનો કચરોપુંજે જ સમજી લેવો. વેશ્યા, ચેર, બુગારી, ખૂની, ખીસાકાતરૂ, ચંપીવાળા, કંગ, લુચ્યા, પહેલવાન અને હીજડા એ બધાનું એકત્ર મદર્શન બેઠું હોય તો કામાદીપુરાની ગલીઓમાં સફર કરવી. આવા લતામાં અમે અમારું નિવાસસ્થાન શોધ્યું હતું, એટલે ત્યાં ગમે તેવી ધમાચકડી કરો અને ગમે તેમ વર્તો, તેમ કરતાં કોઈ અટકાવે તેમ તો સંભવે જ નહિ. જે બહુ જ આબરુદાર નરનારીઓને જીવડનો બીજે કોઈ પણ લત્તો ન સંધરે, તેને કામાદીપુરા સંધરે. વેશ્યાઓનું નિવાસસ્થાન, વ્યભિચારિણીઓનું સંકેતસ્થાન, ચેરોનો નિર્ભય અડો, ખૂનીઓની સદાની છાવણી અને પોલીસની આંખોનું શય્ય બે કોઈ પણ સ્થાન હોય તો તે કામાદીપુરા જ છે. જે ચાર દિવસના વસવાટથી અને આસપાસની પરિસ્થિતિને જોવાથી અમારા નિવાસસ્થાનના વાતાવરણનું જ્ઞાન મને થઈ ચૂક્યું. અસ્તુ; મારા ત્રણે સાથીઓ બન્ને વખત ખાઈપી સૂઈ રહેતા કે ગામમાં રત્નળી આવતા પણ તેમનો એ એક નિયમ હતો કે, વારાફરતી કોઈ પણ એક જણ તો મારી પાસે હાજરનો હાજર રહેવો જ જોઈએ. ધંધો કરવો તો દૂર રહો, પણ ધંધાની તેઓ વાર્તા સુઝાં પણ કાઢતા નહોતા.

• મુંબઈ જેવાં શહેરોમાં તો ભોળી નાદાન જવાન ઐરીને પોતાની જાળમાં ફસાવનારા સેંકડો શિકારીઓ રખડ્યા કરે છે, એટલે તેવા કોઈ શિકારીનો દાવ ચાલી જતાં આ શિકાર તેના હાથમાંથી છટકી ન જાય, એટલા કારણથી મારી સંભાળ રાખવામાટે જ જામનગરથી ભૂપસિંહ અને ગોપાલસિંહને સાથે લાવવાની જાલિમસિંહે વ્યવસ્થા કરી હતી. પણ હાલ તરત તો એનું પરિણામ એ આવ્યું કે, મુંબઈ જેવા શહેરમાં બીજા જે માણસોનો નાહકનો ખર્ચ વધ્યો અને એકને બદલે ત્રણ જણની રખેવાળીમાં હું આવી પડી. હવે તો મારી પોતાની જ ભૂલથી મારા માથે આની પડેલી આફતને ભોગવી લીધા વિના મારો છૂટકો જ નહોતો. અનુભવા દેશમાં મારાથી કયલ્ય જઈ શકાય કે કાંઈ કરી શકાય તેમ નહોતું. ખાન અને મદિરા-પાનમાં રોજ સાત આઠ કે કોઈવાર દશખારરૂપિયાની પણ હોળી થઈ જતી હતી અને આ બધી ધામધૂમ મારા માલપર જ હતી. જે પાસે હોય તે ખર્ચાતું જાય અને આવકના નામે મીંડું હોય, તો કુબેરનો ભંડાર પણ ખૂટી જાય, તો મારી મિલકત તો હતી જ કેટલી ? બાવી હુઈશાનો વિચાર આવતાં મને મહા પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો, પણ હવે તો ‘સાથે ગળી છાંદરી, ખાય તો મરે ને મૂકે તો આંધળો થાય’ જેવી જ મારી અવસ્થા થઈ પડી હતી. છતાં એક બેવાર હિમત કરીને મેં તેમને કાંઈ ધંધામાં પડવાનો આગ્રહ કર્યો, પણ તેનો એવો જ જવાબ મળ્યો;—“હાલ તો ચાલી શકે એમ છે—વર્ષ બે વર્ષ તો ધાસ્તી જેવું નથી; અમારે તારા બેઠાં ધંધો કરવાની અને મહેનત કરી કરીને મરવાની શી અગત્ય

છે? ને ધંધો જ કરવો હોત, તો જન્મારાનો હાથ લઇ જામનગર છોડી અહીં તારી સાથે લટકવાની ક્રમ શામટિ મારત? ને ધંધો કરીશું તો પણ જેમાં એકના દશ ગણા થાય છે તેવા જુગારનો અથવા તો થોડી મહેતનમાં વધારે નફો કરાવી દેનારા સદ્ગામીઓ! ચાલ આજે એક પચાસ રૂપિયા આપ, જઈને દાવ લગાવું અને તારા નસીબને અજમાવું. એના જેવો બીજો એક પણ ધંધો નથી, સમજ કે?”

મેં જુગારમાં રૂપિયા આપવામાં આનાકાની કરી, એટલે મને જોગ્યાર તમાચા મારીને તે પચાસને બદલે સો રૂપિયા લઈ ગયો અને આખી રાત ગ્રમ થઈ ગયો. બીજો દિવસે સવારમાં આવ્યો, પણ ખીસા તરછટ ખાલી લઈને અને મારાપર ગળોનો વર્ષાદ વર્ષાવતો. બદમાશોની જળમાં સપડાયા પછી બાજો-ચોની કેવી દુર્દશા થાય છે, તેનો આ એક ઘણો જ સરસ અને ઘરો લેવા લાયક દાખલો હતો. એમાં પણ વળી ખૂબી તો એ હતી કે, જૂપસિંહ અને ગોપાસિંહ જો કે પોતે આવી નાગાર્થ કરતા નહોતો, પણ જ્યારે જાલિમસિંહ સાથે મારી કાંઈ બેલાચાલી થતી, ત્યારે તેઓ તેના પક્ષમાં જ બેસતા હતા, ને તેની ગેરહાજરીમાં તેની નિંદા પણ કરતા હતા. આવી રીતે દિવસો વીતતા ગયા અને લગભગ બે ત્રણ મહિનામાં તો આઠા અવળા ખર્ચ અને જાલિમસિંહના જુગારે મારી પાસેની રોકડ રકમ ઉપરાંત પંદર સો રૂપિયાનાં ધૂરેણીની પણ ધૂળધાણી કરી નાખી. મારો ગભરાટ હવે હદથી વધારે વધવા લાગ્યો, પણ એ ગભરાટને ટાળવાનો અને સુખમાં વખત ગાળવાનો મારી પાસે કોઈ પણ ઉપાય ન હોવાથી હું માથું ફેરીને બેસી રહેવા લાગી!

એક દિવસ જાલિમસિંહ રાતે આઠ વાગે ગભરાયેલો મુંઝાયેલો ઘેર આવ્યો અને દરવાજા બંધ કરી ધીમા સ્વરથી કહેવા લાગ્યો કે;—“જામનગરથી આપણને શોધવામાં અહીં જોગ્યાર માણસો આવી લાગ્યા છે અને મને લાગે છે કે, ઘોલીસને પણ આ બાબતની ખબર આપવામાં આવી હશે, માટે હવે વધારે દિવસ મુંઝમાં આપણું રહેવું સલામતીભરેલું નથી. એક બે દિવસમાં આપણે અહીંથી આપણી છાવણી ઉઠાવીને મચદાન ખાલી કરી નાખવું જોઈએ; નહિ તો ક્યાંક વિનાકારણ લેવા ના દેવા થઈ જશે અને માથાપર કોઈ નવી બલાએ નાગ-હાની આવી પડશે, બેલો તમારો સહુનો શો વિચાર છે?”

“જે તારો વિચાર તે જ અમારો વિચાર, અમે તો જાણે તારા હુકમના તાબેદાર!” જૂપસિંહ બોલ્યો.

“આપણે પણ એ જ જવાબ અને એ જ વિચાર!” ગોપાલે કહ્યું.

“ઠીક છે, તમારો આવો અભિપ્રાય છે, તો વધુ મટે ઠરાવ પસાર! અંપાને અભિપ્રાય જાણવાની કાંઈ વધારે અગત્ય જ નથી. પરમ દિવસે આપણે અહીંથી રવાના થઈ જઈશું. ખબરદાર ત્યાં સુધી કોઈએ પણ દિવસે બહાર રખડવા જવું નહિ.” જાલિમસિંહે મને માણસોની ગણતરીમાંથી સાવ બાદ કરી નાંખીને કહ્યું.

બે દિવસમાં જાલિમે મુસાફરીનો કેટલો કામતી વિલાયતી સામાન-લેઠર બેગ, બોલવાનાં રસ્સ, ફેશનેબલ ગોઠડી અને ઓસીકાં, ખટ, સૂટ, ઓવર કોટ અને એવી જ બીજી વસ્તુઓ-ખરીદીને સફરની બધી તૈયારી કરી લીધી. મારા મટે તેણે સ્થેશનયલ ઓફિસથી એક પદોનશીન મુસલમાન બીબીનો ફેસ બના-

વરાબો. ત્રીજે દિવસે રાતે નીકળતી વખતે હું પદ્મીનશીન મુસલમાન, બીબી, જાલિમસિંહ અલીગઢ કોલિજમાંથી ભણીને બહાર પડેલા આલીબાનદાન જેન્ટલમેન અને બૂપસિંહ તથા ગોપાલસિંહ એ બે અમારા મુસલમાન નોકરો એવા વેરામાં અને ધરમાંથી બહાર નીકળ્યાં અને બારીબંદરના સ્ટેશન પર આવી જાલિમે મીયા બીબીમદે ફર્સ્ટ ક્લાસની ટિકિટો અને બે નોકરોમદે થર્ડ ક્લાસની ટિકિટો લીધી; પણ તેઓ થર્ડ ક્લાસની ટિકિટ હોવા છતાં ફર્સ્ટ ક્લાસ પેસેન્જરોના નોકર હોવાથી ફર્સ્ટ ક્લાસના સર્વન્ટસ કમ્પાર્ટમેન્ટમાં જ બેસવાના હતા અને તે કમ્પાર્ટમેન્ટ અમારા કમ્પાર્ટમેન્ટની બાજુમાં હતો તેમ જ વળી વચ્ચેથી દરવાજો પણ હતો. અમે ક્યાં જવાનાં હતાં, એની જાલિમસિંહ વિના બીબી કોઈને કશી પણ ખબર નહોતી. મેલ્ટ્રેને મુંબઈના વિક્ટોરિયા ટર્મીનસનું પ્લેટફોર્મ છોડ્યા પછી જ તેણે મને જાણવું કે;—“આપણે અહીંથી લખનૌ જવાનું છે.” રંગીલા લખનૌ નગર વિષે કેટલીક અદ્ભુત આખ્યાયિકાઓ મારા સાંભળવામાં આવી હતી, તેથી મારા મનમાં પણ એ નગરને જોવાનો લાભ મળશે, એ વિચારથી કંઈક આનંદ થવા લાગ્યો. અમારા ફર્સ્ટ ક્લાસ કમ્પાર્ટમેન્ટમાં માત્ર એક યુરોપિયન ગૃહસ્થ અને એક લેડી હતાં અને બીજું અમારું જોડું હતું તેઓ અમારી ભાષા સમજતાં નહોતાં અને અમે તેમની ગોટપીટને તુમટીમાંના કાંકરા કરતાં વધારે અર્થ સમજી શકતાં નહોતાં, એટલે એક રીતે બન્ને પક્ષને લાભ જ હતો. ભાવા પીવાની ચીજો અમે સાથે પણ સારા પ્રમાણમાં લીધેલી હોવાથી તેમ જ ટ્રેનમાં ડાઈનિંગકારની નવીન વ્યવસ્થા હોવાથી ખાનપાનમાં કે બીજી કોઈ બાબતમાં અમને પ્રવાસમાં જરા પણ તકલીફ વેકવી પડી નહિ; કાંકરાની પેઠે રૂપિયા વેરાતા હતા ત્યાં પછી તકલીફનું નામ પણ સ્નાનું હોઈ શકે વારુ? તકલીફ તો જ્યાં કલહારની તાણુતાણુ હોય ત્યાં જ આવીને પોતાનો પયારો પાયરી બેસે છે; જ્યાં સમર્થ લક્ષ્મીબાઈ અને ધનજીબાઈ આસન માંડી બેઠાં હોય છે, ત્યાં પીડાબાઈ અને દુઃખજીબાઈનો પદસંચાર થઈ શકતો નથી અને એ જ વિધિની વિચિત્રતા છે.

અમારા ચારેના મીયાં બીબી અને નોકરોનો વેરા સારી રીતે બજવાઈ ગયો. મુસાફરીમાં કંઈ જાણુવા જેવો બનાવ બન્યો નહિ અને બે દિવસના પ્રવાસ પછી ત્રીજે દિવસે અમે લખનૌમાં પહોંચી ગયાં પ્રથમ તો અમે ફિલકુશામાંના એક પારસીના વિલાયતી હોટેલમાં ઉતારો કર્યો, અને બે દિવસ પછી જાલિમસિંહ શહેરના અમીનાબાદ નામના લત્તામાં એક જગ્યા બાટે રાખી આપ્યો, એટલે પછી અમે ત્યાં જઈને પડ્યાં. ત્યાં પાછાં અમે અમારી જતપર આવી ગયાં, એટલે કે બનાવટી મુસલમાન મટી પાછાં ખરાં હિન્દુ બની ગયાં. આ અમારું ઘર કેવા પ્રકારનું હતું, એનું વર્ણન મેં પ્રથમ પ્રકરણમાં આપેલું છે. માત્ર તે લત્તો કેવા પ્રકારનો હતો, તે વિષે ચાર શબ્દો લખવાની મારી ઇચ્છાને હું રોકી શકતી નથી. હું જે સમયમાં લખનૌમાં હતી, તે સમયમાં અમીનાબાદ જો કે મુંબઈના કામાટીપુરા જેટલો અને જેવો નહોતો લત્તો તો નહોતો જ, છતાં તે સદેવર આબરુદાર લત્તો હતો, એમ પણ કહી શકાય નહિ. અમીનાબાદમાં મુંબઈના ગિરગામ જેવી ભિન્નિત વસતિ હતી. બે ઘર ગૃહસ્થોનાં હોય તો એક ચાર વેશ્યાનું પણ હોવાનું જ. ફિફ્ટી અને લખનૌમાં વળી બહુધા એવા રીવાજ

છે કે, ગમે તેવા આબરૂદાર લતામાં પણ ને માળપર વેશ્યા કે ગાનારી નાચિકા-કળાવતી-નું રહેકાણું હોય તો તેમાં અડચણ નહિ. એટલે નીચેની દુકાનોમાં વેશ્યાઓ ભાગ્યે જ વસે છે. અમીનાબાદમાં પણ એવા જ પ્રકાર હતો. આસપાસ ગૃહસ્થાનાં ઘર, નીચે સારા સારા વ્યાપારીઓની દુકાનો કે જ્યાં દિવસે હજારો રૂપીઆનો વ્યાપાર ચાલે, અને ઉપર મેકાપર ગણિકાઓનાં ગાન થતાં હોય, તેની કોઇને પણ છીટછાટ નહોતી. એથી વિશેષ ચૌક લખનૌમાં મોટામાં મોટા વ્યાપારી ખબર મનાય છે અને દિવસે જ્યાં લાખોનો રોજગાર થાય છે, ત્યાંની મોટી મોટી પેઢીઓના ઉપરના ભાગમાં રાતના આઠ વાગ્યા કે કળાવતીઓના સુકોમળ કંકરવ, સારંગીના તારના બ્વનિ અને મૃદંગના શબ્દો જ્યાં જ્યાં ત્યાં સંભળાય છે. ગિરગામના ગૃહસ્થો પ્રમાણે ચૌકના ગૃહસ્થોએ વેશ્યાઓ વિરુદ્ધ કોઇવાર બળવો જગાવ્યો નથી અને પોતાનો અણગમે બતાવ્યો નથી. ત્યાંના લોકો અહીંના લોકો કરતાં વિશેષ વિલાસપ્રિય અને રંગીલા છેલછબીલા છે-એટલા માટે જ તેમના વિશે કહેવામાં આવ્યું છે, કે “અયસા ન્યારા હિંદુસ્તાન ધરધર ઢોલક ધરધર તાન !” ચૌકમાં રાંડોના બંધાવેલા ઈમામવાડા છે અને ત્યાં મોહરમના દિવસોમાં તેમ જ અન્ય સમયે મોટામોટા આલી-આનદાન અને શરીફ લોકો પણ ખુશીથી બેઘડક ચાલ્યા નય છે અને તેથી કોઇના પોણશનમાં કરો પણ વાંધો આવતો નથી. એ તો જેવા જ્યાંની રિવાજ. જલિમસિહને આવા લતા વિના બીજા બહુ જ સારા આબરૂદાર લતામાં જગ્યા લેવી પાલવે જ નહિ; કારણ કે, ત્યાં ધીંગામસ્તી કરવામાં વખતે વાંધો આવી પડે અસ્તુ.

એક દિવસ બજાની બહારમાં જલિમસિહ પોતે જ પોતાના મોટાથી એકી પગ્ગો કે:-“એંપા ! આપણો ખબરો ધીમે ધીમે ખાલી થતો નય છે; અને તેથી ને તેને પાછો બરવાની કોશિશ આપણે નહિ કરીએ, તો આ પરદેશમાં આપણે રજા મરવાનાં, એ હું સારી રીતે જાણું છું; પણ એનો ઉપાય, ખબરના બરવાનો એક અજબ રસ્તો મેં શોધી કાઢ્યો છે; કેક મુબઇથી એ બાબતનો વિચાર કરીને જ હું અહીં લખનૌમાં આવ્યો છું.”

“લખનૌમાં શું રૂપિયા અને ગીનીનો વર્ષાદ વર્ષે છે કે, જેથી આપણો ખબરો બરાઈ જશે ? આ વાત કેવી રીતે મનાય ?” મેં વચ્ચે શંકા બતાવી.

“મેં એમ સાંભળ્યું છે કે, લખનૌમાં એવા અનેક રંગીલા, છેલછબીલા ચૌયાશ માલતુજ્જર અને નવાબો વસે છે કે, જેઓ કોઈ પણ રૂપાણી, લટકાણી અને મનોહર હાવભાવવાળી નવચૌવના નારીને જોતાંની સાથે જ તેનાપર લટૂ બનીને તેના ખબરનામાં રૂપિયા અને ગીનીનો વર્ષાદ વર્ષોવવા મંડી નય છે ! જે તારાપર કોઈ આંખનો અધો અને ગાંઠનો પૂરો રઇસ કે નવાબ ગણી જશે, તો રોજની બે કલાકની નોકરીના બદલામાં મહિને હજારોની રકમ પગાર તરીકે મળી જશે અને આપણી પૈસા વિશેની બધી ચિંતાઓ પણ માત્રમાં ટળી જશે !” જલિમસિહે નફ્ટાઇની હાંક કરી.

“અહીં તમે મને મારું ખબરમાં લીલામ કરવાને લાવ્યા છો, ઠીક છે !” હું જરા હેરાન બોલી.

“અરે ગાંડી, આજ કાલ જેએ મોટી મૂડી નાખીને વ્યાપાર કરે છે, તેમનાં ઘડાકે દેતાં કે દીવાળાં કુકાય છે અને વગર મુડીએ ક્ષેમ તથા કુશળ બનને પાસેથી દલાલી ખાધને સંતોષ માનનારા દલાલોની તો મોટી ધમારતો ચાલુાય છે. દલાલી જેવા તો આજકાલ ખીલે કેઈ ધધો છે જ નહિ;—‘વર મરેા કે કન્યા મરેા પણ ગારનું તરબાણું ભરે’ એવા જો કોઈનો પણ હિસાબ હોય તો તે આખરુદાર દલાલનો જ છે; ખાછીના બધા બધા જોખમ અને ખોટના છે !” જ્ઞાતિમે હવે નફ્ટાઈની હદને પણ છોડી દીધી.

મેં ટાણાસૂપી ચાલુક તેને માર્યો, પણ એથી ઉછળી પડે એવા એ જ્ઞાતિમરો તેજ ઘાડો નહોતો, બદકે અડિયલ ખમ્મર હતો, એમ કહો તો ચાલે. મારા ફટકાથી ચમકવાને બદલે સામે ટાઢે પેટ તે હસવા જ મંડી ગયો. હવે મને મારા નાદાન પતિનું રમરણ થવા લાગ્યું અને તેની દયા આવવા લાગી. તે તો બિચારો માત્ર અણુસમજૂ અજ્ઞાન હતો, પણ જેના માટે મેં તેનો લાગ કર્યો, તે આ જ્ઞાતિમરો તો એક સ્ત્રીની કમાણી ખાનારો ખિલકુલ બાયલો જ નીકળ્યા.

આ વાત આટલેથી જ અટકી ગઈ, પણ એનું પરિણામ એટલું જસ્સર થયું કે, તેના અંતરનો આશય મારા જાણવામાં આવી ગયો અને તેથી એ દિવસથી હું તેને મારા ખરા અંતઃકરણપૂર્વક અંદરખાનેથી ધિક્કારવા લાગી. કોઈ અક્કલને અધૂરો અને ગાંઠનો પૂરો મારો શાહક તેને ધારણા પ્રમાણે મળી શક્યો નહિ અને મારા પૈસાની પાયમાલી તો ચાલુ જ રહી. મારો નિશ્ચય થઈ ગયો કે, જો બધા પૈસા ખલાસ થશે અને કોઈ સિકાર હાથમાં નહિ આવે, તો એ ત્રણે બદમાશો મને જસ્સર પરદેશમાં રજળાવીને ઉડનદ્ર થઈ જશે અને પછી અનણ્યા દેશમાં કાંતો મારે છેલ્લી પાયરીએ જનું પડશે ને કાંતો લીખ માળીને પેટ ભરતું પકરો. પણ લીખ પણ કોઈ આપરી કે કેમ, એની સંકા જ હતી. એટલા માટે હું એમના બંધનમાંથી છટકવાનો અને પોતાના ભાગ્યની પોતે જ વ્યવસ્થા કરી લેવાનો માર્ગ નિત્ય શોધ્યા કરતી હતી; પણ મને આ આત્મકથનના આરંભમાં જણાવ્યા પ્રમાણે એક બંદિવાનની અવસ્થામાં રાખેલી હોવાથી તેવો કોઈ પણ માર્ગ કે ઉપાય મળી શકતો નહોતો.

પરંતુ પરમેશ્વર મારી માન્યતા પ્રમાણે પાપાત્માએપર પણ દયા કરનારો હોવાથી તે ઘટઘટવ્યાપક પરમાત્માએ અંતે આ મહાપાપિની પ્રમદાની પ્રાર્થના સાંભળી, અને છ મહિના લખનોમાં આવ્યાને થઇ ગયા પછી, મારી મુક્તિમાટે મારા બંદિવાસનાં દ્વારો ઉઘાડી નાખ્યાં. તે દિવસે નાટકમાં જવાનો યોગ કેવી રીતે આવ્યો, મને પરમેશ્વરે જૂઠવામાટેની કેવી બુદ્ધિ સૂઝાડી અને તેના યોગે તે બદમાશોના હાથમાંથી જૂઠકા મેળવવા સાથે મારો નાટકમાં કેવી રીતે પ્રવેશ થયો, એ સર્વ અતઃપૂર્વ વાંચકોના જાણવામાં આવી ગયેલું હોવાથી તે વિશેષ નવીન ઉલ્લેખની આવશ્યકતા નથી. આ ઘટનાથી “ભગવત રહે કયા કરે અવળી મતિયાં દે !” એ કહેવત જેમ પ્રચલિત છે, તેમ જ એ કહેવત પણ પ્રચલિત થવી જોઈએ, “ભગવત રીઝે કયા કરે, સવળી મતિયાં દે !” એકવાર ઇશ્વર મારાથી રૂઝ્યો હતો અને તેથી ઘરબારને છોડી દુષ્ટ જ્ઞાતિમ સાથે નાસવાની મને અવળી બુદ્ધિ આપી હતી; આજે મને લાગ્યું કે,—ઇશ્વર મારાપર રીઝ્યો છે અને તેથી જ તેણે આવી રીતે બદમાશોની જાળમાંથી જૂઠવાની મને સવળી બુદ્ધિ

આપી હતી; અસ્તુ. જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું, એટલે તેનો શોક વ્યર્થ છે. હવે મારો નાટકમાં પ્રવેશ થવા પછી આ વિશ્વનાટકમંડળની એક એક્ટ્રેસ-નદી-તરીકેના મારા એક નવીન પાકસ્વરૂપ જીવનનો આરંભ થયો અને તે મારા નાટ્ય જીવનમાં મને સારા અને નહારા શા શા-કેવા કેવા-અનુભવો મળ્યા, તે મારા અનુભવોને હવે હું શબ્દચિત્રદ્વારા મારા વાંચકો સમક્ષ રજૂ કરવા ઇચ્છું છું.

—૭૭૭૭૭૭૭૭—

પ્રકરણ ૪ થું

રંગભૂમિનું આંતરિક દશ્ય

ઘણી ખરી નાટકમંડળીઓ મુંબઈ છાડી ન્યારે મધ્ય હિંદુસ્તાનમાંનાં શહેરો અથવા ગામોમાં આવે છે, ત્યારે તેઓ મુંબઈ પ્રમાણે કેવળ શનિવાર, રવિવાર (દિવસો) અને બુધવારે જ નાટકો બજવી ખતાવવાને બદલે એક રવિવારની રાત્રિ વિના બહુધા દરરોજ રાતે પોતાનાં નાટકો બજવી ખતાવે છે. તેથી મુંબઈ કરતાં એ સ્થળોમાં જે નાટકોની સંખ્યા વિશેષ હોય, તેજ તેમનાથી વધારે ફાવી શકાય છે. જે નાટકમંડળીમાં મારો પ્રવેશ થયો હતો, તે નાટકમંડળી પોતાનાં ખાસ લખાવેલાં નાટકો ઉપરાંત બીજા નાટકમંડળીઓનાં નાટકો પણ બજવતી હોવાથી તેનું ગાડું સારી રીતે ગખડતું જતું હતું. બીજા નાટકમંડળીનાં નાટકો નજ બજવવાં, એવી પ્રતિજ્ઞાવાળી જે કોઈ પણ ઉર્દુ નાટકમંડળી હોય તે તે કેવળ વિકટોરિયા નાટકમંડળી જ છે, પછી તેનાં નાટકો ગમે તેવાં હોય તે એક બીજા બાબત છે. જે વિના બીજા સારી સારી નાટકમંડળીઓ પણ ન્યારે મુંબઈમાંથી બહાર નીકળે છે ત્યારે બીજા નાટકમંડળીઓનાં સારાં નાટકો બેધડક બજવી ખતાવે છે. અરે હવે તો મુંબઈમાં પણ એવા પ્રકાર બહુધા જ આવેલો જોવામાં આવે છે. જે દિવસે એક વિલક્ષણ સંયોગથી મારો નાટકમાં પ્રવેશ થયો, તે દિવસે ‘અસરિ હિસ્સે’ નામક નાટક હતું, એ તો મેં આગળ જણાવેલું જ છે; એ પછીનો બીજો ફિવિવારનો દિવસ ખાલી ગયો અને સોમવારે રાતે પાછું ‘અલીબાબા અલીસ ચોર’નું નાટક બજવાયું. મને નાટકમાં આવ્યાને હજી બે દિવસ થયા હતા અને અજાણે બધાં સ્ત્રીપુરુષ બેલાડીઓ તેમ જ માલિક, મેનેજર અને મુન્શી (કચિ) વગેરે મારી જોડે માનમર્યાદાથી જ વર્તતાં અને સભ્યતાથી જ વાતચીત કરતાં હતાં. રાતે નાટક હોવાથી ભોજનકાર્યની સાત વાગતાંમાં જ સમાપ્તિ કરવામાં આવી, અને ત્યાર પછી હું મારા ચોરડામાં જઈ બેઠી બરાબર આઠ વાગે ધંટાનાઈ થયો અને બધાં એક્ટર્સ તથા એક્ટ્રેસિસ આવીને પોતાની ડયૂટીપર હાજર થઈ ગયાં.

આઠ ને પાંચ મિનિટ થતાં માલિક મીં પ્રમાદચંદ્ર મારા ચોરડામાં આવ્યા અને સભ્યતાથી કહ્યું:—“મીસ ચંપા ! તમારે હવે નાટકનો ધંધો કરવાનો છે, એટલે એ ધંધાથી તમરે હવે વાકિફગાર થવું જોઈએ. જો હરકત ન હોય તો મારી જોડે આવો, એટલે અત્યારે સ્ટેજપર ચાલતાં કેટલાંક કમિો હું તમને ખતાવી દઉં.”

“હાજ-હું ચાલવાને તૈયાર છું” મેં જવાબ આપ્યો અને તરત જોડીને તેની સાથે સ્ટેજપર જવાને ચાલતી થઈ ગઈ.

અત્યાર સૂઝીમાં મેં કોઈવાર જવનિકાની પાછળનો રંગભૂમિનો ભાગ જોયેલો

ન હોવાથી નાટકની સુંદરતા વિશે મારી જે કેટલીક અસહ્ય કલ્પનાઓ અથવા ભ્રમણાઓ હતી, તેમને આજે રંગભૂમિના આંતરિક દશ્યને જોવાથી નિરાસ થઈ ગયા. પ્રથમ અમે પેન્ટરૂમમાં ગયાં. આ રૂમના બે વિભાગો કરેલા હતા, એક વિભાગ સ્ટીપેન્ડાડીઓમાટે અને બીજો વિભાગ પુરુષ પેલાડીઓમાટે. પેન્ટરૂમ ઓટલે મોઢાં રંગવનો ચોરડો. નાટકમાં જેવા પ્રકારની ભૂમિકા હોય, તેને અનુસરીને કાળાનાં ઘોળાં અને ઘોળાનાં કાળાં મોઢાં આ પેન્ટરૂમમાં જ કરાય છે; એક માત્ર એટલો જ કે, ઘઉંવણી રંગને અથવા તો સાધારણ શ્યામતાને નાટકમાંથી દેશનિકાલની શિક્ષા મળી ચૂકી છે. રાજના બધા દરબારી અને ચોપદાર સુઝાં પછુ ગોરા રંગના જ હોવા જોઈએ અને સ્ટી પછી તે રાણી હોય, દાસી હોય, કેલણ હોય કે બીલડી હોય, તોપણ ગોરી ગોમટી અને ગુલાબી ગાલવાળી હોવી જ જોઈએ, એવો હિંદુસ્તાનની વર્તમાન રંગભૂમિનો એક નિયમ જ બંધાય ગયો છે. નાટકનાં એકઠરો અને એક્ટ્રેસિસ ઘોળા પેન્ટસાથે ગાલપર લાલીનો એવો તો રંગ ચઢાવે છે, કે તેમને જોતાં ‘નાટકવાળાઓનાં મોઢાંપર ગુલાબનાં ફૂલ હો કે શું ?’ એવા પ્રશ્નો હૃદયમાં ઉદ્ભવ થાય છે; તેમ જ લાલીનો વધારે ઉપયોગ કરવાથી કેટલીક વાર તો કેટલાક એક્ટર્સનાં મોઢાં શતા મોઢાંનાં વાંદરા જેવાં જ દેખાય છે. પેન્ટરૂમમાં પેન્ટ કરતી વખતે નાટકવાળાઓનો અવતાર જેવા જેવો અને ફેટામાફ પાડી લેવા લાયક હોય છે. નાટકમાં હિંદુ, પારસી, મુસલમાન વગેરે બધી જાતનાં પાત્રો હોવાથી પડદો ઉંચકાયા પછી જેઓ ઝગમગતા પોશાકમાં રંગભૂમિપર રજૂ થાય છે અને રાજ મહારાજ કે તલવારબહાદુરની ભૂમિકાથી રંગભૂમિને ધુનવી મૂકે છે, તેમને પેન્ટરૂમમાંનો અવતાર જુદો જ પ્રકારનો હોય છે. કોઈએ ગંજાકાની બાં ઉચી ચઢાવેલી છે, કોઈએ લંગોટ કર્યા છે, તો કોઈએ ધોતિયાં ઉંચાં ચઢાવ્યાં છે. જો કોઈના વાળ મોટા હોય તો વાળને પેન્ટ ન લાગે, એટલામાટે માથાપર રૂમાલબાંધીને ચુંદડિયા બ્રાહ્મણનો વેશ કર્યો છે, કોઈએ ઇન્જરના પાચયા ઉપર લીધા છે, મોઢાપર સફેદાના લેપડા લગાવ્યા છે અને હાથની હવાથી તેમને સૂકવવાના પ્રયત્નો ચાલે છે. એકઠરો પોતપોતામાં મોંબાવતા શબ્દોનો વ્યવહાર અને મશ્કરી ઠકા કરી રહ્યા છે; પોતાના અદ્ભુત સૌંદર્ય (?)નું સામેનાં વિશાળ દર્પણોમાં વારંવાર અવલોકન કરાય છે, પાન ચવાય છે અને બીડીઓ ટુંકાય છે, ઇલાદિ દશ્યનું ચથાર્ય ચિત્ર આલેખવાને કોઈ કુશળ ચિત્રકારની જ આવશ્યકતા છે. મારી ધારણા છે કે, નાટકના પ્રારંભ પૂર્વના એ પેન્ટરૂમમાંના દેખાવનું ઉત્તમ ચિત્ર આલેખી ચિત્રોના કોઈ સારા પ્રદર્શનમાં મૂક્યું હોય, તો ચિત્રકારને અવશ્ય રોનાનો નહિં તો ચાંદીનો ચાંદ પછુ મળે તો ખરો જ. આવાં ઉત્તમ નૈસર્ગિક અને કૃત્રિમતારહિત દશ્યોને લીંગી ચિત્રકાર કોઈ એક કાર્પનિક સુંદરીના કલ્પનામય મનોહર લાવણ્યને ચીતરવાનો આડંબર કરી પોતાના મગજનો અકાચ જુસો શામટ કરતા હશે, એ હું સમજી શકતી નથી. જો હું ચિત્રકારિણી હોત તો અવશ્ય અહીં એનું એક ચિત્ર આપત; પછુ લાચાર છું કે, એ કળા મને નથી આવડતી.

એ પછી અમે ટ્રસ્ટરૂમમાં ગયાં. ટ્રસ્ટરૂમના પછુ સ્ટી અને પુરુષોમાટે જુદાં જુદાં બે વિભાગો હતા. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જેવી રીતે નાટકનું સૌંદર્ય

બનાવટી તે જ પ્રમાણે પોશાકોને પણ કગપોશાક જ ધારી લેવા. ધારો કે, એક રાત્રીનો જરીનો પોશાક છે, ને તે પાટલન, અંગરખું તથા વેસ્ટ એવી રીતે ત્રણ ભાગમાં વહેચાયેલો છે; તે કોટમાંથી વેસ્ટનો નેટલો ભાગ બહાર દેખાતો હશે, તેટલા ભાગમાં જ જરીકામ હોવાનું, કોટ ગોઠણ સૂધી આવતો હોય તો પાટલનમાં ગોઠણથી નીચેના ભાગમાં જ જરી હોવાની, બાકી માદરપાટનું કપડું અંદર અંદર અંદર સંસ્કાર! અને જરી પણ વળી બિલકુલ નહીં-રાતે જ અંગરખાની, એટલે કે, નાટકના પોશાકો નાટકવાળાને જ કામના; બીજે વેચવા નહોતો, તો ત્રણ બદામ ન હપળે! નાટકનાં ઘરેણાંની પણ એ જ અવસ્થા નાણી લેવી. હીરા, મોતી અને રત્નને બદલે કંકર, પથ્થર અને કંથીરનો ભંડાર બરપૂર! નાટકમાંના દેખાવો સીન, સીનેરી અને પડદા વગેરેની તો પ્રસિદ્ધિ જ છે કે, નાટકમાંના પર્વત, નંગલ, બાગ, મહેલ વગેરે માત્ર બહારના દેખાવની દેવદારનાં પાટિયાં અને કપડાંની જ બનાવટ છે; અને તેમાં પેન્ટર સાહેબની પીછીની જ કામત હોય છે! રંગભૂમિને ઉપરનો ભાગ પણ પોલો હોય છે, તેમ જ નીચેની જમીન પણ (કે જેને અંગ્રેજમાં ટ્રેપ-Trap કહેવામાં આવે છે) પેશ્તી જ હોય છે. કહેવાનો સારાંશ એટલો જ કે, નાટકની રંગભૂમિ બહારથી અત્યંત સુંદર દેખાવા છતાં અંદર જ્યાં નુઓ ત્યાં પોલવાળી જ ભેવામાં આવે છે અને તેથી ધણીક વાર નાટક સાથે આ સૃષ્ટિની જે સરખામણી કરવામાં આવે છે, તે સર્વથા અધાર્થ હોય એમ જ નજાય છે. મારે પણ હવે એ પોલપોલના ઉદ્ધાનમાં જ વિહાર કરવાનો હતો, એટલામટિ એ પોલને નાણવાની પણ અગત્ય તો હતી જ, અને તે મેં નાણી લીધી. સ્ટેજ પર સારી રીતે ફરવ્યા પછી માલિક મને તેના પોતાના રૂમમાં લઈ ગયો અને ત્યાં આઠે વગેરે પાયા પછી મને નાટક ભેવા બેસવામટિ એક નોકર-સાથે એડિયન્સમાં મોકલી દીધી. હું-રિજર્ડ ક્લીસમાં જઈને બેઠી અને નાટક ભેવા લાગી.

મારી બાબતની સીટ પર એક મુસલમાન સુંદરી વિરાજેલી હતી. એ સુંદરીના નખથી શિખાપર્યંત શરીરસૌંદર્યનું વર્ણન કરવા કરતાં એટલું કહેવું જ સંપૂર્ણ છે કે, વિધાતાએ તેને નવરાશના સમયમાં બહુ જ ધ્યાનપૂર્વક ધડેલી હોવી જોઈએ. વળી તેના એ સ્વાભાવિક સૌંદર્યને તેનાં ઉત્તમ વસ્ત્રો તથા આભૂષણોએ અત્યંત વધારી મૂક્યું હતું-સુવર્ણમાં સુગંધનું મિશ્રણ થયેલું પ્રત્યક્ષ દેખાતું હતું. પ્રથમ તો મને એવો ભ્રમ થઈ ગયો કે, એ કાંઈ મોટા નવાબની બેગમ હશે; પણ પછીથી વિચાર આવ્યો કે, બેગમે તો પર્દાનશીન હોય છે અને આ તો માથા-પરથી દુપટ્ટાના પાલવને પણ ખસેડીને બેઠી છે, એટલે રખેને બેગમને બદલે વેશ્યા ન હોય! છેવટે મારી એ બીજી કલ્પના જ સત્ય નીવડી. નાટકના બે ત્રણ પ્રવેશો થઈ જવા પછી તેણે જ મને પોતાના કેપ્સિલા સમાન મધુર સ્વરથી પૂછ્યું: “બહન, યહાં કહાં જરા ડંડા પાની મિલ સકતા હય? અજબ તિશનગી લગ રહી હયે-સોઠાલેમન વગયરા મિલ સકતે હયે, મગર પાનીકા કામ નહીં દે સકતે.”

“હ-હાં-પાની મિલ સકેગા-મેરે સાથ આઇયે.” મેં કહ્યું. હું તેને મારી જોડે મારા રૂમમાં લઈ આવી અને એક મુસલમાન એક્ટરના ફેશમાંથી હું પાણી મંગાવીને આપ્યું. માણી પીવા પછી તેણે કહ્યું: “મયં આપકી નેહાયત એહસાનમંદ હું, તકલીફ મોઆફ કીનિયેગા, બહન!”

“ઇસ્મે તકલીફ કોનસી હુઈ! હાં, મગર આપ કૌન હવે?” મેં વિવેક દર્શાવ્યા પછી પૂછ્યું.

“ખાદિમા દેહલીકી એક મશહૂર તવાયફ હવે,” જવાબ મળ્યો.

“ઔર ઇસ્મે મુબારિક?” મેં પૂછ્યું.

• “લૌડી કો લોગ હશમતખાન કહતે હવે. હાં, મગર આપની પહચાન?”

“મેં ઇસ નાટક કંપનીકી એક હોનહાર એક્ટ્રેસ હું, અલી દો ત્રીન રોજ હુવે આઈ હું, મેરા નામ ચંપા હય.”

“બહોત ખુબ! અચ્છા તો ચંપા બહન, આપકી કંપની અમર દેહલી આય, તો ઇસ નાચીજ કનીજકે ગરીબખાનેકો જીરુર યાદ ફરમાઇયેગા. ઇસ ખાતિરદારીકા ઈયજ અદા કરકે લૌડી નેહાયત મમનૂત હોગી.”

“અગર દેહલીમે નસીબ લે નયગા, તો જીરુર આપસે મિલુંગી.” મેં કહ્યું.

એ પછી મેં પાન વગેરે મંગાવ્યાં અને તેને સ્વીકારી તે પાછી નાટક જોવાને ચાલી ગઈ. હું ખીજવાર ઓડીયન્સમાં ગઈ નહિ. એ હશમતખાનના સૌંદર્યને જોવા પછી કેટલાક વિલક્ષણ વિચારો મનમાં આવતાં હું મારા સ્વપ્નમાં જ કોચપર ખેસી રહી મારા મનમાં જે વિચારો આવ્યા, તે આ પ્રકારના હતા:—

“બહુધા ગણિકા જાતિમાં આવા અલૌકિક લાવણ્યનું પ્રમાણ વિશેષ જોવામાં આવે છે તેનું કારણ શું હોય છે? એટલું જ નહિ, પણ ખોલવાની છટા અને બુદ્ધિચાતુર્યના અશ પણ ગણિકાઓમાં ગૃહસ્થા સ્ત્રીઓ કરતાં અધિક પ્રમાણમાં રહેલા હોય છે, એપણુ ખરેખર એક અજ્ઞયબી જ છે પણ ઈશ્વરનો અપક્ષપાત ન્યાય અહીં પણ દેખાઈ આવે છે. વેશ્યાઓ રૂપજીવા કહેવાય છે, એટલે જો એમને ઈશ્વરે સૌંદર્ય અને મનોમોહક બાષણચાતુર્ય આદિ સાધનો ન આપ્યાં હોય, તો પુરુષો એમના પ્રતિ કેવી રીતે આકર્ષાય અને એમનો હૃદયનિર્વાહ કેવી રીતે ચાલી શકે? ઈશ્વરે પ્રત્યેકને જેમ નિર્વાહનાં જૂઠાં જૂઠાં સાધનો આપ્યાં છે, તે જ પ્રમાણે એમને સૌંદર્ય અને બાષણચાતુર્ય આદિ સાધનો આપી મૂક્યાં છે કે, જેથી એમના નિર્વાહમાં પણ કોઈ પ્રકારનો મત્સવાય આવી ન શકે. અહા, ઈશ્વરની કેવી દીર્ઘદૃષ્ટિ અને કેટલી બધી દયા! આનું સ્વર્ગીય સૌંદર્ય જો કોઈ સતી નારીને મળ્યું હોય, તો તેના પતિના બાગ્યની સીમા જ કહેવાય! હું સ્ત્રી હોવા છતાં એના રૂપથી આટલી મુગ્ધ બની ગઈ, તો પુરુષોની તો એને જોતાં કાણ જાણે કેવીયે દુર્દશા થતી હશે.

“છે આખ ખે જન્મ બરી ને ચાલ પણ જન્મ બરી;

છે આકૃતિ ને ખોલવાની ઢાળ પણ જન્મ બરી;

દે દેખતાં એ સર્પ જેવા વાળ પણ જન્મ બરી;

જ્યાં જ્યાં જીવો ત્યાં કાંમિનીની કાય છે જન્મ બરી!”

—એ કળુકિની સસલા આ સુંદરીના શરીરમાં સંપૂર્ણ અનુભવાય છે. અસ્તુ. બાગ્ય મેળવશે, તો પાછાં મળીશું!”

હું આવા પ્રકારના વિચારોમાં લીન હતી, એટલામાં નાટક કંપનીનો માસિક પ્રમાદયંત્ર આવ્યો અને કુરસીપર ખેસી કહેવા લાગ્યો:—“કેમ ઓડીયન્સ માંથી જી હો આવ્યાં? ખેલ પસંદ ન પડ્યો કે શું? જૂનો ખેલ છે, એટલે અમે પણ એવા ખેલોપર વધારે ધ્યાન આપતા નથી.”

“ના ના, ખેલ તો હીક છે, પણ મારી તબીયત જરા હીક નથી.” મેં કહ્યું.

“ચિંતા નહિ. પણ હું તમને એ કહેવા આગ્યો છું, કે આવતી કાલથી બરાબર કાચદા પ્રમાણે તમારે રીહર્સલમાં બેસવું; થોડા દિવસમાં આપણે ‘રામલીલા’ નામનું નવું નાટક કરવાનાં છીએ અને તેમાં સતી સીતાનો પાર્ટ તમારી પાસે લજવાવાનો મારો તથા મારી કંપનીના ડાયરેક્ટરનો નિશ્ચય થઈ ચૂક્યો છે. એટલામાટે કાચદાસરના રીહર્સલ ઉપરાંત ડાયરેક્ટર તેમ જ મુન્શી તમને ખાનગી તાલીમ પણ આપશે. જો તમારો આ પાર્ટ વખણાશે, તો કંપનીને પણ ફાયદો થશે અને નાટકની લાઇનમાં તમારો આન્સ પણ આગળ જતાં વધશે.”

“શરૂઆતમાં જ આવો સારો પાર્ટ આપી મને પ્રકાશમાં લાવવાની આપની ઉદારતામાટે હું આપની અંતઃકરણપૂર્વક આભારી છું. મારાથી બનશે, તેટલો એ પાર્ટને કુશળતાથી બજવી બતાવવાનો હું પ્રયત્ન કરીશ.” મેં વિવેકથી ઉત્તર આપ્યું.

“હીક છે-ત્યારે આવતી કાલે રીહર્સલમાં તમને તમારા પાર્ટનાં કાગળિયાં મળી જશે-જરા ઉતાવળથી ગોળી નાખજો, એટલે એકટિંગ વગેરે આપવાનું બની શકે અને ખેલ જલદી બહાર પાડી શકાય.” માલિકે કુરસીપરથી ઉઠતાં બેલામણુ કરી.

“એ વિષે તમારે જરા પણ ચિંતા ન રાખવી.” મેં આશ્વાસન આપ્યું.

બીજે દિવસે સવારમાં નવ વાગે હું રીહર્સલમાં આવી. રીહર્સલમાં બેસવાની એવી વ્યવસ્થા હોય છે કે, માલિક, ડાયરેક્ટર અને પ્રોપ્રાયટર; તેમ જ મુન્શી કે કવિ હોય તો તે સર્વ સ્ટેજપર એક ટેબલની આસપાસ સ્ટેજની એક બાજુએ બેસે છે અને ઓડિયન્સમાં આગળના ભાગમાં જ એક તરફ પુરુષ નટો અને બીજી તરફ સ્ત્રીખેલાડીઓ બેસે છે. જેમનો પ્રવેશ આવે, તે સર્વ ઓડિયન્સમાંથી સ્ટેજપર ચઢવાની નાનકડી સીડીપરથી સ્ટેજપર નય છે અને કામ પૂરું થતાં પાછાં આવીને પોતાની જગ્યા સંભાળી લે છે. નાટકના છોકલા અને છોકલા એક-ટરો રીહર્સલમાં પણ સખણુ બેસી શકતા નથી અને ધીમે સાહે કે પછી ઇશા-રામાં તરેહવાર ચલાવ્યો કર્યો કરે છે. તેમ જ ફેટલાકો બહાર કર્પાઉડમાં જઈને ઢીઢી ઠાઠા કરીને કે બીજીઓ કુંડીને પણ પોતાનો નકામો વખત ગાળતા હોય છે, માત્ર એક્ટ્રેસિસ મૌન ધારીને બેસી રહે છે. આજે ‘રામલીલા’નું રીહર્સલ આવ્યું અને મને મારા પાર્ટનાં કાગળિયાં મળી ગયાં. મને પાર્ટ યાદ ન હોવાથી એ દિવસે તો એક છાકરાએ જ રીહર્સલમાં સીતાનો પાર્ટ કરી બતાવ્યો કે જે બીજા ચહેરામાં એ પાર્ટ બજવી આવ્યો હતો. ચાર દિવસ પછી મને પાર્ટ કાંઈક મોઢે થતાં મને પણ સ્ટેજપર બેલાવવામાં આવી અને મારો પાર્ટ ચલાવવામાં આવ્યો. એક બિલકુલ નવા પંખીડા તરીકે મારું કામ તેમને સંતોષકારક જણાયું અને તેથી માલિક, તથા ડાયરેક્ટરે મને શાખાશી પણ આપી. એડરજી નામનો નાટકનો એક મુન્શી બાપા કેમ સુધારવી તથા પાઠમાંના કથા રખેાપર બાર આપવો એ બતાવતો હતો અને લલ્લુ શામળ નામનો, ત્રાતાળો હારમોનિયમ માસ્ટર મને ગાયનો બપોર પછી બેસડાવતો હતો. એ નાટક કંપનીમાં મારા ઉપરાંત બીજા ચાર સ્ત્રીખેલાડીઓ હતી અને તેમાંની જેણે પ્રથમ કંપનીના માલિક સાથે મારી સુધાકાત કરાવી હતી, તે મિસ અમેલીને મને એક-ટીંગ-અભિનય બતાવવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું. બીજા ત્રણ એક્ટ્રેસોનાં

નામ અનુક્રમે મોતીબન, યમુના અને દ્વામિની હતાં. આ બધી સ્ત્રીઓનાં નામની આગળ મિસ (કુમારિકા) શબ્દ લખવામાં આવતો હતો, પણ અમેલીના બે ધણી થયા હતા, મોતીબન આઠવર્ષની પુત્રીની માતા હતી, યમુનાનો છેકરો દોઢ વર્ષનો હતો, અને દ્વામિની ગર્ભવતી હતી. એ ચારેના ધણી પણ નાટક-મુાંજ નોકર હતા. અમેલીનો ધણી એક સારો કૌમિક એક્ટર હતો, મોતીબનનો ધણી દરવાજાપર પહેરાવાળાની જગ્યા સંભાળતો તો યમુના ઢોડો પાસે પતિ પીલો લેડીપાઈ કરતો હતો, અને દ્વામિનીનો આશક એક વંદલો નવાજ હતો. બીજી ખૂબી એ કે, એ અમેલી વગેરે નામે તે એ સ્ત્રીઓનાં ખરાં નામે નહિ, પણ નાટક કંપનીવાળાએ આપેલાં બનાવટી નામે જ હતાં. ગુજરાત કાઉન્સિલની કેટલીક હિન્દુ ભતિઓમાં જેમ કન્યા પરણીને સાસરિયામાં આવ્યા પછી તેનું પિયરનું નામ બદલી સાસરિયાનું એક નવું નામ રાખવામાં આવે છે, તેવો જ પ્રકાર કેટલેક અંશે નાટક કંપનીઓમાં પણ ચાલતો હોય છે. અમેલી મૂળ બ્રાહ્મણ ભતિની અબળા હતી અને તેનું ખરું નામ લલિતા હતું; મોતીબન મૂળ વડોદરાની મોચી હતી અને તેનું ખરું નામ જમના હતું; યમુનાની ભતિ દક્ષિણી મહારાની હતી અને તેનું મૂળ નામ ધડી હતું; તેમ જ દ્વામિની અસલની નરી નામની કચ્છની મુસલમાન કુંભાર હતી. એ સર્વમાં સંખ્યા-કળામાં માત્ર યમુના જ કાંઈક સારી હતી અને નાટકની નદી તરીકે બધી રીતે ઉતરતી હોવા છતાં ચરીરના ડોળડાળ અને સૌન્દર્યમાં દ્વામિનીનો પહેલો નંબર હતો. મોતીબન વાને ગોરી, પણ ઝૂલેલી અને લગભગ આળીસને પહોંચેલી આંધ્ર બાંધી હતી અને અમેલી હેખાવ અને ગાવામાં સાધારણ હોવા છતાં એક સારી તરણુ ડ્રુમેટિસ્ટ હતી-ગદ્ય બોલવું એ તો એના જ હિસ્સો હતો, તેમ જ અભિનયમાં પણ એ કુશળ હતી, અને એટલામટિ જ બીજી એક્ટ્રેસો તથા સ્ત્રીભૂમિકા બજાવનારા ન્હાની ઉગરના છેકરાઓને એકિંચ શીખવવાનું કામ માલિકે એ અમેલીને જ સોંપેલું હતું. અમેલી જેમ પોતાના કાર્યમાં પ્રવીણ હતી, તેવી જ તે સાંત સ્વભાવની, વિવેકી અને સભ્યતાની પણ પ્રતિમા હતી. બીજી એક્ટ્રેસો જેવી હાંધળી અને અભિમાની કે તોફાની નહોતી. તે પોતે નાટકની એક વખણાયેલી એક્ટ્રેસ હોવા છતાં નાટકના ધંધા વિશે તેના વિલક્ષણ વિચારો હતા. એક દિવસ બપોરે તે ખાનગી ચોરડામાં મને અભિનય બતાવતી હતી, તેવામાં મેં તેને પૂછ્યું કે:-

“લલિતા બહેન !” કારણ કે, ન્યાયથી તેનું ખરું નામ મારા જાણવામાં આવ્યું હતું ત્યારથી ખાનગીમાં હું તેને તે ખરા નામથી જ બોલાવતી હતી, “આ નાટકના ધંધામાં હું ફાવીશ ખરી કે નહિ? ખરેખરે અભિપ્રાય આપજો, મોહ રાખવાની વાત કરશો નહિ.”

એના જવાબમાં તે બોલી કે:-“અંપા બહેન ! કાળા માથાનું માનવી હદ-યની દૃઢતાથી ધારે તે કાર્યમાં વિજય મેળવી શકે છે. એટલે તમારા ફાવવા ન ફાવવાનો કાંઈ સવાલ જ નથી. આપણી કંપનીમાં યમુના સર્વથી સારી ખાનગી છે, છતાં તેના ગળામાં કાંઈક નૈસર્ગિક કર્કશતા છે અને તમારો અવાજ વાંસળી જેવો સ્વચ્છ તથા મધુર છે, તેમ જ તમે સારાં સુરીલાં હોવા સાથે તમારા ચારીરિક

હાવભાવો પણ ઉત્તમ છે, એટલે નાટકના ધંધામાં તમે ફાવવાનાં તો ખરાં જ. છતાં પણ મારે કહેવું જ જોઈએ કે.....

“કુમ્મ અટકી ગયાં—મારા સમ, જો ન કહો તો!” મેં આગ્રહ કર્યો.

“અટકી તો એટલામટિ ગુર્જ કે, હવે કહેવામાં સાર નથી. છતાં તમે સોગન્દ આપો છો તો સાંભળો, નાટકના ધંધા વિષે મારા સારા વિચાર નથી અને તેથી હું એમ જ કહેવા જતી’ તી કે, નાટકના ધંધામાં ફાવવાનાં સર્વ અનુકૂળ સાધનો તમારી પાસે હોવા છતાં જો તમે આ ધંધામાં ન પડ્યાં હોત, તો વધારે સારું થાત. મૂળમાં તો નાટકનો વ્યવસાય નકારો નથી, પણ અલ્પારે તે એવા હલકટ લોકોના હાથમાં જઈ પડ્યો છે કે, જેમને પોતાની જ આબરુની દરકાર નથી, તો પછી તેઓ બીજાની લાજ આબરુની દરકાર રાખે, એ બને જ કેવી રીતે? નાટકનાં જે પાત્રો પોતાની ઉત્તમ ભૂમિકાઓ બજાવતી વેળાએ ધર્મ, નીતિ અને ન્યાયનાં મોટાં મોટાં બાષણો આપે છે અને પ્રેક્ષકો તરફથી ધન્યવાદદર્શક તાળીઓ મળતાં અભિમાનથી મસ્તક ઝુકાવી પોતાની ભૂમિકાની કૃતકૃત્યતા થયેલી માને છે, તે જ પાત્રોનાં આંતરિક જીવન એટલું તો અધમ અને બ્રહ્મ હોય છે કે તેમનું વર્ણન કરવું, તે પણ એક મહાપાપ છે. એથી જ નાટક સ્વર્ગીય વ્યવસાય હોવા છતાં અલ્પારે નરકાગાર સમાન થઈ પડ્યું છે, તે દિવસે જો મને એવી ખબર પડી હત કે, તમે નાટકના વ્યવસાયને પોતાનું જીવન સમર્પવા ઇચ્છો છો, તો તો કંપનીના માલિક સાથે હું તમારી મુલાકાત કરાવત જ નહિ અથવા તો તમને આ ધંધામાં ન પડવાની ચોખ્ખી સલાહ આપી દેત. કાળજીની કાટડીમાં રહેવાથી જેમ જરૂર શરીરને દાગ લાગે છે, તે જ પ્રમાણે નાટકમાં આવેલી અબળા ગમે તેવી શુદ્ધચરિત્રા હોય, છતાં તેનામાં અવશ્ય કેટલાક દુર્ગુણોનો સંગોદોષથી સંચાર થઈ જતાં તેનું જીવન બગડી જાય છે, એવી મારી મારા પોતાના અનુભવથી માન્યતા બંધાયેલી છે. હજી પણ મારો તો તમને એ જ ઉપદેશ છે કે, આ નરકસ્થાનમાંથી નીકળી કોઈ સારા શુદ્ધસ્થના શુદ્ધિથી પદને ધારણ કરી પોતાના જીવનને અમૃતના સ્વરૂપમાં ફેરવી નાખો તો વધારે સારું! પછી તો જેવો તમારો નિર્ધાર. ઉપદેશ આપવો, એ ઉપદેશકનું કર્તવ્ય છે, અને તેને માન્ય કે અમાન્ય કરવો, એનો આધાર પોતાની ઇચ્છાપર રહેલો છે.” લલિતાએ અતિશય લાગણીથી એ ઉદ્દગારો કાઢ્યા.

“બહેન! તમે પોતાના અનુભવથી જે કહો છો, તે કાંઈ જોડું તો નહિ જ હોય અને મારા માટે આની લાગણી ધરાવવામાટે હું તમારો જેટલો આભાર માનું તેટલો જોડો જ છે. પણ મારે ઘણી જ લાચારીથી અને ન છૂટકે જ આ નાટકનો આશ્રય લેવો પડ્યો છે. તમારી લાગણીને જોઈ જે વાત મેં આપણા માલિકથી પણ છપાવી છે, તે હું તમને કહી સંભળાવું છું, એટલે એથી તમે મારી પરિસ્થિતિને જાણી શકશો અને મારાપર તમને હું ધારું છું, કે દયા પણ આવશે.

એમ કહીને મારો જે પૂર્વ વૃત્તાંત હું વાંચકોને જણાવી ચૂકી છું, તે સઘળો વૃત્તાંત મેં અક્ષરેઅક્ષર અમેલી એટલે કે લલિતાને કહી સંભળાવ્યો. મારો વૃત્તાંત સાંભળી તેની આંખોમાં આંસુ આવી ગયાં. હું મારો વૃત્તાંત કહેતી હતી, તે વેળાએ તેનો સિગારેટ ફુંકવાનો વ્યવસાય અખંડ ચાલતો હતો. બીજીની તેને

ધણી જ સખત ટેવ પડી ગઈ હતી. મારો વૃત્તાંત ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી લીધા પછી તેણે કહ્યું કે;

“બહેન ! તમને જો, તમે ઘેરથી જ સ્વછંદતા શીખ્યાં છો, એમ પણ કેટલેક અંશે કહી શકાય; પરંતુ હું એક કુદીન કુટુંબની બ્રાહ્મણકન્યા અને કુદીન પતિની પત્ની હોવા છતાં કેવા અદ્ભુત સંયોગથી મારા જીવનનો અધઃપાત થયો છે, તે ઇતિહાસ ખાસ બાળવા જેવો હોવાથી સક્ષેપમાં જ હું તમને કહી સંભળાઉં છું.”

એટલું કહીને તેણે પોતાની કર્મકથાનો આરંભ કર્યો.

—૭૭૭૭૭૭૭૭—

પ્રકરણ ૫ મું

લલિતા

“મને આ બ્રજતાના ખાડામાં નાખનારી દુશ્મન મારા કુટુંબની મુકદ્દસી અથવા ગરીબી છે. હું ગુજરાતના એક કુદીન બ્રાહ્મણની કન્યા હતી અને મારો લગ્નસંબંધ પણ એક કુદીન વિમ સાથે જ કરી આપવામાં આવ્યો હતો. મારો પતિ કુદીન તો હતો, પણ હું બાર વર્ષની અને તે ત્રીસ બત્રીસ વર્ષનો બીજવર હતો, એટલું જ નહિ, પણ તેના ઘરમાં વીસે વશા દરિદ્રતા વસતી હતી. વળી મારા પતિનો વિદાહેવી સાથે પણ બારમો ચંદ્રમા હતો, એટલે સાધારણ દક્ષિણાદાન ઉપરાંત બીજી રીતે વધારે આવકનો કોઈ આધાર ન હોવાથી મહા મુશ્કેલીથી દેશમાં ગુજરાન કરી શકાતું હતું. જેમ તેમ સાત આઠ વર્ષ વીત્યાં, મારી ઉંમર વીસ વર્ષની થઈ, એટલે મારો ધણી ચાળીસીની હદમાં આવી લાગ્યો. એ વેળાએ તેને સગૃહિણીનો રોગ લાગ્યો પડવાથી દક્ષિણાદાન આવતાં પણ અછટી ગયાં અને ખાવાના પણ સાંસા પડવા લાગ્યા, ત્યાં પછી દવાદારૂ મટિ પૈસા તો ક્યાંથી જ હોય? મેં આવી પરિસ્થિતિને જોઈને મારા પતિને એક દિવસ કહ્યું:—“હવે જો તમારો વિચાર હોય તો આપણે મુંબઈ ચાલીએ; અહીં કોઈ નતની આવક નથી, અને મારા પિતાની એવી શક્તિ નથી કે, તે બારે માસ આપણને મદદ આપી શકે અને આપણો નિર્વાહ ચલાવી શકે. મુંબઈમાં કોઈ શેઠિયાને ત્યાં હું રાંધવામટિ નોકર રહીશ તોપણ એટલો પગાર મળશે કે તમારો ગુજારો થઈ જશે. મને તો ખાવાનું તે શેઠને ત્યાંથી જ મળવાનું. વળી શેઠાણીઓ કપડાં લતાં પણ આપશે, એટલે સુખમાં તો રહીશું—અહીં રહેવાથી તો ભૂખે મરી જવાનો જ વખત આવી લાગશે.”

મારી આ વાત મારા ધણીને ગળે ઉતરી અને તેણે મુંબઈ જવાની હા પાડી. પણ મુંબઈ પહોંચવા જેટલા અને મુંબઈમાં પણ આઠ પંદર દિવસ નિર્વાહ કરી શકાય તેટલા પૈસા તો પાસે નહોંએ ને? તેટલી મૂડી પણ ઘરમાં નહોતી; એટલે મારી સોનાનાં પતરાંની મદદથી જ ચૂકીએ હતી, તેમના પરનું સોનું ઉતારીને મેં પડતર ભાવે વેચી નાખ્યું અને તેના ઉપજેલા પૈસાથી મારા ધણીને લઈને હું અલખેલી મુંબઈ નગરીમાં આવી પહોંચી અને ત્યાં મારા એક નવીન જીવનનો આરંભ થયો.

“આરેક દિવસ ધર્મશાળામાં રહી, ગાંઠના રોટલાપર ગુજરાન ચલાવ્યા પછી એક વૈજ્ઞવ ગૃહસ્થને ત્યાં મને ખાતું પીતું અને મહિને છ રૂપીઆ પગારની

નેકરી મળી ગઈ. તે વખતમાં મુંબઈમાં ઘરભાડાની આજના જેટલી મોંઘાવટ ન હોવાથી અનંતરુષિની વાડી-બૂલેશ્વર લતામાંના એક માળામાં ભોંયતળીએ નળ અને ફવાની બાજુમાં ચાર રૂપીઆ ભાડાની એક કોટડી મેં ભાડે રાખી લીધી. મારા ધણીને મેં ત્યાં રાખ્યો. હું સવારમાં પાંચ વાગે મારી નોકરીપર જતી, તે રાંધી શેઠ શેઠાણીને જમાડી બપોરે એક દોઢ વાગે ઘેર આવતી અને પાછી ત્રણ સાડા ત્રણે જતી તે રાતે નવ દશ વાગે મારો છૂટકો થતો હતો. હું મારા માંદા ધણીમાટે રાતે રાંધી રાખતી અને તેપર તે બીજી રાત સૂઈ પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતો હતો. કોઈવાર જો શેઠને ત્યાં મિજાન વગેરે થતું તો શેઠાણીની રબથી કાંઈક તેવું ખાવાતું મારા ધણી સારું લાવતી હતી. પણ આતું પરિણામ વિપરીત થયું; મારો પતિ સંગ્રહિણીના રોગથી પીડાતો હતો, છતાં પાનખાન અને ઔષધ આદિની યોગ્ય વ્યવસ્થા ન થઈ શકવાથી ધીમે ધીમે તેના રોગે બચકર સ્વરૂપ ધારણ કરવા માંડ્યું. છ રૂપીઆ પગારમાંથી ચાર રૂપીઆ તો બાકું જાય, એટલે બાકીના બે રૂપીઆથી આખો મહિનો આવી સ્થિતિમાં કેમ કાઢી શકાય. જો અરિગ્ય હોય તો જમણવારમાં જવાય; કચાંકથી દક્ષિણ પણ મળી જાય અને ગાડું ગબડ્યું કરે; પણ આ તો માંદગી આવીને પેડી અને તે પણ એવી કે બે મહિના પછી તો મારો ધણી ખાટલાવશ રહેવા લાગ્યો. અને તેથી તેને એવી અવસ્થામાં મૂકી નોકરીપર જતું પણ મને ભયંકર દેખાવા લાગ્યું. આ વાત મેં મારાં શેઠશેઠાણીને જણાવી, અને કાંઈક મદદ તથા એક મહિનાની રજા મળી; પણ બન્ને એવાં તો પાછાં હતાં કે, મારા ચહેલા પગાર ઉપરાંત તેમણે માત્ર બે રૂપીઆ અને એક વસ્ત્ર મને આપ્યું અને કપાતે પગારે એક મહિનાની રજા આપી.

“ચિંતાની સીમા થઈ ગઈ. દેશમાં મેં વેચેલી ચૂરીની ચોપોના આવેલી રૂપીઆમાંના દશખાર રૂપીઆ બાકી હતા, તે પણ ખલાસ થઈ ગયા અને બૂબે મરવાનો પ્રસંગ આવી લાગ્યો. મારી આવકનો રસ્તો બંધ થઈ ગયો હતો અને તે સાથે ઘરમાં મારો ખર્ચ થોડો ઘણો વધ્યો હતો. મારો એ વખત એવા પ્રકારનો હતો, કે ઈશ્વર મારા રાત્રીને પણ એવા દિવસો ન દેખાડે, એવી અત્યારે પણ હું ઈશ્વરને અતન્ય ભાવથી પ્રાર્થના કરું છું. ધણી ખાટલાવશ, કોઈ સગાસંબંધીની ઓથતું નામ નહિ, પારકો પરદેશ, હું એક અનુભવ વગરની તરછૂ અબળા અને ઘરમાં હાલ્લાં હડિયું કાઢે એવી દશા; એટલે એ સમયમાં મારા મનમાં કેવો અને કેટલો ગભરાટ થતો હતો, એની તમારે જ કલ્પના કરી લેવી. એક દિવસે છેલ્લા બે આનાના પૈસા હતા તે પણ ખર્ચાઈ ગયા. રાત પડી અને સવારમાં શેર ખીચડી લાવવામાટે પણ કાંઈ ન રહ્યું. હવે મારું પૈર્થ ચાલ્યું ગયું; છાતી ભરાઈ આવી અને હું ડૂસ્કાં ભરીભરીને રડવા લાગી. પરમેશ્વરને મારું સ્વર મરણ લાવવામાટે પ્રાર્થના કરવા લાગી !

“અત્યારે આપણી નાટકમંડળીના જે મુખ્ય કૌમિક એક્ટર લાલજીને હું મારા ધણી તરીકે ઓળખાતું છું, તે જન કૃત્રિય જાતિનો છે, અને એ તે વેળાએ અમારી બાજુની કોટડીમાં રહેતો હતો. જે વેળાએ મારા વિલાપનો બ્યાપાર ચાલ્યો, તે વેળાએ એ ઘરમાં રાંધવાના કામમાં રોકાયેલો હતો. મારા રડવાના અવાજને સાંભળી તે તરત મારા ઉંબરામાં આવી રડવાતું કારણ

હજવા લાગ્યા. એ અમારો પાડોશી હોવાથી આગળ પણ એની સાથે અમારો સાધારણ વાતચીતનો પ્રસંગ તો હતો જ; એટલે મેં એને મારાં દુઃખડાંની બધી વાત પહેલેથી માંડીને કહી સંભળાવી. મારી કથા સાંભળીને તે ઝટ પોતાની ઓરડીમાં ગયો અને રોડકા વીસ રૂપીઆની થોકડી લાવી મારા હાથમાં મૂકીને કહ્યું:—“હવે અત્યારે તો કામ ચલાવે; અને જે વધારે અગત્ય પડશે, તોપણ બંદોબસ્ત કરી આપીશ.” તેની આ ઉદારતાને જોઈ હું તો તેને દેવ જ માનવા લાગી. બીજે દિવસે ઘરવાળાને બે માસનું ચઢેલું બાડું ચૂકવી આપ્યું અને બીજી પણ જોઈતી ચીજો ખરીદી લીધી. બીજે દિવસે સાંજે લાલજીએ મને સલાહ આપી:—“બાઈ! તમે આવી ગરીબ હાલતમાં છતાં આવા માંદા ધણીને ઘરમાં રાખી અમયાં દુઃખી રાખાડે થાઓ છો? અહીંના પૈસાદારોએ ગરીબ બીમારો-મઠે હોસ્પિટલોની જોઈએ તેવી સારી સગવડો રાખી છે. તમારા ધણીને હોસ્પિટલમાં મૂકી આવો, એટલે ત્યાં એમની સારવાર પણ સારી થશે અને એમને ખાવા પીવાનું પણ તેઓ જ પૂરું પાડશે. તમે રોજ એકવાર તમારા ધણી પાસે જઈ આવજો એટલે થયું.” તેનો આ ઉપદેશ મારા ધ્યાનમાં પણ ઉતર્યો, અને મેં કહ્યું:—“બાઈ! એ બધી ખરી વાત, પણ હું અબળા જાત છું અને મુંબઈથી જરા પણ જાણીતી નથી; તો જો બની શકે તો આટલી વ્યવસ્થા તમે જ કરી આપો, તો તમારો જ પાડા” તરત તેણે એ કામ પોતાના માથા પર ઉપાડી લીધું, અને વળતે દિવસે તેની સાથે જઈ હું મારા ધણીને જોડકા-દાસ તેજપાલ હોસ્પિટલમાં રાખી આવી. મારા દૃષ્ટ્યમાંની ચિન્તાનો એથી ધણેક ભાર ઓછો થઈ ગયો. બે મહિનાથી જે ઉંઘ સાથે મારું વૈર બંધાયું હતું, તે ઉંઘ-નિદ્રાદેવીએ-આજે મારાપર પૂર્ણ કૃપા કરી.

“જે દિવસ વીત્યા; બે દિવસમાં હું મારા ધણી પાસે ચાર વાર જઈ આવી હતી; અને જોયું તો હોસ્પિટલમાં મારા ધણીની સારી સંભાળ લેવાતી હતી. લાલજીએ હોસ્પિટલના એક્સિસ્ટન્ટ ડોક્ટર તથા નર્સ સાથે તે મઠે કાંઈક બંદોબસ્ત કર્યો હતો. બે દિવસ વીત્યા પછી મેં લાલજીને કહ્યું:—“બાઈ! હવે તો મારો પાછો નોકરીપર જવાનો વિચાર થાય છે. નોકરી કરવાથી પેઠિયું ત્યાંથી નીકળશે અને જે પગાર મળશે તે તમારા કર્મમાં ભરી દેવાશે, એટલે બાડું પણ હાલ તરત ઉતારી નાખવું સારું છે. એ સારા થઈને આવશે, એટલે પાછી ક્યાંક ઓરડી રાખી લઈશું.” મારા આ વિચારને જાણી લાલજી કેટલીકવાર સૂઝી વિચારમાં પડી ગયો, અને ત્યાર પછી તેણે કહ્યું:—“જીએને, હું વાંઠો છું અને તેથી મારે પોતાના હાથે જ ચૂલો ફુકવો પડે છે. વીસીનું ખાવાનું મારી તબીબતને અનુકૂળ આવવું નથી. મારું કોઈ ખાનાર પીનાર છે નહિ અને પગાર પોણેસોનો મળે છે; એટલે બીજાને ત્યાં નોકરી કરવા જાઓ તેના કરતાં મને જ રાંધીને જમાડો તો શું ઓટું છે? ધરનો ગયો ખર્ચ અને બાડું વગેરે હું જ આપીશ અને જે વીસ રૂપીઆ મેં આપ્યા છે, તેને કર્મ માનવાની કાંઈ પણ અગત્ય નથી. આવા દુઃખના સમયમાં કોઈ પણ નિરાધારને સહાયતા આપવી, એ મનુષ્ય માનનો ધર્મ છે. પછી તો જો તમારો વિચાર.”

“આ તેની માગણીમાં કાંઈ પણ ગેરવ્યાજબી જેવું ન હોવાથી મેં તરત તેની માગણી સ્વીકારી લીધી અને બીજા દિવસથી જ તે મારે ત્યાં જમવા લાગ્યા.

અમે આ રીતે પરિચયમાં આવ્યાં, એટલે અમારી આરટીએ પડખાપડખ હોવાથી ધણીક વાર વચ્ચેનો દરવાજો અમે આવવા જવાની સગવડને ખાતર ઉઘાડી નાખતાં હતાં. એ વેળાએ દુઃખોવડે મારું હૃદય દગ્ધ થયેલું હોવાથી મારો ઉત્સાહ પણ મરી ગયો હતો; એટલે અઘાપિ મારા હૃદયમાં કોઈ પણ પ્રકારની કુવાસનનો ઉદ્ભવ થયો નહોતો. લાલજનો અને મારો આટલો પરિચય હોવા છતાં અઘાપિ તેના હસ્તનો મારા શરીરને કિંવા મારા હસ્તનો તેના શરીરને ભૂલેચૂકે પુણુ સ્પર્શ થયો નહોતો. એક દિવસ તેના અત્યાચ્છથી હું તેની સાથે નાટક જોવાને ગઈ અને અમે વિકટોરિયામાં બેઠાં. તે દિવસે જ અમારા પરસ્પર સહજ સ્પર્શનો યોગ આવી ગયો, પણ તે સ્પર્શ શાંત-હંડો હતો.

“મને ઑર્થોસ્ટ્રામાં બેસાડી, લાલજ પોતે નાટક ખલાસ થયે મળવાનું કહી ચાલ્યો ગયો અને જ્યારે મેં તેને રંગભૂમિપર રાખના પાઠમાં આવેલો જોયો ત્યારે જ મારા નજીવામાં આવ્યું કે તે નાટકમાં એક નટ તરીકે નોકરી કરતો હતો. પ્રથમથી જ તે દેખાવડો તો હતો જ, અને તેમાં વળી નાટકના સફેદા અને ઝીક-ડીકીના ચળકતા પોશાકે તેને સંપૂર્ણ સુંદર અને આકર્ષક બનાવી દીધો હતો. હું તેના પાઠને જોઈને પૂર્ણ પ્રસન્ન થઈ ગઈ. નાટક પૂરું થતાં પાછાં અમે ગાડીમાં બેઠાં અને રાત્રે ત્રણ વાગે ઘેર આવ્યાં નાટકમાં જે ત્રણ એક્ટ્રેસો હતી, તેમની વાત નીકળતાં મેં તો એવો જ અભિપ્રાય દર્શાવ્યો કે;—“બળ્યું, પીટયાં જોરાંને ત્રે હજારો ભાયડા આગળ નાચવાનું ને લટકા મટકા કરવાનું કેમ કાવતું હશે? આ તે બાયડીઓ કે બાયડાઓ! મારા જેવી તો ગભરાઈને મરી જ નથા!” લાલજએ મારા આ શબ્દ વિરુદ્ધ કોઈ પણ શબ્દ ન ઉચ્ચાર્યો.

આવી રીતે બે ચાર વાર નાટકમાં જવાનું થયું અને ચાર પાંચ વાર મહાલક્ષ્મી અને પાલવાની સહેલ કરવા પણ મને તે લઈ ગયો; ત્યાં ચાહે કોઈ પીવાનો પ્રસંગ આવ્યો અને અત્યાર સુધી અમે જે એક બીજા સાથે મર્યાદાપૂર્વક બોલતાં અને વર્તતાં હતાં, તેમાં કેટલેક ભાગે વિનાશનો પ્રવેશ થતાં મર્યાદાનો ભાગ ઓછો થવા લાગ્યો. અમારો આ સંગંધ એવો તો યુક્ત રહી શક્યો કે, માળામાંના કોઈ પણ મનુષ્યના મનમાં મારા વિષે કશી પણ શકા આવેલી નહોતી. રાત્રે ફરવા જવું હોય તોપણ પાટોસણોને તો હું એમ જ જણાવતી કે, ‘એમની તબીયત જરા લઘુરે બગડી છે, એટલે રાત્રે હોસ્પિટલમાં તેમની પાસે જ સૂવા જવું પડશે’ અને સવારમાં કોઈ પૂછવું, તો એમ જ જણાવતી કે, ‘સવારમાં બેઠી ઉઠીને ચાર વાગે હું આવતી રહું છું.’ પણ જે એમ કહેવામાં આવે છે કે, ‘પાપ છતું રહેવું નથી. તે તો માયાપર ચઢીને બેઠો છે.’ તે કથનની સત્યતાને અનુભવવાનો પ્રસંગ અદ્ય સમયમાં જ બ્યાવીને ઉપસ્થિત થયો; અને તે પ્રસંગના પ્રતારે જ મારો અધ.પાત થઈ ગયો.

“બનાવ એવો બન્યો કે, મારા ધણીની માંદગી બંધકર થતી ગઈ અને બીજી તરફ હું ગર્ભવતી થઈ. જો એવી જ રીતે ચાર માસ વીતી નથ તો પછી પાપના પ્રકાશને અટકાવવાનો કોઈ ઉપાય થોજી શકાય તેવી આશા નહોતી. પણ એટલામાં હોસ્પિટલમાં જ મારા ધણીનો અંતકાળ થઈ ગયો અને હું રંગભૂમી. મારા ધણીની ઉત્તરક્રિયાના અર્ચનો લાલજએ બંદોબસ્ત કરી આપ્યો. તેરમું વગેરે થઈ ગયા પછી લાલજને મેં કહ્યું:—“તમે નજીવો છો કે અત્યારે મારી શ્રી

અવસ્થા છે? પાપના ઘડાનો પૂટવાનો સમય આવી ચૂક્યો છે, એટલે હવે આપણા બચાવનો કોઈ માર્ગ આપણે શોધવો જ નોંધ્યો. ગર્ભપાત કરીને બાળહત્યા કરવાની મારી ઇન્છા નથી; એટલામટિ એવે. કોઈ ઉપાય શોધી કાઢો કે ‘સર્પ પશુ મરે અને લાઠી પણ ન પૂટે.’ એના જવાબમાં લાલજીએ જણાવ્યું:—‘પંદરેક દિવસમાં અમારી કંપની કરાચી જવાની છે, તો તું પણ ચાલ મારી સાથે. હું જઈશું ત્યાંસુધી તને પાળીશ અને આપણે પતિપત્ની તરીકે જ રહીશું.’ મને એટલું જ નોંધવું.

“કંપનીને ઉપડવાને બે દિવસ બાકી રહ્યા, તે વેળાએ મેં મારા પિતાને એક કાળજી લખીને તેમાં જણાવ્યું:—‘મારા પતિનો સ્વર્ગવાસ થયો છે, તેમની ઉત્તરક્રિયા અહીં યથાશક્તિ કરી છે અને મારું મન સંસારમાંથી હટી ગયેલું હોવાથી હું સંસારને ત્યાગી હિમાલય તરફ જઈ છું, મટિ મને શોધવાને પ્રયત્ન ન કરશો. અને મારા પતિના સ્નાન સાથે મારા નામનું પણ સ્નાન કરી નાખજો.’ ત્રીજે દિવસે તો સ્ટીમરમાં હું લાલજી સાથે કરાચી જવામટિ મુંબઈથી ઉપડી ગઈ કરાચી નાટકવાળાઓ મટિ ‘કમાણીનું એક સારું ક્ષેત્ર હોવાથી જો પોતાનાં નાટકો વખણાય તો ત્યાં એક વર્ષ બાળવાને કંપનીના માલિકનો વિચાર હતો. બાગ્ય યેજી કંપનીનાં નાટકો એક પછી એક વખણાવા લાગ્યાં અને તેથી ત્યાંનો એક વર્ષનો મુકામ નક્કી થઈ ગયો. અને કરાચીમાં એક જૂઠું ઘર લઈને નાનકવાડામાં રહ્યાં હતાં અને ત્યાં જ મેં પુત્રને જન્મ આપ્યો. પણ દુર્ભાગ્યવશાત્ તે બાળક બે માસનો થઈને મરી ગયો કે જે આજે જો જીવતો હોત તો બરાબર આઠ નવ વર્ષનો હોત. ત્યાર પછી મને કાંઈ સંતાન થયું જ નથી. એક રીતે મારો પુત્ર ન જીવ્યો, એને હું ઈશ્વરની કૃપા જ માનું છું.

• “મારા પુત્રના મરી જવા પછી કરાચીમાં લાલજી કેટલાક મવાલી દોસ્તોની એવી જુરી સોળતમાં પડી ગયો કે, તેનો આખો પગાર દારૂ અને ભૂગારમાં જ ઉડી જવા લાગ્યો અને ઘરમાં ખાવા પીવાના સાંસા પડવા લાગ્યા. તેના સ્વભાવમાં પણ એટલો બધો ફેરફાર થઈ ગયો કે, જે લાલજી એકવાર મને જોયે સાદે પણ બોલાવતો ન હોતો, તે જ લાલજી હું કોઈ ઉપદેશની વાત કહું તો તરત એલફેલ બકવા મંડી જતો અને કોઈ કોઈ વાર તો હાથચાલાકીપર પણ આવી જતો હતો. એક બે વાર તો આ કંટાળાથી હું આપઘાત કરવાના વિચારપર આવી ગઈ, પણ પાછું મનને વાળ્યું ગાને બાગ્ય સાથે લડવાને નિશ્ચય કર્યો. એક બે વાર લાલજીને છોડીને ચાલ્યા જવાની ઇન્છા થઈ, પણ પુનઃ હૃદયે ઉપદેશ આપ્યો કે, ઘર ઘર માદીના ચૂલા છે. ‘ઔરતને ખસમ ક્રિયા, તો કે બહોત જુરા ક્રિયા—કરકે છાડ દિયા, તો ઉસ્સેલી જુરા ક્રિયા!’ એકને છોડી, બીજા પાસે અને બીજાને છોડી ત્રીજા પાસે જઈ, એ તો ચાખખી વેશ્યાવૃત્તિ જ કહેવાય. પ્રમાદથી થયેલું એક પાપ પણ મારા હૃદયને ડંખ્યા કરવું હતું, એટલે બીજું પાપ વ્હોરવાની હિંમત કેમ ચાલી શકે?

મેં નાટકમંડળીના માલિકની મુલાકાત લીધી અને તેને બધો વૃત્તાંત કહી સંભળાવી ગમે તેટલા થોડા પગારે પણ મને નાટકમાં નોકરી રાખવાની માંગણી કરી. તેને દયા આવવાથી હું નાટકનો કકો પણ બજીતી ન હોવા છતાં મને ત્રીસ રૂપીઆના પગારે નોકરી રાખી લીધી અને અજમાયશ તરીકે એક બે નાના

પાર્ટ પણ આપ્યા. એ કંપનીનાં ઘણાં ખરાં નાટકો મેં જોયેલાં હોવાથી અને ધરમાં પણ હમેશા નાટકની વાતો થતી હોવાથી એ પાર્ટોમાં મારો સાધારણ વિષય થયો. એવામાં ચીફ કેરેક્ટર કરનારી એક એક્ટ્રેસ નીકળી જતાં તેના પાર્ટનો ચાન્સ મને આપવામાં આવ્યો અને તેની જગ્યા સોળ આના નહિ તો બાર આના જેટલા પ્રમાણમાં મેં સંભાળી લીધી. તે એક્ટ્રેસને દોઢસોનો પગાર હતો, એટલે મને એસોનો પગાર કરી આપવામાં આવ્યો, અને હું તેથી સંતુષ્ટ હતી. લાલજી ઘરમાં આવતો, ખાતો અને રહેતો, પણ તે પૈસા આપતો ન હોતો; અને જ્યારથી મારો પગાર આવવા માંજ્યો ત્યારથી મેં પણ કોઈ વાર પૈસાની માંગણી કરી નહોતી. એકવાર નાટકમાં નાચનારી બૈરીઓને જોઈને મને જે અભયબી થતી હતી, તે જ પ્રસંગ મારા માથાપર આવી પડવાથી હવે મને મારા વિષે પણ અભયબી થવા લાગી. ‘પીપળ પાન ખરંતાં હસતી કુંપળિયાં, અમ વીતી તુજ વીતશે, ધીરી બાપળિયાં!’ એ જગત્પ્રસિદ્ધ કહેવતની સત્યતાનો મને પોતાને અક્ષરે અક્ષર અનુભવ મળી ચૂક્યો.

“સાંભળી, બહેન મારી કર્મકથા? તે દિવસથી નાટકમાં નાચું છું, કમાઈ ખાઈ છું. અને બાયડી લાલજી શેઠની કહેવાઈ છે. ‘આવો જવો મેહમાન, જે ધર હય તુમારા; ખિચડી લાઓ ગાંઠડી એર ખર્તન હમારા; કોઈ આકે પૂછે કોન હય? મહમાન હમારા!’ એવો જ મારો હિસાબ છે આ કુખમાં પણ એટલું હું સુખ માતું છું કે, આ નાટકમાં ફાવી જવાથી અને ગુજરાન જોયું મળી રહેવાથી આ પાપી પેટ માટે કોઈ ત્રીજા પુરુષનું મોહું મારે અસાર સૂઝીમાં જોડું પડ્યું નથી અને તેવો પ્રસંગ આવતાં પહેલાં મોત આવી જાય તો વધારે સારું, એવી જ મારી ઇચ્છા છે. જે એક પાપ યદ ગયું છે તે હજી પણ મને એટલું બધું સાલ્યાં કરે છે કે, તેની વેદનાને હું કે મારો ઈશ્વર જ જાણે છે; પણ એનું કોઈ પ્રાયશ્ચિત્ત જ નથી, એટલે લાચાર !

“નાટકવાળાના જળમાં અને નાટકના ધંધામાં પડવાથી મને જે બીજી એક મોટામાં મોટી હાનિ થઈ છે, તે ધર્મની છે. લાલજી મહિરાપાની અને માંસભક્ષક છે અને તેને સ્પર્શસ્પર્શની કાંઈ પરવા જ નથી. જો કે મેં અઘાપિ મહિરા કે માંસને હસ્તસ્પર્શ પણ કર્યો નથી, છતાં તેની સાથે મારો એવો સંબંધ છે, કે મારા શરીરને હું સર્વથા પવિત્ર માતું તો તે મારી ભૂલ જ કહી શકાય. નાટકના ધંધાથી બીજા જે ગેરલાભ થયો તે એ કે, રોજના ઉત્તગરા કરવાના હોવાથી ચાહે કંઈ અને બીડી પીવાનું વ્યસન મને પણ ચોંટ્યું, અને તેનું પરિણામ એ થયું કે, સુબધમાં મારા છુરા વખતમાં મારું શરીર જેટલું દુષ્પુષ્ટ અને બળવાન હતું, તે દુષ્પુષ્ટતા અને બળ આજે મારા શરીરમાં નથી. તે સમયની તેજસ્વિતા પણ ચાલી ગઈ છે અને તેના સ્થાનમાં નિસ્તેજસ્વિતા અને શ્યામતાની છટા છવાઈ ગઈ છે. નાટકમાં મને બીજા પણ કેટલાક કડવું અનુભવો મળ્યા છે, પણ મારું હૈયું ઠેકાણે હોવાથી હું કોઈની લાલચમાં લપટાણી નથી અને વિશેષ અનીતિના ખાડામાં ઇતરી પડી નથી, પરંતુ બધી અબળાઓ એવા દૃઢ વિચારની હોતી નથી, અને એટલામાટે જ આ ધંધામાં ન પડવાનો, હું કોઈ પણ નાટકમાં, નવી આવનારી નારીને બેધડક ઉપદેશ

આપું છું. એક કવિએ નાટકવાળાની સ્ત્રીની સ્થિતિને દર્શાવનારી એક ગજલ લખી છે, તે આ પ્રમાણે:-

ગજલ

- બધેથી અવતાર અખળાનો પતિ જો નાટકી પામી;
- ઉભી છે ગાય જાણી થી બચકર ખાટકી સ્થામી-બધે.
- કરે જે વાત મોટી તે બધી ખોટી કસોટીથી;
- મળે છે દાળ ને રોટી, સહુ સંસાર સુખ વામી-બધે.
- પતિ ધારે લંગોટી, સ્ત્રી લહે વસ્ત્રો કહો ક્યાંથી?;
- પડે સમણાં ધરણાંનાં, હૃદયમાં વેદના જામી-બધે.
- બધ્યાં એ સર્વ સુખ પણ, જો મળે કે સ્વાદ પ્રીતિનો;
- નથી એ પ્રેમ પણ મળતો, ચતાં પરદારેત સ્વામી-બધે.
- કહે છે પ્રેમ જીવન સુંદરીનું એક, બવમાંહી;
- જતાં તે જીવતાં મૃતુની અવસ્થા હાથ! હું પામી-બધે.

“આ તો યઈ નાટકવાળાની સ્ત્રીની અવસ્થા, પણ જે સ્ત્રી પોતે જ નાટકવાળી હોય, તેની દુર્દશામાં શી ક્યારા રહે વારુ? કદાચિત્ સૌન્દર્ય, મધુર સ્વર અને ઉત્તમ હાવભાવ હોય તો એક સ્ત્રી નાટકમાં નામના અને પૈસા મેળવી શકે છે, પણ તે સાથે તે અનીતિના એટલાબધા જાડા ખાડામાં ઉતરી જાય છે કે અંતે તેનું પરિણામ બહુ જ દુઃખકારક આવે છે. મારી પણ અંતે શી દુર્દશા થવાની છે, તે પ્રશ્ન જાણે! પરંતુ ‘સાથે ગળી છઠ્ઠરી, ખાય તો મરે ને મૂકે તો આંધળો થાય’ એવી મારી હાલત હોવાથી મારાથી આ ઘંધાને છોડી રાકાય તેમ નથી અને પિયરિયાંમાં હવે મારાથી જવાય તેમ નથી. બહેન અંપા! તમારી સ્થિતિ મારા કરતાં બહુ પ્રકારની છે; જો તમે પાછાં ઘેર જાઓ, તો હું નથી ધારતી કે, તમારી માતા તમારો અસ્વીકાર કરે; તેમ જ સાસુરિયાંમાં પાછાં સમાતાં પણ મારા ધારવા પ્રમાણે તમને વાંધા આવે તેમ નથી. હજી પણ ત્યાં આલ્યાં જાઓ, તો વધારે સારું; ધણી નાદાન છે તો જે વર્ષ પછી સાનવાળો થઈ જશે અને બધી બીના ટંકાઈ જશે-ગમે તેવી પણ ધણીની હાથા અખળાને જેટલી લાજકારક છે, તેવો સાર આ સ્વહંદ અને અયોગ્ય સ્વતંત્ર જીવનમાં નથી. પછી તો જેવો તમારો વિચાર!”

લલિતાના આત્મકથન અને ઉપદેશનું મારા હૃદયમાં તાત્કાલિક એવું તો પરિણામ થઈ ગયું કે, મારી વૃત્તિ અજબિજાન થવા લાગી. ‘હું પાછી ઘેર જઈશ? મારી સાસુ અને મારી માતા કોઈ પણ જાતનો કપકો આપ્યા વગર મારો સ્વીકાર કરશે કે? હા, જો હું માફ માગીશ અને રડી પડીશ, તો અવશ્ય તે બંને મને સ્વીકારશે અને મારો જન્મરો સુધરશે, પણ અહીંથી આ નાટકનો માલિક મને જવા દેશે કે? શું હું કોઈની વેચાણ છું? મારી ઇચ્છા હોય, તો અલારે જ અહીંથી નીકળી જવાને હું સુખિયાર છું-મને કોણ અટકાવનાર છે? પણ જ્ઞાનનગરમાં પણ ‘આ ભાગી ગયેલી અંપા’ એમ કહીને લોકો મારી તરફ આંગળીઓ ચીંધવાના અને મારી નિંદા પણ કરવાના જ. નિંદાથી લાજ છે અને નિંદાથી હૃદય છે. નિંદાના બચથી લોકો આડે માર્ગે જતા અટકે છે અને નિંદા આડે

માર્ગે ઉતરેલા લોકોને પાછા સારાં ટાળામાં ભેગાં થતાં અટકાવે છે. પણ નિંદા તો રાજની પણ થાય છે, એટલે એવી નિંદાથી ડરતું નકામું છે. એ તો લોકો ચાર દિવસ બાંધી બસાડીને પોતાની મેળે જ છાનાં થઈ જશે! ત્યારે હવે સવાલ ફક્ત એટલો જ બાકી રહ્યો કે, નાટકના વ્યવસાયમાં આગળ વધતું કે જન્મ-ભૂમિની દિશામાં પાછાં હટતું? નાટકમાં રહીને બગડેલા જીવનને વધારે બગાડતું કે જગ્યા ત્યાંથી સવાર માની ઘેર જઈ બગડેલા જીવનને સુધારતું? મને મારા અંતઃકરણ પાસેથી તત્કાળ એ ગુંચવાડા ભરેલા સવાલનો જવાબ મળી શક્યો નહિ, હું ધ્યાનમગ્ન થઈ ગઈ અને મારા ઓરડામાં જઈ એ વિષે વિચાર કરતી જ કોચપર માથે હાથ દબાવે પડી રહી.

પ્રકરણ ૬ હું

હું સતી સીતા !

છવટે મારો એવો નિશ્ચય થયો કે, હાલ તરફ તો નાટકના સ્વીકારેલા નવીન વ્યસાયનો સ્વયં અનુભવ લેવો અને તેમાં જે નિરાશા કે નાસીપાસી મળે તો જ ગૃહના માર્ગમાં વિચરતું-જગતનો અનુભવ મેળવવાનો જે પ્રસંગ ગમે તે પ્રકારે પ્રાપ્ત થયો છે, તેને તેનો કાંઈ પણ લાભ લીધા વિના ફરથ તો જવા ન જ દેવો. આ મારા વિચારો મેં લલિતાને જણાવ્યા અને તેથી તેણે ‘માણસ વાળું વળતુ નથી, પણ હારું વળે છે’ આ સિદ્ધાન્તને હૃદયમાં સ્થાન આપ્યું. તે દિવસ પછી મને કોઈ વાર પણ ઉપદેશનો એક પણ શબ્દ કહ્યો નહિ, અને મને પ્રેમપૂર્વક અભિનય આદિ શીખવવા લાગી. થોડા જ દિવસમાં એટલે કે લગભગ પંદર દિવસના અવધિમાં માલિકે રીહર્સલમાં મારું કામ ગેઈ મને સ્ટેજ પર રજૂ થવાને લાયક ધારી લીધી અને જણાવ્યું;—‘હવે આપણે એકાદ અકવા-ડિયામાં આપણી નવો ખેલ મૂકીશું અને પાસ પણ થશે જ!’

પછી પ્રયોગની તારીખ નક્કી કરવામાં આવી અને લખનૌના ઉર્દુ અખ-બારોમાં તેના ઇસ્તેહાર (જહેર ખખર) પણ છપાઈ ગયા. એ જહેર ખખરમાં જે એક ખાસ ધ્યાન ખેંચનારી બીજા હતી તે એ કે, કઈ કઈ એક્ટ્રેસ ‘રામ-લીલા’ નામક નાટકમાં કઈ કઈ ભૂમિકા ભજવી ખતાવવાની છે, તેનો નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો:—

સીતા-નઈ એક્ટ્રેસ મિસ મેનકા	સુલોચના-મિસ દામિની
મંદોદરી-મિસ ચમેલી	કૈકેયી-મિસ મોતીબન
મંથરા-મિસ યમુના	

હું આગળ જણાવી ચૂકી છું તેમ એક્ટ્રેસોની હારમાં આવતાં અને સ્ટેજ-ભૂમિ પર ભૂમિકા ભજવવાનો સમય આવી લાગતાં જ બીજી એક્ટ્રેસો પ્રમાણે મારું પણ નહું નામ નિર્માણ થઈ ચૂક્યું. હું મિસિસ કેવલાને બદલે મિસ મેનકા બની ગઈ! કુમારિકા પત્ની થઈ શકે છે, પણ પત્નીને કુમારિકા ખતાવવાની અદ્ભુત શક્તિ નાટકવાળાઓમાં રહેલી છે, એનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ મને આજે

પહેલીવાર જ મળ્યો ! એક માત્ર એટલો જ હતો કે, વિશ્વામિત્ર જેવા કોઈ શ્રેણીધરને પોતાની કામ્બળમાં સપડાવી સ્વર્ગની અસરના ચેનકા પ્રમાણે કોઈ સ્કન્ધતલાની માતા થવાનું બાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયું નહોતું.

અંતે એક પછી એક દિવસો વીતતા ગયા અને ‘રામલીલા’ નાટકના પ્રયોગનો દિવસ આવી ઉભો રહ્યો. પ્રભાતમાં નિદ્રામાંથી જાગત યતાં શય્યામાં જ અચાનક મારા હૃદયને એ વિચારે આઘાત કર્યો કે, “આજે રંગભૂમિપર મારું પ્રથમ પ્રદર્શન થવાનું છે, તો તે મારા પ્રયત્નમાં મને વિનય મળશે ખરો કે ? હું ગભરાઈ તો નહિ જઈ, શર્મમાં તો નહિ અટવાઈ ? લગ્ન મને કંપાવશે કે સભાતેજ મૂળી બનાવશે, તો મારા આજસૂધીના પરિશ્રમની અને માલિકની મહેનતના ધૂળધાણી થશે-બધાની આસાપર પાણી ફરી જશે ! હે મલો, તું જ આજે મારો સહાયક થાશે અને મને મારા પાઠમાં વિનય આપશે !” રીહર્સલમાં જતાં આજે માલિકે પણ એ જ બલામણુ કરી કે, “જુઓ અંપા ! આજના બેસને બધો આધાર તમારાપર જ છે, મટિ હિંમત રાખજો; કેટલીક વાર નવા એક્ટર્સ અને નવી એક્ટ્રેસો ગભરાઈ જાય છે અને તેથી તેમને પોતાને તેમ જ નાટક કંપનીના માલિકોને બહુ જ તુકસાન થાય છે. સ્ટેજપર જ્યારે પહેલપહેલાં નીકળો ત્યારે તમારે એમ જ ધારણું કે, જાણે આડિયન્સમાં કોઈ છે જ નહિ અથવા તો જેઓ છે તેઓ જાણે કંઈ જોતાં જ નથી. આમ ધારવાથી તમે બેધડક બોલી અને ગાઈ શકશો અને તમારો પાઠ અવરથ પાસ થઈ જશે. જે અડચણ છે, તે માત્ર આજની રાતની જ છે, આજની રાત પસાર થઈ ગઈ, અને એકવાર તમે વખણાયાં, એટલે પછી તો સ્ટેજ તમને રમવાના એક સ્થાન જેવું જ જણાશે; મટિ મનને દૃઢ રાખી ગભરાટને હૃદયમાં પેસવા ન દેશો.”

• રીહર્સલની સમાપ્તિ થવા પછી મારી મૅનિજીંગ લેલિતાએ મારી પીઠ યાજી કહ્યું કે, “બહેન ! જરા પણ ગભરાશો નહિ, એ તો બધું સારી રીતે પાર પડી જશે અને મને સોજો સોજો આના નિશ્ચય છે કે, તમારો આજનો પાઠ વખણાશે, અને તમને તથા મને બન્નેને થશ મળશે. આડિયન્સ તરફ વધારે નજર રાખવાને બદલે સારા એક્ટર કે એક્ટ્રેસમાં અને પોતાના અભિનય ક્રિયા અંગવિક્ષેપમાં વિશેષ ધ્યાન પડેવશો, તો ગભરાટ જેવું તમને કંઈ પણ લાગવાનું નથી.”

રાતે સાડા આઠ વાગે નાટકશાળાનાં દ્વાર ઉઘાડવામાં આવતાં જ ખીલ, ત્રીલ અને ચોથા વર્ગના પ્રેક્ષકો કોઈ શત્રુ પર તરહતા સૈનિકો પ્રમાણે પ્રેક્ષકાની જગ્યા પર તુટી પડ્યા અને કેટલાકો તો જગ્યા મટિ મારામારી પણ કરવા મંડી ગયા. આર્મ્સદાર અને પહેલા વર્ગની બેઠકો રીઝનું હોવાથી ત્યાંના પ્રેક્ષકો પોતપોતાની સગવડ પ્રમાણે અવતા જતા હતા અને શાંતિથી પોતાની નીમેલી જગ્યા પર બેસી જતા હતા. સાડાનવ વાગતાં સુધીમાં તો નાટકશાળા પ્રેક્ષકોથી જભરાઈ જતી કેમકા લાગી. સાડાનવે ટ્રોપ ઉચકાયો અને સીતા-સ્વયંવર-રામનાં સીતા સાથેનાં લગ્નની ઘટના-થી નાટકનો આરંભ થયો. પ્રથમ પ્રવેશમાં તો મારું કંઈ અધિક કાર્ય હતું નહિ પણ પ્રથમ અંકના ત્રીલ પ્રવેશમાં વિલાસભવનમાં રામ સાથેનો પ્રેમસંવાદ થવા પછી અને તેને અનુસરતાં એ વખુ ગાયનો ગાવા પછી મારો પાઠ જરાક ઉચકાયો. મારાં એ ગાયનો વચ્ચ-

મોર થયાં અને તેથી મારા અત્યાર સુધી થયરતા પગો રંગભૂમિ પર સ્થિર થયા. મારા હૃદયમાં નવીન બળ અને શરીરમાં નવીન ચૈતન્યનો સંચાર થયો. એ પ્રવેશ કરી અંદર આવતાં વીંગમાં ઉભેલા માલીકે મને શાખારી આપી, અમેશી તો દોડીને મને બાજી જ પડી અને બીજા એકદિશએ થણુ ધન્યવાદનું દાન કરવામાં પૂરી ઉદારતા બતાવી. એ ચરિ તરફની વાહવાહ સાંભળી એક વાર સ્ત્રીની ભૂમિકા બજવનારા એક નટ-પાત્ર-ના પશ્ચાત્તાપ વિશેની વાંચેલી એક કવિતાનું મને અચાનક સ્મરણ થઈ આવ્યું:-

“આનંદ મેં પ્રથમ બળ્યો વેશ ન્યારે નટીનો,
સાડી ઝાઢી જરિસહિત ને સ્વર્ણપટ્ટો કટીનો;
કંઠે મોતી ખચખચિત ને ભૂષણો સર્વ ખેટાં,
ચાશ્યો ન્યારે નૃપુરહમકે થાય આનંદ ગોટા.
આરીસામાં નિરખિ મુખને રંગિયું રંગ ગોરે,
મુલેશીની શિર પર ધરી ટોપિને બાંધી દોરે;
ગાલે લાલી ગમતી ટિકડી છૂ બનાવીજ કાઢી,
ઘાલી નાકે નય વળિ વરા કાનમાં કાંપ વાળી.
મોહ્યા લોકો વર અભિનયે ડોલાવી મેં ધરાને,
નૃત્યે શીખ્યો ત્વરિત પગમાં બાંધિયા ધૂધરાને; *
ચાર ચાલું લટક મટકે મારી આંખો ઇશારે,
નારી જેવી વસન ભરીને કીધી છાતી વધારે.
આરું સ્વાભાવિક અતિ હૃદય કંઠ માધુર્ય સારું,
આવીને હું વિકટ નખરે પ્રેક્ષકોને મહારું;
મોટા થાતાં પ્રતિદિન મૂછો કાઢવાનો પ્રસંગ,
વર્ણુ એવા સુહૃદય, મમ આ કેટલાએક ઢંગ ?
આતાં જે જે લહરી ચડતી પ્રેક્ષકોમાંહિ ધોર;
હજે તાળી કરથી પિટવે ગર્જતી “વન્સમોર”

આ પાત્રના પુરુષઅતિદર્શક શબ્દોને સ્થળે સ્ત્રીઅતિદર્શક પ્રયોગો થાજ્યો, તો બહુ એ કવિતા કોઈએ મારી એ દિવસની સ્થિતિ દર્શાવવા માટેજ લખી હોયની, એવોજ મને ખાસ થવા લાગ્યો. મેં મારા હૃદયને પ્રશ્ન પૂછ્યો કે-“તે પુરુષ પાત્રને તો સ્ત્રી તરીકેની કેમળતા દર્શાવવા માટે મૂછો મુંડાવવી પડતી અને હૃદય સીલણલો ધારણ કરવાં પડતાં હતાં, છતાં ન્યારે તેને પ્રેક્ષકો હર્ષનાદથી વધાવી લેતાં તો મારા જેવી ખરેખરી સ્ત્રી પાત્રનો તેઓ સત્કાર કરે એમાં શી નવાઈ?” હું સ્વર્ગ અને મારા વચ્ચે માત્ર થણુ આંચળનો ફાસલોજ જેવા લાગી. જેમ જેમ નાટક આગળ ચાલતું ગયું તેમ તેમ મારી ભૂમિકાની પ્રેક્ષકવર્ગમાં સારી પ્રસંસા થવા લાગી. અને તેના સમાચારો વારંવાર બહારથી ફરી આવતાં નાટકનાં સ્ત્રીનરી ખાતાંના કે બીજાં માણસોદ્ધારા અમને ઈન્જન પર સજતા રહ્યા. એવી રીતે વખત જતાં બીજા અંકનો છૂટો પ્રવેશ એટલે કે લોકોમાં અરોહવાટિકાનો સીન આવી લાગ્યો. એ પ્રવેશમાં પ્રેમભિક્ષા માગવા આવેલા રાવણુ શ્રુતિ સીતાનાં તિરસ્કારદર્શક બાણજો પર એટલી તો તાળીએ

પછી કે ન પૂછે વાત ! રાવણ અને ત્રિજઠાના જવા પછી મેં સીતા તરીકે આત્મહત્યાના વિચારથી આ બાણજનો આરંભ કર્યો.

“બસ, ન પ્રાણુ જયગા, ન પ્રાણુપતિ આયગા ! ન રેહાઈ મિલેગી ઔર ન આખરુ બચેગી. હે ઈશ્વર ! કે રેણુસાગર ! આપધાત મહાપાપ હય, પરંતુ ઈસ અપવિત્ર તનમેં ઇસ પાપી પ્રાણુકા આસ અબ અત્યંત સંતાપ હય ! ત્રિજઠા ચિતા નહીં બનાતી હય, કેવળ દિવાસોસે જ બલાતી હય. બેહતર હય કે અપનેહી બાલોકી ફાંસી લગાવું, ઔર સરસે યે બલા ટાવું !”

તે વેળાએ પ્રેક્ષકો શાંત અને શોકાતુર બની ગયા, એટલી સારી મારા બાણજની અસર થઈ ગઈ. અહીં સીતા આત્મહત્યાનો ચત્ન કરે છે, પણ એટલામાં હનુમાનજી મગ્ન થઈ સીતાને રામની મુદ્રિકા સાથે આશ્વાસન આપી એ અનર્થને ટાળે છે અને પ્રવેશ પૂરો થાય છે. આ પ્રવેશ બળવી આવ્યા પછી રંગભૂમિ પરના મારાથી સો યોજન દૂર વસતા સારા કૃત્રિમ સીતા તરીકેના દર્શાવેલા સતીત્વ અને આત્મહત્યાના પ્રયત્નનું સ્મરણ થતાં મને હસવું આવી ગયું ! આ તો એવાજ ઘાટ થયે કે:-

“જે નરિણી બાળકમાં તણે લાજ દામ કમાય છે,

નાટકનિલયમાં આવોને સીતા બની તે ગાય છે;

* નિજ લાજકાજ હજાર જન સામે કઠારી ખાય છે,

એ વિશ્વનું વૈચિત્ર્ય છે, વેશ્યા સતી પણ થાય છે !” (અમૃત)

હુંકામાં એટલું કહેવું બસ છે કે, મારા નાટ્યજીવનનું મંગલાચરણ સારું થયું. નાટક વખણાયું અને મારો પાઠ પણ સારી રીતે વખણાયો. એનું એક બીજું કારણ એ પણ હતું કે, સીતાનો પાઠ તે એક સતી સ્ત્રીના પાઠ હોવાથી એ પાઠમાં વધારે લટકમટકની આવશ્યકતા નહોતી અને હિંદુ પૌરાણિક નાટક હોવાથી બાપા પણ હિંદી હતી, એટલે ગાડું ગબડી ગયું. હું અઘણિ નાટ્યકલામાં અધિક પ્રવીણ ન હોવાથી અને હું બાપાનું પણ મેં સારું જ્ઞાન ન મેળવેલું હોવાથી જે ‘અક્ષિરેહિર્સ’માંના નૌરાખાના કે ‘શહીદનાજ’માંના સહજાના પાઠને બજવાની નોખત આવી હોત, તો પ્રથમ પ્રયત્નમાં મને આટલો વિજય મળી શક્યો હોત કે કેમ, એ શંકા જ છે. સર્વથી વિરોધારી મને વિજયિની કરનારું મારું કંઠમાધુર્ય હતું, એ પણ મારે અહીં ખાસ કરીને જણાવવું જ જોઈએ. સારું થયું કે એ પાઠ મળવાથી જેમ મારી પ્રતિષ્ઠા જળવાઈ, તેમ જ એ પાઠ પ્રથમ આપવાથી માલિકની આખરુ પણ સચવાઈ ગઈ. એ દિવસથી ચીબાવલા અને ટચાક એકટરો પણ મારી હાંસી કરતા અટક્યા અને આપણો બાવ વધવા સાથે પોજીશન પણ વધવા માંડ્યું ! એ દિવસ પછી માલિકની મારા પરની કૃપાદષ્ટિ પણ વધવા લાગી. એ તો દુનિયાનો કાયદોજ છે કે, ‘આમ બહાલું નહિ પણ સહુને કામ જ બહાલું લાગે છે !’

સીતાનો પાઠ બજવતાં મને જે એક બીજા વિશિષ્ટ વિષયનો અનુભવ થયો તે એ કે, આ જગતમાં દુરાચારીઓ કરતાં સદાચારી મનુષ્યોની સંખ્યા ઘણી જ ઓછી હોવા છતાં નાટકમાં જ્યારે જ્યારે પણ ધર્મની પ્રશંસાનાં અને ખાષ પ્રતિ તિસ્કાર દર્શાવનારાં તેમ જ સત્યના મહત્વને બતાવનારાં અને

અસત્યને વખોડનારાં વાક્યો બોલાતાં હતાં ત્યારે ત્યારે પ્રેક્ષકોની તાળીઓની ગર્જનાથી નાટકશાળા ગાજી ઉઠતી હતી; અને રાવણ જ્યાં પાત્રપર ધિક્કાર વર્ષા-વવાનો બાવ પણ પ્રેક્ષકો બતાવતા હતા. પણ એતું મારા હૃદયમાં કંઈક બીજું જ પરિણામ થયું. મને તો એનો બાવાર્થ એવો જ જણાયો કે, જગતના લોકો ધર્મ કિંવા સત્ય કરતાં ધર્મ અને સત્યના આડંબરને જ વધારે આહવાર છે. પોતે ગમે તેવી અનીતિનું ગુપ્ત આચરણ કરશે, પણ જો તેની અનીતિનું, અનીતિને ટાળવાના ઉદ્દેશથી, કોઈ સ્પષ્ટ રાખડોમાં દર્શન કરાવશે, તો તેને તેઓ અસત્ય, અશ્લીલ અને બીભત્સ કહી, નીતિનો મિથ્યા આડંબર બતાવી, જાણે પોતે મહા નીતિશાસ્ત્રી અને ધર્માત્મા હોય, તેવા રોળ દેખાડતાં જરા પણ શર્માશે નહિ. સર્વ એકાકાર કરવાનો બીજાઓને ઢોલ વગાડીને ઉપદેશ આપવા છતાં અને પોતે મહાન સુધારકોમાં અપવા છતાં વખત આવતાં નતિમંડળના નિયમેને આધીન થઈ દેહશુદ્ધિ ને પ્રાયશ્ચિત્ત કરી પોતે મુંગે મોઢે માથું મૂક બોડાવશે; પણ નતિ-બંધનને પાળનારા બીજાઓની તે જ મહાશયો નિર્લજ્જતાથી મશ્કરી ઉડાવશે અને ‘મિયાં ગિર ગયે પણ ટંગડી લેયો’ના શુભારથી રોળ મેા બતાવશે ને બતાવશે જ ! સ્ત્રીઓ સતી સ્મૃતિ, અનસૂયા અને સરવિત્રીની સહસ્ર સુખે પ્રશંસા કરશે, પણ પોતે ગમે તેવા અનાચારમાં સંચરશે. આ બધી મને તો અધપરંપરા જ દેખાય છે. પોતે અનીતિમય હોવા છતાં નીતિનો દંભ દર્શાવે, ધર્મહીન હોવા છતાં ધર્મને બાજુ રંગ બતાવે અને અસત્યવાદી હોવા છતાં સત્યના વાદને સુખમાં લાવે, એ મારા વિચાર પ્રમાણે તો ભયંકર અનીતિ, ભયંકર અધર્મ અને ભયંકર અસત્ય છે. પાપી જો પોતાના પાપને નિષ્કપટતાથી સ્વીકારે, તો તે જ અદ્વિતીય જ સત્યવાદી છે, એમ કહેવામાં કોઈ પણ ખટારનો પ્રત્યવાય નથી. જ્યાં સૂધી અનીતિનાં આબિહૂળ સત્ય ચિત્રો આલેખીને તેનાં ભયંકર પરિણામોનું જનસમાજને જ્ઞાન આપવામાં આવશે નહિ અને આડંબરશીલ જનસમાજ જ્યાં સૂધી એવાં સત્ય ચિત્રોને અશ્લીલ નામ આપતો અટકશે નહિ, ત્યાંસૂધી અની-તિનું આ સસારમાંથી જડમૂળથી તો કદાપિ ઉચ્છેદન થવાનું નથી તે નથી જ.

શનિવારે ‘રામલીલા’ નાટકનો પ્રથમ પ્રયોગ થઈ જવા પછી સોમવારે નાટક કંપનીનો માસિક હાથમાં કાગળિયાનું એક બંડલ લઈને મારી પાસે આવ્યો અને કુરસીપર બેઠા પછી કહેવા લાગ્યો કે;—“મિસ આંપા! મને તમારા કામથી ખૂરતો સંતોષ મળેલો હોવાથી હું આજથી તમારા પગારમાં દશ રૂપિયાનો વધારો કરી આપું છું અને આ બીજો સીતા કરતાં પણ નાટ્યકળાની દૃષ્ટિથી વધારે સારો ‘અમૃત’ નાટકમાંનો આઈનેસનો પાઠ આપું છું કે જે તમે પૂરી ચાલાકીથી ભજવી બતાવશો, એવી મને દૃઢ આશા છે. આ પાઠથી વળી તમને વધારે સારો આનંદ મળશે.”

“આ મેહરબાનીમાટ હું આપતો ઉપકાર માનું છું; મારાથી બનશે તેટલો સંતોષ આપીશ.” મેં કાગળિયાનું બંડલ લઈને વિનયથી ઉત્તર આપ્યું.

અમારા માસિકની ચાર પાંચ ગાડીઓ હતી, એટલે તે જ દિવસે સાંજે અમને અમાદવંદ્ર મને અને મારી સખી અથવા ગુરુ હલિતાને ગાડીમાં બેસાડીને ફરવા લઈ ગયા. સાંજે પાંચ વાગે નીકળેલાં અમે દિલકુશા, સ્ટેશન, વિક્ટોરિયા પાર્ક આદિ સ્થાનોની હવા આઈને લગભગ સાડા આઠ વાગે પાછાં આવ્યાં. તે દિવસે

મારો અને લલિતાનો બન્નેનો કાંઈ પાઠ ન હોવાથી લલિતાને આમડ કરીને મેં મારા સ્વપ્નમાં જ બેસાડી અને અમે બન્નેએ સાથે જ બેસીને ભોજન લીધું. ભોજન પછી પાન બનાવતાં લલિતાએ કહ્યું કે:—

“બહેન ચંપા! આને સાંઝે દિલકુશાના ખંડિયેર પાસે જ્યારે આપણે ગાડી ઉભી રખાવી હતી, તે વેળાએ સ્ક્રામને બાંકડાપર બેઠેલા લડંગાઓ તારી કેવી તારીફ કરતા હતા, તે તે કાંઈ સાંભળી કે?”

“સીતાના પાઠ વિષે તેઓ કાંઈ વાતચીત કરતા’તા ખરા, પણ તે વેળાએ આપણા માલિક સાથે હું પણ વાતચીતમાં રોકાયેલી હોવાથી તે હું બરાબર સાંભળી શકી નહોતી.” મેં જવાબ આપ્યો.

“તેમાંના એકે મંગળાચરણમાં જ એવો ઉદ્ગાર કાઢ્યો કે, ‘સાધી ઇસ નઈ રંડી એનકાને તો સીતા કે કમરે કમાલ કર દિખલાયા; ગાના તો વો સુરીલા ઓર જમાવટકે સાથ ગાતી હય કે, કલકતેકી ઓહરનન ઓર દેહલી-વાલી હશમતબનકોલી શર્માતી હય! કમખત નાહકવાલાલી અચ્છા પરીન્દા પકડ લાયા હય’ આમાં સાધી અને રંડી એ બે શબ્દો ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાના છે.” લલિતાએ તે તારીફનો પુનરુચ્ચાર કરી સંભળાવ્યો.

“આ તે મુઠ્ઠા પ્રસાસા કે નિંદા? મને સાળી અને રંડી કહેવાનો એ પીટ્યા બામટાઓને શો અધિકાર હતો?” હું જરાક છેડાઈ ગઈ.

“ગાંડી રે ગાંડી! અરે નાદાન! આ તો જેમ સરકાર તરફથી લાયકીવાળા મુહુરતોને સર, રાવ બહાદુર, આઈ. સી. એસ. વિગેરે ખિતાબો આપવામાં આવે છે, તેવા જ તમારાખીનો તરફથી લાયકીવાળાં એક્ટર અને એક્ટ્રેસોને મળતા માનપાનના ખિતાબો છે ખિતાબો, સમજ? જેમ અતિશય હર્ષ થવાથી આખમાંથી આંસુ નીકળી આવે છે, તે જ પ્રમાણે એ લોકોના મુખમાંથી જેના પાઠને જોઈ ઘણી જ ખુશી હાસિલ થઈ હોય, તેની તારીફમાં આવા કુતુમ સમાન કોમળ શબ્દો ખરી પડે છે. જે એક્ટર કે એક્ટ્રેસ સ્ટેજપર સારું કામ કરી નય છે, તેના કપાળમાં તમારાખીનોની આવી ગાળો ખાવાનું અવશ્ય લખાય છે. ન વખણાયલી એક્ટ્રેસ ‘બિચારી’ કહેવાય છે અને વખણાયલી નદી પ્રેક્ષકોની ‘સાળી’ થાય છે. કોઈ કોઈ વાર તો તારીફ તરીકે બોલાતી એ ગાળોનું થર્મામીટર એટલી ઉંચી ડિગ્રીએ ચઢી નય છે કે, તે શબ્દોનો ઉચ્ચાર કરતાં મારી જીભ અચકાય છે. તારે આવા શબ્દોથી જરા પણ મબરાદું નહિ; કારણ કે, આ શબ્દો તો તારા બાવી વિજયની નિશાની છે; તારે એ બરાબર સમજી રાખવું કે, એક એક્ટ્રેસ તરીકેની તારી સફળ નિંદગાની છે.” લલિતાએ પોતાની નિલની ગંભીરતાને ત્યાગીને આજે પહેલી વાર જ અને પોતાના વિનોદી સ્વભાવનો પરિચય કરાવીને કહ્યું.

• “હું, ખરેખર આથી નાહકવાળાઓ પોતાની આખસ્તમાં વધારો થયેલો માનતા હશે?” મેં આશ્ચર્ય દર્શાવ્યું.

“ઈંગ્લેન્ડની પેઠે હિન્દુસ્તાનમાં નાહકવાળાઓને સરકાર ખિતાબો આપતી નથી, એટલે માનતા હશે એમ નહિ, પણ માને છે, અને તેમણે તેમ માનવું જ જોઈએ; કારણ કે, ખીજો ઉપાય નથી.” લલિતા બોલી.

“એ તો એક વિચિત્રતા જ કહી શકાય!” મેં ઉદ્ગાર કાઢ્યો.

“નાટકમાં ન્યાં વિચિત્રતાનો ભંડાર જ ભરેલો છે, ત્યાં પછી આવી એક જ વિચિત્રતાનો વિચાર કરવો વ્યર્થ છે. જેમ જેમ દિવસો વીતતા જશે, તેમ તેમ તને પોતાની મેળે જ એ વિચિત્રતાઓનો અનુભવ મળતો જશે, એટલે અત્યારે મારે તે કહી બતાવવાની એટલી બધી અગત્ય નથી.” લલિતાએ ટુકડામાં જ થતાવી દીધું.

હું માત્ર ‘રામકીલા’માં જ સીતાનો પાઠ બજવતી હતી અને ‘અમૃત’ માંનો આધનેસનો પાઠ તૈયાર કરતી હતી. લગભગ એક માસ વીતી ગયો, અને તેટલા અવધિમાં કોઈ ખાસ બહુવા જેમ બનાવ ન બન્યો. એક મહિના પછી ‘અમૃત’ નાટક પ્રેક્ષકો સમક્ષ રંગભૂમિપર લગવી બતાવવામાં આવ્યું. અને આધનેસની ભૂમિકામાં મને મારા સહભાગ્ય થોડાં મારી ધારણા કરતાં એટલો તો વિશેષ વિજય મળ્યો કે, એ દિવસથી લખનારના વિલાસિનનોત્તું ધ્યાન મારામાં ધસવાયું. એ દિવસે માલિક, એક્ટ્રેસો અને એક્ટ્રેસ તરફથી શાબાશીનો અને તમાશાળીનો તરફથી તારીફનો જે વર્ષાદ મારાપુર વર્ષાવવામાં આવ્યો, તેને સહન કરવાની મારામાં શક્તિ નહોતી; તે શાબાશીઓના જર્વાળ આપતાં અને ઉપકાર માનતાં માનતાં મારી નિબંધા અને મુખ બંને થાકી ગયાં. માત્ર લલિતાએ એ દિવસે મને ધન્યવાદ આપવાને બદલે પ્રથમ એક સમાપ્ત થવા પછી મારા સ્વપ્નમાં આવી ઉપદેશના બે શબ્દો સંભળાવ્યા:—

“મારી જાણી એંધા; આજે તારા વિજયથી મને જેટલો હર્ષ થાય છે, તેટલો જ શોક પણ થાય છે. આજનો દિવસ તે તારી બાવી ભાગ્યરેખાનો દિવસ છે. જો હું તારા પોતાના મનને વશ રાખીશ અને લાલચમાં નહિ લપટાય તો તારો કાંઈક બચાવ થશે; પણ જો મનને ચંચળ બનાવી અવિચારથી કોઈ પણ આડા માર્ગમાં ઉતરી, લાલ લોકોની લંપટતામાં લપટાઈ, તો પછી સમસ્ત સંસારનાં સંકટો ભવિષ્યમાં તારા માટે જ સુનયલાં છે, એમ તારે નિશ્ચયપૂર્વક માની લેવું. હું આજે તને ધન્યવાદ આપવાને બદલે એક શુભેચ્છક મૈત્રિણી તરીકે, આજનો આ વિજય તને મદદમાં ન છકાવો, લંપટ ન બનાવો અને અનીતિના હડા ખાડામાં ન ગળડાવો, એની ચેતવણી આપવા જ આવી છું. કે નાટકમાં રહીને જે કાંઈ જોયું છે અને જાણ્યું છે, તે અનુભવના આધારે જ હું તને આ ઉપદેશ આપું છું; મારે જે કાર્ય કરે, તેનો ફશ વાર વિચાર કરજે, કોઈ પણ માર્ગમાં વિચારીને જ આગળ પગલું ભરજે.”

“તમારા જેવી કર્ણધારિણી સંભાળનારી, યોગ્ય દિશામાં દોરનારી છે, તો આ નૌકા એટલી દિશામાં જવાની નથી, કોઈ ખડક સાથે એચિંતી અથડાવાની નથી.” મેં હસીને ઉત્તર આપ્યું.

“ઈશ્વર તને સદૃશ્ય આપે.” એટલું કહીને લલિતા તેના બિટ્ટીસનો પાઠ હોવાથી ખીળ એકમાંના પોતાના પ્રવેશમાં આવી ગઈ.

ખીજે દિવસે સંધ્યાકાળ પૂર્વે જ લલિતાના ઉપદેશનો પ્રત્યક્ષ અમલાર દેખાયો. પોષ્ટદારા મને એક નામ વગરની પ્રેમપત્રિકા મળી. એ પત્રિકા વાંચી હું આશ્ચર્યના સમુદ્રમાં ગોચાં ખાવા લાગી. એ પ્રેમપત્રિકા લખનાર પુરુષનાં પ્રેમદ્વારો નીચે પ્રમાણે હતા;—

પ્રકરણ ૭ મું
ચોગી કે ભોગી ?

“કુમારી એનકા !

“શનિવારની રાત્રે મેં તમારો આમનેસનો પાર્ટ જોયો, અને એ પાર્ટમાંના તમારા હાવભાવો તથા અભિનય તેમજ જોલવાની છટા આદિ જોઈને હું એવો તેજ મોહમુગ્ધ થઈ ગયો છું કે, તમારા વહનચંદ્રનાં દર્શનમાટે મારાં નેત્રો ચક્રો પ્રમાણે તરસી રહ્યાં છે. જો તમારા જેવી એનકા મને પોતાનો વિશ્વામિત્ર બનાવે, તો મારા ભાગ્યની સીમા જ થઈ જાય ! જો મને તમારી સ્નેહ-સુધાનું પાન કરાવી નવીન જીવન અર્પણો, તો તમને ધન, ધાન્ય અને ઐશ્વર્ય આદિ કોઈ પણ વસ્તુની ન્યૂનતા રહેશે નહિ. એ સર્વ વસ્તુઓ મારા બંડારમાં ભરપૂર ભરેલી છે, માત્ર તમારા જેવી મનોહારિણી અને પ્રેમરસદાશિની મુગ્ધાક્ષી નવચોવના સુંદરીની જ જોઈ છે અને તે જોઈ મારી માર્થનાને માન્ય કરી કાઢી નાખશો, એવી આશા હું બાંધું છું. આવતી કાલે સાંજે પાંચ વાગે દિલકુશાના ખંડિયેરમાં હું તમારી વાટ જોઈશ. જો તમે આવવાની કૃપા નહિ કરો, તો મારી કેવી દુર્દશા થશે, એની અલ્પારે મારાથી કંપના માત્ર પણ કરી શકાતી નથી. વિશેષ સ્નેહભર્યાં.

“હી. તમારો પ્રેમી હંસ.”

આ પ્રેમપત્રિકા શુદ્ધ હિન્દી ભાષામાં લખાયેલી હતી, પણ વારંવાર હિન્દી કે ઉર્દૂના પ્રયોગોથી કંટાળો ન આપતાં તેને આ ગુજરાતી અનુવાદ જ આપ્યો છે. આ પત્ર વાંચીને હું તો સ્તબ્ધ જ થઈ ગયો ! નાટ્યજીવનના પ્રારંભમાં જ મૂકે આવું મૂલ્ય અંકાયણું જોઈ, જેમ એક રીતે મારા મનમાં આનંદ ઉછળવા લાગ્યો, તે જ પ્રમાણે લલિતાના ઉપદેશરૂપ વાક્યોનું સ્મરણ થતાં હૃદય એવી પ્રેમપત્રિકાઓને ન સ્વીકારવાના વિચારથી કાંઈક ખેદસહિત પાંચું પણ હટવા લાગ્યું. આ પત્રિકા લલિતાને બતાવીને એ વિશે તેની સલાહ લેવી કે એકલા જ દિલકુશાના ખંડિયેર તરફ જઈ એ પત્રિકાના લખનારની મુલાકાત લેવી, એ જ વિચારોનું મારા હૃદયક્ષેત્રમાં તુરંત ધુધુ ઝાલવા લાગ્યું. અતે હું એવા નિશ્ચય પર આવી કે, ગમે તેમ થાય, પણ જે કાર્ય કરવું તે લલિતાની સલાહ અને મધ્યસ્થતાથી જ કરવું, એકલીના સ્વતંત્ર વિચારથી કાંઈ પણ કરવું નહિ; આ જો કોઈ બદમાશોનો મને પોતાના કૃન્દામાં ફસાવવાનો અને અયોગ્ય રીતે મારાપર બળાકાર કરવાનો ફારો હોય તો ? હું અહીંની અનજ્ઞી છું, એટલે આવા સાહસ-કર્મમાં તો મારે પ્રવ્રત્ત ન જ થવું !

આવા પ્રકારના નિશ્ચય પર આવી નાટકશાળાથી દશ મિનિટના સ્તાપર આવેલા લલિતાના નિવાસાલય પ્રતિ મેં પ્રયાણ કર્યું. એ વેળાએ સાંજ થવા આવી હતી અને લલિતા ચાહે કરવામાટે પ્રાઇમસ સજ્જાવવાની તૈયારી કરતી હતી. મને જોતાં જ તે જીંદે જીવી થઈ અને આવવાનું કારણ પૂછ્યું. મેં કહ્યું, “સ્થવ સજ્જાગી અને ચાહે બનાવો, એટલે પછી મારા આવવાનું કારણ નિરાંતે કહી સંભળાવું છું. પણ ચાહે એક કપ વધારે મૂકજો, મેહમાનને બૂઝી જશે નહિ.” “ના, બા ! આવાં ચોગી ખાનારાં મેહમાનો તો અમને બારી પડી

નય. હાજીમાં સારી ચાહેના એક કપના ચાર પૈસા આપવા પડે છે, માટે એક આનો હોય તો ચાહે પીવાની આશા રાખજો.” એવી રીતે વિનોદાત્મક ઉત્તર આપીને તે પોતાના કામમાં લાગી ગઈ. દશ પંદર મિનિટમાં ચાહે તૈયાર થઈ-ચાહેનાં એ કપ વાંસની ટિપોયપર મૂકી તે પણ મારી સામેની કુરસીપર એસી ગઈ અને ઘરમાં તેના ઘણી ન હોવાથી-તે કોઈ જુગારખાના કે ચંદ્રખાનાની મુલાકાતે ગયેલો હોવાથી-ચાહે પીતાં પીતાં અમે અમારી વાતચીતનો આરંભ કરી દીધો.

“હવે અત્યારે અહીં આવવાનું કારણ જણાવીશ?” લલિતાએ કહ્યું.

“હ્યો ત્યારે પ્રથમ આ ગ્રેમપત્રિકા વાંચો.” એમ કહી તે પત્રિકા મેં લલિતાના હાથમાં આપી દીધી.

તેણે ચાહેના કપને ખલાસ કરવા સાથે તે પત્રિકાના વાંચનની પણ સમાપ્તિ કરી નાખી અને પૂછ્યું કે:-“બસ, આ પત્રિકા મને બતાવવા માટે જ અહીં સૂધી આવવાનો પરિશ્રમ વેઠવો પડ્યો કે?”

“જ નહિ, આ પત્રિકામાંની માર્થનાને માન્ય રાખવી કે એને કચરાની ટાપલીને સ્વાધીન કરી દેવી, એ સંબંધી સલાહ લેવામાટે.” મેં જણાવ્યું.

“શનિવારે રાત્રે મેં કહેલાં વચનો તને યાદ છે ખરાં કે? આ તો મંગળાચરણ છે, આવી તો હજી પાંચસો પત્રિકાઓ આવશે, એટલે કેટલાકોની માર્થનાને માન્ય રાખીશ અને કેટલાકોના તિરસ્કાર કરીશ? આવા કાગળોને કચરાની ટાપલીને સ્વાધીન કરવા કરતાં પણ બાળી નાખવા, એ વધારે સારું છે.” લલિતાએ કહ્યું.

“પણ મારી એવી ઇચ્છા યાચ છે કે, જો તમે મારી સાથે આવો, તો આ પત્ર લખનાર કોણ છે તે આપણે જોઈએ અને સંસારનો એક નવો અનુભવ મેળવીએ.” મેં કહ્યું.

“અંચળતાને ત્યાગવાની તારા હૃદયમાં લેરામાત્ર પણ શક્તિ હોય એમ જણાઈ નથી. અત્યારથી જ તારા મનની આવી સ્થિતિ છે તો આગળ જતાં કોણ જાણે શું થશે, એનો જ મને બચ થયા કરે છે.” લલિતાએ જરાક મોઢું બગાડીને કહ્યું.

“ત્યારે મારી ઇચ્છાને તમે માન્ય નથી જ રાખવાનાં?” મેં ગળગળા સ્વરથી એ વાક્ય ઉચ્ચાર્યું.

“દિલકુશાનો માર્ગ બધાંમાટે રાત દિવસ ખુલ્લો છે, અત્યારે જ નહિ; ગાડી જોઈએ તો હું બોલાવી આપું.” લલિતાએ બેપરવાઈ બતાવી.

“નહિ, તમે મારી સાથે ચાલો-એકલી તો હું ક્યાંય જવાની જ નથી.” મેં પાછો આગ્રહ કર્યો.

“વાહ! વાહ! આ ઘઘો તો ઘણો જ સરસ! પોતે તો રૂબરૂ જાય છે, પણ સાથે મને પણ રૂબરૂવા ચહાય છે?” લલિતાએ કટાક્ષ કર્યો.

“જો ખાસ રૂબરૂવાનો જ મારો મનોભાવ હોત, તો આ વાત હું તમને જણાવત જ નહિ.....”

તે મને બોલતી અટકાવી વચ્ચે બોલી કે:-“ઠીક છે, તો છેલ્લે સૂધી જો

મારી સલાહ પ્રમાણે વર્તવાનું વચન આપતી હોય, તે હું આવતી કાલે તારી સાથે આવીશ અને સંસ્કરણી વિલક્ષણતાનું તને પૃથક્કરણ સહિત દર્શન કરાવીશ.”

“હું તેવી રીતે વર્તવાને કબૂલ છું.” મેં વચન આપી કહ્યું.

ખીજે દિવસે અમલો દિલકુશમાં જવાનો નિશ્ચય થયો.

જે કે માગવાથી ફરવા જવામટે માલિકની ગાડી અમને મળી શકે તેમ હતું, પણ આજે અમારે ખીજ રમત રમવાની હોવાથી હું પાછી જાણતાને ઘેર ગઈ. ત્યાં તેણે બાડાની લેડો ગાડી ખેલાવી તૈયાર રાખી હતી, તેમ જ તે પોતે પણ ઉત્તમ વસ્ત્રોથી શરીરને શુંગારી મારી વાટ જોતી બારીમાં ઉભી હતી. મને આવતી જોઈ હાથવતી ગાડીમાં ખેસવાનો ઈશારો કરી, તે પોતે પણ પાંચ મિનિટમાં આવી લાગી અને અમે દિલકુશ તરફ જવાને ઉપડી ગયાં.

અમારી ગાડી દિલકુશના ખંડિયેરના કૉમ્પાઉન્ડમાં આવીને ઉભી રહી, તે વળાંકે બરાબર સવા પાંચ વાગ્યા હતા, એટલે પત્રિકામાંના ટાઇમ કરતાં અમે પંદર મિનિટ મોડાં હતાં. પણ પંદર મિનિટનો ફેર તે કાંઈ આપણા હિંદુસ્તાની કાયદા પ્રમાણે ફેર ન કહેવત્ય, એટલે અમને નાસીપાસ થવાનો કે પેલા મારા-પર ફિદા થયેલા પુરુષના ન મળવાનો તે બય નહોતો જ. અમારી તો એવી ધારણા હતી કે, એ પત્રિકા લખનાર કોઈ મોટો રહસ હશે, અને તે કીમતી ચોરાઈમાં તથા ભપકાબંધ જોડીની ગાડીમાં કે મોટરમાં બેસી આવ્યો હશે. પણ ત્યાં જ્યારે કોઈ પણ ગાડી કે કોઈ પણ એવો પુરુષ અમારા જોવામાં ન આવ્યો, ત્યારે અમારા મનમાં કાંઈક નિરાશાનો ઉદ્ભવ થવા લાગ્યો. ખંડિયેરના મધ્ય ભાગમાં માત્ર એક કાપાયવસ્ત્રધારી સંન્યાસી આમતેમ હસતો ફરતો અમારા જોવામાં આવ્યો. થોડીવાર પછી તે મહાત્મા અમારી ગાડી તરફ આવતો દેખાયો. ગાડીમાં બે ત્રણ વાર દૃષ્ટિપાત કર્યો પછી તે નજીકમાં આવ્યો અને પૂછ્યું—“મિસ જોનકા આપનું જ નામ ને? મારી પત્રિકા ગઈ કાલે આપને મળેલી હોવી જ જોઈએ.”

“એ પત્રિકા પાઠવનાર, હંસ સંજ્ઞાધારી મહાશય આપ પોતે જ કે?” લલિતાએ સામે સવાલ કર્યો.

“જી હા, હંસ સંજ્ઞાધારી આ પરમહંસે જ એ પત્રિકા પાઠવી છે.” વિનય સહિત તેણે ઉત્તર આપ્યું, “નીચે ઉતરી આવો, આપણે ખંડિયેરમાં ફરતાં ફરતાં જરા વાર્તાલાપનો આનંદ મેળવીએ.”

“ચિન્તા નહિ, ચાલો.” લલિતાએ એ ઉત્તર આપીને અને નીચે ઉતરવાનો હસ્તસંકેત કરી દીધો.

એ સંન્યાસી કદમાં ઉંચો, સાધારણતઃ શરીરે પુષ્ટ, રંગે ગોરા અને લગભગ ૪૫ થી ૫૦ વર્ષની અવસ્થાનો હોવા છતાં બળવાન અને દેખાવડો હતો, તેનું મુંડાવેલું માથું ઉઘાડું અને ચકચકતું હતું, આંખોપર અશમાં ચઢાવેલાં હાઈ, મોમાં પાનનો ડૂંગો બંદેલો હતો, હાથમાં એક ફેશનેબલ લાકડી હતી, અજાણી તીચે પગ સૂધી લંબાયેલાં ગેઝેઆ રંગનો ચોલો પહેરેલો હતો અને વિશેષતા એટલી કે જે વસ્તુઓ બીજા સંન્યાસીઓના પગમાં જોવામાં નથી આવતી, તે સ્ટ્રાપ્સ અને દશ આર સ્પીઆની કીમતનાં ચળકતાં વિલાયતી બૂટ એના

પગમાં જેવામાં આવતાં હતાં. એના જમણા હાથની આંગળીમાં વળી હીરાજડિત એક વીંટી પણ ઝમઝમારા મારી રહી હતી! એણે ખીસામાથી કાંઈક કાઢવામટિ હપરના ભગવા ઝખખાને ઉઘેા કરતાં અંદર વળી ખીજે જ પોશાક દેખાયા. અંદરના ભાગમાં ગંજકાક, સુદર અંગ્રેજ ફેરાનનું અદિયાન, તેમાં સોનાનાં મશીનપોલિશ અમકતાં બટન, ધડિયાલમાંની સુવર્ણશૃંગખલા ઇત્યાદિ રાજવંશીય ઠાઠ જેવામાં આગ્યા! એ સંન્યાસીના અંદરના અને બહારના પોશાકમાં જેટલો ભેદ હતો, તેટલો જ તેના અંદરના અને બહારના વર્તનમાં પણ અંતરાય હતો, એ તો તેની પત્રિકાજ સિદ્ધ કરતી હોવાથી તેના વિશેષ વિચેચનની આવશ્યકતા નથી.

અમે દિલકુશા ખંડિયેરના મધ્ય ભાગમાં ગોઠવેલા બાંકડાપર બેઠાં. પરમ-હંસજ સામા એકપર વિરાજ ગયા અને અમે બંને મૈત્રિણીઓ સામેના ખીજ એકપર બેસી ગઈ. બેઠા પછી લલિતાએ સ્વામીશ્રીને પ્રશ્ન કર્યો:—“ત્યારે આપનું નામ મહારાય?”

“આ શરીરને લોકો શાશ્વતાનંદના નામથી ઓળખે છે,” ઉત્તર મળ્યું.

“ઓહો, ત્યારે તો મને લાગે છે કે, જે શાશ્વતાનંદ સ્વામી વૈષ્ણવ ધર્મના એક પૂરા વિરોધી, મૂર્તિપૂજના શત્રુ અને શુદ્ધ વૈદિક ધર્મપ્રચારક મંડળના મહાન્ ઉપદેશક તરીકે પ્રખ્યાત છે, જેમનું નામ વર્તમાનપત્રોમાં વારંવાર વાંચવામાં આવે છે અને જેમનાં કેટલાંક વૈદિક ધર્મવિષયક વ્યાખ્યાનો પુસ્તકના સ્વપ્નમાં પ્રકટ પણ થઈ ચૂક્યાં છે, તે શાશ્વતાનંદ સ્વામી આપ પોતે જ હશે. અમારાં મહદ્ભાગ્ય કે, આપના જેવા ધર્મોદ્ધારક અને જગત્તારક મહાત્મા પુરુષનાં દર્શનનો અમને આમ અચાનક લાભ મળી ગયો, એટલું જ નહિ, પણ સંભાષણનો પ્રસંગ પણ પ્રાપ્ત થયો.” લલિતાએ બહારથી વિનયદર્શક શબ્દોનો ઉચ્ચાર કર્યો, પણ તેમાં માર્મિકતાથી જેતાં શાસકમાં લપેટેલાં ખાસકાં જ સમાયલાં હતાં.

શાશ્વતાનંદ વિદ્વાન્ હોવાથી તે તેનો એ આશય સમજી તો ગયો, કારણ કે, તેનું મોઢું કાંઈક પડી ગયું; છતાં ‘અર્થાત્ કઈ અક્ષલ હોતી નથી’ એ ન્યાયથી જાણે પોતે કાંઈ પણ સમજ્યો ન હોયની! તેવો ડોળ બતાવીને કહ્યું; “જી હા! તે શાશ્વતાનંદ હું પોતે જ, મને પણ તમારાં દર્શન અને સંભાષણનો લાભ મળ્યો, એથી ઘણું જ આનંદ થયો છે; અને આવો લાભ આપણુ સર્વને હમેશને મટિ મળતો રહે, એવી મારી પ્રબળ ઇચ્છા છે. તમારો જે વિચાર હોય તે ખરો. પણ આ મૈનકા કેમ કાંઈ બોલતાં નથી?”

“એ તો નહું પંખીડું પાંજરામાં આવતાં જ થોડુંક બોલે છે? ધીમે ધીમે જીભ બોલે છે. વખતના જવા સાથે બધો તાલ જમી જશે, આપ એના સ્વભાવ જાણી જશો અને એ આપના રંગને પામી જશે.” લલિતાએ લટકતાં મેળમાં શાખનરો લાયક જવાબ સંભળાવ્યો.

“ઠીક છે—પણ અહીં બેસવા કરતાં અહીંથી પાસે જ દિલકુશા નેટિવ ક્ષાવ-છીના બજારમાં આપણી ખાનગી જગ્યા છે, ત્યાં આલીએ તો તમારી કાંઈ

ખાતિર બરહાસત તો કરી શકાય. જો હરકત ન હોય તો પધારો.” સંન્યાસી મહાશયે ધીરે રહીને માગણી કરી.

સૂર્યનો અસ્ત થઈ ચૂક્યો હતો અને ધીમે ધીમે રક્ષિતના આગમનની સૂચના આપતો અંધકાર ચોતાની સત્તા જમાવતો હતો. અંધના ખેલમાં મારો પાડ તો હતો જ નહિ અને ‘અતરાબકાવલી’નો ખેલ હોવાથી હાલિતાનો અપહારનો પાઠ બીજા અંકના આરંભમાં આવતો હતો, એટલે તેણે શરમહંસજી(?) ની એ માગણી આનંદાની વગર તરત સ્વીકારી લીધી અને ત્રણ ગાડીમાં બેસી તેમના ઘરમાં પહોંચી ગયાં.

તેના ઘરમાંના કાઠમાઠને જોઈને હું તો આલી જ બની ગઈ. એ ઘરનો આગળનો બાગ બનરમાં પડતો હતો, નીચે એક માંધીની દુકાન હતી, અને મેડાપર જવાનો દાદરો પાછળ ગલીમાં આવેલો હતો. મેડાપર ત્રણ એરડા હતા, આગળના એરડામાં બેઠક હતી, ત્યાં જાજમ, કુરસી, ટેબલ, હિન્ડસના લેમ્પસ, કોચ, ચીનીનાં રમકડાં અને એવી જ બીજી વસ્તુઓ એવી તો સુસજ્જિત રીતે ગોઠવેલી હતી કે, જાણે નાટકમાંના એક ફીનિશ બંગલાને જેવાવ ! બીજા એરડો રસોડા તરીકે વપરાતો હતો અને ત્રીજા એરડો તે સ્વામીનું શયનમંદિર હતું. શયનમંદિરની રચના જામનગરમાં મેં જોએલાં રાજનાં શયનમંદિરોને પણ અંધા બાજુએ મૂકી દે તેવી હતી. સ્થિતિમાન સાડા છ ફીટ લાંબા અને ચાર ફીટ પહોળા ઉત્તમ કારીગરીના પલંગપર ઉંચા રુપી રેશમી પડવાળા પાંચ મણુની શય્યા નાખવામાં આવી હતી અને તેને બારીક રેશમની સફેદ ચાદરવડે આચ્છાદેલી હતી. લગભગ સો સો રુપીઆની કીમતનાં તો બે એટવાનાં રસ ઘડી કરેલાં પઝાં હતાં, ચાદર અને મચ્છરદાનીમાંથી ઉત્તમ કીમતી અત્તરનો સુવાસ ચારે તરફ પ્રસરી રહ્યો હતો અને શયનમંદિરમાં ડ્રેસિંગ ટેબલ, લુકીંગ ગ્લાસ, સૌગંધિત પદાર્થો, જળ અને જળપાત્ર આદિ જોઈ બીજી વસ્તુઓ પણ પૂરતા પ્રમાણમાં હાવી રાખવામાં આવી હતી. સંસારત્યાગી સંન્યાસીએ અમને પોતાના શયનમંદિરમાં લઈ જઈને બેસાડી અને પોતે પણ ત્યાં જ બેસી ગયા. આરસપથ્થરના ગોળ ટેબલની આસપાસની ચાર કુરસીઓમાંની ત્રણ કુરસીઓપર અમે ટેબલપર હાથ રાખીને બેઠાં. બેસતાંની સાથે જ એક નોકર કોફીના ત્રણ કપ્સ અને ત્રણ નૂદી રફેબીઓમાં ત્રણ આમંદુકસ હાવી ટેબલપર મૂકી ગયા. તેણે કોફી વગેરેની વ્યવસ્થા પ્રથમથી જ કરી રાખેલી હોવી જોઈએ. પ્રથમ અમે કોફી તથા કેકને ન્યાય આપ્યો અને પછી તાજા-બક્ષણનો વિધિ થયો. એ પછી મહાત્માએ વાર્તાલાપનો આરંભ કરતાં કહ્યું કે:-

“મારો સ્થાયી નિવાસ તો શુદ્ધ વૈદિકધર્મપ્રચારક મંડળના શહેરમાંના મકાનમાં જ છે; આ શહેરથી દૂરનું મકાન તો માત્ર તમારા જવાં મેહરબાન મેહમાનોની મેહમાનદારી કરવામાટે જ મેં જૂદું રાખ્યું છે. શહેરમાં તમારાં જ્યાં અતિથિઓનું આદરાતિથ્ય કરી શકાય તેવી વ્યવસ્થા નથી.”

“આ વ્યવસ્થા આપે ઘણી જ સારી કરી રાખી છે. શુભ અતિથિઓનો શુભ સહાર આવા શુભ નિવાસાલયમાં જ થવો જોઈએ.” હાલતા બોલી.

“તમે તો અનુભવી છો, એટલે તમને વધારે સમજાવીને કે સ્પષ્ટ કરીને કહેવાની કંઈ અગત્ય નથી.” સાધુબાઈ પોતાની બતમાં આળોદયા.

આણકય લાલતા તેને આંતરિક હેતુ સમજી ગઈ, તેને તે બહારની બેઠકમાં લઈ ગઈ અને કહેવા લાગી કે; “આજને આજ બધું કામ થઈ ગયું તેમ નથી; કારણ કે, નાટકમાં પણ એ નવીસવી જ આવેલી છે અને દુનિયાની આલખાજીએથી બિલકુલ અગભૂ છે. આજે એને કાંઈ બેઠ સોગાદ આપો અને મીઠી મીઠી વાતોથી લલચાવો એટલે બીજવાર આવીશું ત્યારે કામ બની જશે. વળી આજે નાટકમાં મારો પાઠ બળ્યો છે એટલે મારાથી પણ વધારે વાર એકી થવાય તેમ નથી અને મારા વિના એ એકલી રહી શકે તેમ નથી.”

“ઠીક છે, ત્યારે તો આજે તમારા કહેવા પ્રમાણે જ કરું છું, પણ બીજવાર વળી જોઈ લઈશું. તમને તમારી મેહનતનો બદલો પણ હું બરાબર આપીશ.” શ્વશુરતાનંદે લલિતાની ઇચ્છાનો સ્વીકાર કર્યો.

તે બંને પાછાં શયનમંદિરમાં આવ્યાં અને પોતાના બડિયાલમાંનો સોનાનો લગભગ દોઢસોથી બેસે સ્વપ્નીઆની કીમતનો છેડો કાઢી મારા હાથમાં આપતાં શ્વશુરતાનંદે જાણ્યા; “મિસ જોનકા! હો આ વિશ્વામિત્રના તપની ઘોડીક કમાણીને બેઠ તરીકે સ્વીકારો.”

“ઘણો જ ઉપકાર થયો.” એ પ્રથમવાર મારી જિજ્ઞાસા પરિશ્રમ આપ્યો.

“પાછાં ક્યારે પધારશો?” સ્વામીએ પૂછ્યું.

“આપ શનિવારની રાત્રે પાછા નાટક જોવા પધારજો એટલે. અમે ક્યારે આવી શકીશું એ હું આપને ચિઠ્ઠીમાં લખી જણાવીશ.” લલિતાએ કહ્યું.

“શનિવારે હું આવીશ અને પહેલા અંક સૂધી જ બેસીશ; તેટલા વખતમાં મને ચિઠ્ઠી મળવી જોઈએ.” સ્વામી જાણ્યા.

“જોનકાનો પાઠ પહેલા અંકમાં પૂરો થતો હોવાથી બીજા અંકમાં આપ બેસવાના નથી, એ તો હું પણ જાણું છું; પણ ચિંતા નહિ, પહેલા અંકમાં મારો પાઠ નથી એટલે જવાબ વહેલો જ આપને મળી જશે.” લલિતાએ ચમકાવ્યું.

“ત્યારે તમે પણ આ એક મારી નાનકડી બેઠ લેતાં જાઓ.” એમ કહીને શ્વશુરતાનંદે સ્વામીએ લલિતાના હાથમાં બે ગીનીઓ સેરવી દીધી.

“જી નહિ, મને અત્યારે આ બેઠ આપવાની જરૂરત નથી; એ તો પણ બધું થઈ રહેશે. આટલો બધો પરિશ્રમ શામટિ ઉઠાવો છો? હું તો આપની આજ્ઞાંકિત દાસી જ છું. અનેક શ્રદ્ધાળુ સુંદરીઓને હજારો સ્વપ્નીઆનો માલ આપવા છતાં પણ આપના જેવા મહાત્માઓની ચરણસેવાનો લાભ મળી શકતો નથી; તે લાભ અમને વિનાશ્રમ્યે મળ્યો છે, તો પણ આ બેઠ સોગાદની શી આવશ્યકતા છે? એ તો આ જોનકા હજી નાદાન છે એટલે આપની યોગ્યતા જાણી શકતી નથી. આપે તો એમ જ જાણવું કે અમારાં તનમન ધન તે આપનાં જ છે.” આવા વિવેક દર્શાવવા છતાં લલિતાએ ગીનીઓ હાથમાંથી નીચે તો ન જ મૂકી અને બરાબર કૌમિક પાર્ટ બજાવી બતાવ્યો.

“ચિંતા નહિ, એ તો આપણું સર્વને પરસ્પર લાભ છે. સાધુજનેની સેવા કરેલો, તો તમારી કાયાનું કલ્યાણ થઈ જશે. આ તત્ત્વ જોનકાને પણ સમજાવી શકાશે.” સ્વામીએ બલામણુ કરી.

“નિશ્ચિન્ત રહે, મને વધારે બલામણુ કરવી પડે તેમ નથી; એમ કહતાં

ચાર ચોમાસાં મેં વધારે ગાળ્યાં છે.” લલિતાએ આશ્વાસનદાયક ઉત્તર આપ્યું, અને ઉડીને કહ્યું; “વારુ, ત્યારે અમને હવે જવાની રત્ન છે ? બહુ મોડું થઈ ગયું છે.”

“બહે પધારો, દેવો આ બે સ્ત્રીઓ ગાડી બાડાના, સંઘસને આપજો.” એમ કહીને તેણે બીજા બે સ્ત્રીઓ વળી લલિતાના હાથમાં મૂક્યા.

• એ પછી અમે બંને ઉડી નીચે ઉતરી ગાડીમાં બેસી ગઈ અને ગાડીવાળાને ગાડી સુધી નાટકશાળા તરફ લઈ જવાની સૂચના આપી દીધી. ગાડી ચાલવા લાગી એટલે લલિતાએ મને કહ્યું; “તને કહ્યા પ્રમાણેનો પાક આજે તો થઈ જ સારો બજવી બતાવ્યો. છેવટ સુધી તું વધારે ન બોલી અને બોલવાનું બધું કામ મેં જ બજાવ્યું એથી તારો પ્રભાવ સારો જળવાયો.”

“પણ બહેન ! દિલકુશા તો બહુ એક જાહેર જગ્યા હતી અને ગાડીવાળો પણ પાસે હતો એટલે બધા જેવું વધારે નહોતું; પરંતુ તેના ધરમાં જવાનું તમે તત્કાળ સ્વીકારી લીધું, એ તમારી હિંમત કે તમારું સાહસ ! બે કોઈ પીડિતો લડગો હોય અને પોતાના ધરમાં લઈ જઈ આપણાપર બળાકાર પણ કરે અને બે પીડિતિયાં હોય તો પણ ચાર તમારો અમકાવીને ઉતારી લે, તો આપણે શું કરીએ વારુ ?” મેં ઉદ્દમાર કાઢ્યો.

“આમ બોલવામાં તારા અનુભવની ન્યૂનતા દેખાઈ આવે છે. એ તો તરછટ બદમાશ અને શરીર બદમાશ—જેન્ટલમેન લોકર—તરત ઓળખાઈ આવે છે. એ મહાત્માને હું સારી રીતે ઓળખું છું. તેમ જ એનું ધર બંદરમાં હતું એટલે વધારે બારતી રાખવાનું કારણ નહોતું. શરીર બદમાશો હંબર નતના દાવપેચ ચલાવી પોતાના મતલબને સાધે છે, પણ આબરુ જવાના ઉચ્ચ બળાકાર કે બુકો અનાચાર કરવાની હિંમત તેમનામાં હોતી નથી, એ હું સારી રીતે જાણી હોવાથી તેની સાથે તેના ધરમાં જતાં મારા મનમાં કોઈ પણ નતનો ખટકો થયો નહોતો અને થવાનો સંભવ પણ નહોતો.” લલિતાએ મારી શંકાનું સમાધાન કર્યું.

“આ તમારી ધારણા ખરી છે. બગલાબગતોનો એવો જ સ્વભાવ હોય છે.” મેં મારી ભૂલનો સ્વીકાર કર્યો.

“હવે તારો શો વિચાર છે ? બીજવાર એની પાસે આવવાની અને એને વધારે સારી રીતે નીચોવવાની તારી ઇચ્છા છે કે ?” લલિતાએ કાવડું મોઢું રાખીને તાનાનું તીર ચલાવ્યું.

“બહુ, આમ તે શું બોલતાં હશે ! મારી તો બલને પણ હવે અહીં બીજવાર આવવાની ઇચ્છા નથી.” હું બોલી.

“કારણ ?” તેણે પૂછ્યું.

“પચાસ વર્ષના બુદ્ધાને તે કંઈ નવચોવના પોતાનો પ્રિયતમ બનાવવાની હવી ?” મેં ઉત્તર આપ્યું.

“તારો કહાવિત આવો વિચાર હશે, પણ આજે તો કેવળ ધનમટે બાર વર્ષની કન્યાઓના પોતાનો વર્ષનાં મ.દા સાથે પરણવાના અને પરણીને મહિના બે મહિનામાં જ રેડાવાના દાખલા પણ બનતા દેખાય છે. હજી એક વાર તો તને હું અહીં લાવના જ ન” લલિતાએ સમયના પ્રભાવને પ્રદર્શિત કરી બતાવ્યો.

“એ તો ઠીક, પણ બહેન ! એ સંન્યાસીનો અંદરનો પોશાક, અંદરનું વર્તન અને એના ગુપ્ત આવાસનો કાઠ માઠ ભેંધને ભારા મનમાં તો ક્યારેના એ જ સવાલ થયા કરે છે કે, આ તે યોગી કે ભોળી ?” મેં એક નવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કર્યો.

“આ વિષયનો જવાબ હું આવતી કાલે આપીશ; જે વાચ્યા પછી મારે હાં આવશે. આ જે સામી નાટકશાળાની લાઇટ દેખાય છે એટલે હવે વધારે વાતચીત કરી શકાય તેમ નથી.” લલિતાનું ઉત્તર મળ્યું.

મારી નાટકશાળાના દરવાજા પાસે આવી ઉભી રહી. લલિતાએ જોને બહેન મારીવાળાને બાડાના, વખત વધારે થઈ ગયેલો હોવાથી, ત્રણ રૂપીઆ આપ્યા અને ત્યાર પછી અમે અંદર ચાલી ગઈ. નાટકનો આરંભ થઈ ગયો હતો, અને પ્રથમ અંક વિશેષ લાંબો ન હોવાથી લલિતા સીધી પેન્ટરૂમમાં ગઈ અને હું મારા રૂમમાં જવાને ચાલતી થઈ.

પ્રકરણ ૮ મું •

જગત્ પાખંડી છે !

હું વાચક પ્રમાણે બરાબર જે વાગે લલિતાના ઘર ગઈ. લલિતા મારી ઘાટ ભેંધને જ બેઠી હતી. શરૂઆતમાં નાટકની કેટલીક આમ તેમની વાતો થવા પછી મેં સ્મરણ કરાવ્યું કે, —“બહેન ! હવે પેલી યોગી કે ભોળીની વ્યાખ્યા મને સંભળાવશો ?” “ઠીક સ્મરણ કરાવ્યું, મારા મજબૂમાંથી તો એ વિષય નીકળી જ ગયો હતો. સંભળાવીશ અને તે પણ ઘણી જ ખુશીથી સંભળાવીશ.” એમ કહી, તેણે પોતાના બાપણનો નીચે પ્રમાણે આરંભ કર્યો.

“બહેન આપણે આશ્ચર્યકારક કહી શકીએ એવું આ જગત્માં કાંઈ છે જ નહિ; તમે એ યોગીને ભોળીના અવતારમાં ભેંધને જે આટલું બધું આશ્ચર્ય થાય છે, તે જ મને કાંઈક આશ્ચર્યકારક જણાય છે. એક મહાત્માએ આર્યાવર્તમાંના પૈતૃશ્રિક વૈષ્ણવ સંપ્રદાય, શાકત પંથ અને તેવા જ ખીલ કટલાએક ધર્મોમાં પોતાના અભિપ્રાય પ્રમાણે ધર્મના નામે અધર્મનાં મિશ્રણ અને પ્રતિમાપૂજના નામથી ચાલતા અનાચારોને ભેઈ, ધર્મશુદ્ધિના અધર્માચારોને જગદ્વિધ્વંસક માની, પોતાને શુદ્ધ જણાતા શુદ્ધ વૈદિક ધર્મના પ્રચારનો ઝુડો ઉઠાવ્યો અને પોતાના તે પ્રયત્નમાં કેટલોક વિજય પણ મેળવ્યો. એ ઇર્ષ્યમતસંસ્થાપક નવીન પ્રતિષ્ઠાદાને આનંદારાઓનો નિરંતર અન્ય ધર્મોપર પૂર્ણ કટાક્ષ હોય છે અને અન્ય ધર્મોમાંનાં વ્યંગોને પ્રકટ કરવાનો તેમનો મુખ્ય વ્યવસાય છે. એ વૈદિક-ધર્મવિસ્તારક મંડળમાં ઉપદેશકો તરીકે સંન્યાસીઓની સંખ્યા વિશેષ છે; અને સંન્યાસીઓ સર્વસંગપરિત્યાગી હોવાથી જ્યાં સંન્યાસીઓ ધર્મોપદેશકો હોય, ત્યાં અનાચાર થવાનો લેશ માત્ર પણ સંભવ નથી, એવી તેમની માન્યતા પણ દેખાય છે. મુખ્યતઃ વૈષ્ણવ ધર્મશુદ્ધિપર તેમનો આક્ષેપ છે. વાદને ખાતર આપણે એમ પણ ધારી લઈએ કે એ આક્ષેપો સત્ય હશે; પરંતુ એથી એમ તો મારી લેવાનું નથી જ કે, સર્વ વૈષ્ણવ ધર્મશુદ્ધિ એવા જ હશે અને અપ-વર્ણરૂપ પણ તેમનામાં કોઈ પૂજ્ય વ્યક્તિ નહિ જ હોય. તેમ જ એ નવીન

વૈદિક ધર્મવિસ્તારક મંડળમાંના સર્વ સંન્યાસી ધર્મોપદેશકો બીજામિતામહના અવતાર હશે અને અપધાદસ્વપ પશુ તેમનામાંના કોઈ મુંડકા વડેલા નહિ હોય, એમ ધારી લેવું પણ સર્વથા બલબરેલું છે. એ તો ન્યાં ગામ હોય ત્યાં ઢંડવાડો હોવા જ નોંધ્યો. કિંતુ કોઈ મનુષ્ય દુર્ગુણી હોય અને તેને દુર્ગુણી કહેવો, એ અપ્રિય સત્ય હોવા છતાં સત્ય જ છે, નિહા તો નથી જ, એવી મારી માન્યતા છે; પરંતુ એ સત્ય વફવાનો અધિકાર પણ તેને જ છે કે, જેના પોતાનામાં તેવા દુર્ગુણોના અંશ માત્ર પણ ન હોય. પોતે કાચના ધરમાં રહી બીજાના ધરપર પથર ઉછાળવા, એ તો એક પ્રકારની અક્ષત્ય મૂર્ખચેષ્ટા જ કહી શકાય. આજકાલ એ વૈદિક ધર્મના ડંકા વગડાવનારાઓની એવી જ નૌખત (હાલત) થયેલી દેખાય છે, અને તેથી બહુ જ ખેદ થાય છે. બીજા ધર્મગુરુઓને એમ કહીને ગાલિમ્હાન કરવું કે, 'તેઓ પોતાને મળતી ભક્તજનોની સંપત્તિનો એક ધર્મશુરને રાખીવનારા અથોગ્ય ભોગવિલાસ અને વ્યભિચાર આદિમાં; લાડી, વાડી ને ગાડીની મોજશોખમાં ધૂમાડો કરી નાખે છે, પોતે પણ રૂપે છે અને પોતાનાં અનુયાયિ જનોને પણ બૂબાવે છે; તો એ ઠીક છે. ન્યાં રાજ પ્રમાણે જ ધર્મની એક ગાદી સ્થપાય છે અને સત્તા તથા સંપત્તિનો એકત્ર વાસ થાય છે, ત્યાં બહુધા આવું અનિષ્ટ પરિણામ જ આવે છે. પરંતુ આદેષકોએ કે પોતાપર પણ સહામો એવા જ અક્ષિપ ન આવી પડે, એની ઘણી જ સંભાળ રાખવાની છે. એ વૈદિક ધર્મના ઉપદેશક મહાત્મા પરમહંસ પરિનાનકાચાર્ય શ્રીશાશ્વતાનંદજી અનેકવાર પોતાનાં બાપણો અને લેખોમાં બીજાઓપર આવા આદેષો કરી ચૂક્યા છે, કરે છે અને કરશે-એના જીવનનો એ જ વ્યવસાય છે; પરંતુ જે દુર્વર્તનમદ્દે એ બીજાને નિંદે છે, તે જ દુર્વર્તનના માર્ગમાં પોતે સડસડાટ ચાલ્યા નય છે, એનું એ બિચારા પામર જીવને બાન હોય એમ દેખાતું નથી! એનું જેમ વૈદિક ધર્મના અનુયાયી જનોમાં પૂર્ણ માન છે, તેમ જ કેટલાક રાજ મહારાજાઓની સભામાં પણ એની સારી પ્રતિષ્ઠા છે, એટલે એ ન્યાં નય છે ત્યાં એને પ્રતિષ્ઠા સાથે લક્ષ્મીની પણ સારી પ્રાપ્તિ થાય છે, અને તે લક્ષ્મીનો તે જોયું તેમ આવા અનાચારોમાં વ્યય થાય છે. એવાઓને જેમ આપણે નીચોચા તેમ હંમેશ નીચોવવા એ એક રીતે જગત્પર ઉપકાર કરવા બરાબર છે. સંસારચાળી સંન્યાસી ધર્મોપદેશક રાજવંશીય વિલાસ ભોગવે છે, વેશ્યાનો સંગ કરી નરકનો અધિકારી થાય છે, છતાં બીજા પંથવાળાઓને મૂર્ખ, ભોળા, પેમલા અને અંધ-શ્રદ્ધાળુ કહી વગોવનારાં, વૈદિક ધર્મનાં સુધરેલાં પૂછડાંઓ પોતે તેમનાથી પણ બદલતર બની એવા પાખંડીને પોતાનો નેતા માની તન મન અને જનથી એની પૂજા કરતા નય છે. આથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, જગતના લોકોને પારકાનો ગુણ અને પોતાનો દોષ દેખાતો જ નથી. પોતે માની લીધું તે બધું જ સારું અને બીજાને સ્વીકાર્યું તે બધું જ ખોટું. આ, જગતની અપૂર્ણતાનું એક પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે. સંન્યાસના નિયમો નહ્યા વિના અને તે નિયમો પોતાથી પાળી શકશે કે નહિ, એનો વિચાર કર્યો વિના જેઓ માત્ર 'સર મુંડનમેં તીન ગુન, સરકી જાવે ખાન; ખાવનકો લડુ મિલે; લોગ કહે મહારાજ!' એવી જ ભાવનાથી માયું મુંડાવે છે, તેવા અર્ધજાણે પાસેથી આવા પાપાચાર વિના બીજા શા કળની આશા

રાખી શકાય વાર? એ તો ઊલામાંથી કાઢો કે ચૂલામાંથી કાઢો, બન્ને બરાબર : કોઈએ સત્ય જ કહ્યું છે કે,—

“ભારતણી ભૂમીમાં સો મણુ બાજરિ વાવી;
ખાર બધું ખઈ ગયા, પાછિ પારોડુ ન આવી;
વિવેક સમજ્યો નહી, પાત્ર કૂપાત્ર ન જોયું;
ખાધું તેને પચ્યું, ખવરાવ્યું તેણે ખાયું;
બધી ભૂમિ સરખી નથી, કંઈ છાયા કંઈ તાપની;
કહે નરસો કુપાત્ર થાય તો, દસોદ આવે પાપની!”

“આ તમારી વ્યાખ્યા સાંભળી સર્વ ધર્મમાંથી મારી શ્રદ્ધા ઉઠી જાય છે; ત્યારે કોઈ પણ ધર્મ પાળવો ખરા કે ધર્મ વિનાના જ રહેવું?” એ શંકા દર્શાવી.

“ધર્મ ખોટો નથી, પણ સમયના વહન સાથે ધર્મના વ્યવસ્થાપકોનો મોટો ભાગ અધર્મચારી થતો જાય છે અને એટલામટિ તેને પાલે પરોલો બિચારો ધર્મ પણ કાલો વગોવાય છે. આ બધી અવ્યવસ્થાને જોઈ મારી તો એવી જ દૃઢ ભાવના થઈ ગઈ છે કે, પોતાને કોઈ પણ એક વિશિષ્ટ પંથ કે ધર્મના અનુયાયી તરીકે ઓળખાવવા કરતાં સદાચાર અને સત્યનું પાલન કરી ઘટઘટ-વ્યાપક એક જ પરમાત્માની એકનિષ્ઠાથી ઉપાસના કરવી એના જેવો બીજો કોઈ ધર્મ જ નથી.” હાલિતાએ ઉત્તર આપ્યું.

“ખરેખર જ્યારે જૂના પંથોમાંનો સડો કાઢી નાખવામટિ નીકળેલા નવા પંથોમાં પણ તે પંથોના કેટલાક નેતા અને ધર્મસ્તંભોની આવી અવગે અસ્તરે મુંડાવી પૂલ કરવાની વિલક્ષણ ચેષ્ટાઓ જોવામાં આવે છે, ત્યારે તો તમારા આ થન પ્રમાણે વર્તવામાં જ લાભ હેખાય છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં આવોને આવે! સડો પેસી ગયેલો જોવામાં આવે છે, એટલે હવે જગતને આપણે કેવું ધારવું?” મેં ઉદ્ગાર કાઢ્યો.

“એ જ કે, જગત્ પાખંડી છે! લાંબી બુદ્ધિવાળા ટુંકી બુદ્ધિવાળાઓને હથેળીમાં ચાંદ બતાવી ધૂતી ખાય છે—દુનિયાની ગાડી એમ જ ગબડતી જાય છે! હુ નાટકમાં સતી સ્ત્રીતાનો વેશ ભજવે છે, પણ પોતે સતી નથી; તેમ જ એ પુરુષો ધર્મગુરુ અને ધર્મોપદેશકોનો બાહ્ય વેશ ભજવી બતાવે છે, પોતાને યોગી નામથી ઓળખાવે છે, છતાં અંતરમાં એઓ યોગી નથી; કિન્તુ મોટામાં મોટા લોભી છે, લાલચૂ છે, અને ભોગી છે! એમનાથી તો સો યોગજન દૂર રહેવું જ કલ્યાણકારક છે.” હાલિતાએ કહ્યું.

હાલિતાની ‘જગત્ પાખંડી છે,’ જગત્ ચૂડલના વાંસો જેવું છે, એ જગત્ વિષયક ટુંકી વ્યાખ્યા મને ઘણી જ ગમી, અને ખરેખર અત્યાર સુધીના મારા અનુભવથી હું કહી શકું છું કે, જગત્ના પાખંડનો મને ડગલે ને પગલે સાક્ષાત્કાર થતો ગયો કે જે હવે પછીના મારા જીવનવૃત્તમાં વાચકોને પણ હેખાતો જશે. અમારો આ પ્રમાણે સંવાદ ચાલતો હતો એવામાં વળી એક વિચિત્ર બનાવ બન્યો. હાલિતાનો પતિ લાલજી અચાનક આવી લાગ્યો; તેણે એટલો બધો દારૂ પીધેલો હતો કે, તેની આંખો લાલચોળ થઈ ગઈ હતી અને દિયરતાથી ઉભા રહેવાનું કે લથડિયાં ખાધા વિના ચાલવાનું પણ તેનામાં સામર્થ્ય નહોતું. તેણે

આવતાંની સાથે જ લલિતાને કહ્યું કે:—“મારી મિસ અમેલી ! અત્યારે મને રૂપિયા પચીસની સખત જરૂરત છે, માટે જરા પેટીની કળમાં આવી ફેરવો અને મારી હથેળીમાં પચીસ પતીકાં સેરવો.”

“એટલે ? હજી પગાર મળ્યાને તો પૂરસ પાંચ દિવસ પણ થયા નથી, એટલામાં સો રૂપિયાની ક્યાં હોળી સળગાવી ? હું તો તમારા પગારમાંથી એક રાત્રી પાઈ પણ દેખતી નથી અને ઘરનો બધો ખર્ચ મારા પગારમાંથી જ ચલાવું છું છતાં તમારું પૂરું નથી થતું તો શેકડા રૂપિયા હું ક્યાંથી લાવું ?” લલિતાએ સમ્મતતાથી કહ્યું.

“એ નખરાં મૂકી દે અને રૂપિયા લાવ. મને પગાર મળ્યો હતો ને તને નહોતો મળ્યો ? મારો પગાર જુગાર અને છાંટા પાણીમાં ઢરી ગયો; તારો પગાર ક્યાં ઢરી ગયો ? ધરખર્ચમાં કાંઈ પાંચ દિવસમાં સો સવાસો રૂપિયા ઢરી ન જાય, સમજ મારી મહારાણી ! એ તો હું પણ નાટકવાળો છું તો ! ચાલ, ઝટ કર, મૂરા ચાર પાંચ મવાલી દોસ્તો નીચે મારી વાટ જોતા ઉભા છે, વાર થાય છે !” આખરુદાર ઘણીજ બોલ્યા.

“કહ્યું તો ખરું કે, મારી પાસે નથી—ન હોય તે ક્યાંથી લાવી આણુ ? તમારો પગાર ઘાસલેટ અને જુગારમાં ઢરી ગયો અને મારો પગાર ગયા મહિનાનાં દાણાવાળા, દૂધવાળા અને ભાડાવાળા વગેરેનાં બિલ્ડસ ચૂકવવામાં આલ્યો ગયો—થોડા પૈસા છે તે ધરખર્ચમાટે આવતી સોળમી તારીખ સૂકી ચલાવવાના છે, એટલે મારાથી આખી શકારો નહિ. તમારા મવાલી દોસ્તો પાસેથી લઈના લઈ ઉડાવો, પગારને દિવસે આખી દેજો.” લલિતાએ કહ્યું.

• “પોતાના ઘણીનું આતું અપમાન કરે છે ?” લાલજ બોલ્યો.

“હું અપમાન નથી કરતી, પણ સીધો જવાબ આપું છું.”

“હું પૈસા વગરના એ લખા જવાબને બચેકર અપમાન માતું છું.”

“તમે ગમે તેમ માનો તેની સાથે મારે કાંઈ પણ લેવા દેવા નથી !”

“તારે સીધી રીતે નહિ જ આવે ? આ તારી બેનપણીના દેખતાં આજે વળી મેથીપાક ખાવાની તારી મરજી થઈ હોય એમ જણાય છે. તારું શરીર તો લોઢાનું છે, પણ તને લાત અને તમાચા મારતાં મારા કેમજ હાથપગોને કેટલી બધી ધન અને તકલીફ થાય છે, એનો તને કાંઈ વિચાર છે—કાંઈક તો કયા લાવ !” લાલજએ નમ્રતાની સીમા જ કરી !

“બસ હવે બહુ થયું; લાલજ ! હવે તારો લવારો બંધ કરી અત્યારે અહીંથી આલ્યો જ અને મને વધારે ન સતાવ. તારાં દુઃખો સહન કરી કરીને હવે મને તારું મોઢું જોવાનો પણ કંટાળો આવી ગયો છે. મારા અવતારને બગાડનાર ગોણા ! તારે મારું પાલન કરવું જોઈએ, તે તો રહ્યું, પણ સ્હામો નિર્લજ્જ થઈને મારી પાસેથી પૈસાની ન્યારે ને ત્યારે માગણી કરતાં શર્માતો નથી ? બાચડીની કમાણી ખાતાં લળતો નથી ? મેં તારું ઘણું સહ્યું છે, માટે હવે જો જરા પણ ત્રીન પાંચ કરી છે, તો તેનાં તારે ઘણાંજ કડવાં ફળ આપવાં પડશે; પછી મને દોષ ન આપતો.” લલિતાએ હવે કાંઈક આંખ ફેરવીને એ વાક્યો ઉચ્ચાર્યાં.

“કડવાં ફળ અને તે તું અખડનારી ? મારી પાળેલી બિલાડી અને મારી

મને પણ જીવિમસિહ તરફથી આવા પ્રકારનો જ કેટલોક અનુભવ મળી ચૂકેલો હોવાથી અને હું તેના છટકામાંથી માંડ માંડ છૂટકી હોવાથી અત્યારે બિચારી લલિતાના હૃદયમાં કેટલી બધી અસહ્ય વેદના થતી હશે, એની કાંઈક કલ્પના કરવાની શક્તિ મારામાં હતી. તેમ જ હું અને લલિતા એક પક્ષમાં અને પ્રતિપક્ષી એકલો તેમ જ દારૂમાં લોટપોટ હોવાથી તેને પહોંચી વળવું એ કાંઈ મોટી વાત નહોતી. મને ઉદ્દેશને તેણે ઉચ્ચારેલા એ અપમાનસૂચક શબ્દોથી મારી રંગેરંગમાં ગુસ્સો વ્યાપી ગયો અને તેથી આગળ ઘાછળના પરિણામનો કાંઈ પણ વિશેષ વિચાર કર્યા વિના મેં “તારા કપાળમાં, પીટ્યા, લાત જ લખાયેલી છે, અને તે પણ વળી એક બાયડીની લાત !” એમ કહેતાંની સાથે તેની છાતીમાં એક લાત મારીને તેને બોંયપર પછાડી નાખ્યો, અને કહ્યું કે, “જુઓ બાલકા ! હું કાંઈ તારી હખાયેલી નથી કે તારી આવી ગાળો સાંખી મુંગી મંતર બનીને બેસી રહું ! હજી પણ સીધો સીધો ચાલતો થા, નાહ તો તારો જીવ લઈને જ છોડીશ. તું મને હજી એળખતો નથી. વધારે ધામધૂમ કરી છે તો બધી ટે ટે સોંસરી નીકળી જશે અને લખનૌમાં જ તારી ચિતા ખડકારીઃ પીટ્યો નમાલો, જુઓ તો ખરાં વૈરાગિ ડરાવવા આવ્યો છે તે !”

હું લલિતાના પડખામાં જ ઉભેલી હતી એટલે તે કાંઈ પણ બાલ્યા ચાલ્યા વગર પચ્ચો હતો ત્યાંથી ઉઠ્યો અને તરત એક કુસ્તી ઉપાડી અમારા પર ફેંકી. અમે તો બંને જણી દૂર ખસી ગઈ, પણ છતમાં ટંગેલો લેમ્પ કુસ્તી લાગવાથી નીચે પચ્ચો અને ચિમની તથા શેડીંગ ઝલોબના ચૂરેચૂરા થઈ ગયા. સ્પષ્ટિયા પાંચ છત્તું નુકસાન થઈ જવાથી વાત રસાકસીપર આવી ગઈ. મેં લલિતાને કહ્યું કે;—“હવે વધારે શર્મે રાખવી કામની નથી, હવે તો ફેસલો જ કરી નાખવો જોઈએ; પણ તો જેવા તમારો વિચાર. ધણીને સૂઝે ઠાંકણીમાં ને પાડોશીને આરિસામાં પણ ન સૂઝે. પોતાનું રળી ખાતું અને આવા બાયડીપર શૂરા નખા માટીનાં ખાસડાં શામાટે ખાવાં ? એવી આબરૂ ને ઇજ્જત ગઈ ચૂલામાં !”

લલિતા પણ મારા આ તાનાનાં તીર વાગવાથી નેશમાં આવી ગઈ અને એક પહેલવાન પ્રમાણે લાલજતાં શરીરપર ધસી જઈ તેનું ગળું પકડી તેને જમીનપર પછાડી તેની છાતીપર ચઢી બેઠી, અને બાલકી કે;—“બાલ હવે શો વિચાર છે ? આજે હું ખૂનપર આવી છું તે તારું ખૂન કરીને જ છોડીશ. હું કાંસીએ ચઢીશ તો કાંઈ મારાં છોકરાં રક્ષણી મરવાનાં નથી. હજી પણ માફ માગી ફરીથી મને ન છેડવાની પ્રતિજ્ઞા કરી ચાલ્યો જાય તો તારો ઉગરો છે.”

આનો જવાબ આપવાને બદલે તેણે બળ કરીને છાતીપર બેઠેલી નિર્બળ લલિતાને ઉપલાવી નાખી અને તેને મારવા જતો હતો, એટલામાં મેં તેના મોઢાંપર એવી તો એક લાત લગાવી દીધી કે તેનાં નાક અને મોઢામાંથી ભક ભક કરતું લોહી મૂઢવા માંજું અને ત્યાંની જમીન લોહીહુહાણુ થઈ ગઈ. મામલો ભયંકર થવા લાગ્યો અને એ જ વેળાએ નિઃસરણીપર કોઈના ચઢવાનો અવાજ અમને સંભળાયો. અમે ચોકચાં, કોલાહલ સાંભળીને આસપાસનાં પાડોશી કે રસ્તામાં ઉભેલા લાલજતા લોકો દોસ્તો તો નહિ આવતા હોય, એવી મારા મનમાં શંકા થવા લાગી. લાલજ તો બેભાન જેવો થઈ ગયો હતો, એટલે હું દરવાજા તરફ ગઈ; તો ત્યાં અમારી

નાટક કંપનીના માલિકને મેં ઉપર આવતો જોયો. અમુદયંદ્રને જોઈ મારો ભય ટળ્યો અને જીવમાં જીવ આવ્યો. અમાદયંદ્ર અંદર આવી ધરમાંની એ વિલક્ષણ દશાને જોઈ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો અને થોડી વાર સૂધી તો કાંઈ પણ બોલ્યો નહિ.

થોડીવાર પછી અમાદયંદ્ર પૂછવાથી લલિતાએ પોતાના દુઃખનો સર્વ વૃત્તાંત તેને કહી સંભળાવ્યો, તે સાંભળીને તેણે કહ્યું કે:-“લલિતા! આજે વીસ વર્ષથી હું નાટકનો ધંધો કરું છું. જેમ મારી કંપનીમાં ઘણી એક્ટ્રેસો આવી ગઈ છે તેમ જ બીજી કંપનીની એક્ટ્રેસોનો પણ હું સારો અનુભવ ધરાવું છું; પણ અસાર સૂધીમાં તારા જેવી સદ્ગુણી અને એકમાર્ગી નાટકવાળી મારા જીવમાં આવી નથી એણે એવું જ કાંઈક અનિવાર્ય કારણ આપ્યું હશે, ત્યારે જ તારા હાથે આજે આટલું સાહસ થવા પામ્યું હશે, એ વિષે મારી પૂરી ખાતરી છે. ચિંતા નહિ, આજે હું બધો નિકાલ લાવી નાખું છું. પ્રથમ એના મોઢાપર પાણી છાંટીને જરા લોહીને બંધ કરો અને આ લોહીથી ખરડાયેલી જગ્યા સાફ કરી નાખો.”

લલિતાએ લાલજીના મોઢાપર પાણી છાંટ્યું અને મેં જગ્યા ઘેઈ સાફ કરી નાખી. લાલજી શુદ્ધિમાં આવ્યા તે વખતે તેનો નશો બધો હતરી ગયો હતો અને તેથી માલિકને જોતાં જ તેણે પોતાનું મોઢું નીચું કરી દીધું. અમાદયંદ્રે તેને ઉદ્દેશીને કહ્યું:-“લાલજી! તું મારી કંપનીના એક સારો વખણાતો કૉમિક એક્ટર અને શહેરમાં આવી હાલતે રખાયા કરે તેમ જ ધરમા આવા ધર્મીગણાં કર્યા કરે, એથી મારી કંપનીની આખરૂને કેવો બટ્ટો લાગે છે એની તને કલ્પના છે ખરી કે? થીએટરમાં બધાંના દેખતા તને કાંઈ કહેવાને બદલે તારે ઘર ખાનગીમાં જ તને કપકો આપવામાટે હું અહીં આવ્યો, તો અહીં વળી આ તોફાન જીવમાં આવ્યું. જો તારે આવી રીતે જ વર્તવું હોય, તો તુ ગમે તેવા કામદાર હોવા છતાં મારા કામનો નથી અને અત્યારે જ હું તને ખુશીથી રત્ન આપવાને તૈયાર છું. એવું સોનું શા કામનું કે જે કાનને તોડી નાખે? કાંતો આજે દારૂ ન પીવાની અને જીગર ન રમવાની પ્રતિજ્ઞા કર અને કાંતો મારી કંપની છોડી ચાલ્યો જ. કંપનીમાથી નીકળ્યા પછી જો આ બધી લલિતાની જરા પણ જેટ કરી છે, તો હું તને વગર ભાડાના સરકારી મકાનમાં જ મોકલી આપીશ. મેં બહુ અંખમીઆમણાં કર્યાં; પણ તને શર્મે ન આવી તે ન જ આવી! કોઈ છેકરું હોય તો મારીને પણ સમજાવીએ, પણ આટલા મોઢા ઉઠને શું કહેવું?”

લાલજી એકદમ રડી પડ્યો અને અમાદયંદ્રને હાથ જોડી કહેવા લાગ્યો કે:- “મારા મુરબ્બી શેઠ! આજ સૂકીના મારા અપરાધોની ક્ષમા આપો. લલિતાની પણ હું ક્ષમા માગું છું અને આજથી દારૂ તથા જીગરને પ્રતિજ્ઞા પૂર્વક વ્યાપું છું. લલિતાને સમજાવો કે તે મારી સાથે ફરજીયાત ન કરે; નહિ તો મારું જીવન સાવ બગડી જશે; એના અકુશથી હજી પણ હું કેંકાણે આવીશ, નહિ તો હારાયા દોર જેવો જ બની જઈશ.”

“હું તમારા અપરાધની ક્ષમા આપું છું અને આજના મારા અયોગ્ય સાહસમાટે હું પોતે પણ ક્ષમા માગું છું. પણ હવે આવા ટેકભવાડા ન થાય તો તેમાં આપણુ બન્નેની આખરૂ છે.” બધી લલિતાએ તરત ક્ષમા આપી દીધી.

ખરેખર જો લલિતાને સ્થળે હું હોત તો એટલી સસ્તી કીમતે માફી આપત નહિ. દુર્ભાગ્યની પ્રબળતાથી લલિતાનું જીવન અધોગતિને પ્રાપ્ત થયું હતું ખરું, પણ અદ્વાપિ એક કુલીન પ્રલતનયા તરીકે તેની ઉદાત્તાનો સર્વથા લોપ થયો નહોતો, એનો એ દિવસે મને પ્રત્યક્ષ સાક્ષાત્કાર થયો. તેની આ ક્ષમાશીલતામાં જ હું તેની મારા હૃદયમાં ગ્રુમ પ્રશંસા જ કરવા લાગી. કુલીનતા અને અકુલીનતામાં જે ભેદ છે તે એટલી જ કે કુલીનતા અધમ અવસ્થામાં પણ કમ્પમ રહે છે અને અકુલીનની નીચતા ઉત્તમ અવસ્થામાં આવવા છતાં પણ જતી નથી. હિન્દુસ્તાનમાં ભતિસેદને જે આટલું બધું મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે, તેનું આ પણ એક કારણ હોવું જોઈએ.

સંગ્રામનો અંત સમાધાનમાં આવ્યા પછી લલિતાએ કોંડી બનાવી અને તે કોંડીને સકાર કરી પ્રમાદચંદ્ર તથા હું નાટકશાળામાં આવ્યાં અને ત્યાં આવ્યા પછી હું મારા મનને પૂછવા લાગી કે;—“બેડો વોડો થશે કે? દારૂડીઓ અને જુગારી લાલજી આજની પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરશે કે લલિતાના ‘જગત પાખંડી છે’ એ તત્ત્વને સિદ્ધ કરી બતાવશે?” એ પ્રશ્ન ઉત્તર તાત્કાલિક મળે તેવું ન હોવાથી એને જાણવાનું કાર્ય મારે બવિધ્યપર જ મુલતવી રાખવું પડ્યું.

પ્રકરણ ૮ મું

મદનમૂર્તિ યુસુફ !

એક દિવસ સવારમાં નવ વાગે નાટકશાળામાં રીહર્સલની શરૂઆત થઈ ગયા પછી બહારના પહેરાવાળાએ અમારી કંપનીના માલિકને આવીને ખબર આપી કે;—“જનાબ ! બહાર કોઈ એક નવા રાજસ નાટકમાં મુલાજિમત કરનેકી ખાહિ-શુસે આયા હય ઔર આનેકી ઇનજત ચાહતા હય.” એના જવાબમાં માલિકે એમ જણાવ્યું કે;—“હરે અલી બહાર બિઠાઇયે ઔર જબ દસ મિનિટકી રન્ન હો જય ઉસ વકત ચહાં લે આઇયે.”

પહેરેગીર હુકમને માન આપીને ચાલ્યો ગયો. બહુધા નાટકમંડળીઓમાં રીહર્સલ વખતે જો કોઈ નવો એક્ટર કે એક્ટ્રેસ નોકરી રહેવાના ઇરાદાથી આવે છે, તો તેને રીહર્સલનો અડધો ટાઇમ થવા પછી એક્ટરોને પાણી પીવા કે અન્ય કાર્યમાં મળતી દશ મિનિટની રન્ના વખતમાં જ બિલાવવામાં આવે છે અને તેના સંગીત તથા નાટ્ય જ્ઞાનની પરીક્ષા લેવાય છે. કારણ કે, એ વેળાએ એષ્ટા-પ્રાર પાત્રોનો ધણોખરો ભાગ ચાહે સોડા પીવા કે બીડીઓ ફૂંકવામાં બહાર નીકળી ગયેલા હોય છે એટલે નવા માણસને શર્માઈ જવાનો કે ગભરાટમાં પડવાનો એછા ડર રહે છે.

સાડાદશ વાગ્યા અને દશ મિનિટની રન્ન આપવામાં આવી, માત્ર માલિક, ડાયરેક્ટર અને સાજિદાઓ બાકી રહ્યા. જ્યારે પણ કોઈ નવું પંખીડું નાટકની જાળમાં ફસાવામાં આવતું ત્યારે તેની કળાને જોવાને મને બહુ જ આતુરતા રહેતી હોવાથી હું એ વખતે બહાર નીકળી નહિ, તેમ જ લલિતાને પણ મેં બગાડારે બેસાડી રાખી. પહેરેગીર પોતાને મળેલી આજ્ઞા પ્રમાણે તે નવા માણસને લઈને હાજર થયા, અને માલિક સાથે તેની એળખાણ કરાવી પાછા પોતાની ‘ડ્યુટી’ પર ચાલ્યો ગયો.

એ નવો આવેલો ચંકર એક નવચુવક હતો, તેનું વય ત્રીસ વર્ષની અંદરનું જ હોતું જોઈએ એવી કદપના થતી હતી; અને તેનાં સુરવાળ, અચકન, અને દુપટ્ટને જોતાં-એટલે કે તેના પોશાકને નિહાળતાં-તે જાતિનો મુસલમાન હોવા જોઈએ, એવી મારી ધારણા થઈ ગઈ, અને મારી તે ધારણા છેવટે સત્ય નીવડી; ફેર એટલો જ પગો કે તેને અચકનથી મેં હિન્દુસ્તાની ધાર્યો હતો, તેને બદલે તે ખંજભનો મુસલમાન નીકળ્યો અને મુસલમાન હોવા છતાં હિન્દુ-ઓના ધર્મને માનનારો જણાયો.

ખંજભના વતનીઓ બહુધા ખુબસૂરત હોય છે અને તેમનાં શરીરબંધનો ધણાં જ દૃઢ અને મજબૂત હોય છે, એ સર્વને વિદિત છે જ; પરંતુ આ તરુણનું સૌન્દર્ય એવું અને એટલું બધું તો અલૌકિક હતું કે, તેના એ સૌન્દર્યને, સૌન્દર્યને બદલે લાવણ્યના નામથી ઓળખવામાં આવે તો તેમાં અતિશયોક્તિનો લેશમાત્ર પણ સંભવ નથી. તે વાને ગોરો હતો, પણ તેની ગોરાશ પીળાશવાળી નહિ, પણ જેને આપણે ‘સલ્ણા’ના નામથી પીછાનીએ છીએ, તેવી તેની ગોરાશ હતી. તેનાં વિશાળ નેત્રો રામબાણનો ભાસ કરાવતાં હતાં. મનોહરાકૃતિ; મુખમંડળ અને ઉપરના ઓજાપર સહજ દેખાતો મૂંછનો રંવાટીવાળો દેરો અને તેની ચાલવાની લઢણ આદિ જોઈ જો કોઈ પણ લલના તેના લાવણ્યમાં હુબ્બ થઈ જાય, તો તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કંઈ પણ નહોતું. હું તો તેને એવા એક ધ્યાનથી જોઈ રહી કે મારી પાસે ચાલાક અને ચતુરા જલિતા ખેંચી હતી, એનું પણ મને ભાન ન રહ્યું. જેવી રીતે રૂપાળી સ્ત્રી પુરુષની દૃષ્ટિને આકર્ષે છે તે જ પ્રમાણે રૂપાળો પુરુષ સ્ત્રીની દૃષ્ટિને-કિંબહુના હૃદયને પણ આકર્ષે છે, એવો નિઃસર્ગનો અબાશિત નિયમ જ છે, અને હું તે નિયમના અપવાદરૂપ નહોતી.

અમારા માલિકે તેને એક ફરસીપર બેસવાનું કહીને પૂછ્યું કે;—“આપ પહોંલે કિસી નાટક કંપનીમેં કામ કર ચુકે હયે, યા ચે પહોંલી કોશિશ હય?”

“હા-હુબ્બર! ખાદિમ અમૃતસરકી એક નાટક કંપનીમેં હો બરસ તક મુલાન્નિમ થા; કિસી સબબસે અચ્ચાનક મુલાન્નિમત છોડનેકા મૌકા આ ગયા.”

“તો જુસ્સર વહાં આપ લેડીપાર્ટ કરતે હોગે.” માલિકે કહ્યું.

“હા હુબ્બર.” જવાબ મળ્યો.

“વહાં કોન્સે કોન્સે નાટક હુવા કરતે થે?” સવાલ પૂછાયો.

“બસ યહી બૂનેનાહક, બજમેક્કાની, બૂલબૂલૈયાં, અસીરે હિર્સ, ખાવે હસ્તી, હરિશ્ચંદ્ર વગયરા વગયરા.” તેણે ઉત્તર વાળ્યું.

“અચ્છા તો મેહરબાની કરકે આપ અપને કિસીલી પાર્ટકા એક ઉરદા ગાના ગાઇએ. ઔર કુછ ડ્રામા કે સાથ એક્ટિંગ લી કર દિખલાઇએ. ઉમીદ હય કે આપકા સેટલ યહાં હો જાયગા.” માલિકે ફરમાઇશ કરી.

“જયસા ફર્માન.” એમ કહી તેણે હામોનિયમ માસ્ટરને કહ્યું કે,—“જનાબ, ‘શહીદનાબ’કા ‘બાકે બલમાંસે મેહા લગાયે’ વાલા ગાના બજાઇએ.”

એ નાટક અમારી કંપનીમાં પણ બજવાનું હોવાથી અને વળી એ ગાયન જાનારી ‘રજયા’નો પાઠ મને જ મળેલો હોવાથી એ ગાયન સાંભળવા અને તેનું એક્ટિંગ જોવાને હું બધાં કરતાં વધારે આતુર બની ગઈ.

તેણે ગાવાની શરૂઆત કરી લીધી-તે ગાયન આ પ્રમાણે:—

“બાકે બલમાંસે નેહા લગાયે,
નયના વીર જાયે, ચયના નહીં આયે,
મોરી ગુર્જયાં સૈયાં બિન હાયે,
બિરહા સતાયે, કશ ના સોહાયે,
પિયા નહીં આયે, છયા ધબરાયે. બાકે૦
ધસ તરહ બેકદ્રિયે દિલકૂચયે કાતિલમેં હય;
ગોયા એક દૂટા હુવા સાગિર કિસી મહફિલમેં હય;
આફતોમેં ફંસ ગયા અય હુઅ આરાક કયા હુવા;
દિલ બલામેં હય બલા ગેસમેં ગેસ દિલમેં હય;
હાહાહાહા-બાકે૦”

આ ગાયન શૃંગારનું હોવાથી અને એમાં અભિનયનું ક્ષેત્ર વિશાળ હોવાથી તેણે શૃંગારરસોત્પાદક એવા તો ઉત્તમોત્તમ હાવભાવ સાથે એ ગાયન પોતાના વાંસળી જેવા મધુર અને સુરીલા કંઠથી ગાઇ સંભળાવ્યું કે એકસમયાવચ્છેદે બધાનાં મુખમાંથી ‘વાહવાહ’ના પોકારો નીકળી ગયા અને તે ‘આદાબ અર્જ’ કરીને પાછો કુરસી પર બેસી ગયો. ત્યારપછી તેણે બાપણનો પણ કેટલોક ભાગ બોલી બતાવ્યો. જો કે તેના બોલવામાં પંખળી ઉઠુંને લહજો આવી જતો હતો, છતાં તેની ઉર્દુ બાષા ઘણી જ શુદ્ધ અને બોલવાની છટા પણ મનમોહક તથા આકર્ષક હતી. નાટક કંપનીને માટે તો એ એક બહુ જ ઉપયોગી મનુષ્ય હતો, અને એવી ધર છઠાં આવેલી ગંગાને પાછી ચાલી જવા દે એટલો બધો અમારો માલિક નાદાન કિંવા બેવકૂફ નહોતો. પચાસ રૂપિયા પગાર અને દસ રૂપિયા બથવાના મળી સહ રૂપિયે તેનું કંપનીમાં રહેવાનું નક્કી થઈ ગયું.

અહીં મારે એક વાર્તાનો ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ અને તે એ કે, એ તરફથી તો જાણે નાટકના વ્યવસાયમાં જોડતાં સૌન્દર્ય, સંગીતજ્ઞાન, મધુર કંઠ, અભિનય-કળા તેમ જ ભાષાજ્ઞાન આદિ સાધનોથી મંડિત હોતો; પરંતુ નાટકમાં કંઈ બધા એક્ટરો એવા જ ઉત્તમ શુભવાળા આવતા નથી. આપણા દેશમાં હોકોનો નાટકના વ્યવસાય વિષે સારો અભિપ્રાય ન હોવાથી (સારો અભિપ્રાય ન હોવાનાં કેટલાંક કારણો છે કે જે આગળ જતાં જણાવવામાં આવશે) સારા સુશિક્ષિત મનુષ્યો નાટકના ધંધામાં જોડાતા નથી, અને જે અલલટપુઓ જોડાય છે, તેઓ એમ જ ધારે છે કે, નાટકનો ધંધો ખીજ બધા ધંધા કરતાં સહેલો છે અને નાટકમાં પાઠ કરવો એ તો જુલાબ લીધા પછી નરમ ખીચડી ખાવા બરાબર છે; એ પણ આપણી નાટ્યકળાની અવનતિનાં કારણોમાંનું એક કારણ છે. એથી નાટક બંજવી બતાવવામાં ઘણી જ અડચણો આવી પડે છે. કેટલાક એક્ટરોને તો સ્ટેજ પર આવવાની અને ઉભા રહેવાની પણ ખબર હોતી નથી, છતાં તેઓ પોતાને જોનેજર કે ડાયરેક્ટરનો હોદ્દો અલાવવાને લાયક ધારી લે છે, અને અધૂરામાં પૂરું જો અચાનક તેવા કોઈ એક્ટરનો ગમે તે કારણથી એકાદ પાઠ વખણાયો કે પછી જોઈ લ્યો બાધસાહેબ (કે જો એક્ટરેસ હોય તો બાધસાહેબ)નો મિનજ ! જમીનથી ત્રણ વેત અધ્ધર ચાલીને માલિકને તરત પગાર વધારવાની, બસે પાંચસે રૂપિયાની રકમ નામે લખીને આપવાની અને નહિ તો આદ્યા જવાની ધમકી

તેણે આપેલી જ ધારી લેવી । આ દોષ માત્ર હિન્દુસ્તાનમાં જ છે એમ નથી, કિન્તુ સુધરેલા યુરોપમાં પણ લગભગ એવી જ અવસ્થા છે. વિદ્યાચતુર્તી બહુમતી એક્ટ્રેસ મિસ ફિલિસ ડેર પોતાના 'From School to Stage' નામક ગ્રંથમાં એર સ્થળે લખે છે કે:-

"But many people seem to regard theatres as a last refuge when all attempts to succeed in other walks of life have proved failures, which probably accounts for the altogether over crowded state of the stage at the present time."

આપણે ત્યાંના ધણીખરા એક્ટરો તો નિરક્ષરમટ્ટાચાર્ય જ હોય છે અને પોતાના ધંધામાં આગળ વધવા માટે અથવા તો પોતાના જ્ઞાનમાં વધારો કરવા માટે પણ તેઓ વાંચનલેખન કદાપિ કરતા નથી. કેટલાક એક્ટરો તો કેટલીકવાર પોતાનો પાઠ પણ ઝડપથી વાંચી શક્તા નથી, એ કાંઈ આપણી નાટ્યકળાને નીચું જોવાડાવનારું જેવું તેણું કારણ નથી. મિસ ફિલિસ ડેર એ વિષે પોતાના અનુભવને વ્યક્ત કરતી એ જ ગ્રંથમાં લખે છે કે:-

"The work was hard, but it is a great mistake to imagine that success on the stage can possibly be attained without hard work and although I found it rather irksome sometimes after rehearsals having to wrestle with history, geography, and mathematics, yet now I am glad that I wasn't allowed to shirk for a single minute, because a good education on the stage is absolutely imperative"

એનો ભાવાર્થ એવો થાય છે કે,-“(મારું) કાર્ય જો કે કઠિન હતું, પરંતુ કઠિન પરિશ્રમ વિના શક્યતાથી દગભૂમિપર વિજય મેળવવાની કલ્પના કરવી, એ એક મોટામાં મોટી ભૂલ છે. કેટલીક વાર જ્યારે રીહર્સલો પછી તરત જ મારે ઇતિહાસ, ભૂગોળ અને અંકગણિત, બીજગણિત તથા ભૂમિતિ સાથે યુદ્ધ કરવું પડતું હતું ત્યારે એ વિષય મને કંટાળાભરેલો લાગતો હતો; છતાં આજે મને એક મિનિટને માટે પણ કાર્યત્યાગિની થવા દેવામાં ન આવી એ માટે મારા હૃદયમાં બહુ જ આનંદ થાય છે કારણ કે, દગભૂમિપર સારા શિક્ષણની અત્યંત આવશ્યકતા છે.”

હિન્દુસ્તાનમાંના એક્ટરોના જ્યારે આવા વિચારો થશે, તે વેળાએ અવશ્ય નાટકની કળામાં ઘણી જ સારી સુધારાણી થએલી જોવામાં આવશે. અસ્તુ.

બરાબર સવાબાર વાગતાં રીહર્સલની સમાપ્તિ થઈ અને લાલિતાને ઘેર જવામાટે વિદાય કરી, હું મારા ઓરડામાં આવી બેઠી. મારું મન નવા આવેલા તરણુ એક્ટરના સૌન્દર્યના વિચારમાં જ અદ્ધાપિ નિમગ્ન હતું, તેવામાં બાહ્ય મનોમન સાક્ષી હોયની તેવી રીતે તે એક બીજા એક્ટર સાથે આવીને મારા ઓરડાના દરવાજા બહાર વાત કરતો હોયો રહ્યો. લગભગ પાંચેક મિનિટ વીતી જતાં મેં વિવેક દર્શાવીને કહ્યું કે,-“ખડે ખડે પથર થક જાણે; નાહક તકલીફ ક્યો ઉઠા રહે હૃયે? કમરેમેં આછથે ઓર બચક કર સૌકસે શુકતગૂ કાનિયે.”

“મેહરબાની.” તેણે ઉપકાર માન્યો.

એટલામાં તેની સાથેનો ઍક્ટર “આપ ચહાં બેઠિયે, મયે આપકે ખાને વગચ-રાકા બંદોબસ્ત કરકે આતા હું.” એમ કહીને આવ્યો ગયો અને તે તરફ ભારા ઓરડામાં આવીને બેઠો. એટલામાં માલિકે લાંથી પસાર થતાં તેને મારા ઓરડામાં ઈઝી ચેરમાં પડેલો જોયો, પરંતુ તે મારા ઓરડામાં આવ્યા વગર અને કાંઈ પણ પૂછ્યા વગર પોતાના માર્ગે આવ્યો ગયો. એ પછી મેં તેની સાથે સમાપણ કરવા માંજીયું; અમુક સંભાષણ બધું હું બાષામાં જ થયું હતું; કારણ કે, તે ગુજરાતી ભાષાને એક અક્ષર પણ જાણતો નહોતો; પરંતુ વાચકોની સગવડને ખાતર હું તે અહીં ગુજરાતી ભાષામાં જ આલેખીશ.

“આપનું નામ, જનાબ ?” મેં પૂછ્યું.

“યૂસુફ” ઉત્તર મળ્યું.

“અને જાત ?”

“મુસલમાન.”

“મુસલમાન તો ખરા, પણ અમારા હિન્દુઓની પેઠે મુસલમાનોમાં જીવણી કેટલીક પેટા જાતિઓ થયેલી છે અને મારા પૂછવાનો આશય એ છે કે આપનો જન્મ તેની કઈ પેટા જાતિમાં થયેલો છે ?”

“આપનો સવાલ હવે મારા સમજવામાં આવ્યો. પંજાબમાં અમારી જાતિ રખાબીના નામથી ઓળખાય છે. અરબી ભાષામાં રખાબ એક વાણ્યંત્રનું નામ છે, એ તંત્રવાદ સારંગી જેવું હોય છે અને એને વગાડનાર રખાબી કહેવાય છે. અમારી જાતિના લોકોના નિર્વાહનું સાધન એ રખાબ હોવાથી જ કદાચિત્ અમારી જાતિને રખાબી નામ મળ્યું હશે. અમે મુસલમાન હોવા છતાં અમારામાં જે મુસલમાનો કરતાં એક ભિન્નતા છે તે એ કે, અમે ગુરૂ નાનકના ધંધાને પણ માનીએ છીએ. ગુરૂ નાનકના ટિકાણાં-મંદિરો-માં જઈએ છીએ. અંધ સાહેબ સમક્ષ બેસીને રખાબ વગાડી બજન ગાઈએ છીએ. ટિકાણાંમાં જઈ રખાબ વગાડી બજન ગાવાં એ જ અમારો ધંધો છે. એથી ટિકાણાંમાંથી જેમ અમને લાભ મળે છે તેમ જ ગુરૂ નાનકના ધર્મને માનનારા હિન્દુઓ પણ અમારો પૈસાટકાથી સારો સકાર કરે છે. અર્થાત્ મુસલમાનો કરતાં હિન્દુ જાતિ સાથે અમારો વધારે ગાઢ સબંધ છે અને તેથી અમારી જાતિમાં કેટલાક હિન્દુ રીતિ રિવાજોનો પણ પ્રવેશ થઈ ગયો છે. ગાવા બજવાનો અમારો ખાપદાદાનો ધંધો છે અને તેમાં સારી કમાણી છે, છતાં મને નાટકનો શૌક હોવાથી હું નાટકમાં નોકરી કરું છું.” તેણે પોતાની જાતિનો ટુકો ઇતિહાસ કહી સંભળાવ્યો.

અમારી કંપનીમાં એક ખીલે પંજાબી હિન્દુ ઍક્ટર હતો તેની પાસેથી ગુરૂ નાનકના ધર્મની અને એ રખાબી મુસલમાન જાતિ વિશેની કેટલીક વાતો મેં સાંભળી હતી અને તેથી હું જાણતી હતી કે, રખાબી મુસલમાન હોવા છતાં પેણા હિન્દુ જેવા હોય છે. એટલામાટે એ જાતિ વિષે વધારે પૂછવાનું મેં વ્યાજબી ન ધાર્યું. હું ખીજું કાંઈ પૂછવા જતી તો એટલામાં ખાતાના બંદોબસ્તમંદે ગયેલો ઍક્ટર પાછો આવ્યો અને તેણે તેને-યૂસુફને-કહ્યું કે;—“અભાઈ તો બજરમાં એક માણસને ખાનું લાવવા મોકલ્યો છે તે હમણાં લઈ આવશે; સાંજે ખીલે કાયમનો બંદોબસ્ત કરી લઈશું.”

“બીજે કેકાણે ખેસવાની સારી સગવડ નહિ હોય માટે ખાનું અહીં જ લાવજો, અહીં જ ચૂસુફખાન જમી લેશે.” મેં તેને સૂચના આપી.

“પણ તમે હિન્દુ અને અમે મુસલમાન, તમને કંઈ વાંધો નહિ આવે કે?” તેણે કટાક્ષ કર્યો.

“મારા ઘરમાં ખેસીને ચૂસુફખાન ખાશે એથી મને શી હરકત થવાની હતી વાર? એમનું ખાનું કંઈ મારા મોઢામાં તો નથી જ આવી પડવાનું.” મેં પણ તેવા જ જવાબ આપીને તેને ચુપ કરી દીધો.

“ખરેખર આજદગી તો આવી જ હોવી જોઈએ. ‘દુધરા ચું બદર કદમ્ ચકી દીદમ્ દુઆલમરા!’ પણ બધા હિન્દુઓના આવા વિચારો હોતા નથી.” ચૂસુફે પોતાની શીરીન જખાનથી જણાવ્યું.

“પણ નાટકમાંના કેટલાક હિન્દુઓ અને હિન્દવાણીઓ એવી છીછીફૂફની પાળંદીને ધિક્કારે છે અને ખુશીથી મુસલમાનનાં બનાવેલાં આઢે કોંફી તથા પાંઉ બિસ્કીટને પેટમાં પધરાવે છે, એ તો આપના જણવામાં હોતું જ જોઈએ.” મેં પણ વિનોદમાં આગળ વધીને કહ્યું.

જમી રહ્યા પછી ચૂસુફ બહાર જવાને તૈયાર થયો અને વિવેક દર્શાવતો બોલ્યો કે:—“ખાનો! ત્યારે હવે હું રજા લઉંશ; કારણ કે, મુસાફરખાનામાં હું મારા ટુંક અને બિસ્તર રાખી આવ્યો છું તે લાવતા છે તેમ જ બજારમાંથી સાબુ અને દુધ પાઉડર લેતે બીજા પણ કેટલીક ચીજો ખરીદવાની છે. આપને મારા માટે અત્યારે જે તકલીફ ઉઠાવવી પડી છે, તેમણે હું આપની મોઆફી ચાહું છું.”

“ઓહો ઘણી જ ભારી તકલીફ ઉઠાવવી પડી! નાટકવાળાઓ બોલવામાં આલોક કહેવાય છે, તે કંઈ ખોટું તો નથી જ. માણસને ઘેર માણસ ક્યાંથી? એ તો મારાં મોઢાં નસીબ કે આપની આટલી ખાતરહારી પણ આ લોંબી કરી શકી. વારુ, આપ બજારમાં જવાના છો તો હ્યો આ એક રૂપિયો લેતા જાઓ, અને મારા માટે પણ સારા દુધ પાઉડરની એક બાટલી લેતા આવજો. હું પણ તકલીફ આપવામાં માફી માગું કે?” એમ કહીને મેં તેના હાથમાં રૂપિયો મૂક્યો. તેના હસ્તનો સ્પર્શ થતાં મારા શરીરમાં એક પ્રકારના વિલક્ષણ કંપનો આવિર્ભાવ થઈ ગયો.

મંદ હાસ્ય સાથે રૂપિયો લઈ તે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

તેના જવા પછી રસોડામાંથી મેં મારી થાળી મંગાવી, ઘણીકવાર રસોડામાં જઈને પંગતમાં જમવા ખેસવાના કંઠાળાને લીધે હું મારા ઓરડામાં જ થાળી મંગાવતી હતી, અને તેથી જો બજારમાંથી ખાવાની બીજા કોઈ સારી વસ્તુ મંગાવી હોય તો તેનો સ્વાદ પણ લઈ શકાતો હતો. પંગતમાં ખેસીને શેઠાઈ બતાવવાનું મને ચોખ્ખ લાગતું નહતું. પરંતુ આજે જમવામાં મારું બરાબર ધ્યાન નહોતું. જ્યારે મન કોઈ એક વિશિષ્ટ વિષયમાં લીન થઈ જાય છે, તે વેળાએ બીજા કોઈ પણ વસ્તુ ઋચીકર થતી નથી. અર્થાત્ ઋચિ ન હોવાથી ખેસાર કોળિયા ભરી મેં હાથ ઘોઈ નાખ્યા અને પટેલને થાળી લઈ જવાનું કહી કોચર લંબાવી દીધું. હું મારા મનને કેટલાક સવાલો પૂછવા લાગી:—

“એક પુરુષને પરમેશ્વરે આટલું અને આંતર આદિતીય સાન્દર્ભ શા માટે આપ્યું હશે વારુ? પુરુષ છતાં પણ એનામાં આટલી બધી મનોમોહકતા અને આકર્ષકતા

છે, તો જો એ સ્ત્રી હોત, તો તો અનેક આશકોના માણુ હરનારી બીજી કહીચી-
યેદ્દા જ થઈ પડત ! એને પુરુષ બનાવવામાં પરમેશ્વરની ભૂલ તો નહિ થઈ ગઈ
હોય ? એરે આ રૂપસુંદર તરુણને જોઈ પુરુષની પણ એવી બાવના થઈ જાય કે,
‘આને પરમેશ્વરે સ્ત્રી બનાવી હોત તો કેટું સારું થાત !’ તો પછી અખળાનું
મન ચળી જાય તેમાં શી નવાઈ ! ઈશ્વર પણ એક મહા વિલક્ષણ વ્યક્તિ છે
કે નૈ હૃદયને લોભાવનારી આવી વસ્તુઓને દૃષ્ટિ સમક્ષ લાવે છે અને તે છતાં
જો કોઈ તેવી વસ્તુમાં લોભથી લપટાય છે તો તેમણે તેને માપી ગણીને
શિક્ષા કરે છે !”

અહીં મારા મુજ વાચકો કદાચિત્ મને સવાલ કરશે કે, ‘સારે શું તમો
તેનાપર પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ આશક થયાં છતાં કે ?’ જો હું સત્યને જ માન આપ-
નારી હોઈ, તો એ સવાલના જવાબમાં મારે જણાવવું જોઈએ કે, પ્રથમ દૃષ્ટિએ
આકર્ષિત થવાનાં આવાં ઉદાહરણો જગત્માં અનેક બન્યા કરે છે. મહાસતી
દ્રૌપદી જેવી પ્રાતઃસ્મરણીયા પ્રમદાનું મન પણ એકવાર કર્ણની વીરતાને
નિહાળી મોહવશ થઈ ગયું હતું, અને યુજરાતી બાપાનો પેટો મહાકવિ પ્રેમાનંદ
કે જેનાં કાવ્યો પુરુષો સ્ત્રી આગળ વાંચી સંભળાવે છે તેણે સુભદ્રાદરણમાં કહ્યું
છે કે એક વેળા એ દ્રૌપદી ચેળીના વેશમાં આવેલા અર્જુનપર મોહી પડી
હતી અને પાંચ પાંડવને છોડી નાસી જવાને તૈયાર થઈ હતી, તો પછી મારા
જેવી એક ખવાસણ અને અધૂરામાં પૂરું નાટકમાં નૃસ્ય કરનારી નટીના અવ-
તારમાં ફેરવાયલી સંચળ હૃદયની અપળાનું ચિત્ત આવી લાવણ્ય પ્રતિમાને જોઈ
ધરીભર અળાયમાન થાય, તો તેમાં વિશેષ આશ્ચર્ય પામવા જેવું શું હોઈ શકે
વાર ? જળના પ્રવાહનો એ સ્વભાવ જ છે કે જ્યાં નીચાણુ હોય ત્યાં તે ઢળી
જાય છે, તેમ જ તારુણ્યનો એ ધર્મ જ છે કે જ્યાં તે રૂપને નિહાળે છે ત્યાં
મોહવશ થાય છે. નિઃસર્ગનો એ એક અખાધિત નિયમ છે, અને સુહિતા બધા
જીવો મનુષ્ય પશુ કે પક્ષી એ નિયમના ગુલામ છે. સસ્કૃતમાં એક શ્લોક છે કે:-

“સુભાષિતેન ગીતેન યુવતીનાં ચ લીલયા ।

મનો ન મુદ્ધાતિ વસ્ય સ યોગી હ્યથવા પશુઃ” ॥

એટલે કે:-“સુભાષિત, સંગીત અને યુવતીની લીલાથી જેનું મન મુગ્ધ
નથી થતું, તે કોઈ ચેળી અથવા પશુ જ હોવો જોઈએ” અર્થાત્ સંસારી પુરુષનું
મન તો એ વસ્તુઓથી મુગ્ધ થતું જ જોઈએ. એ જ નિયમ જો સ્ત્રીઓના
સંબંધમાં પણ લાગુ પાડવામાં આવે, તો એમ કહી શકાય કે, સુભાષિત, સંગીત
અને સુંદર પુરુષ-સુંદર અને તરુણ-સ્ત્રી લીલાથી જો લલનાનું મન મુગ્ધ નથી
થતું, તે સ્ત્રી અવશ્ય કોઈ ચેળિની કિંવા પશુ જાતિની માદા જ હોવી જોઈએ.

જે મહાત્મા શાશ્વતાનંદ મને મનમાન્યા પૈસા આપવાને અને મારા યૌવન-
વર્નને માળી થવાનો અત્યંત આતુર હતો, તેના પ્રતિ મારું લેશમાત્ર પણ
આકર્ષણ થયું નહિ, અને જેના કુળ, શીલ તથા ગુણ તેમ જ આર્થિક પરિસ્થિતિ
વિશે હું સર્વ મંકરે અજ્ઞાન હતી, તેવા એક સુંદર નાટકવાળા તરુણ પુરુષમાં
મારું મન પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ પડેવાયું એ નિઃસર્ગની પ્રબળતા, નિઃસર્ગનો પ્રભાવ

નહિ તો ખીજું શું વારુ? મારી તે સમયની અવસ્થાનો વિચાર કરતાં અત્યારે મને રાજર્ષિ હર્ષદેવિના નિમ્નલિખિત ઉદ્ગારોનું સ્મરણ થઈ આવે છે;—

“યાં ચિન્તયામિ સતતં મયિ સા વિરક્તા

સામ્યન્યમિચ્છતિ જનં સ જનોઽન્યસત્તાઃ ।

અસ્મકુને ચ પરિતુલ્યતિ કાચિદન્યા

ધિક્ તાં ચ ત ચ મદનં ચ ઇમાં ચ માં ચ” ॥

એટલે કે, “હું જે સ્ત્રીનું નિરંતર ચિન્તન કરું છું, તેનો મારામાં પ્રેમ નથી; તે એક ખીજ પુરુષને ઇચ્છે છે અને તે પુરુષ વળી એક ખીજ પ્રમદામાં પ્રેમાસક્ત છે; તે સ્ત્રીનો વળી મારામાં મોહ છે; એટલા માટે તે મારી સ્ત્રીને, તેના આકર્ષક પુરુષને, તે પુરુષની પ્રેમપાત્રાને, મને પોતાને અને એ સર્વના મૂળ કારણસ્વરૂપ કામદેવને એ સર્વને ધિક્કાર છે!”

પરંતુ મારો આ પ્રેમોદ્દેશ કૃણીભૂત થયો ખરો કે ?

પ્રકરણ ૧૦ મું

મનની પરવશતા !

મને યુસુફના મુખદર્શનથી પણ એક પ્રકારનો અવર્ણનીય આનંદ થતો હતો. હું જેમ અને તેમ તેને વિશેષ પ્રમાણમાં મારા સમાગમમાં લાવવાની ઇચ્છા કરવા લાગી જે સ્થળે એક મનુષ્યનો કોઈ પણ કારણથી કાંઈક સત્કાર થાય છે, તે સ્થળે જવાની તે મનુષ્યની સ્વાભાવિક ઇચ્છા થાય છે, એ એક નિયમ જ છે. યુસુફના પ્રથમ દિવસે જ મેં કરેલા સત્કારનું તેના મનમાં એટલું પરિણામ તો અવશ્ય થયું કે તે રીહર્સલમાં આવતી વેળાએ રીહર્સલમાંથી ફેટયા પછી જમવા જતી વખતે અને રાત્રે નાટક વેળાએ સ્ટેજ પર આવતાં મને સલામ કરવાનું કદાપિ ભૂલતો નહોતો; હું પણ તેના એ વિવેકનો ઢગેલી આંખો સાથે થોડા હાલભાવથી જવાબ આપતો હતો અને તેનો ઉપકાર માનતો હતો યુસુફના સૌન્દર્યમાં મારું મન પડેવાયા પછી લલિતાને ઘેર જવા આવવાને મારો વ્યવહાર કાંઈક એવો થવા લાગ્યો. પ્રથમ બહુધા હું રોજ ત્યાં જતો હતો, તે પછી એકાંતરે જવા લાગી, પછી અઠવાડિયામાં બે વાર અને છેવટે અઠવાડિયામાં એક વાર જવાપર વાત આવી ગઈ. લલિતા કેટલીક વાર મારા ન આવવાનું કારણ પૂછતો હતો પણ એક કે ખીજું બહાનું બતાવી ‘હોઠ સાળ તો જવાબ જાજા’ વાળી કહેવતને અનુસરી તેના સવાલોને ટાળી દેવાની ચેષ્ટા કરતો હતો; અને લલિતા વધારે કાંઈ ન બોલે એટલે તે મારાં ઉત્તરોથી સંતુષ્ટ થએલી હોવી નોંધએ, એમ જ હું મારા મનમાં માની બેસતો હતો. પણ મારી એ ધારણા ફટલી બધી ભૂલ ભરેલી હતી એ પાછળથી ખરાખરા મારા બાણવા અને અનુભવવામાં આવી ગયું; કારણ કે, લલિતા પ્રથમથી જ મારી સર્વ ચેષ્ટાઓને બાણી ગઈ હતી. અને અમુક એક વિશિષ્ટ ઉદ્દેશથી જ તેણે મૌનમતનો સ્વીકાર કરી બંધો હતો.

એક દિવસે રીહર્સલ આવર-પૂર-થતાં લલિતાએ મને કહ્યું કે;—‘અંપા, આજે બપોર પછી બે ત્રણ વાગે જરાક મારે ત્યાં આવજો; મારું એક ખાસ કામ

છે અને તે વિષે તારી નેત્રે કેટલીક વાતચીત કરવાની છે.” મેં ‘વારુ છ’ કહ્યું, અને તે ચાલી ગઈ. જમ્યા પછી એક કલાક કે દોઢ કલાક નેટલો સમય વામ-કુક્ષીમાં વીતાડી, હું નાટકશાળામાંથી કાઢમાઢ કરીને બાડાની ગાડીમાં બેસી લલિતાને ત્યાં જવામાટે નીકળી.

• લલિતા સિગરેટ ટુંકતી અને મારી વાટ નેતી નેતરની ઇઝીચેરમાં પડી હતી. મને આવેલી નેતાં તે બેઠી થઈ ગઈ, અને હું કુરસીપર બેઠા પછી તેણે પ્રથમ જે પ્રશ્ન રજૂ કર્યો તે એ કે;—“કેમ ચંપા, આજકાલ આઠ આઠ દશ દશ દિવસનો ગાળો પડી જવા છતાં તને અહીં આવવાનો વખત મળતો જ નથી કે શું? આજળ તો મારા ગરીબખાનાની મુલાકાત લીધા વિના તારો એક દિવસ પણ બાળ્યે જ વીતતો હતો અને હમણું આટલો બધો ફેરફાર કેમ થઈ ગયો વારુ?”

એના જવાબમાં મેં જણાવ્યું કે;—“એ તો તમે જાણો જ છો કે, આજ કાલ ઉન્હાળો ચાલતો હોવાથી બપોરે એટલી તો સખ્ત ગરમી પડે છે કે ઘરમાં બેઠાં પણ બળી જવાય છે, તો બહાર નીકળતાં શી દુર્દશા ન થાય? કદાચિત્ સાંજ પછી આવી શકાય, પણ રાતે તો તમે નાટકશાળામાં આવો છો, એટલે ત્યાં જ મુલાકાત થઈ જાય છે. એ વિના ન આવવાનું બીજું કંઈ પણ ખાસ કારણ નથી.”

“ચંપા, હવે તું નાટકવાળી થઈ ખરી. પણ એટલી કચારા રહી ગઈ કે, દાર્ઘી પેટ છુપાવી શકતું નથી, એ તરવને જાણી ન શકી. ગાંડી, તું એમ જ માને છે કે, તારી ચેષ્ટાઓથી હું બિલકુલ બેખબર અને અજાણ છું? જો તું એમ ધારતી હોય તો તે તારી ભૂલ છે. ચૂસુફ પ્રથમ દિવસે આવ્યા તે વેળાએ જ તેને નેતા તારા મનની કેવી અવસ્થા થઈ હતી, તે મારા ધ્યાન બહાર નથી, અને ત્યાર પછીના તારા વર્તનને પણ હું સારી રીતે જાણું છું. લખનૌની ઉન્હાળાની ગરમીએ નહિ, પણ હૃદયમાં ઉદ્ભવેલા મદનરૂપ ગ્રીભજનતુના અસહ્ય તાપે જ તને અહીં આવતી અટકાવી છે, તારી બુદ્ધિમાં વિકારવશતા તથા ભ્રમણા જગાવી છે; મારા હૃદયમાં પ્રથમથી જ તારા વિષે જે ભીતિ અને શકા હતી તે સત્ય સિદ્ધ થવાની વેળા નિકટમાં આવી છે.” ચતુર લલિતાએ મારી ચેષ્ટાઓનો બધો સરવાળો આંકી બતાવ્યો.

તેના મુખમાંથી નીકળતો એકે એક શબ્દ મને છાતીમાં ખાણુ સમાન ખુચતો હતો અને તે આટલી સીમા પર્યંત મારા ભેદને જાણી ચૂકી છે, એનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થતાં હું કંઈ પણ બોલ્યાચાલ્યા વિના આશ્ચર્ય અને નિઃસ્તબ્ધતાથી તેના મુખમંડળને જોઈ રહી. ઇચ્છા છતાં મારા મુખમાંથી એક પણ શબ્દ નીકળી શક્યો નહિ.

મને મૂળીમંતર થઈ ગયેલી નેદને લલિતા પાછી કહેવા લાગી કે;—“ચંપા, હું તારી માતા કે શેઠાણી નથી, એટલે મારાથી આમ હરવાનું કે દબાઈ જવાનું તને કંઈ પણ કારણ નથી. આ વાત તને જણાવવાનું કારણ એટલું જ કે, જેમ ઓકરાં કેટલીક વાર પોતે કરેલાં મસ્તીનેફાન વિષે માતાપિતાના સવાલના જવાબમાં જૂઠી વાતો જ જણાવે છે અને એમ ધારે છે કે, ‘માતાપિતા તો બિચારા કંઈ જાણતા જ નથી’ એટલે કે, બાળકોની એવી ધારણા હોય છે કે,

માતાપિતા તો કોઈ વાર જાણે બાળક હતાં જ નહિ અને તેમણે એવાં મસ્તી-તોફાન કર્યાં જ નહિ હોય! પણ તેમની એ ધારણા જેમ યોદ્ધા હોય છે, તે જ પ્રમાણે જો તુ એમ ધારતી હોય કે તારી આ વિકૃત ચેષ્ટાએને કોઈ નથી જ જાણતું, તો તે તારી ધારણા યોદ્ધા છે એટલું તને બતાવી આપવામાટે જ આજે મારે આ વાત કાઢવી પડી છે. કામાતુર સ્ત્રીપુરુષો જગતને અંધ માને છે, પણ ખરી રીતે તો તેઓ પોતે જ અંધજાં હોય છે. અને તેથી પોતાની આસપાસ બાર ગાઢમાં કેવળ અંધકારને જ જોયા કરે છે.”

“ત્યારે તમે એમ ધારો છો કે ચૂસુફ સાથે મારો તમારા ધારવા પ્રમાણેનો સંબંધ થઈ ચૂક્યો છે?” એ સવાલ કર્યો.

“ના, હજી વાત તેટલી હદ સૂધી આવેલી નથી: છતાં એટલું તો સ્પષ્ટ કંઈપણ શકાય છે કે જો આતું જ રીહર્સલ આત્રું રહેશે તો નાટક અવશ્ય બનવારો જ; જેનું મંગલાચરણ થયું છે, તે કાર્ય અવશ્ય થાશે જ.” લલિતાએ કુંકામાં પોતાનું સત્ત્વ અતુમાન જણાવી દીધું.

“તમારા કથનનો અક્ષરે અક્ષર સત્ય છે, મારા હૃદયની એ બાવના તો છે જ. પણ હું એમ પૂછવા માતું છું કે શું સ્ત્રીને એવા એક પુરુષની આવશ્યકતા નથી? તમારા કહેવા પ્રમાણે જ અનેક સ્થળે ભટકવા કરતાં એવા કોઈ પોતાને મનોગમતા એક જ પુરુષને પસંદ કરી પોતાનો પ્રેમ અર્પ્યો હોય તો તેમાં શી હાનિ છે વારુ? મારો ચૂસુફ સાથે ક્ષણિક ક્ષિતિ સામયિક પ્રેમ-સંબંધ કરવાનો મનોભાવ નથી. હજી તો એ વિષે અમારી કોઈ વાર વાત સુઝાં પણ થઈ નથી. પરંતુ જો તે મારા સંબંધને સદાને માટે સ્વીકારશે, તો જ હું તેની પ્રેમભાગિની થઈશ, એવો મારો નિર્ધાર છે. જો ચૂસુફ તેવી રીતે વર્તવાની હા પાડે, તો તે શું એક લાયક મર્દ નથી? મારી પસંદગી યોદ્ધા તો નથી જ; કારણ કે, મારી ધારણા પ્રમાણે તો એ એક હીરો છે.” એ મારા હૃદયરહસ્યને સ્વીકારીને કહ્યું.

“હીરાની પરીક્ષા તેં કરી નથી, અત્યારે તો કેવળ ચળકારથી જ તે તેને હીરા માની લીધો છે. પણ જો જો ધાતુઓ ચળકતી હોય છે, તે સર્વ સુવર્ણ નથી. પીળું તેટલું સોનું નથી, એ નિયમને તું ભૂલી ગઈ છે. કદાચિત્ તે હીરા હોય, તો પણ ટેટનો છે; મોતી હોય, તો તે બનાવટી પાણી ચઢાવેલું છે, અને સોનું હોય તો તે પિચગોઠ છે એટલે કે પરિણામે જેની કાંઈ કીમત જ નહિ. એના સમાગમમાં અત્યારે કદાચિત્ ચાર દિવસ તને આનંદ દેખાશે, પણ સંસારના અમુક પ્રકારના પ્રસંગો આવતા કાચ પોતાને કાચ જ સિદ્ધ કરી બતાવશે, અને તારો અવતાર બગડી જશે. ચેતવણી આપવી એ એક તારી શુભેચ્છક મૈત્રિણી તરીકે મારો પરમ ધર્મ છે, અને એ ચેતવણી પ્રમાણે ચાલવું કે ન ચાલવું, એ તારી ઇચ્છાને આધીન છે. આજના સ્વતંત્રતાના ચાલતા જમાનામાં કોઈને વધારે ઉપદેશ આપવો પણ બર્બકર છે.” લલિતાએ જગતના ખરેખરા રંગને બતાવીને કહ્યું.

જો કે, લલિતાનો પ્રથમથી જ મારાપર પ્રભાવ પડી ગયેલો હોવાથી હું તેના આ ઉદ્દગારોના ઉત્તરમાં કાંઈ બોલી શકી નહિ, છતાં સત્યને અનુસરીને મારે જણાવવું જોઈએ કે, આ વેળાએ, ચૂસુફમાં મારું મન અત્યંત હીન થયેલું

હોવાથી, તેના ઉપદેશનું મારા હૃદયમાં જાણવા જેવું કાંઈપણ પરિણામ થયું નહિ એ પછી હલિનાએ પણ એ વિષયને છોડીને બીજા વિષયોની ચર્ચા ચલાવવા માંડી. છેવટે નિયમ પ્રમાણે ચાહે લીધા પછી હું જવાને તૈયાર થઈ. જતી વેળાએ પુનઃ તેણે એટલી સૂચના આપી દીધી કે;—“આપણા માલિકને પણ તમારા વર્તન વિશે કાંઈક શંકા ઉપજી છે, માટે જે કાંઈ પણ પગલુ ભરે તે એવી રીતે ભરજે કે જેથી એકદમ રહસ્ય પ્રકારમાં ન આવી જાય અને બંધાયેલી પ્રતિષ્ઠાની હાનિ ન થાય! વળી કોઈકેઈ વાર અહીં પણ આવ્યા કરજે કે જેથી કેટલાક સમય સુધી તારું મન એ વિષયમાંથી નીકળીને બીજા વિષયમાં પડેલાય, અને સારાસારને વિચારવાનો અવકાશ મળી શકે.”

હું જ્યારે નાટકશાળામાં આવી ત્યારે યુસુફ નાટકશાળાના મોટા રસ્તાપર પડતા દરવાજામાં જ માલિકની કુરસીની બાજુમાં બીજી કુરસીપર બેસીને તેની સાથે કાંઈ વાતચીત કરતો હતો. સાંઝે અમારા માલિકને એવી રીતે દરવાજામાં કુરસી નાખીને બેસવાનો રીતનો રિવાજ જ હતો. બીજા પણ એક બે ઝંકરે સ્થાની બાજુએ બેઠેલા હતા. હું બધાને ‘સાહેબજી’ કરીને ચંદર ચાલી ગઈ. એ દિવસની રાત્રે ‘શાહીદનાજ’નો બેલ હતો અને તેમાં અમારી કંપનીમાં આજે પહેલીજવાર યુસુફ ‘રજવા’નો પાઠ કરવાનો હતો. દીવાબતી થતાં તે મારા ઓરડક પાસે આ યો અને દરવાજામાં બેસી રહી પૂછવા લાગ્યો કે;—“બાનો, ચંદર આવવાની રજા છે કે?”

“ઘણી જ ખુશીથી.” મેં મંદ હાસ્ય સાથે રજા આપી. “તમને મારા ઓરડામાં આવવાની પરવાનગી ન હોય, એમ બને ખરું?”

“કેમ આજે બપોર પછી ક્યાં ગયાં તાં? હું બેચાર વાર આવ્યો અને તાજું જોઈને પાછો આવ્યો ગયો.” કુરસીપર બેસવા પછી યુસુફે પૂછ્યું.

“તમને વેઠવી પડેલી તકલીફ માટે હું માફ માગું છું હું મિસ અમેલીને વેર તેમને મળવા માટે ગઈ હતી. પણ આજે તમે કાંઈ આપણા માલિક સાથે વાતોમાં ખુબ મરાગૂજ થઈ ગયા હતા—શી વાતો ચાલતી તી?” મેં પૂછ્યું.

“મિસ અંબા, આજે એક અજબ વાતનો ગ્રખડો આવતો હતો, કે જે તમારી આગળ કહેતાં પણ મારી જીભ ઉપડતી નથી, પણ તમારા ભલા અને તમારી આબરુને ખાતર મારે એ વાત તમને જાણાવવી જ જોઈએ.”

“ખુશીથી જાણાવો.” તે શી વાત—હોવી જોઈએ એનો કેટલોક ભાસ થઈ જવા છતાં તેના મોઢેથી જ એ વાત બોલાવવાના ઉદ્દેશથી મેં કહ્યું.

“વાત તો એમ છે કે, તમે મારા તરફ જે પ્રેમ દર્શાવો છો અને મને પોતાના ઓરડામાં બોલાવી મારી સાથે હસીને વાતચીત કરો છો, તેથી નાટક માંનાં કેટલાક માણસોના મનમાં એવી શક પેદા થયો છે કે, આપણા કોઈ બીજા પ્રકારનો સંબંધ હોવો જોઈએ, અને એ વાત ઠેક માલિકના કાન સુધી પણ પહોંચી ગઈ છે. આપણા માલિક એ વિશે જ મને કાંઈક પૂછતા હતા, પણ મેં સાફ જણાવી દીધું કે, ‘કેવળ વાતચીતના પ્રસંગ વિના અમારો બીજા કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ નથી અને તમને કોઈએ ભૂલી ભણેલું જ કરેલી છે. છતાં તમારા મનમાં શક આવતો હોય તો હું મિસ અંબા સાથેના મારા વાતચીતના બચહારને પણ ત્યાગી દઉં! એક જ સ્થાનમાં રહેતાં અને એક જ

માલિકની નોકરીમાંનાં સ્ત્રીપુરુષોની એક બીજા સાથે પૂરક મહત્ત્વનું નથી બંધાતી કે શું? આપણા ભલા માલિકે માત્ર એટલું જ કહ્યું કે, ‘હું કાંઈ તમારાપર કોઈ જાતનો અરોપ મૂકતો નથી, છતાં એટલી ભલામણ માલિક તરીકે મારે આપવી જ જોઈએ કે, મારી નાટકશાળા તે વેશ્યાવિહારસ્થાન છે, એમ કહેવાનો લોકોને-આસ કરીને મારા દુશ્મનોને-પ્રસંગ ન મળે એનો વિચાર કરજો અને ચેતીને ચાલજો, એમાં જ મજા છે.’ આ વાતચીત.” એટલું કહીને તેણે વધારામાં જણાવ્યું કે, “આહા, દુનિયા કેવી ગીબતખોર અને બીજાનાં ન હોય તેવા છિદ્રોને જોનારી છે! જેનું બીજ પક્ષ ન વવાયું હોય તેનું આ નકારી દુનિયા ઝાડ કરી બતાવે છે, બેચુનાહોને નાહક સતાવે છે!”

માલિકના કાને આ વાત ગઈ અને તેણે વળી યૂસુફ આગળ એ વિશેની ચર્ચા કરી એને એક રીતે હું મારી આશાની પૂર્ણતા થવાનું શુભ ચિહ્ન જ માનવા લાગી. અત્યાર લગી સ્ત્રીમાં રહેલી આફગણી લગ્નના પ્રભાવથી હું મારા મનને ભાવ યૂસુફને જણાવી રાહી નહોતી, તે મારા મનભાવને વ્યક્ત કરવાનો આજે આ સંકરણ યોગ્ય પ્રસંગ મળી ગયો. યૂસુફની વાત સાંભળી કાંઈક કોપનો ભાવ દર્શાવીને હું બોલી કે:-“એ તો હજી કાંઈ પણ નથી, અને કાંઈ હોય, તોય પીટચા બીજા કોઈને મારી ઠાલી પચાત કરવાનો શો અધિકાર છે? મને મારો પ્રેમ ગમે તેને આપવાની પૂર્ણ સ્વતંત્રતા છે. પીટચાએને કાંઈ કામ ધંધો છે? રાઈને પર્વત બનાવી વાતને માલિક સૂધી પહોંચાડી દીધી! નાટકમાં નોકરી કરવાને બધી સતીઓ જ આવે છે તો! અને પોતે વળી બધા સદ્ગુણના બંડાર અને એક પત્નીવ્રતમાં રામચદ્રજીના અવતાર એટલે બીજાની ખણખણ ન કરે, તો કેમ ચાલે વારુ? આ નકટા નાટકવાળાઓ પોતાના ખીસામાં નુયાં સૂધી પૈસા હોય ત્યાં સૂધી બાર અને બાબરી બેસવાએને જંપવા હેતા નથી, બીજાની ગીબત કરતાં રામીતા નથી: આના કરતાં વધારે તે બીજી શી નફટાઈ હોઈ રાકે? યૂસુફખાન, તમારે જ્યારે ઇચ્છા હોય ત્યારે બે ઘડક મારા ઔરડામાં આવવું અને વાતચીત કરવી; એ નિદાખોર દૂતરાંના બસવાથી તમારાપરને! મારો સ્વાભાવિક પ્રેમ કાંઈ એછો થવાનો નથી. જો આપણા માલિક વધારે તીનપાંચ કરશે, તો બહાર મિસ અમેલી અને મિસ મેલીની પ્રમાણે જોઈ જાવ્યા ભાડે રાખીને રહીશું અને અહીં આવી નોકરીના રાઈમ ભરી ચાલતાં ચડશું. ત્યાં તો કોઈ તમને આવતા નહિ અટકાવે ને? આપણી ગેરહાજરીમાં તો આ નીતિની શાળાસ્પષ્ટ (?) નાટકશાળા વેશ્યાવિહારસ્થાનના નામથી નહિ બોળા-ખાય ને? બે દિવ રાજી તો શું કરવાનો છે પીટચો કાજ?”

“તમે આટલાં બધાં હિંમતવાળાં હસો, એવી તો સ્વપ્નમાં પણ મારી ધારણા નહોતી. તમારી આવી દૃઢતાને જોઈ મારામાં પણ હિંમત આવી ગઈ છે. હું તમને તમારા સ્વતંત્ર વિચારોમટિ અંતઃકરણપૂર્વક ધન્યવાદ આપું છું. તમારા જેવી સ્ત્રીની ઇચ્છાને આધીન થવામાં કોઈ પણ જાતનો ભય નથી. આટલા દિવસ હું મનમાં ને મનમાં મુઝાયા કરતો હતો, પણ હવે મારો તે મુંઝારો જતો રહ્યો છે. હવે જો કોઈ કાંઈ કહેશે તો હું જોઈ લઈશ.” યૂસુફે અહુ જ સાર્મિકતાથી પોતાનો પ્રેમ દર્શાવ્યો.

યુસુફ મારા મનોભાવને જાણી ગયો છે અને મારી ઇચ્છાને આધીન થવા માટે તત્પર છે, એ જાણીને મારા હૃદયનો અવધિ થયો. એ વેળાએ મને જાણે કોઈ છુપે ખજાનો મળી ગયો હોયની, તેવા જ ભાસ થવા લાગ્યો. એ પછી આમ તેમની કેટલીક વાતચીત કર્યા પછી યુસુફ જમવામાટે આવ્યો ગયો.

તેના ગયા પછી મારા મુખમાંથી અચાનક ધીમા હાથાર નીકળી ગયા કે:-
“જાલિમ યુસુફ, તે અને આ કેવા જાદૂથી ભરણી નાખી છે કે જેથી હું પોતે પોતાની પણ ભૂલી ગઈ છું!-અફસોસ-

“હજાર હથક કે દિલ મેરા મેરે ખસમે નહીં;

સિવાયે ઉસ્કે કિસી ઔરકે હવસમે નહીં!

નહીં દિલ માનતા કમખત કયા ચારા હમારા હય?;

જિસે યે ખ્યાર કરતા હય વહી ખ્યારા હમારા હય!”

ભગવદ્ગીતામાં અર્જુનને મન વિશે જે એમ કહ્યું છે કે, ‘હે કૃષ્ણ, મન ચચળ, બહુ વેગવાળું, સખળું અને દટ છે, એટલે તેના નિગ્રહને હું વાયુ પ્રમાણે દુષ્કર જ માનું છું.’ એની સત્યતાને મને પરિપૂર્ણ અનુભવ, કિબહુના સાક્ષાત્કાર થવા લાગ્યો. કાલે શ્રીકૃષ્ણના કથનાનુસાર એ ચંચળ મન અભ્યાસ અને વૈરાગ્યથી વરામાં આવે શક્ય હોય, પણ તે અભ્યાસને અવકાશ અને વૈરાગ્યની વેળા મળે ત્યારે કે હમણાં? જ્યાં દિવસ અને રાત કવિઓના સર્વ રસના વિલક્ષણ ભાવેવાળા લેખથી પરિચુત પાડે ગોખાતા હોય, નાટકમાં વ્હાલાવ્હાલી અથવા ખ્યારાખ્યારીના પ્રવેશો ભજવાતા હોય અને વિલાસિતાને ઉદ્દીપ્ત કરનારા હાવભાવો ખતાવાતા હોય, તેવા નાટકના રસમય વાતાવરણમાં બિચારા અરણ્ય-વાસી વૈરાગ્યનો પ્રવેશ ક્યાંથી અને કેમ કરીને થઈ શકે વાર? વિષમાં જે સુધાના ગુણોની રાક્યતા હોય તો જ આજકાલના નાટકના વાતાવરણમાં વૈરાગ્યનો નિવાસ સંભવી શકે!

રાત્રે નાટકની શરૂઆત થઈ અને પ્રથમ અંકના ચોથા પ્રવેશમાં યુસુફે રજયાના વેશમાં પોતાના દર્શનનો પ્રેક્ષકોને પ્રથમ વાર લાભ આપ્યો. જે ગાયન અમારી કપનીમાં દાખલ થતી વખતે તેણે ગાયું હતું તે જ ગાયનથી એ પાઠની શરૂઆત થતી હતી. અલૌકિક સૌન્દર્ય, તેમાં સ્ત્રીનો વેશ, ઉત્તમ કંઠ, અને અદ્ભુત હાવભાવથી તેનું એ ગાયન ચાર વખત વન્સમોર થયું અને ત્યાર પછીનાં પણ તેનાં બધાં ગાયનો ત્રણત્રણ ચારચાર વાર ઉપરા સાપરી વન્સમોર મેળવતાં ગયાં. તેણે પોતાના પાઠનો પ્રેક્ષકોપર એટલો તો સારો પ્રભાવ પાડી દીધો કે, બીજી બધી એક્ટ્રેસોના પાઠો આજે હંકાઈ ગયા. મને પોતાને જે ગાયનમાં ત્રણ વન્સમોર મળતી હતી તેમાં એ દિવસે એક જ વન્સમોર મળી. બીજે દિવસે યુસુફની રહેરમાં એટલી બધી વાહવાહ ખાલાવા લાગી કે, હસ્તપત્રકો-હૅડબૅન્ડસ-ગા કેવળ એક્ટ્રેસોનાં નામો આપવાનો નિયમ હોવા છતાં એ દિવસ પછીનાં હસ્તપત્રકોમાં અમુક પાઠ માસ્તર યુસુફ લખવી ખતાવશે એમ ખાસ છપાવીને જાહેર કરવાની માલિકને ફર્જ પડી; કોરણ કે, તેથી લોકોનું વિશેષ આકર્ષણ થવાનો સંભવ હતો અને તેમાં માલિકનો લાભ જ સમાયલો હતો. કામ વિશેની લાયકાતમાં એ બાચડાએ અમો બાચડીઓને દૂર બેસાડી દીધી અને અમે બધી ટમટમ જોતી જ રહી

ગઈ. ગંભીર લલિતાના મુખમાંથી પણ તેના નાટ્યકળાકૌશલ્યને જોઈને એવા ઉદ્ગાર નીકળી ગયા કે; “નાટકની લાઈનમાં, અને તેમાં પણ સ્ત્રીપાઠ ભજવવામાં તો એ ખરેખરે હીરો જ છે!” માલિકે પણ તેને શાખાશી આપવામાં કરી ખામી ન રાખી. ઘણાખરા એક્ટરોએ પણ તેનાં સુઝાકંઠે વખાણ કર્યાં. અને એક્ટ્રેસોનો તો તેની આલાકીમંદિ વિરુદ્ધ અભિપ્રાય હતો જ નહિ. પણ જે એવાર વિદ્ય-સંતોષી અને કોઈની ઉન્નતિને ન જોઈ શકનારા મૂંઝવે સ્વભાવના એક્ટરો હતા તેઓ તો એમ બોલવાને પણ ન ચૂક્યા કે;—“આ બધા લોકો ગાંડા થઈ ગયા છે કે શું? આય બાયલા જેવું એક્ટિંગ કરેય ને આને આતલો બધો સારા વખાની મરેય? અરે બાવા અમુને આજે નાતક કરતાં તીસતીસ વરસ થવા આયાં તેમાં આવા તો ક્યે કઈ આયા અને ચાલી ગયા! આય પોરિયાએ એતલી તે સું નવાઈ કીધી! પાત તો કરતો તો અમારો ખાલો!” ઇત્યાદિ.

જાણે પોતે ત્રીશ વર્ષથી નાટકમાં વેતરે કર્યું અને એવા ઘણાકેને આવતા જતા જોયા એથી જ તેમની પોતાની મોટાઈનો આંકો આવી ગયો, અને એટલા મંદિ એવા લાયક નવા કામદારોને વખાણવાને બદલે તે ખોડાં ઢોરોનાં જ લોકોએ વખાણ કરવાં જોઈએ; એવા જ લગભગ તેમના બોલવાનો ભાવાર્થ હતો. અદે-ખાઓની ન્યાં જુઓ ત્યાં વિપુલતા જ હોય છે, એટલે એ વિશે વધારે બોલવું વ્યર્થ છે વિનાકારણ અદેખાઈની આગમાં બળતા એ પામર જીવોની તો દયા જ ખાવી જોઈએ! કારણ કે, નાટકના વ્યવસાયમાં સરકારી નોકરી પ્રમાણે વધારે વર્ષોની નહિ, પણ ખરા કામની જ વધારે કીમત અકાય છે અને કામદારને જ માન અપાય છે, એની તે બિચારાઓને કલ્પના માત્ર પણ નહોતી.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે યૂસુફને તેની પ્રથમ ભૂમિકાના વિજયમાટે સર્વ જનો તરફથી મોંઠામોંઠ શાખાશીઓ મળી અને તેણે યશ મેળવ્યો. યૂસુફે ઘટતા શબ્દોમા તે સર્વનો ઉપકાર માનવામાં અને પોતાની ખાકસારી બતાવવામાં કરી પણ કયાશ નાખી નહિ. માત્ર જે કોઈ ધન્યવાદાત્મક વચનેને ઉચ્ચારવાની કૃપા-ણતા બતાવનાર હોય તો તે કેવળ હું જ હતી હૃદયમાં તેની અત્યંત વખાણ-નારી અને આહનારી હોવા છતાં પણ એ વેળાએ સર્વના દેખતાં તેને ધન્યવાદ આપવાની હિમત હું બતાવી શકી નહિ. અને તેનું કારણ એ હતું કે અમારી પરસ્પર પ્રેમદંડિનો મર્મ કેટલાકોના જાણવામાં આવી ગયોલો હોવાથી, જે હું એવું કાંઈ સાહસ કરીશ તો દીખળી નાટકનાળાઓને દઢા મરકરી અને નિંદાને નવીન વિષય મળી જશે એવી મારા મનમાં લીતિ હતી. માત્ર એકવાર મેં ભાવદર્શક કટાક્ષ અને સ્મિતથી જ મારા હૃદયનો ધન્યવાદાદાયક ભાવ તેને દર્શાવી દીધો અને તેણે પણ તેથી તેવો જ સાંકેતિક સંતોષ દર્શાવ્યો. પ્રેમી જનોને પોતાના પરસ્પર ભાવોને દર્શાવતી વેળાએ કેટલીકવાર નેત્રપલ્લવી અને સાંકેતિક મૂક લાપ્તા જેટલી ઉપયોગી થઈ પડે છે, તેટલી ઉપયોગી શબ્દમયી વાણી થઈ શકતી નથી. મારું આ પ્રતિપાદન કદાચિત કેટલાક શુદ્ધ અને અરસિક જનોને વિલક્ષણ જણાશે, પણ અનુભવી પ્રેમીજનો એના રહસ્યને સારી રીતે જાણતા હોવાથી મને તેવા અરસિકોની દરકાર નથી. નાટકની સમાપ્તિ થયા પછી સર્વ પોતપોતાને સ્થળે ચાલ્યાં ગયાં. મને તો મુઠું રાંધ્યા કટકશાયા સમાન જણાવા લાગી અને આખી રાત જાગરણમાં જ નીકળી ગઈ! યૂસુફની શી દશા હતી તે તો મણુ જાણે.

આ હૃદયવેદનાને લાંબા સમય સુધી ભોગવવા કરતાં અને વિરહના અગ્નિમાં બળવા કરતાં પોતાના બળશા હૃદયને સત્વર શાંત કરી શકાય તેવા કોઈ ઉપાય શોધી કાઢવો નોંધ્યો, એવો મેં મારા મનમાં અખંડ ભગરણમાં રાત ગાળ્યા પછી પ્રભાતમાં શય્યામાંથી ઉઠતી વેળાએ નિશ્ચય કરી લીધો. પણ એ નિશ્ચયને પરિપૂર્ણ કેવી રીતે કરવો એ એક મહાભયંકર પ્રશ્ન આવીને મારા સમક્ષ ઉભો રહ્યો. એટલામાં પહેલાવાળાએ મને આવીને બળર આપી કે—“બહાર ગાંવસે કોઈ બુઢી ઔરત આઈ હય ઔર વો આપસે મિલના આહતી હય.” હું વિચારમાં પડી ગઈ કે, મને પ્રભાતના મહરમાં મળવા આવનારી બુઢી બાચડી તે વળી કોણુ હશે ? કોઈ દલ્દલાલા શયતાનની ખાલા તો નહિ હોય ને ? ખચર જે હશે તે જણાઈ રહેશે. આમ વિચારી મેં તેને બોલાવવાની પહેરેગીરને સૂચના આપી. તે બુઢી સ્ત્રી મારા ઓરડામાં આવતાં જ હું આશ્ચર્ય અને કેટલેક અંશે બચના ભાવથી કંપવા લાગી. તે બીજી કોઈ નહિ, પણ મારી માતા મારી જન્મદાત્રી માતા પોતે જ હતી. પણ મારી માતા જીવનમાં ક્યાંથી ? તેને મારો પત્તો કોણે આપ્યો ?

પ્રકરણ ૧૧ મું

માતાનો શાપ !

મારી માતાના આવવાથી મારા મનમાં બે ચાર પ્રકારના ભય એકસમયાવચ્છે ઉત્પન્ન થયા. એક તો ને એ મારી માતા છે એમ માલિકના ભણવામાં આવશે તો તેના પહેરવેશથી હું બ્રાહ્મણ નીતિની સ્ત્રી નહિ, પણ કોઈ રાજપૂતાણી કે ખવાસણુ હું એમ તરત તે પામી જશે; કારણ કે, અત્યાર સુધી કેવળ લલિતા વિના મારો એ ભેદ કોઈના ભણવામાં આવી શક્યો નહેતો. બીજું ને મારી માતા પોતાના હડપર આવશે, તો અવશ્ય મને પાછી જામનગર લઈ જશે, અને ને તેમ થશે તો મદનમૂર્તિ ચસુદ્ધ સાથેનો અલભ્ય પ્રેમપ્રસંગ હાથમાંથી નીકળી જશે અને જામનગરમાં એના સ્મરણથી જન્મારો ઝૂરીઝૂરીને જ ગાળવો પડશે. વળી ત્યાં આડોશીપાડોશી તથા ઓળખીતાંપાળખીતાં તેમ જ સારુ અને ધણીનાં મેણાંટાણાં સાંભળવાં પડશે તે તો વધારામાં જ. ત્યારે હવે આ બહાના હાથમાંથી છટકાવો શો ઈલાજ કરવો ? મારું મસ્તક આવા પ્રકારના વિચારચક્રપર ચઢી ભયંકરતાથી ભ્રમણુ કરવા લાગ્યું. મને આવી રીતે મૂળી મંતર અને વિચાર-મગ્ન થએલી નેઘને છેવટે મારી માતાએ જ પોતાની જિહ્વાને પરિશ્રમ આપીને કહ્યું કે—“કેમ અંપા, વિચારમાં કેમ પડી ગઈ ? પોતાની જન્મદાત્રી માતાનો સંકાર કરી શકે અને તેના દર્શનથી પ્રકુલિત થાય એટલી ઉદારતા પણ તારા હૃદયમાં નથી કે શું ? શું તારું લોહી એટલી બધી હદ સુધી ધોળુ થઈ ગયું છે ? હૃદય લાગણીવગરનું બની ગયું છે ?”

“મા, અત્યારે અહીં જ વાતો કરવાની નથી. હું જરા પ્રવાસના શ્રમથી સુકા થા એટલે પછી આપણે એક બીજી જગ્યામાં જઈશું અને ત્યાં તારે જે કંઈ બોલવું હોય તે પેટ ભરીને બોલજે—જમે તેટલા ઉભરા કાઢજે. હું તે સાંભળવાને તૈયાર છું. થોડીવાર ને જીભને બંધ રાખીશ, તો મારાપર તારો મોટો ઉપકાર થશે.” મેં નમ્રતાથી કહ્યું.

જે કે મારી માતાના મનમાં કોઈ તો હૃદયવ્યથા, છતાં તે જમાનાની ખાવેલી અને ચતુર અબળા હોવાથી તેણે પોતાના કોષને મનમાં જ શમાવી દીધો અને મારી ધન્યા પ્રમાણે પોતાની જામને પણ તાળું વાસી દીધું. એથી એ મારી માતા છે, એની કોઈને જાણ થઈ નહિ. માત્ર મારા જ્ઞેશની કોઈ બુદ્ધી મેહમાન તરીકે આવી છે, એટલી જ વાત સર્વના જાણવામાં આવી.

ઘણી ખરી નાટક મંડળીઓમાં જે કોઈ એક્ટર કે એક્ટ્રેસને ત્યાં મેહમાન આવે, અને તે એક્ટ્રેસ કે એક્ટર મંડળીના રસોડે જમનાર હોય તો તે મેહમાનને ત્રણ કિંવા પાંચ દિવસ સૂધી મંડળીને રસોડે જમાડી શકાય છે, અને ત્યાર પછી જે તે મેહમાનની ત્યાં વધારે દિવસ રહેવાની ઇચ્છા હોય તો તેના માટે ખાન-પાનની જાહેરી ગોઠવણ કરવી પડે છે.

એ કાયદા પ્રમાણે પાંચ દિવસ સૂધી-કિબહુના મારા માલિકની મારાપર પૂર્ણ કૃપા હોવાથી મહિના દિવસ સૂધી પણ હું મારી માતાને કપનીમાં રાખવાને શક્તિમતી હતી; પરંતુ જામનગરમાંના મારા બધા ભેદ કદાચિત્ ખુલી જશે તો હું માલિકની આંખમાં હલકી પડી જઈશ, એવા બંધથી મેં મારી માતાને કપનીમાં રાખવાને બદલે લલિતાના ઘરમાં જ રાખવાનું વધારે વ્યાજબી ધાણું; કારણ કે લલિતા મારા બધા ભેદને જાણતી હતી, એ તો મેં પૂર્વે જણાવેલું જ છે.

માત્ર એકજવાર કપનીના રસોડામાંથી બાણ મંગાવી મારા સ્વપ્નમાં જ જમાડીને હું મારી માતાને લલિતાને ત્યાં લઈ ગઈ. લલિતાને મેં ખરેખરી વાત જણાવી દીધી અને તેથી તેણે મારી માતાનો મારા કરતાં પણ આંધિક પ્રેમ અને સન્માનપૂર્વક સહાર કર્યો. જ્યારે મેં મારી માતાને લલિતાનો પરિચય કરાવ્યો એટલે મારી માતાએ નિર્દોષ બુદ્ધિથી કાંઈક આશ્ચર્ય બતાવીને પ્રશ્ન કર્યો કે, “લલિતાબાઈ આજ કે?” મેં સમયસૂચકતા વાપરીને તરત સ્હામો પ્રશ્ન પૂછ્યો કે, “મા, તુ આ લલિતા બહેનને ઓળખે છે કે શું?” એના ઉત્તરમાં મારી માતા બોલી, “ના, દીકાં તો એમને આજે જ પહેલી વાર; પણ એમનો કાગળ આવેલો હોવાથી એમને નામે તો હું ઓળખું છું. ચંપા, તુ તો એવી કઠણ હૈયાની નીકળી કે પોતાની માતાને જુલો જ ગઈ. અને કોઈ-વાર એક કાગળ લખવાની પણ તે ઉદારતા ન બતાવી; પણ આ બિચારી દયાળુ બાઈએ તારા અહીં હોવાના સમાચાર મને કાગળ લખીને જણાવ્યા કે જેથી આજે લાંબા વખત પછી આ દુ.ખી માતાને પોતાની પુત્રીના મુખદર્શનનો પ્રસંગ મળી શક્યો. એમણે આ બહી બાઈનો હું જેટલો ઉપકાર અને આભાર માનું તેટલો ઓછો જ છે.” ખસ બહુ રહસ્ય મારા જાણવામાં આવી ગયું. મેં એક વિશિષ્ટ બાવ-દર્શક દૃષ્ટિથી લલિતા સ્હામું જોયું, અને મારા બાવને જાણી તે મંદહાસ્ય કરવા લાગી.

મેં લલિતાપર અતિશય વિશ્વાસ રાખી તેને મારો બધો સત્વ વૃત્તાંત જણાવી દીધો હતો, તે વિશ્વાસનો આંશ દુરુપયોગ કરી તેણે મારી માતાને ઉપનૌમાં બોલાવવા સૂધીનું સાહસ કરેલું જોઈને, જે કે લલિતાપર મારા મનમાં કોઈ તો અનિવાર્ય ઉપજ્યો, પરંતુ એ ઇંટાફિસાઈનો સમય ન હોવાથી મહા કોષને મેં મનમાં જ શમાવી દીધો, અને મારી માતાને પૂછ્યું કે, “મા, અહીં આવવામાં મારું મોટું જોવાની ઇચ્છા ઉપરાંત બીજો તારો શો હેતુ છે વાર?”

“એ જ કે, તને પાછી જામનગર લઈ જવી અને જે દેવલાનું ઘર બાગીને હું અહીં આવી છે તે બિચારાનું ઘર પાછું મંડાવવું.” મારી માતાએ જવાબ આપ્યો.

“પણ મારી સાસુ મને ઘરમાં રાખશે અને કોઈ વાર ભૂલે ચૂકે પણ મને મારા આ નહાસી આવીયા બાબત મેણું ટાણું નહિ મારે એની શી ખાત્રી ? એવાં મેણું સાંભળવામાટે અને ગુલામગીરી કરવામાટે જન્મનગર આવવું તેના કરતાં અહીં સ્વતંત્રતાથી પોતાની મેહેનતનું રળેલું ખાતું તે શું ખોટું છે ? મને તે મારું હૃદય ત્યાં આવવાની ના પાડે છે.” મેં મારી સ્પષ્ટ અનિચ્છા દર્શાવી.

“એ વિશે તારે જરા પણ ચિંતા રાખવી નહિ; કારણ કે, એ વિશેની મેં બધી ગોઠવણ કરી રાખી છે. મેણું મારવાની વાત તો દૂર નહી, પણ ‘તું ક્યાં ગઈ’તી અને શામાટે ગઈ’તી?’ એટલો સવાલ પણ કોઈ તને પૂછનાર નથી. કારણ કે, પોરબંદરથી પાછા ફર્યા પછી જ્યારે તારા નહાસી જવાની વાત મારા નજીવામાં આવી એટલે હું તો તારી સાસુને જ ગળે પડી કે, ‘તારા દીકરામાં માલ નહિ એટલે બાયડી નહાસે જ તો. તારા દીકરાના પાપે હું મારી સોના જેવી દીકરીને ખાઈ ખેડી!’ તારી સાસુ પોતાના કુંવરજના ગુણોને નથી નજીતી એમ તો તારે ન જ ધારવું, એટલે તે બિચારી તો કાંઈ પણ બોલવાની નથી જ, અને દેવલાભ તો રામ છે જ ક્યાં કે કાંઈ બોલી શકે ? મારે તું કોઈ પણ જાતની શંકા ન રાખતાં જન્મનગર આવ. જો, દીકરી ! મારાં હવે ઢળતાં પાણી છે એટલે ક્યારે આંખ મીચાશે એનો ભરોસો નથી, તો જે પાંચ પૈસાની મૂડી છે તે પારકાના હાથમાં ન જવ અને છેલ્લી ઘડિયે તારા હાથનું પાણી મળે, એટલી જ મારી આશા છે તારા હાથે જે કાંઈ પણ ભૂલ થઈ હોય તેમાટે હું તને જરા પણ ઠપકો આપવા સાગતી નથી; કારણ કે, મૂળ ભૂમિ અને બીજ બન્ને વિકૃત હોય ત્યાં પછી કળ પણ તેલું જ થાય, એ મારે તારા કરતાં હું મને પોતાને તેમ જ આપણી જાતના રીતરિવાજોને જ વધારે દોષજાગી માનું છું.” મારી માતાએ ખુલા કિંવશી અને માતાના ખરા પ્યારથી કહ્યું.

મારી માતાનાં આવાં વિનયબરેલાં, નમ્રતાયુક્ત અને મૃદુ મધુર વચ્ચો સાંભળીને તે કાણે તો મારું હૃદય પણ ભરાઈ આવ્યું અને તે કહેવા લાગ્યું કે, “અંપા, જો તારો દહાડો ઘેર હોય તો અલ્પરેજ તારી જન્મભૂમિમાં તારા પોતાના શૃદ્ધમતિ આલતી થા ! જો સુખના આ પ્રાપ્ત થએલા પ્રસંગનો અનાદર કરીશ, તો ભવિષ્યમાં તારી શી અને કેવી દુર્દશા ઘશે, એ અત્યારે કહી શકાય તેમ નથી !” અર્થાત્ એક તરફથી હૃદયે પુનઃ ઘેર જવાની અનુમતિ આપી; પણ બીજી તરફ યુસુફમાં પરોવાયેલું તે જ હૃદય પ્રેમભાગની લાલસાને ત્યાગી શક્યું નહિ. ખરેખર એ વેળાએ યુસુફના પ્રેમે તો મારા પ્રાણહારક મંત્રની જ અગત્ય સારી, પણ આશ્ચર્ય તો એ છે કે તે સમયે શત્રુરૂપ ક્ષણિક મદનમેહ મને પ્રભુ કરતાં પણ વિશેષ શક્તિમાન અને પરમપ્રિય દેખતો હતો, એટલે હું તેના બંધનમાંથી મુક્ત થવા અશક્ત હતી. હું તે વખતના મારા મનોવિકારને ‘પ્રેમ’નું નામ આપું છું, પરંતુ કેટલાક વિદ્વાન અને તત્ત્વવેત્તાઓના અભિપ્રાય પ્રમાણે એ યૌવનકાળનો પ્રમાદ કિવા ઉન્માદ પણ હોઈ શકે. એ ઉન્માદરૂપ વિકૃત પ્રેમે જ મારા જીવનની ધૂળધાણી કરી નાખી. અસ્તુ. મેં મારી માતાને કહ્યું કે;—“મા, જો એમ જ હોય, તો એ બે દિવસ પછી આપણે એ બાબતનો વિચાર કરીશું અને અહીંથી છાવણી કપાડવાના ઠરાવપર આવીશું. હાલ તો

ન્યારે અચાનક આટલા લાંબા પ્રવાસે આવી છે, તો બે ચાર દિવસ રહે, વિશ્રાંતિ લે, અને અહીંની કેટલીક ભૂતી અને જોરા લાયક ઇમારતોને જોઈ મનને રમાડ.”

“કીક છે, જો તું આવવાને તૈયાર હોય તો બેચાર દિવસને બદલે બેચાર અડવાડિયાં પણ અહીં વીતાડવાને હું તૈયાર છું. કારણ કે, હું અહીં વિશ્રાંતિ લેવાને કે ભૂતી અને જોરા લાયક ઇમારતોને જોઈ મનને રમાડવામાટે આવી નથી, કિંતુ તને પાછી ઘેર લઈ જવામાટેજ આટલા લાંબા પ્રવાસે આવી છું. જો તારા મનમાં કંઈ બીજો વિચાર હોય, તો અત્યારે જ જણાવી દેજે, કે નેથી હું વૈળી નવેસરથી હેરાન ન થાઉં.” મારી માતાએ કહ્યું.

“શાંત થા, મા, હું બનતાં સૂકી તો આવીશ.” મેં આશ્વાસન આપ્યું.

પ્રથમ દિવસના વાર્તાલાપનો આટલેથી જ અંત આવ્યો. ચાર પછી આમતે-મના કેટલાક બીજા ગપાટા ચાલ્યા અને સાંજ પડવાથી લલિતાએ ચૂલો સળગાવ્યો. અમો ત્રણે સાથે જ જગ્યા અને જગ્યા પછી નાટકશાળામાં જવા નીકળ્યાં. મારી માતાને મેં નાટક જોવામાટે એડિયન્સમાં બેસાડી, અને ચાર પછી તે દિવસના બેલમાં ચારો પાર્ટ ન હોવાથી મારા સ્થાનમાં આવીને પુનઃ જામનગર જવું કે ન જવું એ વિષયના વિચારમાં મનને નિમગ્ન કરી દીધું. વિચારમાં ને વિચારમાં કેટલો સમય વીતી ગયો તેનું પણ મને જ્ઞાન રહ્યું નહિ, અને જ્યારે યૂસુફે આવી મારી વિચારનિદ્રામાંથી મને જાગ્રત કરી ત્યારે જ મારા જણવામાં આવ્યું કે, નીંટકનો પ્રથમ અંક સમાપ્ત થયો હતો. યૂસુફના આવી બેસવાથી હું મારી માતાને ચાહ પાણી પીવામાટે બોલાવવાનું પણ ભૂલી ગઈ, અને યૂસુફ સાથે વાતે વળગી ગઈ. યૂસુફે કહ્યું કે:—“હું લગભગ પાંચ મિનિટથી અહીં આવીને ઉભો છું, પણ તમારું ધ્યાન કોણે બંધે ક્યાં છે કે તમે કોઈને જોઈ શકતાં જ નથી. મેં ખાસ તમને બોલાવ્યાં ત્યારે જ જવાબ મળ્યો. એટલાં બધાં તે શા વિચારના વમળમાં અટવાયાં છે વારુ ?”

“યૂસુફ, જરા બેસો. અત્યારે હું તમારા વિશેના વિચારમાં જ નિમગ્ન હતી. આજે મારા દેશમાંથી અચાનક મારી માતા અહીં આવી લાગી છે, અને તેના મને પાછી દેશમાં ઘેર લઈ જવાનો વિચાર છે. એક તરફ તમારો પ્રેમ સતાવે છે, અને બીજી તરફ માતાનો સ્નેહ નિરુપાય બનાવે છે. હવે મારે કયા માર્ગનો સ્વીકાર કરવો ?” મેં કહ્યું.

“જાંબા, જો તમારે જવું હોય, તો જાલે જાઓ. પણ જવા પહેલાં ચા તો આ તમારા સાચા આશકની ગર્દનપર છુરી ચલાવો અથવા તો એને બીજી કોઈ રીતે સદાની સાંત નિદ્રામાં સુવડાવો. એટલું તો જરૂર ચાહ રાખજે કે, તમારા વિચારમાં આશક જીવવાનો નથી. જો તમે નહિ મારો, તો ઝૂરીઝૂરીને એ મરી જશે. મજનું ફરહાદ અને સંજા પ્રમથ્ણે આશકોની તવ્ફીખમાં પોતાની અમર નામના કરી જશે. એકવાર જ્યાં પડ્યા પછી ફરીથી મને જીવતો જોવાની જરા પણ આશા રાખશો નહિ. વધુ સેવ-સેવ કરવો તો સહજ છે, પરંતુ તેનો છવટ સૂકી નિભાવ કરવો કઠિન છે. બધી આપકો કંઈ લયલી, રીરીન અને હીર જેવી વફાદાર હોતી નથી !” યૂસુફે મારા હૃદયમાંની પ્રેમજ્વાળાને ઉદ્દીપિત કરવાનો યતન આદર્યો.

મારી માતાનાં પ્રેમપૂર્ણ વચ્ચેનાં મારા અંતઃકરણમાં જે થોડું ઘણું પરિ-સ્થાપ થતું હતું તેને યૂસુફના આ નાટકી ભાષણે હવામાં ઉડાડી દીધું અને હું

મારા આશકને આશાસન આપતી કહેવા લાગી કે;—“યુસુફ, જો કે અત્યાર લગી હું જવું કે ન જવું એના વિચારમાં અટવાયા કરતી હતી, પણ તમારો મારાપર આટલો બધો પ્રેમ છે અને મારા વિયોગથી તમારી આટલી બધી દુર્દશા થવાનો સંભવ છે, તો હવે હું તમને છેલ્લીને ક્યાંય જવાની નથી. તમારે મારા આ વચન વિશે પોતાના મનમાં જરા પણ શંકા રાખવી નહિ. મારો એ જ નિશ્ચય માની લેજો કે;—

“માદર પિદરકો છાકું મયં,
હર એકસે રિશ્તા તોકું મયં;
હર એકસે મુંહકો મોકું મયં,
પર તુઝસે રિશ્તા જોકું મયં!”

“શાબાશ, મારી સાચી જિગરજન ! મહબ્બત તો આવી જ હોવી જોઈએ. બસ, તું મારી છે, તો આ દુનિયા પણ મારી છે. જો તું એક પળ માત્રને માટે પણ દૂર જનારી છે તો આ જિન્દગી અકારી છે...”

યુસુફ આગળ બોલવા જતો હતો એટલામાં અચાનક લલિતાના આવી લાગવાથી તેનું બોલવું આટલેથી જ અટકી ગયું. આવતાંની સાથે જ પોતાના વિનોદી સ્વભાવને અનુસરીને લલિતાએ હુટકારો કર્યો કે;—“કેમ એંપા બહેન, કાંઈ ખાનગી જેવું તો નથી ને? તેવું હોય તો જણાવી દેજો. આપણી કબાબમાં હડ્ડી થવાની ઇચ્છા નથી.”

યુસુફ તો બિચારો તરત હઠીને ચાલ્યો, અને ત્યાર પછી મેં લલિતાને કહ્યું કે;—“બહેન, મેં તમને મારો બધો ભેદ જણાવ્યો. તેનો ઉપયોગ તો બહુ જ સારો કરી બતાવ્યો. મારી માતાને મારી ખબર તમે આપી હશે, એમ જો બીજું કોઈ કહેતો હોય તો હું કદાપિ માનત નહિ. હવે એટલી કૃપા કરજો કે હાલ તરુત યુસુફ સાથેના મારા સ્નેહ સંબંધની વાત મારી માતાને કહેશો નહિ, અને તે અત્યારે મને લીધા વગર એકલી જ પાછી જાય એવી યુક્તિ યોજ દેજો. કમલ કે અત્યારે તો ગમે તેમ થઈ જાય તોય હું જામનગર તો નથી જ જવાની. જો તમે કાંઈ યુક્તિ નહિ થાજો, તો મારે મારી માને સાફ જવાબ સંભળાવી દેવો પડશે.”

“એંપા, મેં જે કાંઈ પણ કર્યું છે, તે કેવળ તારા ભાવિ કલ્યાણની જાવનાથી જ કર્યું છે. મારો તો હજી પણ એ જ અભિપ્રાય છે કે, ઘેર જવામાં જ તારા જીવનનું શ્રેય છે. છતાં જો મારો અમૃતરૂપ ઉપદેશ તને વિષરૂપ ભાસતો હોય તો એકવાર હું તારી માતાને ગમે તેમ સમજાવી એકલી જ પાછી મોકલીશ, અને ભવિષ્યમાં પુનઃ તારા હિતને આવી પ્રયત્ન નહિ કરું. હું તો તારી શુભેચ્છક છું અને શુભેચ્છક રહીશ; પણ એટલું તો જરૂર ચાહ રાખજે કે, આ સ્વચ્છંદ વૃત્તિ તારા જીવનની પાયમાલી કરી નાખશે, અને તે દિવસે મારા ઉપદેશને અનાદર કરવામાટે તારા હૃદયમાં બચકર પશ્ચાત્તાપ થશે. દુનિયામાં બહુધા એમ જ બને છે. હવાના ઘોડાપર ચડેલા અવિચારી માણસો વાળ્યાં વળતાં નથી, પણ હાર્યાં વળે છે, પણ રાંઝ્યા પછીનું ડહાપણ હમેશાં નકાસું થઈ પડે છે.” લલિતાએ ખરી લાગણીથી કહ્યું.

“લલિતા બહેન, હું અવસ્થા તમારા ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તીશ અને જામનગર જઈશ, પણ તે કેટલાક વખત પછી; હાલ તરત તો આ બલામાંથી મને છોડવો. તમારો આ ઉપકાર હું કદાપિ ભૂલવાની નથી.” મેં નમ્રતાથી પ્રાર્થના કરી.

ચતુર લલિતા જાણી ગઈ કે, આ તલમાં તેલ નથી અને તેથી તેણે વધારે ઉપદેશ આપવાનું માંડી વાળ્યું. તેણે આમ તેમની બીજી કેટલીક વાતચીત કરી આહેનો એક ટંબલર ચઢાવી બે ત્રણ સિગારેટનો ધૂમાડો ફરી ચાલતી પકડી. નાટક પુરું થવા પછી હું અને મારી માતા પણ તેની સાથે જ ગયા અને તેને ઘેર જ સૂતાં. બીજે દિવસે સવારમાં આહે નાશતા વખતે મારી માતાએ મારા ઠામનગર જવા વિષેની વાત કાઢતાં લલિતાએ ગભીરતાના આગળરને ધારણુ કરી મધુરતાથી કહ્યું કે;—“જીએાને માણ, મારો તો એવો જ અભિપ્રાય હતો કે, તમારી દીકરી પાછી ઘેર આવે, બન્ને ઠાંકપીછાડો થઈ જાય, અને બન્નેને એકબીજાના સમાગમને સહાને માટે લાભ મળે; અને એટલામાટે જ મેં ખાનગી રીતે કાગળ લખીને તમને અહીં બોલાવ્યાં હતાં. રાતે તમે નાટક જોવા બેઠાં હતાં તે વેળાએ ચંપા અને હું અમારા શેઠ પાસે ગયાં, અને ચંપાને રત્ન આપવામાટે તેમને સમન્વ-વવામાં મેં કાંઈ પણ ખામી રાખી નહિ. ચંપા તો બિચારી રૂડી પડી, પરંતુ માલિક એકનો બે ન થયા. છેવટે તેણે એટલું આશ્વાસન આપ્યું કે, ‘ચંપાનું ત્રણ વર્ષનું કાયદાસરનું એગ્રીમેન્ટ હોવા છતાં જો ચંપાની નોકરી કરવાની ઈચ્છા ન જ હોય, તો બે કે ત્રણ માસ પછી એના બધા પાર્ટ બીજા એક્ટ્રેસને તૈયાર કરાવી લીધા પછી એને હું મારી નોકરીમાંથી મુક્ત કરીશ, પણ તે એવી શરતે કે એગ્રી-મેન્ટની સુદત પૂરી થતાં સુધી એણે બીજા કોઈ નાટક મંડળીમાં એક્ટ્રેસ તરીકે નોકરી કરવી નહિ, અને જો નોકરી કરવી જ હોય તો આ નાટક મંડળીમાં જ કરવી’ આ તેનું વચન મેં માન્ય રાખ્યું છે; કારણ કે, એમાં આપણાથી જરા પણ વાંધો લઈ શકાય તેમ નથી. જો અત્યારે જ ચંપા નોકરી છોડીને ચાલી જાય અને શેઠ કોર્ટમાં ફરિયાદી મોડે તો સ્વપિયા બે હજાર એમેરિકનના આપવા પડે, અને કોર્ટનો બીજો ખર્ચ થાય ને રખડપટ્ટી કરવી પડે તે તો વધારામાં જ. એટલા માટે હાલ તરત તો તમે બંને દેશમાં પધારો, અને બે ત્રણ માસ પછી ચંપા પણ આવી લાગશે. તમારા અહીં આવવાથી એટલો લાભ તો અવશ્ય થયો જ કે, તમને પોતાની દીકરી જીવતી છે કે મરી ગઈ છે, એની પણ ખબર નહોતી, તેને બહોલે હવે કાગળપત્ર મળતાં રહેશે, અને છેવટે ચંપા ઠામનગરમાં પણ આવશે.”

“લલિતા બહેન, તમારા વચનમાં મારો પૂર્ણ વિશ્વાસ છે, એટલે તમે જ જ્યારે આમ કહો છો તો હું વધારે બોલી શકતી નથી. નહિ તો હું વળી એવી છું કે, એ નાટક મંડળીના શેઠને ઘેણે દિવસે અને ભરે બળરે ફેંકેતો કરો નાણું. પણ ચિંતા નહિ, આટલા દિવસ વીત્યા છે તો ત્રણ મહિના બીજા પણ ભેગા. હું આવતી કાલે જ જઈશ, કારણ કે, મારા ઘરને સંભાળનાર કોઈ નથી.” એ પ્રમાણે લલિતાને સરળ ઉત્તર તથા અનુમોદન આપી મારી માતા મને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગી કે;—“જો ચંપા, મારા જવા પછી દર ચાર દિવસે મને કાગળ લખતી રહેજે અને શેઠ તને પોતાની નોકરીમાંથી મુક્ત કરે કે તરત ઘેર આવવામાટે રેલમાં બેસી જજે. જો આઠ દિવસ અગાઉથી ખબર આપીશ, તો હું કોઈ માણસને ખાસ તને તૈયારમાટે મોકલી આપીશ. હું તારા અને આ લલિતા બાઈના વચનમાં વિશ્વાસ રાખી જઈ છું; પણ તું જો આ વિશ્વાસનો ભંગ કરીશ અને પોતાની માતાની ઈચ્છાથી વિરુદ્ધ વર્તી માતા સાથે ઢગાળાજી કરી દેશમાં આવવાની

વાતને હવામાં ઉડાવી દૂધરા, તો નાણુને કે, બવિધ્યમાં તારા માટે મહાભયંકર સંકટો સ્ખલ્યલાં છે. રસ્તે રસ્તે રઝળીશ, ભયંકર રોગનું અલિહાન યદ્યપ, તારી કમાણીપર ખીનઓ તાગડધિત્રા કરશે, અને તને પોતાને પેટ ભરીને ખવાય તેટલો જર બાજરાનો ફેટલો પણ નહિ મળે. એ ખરી વાત છે કે, સતી શાપ આપતી નથી અને શંખણીના શાપ લાગતા નથી; અર્થાત્ હું અસતી હોવાથી મારો શાપ લાગવાનો નથી, એવી તારી ભાવના હોય તો તેને દૂર કરી નાખજે; કાશુ કે, હું બહી કે ભુંડી પણ તારી માતા છું, અને માતાનો શાપ અવરથ લાગી જાય છે એ નિશ્ચયપૂર્વક નાણી લેજે. સુખ અને દુઃખના બે માર્ગો તારા સમક્ષ ખુલા છે, તેમાંના તારું બુદ્ધિબળ કિંવા સદ્બોધ્ય કે દુર્ભોગ્ય તને સૂચવે તે માર્ગનો સ્વીકાર કરજે. ગમે તો સુખના શિખરપર ચઢજે અને ગમે તો દુઃખની ગર્તીમાં જઈ પડજે.”

“માતા, તું આટલી બધી ગભરાય છે શામદિ ? હું તારી રજ વગર તારી ગરહાજરીમાં નહાસી ગઈ હતી એટલે તું મને પાછી ઘરમાં રાખીશ કે નહિ, એ ભયથી જ હું ‘આવવાની’ હિમત કરતી નહોતી. પણ જ્યારે તું મને માનપૂર્વક લઈ જવાને અને મારી સાસુ પણ મને રાખવાને તૈયાર છે, તો હવે હું શામદિ ન આવું ? આ પીટયુ એગ્રીમેન્ટ ન કર્યું હોત તો કાંઈ નહોતું. ત્રણ મહિના પછી હું જરૂર આવીશ અને ત્યાં સુધી તારા કહેવા પ્રમાણે ચાર ચાર દિવસે કાગળ મોકલતી રહીશ” મેં બિલકુલ સોજે સોજ આના અસત્યનો આશ્રય લઈને આ વાક્યો ઉચ્ચાર્યા.

તે દિવસે રીહર્સલમાં ન જવાની મેં તથા લલિતાએ આગલી રાતે જ રજ લીધેલી હોવાથી બંનેને જમ્યા પછી અમે ત્રણે ગાડી કરીને ફરવા નીકળ્યાં. મહી માતાને મેં લખનાં સર્વ પ્રેક્ષણીય સ્થળો બતાવ્યાં અને એવી તો મીઠી મીઠી વાતોથી તેને રીઝવી નાખી કે, તેના મનમાં મારા વચનની સત્યતા વિશે લેશ માત્ર પણ શંકા રહી નહિ. પરંતુ પોતાની જન્મદાત્રી માતાને આવી રીતે ઠગવામદિ અંદરખાનેથી મારું અંતઃકરણ મને વારંવાર ડંખ્યા કરતું હતું, અને એક કવિની એ ઉક્તિનું વારંવાર સ્મરણ યદ્યપ આવતું હતું કે:-

“નહિ માત વ્હાલી દીકરીને, પ્રીત વ્હાલી થઈ ગઈ;
અફસોસ કે દુનિયા બધી બિલકુલ મવાલી થઈ ગઈ!”

લલિતા અને હું મારી માતાને ટ્રેનમાં બેસાડવાને સ્ટેશનપર ગયાં. ઠેક ભાન-નગર સ્ટ્રીની સેકન્ડ ક્લાસની ટિકિટ મેં મારા પોતાના પૈસા આપીને લીધી, અને ચાર પાંચ રૂપિયાનો લીલો મેગ અને બીજી ખાવાની ચીજો પણ સ્ટેશનપરથી ખરીદીને મારી માતાને આપી. ટ્રેન ચાલી, મારી માતાને સારી જગ્યા કરાવી આપીને મેં સેકન્ડ ક્લાસમાં બેસાડી. મારી માતાએ લલિતાને મારી સંભાળ રાખવા વિશેની ભલામણ આપી, અને વળી પણ બનતી ઉતાવળે મોકલી આપવાનું જણાવ્યું. પોતાનાં પુત્ર પુત્રી ગમે તેટલાં મોટી ઉમ્મરનાં અને હુશિયાર થયાં હોય છતાં માતૃપિતા તો તેમને બાળક અને પોતાની સંભાળને લાયકનાં જ ધારે છે, એ જ માતૃપિતાના વાત્સલ્યની એક અલૌકિકતા છે. ઘણાંક માતૃપિતાઓને પોતાના ત્રીસ પાંત્રીસ વર્ષના અને ચાર પુત્રના પિતાની પદવીને

૧૦૨ સુરેશનો વાંસો અથવા એક નદીની આત્મકથા

પામેલા પુત્રને પણ 'જગા' કહીને બોલાવતાં આપણે જોઈએ છીએ, એનું પણ ખાસ એ જ કારણ છે. ખીજા સર્વ પ્રેમ મળી શકશે, પણ માતૃપિતાના પ્રેમ જેવો નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ તો આ વિશ્વમાં ક્યાંય મળવાનો નથી તે નથી જ. અંતે દેવ ઉપરવાનો વખત થયો. એ વેળાએ મારા મનમાં પણ માતા વિશેનો પ્રેમ ઉત્તરાર્ધ આવ્યો અને વિચારનો સમય અત્યંત નિકટ આવી લાગવાથી પાછો મેળાપ થશે કે નહિ એવી શંકાથી મારી આંખોમાંથી એકદમ આંસુનો ચોંકારો પ્રવાહ વહી નીકળ્યો. મારી માતા પણ રડવા લાગી. મા દીકરી એક બીજાને જોઈ વળગી બેઠયાં, અને છેલ્લા ઘંટાનાદે મને માતાની મીઠી ગોદમાંથી દૂર થવાની ફરજ પાડી!

પ્રકરણ ૧૨ ઝું

પ્રેમપત્રિકા

મારી માતાના સ્વદેશગમન પછી બેચાર દિવસમાં કોઇની કલ્પનામાં પણ ન આવી શકે એવો એક અદ્ભુત બનાવ બન્યો. યુસુફ સાથેનો મારો પ્રેમ-સંબંધ પ્રકટ થઈ ગયેલો હોવાથી ઘણીકવાર યુસુફના નામપત્ર આવતાં પત્રો નાટકનાં માણસો ખાસ ચેષ્ટા કરવાના હેતુથી મારા હાથમાં જ લાવીને મૂકતાં હતાં; પરંતુ હું જાણે કાંઈ જાણતી જ નથી એવો ખાલુ ભાવ ખેંટાવીને અને અંતરમાં 'જાબ એડલી લોઈ, તો કયા કરેગા કોઈ' એ કહેવતને સ્મરીને તેનાં પત્રો લઈ લેતી હતી અને પ્રથમ વાંચી લીધા પછી યુસુફને આપતી હતી. આજકાલના સુધરેલા જમાનાની એટીકેટ પ્રમાણે કોઇનો કાગળ વાંચવો તે એક અપરાધ મનાય છે અને તે એટલે સુધી કે પત્નીનું પત્ર વાંચવાનો પતિને કે પતિનું પત્ર વાંચવાનો પત્નીને પણ અધિકાર નથી; છતાં હું એ નિયમનો મિલ્લ ભંગ કરતી હતી, અને યુસુફ પણ સુધરેલા વિચારનો ન હોવાથી એ વિશે પોતાનો કાંઈ પણ વાંધો રજૂ કરતો નહોતો.

મારા મનમાં પ્રથમથી જ સંશય હતો કે, યુસુફ યુસુફેસાની અને મદન-મૂર્તિ હોવાથી અવશ્ય લખનૌની કેટલીક સ્ત્રીઓ તેના પર મોહારો અને કંદાચિત્ કોઈની પ્રેમપત્રિકા પણ તેના પર આવશે, એ શંકાથી જ હું તેનાં પત્રો વાંચતી હતી, અને એકવાર અચાનક મારી તે શંકા સત્ય સિદ્ધ થઈ ચૂકી. હું રીહર્સલમાં બેઠી હતી, એટલામાં ટપાલવાળો આવ્યો, અને તેની પાસેથી એક એકટરે પત્રો લઈ સર્વને સર્વનાં નામ પ્રમાણે બહેંચી આપ્યાં. પણ યુસુફનું પત્ર ખાસ મારા હાથમાં આપ્યું. ઉપરનું એડ્રેસ અંગ્રેજીમાં હતું અને 'લિડલ' લખેલું હોવાથી તે પત્ર લખનૌમાંથી જ આવેલું હોયું જોઈએ, એમ સ્પષ્ટ જણાવ્યું હતું. રીહર્સલ સમાપ્ત થયા પછી નોરાંતે વાંચીશું એમ ધારીને મેં તે પત્રને મારા પોલકાના ખીસામાં પધરાવી દીધું. પણ રીહર્સલ ખલાસ થયા પછી તે ખીસામાંના પત્રની વાત મારા મનમાંથી નીકળી ગઈ, અને સાંજ સુધી તેના વાચનની સ્મૃતિ જ ન થઈ.

દિવસ થોડો જ બાકી રહ્યો હતો. આકાશમાં મેઘોએ પશ્ચિમ દિશામાં એક અદ્ભુત-નંદર સોનેરી રંગનો ગાલીચો બિલાવ્યો હોય, તેવો ભાસ થતો હતો. મેઘો ધીમે ધીમે પોતાનો રંગ બદલીને અસ્તંગત થતા સૂર્યને જાણે કાળી આદર બોલાવીને

છુપાવી દેવાનો પ્રયત્ન કરતા હોયની એવો પણ કવચિત્ જામ થઈ જતો હતો. નાના પ્રકારનાં મનુષ્યો મોતાના દિવસવ્યવસાયથી પરવારીને રાત્રિની વિશ્રાંતિને ભોગવવાના ઉદ્દેશથી ઘર તરફ વળેલા ભ્રમમાં આવતા હતા. એવા સમયમાં નાટકશાળાના ઉપરના મળના કોરામાં ઇત્રીચેરમાં હું એક પુસ્તક વાંચતી પડી હતી; કારણ કે, લલિતા પોતાને ઘેર ગએલી હતી અને યસુદ્ ક્યાંક બહાર ફરવા ગઈ ગઈ હતો, એટલે પુસ્તકના વાચન વિના સમયને વીતાડવાના અન્ય સાધનનો મારી પાસે અભાવ હતો. અજાનક મને તે પત્રનું સ્મરણ થઈ આવતાં પુસ્તકને એક બાજુએ મૂકીને તે પત્ર વાંચવાનો મેં વિચાર કર્યો. અંધકારના સામ્રાજ્યવિસ્તારનો આરંભ થઈ ચૂકેલો હોવાથી મેં એક વોલસેટ મંગાવ્યો, અને તેમાંની મીઠાણતીના પ્રકારથી પરબીડિયું બોલી પત્ર વાંચવા માંડ્યું. મેં ઉર્દુ કે હિંદી કાગળ વાંચવાની આશા રાખી હતી, તેને બદલે સ્પષ્ટ અને શુદ્ધ ભાષામાં લખાયેલા ગુજરાતી કાગળને ભેટાં મારા આશ્ચર્યની સીમા થઈ ગઈ, અને તથા દશગણી વધારે આદરતાથી હું તે કાગળ વાંચવા લાગી. તે નીચે પ્રમાણે:-

“મારા હૃદયેશ્વર યુસુફખાન,

“આ અલખેલી લખનો નગરીમાં આવ્યા પછી જે દિવસે પ્રથમ જ તમારા મનોહર સુખમંડળના દર્શનનો અલભ્ય લાભ મારાં નેત્રોને મળ્યો, તે દિવસથી જ મારો મનોભક્ત તમને જાણી જાણી જાણી મારા મનમાં પ્રબળ ઇચ્છા થયા કરતી હતી. તે મારી ઇચ્છા પૂરી થવાનો પ્રસંગ આવે આવી પહોંચ્યો છે, તે માટે આપણુ બન્નેએ પરમેશ્વરનો ઉપકાર માનવો જોઈએ. મારા હૃદયના જે ભાવો મેં આ પત્રમાં પ્રકટ કરેલા છે, તેમનું ધ્યાનપૂર્વક અવલોકન કરવાની હું તમને નમ્રતાપૂર્વક પ્રાર્થના કરું છું. હું સર્વ પ્રકારે સુખી છું, સ્વપત્ની છું, તરણી છું, •ધનાદયની પુત્રી છું અને મારા પિતાની, તેમને અન્ય કોઈ સત્તાન ન હોવાથી, જીવ કે માણુ સમાન છું. મારા પિતાએ મને ગુજરાતી તેમ જ અંગ્રેજી ઉત્તમ પ્રકારનું શિક્ષણ આપેલું છે, અને મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષામાં હું પસાર થઈ ચૂકી છું. હવે પછી વિદ્યાયત જઈ બેરિસ્ટરની પરીક્ષામાં પાસ થવાનો અને જગતમાં કોઈ પણ હિન્દુસ્તાની અબળાએ ન મેળવી હોય તેવી અલૌકિક નામના મેળવવાનો મારો મનોભાવ છે. સારાંશ કે, પ્રત્યેક રીતે દૈવ મને અનુકૂળ છે; પણ, પ્રિયકર ! શું કહું ? આ જગતમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ અને અત્યંત પ્રભાવશાળી નિઃસ્વભાવાનુરૂપ જે પ્રેમસુખ હોયું નેહએ, તે જ માત્ર મારા ભાગ્યમાં નથી ! મારું લગ્ન થયેલું હોવા છતાં પણ હું અવિવાહિતા કિંબદ્ધના એક વિધવા જેવી અવસ્થામાં જ છું. મારી ભેડીનો, મારી ચોગ્યતાનો, મારા ભેડા સ્વપણો અને મારા વિચારોને અનુકૂળ થનારો મારો પતિ નથી ! જ્યાં આવી પરિસ્થિતિ હોય, ત્યાં મારા સોભાવ્યવતી કે વિધવા હોવામાં શો ભેદ હોઈ શકે વાર ? એવા પ્રકારનાં થયેલાં મારાં લગ્ને રહ્યાતલ કરીને હું તમને મારા પ્રેમશાળી બનાવવાને તલથી રહી છું. પ્રિયતમ, પ્રેમમીમાંસા વળી એક જૂદું જ શાસ્ત્ર છે ! તમે તરણી છો, સુંદર છો, સુશિક્ષિત છો, અને થોડામાં કહીએ તો મનોમોહક અને આકર્ષક સર્વ શુભના બંડાર છો એટલે પ્રેમશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલા સુખની મને તમારા થોડે પ્રાપ્તિ થઈ શકશે, એમાં તો લેશ માત્ર પણ સંશય નથી. અત્યારે હું અસહ

માનસિક વેદનામાં જ મારો કાળ વીતાઈ હતું. અલારે મારી જે દયાળનક દશા ચએલી છે, તેનું ચતુર કવિઓથી પણ વર્ણન કરી શકાય તેમ નથી. પ્રેમ-ખરા પ્રેમ-દૂલવને મેળવવા માટે હું ગાંડી બની ગઈ હતું, અને તેથી અલ્યાસમાં પણ મારું મન લાગતું નથી. આ કારણથી જ-મનને બહેલાવવા માટે જ-હું મારા પિતાની આજ્ઞા લઈ હિન્દુસ્તાનમાં પ્રવાસ કરવા પ્રવાસિની તરીકે આવી હતું. જ્યારથી તમને જોયા છે ત્યારથી ઉઠતાં બેસતાં, ખાતાં પીતાં, ફરતાં હૈરતાં, સૂતાં જાગતાં અને રાત દિવસ કેવળ તમારી મોહક મૂર્તિજ મારાં નેત્રો સમક્ષ તર્યા કરે છે. એક દાણ માત્ર પણ હું તમારા મદનતુલ્ય મુખને વિસારી શકતી નથી. જો આ માનસિક વેદનામાંથી મારો ઉદ્ધાર નહિ કરો, તો અવશ્ય માનજે કે આ પ્રેમપિપાસુ પ્રમદા આ નશ્વર જગતમાં હવે થોડા દિવસની જ મેહમાન છે. મને જે આધુનિક વિદ્યાદાન અપાયું છે, તેણે મારા વિચારોને સ્વતંત્રતાની દિશામાં વાળેલા છે, અને અબળા તે અબળા નહિ, પણ સબળા હોવાનું તત્ત્વ મારા હૃદયમાં ઠસાવેલું છે. છતાં અલારે મને જણાય છે કે, પ્રેમના વિષયમાં સ્ત્રી અબળા જ છે. વધારે શું લખું? હું મારાં તનમનધન આદિ સર્વ તમારાં ચરણોમાં સમર્પી ચૂકી છું. આ તમારી મિય દાસીને સર્વદા સદા પ્રેમદષ્ટિથી નિહાળતા રહો, એ જ અલ્પચર્ચના-

‘કબકો થોડી જમી મિલ જાય કૂચે ચારમે; •

માંગતે અચ આસમાં, તુઝસે નહીં જાગીર હમ !’

સ્ત્રીનાં નેત્રોમાં પુરુષ કરતાં ચારગણી વધારે લજ્જાનો નિવાસ હોવાથી હૃદયમાં પ્રેમનો ગમે તેવો પ્રબળ પાવક પ્રબળતો હોય, છતાં મુખથી તે પોતાના મનો-બાવને સંપૂર્ણ રીતે બાળ્યે જ વ્યક્ત કરી શકે છે. કદાચિત્ ચાર આંખો થતાં મારાથી વધારે ન બોલી શકાય, એટલા માટે આ પ્રેમપત્રિકાદ્વારા મારો ઉદ્દેશ મેંતમને જણાવ્યો છે, અને આજ્ઞાલમાં હું તમને એકાંતમાં મળીશ. ત્યાં સુધી આ પ્રેમ-પત્રિકાને પ્રેમના એક પ્રથમ ચિન્હ તરીકે જીવ પ્રમાણે જતનથી સંભાળી રાખજો. આશા છે કે, આ પ્રેમાતુર દાસીને તમે નિરાશ તો નહિ જ કરો.

તમારી પ્રેમાકાંક્ષિણી

સત્યવતી.”

આ પ્રેમપત્રિકા વાંચતાં મારા પ્રેમીના પ્રેમમાંભાગ પડાવવા અથવા બીજા શબ્દો-માં કહું તો મારા પ્રેમીને મારી પાસેથી બીનવી લેવા નીકળેલી એ નવીન પ્રેમાકાંક્ષિ-ણીપર કૈંધ આવવાને બદલે મને તેની સ્થિતિપર દયા આવી ગઈ, અને મારા હૃદયમાં બીજા જ પ્રશ્નો ઉદ્ભવવા લાગ્યા. “શું આધુનિક સ્ત્રીશિક્ષણનું આરંભ જ પરિણામ થાય છે કે? અહા, એ ઉચ્છ્રંબલ સુવર્ણનું આ ફેલું અપૂર્વ સાહસ! એના નીચ મનોવિકાસની આ કેટલી બધી પ્રબળતા! જે ધટનાની કલ્પના થવી પણ અશક્ય હોય, તેને એકા-એક પ્રત્યક્ષ બનેલી જોઈને કોને આશ્ચર્ય ન થાય વાર? એના પતિ જીવતા છે અને તે સુશિક્ષિત પણ હશે જ, તોપણ આ સુધરેલી બાઈના તેના વિશે આવા વિચારો કેમ? આવા બનાવોને જોતાં પતિ પાછળ ચિતામાં બળીને સતી થનારી સ્ત્રીઓની કથાઓ પુસ્તકોમાં આપણે વાંચીએ છીએ, તે સર્વ ખરી હશે કે કેમ, એ વિશે શંકા ઉત્પન્ન થાય છે, કદાચિત્ તે કથાઓ ખરી હોય, તોપણ તે કાળ હવે વહી ગયેલો લાગે

છે. અચારે તો સ્ત્રીતા, તારા, મન્દોદરી, દમયંતી, સાવિત્રી અને અનસૂયા માત્ર પુસ્તકોનાં પાનામાં જ છે, બારતવર્ષમાં નથી. પણ જ્યાં નીતિ વિનાનું શુષ્ક અને અચોગ્ય શિક્ષણ બાળાઓને અપાતું હોય, ત્યાં આવું પરિણામ થવું જ જોઈએ. એ બિચારીનો એમાં શો વાંક? આંગ્લ કવિઓની શૃંગારરસવાદ્ધ કવિતાઓ, લવ સૉન્સ-પ્રેમગીત-અને સંસ્કૃત કાવ્યો તથા નાટકોમાંના શૃંગારદર્શક શ્લોકો આદિનું આબકાલ કૉલેજમાં પુરુષ તેમ જ સ્ત્રીઓને પરિણામના વિચાર વિના એક સરખું અને સાથે જ શિક્ષણ આપવામાં આવે છે, અને છેવટે તેનું આવું વિઘાતક પરિણામ થાય છે. પરમ દિવસે પણ હું ન ભૂલતી હોઉં, તો એ બાઈ સાહેબના ટેબલ પર બુકરિયો, બેટ રાસ્કલ ગસ્ટેવ, શૃંગાર તિલક અને પંચાયુધપ્રપંચબાણુ આદિ બિલકુલ બીભત્સ પુસ્તકો પડેલાં હતાં; પણ આબકાલનાં સુધરેલાં માતાપિતા પોતાની વયમાં આવેલી છતાં સ્કૂલ અને કૉલેજમાં ભણતી કુમારિકા કે નામ માત્રની વિવાહિતા પુત્રીઓને આવાં પુસ્તકો છૂટથી વાંચવા દે છે, એ પણ એક આશ્ચર્યકારક ઘટના જ કહી શકાય, કદાચિત્ આબકાલની તરણીઓ આવાં પુસ્તકો ચોરીથી પણ વાંચતી હોય, તો તે પણ શક્ય છે. વાંચવામટે આવાં પુસ્તકો તરુણ બાળાઓના હાથમાં આવી શકે, એ પણ આધુનિક ઉચ્ચ કેળવણીનો જ પ્રભાવ અને પ્રતાપ કહી શકાય! પરંતુ એ પોતે એક હિન્દુ-ઉચ્ચ કુળની હિન્દુ-બાળા હોવા છતાં અને યુસુફ એક મુસલમાન છે એમ એના નજીવામાં હોવા છતાં એના મનમાં આ પ્રેમચાચના કરતાં નતિબ્રજતા અને ધર્મબ્રજતાનો વિચાર કેમ ન આવ્યો વારુ? તેમ થવું પણ શક્ય છે; કારણ કે,

‘તાવન્મહત્વં પાંડિત્યં વિવેકિત્વં કુલિનતા ।

યાવજ્જલતિ નાંગેષુ હંત પંચેષુ પાવકઃ’ ॥

અર્થાત્ જ્યાં સૂક્ષ્મ સ્ત્રી કિંવા પુરુષના અંગમાં અનંગનો અગ્નિ પ્રગ્વલિત નથી થતો, ત્યાં સૂક્ષ્મ જ તેનામાં મહત્તા, પાંડિત્ય, વિવેક અને કુલીનતા આદિ ગુણોનો વાસ હોઈ શકે છે; કામની જ્વાળા ઉદ્બલવતાં જ એ સર્વ સદ્ગુણોનો તત્કાળ લોપ થઈ જાય છે. એ મહાશક્તિ અનંગરાજે જ એને દીવાની બનાવી છે, એની સાન-બાન ભૂલાવી છે !”

અહીં કદાચિત્ મારા વાંચનાર, એવો પ્રશ્ન રજૂ કરશે કે, ‘બાઈસાહેબ, તમે મોટાં પવિત્રતાનાં પૂતળાં ખરાં ને, તે તમારા મનમાં તો આવા વિચારો આવવા જ જોઈએ!’ ખરેખર આ કટાક્ષને હું પોતે સર્વ પ્રકારે પાત્ર છું, અને હું પોતે અનીતિના માર્ગમાં ચઢેલી હોવાથી બીજી કોઈ અબળા વિશે આવા વિચારોને હૃદયમાં સ્થાન આપવો મને કરો; પણ અધિકાર નથી. છતાં ‘પરોપદેશે પાંડિત્ય’ એ લોકોક્તિ અને જ્ઞાતિતાના સહવાસના પરિણામે મારા હૃદયમાં આવા પ્રકારના ઉત્તમ વિચારો ધડીબર આવ્યા હોય, તો તે સર્વથા સ્વાભાવિક જ છે. થોડીવાર પછી મારા હૃદય સમક્ષ વળી એક બીજો જ પ્રશ્ન આતીને ઉભો રહ્યો.

“આ પ્રેમપત્રિકા મારે યુસુફને આપવી કે નહિ? જો આપીશ, તો તે ગુજરાતી ન ભણતો હોવાથી અવશ્ય બીજા કોઈ પાસે વંચાવશે, અને તેથી બિચારી સત્યવતીનો વિનાશકારણ બવારો થશે. જો મારી પાસે વંચાવશે, તો તે ભણે ઠીક જ છે. પણ આ પ્રેમપત્રિકામાંના વિષયને જાણ્યા પછી તેમ જ સત્યવતીની સુલકાત લીધ્યા પછી જો યુસુફ મન ચંચળ થતાં તે એ યુવતીના

પ્રેમબંધનમાં બંધારો, તો મારી તો બધી આશાઓ ધૂળમાં જ મળી જશે. ત્યારે હવે શું કરું? ગમે તેમ થાય, તો પણ એકવાર આ વાર્તા ચૂસુફને જણાવીને સત્યવતી સાથે તેની સુલાકાતનો યોગ પણ લાવી આપવો અને એક સ્ત્રી સાહસની કટલી સીમા પર્યન્ત આવી પહોંચે, છે હે નજરે નિહાળીને જગતનો એક નવીન અનુભવ મેળવવો તો ખરો જ.” આવા પ્રકારના નિશ્ચયપર આવી ચૂસુફને એ પ્રેમપત્રિકામાંના વિષયથી સજ્ઞાન કરવાનો એ નિર્ધાર કરી રાખ્યો.

અહીં સત્યવતીને પણ વાંચકોને કેટલોક પરિચય કરાવવો જોઈએ. ‘સત્યવતી ગુજરાતના રાજનગર અમદાવાદના નિવાસી હિંદુ જાતિના એક કુલીન પિતાની કન્યા હતી. પરંતુ તેનો પિતા સુધરેલા વિચારોનો અને સુસંપન્ન હોવાથી તેણે પોતાની એ એકની એક અને લાડકવાઈ પુત્રીને ગુજરાતી તેમ જ અંગ્રેજી શિક્ષણ આપ્યું હતું અને પોતાનો વિચાર ન છતાં પોતાની પત્નીના દબાણથી એક સારા સુશિક્ષિત અને ધાર્મિક વૃત્તિના પોતાની જાતિના તરુણ સાથે તેનો લગ્ન-સંબંધ પણ કરી આપ્યો હતો. સત્યવતીને પતિ અરવિન્દ જે કે સાધારણતઃ સુશિક્ષિત અને સુશીલ હતો, પરંતુ તે દેખાવડો અને વિનોદી સ્વભાવનો ન હોવાથી સત્યવતીને-દંત્રપલતા, અયોગ્ય લાડ, પ્યાર અને શિશિલ ધર્મેબંધનના વાતાવરણમાં ઉછરેલી સત્યવતીને-તે, જેટલા પ્રમાણમાં ગમવો જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં ગમતો નહોતો. પતિપત્ની એક બીજાના ગાઢ સમાગમમાં આવે અને તેમનો પરસ્પર પ્રેમ સંબંધ દૃઢ થાય એવી આશાથી સત્યવતીના પિતાએ તે બન્નેને હિન્દુસ્તાનમાં પ્રવાસ કરી દિલ્લી, આગ્રા આદિ નગરોમાંનાં પુરાતન પ્રસિદ્ધ સ્થાનો જોવા અને પ્રવાસનો અનુભવ મેળવવા માટે મોકલ્યાં હતાં. એટલે કે, લખનૌમાં સત્યવતીનો સ્વામી પણ સાથે જ હતો; અને તે ઉપરાંત એક ચાકરડી અને એક ચાકર પણ હતાં. અમારા શેઠ અમાદચંદ્ર સત્યવતીના પિતાનાં મિત્ર થતા હોવાથી અને અમાદચંદ્રની કંપની લખનૌમાં છે એ તેમના બહુવામાં હોવાથી પોતાના જમાઈને તેમણે અમારા શેઠપર એક કામળ લખી આપ્યો હતો, અને તેથી એ પતિપત્ની અમારા શેઠના અતિથિ તરીકે જ લખનૌમાં રહ્યાં હતાં. તેમના રહેવામઠિનો બધો જૂનો બંદોબસ્ત કરી આપવામાં આવ્યો હતો, અને તેમણે રાંધવા ખાવાની પણ જૂની વ્યવસ્થા કરી લીધી હતી. તેઓ હંમેશ નાટક જોવા આવતાં હતાં, અને તેથી જ સત્યવતીના હૃદયમાં ચૂસુફના પ્રેમની હોળી સળગી ઉઠી હતી. નીતિવેત્તાઓએ ખરું જ કહ્યું છે કે:—

‘सुरूपं पुरुषं दृष्ट्वा आतुरं यदि वा सुतम् ।

× × ક્લિયતિ નારીણામપાત્રમિવામસા’ ॥

‘બાતા હોય કે પુત્ર હોય, પણ જો તે રૂપાળો હોય તો તેને જોઈને પણ સ્ત્રીનું મન ચળિત થઈ જાય છે’ તો પછી પારકો પુરુષ તરુણ, સશક્ત અને રૂપાળો હોય તો તેને જોતાં ચપળાનું ચિત્ત તલ્લાજ દ્રવી જાય, એમાં તો આશ્ચર્ય જેવું કંઈ હોઈ શકે જ નહિ. મારી પોતાની પણ ચૂસુફને એકવાર જોતાંની સાથે જ એ અવસ્થા થઈ હતી, તો મારા જેવી જ અંચળ વૃત્તિવાળી અન્ય તરુણીની એ દસા શામઠિ ન થાય વાર? હૃદય તો બધાનું સરખું જ હોય છે; પરંતુ જેઓ પોતાના અંચળ હૃદયને સ્થિર કરી એક પતિમાં જ તનમનધનથી અનુસ્થા રહે

છે, તે આર્ય અબળાઓ ખરેખર કાઠિશઃ ધન્યવાદને પાત્ર છે, એમાં તો લેશ માત્ર પણ સંશય નથી જ.*

અચાનક યૂસુફ આવી લાગ્યો અને તેને જોતાં જ મારા મનમાં તેના પ્રેમની પરીક્ષા કરવાનો તૈકાલિક વિચાર સ્ફુરી આવ્યો. તેને સામેની કુરસીપર બેસવાનું કહી, આસપાસ બીજું કોઈ ન હોવાથી મેં પૂછ્યું કે:-

“યૂસુફ, જો અત્યારે તમને મારા કરતાં વધારે રૂપાળો, વધારે શીખેલો બહેલી અને વધારે માલતુજ્જ્વલર કોઈ નાજનીન મળી જાય; તે પોતાના ધન અને જોખનને તમારાપર નિસાર કરવાને તૈયાર થાય, તો મારા પ્રેમમાં પરિવાયલો તમારી ચિત્તવૃત્તિ તે અબળાના પ્રેમ તરફ ઢળી જાય ખરી કે નહિ? મોહું રાખવાની વાત ન કરશો, જેવી ભાવના હોય તેવી સાફસાફ કહી નાખજો. કેમ, મારા આ અટપટા સવાલને સાંભળી આમ લેવાઈને વિચારમાં કેમ પડી ગયા?”

“અત્યારે તમે આવો સવાલ પૂછો છો, તો પછી મને પણ એ સવાલ પૂછવાનો હક છે કે, જો તમને મારા કરતાં વધારે રૂપાળો, વધારે બહેલો ગણેલો અને વધારે માલતુજ્જ્વલર પુરુષ મળી જાય અને તે તમારાપર ધનતન કુરબાન કરવાને તૈયાર થાય તો તમારો મારામાંનો પ્યાર તેની તરફ ઠોકી જાય ખરો કે નહિ? તમે પણ જે ખરેખર હોય તે જણાવી દેજો” યૂસુફે રહામો તેવો જ સવાલ રત્ન કર્યો.

“આ શરીરમાં પ્રાણ છે ત્યાં રુદ્ધી તો તેમ થવું અશક્ય છે.” મેં સાદસ કરીને તત્કાળ ખરો કે ખોટો જવાબ આપી દીધો. ખરો કે ખોટો કહેવાનું કારણ એ કે, મારો પોતાનો મારા વચનમાં વિશ્વાસ નહોતો.

“તો મારું પણ એમ જ માની લેવું.” યૂસુફે ટુંકમાં જ પતાવી દીધું. હવે વધારે બાલવા જેવું ન રહેવાથી મેં તરત પ્રેમપત્રિકા કાઢીને તેને કહ્યું કે:-“લ્યો ત્યારે, બાલવા પ્રમાણેનું જ વર્તન રાખજો. મારા પ્રેમની પરીક્ષાનો પ્રસંગ હજી આવ્યો નથી; પણ તમે સાહેબના પ્રેમની પરીક્ષાનો પ્રસંગ વાળતો ગાજતો આવી લાગ્યો છે.”

“એ શું છે?” યૂસુફે પૂછ્યું.

“તમારાપર આશક થયેલી એક માલદાર હસ્તીનાએ મોકલેલી પ્રેમપત્રિકા” મેં જવાબ આપ્યો.

પ્રેમપત્રિકાને તેણે હાથમાં લઈને જોઈ અને ગુજરાતી અક્ષર જોઈને કહ્યું કે:-“આ તો તમારી ભાષામાં લખાયેલો કાગળ છે અને હું ધારું છું કે તમે વાંચી પણ લીધો છે, એટલે એનો સાર તમે જ સમજવો કે એ લખનાર કોણ છે અને તેની શી ઇચ્છા છે?”

મેં તેને પ્રેમપત્રિકાનો સાર કહી સંભળાવ્યો. તે સાંભળતી વેળાએ તેના મુખમંડળમાં જે ચિન્હો વ્યક્ત થતાં હતાં તેથી તેના હૃદયની ચંચળતાની કાંઈક કંપના કરી શકાતી હતી; કારણ કે, મુખાકૃતિ મનની અનુક્રમણિકા હોવાથી, અનુક્રમણિકા જોતાં જેમ પુસ્તકમાના વિષયનું કેટલેક અંશે દર્શન થઈ શકે છે તેજ પ્રમાણે મનુષ્યની મુખાકૃતિમાં થતાં પરિવર્તનોથી તેના હૃદયમાંની ભાવનાનો કેટલેક અંશે આપણા હૃદયમાં પ્રકાશ પડી શકે છે. સાર સંભળાવ્યા પછી મેં પૂછ્યું કે:-“કેમ ત્યારે હવે શો વિચાર છે?”

“વિચારએ જ કે, આ પ્રેમપત્રિકાને ફાડી કે બાળી નાખો, અને આવી નિર્લગ્ન નારીને મળવા લેટવાની વાતને ટાળી નાખો.” યુસુફે પોતાનો વિચાર જણાવ્યો.

“નહિ, યુસુફ, આટલા બધા કઠોર ન થાઓ. બિચારી આશાની બરેલીને, એકવાર બીજું કંઈ નહિ, તો મુલાકાતનો લાભ તો તમારે આપવો જ નેહએ. તેની શી ઇચ્છા અને શી ચાચના છે તે તો તમારે જાણવી જ નેહએ; કાળજી કરતાં મોઢા મોઢની વાતચીતથી વધારે ખુલાસો થશે અને આપણને એક તવો અતુલ્ય મળશે. તમારા ખાતર નહિ, તો મારા ખાતર પણ તમારે તેની મુલાકાત તો લેવી જ પડશે.” મેં તેના વિચારથી વિરક્ત આગ્રહ કર્યો.

લાચારીએ યુસુફે મારી ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવાની હા પાડી, અને ત્યાર પછી જમવાનો વખત થઈ ગયેલો હોવાથી અમે થોડા વખતને માટે એક બીજાંથી છૂટાં પડ્યાં; કારણ કે, રાતે પાછો નાટકની વેળાએ તો અમારો મેળાપ થવાનો જ હતો.

રાતે નાટક સમયે લલિતાને એ પ્રેમપત્રિકાનો સર્વ વૃત્તાન્ત મેં સંભળાવ્યો; એટલું જ નહિ, પણ તે પ્રેમપત્રિકા તેને વાંચી પણ સંભળાવી. એ સાંભળી આશ્ચર્યનું કંઈ પણ ચિદ્ર બતાવવાને બદલે હસીને તે બોલી કે;—“આ તો આજ-કાલના નવા જમાનામાં રોજ જેવામાં આવતી એક સાધારણ બાબત છે, એટલે એ વિશે વિચાર કરીને મગજને વિના કારણ તકલીફ આપવાની કંઈ પણ અગત્ય નથી. સુધરેલી બાચડીઓના એવા પ્રકાર આવ્યા છે કે, ન પૂછા વાત. કણબી-ઓને માટે તો એમ કહેવાતું હતું કે, ‘કણબીનો કૂબો, એક મુલો ને બીજો ઊલો’ પણ આ તો એવો રંગ બદલાયો કે, ‘સુધરેલી-બાણલીનો કૂબો, દશ જીવતા ને અગિયારમો ઊલો!’”

“ખરેખર વખત તો એવો જ આવ્યો છે. પણ આ દેખાવ-યુસુફ તથા સસલવતીની મુલાકાતનો દેખાવ-પણ જેવો એવો તો થવાનો જ. આ મુલાકાતની એવી ગાઠવણ કરવી નેહએ કે, એમના વચ્ચે ચાલતી બધી વાતચીત આપણા સાંભળવામાં આવી શકે, અને આપણે ત્યાં હાજર બીએ એ સસલવતીના જાણવામાં ન આવી શકે, એમાટેની વ્યવસ્થા હું કરીશ; પણ લલિતા બહેન, તમારે ત્યાં હાજરી તો આપવી જ પડશે.” મેં કહ્યું.

“હીક છે, નેહથું.” લલિતા બોલી.

એવામાં બીજે દિવસે બનાવ એવો બન્યો કે, અમારા શેઠ અમાદયદ્રે મને બપોર પછી કોઇ કારણવશાત્ પોતાના એકાંતવાસમાં બોલાવી. શેઠની આજ્ઞા પ્રમાણે હું તેની પાસે જવાને તૈયાર થઈ.

પ્રકરણ ૧૩ મું

પ્રેમ કે વિકાર ?

મારા શેઠ અમાદયદ્રે પોતાના ખાનગી ઓરડામાંના એક કોચપર લાંબા પડેલા હતા. દિવસો ઉઠાળાના હોવાથી ચારે તરફની બારીઓના ખસના પડદા બધેલા હતા અને તે પડદાપર બહારના બાગમાંથી એક માણસ થોડી થોડીવારે પાણી છાંટતો હોવાથી ઓરડામાં પવનની શીતલ લહરી આવ્યાં કરતી હતી. શેઠે એ વેળાએ કેવળ બારીક મલમલનું એક ધોતિયુ તથા શરબતી મલ-

મલના હિન્દુસ્તાની ફેશનના પહેરણ વિના ખીલ સર્વ વસ્ત્રોને દેશવટા આપી દીધા હતા. નાટકના લખા વાળવાળા એ છોકરા તેમના પગ દાખતા અને એ છોકરા ખસના લીના પંખાવડે વાયુ ઢોળતા આસપાસની કુરસીઓપર બેઠા હતા. એ મધ્યાહ્ન વેળાએ અમારા શેઠના ખાનગી ઓરડામાં થોડા ધણે નવાખી કાંઠ મત્વેજી જોવામાં આવતો હતો.

હું શેઠના એ ખાનગી ઓરડાના દરવાજા પાસે આવી લાગી, તે વેળાએ દરવાજાપર જાપાની અકનો પડદો નાખેલો હતો એટલે મેં એકદમ અંદર ન જતાં બહારથી જ પૂછ્યું:—“કેમ અંદર આવવાની રત્ન છે કે ?” “કોણ છે ?” શેઠને બહારે એક છોકરાએ જ જવાબ આપવાને બહારે સામી સવાલ પૂછ્યો. “એ તો હું અંપા. શેઠ છે કે ?” “પધારો પધારો—” કહેતા શેઠ કેવળ ઉઠીને બેઠા થયા, અને તે ધણે જ મેં અંદર પ્રવેશ કર્યો. “ભ્રેસો, સાગિની આરામ કુરસીમાં સુખથી બેસો.” એ પ્રમાણે મને માનપૂર્વક બેસવાનું કહી, અમારા શેઠે એ છોકરાને હુકમ કર્યો:—“અહ્યા રતિયા અને જોલા! જાઓ મિસ અંપામટિ એક લેક્ચર બરફ અને મારા મટિ સોડા બરફ લાવો, અને શિવા તયા જોધતા! તમે પાસેના રૂમમાં તમારી બાલૂ પાસે બેસો; હું જોલાહું ત્યારે આવજો.”

ચારે છોકરાઓ આજ્ઞા પ્રમાણે તત્કાળ ઉઠીને ચાલતા થઈ ગયા, અને ઓરડામાં હું અને મારા માનવંતા શેઠ એવી રીતે માત્ર એ જાણ જ બાકી રહ્યાં. શેઠના કાચ અને મારી ધણેર વસ્ત્રો ત્રણ ચાર ફીટનો જ અંતરાજ હતો, તોપણ મને કુરસી જરાક પાસે લેવાનું સૂચવી શેઠે કહ્યું:—“મિસ અંપા, તમે જાણો છ કે આજે આ વેળાએ ખાસ મેં તમને મારા ખાનગી ઓરડામાં શા કારણથી જોલાવ્યાં છે ?”

• “આપનો મનોભાવ જાણવા વિના તે મારા જાણવામાં કેમ કરીને આવી શકે ? શેઠે જોલાવી એટલે પગાર ખાનાર ચાકરડીએ શેઠના વચનને માન આપી આવવું જ જોઈએ, એ નિયમનું પાલન કરવા મટિ જ હું આવી છું.” મેં સમથાનુકૂળ જવાબ આપ્યો.

“તમારા જેવી અનુભવી અને ચાલાક-પુરુષોને પોતાની આંગળીના વેઠાપર નવાવનારી-અબળા મારા જેવા પુરુષના એક સાધારણ મનોભાવને ન સમજી શકે, એમ બને જ નહિ. છતાં જો તમારો બધી વાત મારા સુખથી જ જોલાવવાનો વિચાર હોય, તો તેમ કરવામાં પણ મને કાંઈ વાંધા જેવું નથી.” શેઠે જોલ્યા.

“અત્યાર સુધી તો આપના મનોભાવની કલ્પના મારા મસ્તિષ્કમાં આવી શકી નહોતી, પણ હવે કાંઈક કલ્પના આવતી જાય છે; આપના રાખેલી મામિકતા કેટલેક અંશે આપના ગુપ્ત આશયને જોલીને બતાવતી જાય છે.” મેં મર્મમાં જ કહ્યું.

“પ્રેમી પ્રમદા પ્રેમી પુરુષના ઈશારાને તરત સમજી જાય છે! અર્થાત્ મારા પ્રતિ તમારો પ્રેમ કાંઈ આકર્ષાય છે. તમારું પ્રેમી હૃદય મારા તરફ ખેંચાય છે ?” શેઠે જોલ્યા આગળ વધવા માંડ્યું.

“એક સાચા માલિક તરફ તેના અજ્ઞથી પિપાતી એક દાસીનો જેટલો અને જેવા પ્રેમ હોવો જોઈએ, તેટલો અને તેવા પ્રેમ મારો આપનામાં છે અને તે સદાને માટે કાયમ રહેવાનો.” મેં તરત ગંભીરતાથી ઉત્તર આપ્યું.

૧૧૦ ચુડલનો વાંસો અથવા એક નદીની આત્મકથા

“પણ હું તમારા તરફથી એના કરતાં કાંઈક બિન પ્રકારના અને વિશેષ પ્રેમની આશા રાખું છું.” તે જાણ્યા.

“એટલે? આપના જોલવાનો ભાવર્થ મારા સમજવામાં ન આવ્યો.” હું બીલકુલ જોણી બટાક બની ગઈ.

“એક વાર મારી જાવનાને સમજી જવા છતાં પાછાં નખરાં કરો છોકરે? એટલે એ જ કે.....”

તે આગળ જોલવા જતો હતો એટલામાં મોકલેલા બે છોકરાઓ લેમન, સોડા અને બરફ લઈને આવી પહોંચ્યા. અમે શીતલતાનાં ફનિમ સાધનોનો ઉપયોગ કરી શીતલ થયાં. છોકરાઓને ખાલી બાટલી અને પૈસા આપી વિદાય કર્યા પછી ચોકળાં પોતાના અધૂરા રહેલા વાક્યને આગળ લંબાવતાં કહ્યું:— “એટલે એ જ કે, પ્રેમની જે જાવનાને અત્યારે તમે ચૂસુકમાં હટ કરી છ, તે જાવનાનો જોણી આ દાસને બનાવે; જે વસ્તુ તેના હાથે હુટાવે છે, તે મારા હાથે હુટાવે.”

“શેઠ સાહેબ! માફ કરજો, હું તો આજે આરે મને પોતાના ખાનગી બેરડામાં અંધાનંદ કાળે જોલાવી ત્યારથી જ જાણી ગઈ હતી કે ‘દાળમાં કાંઈક પ્રભું છે,’ પણ તમે મારા શેઠ છો, અને શેઠ એક રીતે નોકરોના પિતા ગણાય છે; આપ પિતા થઈને પોતાની પુત્રીપર કુદૃષ્ટિ રાખો છો, એમાં આપને પાપનો વિચાર નથી આવતો?” મેં પંડિતા બનીને ઉપદેશ આપવા માંડ્યો.

મારો આ ઉપદેશ સાંભળી ગેલારતા ધારવાને બદલે વિકટ હાસ્ય કરીને અમારા માનવંતા શેઠજીએ ઉદ્ગાર કાઢ્યા કે:—“એપા! આ પંડિત્ય તમારામાં ક્યારનુંક આવીને ભરાણું? નાટકમાં આવ્યા પહેલાંનું જ હતું કે નાટકમાં દાળ માત્ર ખાધા પછી આવ્યું? જો તમારા આ ઉપદેશને સત્ય તરીકે સ્વીકારીએ તો એક જ માલિકની નોકરી કરતાં અને એક જ માલિકના અગ્રથી પોષતાં બીપુરો એક રીતે બાઈ બહેન જ કહી શકાય; એટલે કે, તમે ચૂસુકનાં બહેન અને ચૂસુક તમારો બાઈ થાય! ત્યારે હવે કહો કે બાઈ બહેન વચ્ચે આવે! પ્રેમસંબંધ વાળળી અને સરાજી માની શકાય ખરો કે? એ તો બધી લોકોની માની લીધેલી ઠાલી વાતો જ છે; એ પિતાપુત્રી અને જાતાબાનિની તો જે સ્વાભાવિક હોય છે તે જ થાય છે અને બીજાં બધાં વા ખાતાં રહી જાય છે. શું તમે એ નથી સાંભળ્યું.”

“ઈવ જુએ નહિ દૂટી ખાટ, તરસ જુએ નહિ ધોળીધાટ;

જૂખ જુએ નહિ ટાઢો ભાત, પ્રેમ જુએ નહિ જાત કબાત!”

શેઠજીના આ પ્રતિવાદને સાંભળી હું તો બરફ જેવી ઠંડીમાર જ બની ગઈ, અને ચોક્કસ સંધી તો આનો શો જવાબ આપવો એની પણ મને કશીયે સૂઝ ન થતી; પરંતુ કેઈ પણ રીતે માલિકની ઇચ્છાને તાબે થવાનો મારો વિચાર ન હોવાથી મેં બીજી રીતે વાદમાં આગળ વધવાનો અને તેને મ્હાત કરવાનો નિશ્ચય કરીને કહ્યું:—“શેઠજી! ત્યારે એટલું પૂછવાની મને આજ્ઞા છે કે, શું આપનો મારામાં ખરેખરો પ્રેમ છે કિંવા પશુઓમાં જેવી રીતે અમુક ઋતુમાં ઉત્પત્ત થાય છે તેવો એક પ્રકારનો ક્ષણિક વિકાર છે?”

“જેવા રામને પ્રેમ સ્વીતામાં, કૃષ્ણને પ્રેમ રાધામાં, નળને પ્રેમ હમયંતીમાં, મનનને પ્રેમ જયલીમાં, ફરહાદને પ્રેમ શીરીમાં અને રેખામણેના પ્રેમ જીવિચંદમાં હતો તેવો જ મારો પ્રેમ તમારામાં છે, એમ તમારે ખાતરીપૂર્વે આની લેવું. આના કરતાં આરા પ્રેમની વધારે શી સાબિતી હોઈ શકે વારુ કે શેઠજીએ ‘માર તોપ કાણુ પૂછે’ ના હિસાબથી જેમ આવ્યું તેમ બધી કીધું

હવે મારો પણ બોલવાનો તથા શેઠજીના મોઢામાં ડૂબે મારવાનો વારે આવી લાગ્યો. શેઠજીનાં કેટલાંક વિલક્ષણ ચરિત્રોની વાતો લલિતા તેમજ બીજા એક્ટ્રેસોના મુખથી મારા સાંભળવામાં આવી હતી તેમજ તેમના કેટલાક આચારો મેં કોઈ કોઈવાર મારી આંખે પણ જોયા હતા. એટલે મેં શુદ્ધ સ્વરે પરંતુ તીવ્ર કટાક્ષથી ધીમે રહીને કહ્યું કે;—“મારા મુરખી શેઠ! પોતાના પ્રેમનાં આવાં બહુજાને કોઈ બિચારી આંધળી આમળ આપે કુંકયાં હોત, તો તે જરૂર આપને વજ્રગળમાં ફસાઈ જત. પણ હું તો આપના સફુલ્લોને સારી રીતે જાણનાર છું એટલે આપનો આ પ્રયત્ન વ્યર્થ થઈ પડવાનો. એક તો આપ પરણેલા છે આપની પત્ની અહીં જ છે, અને બે બાળકો બાપા કહીને બોલાવનારા. પણ વૈયા છે. વળી આ નાટક મંડળીમાં કોઈ તમારાથી બચ્યું નથી—બચ્યાં હોઈએ તો તે લલિતા અને હું જ છીએ. એ ઉપરાંત વળી આપના વિષે જે અફવાઓ સંભળાય છે તે તો જાહી જ. આપની રૂતિ આવી રીતે સર્વોચ્ચ વિકારમયી હોવા છતાં આપ પોતાને રામ, રેખામણ, મનન અને ફરહાદ જેવા પ્રેમીઓમાં ખપાવો છો, એ જોઈને મને આશ્ચર્ય થાય છે, એટલું જ નહિ, પણ માનવી મૂર્ખતાના આ અજુજીત પ્રકારને જોઈને હસી પડાય છે. ક્યાં રામચંદ્ર અને રેખામણ જેવા મહા પુરુષોનો પ્રેમ! ક્યાં મરણ પર્વત એકપત્નીવ્રત ધારી રામનો પ્રેમ અને ક્યાં તમજો વિકારરૂપ પ્રેમ! ક્યાં કૃષ્ણનો શુદ્ધ સ્નેહ અને ક્યાં ધરધરના દુઢડા અપી આનારા ભટકતા વાઘરી કે બીખારીનો વિકાર? ધર્મોત્તમા સાથે સંડાલની ટુલના, સિંહ સાથે શિયાળની સરખામણી, પારસમણ સાથે કાચની બરાબરી? આ આપનો પ્રેમ નથી પણ સોળેસોળ આના વિકાર છે; આપણા તો આવા વિકારને દૂરથી જ નવ માઈલના નમસ્કાર છે!! હજી વધારે કાંઈ કહેવાની હજી છે!”

“જો તમારી એવી જ માન્યતા હોય, તો જેમ હું સતો નથી, તેમ જ તમે પણ કોઈ મહાસતી તો નથી જ. હું છું વ્યભિચારી તો તમે પણ છો એક નારી બાળરી. આ દૃષ્ટિથી જોતાં પણ આપણા સંબંધમાં કરો. વાંધો આવે તેમ નથી. હું રામ નથી તો તમે ક્યાં સતી સ્વીતાના અવતાર છો? હું નાટકનો માલિક છું ને તમે નાટકમાં નાચનાર છો! મારી સાથે પ્રેમનો સંબંધ રાખવાથી કંપનીમાં તમારું પોણશન વધશે, અને અન્યારે જેઓ તમને સહોળજી કરવાના પણ અખાડા કરી બચે છે તે જ બધા બુદ્ધીને સલામ કરશે. એ ઉપરાંત હું તમારો મમાર પણ વધારીશ, અને ફરવામટિ ગાડી પોડાની પણ સમવડ કરી આપીશ!” સીધી રીતે ન કાવવાથી પ્રમાદચંદ્રે હવે મને લાલચમાં લપટાવવાનો ચત્ર બાદ્યો.

“ભારે છું આપનો એવો ઉપદેશ છે કે, હું ચુસકું સાથેનો મારો પ્રેમ તારા સમુદ્ધ અને તે ઉપરાંત તમારા પ્રેમનો સ્વાદ પણ ખાખું—એક આનમાં બે તલવાર સાથે જ મુખ્ય!” મેં એક ધણે જ આડો સવાલ રાખ્યો.

“નહિ, જે એમ કરે, તે તે બિલકુલ ન ફાવે; માલિકની માનીતી એકદ્રેસ જે બીજા એક સાધારણ એકઠરના પ્રેમને સ્વીકારે તે” માલિકના પોણશનમાં મેટા વાંધા આવે!” શેઠજી બોલ્યા.

“અને મારી સાથે પ્રેમની બાજી રમનાર શેઠ જે બીજા કોઈ સુંદરીના સ્નેહરસને આપે, તે મારા પોણશનમાં વાંધા ન આવે? આવા વિષયમાં પુરુષ કરતાં સ્ત્રી વધારે દ્વેષબુદ્ધિ ધરાવે છે. પુરુષ તે હજી શાંતિ ધરી નય છે, પણ પ્રેમમાં ઉતરાયલી અબળા તે પેટની બળા ગામને સળગાવે છે. મારે આ વીત-પરથી ટળી જવો, તમારા પ્રેમને એમને એમ જ પાછો ગળી નવો!” મેં કહ્યું.

“નર તે ભ્રમર છે, કાળાં વસ્ત્રને દાગ લાગતો જ નથી!” માલિકે પાછી ફિલાસોફી ચલાવી.

“સ્ત્રી મલિકા છે, હજીમાં આવે તે મિથાત્રપર જઈ બેસી નય છે, અને મનમાં આવે તે વિષાદને પણ પોતાનું આસન બનાવે છે. સ્ત્રીને કાબૂમાં રાખવાનો ચત્ત કરવો તે હવાને કાબૂમાં રાખવાના ચત્ત સમાન છે. ‘સ્ત્રી રહે તે આપથી ને નય તે સગા બાપથી!’ એ કહેવતનું આજે જગત્માં સર્વત્ર સન્માન છે.” મેં પણ શેઠશેઠકુંડું પરખાવી દીધું.

“પોતાના શેઠની આજ્ઞાને શિરસાવણ કરવાને બદલે તમે શેઠને આવા મોકાટ જવાબ સંભળાવશો, એવી મને સ્વપ્નમાં પણ કલ્પના નહોતી. હમારી આવી જળાંદરાજી જોધને મને અન્યથા થાય છે.” બડોળ ખૂટી જવાથી હવે શેઠજી મારી તારીપર આવી પહોંચ્યા.

“અને પોતાને ત્યાંની એક નોકર નિરાધાર અબળાપર શેઠ થઈને આપ આવી છુરી નજર રાખશો અને તેની પાસેથી આવી નફટ માગણી કરશો, એવી મને પણ આજ સુધી શંકા નહોતી; છતાં આપને આવી રીતે એક છેલ્લા જાટલાપર બેસી ગયેલા જોધને મને પણ ધણી જ અન્યથા થયા કરે છે!” મેં પણ જવાનો તેવો જ જવાબ સંભળાવ્યો.

“અરે શેઠ બૂંડણુ! તારા પેલા બીખારડા યૂસુફ જેટલી પણ મારી કીમત તે ન આંકી? આટઆટલી પ્રાર્થનાઓ કરે છું તે પણ વાંછીની વાંછી? તારા યૂસુફડાનો તે છે મારી પાસેથી મળતા પગારપર આધાર અને હું છું આખી નાટક મંડળીનો—અરે એક નાના જેવા રાગ્યનો—માલિક અને સરદાર! હજી પણ વિચાર કર; મારા પ્રેમથી સંસારનાં સર્વ સુખ મળશે, અને એ બીખારડાની સોબ-તથી તારો અવતાર બગડી જશે.” શેઠજીએ શુસ્સાની કાંખી કરાવી.

“શેઠ સાહેબ? પોતાના માનની પોતાના હાથે જ પાયમાલી ન કરો, અને હું તાંથી વાત કરવાનું માંડી વાળો. હું કાંઈ તમારી હાથચાલી નથી કે તમારા ગમે તેવા અપમાનને મોઢે ફૂંચે મારીને સાંખી જઈ. તમને હાથચાલાઈ કરવાની ટેવ છે, એ પણ હું જાણું છું; પણ મારી આગળ જે તેવો કાંઈ તોર બતાવશો, તે જરૂર જાણીને કે એક તમાર્યાને બદલે ગાલપર બે તમાર્યા અને એક લાતને બદલે છ લાત ખાશો. પછી દોષ ન હોતા કે, અપાએ મારું માન ન જળવ્યું. યૂસુફ સારો છે કે નકારો, રૂપાળો છે કે કાળો અને માલદાર છે કે બીખારી એનો મારે વિચાર કરવાનો છે, તમારે એની સાથે કાંઈ પણ લેવા દેવા નથી. ‘રાખને ગમી તે રાણી અને છાણું વીણતી આણી!’ મારા મનનો કોઈ મુખત્યાર છે? મારું મન

એનામાં પડેલાયું છે તો હું એની માથું ને એ મારો પ્રિયતમ છે ! તમારો અધિકાર માત્ર એટલો જ કે નાટકની નોકરી લેવી અને બરાબર સોજામી તારીખે પગાર ચૂકવી આપવો.” આપણે વક્તાની પેઠે છટાથી બાંધણું કર્યું.

“લારે યૂસુફ સાથેનો સંબંધ નહિ જ હોય ?”

• “એ સ્નેહબંધન કદાચિત્ મુઆ પછી દૂરે તો દૂરે !”

• “તો પછી ગમે તેવા કામદાર હોવા છતાં હું મારી કંપનીમાંથી યૂસુફને રજા આપીશ; જો અમુતરસ પી નહિ શકાય, તો ઢોળી નાખીશ.

“તમે એને રજા આપશો, તો હું પણ રાજીનામું આપીશ. બન્ને અહીંથી સાથે જ બહાર પગલાં ધરીશું; બીજા કોઈ નાટકમંડળીમાં બમણા પગારે અને હજાર ગણા વધારે માનપાત સાથે નોકરી કરીશું.”

“તમારું મારે ત્યાં ઍમીમેન્ટ છે એટલે તમારાથી રાજીનામું આપી શકાય તેમ નથી.”

“અને યૂસુફનું પણ ઍમીમેન્ટ હોવાથી કારણ વિના તેને પણ તમારાથી રજા આપી શકાય તેમ નથી.”

યૂસુફની ચાલ સારી નથી, એમ બતાવી શકાશે.”

“તો મારા વિરુદ્ધ કેસ કરશો ત્યારે માલિકની વર્તણૂક સારી નથી, એ વાત ધીનીના છકુ”બાગમાં સાબિત કરી શકાશે.”

“કોર્ટમાં મારી જબાની જ સાચી મનાશે.”

“રાજ્ય ન્યાયી અંગ્રેજોનું છે એટલે એક અબજાની એફીડેવિટપર તમારી જબાની કરતાં બહુ જ વધારે વજન અપાશે.”

“ઠીક છે ત્યારે હવે જોઈ લેવારો.”

• “કિસ્મતપર આધાર, જે થવાનું હશે તે થશે.”

“ઠીક ત્યારે બહે પધારો.”

“તમે પણ પેલા રૂપાળા છોકરાને બોલાવી ડીલ દબાવીને થાક ઉતારો.”

આ વચનો ઉચ્ચારવા સાથે જ હું ઝડપથી ત્યાંથી ઉડીને બહાર નીકળી ગઈ. બહાર આવ્યા પછી જાણે કે દુખાનામાંથી છૂટી હોઈને એવા જ મને ભાસ થવા લાગ્યો. ગરમા ગરમીમાં માલિકને મેં બારે પડતા શબ્દો અને વાક્યો સંભળાવ્યાં હતાં, તેનો હવે મારા મનમાં વિચાર થવા લાગ્યો. જે થવાનું હતું તે તો થઈ ગયું, બન્યું ન બન્યું થાય તેમ તો નહોતું જ; એટલે હવે મને નાટકશાળાના કંપાઈડમાં રહેવાનું બચકર દેખાવા લાગ્યું.

* * * * *

હું મારા એરકા તરફ જતી હતી એવામાં વચ્ચે અમાદચંદની સ્ત્રી પોતાના એરકાના ઉબરાપર બેઠી હતી તેણે મને બોલાવી અને પોતા પાસે બેસાડીને કહ્યું કે:—“બંપા બહેન ! દોઢની મુલાકાત લઈ આવ્યાં ? પરિણામ શું આવ્યું ?”

“એ તો કાંઈ નાટકના પાત્ર વિશેની વાતચીત કરવી તો તે કરી લીધી.” મેં અરી વાતને જુપાવવાના હેતુથી કહ્યું.

“બંપા બહેન ! દાંડખીઝોડો કરવાની ક્ષીપણ અમલ નથી. મારા ધણીનાં બંધણું હું સારી રીતે બાંધું છું એટલે તમે એરકામાં ગયા ત્યારની હું બહાર ઉબરા

પાસે જ હણી હતી અને તમારી બધી વાતો મેં સાંભળી છે. તમારા જેવી ઘાણું ને ચટ ચમકાવનારી અને બંગાળી ત્રણ ત્રણ મહુના શબ્દો સંભળાવનારી કોઈ બાયડી અત્યાર સૂધી એમને મળી નહોતી. મારે બહુ વધ્યાં તો તે આને તમે ઠીક હલકો કરી નાખ્યો. આ ધણીને પનરે પડવાથી બહેન ! મારો તો આખો બલ બગડી ગયો છે. હૈયામાં સળગતી હોળી કોને બતાવીએ અને અંદરનાં કુખ-ડાંની વાતો કોને સંભળાવીએ ? આ બે છોકરાં થઈ ગયાં; બાકી હવે તો બુબ્બે ને ચાર ચાર મહીના વીતી નય છે, તોય ધણીનું મોઢું બાગ્યે જ દેખાય છે. પીટયો નાટકવાળાની બાયડીને તો કાંઈ અવતાર છે ! નામનાં શેઠાણી, પણ અંદરથી જીવતર બધું ધૂળધાણી ! એ નિર્દમ્ય થઈને આવી રીતે પોતાના દિવસો વીતાડતા નય છે અને મારો જન્મમારો એળે નય છે ! આ તમે એનાં વિરોધી છો એટલે વળી છાની ચાર વાનો કહી હૈયાનો માર એછો કરી શકાય છે; નહિ તો કોઈ વેવલ્લી આગળ વાત કરીએ, તો તે શેઠની વ્હાણી થવાને બધી વાત કહી દે, અને પરિણામ એ થાય કે આ બળાપાના વ્યાજ તરીકે વળી ખાસડાંનો માર ખમવાનો વખત આવી લાગે. મારે ખાઇખાઇને બહેન ! મારા તો હાડકાં પણ ખોખરાં થઈ ગયાં છે. હવે મોત આવે અને આવા ધણીના જીવમમાંથી છોડાવે, તો બાણે ગંગા વ્હાઇ ! જીવતરનો મને હવે એટલો બધો કંટાળો આવી ગયો છે કે છોકરાં પણ વ્હાલાં નથી લાગતાં. ખરેખર જે બાયડીને ધણીનું સુખ નથી હોતું, તે બાયડીને સસાર હેર થઈ નય છે. બાયડી બીજાં બધાં દુખોને ખમી શકે છે, પણ પોતાના દેખતાં બાયડો બીજા સ્ત્રીઓ સાથે પ્રેમકલ્પોત કરે અને પોતાને મન મારીને બેસી રહેતું પડે, એ માત્ર એક એવી બીના છે કે જે સ્ત્રીથી સહી શકાતી નથી; અને એ બીના તો અહીં ત્રીસે દહાડાની થઈ પડી છે. એ કારણથી જ જીવોને હજી તો પૂરાં છપ્પીસ વર્ષ પણ મને નથી થયાં તેટલામાં તો મારું શરીર બળાને ખાક થઈ ગયું છે, તેજ બધું ચાલ્યું ગયું છે, અને જવાનીનું નૂર પણ ઉડી જવાથી અત્યારે મારો દેખાવ કાકણ જેવો જ લાગતો હશે, એવી મારી ધારણા છે. ખાતાંપીતાં દૈવ્યની વેદનાના થોળે શરીર આમ ખવાતું નય છે, એથી જણાય છે કે, મારા મરણનો સમય પાસે આવતો નય છે.” જે વેળાએ મારી શેઠાણી પોતાના આ હમસાએને બહાર કાઢતી હતી, તે વેળાએ હૈયું બરાઈ આવવાથી તે બિચારીની આંખોમાંથી આંસુનો પ્રવાહ ચાલ્યો. જતો હતો મારું દૈવ્ય તેની આવી અવસ્થાને જોઈને બહુ જ દ્રવી ગયું અને શેઠપર જે મારો વિરસ્કાર હતો તે હનર ગણી વધી ગયો. એટલામાં અચાનક એક સાંભળેલી વાર્તાનું સ્મરણ થઈ આવતાં મેં કહ્યું કે:-

“મોઢી શેઠાણી ! જે તમને ખોટું ન લાગે, તો એક વાત પૂછવાનો મારો વિચાર છે.”

“પુશીથી પૂછા. જ્યાં અવતાર જ બગડી ગયો ત્યાં પછી ખોટું લાગવા જેવું રહ્યું છે જ શું ને ?” શેઠાણીએ નિઃશ્વાસ નાખીને કહ્યું.

“મેં સાંભળ્યું છે કે, પહેલાં આપણી કંપનીમાં હાર્મોનિયમ વગાડનાર ત્રાયાળાનો એક સ્વાળો જવાન છોડ્યો હતો અને તેની સાથે તમારો કાંઈ પ્રેમસંબંધ હતો, એ વાત ખરી છે કે ખોટી ?” મેં પૂછ્યું.

“અક્ષરે અક્ષર ખરી વાત છે. એકલા એની સાથે જ મહે, પણ * * *

તમારાથી હું મારા પાપને છુપાવવા ઇચ્છતી નથી. જેનો ધણી વ્યભિચારી હોય છે, અને તેમાં પણ સ્ત્રીના દેખતાં જ ને ધણી વ્યભિચાર કરતાં જરાએ અચ્છાતો નથી, તેની સ્ત્રી આવે રસ્તે ઉતરી જાય, એ સર્વથા સ્વાભાવિક જ છે. કારણ કે, ધણી પોતે જ તેને પોતાની પ્રત્યક્ષ કૃતિથી બતાવી આપે છે કે, કુકર્મ અજ્ઞ થાય છે! તેમ જ બીજી રીતે તેને હલકી નીતિના નાટકવાળાઓની વચ્ચે પડછ વગર રહેવાનું અધમ પરિણામ પણ કહી શકાય ધણી તરફનો ક્રોધ સંતોષ તો હોય જ નહિ, અને તેવામાં સારા દેખાવડા અને વાચાળ નાટકવાળાઓ સાથે છૂટથી વાતચીત કરવાનો અને ઠૂઠા મશ્કરીનો ચોવીસે ક્લાક પ્રસંગ મળી શકતો હોય, ત્યાં પછી એક સાધારણ મનની સ્ત્રી પોતાના મનોવિકારને કેવી રીતે અને કેટલાક દિવસ સૂધી કાબૂમાં રાખી શકે વાર? જ્યાં ગંધક અને અગ્નિનો સંયોગ થયો ત્યાં પછી જગાળા ઉત્પન્ન થવી જ જોઈએ, એવો કદરતો કાયદો જ છે. હું એ નિયમના અપવાદરૂપ નહોતી અને અત્યારે પણ નથી જ.” શેઠાણીએ મનની બળતરામાં ને બળતરામાં બધી ખરી વાત બોલી કાઢી.

“આપની આ કર્ષકયા સંબંધીને તો એમ જ દેખાય છે કે, આપના કરતાં તો અમારા જેવીઓનાં જીવન જ વધારે સુખમય અને સંતોષકારક છે. કારણ કે, અમને આપના જેટલો આખરુ જવાનો ભય નથી” હું એજ પ્રાર્થના કરું છું કે, ને થવાનું હવે તે તો થયું, પણ ઈશ્વર આપનું હવે પછીનું આયુષ્ય શેઠને સુબુદ્ધિ આપીને, સુખ અને સંતોષમાં વીતાડે!” મેં અનુકંપા દર્શાવી.

“ધરમાં સંતોષ નહિ, એટલે સુખમટે આમ ફાંફાં મારવાં પડે છે; પણ બહેન! ખરું પૂછો તો હું તો એ સુખને ધૂળના બાથકા જેવું જ માતું છું. જેમ પુરુષને પરસ્ત્રી પાસેથી ખરું સુખ મળી શકતું નથી તે જ પ્રમાણે સ્ત્રીને પરપુરુષ પાસેથી પણ ખરું સુખ તો નથી જ મળી શકતું. માત્ર જ્ઞાત્રી જ આખરુદાર સ્ત્રીઓને આ માર્ગે દોરી જાય છે; પરંતુ આવા સંકટકાળમાં પણ ને અબળાઓ મનને મારી પોતાના પવિત્ર પાતિવ્રતને જળવી રાખે છે તેમને કોટિ કોટિ ધન્યવાદ છે. તેઓ સ્ત્રીઓ નહિ, પણ ભારતવર્ષની પૂજ્ય અને પ્રાતર્વેદનીય દેવીઓ જ છે!!” ઉવટ શેઠાણીએ એક આર્ય અબળાના સુખારવિન્દને શોભાવનારા હૃદયારો કાઢ્યા.

મેં જવાની રજ માગી, પણ શેઠાણીએ ચાહે પીવાનો આગ્રહ કરી મને બેસાડી. શેઠાણીએ પોતે જ પ્રાઇમસપર ચાહે બનાવી અને તે પીધા પછી હું ‘ઇચ્છા ન છતાં આવા પ્રકારના સંયોગોમાં મુકાઈ, પણ ભારતવર્ષની કેટલી બધી અબળાઓ આવી રીતે નષ્ટગ્ન થતી હશે, તે તો પ્રશ્ન જ નહોતો. આવી અબળાઓની બહુતાના ઉત્તરદાતા ખરેખર તેમને જ વ્યભિચારી અને માંડાલ પ્રકૃતિના પતિઓ જ છે!! અને એવા પતિઓને શોધીશોધીને કાંતો જીવથી મારી નાખવા જોઈએ અને કાંતા કાળે પાણીએ મોકલવા જોઈએ! તેમને માટે તો ૧૮૭૮ ના તરીપારના કાયદાની જ જરૂર છે.’ એવા અશક્ય પણ સત્ય મનસ્વી હૃદયાર કાઢતી મારા બોરડા તરફ જવાને ચાલતી થઈ. એ દિવસે શેઠ સાથે મારો ઘડતરનો સંબંધ સંધાયો અને શેઠાણી સાથે મિત્રતાનો નવીન સંબંધ બંધાયો. મેં પણ એક વિલક્ષણતા જ. હવે આપણે સ્વસ્વતીનો પીછો પકડીએ.

પ્રકરણ ૧૪ મું .

સત્યવતી

હું શેઠ સાથે વાતચીત કરી, શેઠાણીનાં દુઃખડાંની વાતો સાંભળી, નાના પ્રકારની કંપનાના તરંગોમાં ઘસડાતી મારા ચોરડામાં પાછી આવી. તે બુઝાચે યૂસુફ મારા ચોરડાની બહાર પડેલા, એક નાટકમાં 'શેઠની મરણ પુચારી' તરીકે વપરાતા, કોચ ઉપર એક હર્ડ નોવેલ વાંચતો મારી માર્ગપ્રતીક્ષામાં વખત પીતાડતો બેઠો હતો. તે વાંચવામાં લીન હોવાથી પ્રથમ તો તેણે મને નેઈ નહિ, પણ જ્યારે મેં ચાવી નાખી, તાણું ખાલવા માંસુ એટલે તેના અવાજથી તેનું માથું ચોપડીમાંથી બહાર નીકળ્યું, અને મને જોતાં જ પોતાની ચોપડી બંધ કરી, તેણે હાફકોટના મોટા તોખરા જેવડા ખીસામાં પથરાવી દીધી. એક તો જીખનાના સખત ઉઠાણાની ગરમી, બીજું શેઠીવાર પહેલાં જ ગરમાગરમ ચાહે પીધેલી, અને ત્રીજું મારું મન શેઠની વર્તણૂંથી ઉપજેલા કોપાનલથી બળતું હોવાથી મારું શરીર પરસેવાથી રેન્બેજ થઈ ગયું હતું અને કપાળપરથી પરસેવાનાં બિન્દુઓ ટપકતાં હતાં. મોટું સ્માલથી લૂછી હાથમાં પંખો લઈ હું ઈચ્છેશમાં પડી, એટલામાં યૂસુફ પણ અંદર આવ્યો અને ખાટલાપર આંટો ચઢી ગયો. તેણે પણ પોતાના હાથમાં એક પંખો ઉપાડી લીધો અને કૃત્રિમ પવનના ચોગે પોતાના મુંદર તથા કોમળ શરીરને તાપના મારથી મુક્ત કરવાના પ્રયત્નસાથે આનંદાલની નાટકિયા ભાષામાં ખાલવાની શરૂઆત કરીને, પૂછ્યું:—“કેમ દિલ્હારે મન, આજે આવા ખરા બપોરે ક્યાં ઉડનછ થયાં હતાં? મારી તો વાટ જોઈને આંખો પણ સૂઈ આવી. એ તો ઠીક થયું કે, આ નેત્રેલની ચોપડી સાથે હતી, નહિ તો આટલો વખત ક્યામતના વખત જેવો લાંબો થઈ પડતો.”

“અમારા અભાવે તમારું તો નોવલ વાંચવાથી પણ દિલ જહેલી નય છે, પણ તમારા અભાવે અમારી તો ખુરી હાલત જ થઈ નય છે. એ તો ઈશ્વરે અમે બાચીઓનું ચિત્તું જ પીટ્યું એવું ચંચળ બનાવ્યું છે, એટલે બીજને શો દોષ આપવો? યૂસુફખાન! આજે તમારામાટે તો મારામારીનો મોટો માણકથંબ રોપાયો છે, અને એ મારામારી કરીને જ હું અત્યારે ચાલી આવી આવું છું.” મેં કહ્યું.

“એ વળી શી મેઠાણું જગી?” યૂસુફે આતુરતાથી પૂછ્યું.

“તમારામાં બંધાયેલો મારો પ્રેમ જોઈ, અદેખા બનેલા આપણા નેકમિ-નજ માલિકે આજે મને પોતાના ખાનગી ચોરડામાં બોલાવી ખુલ્લેખુલ્લા ચખ્દોમાં મારા પ્રેમની બિજા મારી.” હું બોલી.

“અને તમે શો આપ્યો જવાબ?” સવાલ પૂછાયો.

“ચોખ્ખો નેપાળાનો જુલખા!” મેં જવાબ આપ્યો.

એ પછી શેઠ સાથે ચચલી તડાતડીની બધી હમીકત પહેલાંથી માંડીને છેલ્લે સૂઈ મેં તેને કહી સંભળાવી, અને છેવટે જણાવ્યું કે, “મારા જિજ્ઞાસુ હવે આપણું બંનેનું આ નાટકશાળામાં એની નજર નીચે વધારે વાર વસતું સલામતી બેઠું નથી. હવે તો બહાર રહેવું, બહાર ખાતું, અને વખતસર આવીને નેહરી કયે જવી, એ જ આપણા માટે વધારે લાભકારક છે.”

“મને પણ એજ રસ્તો લેવો હવે ઠીક લાગે છે. આપણે એક બે દિવસમાંજ એનો બહોબસ્ત કરી નાંખીશું. જ્યાં આપણુ બન્નેનો રાજ્યો છે, ત્યાં બે બિચારા માલિકથી કાંઈ પણ થઈ શકવાનું નથી, ને જો કાંઈ વધારે બેવકૂફી રે, તોપણ છેવટે એનું કાંઈપણ વળવાનું નથી.” યૂસુફે કહ્યું.

“અહા પ્રેમનો પંથ પણ કેવો અઠપટેા છે! ન ધારેલાં હંતર વિધેનો એ પંથમાં પગ મૂકનાંની સાથેજ સ્થામાં આવી મળે છે!!” એ ઉદ્ગાર કાઢ્યો.

“અરે એક વાત ઠીક યાદ આવી” યૂસુફે એક નવી વાત કહેવા માંડી, “એલી મારાપર પ્રેમપત્રિકા પાઠવનારી આપણા રોઠની મેહમાન તરુણી અલ્તારે તમારા આવ્યા પહેલાં હું ચોપડી વાંચતો બેઠો હતો તે વેળાએ લટાર મારતી બહીં આવી હતી, અને તે એટલી સૂચના આપી ગઈ છે કે, ‘સાંઝે પાંચ વાગે હું વિક્ટોરિયા પાર્કમાં એકલી ફરવાના બહાનાથી જવાની છું, ત્યાં જરૂર મને આવી મળેા.’ હવે મારે શું કરવું? જવું કે અખાડા કરી જવા?”

રોઠ સાથે થએલી મોઢાની કપાજપીમાં હું સત્યવતીની વાત બિંદુલ જૂલી ગઈ હતી; તે પાછી યૂસુફની આ વાત સાંભળી, તરત હૃદયમાં સ્ફુરી આવી, અને મેં જણાવ્યું કે:—“તમારે જવું તો જોઈએ જ હું પણ અલ્તારેજ લલિતાને રે જઉ છું. આ તાળાની કુંચી તમે સાથે લેતા જાઓ અને એ કુંચી લલિતાના ધરના તખ્તાને પણ લાગતી હોવાથી હું કહું તેવી રીતે એનો ઉપયોગ કરજો. લલિતાના ધરપર જવાના બે રસ્તા છે, એટલે આગલા બારણાને તાળું શસી પાછલે દાદરેથી હું ઉપર જઈશ, અને અમે બંને અંદરના ઓરડામાં કપાઈ બેસીશું. તમે તેને આ ચાવીથી આગલું બારણું ઉધારી ઉપર લાવજો અને મહારના મોટા ઓરડામાં લાવી તે જ કાંઈ કહે તે શાંતિથી સાંભળી લેજો. તેના બે ઉઠ્ઠાણે અમારા સાંભળવામાં પણ આવી શકશે અને તેથી અમારી જે આકાંક્ષા છે તે તૃપ્ત થશે.”

“બહુ સારું.” હુકમના તાબેદાર બન્યા યૂસુફે કહ્યું.

હું તરત કપડાં પહેરી તૈયાર થઈ ગઈ, અને ઓરડાને તાળું વાસી, ચાવી મેં આપી, લલિતાના ધર બહારી જવાને ચાલતી થઈ. યૂસુફ કપડાં બદલવાને પોતાના ઓરડા તરફ ગયો.

* * * * *

મારી ઇચ્છા પ્રમાણે સર્વ વ્યવસ્થા કરી, લલિતાને રોઠ સાથે થએલી મારી મુલાકાત અને તેના પરિણામની વાત સંભળાવી, તે વિશે અમે વાતચીત કરતાં બેઠાં હતાં. લગભગ છ વાગવા આવ્યા હતા, તડકો એકદમ ચાલ્યો ગયો હતો, અને થોડી થોડી શીતળતાના પ્રસારનો આરંભ થઈ ચૂક્યો હતો; એ વેળાએ નીચે તાળામાં ચાવી ફરવાને અને બારણામાં ખખડાટ થવાનો અવાજ મારા કાનેમાં આવી અથડાયો. જો કે એ અવાજ મંદ હતો, પણ મારા કાનેને એ ત્યાંજ રખેલા હોવાથી હું તે બરાબર સાંભળી શકી. લલિતા અને હું તરત ઢીંગે અંદરના ઓરડામાં ચાલ્યાં ગયાં, અને થોડીવારમાંજ અમે બારણામાંના એક છિદ્રદ્વારા યૂસુફ તથા સત્યવતીને બહારના ઓરડામાં ટંગલની આસપાસ પડેલી બે ફરસીઓપર સ્થામસ્થામાં વિરાજેલાં જોયાં. નાન્દી થઈ ગએલી હોવાથી હવે નાટકનો આરંભ કેવેક થાય છે તે જોવાને મારું મન અતિશય આતુર

બની ગયું. છેવટે નાટકનેા પશુ પ્રારંભ થઇ ચૂકયો અને સ્તલવતીબાઈ મીનનેા બંગ કરી બાંધ્યાં કે:-

“મકાન તો તમે બહુ જ સારું, એકાંત અને સુગવડવાળું રાખ્યું છે. વળી એવી ખબર હોત, તો અત્યાર પહેલાં તો આપણે ચઢી દશ વાર આવી જતો!”

“એ જને મક્કાર અસ્ત!” યૂસુફે ફારસીમાં ઉદ્ગાર કાઢ્યો.

એ ફારસી વાક્યનેા એવો અર્થ થાય છે કે, ‘કેવી દુષ્ટ સ્ત્રી છે!’ તેની ફારસી ભાષામાં એ ઉદ્ગાર કાઢવામાં એવી ધારણા સમાયલી હતી કે, એક ગુજરાતી અબળા ફારસી ભાષા નહિ સમજતી હોવાથી તે ગમે તેમ બાલશે તો બાંધ્યું જશે. પણ તેની એ ધારણામાં તે કમયો હતો; કારણ કે, (પછીથી મારા જણવામાં આવ્યા પ્રમાણે) સ્તલવતીએ સ્કૂલમાં સેકંડ લેંગ્વેજ તરીકે ફારસી ભાષાનેા આગળ થોડો ધણો અભ્યાસ કરેલો હોવાથી આવાં સાદાં વાક્યોના અર્થને સમજવા જેટલી બુદ્ધિ તેનામાં હતી એટલે તે તરત બાલી ઉઠી કે:-“કેમ મેન, મેં તમારી સાથે શી દુષ્ટતા કરી છે કે જેથી તમારે આવો ઉદ્ગાર કાઢવો પડ્યો?”

“હું નહિ, એ તો મારા એક પાઠમાંનું વાક્ય છે તે અચાનક યાદ આવતાં મેહમાંથી બહાર નીકળી ગયું મેં એ ઉદ્ગાર તમારા વિશે નથી કાઢ્યો.” પોતાની ધારણાને નિષ્ફળ થયેલી જોઇને સમયસૂચકતાથી યૂસુફે વાત ફેરવી નાખવાનેા ધણેા જ સારો પ્રયત્ન કર્યો.

“આહ આઈ સી; ત્યારે તો તમને કપડો આપવામાટે હું તમારી ક્ષમા માગું છું.” એમ કહી સ્તલવતીએ પોતાના પોલકાના ખીસામાંથી એક પડીકું કાઢી તેમાંથી પેપરમેન્ટની એક ગોળી યૂસુફના હાથમાં આપતાં જણાવ્યું કે:- “જુઓ, અંઈ કાલે બનરમાંથી હું આ વિલાયતી સ્વીટની ગોળીઓ લઈ આવી છું તે! જરા એનાપરના અક્ષરો વાંચો.”

ઉકરાએની રમવાની લખોટી જેવડી તે ખાંડની ગોળીપર લખેલું વાક્ય જે યૂસુફે વાંચ્યું તે “કિસ્ મી કિવર” (મને સત્વર ચુંબન કરો!) એ હતું. એ વાક્ય વાંચતાં જ તે આલાક નાટકિયો સ્તલવતીના મનોભાવને જણી ગયો. સ્વાભાવિકતાથી કિંવા હું તેની પુરાણી અને પ્રથમ પ્રેમભાગિની ત્યાં હાજર હોવાથી તે તો પરમેશ્વર જાણે, પણ યૂસુફે પોતાની મુખાકૃતિને કાંઈક વક્ર તથા ગંભીર બનાવી અને સ્તલવતીને ઉદ્દેશી કહ્યું કે:-“બાનુ! આ ગોળી બોળીની વાત રહેવા જો, અને તમે મારી મુલાકાતની આ તકલીફ ખાસ શા કારણથી લીધી છે તે જણાવો; કારણ કે, હું અંગ્રેજ એડીકેટનેા જણુકાર નથી.”

“આપને આનંદ આપવામાટે અને તેના બદલામાં આપ પાસેથી મન-જમતો આનંદરસ અનુભવવામાટે.” સ્તલવતીએ પોતાનેા ભાવ દર્શાવ્યા.

“મારા જેવા એક પરપુરુષ અને તે પણ વળી નાટકિયા પાસેથી આપને શો વિશેષ આનંદ મળી શકશે? હું તમારે મારી પાસે નાચ નચાવવો છે?” યૂસુફે પોતાની ખાકસારી બતાવીને ચોખ્ખા પ્રશ્ન રજૂ કર્યો.

“એ વિચારવાનું કામ મારું છે; આપને એ વિષે કાંઈ પણ સવાલ જવાબ કરવાનો કશો પણ અધિકાર નથી. હું માત્ર એટલું જ પૂછવા માગું છું કે, આપને મારી કન્ઝા માન્ય છે કે નહિ?” સ્તલવતીએ તેને એકદમ પોતાનાં કન્ઝામાં પ્રપડાવવાનો યત્ન આદર્યો.

યૂસુફ પ્રથમ તો તેનાં આ બંધન વચ્ચે સંભળી કંઈક વિચારમાં પડી ગયો, પણ થોડીકવાર પછી હિંમત લાવીને તેણે જવાબ આપ્યો કે, “એક આલીખાનદાન માળાપની અને લાયક સૌંદરની આબરૂનો વિચાર કરતાં આપની ગમે તેવી ઇચ્છા માન્ય ન રાખવામાં જ અને વધારે બહાઈ દેખાય છે. એમાં જેમ મારી બહાઈ છે, તેમ જ તમારી પણ મેટામાં મોટી બહાઈ છે!”

“હું કોઈ ધર્મગુરુ પાસે વિલીન થયેલ અને મોરબિટી (ધર્મ અને નીતિ) તો હપટેરા સંભળવામટિ નથી આવી; લેકિન જેનામાં મારું મન પડેલાયું છે તે મારા આરાક પાસે લવ-પ્યારની માગણી કરવા આવી છું. આ સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યનો ધુગ છે, કેળવાયલા સુધારવાળાઓ દ્વી લવ Free love માંગે છે, અને ઇચ્છાનુસાર ઢેકાફાડ થાય તેટલા મટિ સિવિલ મેરેજ એક્ટ પ્રમાણે લગ્ન કરે છે અને જોન. મીં બાસુના બિલની હિમાયત કરે છે એની કદાચ તમને ખબર નહિ હોય. એટલે મારી ઇચ્છાથી હું જે કંઈ પણ કરું, તેમાં મારા કાંધર મધર કે હસ્તંડને આડાં આવવાનો કરો પણ અફ્રિકાર નથી. જે હસ્તંડને મારું આ સ્વતંત્ર વર્તન યોગ્ય ન લાગે, તો તે કોર્ટમાં જઈને જુદાઢેડા મેળવી લેવાની સ્વતંત્રતા ધરાવે છે. અને હું આપની સાથે રિમેરેજ-પુનર્લગ્ન-કરવાની તેટલી જ સ્વતંત્રતા ધરાવું છું. જાલો, હવે કંઈ વાંચો છે?” સત્યવતીની વાણીરૂપ મેલ ટ્રેન એકદમ કલાકના દોઢસે માઇલની સ્પીડથી રસ્તો કાપવા લાગી.

“તમે પરણ્યાં ત્યારે ક્રિશ્ચિયન ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો? અથવા તો તમે ઇન્ડરમેરેજ કરેલાં છે?” યૂસુફે પૂછ્યું.

“નહિ, અમારાં લગ્ન હિંદુ રિવાજ પ્રમાણે જ થયેલાં છે, અને મારો ધણી મારી જ ન્યાતનો છે!” સત્યવતીએ જવાબ આપ્યો.

“વારું તમારી ન્યાતમાં નાતરાનો અને જુદાઢેડા લેવા કે આપવાનો ગુજરાતના કણ્ણી તથા ત્રાગાળાની ન્યાત જેવો રિવાજ છે, અને તે લોલુકમાં માન્ય રખાયલો છે?” યૂસુફે બીજો તેવો જ સવાલ મૂક્યો.

“ના, તેવું કોઈ પણ નથી. અમારી ન્યાતમાં નાતરું પણ નથી અને ડાય-વોર્સ પણ નથી.” જવાબ મળ્યો.

“ત્યારે તો તમારાથી પોતાના જીવતા ધણી પાસેથી કોઈ પણ રીતે જુદાઢેડા મેળવી શકાય તેમ નથી, અને બીજું આડું પગલું ભરવાનો પણ તમને હક્ક નથી. કારણ કે એથી તમે અને તમારી સાથે એવો સંબંધ રાખનાર ‘એડલ્ટરી’-વ્યભિચાર-ના અપરાધમાં આવતા લેણાથી જે કોઈ દિવસે આવો ગ્રામ વ્યવહાર પ્રકાશમાં આવે તો હાલત ધણી જ ખરાબ થાય, અને તમારી સાથે મારા જેવા સુકલિસને પણ જેલખાનામાં ડસકલાં ખખડાવવાનો વખત જેવો પડે. આવા જોખમમાં બળી ભેળને કાણ ઉતરે, પોતાની પોતાના હાથે જ પાયમાલી કાણ કરે?” યૂસુફે ધણી જ સારો ફટકો લગાવ્યો.

“પ્રથમ તો આ વાતની કોઈને ખબર પડવાની જ નથી, અને ખબર પડે, તોપણ પોતાની આબરૂના પોતાના હાથે જ કાંકરા કરવામટિ કોર્ટમાં કોઈ પણ જવાનું નથી કે જેથી જેલમાં જવાની ધાસ્તી રહે.” સત્યવતીએ ઉજ્જે પાટલે આવીને કહ્યું.

બાલુ! તમારા આવા આ નિંદર અને નફ્ટ જવાબો સાંભળીને મને અણી જ અબળપી થાય છે. તમારા કુલશીલનો વિચાર કરો, તમારાં નામ અને તમારી કીર્તિનો વિચાર કરો; તમારાં માતાપિતાએ તમને હજારોની હોળી કરીને કેવું હવ્વ પ્રકારનું શિક્ષણ આપેલું છે, તેનું સ્મરણ કરો. તમે એક પરણેલાં હિન્દુ યુવતી છો! હૃદયમાં આવા દુષ્ટ વિકારોની પ્રબળતા થવા ન શો. કેળવણીને બદલો ન લગાડો. પ્રથમ જ્યારે તમે અમારા શેઠનાં મેહમાન તરીકે લખનામાં આવ્યાં, ત્યારે હું તમને બહુ જ સુશીલ અને સદ્ગુણવતી ધારતો હતો, પણ મારો તે વિચાર તમારા આજના આ આચરણને જોઈને તદ્દન બદલાઈ ગયો છે. એવું આચરણ ન કરો કે, જેના થોડે પાછળથી પસ્તાવું પડે. પાપ છુપું રહેવું જ નથી. એટલે આવાં કૃત્યો પ્રકારમાં આવતાં જગત્ તમને ધિક્કારશે, ઈશ્વર દ્વિષ્ટકારશે અને અતોષ્ટ્રને તતોષ્ટ્ર જેવી તમારી દશા થઈ જશે. તમારા જેવી સુશિક્ષિત મુંદરીએ આવા અથોગ્ય માર્ગમાં સંચરવું થોડું જ નથી.” યુસુફે કોઈ એક મહાત્મા પ્રમાણે પોતાના ઉપદેશામૃતનો બળવાન પ્રવાહ વહેવડાવીને કહ્યું.

પરંતુ એ ઉપદેશામૃતનું વિકારરૂપ બચકરે વિષનું પરિણામને આધીન થએલી સત્યવતીના હૃદયમાં કશું પણ પરિણામ થયેલું જોવામાં ન આવ્યું. તેણે પાછી પોતાની વાણીની અસિધારા ચલાવીને કહ્યું કે;—“મિસ્ટર યુસુફ! આવી બ્રહ્મજ્ઞાન-શુષ્ક બ્રહ્મજ્ઞાન-ની કથાઓ તો હું પણ સમજી શકું છું, સમજ્યા કે? આ સર્વ વિષયોનો મેં સારી રીતે વિચાર કરેલો છે. મારાં માતાપિતાએ એક બુદ્ધ-બળદ-સાથે મારો લગ્નસંબંધ કરી આપ્યો, એમાં મારો શો અપરાધ? મારા કર્મમાં લગ્નનું એક નામમાત્રનું જ કલંક લાગેલું છે; કારણ કે, મારો એ મારા અરસિક હસ્તપંડમાં જરા પણ પ્રેમ નથી! મારાં વડીલોએ મારી અજ્ઞાનાવસ્થામાં મારાં લગ્ન કરી દીધાં, તે અલગે મને હવે સાફ નાકબૂલ છે. તે વેળાએ પતિ એટલે શું અને લગ્નમાં શો ઉંડો બાવાર્થ સમાયલો છે, એના રહસ્યને હું લેશમાત્ર પણ જાણતી ન હોતી. હું આવી શીખેલી બહેલી અને મોટા પૈસાદારની દીકરી—માર સ્ત્રીએને સલાહ આપું તેટલી થોડી થોડી—અને મારો પતિ નિર્ધન તથા અરસિક હોય, એ કેમ પાલવે? એવા પતિ સાથે મારાથી જન્મારો કેમ કાઢી શકાય? એવા રાજા જેવા ધણી સાથે વસવાથી તો આ મારી ખૂદી અને મારા જ્ઞાનીનાં પણ ધૂળધાણી થઈ જાય! શું, મારા આ વિચારો ખોટા છે?”

“પૈસાદાર તો ખંદા પણ નથી! સુફલિસ છું, નાથી ક્ષતીને પેટિયું કાઢું છું. મેહરબાની કરીને આપ કોઈ પૈસાદારને પસંદ કરી લ્યો તો વધારે સારું!” યુસુફે બહા ટાળવાના હેતુથી કહ્યું.

“તમે પૈસાદાર નથી, પણ રસિક એવા છો કે લાખોમાં એક અને રૂપની મૂર્તિ તો પરમેશ્વરે ખાસ અવકાશના સમયમાં પોતાના હાથે જ ધોડેલી છે, એટલે તમારા પૈસાની ખોટ મારા પૈસાથી પૂરાશે. આપણો સંસાર સુખકર થશે!” સત્યવતી બોલ્યાં.

“જે બનાવ બનવાનો હતો તે બની ગયો છે, જેની સાથે તમારો લગ્નસંબંધ થવાનો હતો તે થઈ ગયો છે. તમારા જેવી એક સુશિક્ષિત અને દેશને શીખામણ આપનારી અબળાએ જે પોતાનો પતિ એકો રસિક હોય, તો તેને પોતાની કળાથી સંપૂર્ણ રસિક બનાવીને સુખસંતોષથી પોતાનો સંસારવ્યવહાર

ચલાવવો નેહએ. મારી પૈસાની જાટ તમારા પૈસાથી પૂરાશે તો શું ને તમારી છાંછા હોય તો તમારા ધીણીની તે જાટને તમે તમારા પૈસાથી પૂરી ન શકો ? પોતાના શિરચ્છવને ‘બળદ’ કહીને બેલાવતાં તમને તમારા મુખની શોભા વધેલી દેખાય છે ખરી કે ? વળી હું એ પણ નથી માની શકતો કે તમારો પતિ એટલો બધો અસ્થિક અને પશુ સમાન હશે ! કારણ કે, મને તો એક બેવારની વાતચીતથી તે બહુ જ સ્વચ્છ અને નમ્ર સ્વભાવનો ગૃહસ્થ હોય એમ લાગે છે.” યુસુફે વિરુદ્ધતામાં દંડ રહીને કહ્યું.

“મારા પતિની પશુતાનો અનુભવ ન હોવાથી જ તમે આમ બોલો છો. તેની અસ્થિકતાની એક એક વાત સાંભળ્યો તો તમને પણ તિરસ્કાર આવ્યા વિના નહિ રહે.” એમ કહીને સત્યવતીએ પોતાના અભિપ્રાય પ્રમાણે પોતાના પતિની મૂર્ખતાનો વૃત્તાંત સંભળાવવા માંડ્યો, “સાંભળો, કોઈ દિવસ ને હું પિયારો બોલીને કોઈ ઉચ્ચિર શયન ગાવા માંડું, તો તે એમ જ કહેવાનો કે, ‘આ વળી બધા મહંદાર રાગ શો ચલાવ્યો ? આ રાગથી માથું ભમી નય છે, માટે બંધ કર !’ કહો કેવા કંઠરદાન તાનસેન મારા પતિરાજ ! ને કોઈ દિવસે બહુ જ પ્રેમથી દિસ-મી-કનીક અથવા લવ-મી-ડીયર કે યુ-આર-માઈન કે આઇ-એમ-યોર્સની સ્વચ્છ ચીનાઈ પ્લેટમાં પાઉં, બિસ્કીટ ને કેક મોઢા આજળ સુકું, તો કહે કે, ‘આમાંથી તો નંદાર અને છડાને વાસ આવે છે-આના કરતાં તો અમારી પૂરી, કચેરી ને ગોળપાપડી જ સારી !’ અહાહા, કેવી પરીક્ષક શક્તિ ! એક કિચ્સ હું મોરોકકો લેધરની સપાટ સીવતી બેઠી હતી, એટલામાં આવીને બોલ્યા કે-‘આ વળી મોચણનો અવતાર ક્યારથી થાયો ?’ એટલે પછી મેં પણ, ‘ન્યારથી તમારા નેવા મેન્યીનાં મંડમ થયાં ત્યારથી !’ એવો જવાબ આપીને જીભનો એનો તો સપટ્ટો ચલાવ્યો કે ફરીથી એવું બોલવાનું બિલકુલ ભૂલી જ ગયા ! !”

“વાહ બહુ જ સારું કર્યું ! એકને બદલે દશ બોલ ન સંભળાવે તો કેળવણી સુધરેલી ખેરીના પોણથનમાં મોટા વધો આવી નય !” યુસુફે કટાક્ષમાં જ કહ્યું.

“પણ હવે એ તકામી વાતો જવા દો અને મારી વપુવાટિકામાં ખીસેલા નવીન યૌવનસુમનના રસભોગી ભ્રમર થવાનું મને વચન આપો.” સત્યવતીએ પુનઃ પ્રેમભિક્ષા માગી.

“સ્રીની શરીરરૂપ વાટિકા અને તેમાં નવીન યૌવનરૂપ પ્રકુલ પુષ્પ ! વાહ, અલંકારશાસ્ત્રનો પણ સારો અભ્યાસ કરેલો દેખાય છે. પણ, બાતું ! એક તો તમે હિન્દુ અને હું મુસલમાન ; બીજું તમે પરણેલાં છો ; ત્રીજું ત્યાં સૂધી નીતિ રીતિમાં છો ત્યાં સૂધી જ બાપના પૈસાનો જર્વ તમારાથી બતાવી શકાય છે ; એકબીજા તેમની આજ્ઞા અને તેમની ધર્મરીતિથી ને પ્રુલ્લી રીતે દૂર થશો, તો પણ બાપની દેહવત્તાની એક ફટી બદામ પછી તમને મળશે નહિ અને આ ચાર દિવસનો ચરકો બતાવનાર વિકારને વરા થવાથી છેવટે બન્નરમાં બેસવાનો પ્રસંગ આવશે. આમ છતાં ધરિા કે હું તમારો પ્રેમ સ્વીકારું અને મારી પત્યાસ સોની કમણ્ણીયર આધાર રાખું, પણ મેં મારો પ્રેમ પ્રથમથી જ એક બીજા અભળાને આપી દીધેલો હોવાથી લાચાર છું કે, તે પારખી ચીજ હવે હું તમને આપી શકતો નથી ; મટિ મારી આશા ઊડી દેવાની કૃપા કરો.” યુસુફે છેવટે આખખી ના બહુ દીખી.

“તમે જેને પોતાનો પ્રેમ આપ્યો છે, તે તમારી આબરુદાર માથાને હું આજખું છું. પેલી એપા! બિચારી નાટકમાં નાચનારી! તેના કરતાં પણ મારી કીમત એછી ધારી?” સત્યવતી બોલી.

“હું પણ નાટકમાં નાચનારો અને તે પણ નાટકમાં નાચનારી, એટલે જેવાની સાથે તેવાનો મેળાપ છે; એમ એ વર્ણમાં થતું જ યોગ્ય છે, એમાં જ સુખના રાગનો આલાપ છે!

“રસ્મે દુનિયા હય કે હસ્તરસે હય હસ્તર મિલતે;
બાજરે બાજ કબૂતરસે કબૂતર મિલતે!”

ચૂસુફના આ જવાબથી આશાવતી સત્યવતીના મુખમંડળમાં નિરાશાની કૃષ્ણબિંદુ છાંયલી મારા જોવામાં પ્રત્યક્ષ આવી ગઈ. તેણે થોડીવારને માટે પોતાના મુખને ખીણ દિશામાં ફેરવી નાખ્યું, અને હથેળીપર મસ્તકને ટેકવી કાંઈક ઉડો વિચાર કર્યા પછી નિઃશ્વાસ નાંખી ચૂસુફને જોઈશો તે કહેવા લાગી કે:-

“કોઈએ ખરું જ કહ્યું છે કે,

‘પાવૈયાના ગામમાં પાતર કરી દુકાન
તેલ ગુમાવ્યું ગાંકનું, જરા ન પામી માન;
જરા ન પામી માન, રાત આપ્પી તે ભગી;
મળ્યું ન ધન કે ધાન્ય, પ્રેમની ભૂખ ન ભાગી;
લાગી લ્યાંથી નાર, શોક કરતી તે નાન;
પાતર કરી દુકાન, ગામમાં પાવૈયાના!’

“તમારી પાસે આવીને મારે આજે નિરાશ હાલતમાં જ પાછા ફરતું પડે છે. હજી પણ બેચાર દિવસ હું અહીં રહેવાની છું, તેટલા અવધિમાં જે વિચાર ફેરે, તે બંદીને યાદ કરજો. નહિ તો છૂલા સલામ; તમે કોઈ ખીણ ગુફામાં શોધી છે, તો અમે પણ શોધી લઈશું કોઈ ખીજે દિલારામ.”

આટલું બોલી જવાબની વાટ ન જોતાં એકદમ ઊડી દાદરાપરથી ઉતરી, તે પોતાને રસ્તે પડી ગઈ. હું “ઓ મુઠરે હું ઉચ્ચ કુળની બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિની શીખેલી બહેલીની થતી! મારા પ્રેમીને પ્રમાવનારી, પેટ બાળી!” આદિ સ્વસ્તિવાચક શબ્દો બહુતી અંદરના ઓરડામાંથી દરવાજે બોલી, બહાર નીકળી આવી અને લલિતા પણ મારી પાછળ આવી લાગી.

બહારના ઓરડામાં આવતાં જ મેં ચૂસુફને સવાલ કર્યો:-“ઓ મારા બાહુતી ફરિયા! આજે આટલાં બધાં નીતિ અને ધર્મનાં બાપણોનો ક્યાંથી વહી નીકળ્યો પ્રવાહ? દેહબળમાં જાતવની રોશની ક્યાંથી આવી, તમને આટલી બધી નીતિ કણે બહુતી?”

“નાટકમાં નોકરી કરવાથી જે ફાયદો થયો હોય, તો એટલો જ કે વિદ્વાન કવિ અને મુશીબના લેખો મોઢે કરીને બેસવાથી મસંમતગુસ્સાર બેસવાની શક્તિ તો આપણામાં ધણી જ સારી આવી!”

જે પછી નાસ્તો કરીને અમે બધાં, ટાઇમ થવા આવેલો હોવાથી, નાટકગ્રાહક બહુ જવાને પગે સાલતાં જ નીકળ્યાં.

પણ પછી પ્રેમનિરાશ સત્યવતીનું શું થયું?

પ્રકરણ ૧૫ મું
*** નરકનો છવ સ્વર્ગમાં**

ગત પ્રકરણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે મારો અને યુસુફનો પોતાની બંદી જગ્યા બાંહે લઈને બહાર રહેવાનો અને નાટકશાળામાંથી દૂર થવાનો વિચાર હતો, અને તદ્દલસાર યુસુફ અમારા નિવાસ માટે અતુલ્ય યથ પડે તેવી કાંઈ જગ્યા ચોધતો હતો. એટલામાં બે દિવસ પછી નાટક મંડળીમાં પાકે પાયે એવી વાત બહાર આવી કે પંદરથી વીસ દિવસમાં કંપની લખનોથી ઉપડીને દિલ્લી જવાની છે અને ત્યાં જો થીએટર મળે તો તે બાંહે રાખવા માટે અને જો તે ન મળે તો માંડવો બાંધવાના બંદોબસ્ત માટે શેઠજી પોતે એક બે દિવસમાં દિલ્લી જવાના છે, અને ત્યાં લગભગ કાંઈ નહિ તો તેમને દરાબાર દિવસ લાગી જશે. આ વાત સાંભળી નહું ધર માંડવાના અમારા વિચારને હાલ તરત અમે મુલતવી રાખ્યા; કારણ કે, 'એક તોલડી તેર વાનાં માગે' અર્થાત્ જ્યાં જુદું ધર માંડ્યું કે, નાની મોટી હજાર થીજે નેહએ અને ઉપડતી વેળાએ પાછી તે થીજે સાથે લેવાની ખટપટ પણ તેટલી જ કરવાની. જો દશ કે પંદર દિવસમાં જ કંપની બીજે ગામ જવાની હોય તો પંદર દિવસ માટે એ મેહનત કરવી નકામી હોવાથી દિલ્લીમાં જવા પછી જુદા ધરમાં રહેવાના નિશ્ચયપર અમે આવ્યાં. સ્ટેશન બદલવાની વાત કાંઈ ખોટી નહોતી; કંપનીનો લખનોમાં લગભગ આઠ દરા મહિનાથી મુકામ હતો, બધા એલો ધણીવાર બજવાઈ ગયા હતા, અને નિત્ય નવીનતાને ચાહનારા પ્રેક્ષકોમાટે આ કંપનીમાં વધારે નવીનતા જેવું બાકી ન રહેવાથી આવકમાં ધણે જ ઘટાડો વર્ધ ગયો હતો; અને તેથી હવે જેમ અને તેમ ઉતાવળથી સ્ટેશન બદલવાની ખાસ અગત્ય હતી. ત્રીજે દિવસે અમારા મુરખી માનવતા (?) શેઠ શ્રીયુત અમાદયંદ્ર પોતા સાથે બે મીણસો લઈ દિલ્લી જવા માટે ઉપડી ગયા. અમારા મનથી એક જતની બધા જ ટળી; તરતનો તેની સાથે અણબનાવ થયેલો હોવાથી જો તે હાજર હોત, તો કાંઈ ને કાંઈ ઉત્પાત મચાવ્યા કરત, અને મને તથા યુસુફને સીધીરીતે નહિ તો આડકતરી રીતે પોતાથી બનતો ત્રાસ આપવામાં ક્યારા રોખત નહિ, એવી અમારી માન્યતા હતી; અને તે શ્રીમાનનાં આગલાં ચરિત્રોની કથા સાંભળેલી હોવાથી અમારી એ માન્યતા કિંવા રાંકા સેંકડે નવ્વાણું ટકા જેટલા પ્રમાણમાં તો, મારા ધારવા પ્રમાણે ખરી જ હતી. અસ્ત.

શેઠના દિલ્લી જવા પછી કાંઈ ખાસ જણવાજોગ બનાવ બન્યા હોય તો તે એ જ કે, સ્વામી શાશ્વતાનંદ બેકવાર નાટક જોવા માટે પધાર્યા હતા અને તેમણે મારા પર મળવા મઠિ એક સંદેશો પણ મોકલ્યા, પણ મેં તેપર કાંઈ વધારે ધ્યાન આપ્યું નહિ અને હડાવનારો જવાબ આપી સંદેશો લાવનારી લખનોની એક જે દલ્લખા શયતાનની ખાલા હતી તેને, તે આવી હતી તેવી ને તેવી જ, ખાલી હાથે પાછી મોકલી દીધી. શેઠની ગેરહાજરી હોવાથી અને હું ધણે ભાગે બેપરવા બની ગએલી હોવાથી મારા ઓરડામાં યુસુફની હાજરી આગળ કરતાં વધારે દેખાવા લાગી; એટલું જ નહિ, પણ કેટલીકવાર તો રાતે પણ તે મારા ઓરડામાં જ નિદ્રાને આસ્વાદ લેતો પડી રહેવા લાગ્યો. જે દિવસથી સત્યવતી સાથેના પડેલા પ્રસંગ સમયે તેની વાચાળતા મારા સાંભળવામાં આવી હતી, તે દિવસથી તો વળી હું તેનાપર બહુ જ

ફિદાફિદા થઇ ગઇ હતી; અરે કહો કે ગાંડીતર બની ગઇ હતી, અને જો તે બે ચાર કલાક નજરે ન દેખાય તો મને જાણે એક જાતનો અંધાપો આપી જતો હતો ! જેમ જેમ યુસુફ સાથેનો મરિા સંબંધ વધતો ગયો, તેમ તેમ એકઠરો અને એકટ્રેસોમાં અમારી એકો પણ વધારે ચાલવા લાગી, પરંતુ નાટકમાંની બહુચક ધણીખરી વ્યક્તિઓ એક કે બીજા દુર્ગુણના ફંદામાં પૂરેપૂરી ફસાયલી હોવાથી અમને અમારા મોઢાપર કોઈની કાંઈ પણ આડું અવળું કહેવાની હિંમત ચાલી શકતી નહોતી. મારા એારડાની નિત્ય મુલાકાત લેનારામાં અમારી શેડાણીનો, શેઠના દિલ્લી ગયા પછી, વધારો થયો. તે દિવસે ભેદનો બધો પડદો નીકળી ગયોલો હોવાથી ધણીક વાર બિચારી રૂદ્ધમની વેદનાથી પીડાતી શેઠણી મારી પાસે આવ્યોને કલાક કલાક ને બપોળે કલાક બસતી અને અંતરની વાતો કરી પોતાની છાતીપરનો ભાર હલકો કરતી હતી. મારામાં તેનો એટલો તો પ્રેમ અને વિશ્વાસ બંધાય ગયો હતો કે, મારાથી તેણે પોતાની કાંઈ પણ વાત છુપી રાખી નહોતી અને મારા તરફના પોતાના પ્રેમને વ્યક્ત કરવા મટિ એકાંતરે કે અઠવાડિયામાં બે વાર તો નક્કો તે કાંઈ પણ સારું સારું રાંધીને મારામટે તથા યુસુફમટે મોકલી દેતી હતી; કારણ કે, યુસુફ સાથેના મારા પ્રેમની ગાંઠથી તે સારી રીતે જાણીતી હતી. મારી પણ તેના પ્રતિ પૂર્ણ પ્રીતિ અને અનુકંપા હતી. એવી રીતે મારા એ દિવસો તો કાંઈક આનંદ અને સંતોષથી વીતવા લાગ્યા. સ્વસ્વતી, યુસુફના પ્રેમને મેળવવાની પોતાની આશામાં નિષ્ફળ થઇને પોતાના પતિ સાથે ગત પ્રકરણમાં વર્ણવેલા બનાવ પછી ચાર પાંચ દિવસે જાખનીથી ગચ્છતી કરી ગઇ.

લગભગ પંદરેક દિવસ વીતી જવા પછી સાંજે ચાર વાગે હું મારા એારડામાં ચાહે પીધા પછી સિગારેટ ફુંકતી બેઠી હતી એવામાં યુસુફ આવ્યો અને પોતાના ખીસામાંથી તેના નામપર આવેલું એક પરખીડિયું કાઢી મારા હાથમાં આપ્યું. પરખીડિયું ફેડેલું હતું, છતાં તેમાંના કાગળ તરત કાઢી વાંચવાને બદલે મેં પૂછ્યું—“આ કાગળ મને આપવાનું કાંઈ કારણ? તમારાપરનો કાગળ તમે વાંચેલો તો હશે જ.”

“નહિ, પરખીડિયું ફેડેલું ખરું, પણ કાગળ તમારી ગુજરાતી લિપિમાં હોવાથી હું વાંચી શક્યો નથી. તમે જુઓ કે એ કોનો કાગળ છે? પેલી સ્વસ્વતીનો તો નથી?” યુસુફે ખુલાસો કર્યો.

મેં કાગળ કાઢી જોયો તો તે સ્વસ્વતીનો જ હતો. યુસુફના કંપના ખરી હતી, પણ ભેદ એટલો જ કે, યુસુફ પાસેથી જાખનોમાં પાપમય પ્રેમની બિલા માગનારી સ્વસ્વતી અને એ કાગળ લખનારી સ્વસ્વતી કાં તો જુદી જ હોવી જોઈએ અથવા તો તે સ્વસ્વતીના સ્વભાવમાં કોઈ આકસ્મિક કારણથી અચાનક મહાન પરિવર્તન થઇ ગયેલું હોતું જોઈએ, એવો તેના આરંભમાં કસાયેલા ‘મિત્ર ધર્મબંધુ યુસુફ,’ એ પ્રમાણેના સંબોધનથી મને પ્રત્યક્ષ ભાસ થવા લાગ્યો, અને કાગળના વાંચન પછી મારી એ ધારણા અક્ષરે અક્ષર સત્ય સિદ્ધ થઈ. તે પત્રમાંના લેખ આ પ્રમાણેનો હતો;—

અજમેર તા. ૦

૧૯૦

“મિત્ર ધર્મબંધુ યુસુફ !

“વિ. વિ. તમે મહારો અને મહારા પ્રેમનો એકવાર બચકર તિરસ્કાર કરેલો હોવાથી મારા આ પત્રથી તેમ જ એક વાર હું આપના અનુરાગની આકાંક્ષિણી

હોવા છતાં મહારા 'મિયુ ધર્મેબંધુ યુસુફ' એ સંબોધનથી તમહારા હૃદયમાં કદા-ચિત્ પ્રથમ દૃષ્ટિએ આશ્ચર્ય ઉદ્ભવવાનો સંભવ છે; પરંતુ પરિવર્તન એ આ સુછિનો ધર્મ છે અને તે પ્રમાણે આજે મહારામાં જે અહત્ પરિવર્તન થઈ ગયું છે તે સ્વાભાવિક હોવાથી એટલું બહુ આશ્ચર્યકારક નથી. અસ્તુ; હવે મહારામાં એ પરિવર્તન કેવી રીતે થયું અને આ પત્ર લખવામાં મહારા શો ઉદ્દેશ સમાયલો છે, તેનો જ હું ઉલ્લેખ કરીશ.

“હું મહારા પતિ અને દાસ ફાસી સાથે લખતીથી નીકળી દિલ્લીમાં આવી, અને બે દિવસ ત્યાં રહી ત્યાંનાં કેટલાંક જૂનાં સ્વજનો ભેળ્યાં. તમહારી પ્રેમપ્રાપ્તિમાં નિરાશા મળવાથી દિલ્લીનો એ પ્રવાસ મહારામટિ ભેષ્યે તેવો આનંદદાયક થઈ શક્યો નહિ. હું તમહારી મદનમૂર્તિને બૂલી નહોતી. એથી મહારી પ્રકૃતિ અસ્વસ્થ છે, મટિ એકદમ પાછા અમદાવાદ ચાલો, એવા મૂંઝે મહારા પતિને આમહ ક્યોં અને ત્રીજે દિવસે હમે રાજપૂતાના માલવા રેલ્વેની મેલ ટ્રેનમાં બેસી અમદાવાદ જવા દિલ્લીથી બીજ્યાં. હમારાં દાસદાસી ચર્કલાસમાં હતાં અને હમે પતિપત્ની સેફ્ટ કલાસમાં પ્રવાસ કરતાં હતાં. હમારા કમ્પાર્ટમેન્ટમાં હમારા કપરાંત બે યુરેશિયનો બેઠેલા હતા. કેટલીક વાર સૂંધી તેા તેઓ શાંત હૃદયથી બેઠા હતા; પણ લગભગ બે કલાક પછી તેમણે પોતાના બેગમાંથી આંદીની બાટલી અને કેક ઇલ્લાઈ કાઢી મદિરાપાન તથા નારીતા પાણીને વ્યાપાર ચલાવવા માંડ્યો. બન્ને એવા તેા ધાસલેટિયા હતા કે અરૂધા પોણા કલાકમાં તેા સોડા અને બરફ (કે જે ચાલતી ટ્રેનમાં મળી શકે છે) ની મેળવણી સાથે તેઓ આખી બાટલી ટીચી ગયા અને ખાલી બાટલીને બહાર પતરાવી દીધી. એ મદિરાબાઈની પેટમાં પધરામણી થવા પછી હેમની આંખો અને હેમના મનનો રંગ ધીમે ધીમે બદલાવી લાગ્યો. આંખો લાલ થવા સાથે ચિત્ત વિકારવશ થયું અને હેમણે મહારા-પર અચાનક સંકટની વૃષ્ટિ વર્ષાવી. હમે પતિપત્ની કમ્પાર્ટમેન્ટના એક છેડે બારી પાસે બે સીટપર સ્હામ સ્હામાં બેઠાં હતાં અને તે જ પ્રમાણે તે બન્ને ચિન-ચિનિયાઓ બીજા છેડાની બારી પાસે સ્હામસ્હામાં બેઠા હતા. મદિરાબાઈનો મહ ચઢતાં જ પહેલાં તેા હેમણે મારી તરફ નજર કરીને પોતપોતામાં કાંક બીજલ્સ અને અધોગ્ય શબ્દો જાગ્યા અને હેમની બીજ વાતોથી હું એમ પણ બહુી શકી કે, તેઓ એમ જ ધારતા હતા કે, આ હિન્દુડી અને હિન્દુડો અંગ્રેજ બાપા સમજતાં જ નથી. હેમના આવા અભિપ્રાયનું કારણ એ હતું કે, મહારા પતિરાજ પોતાના સાદા-ધાતિયું અને ખમીસ આદિથી બનેલા-પેરાકમાં જ બેઠા હતા અને હિન્દુ અબળાઓ પોતાની બાપાનું પણ લખવા વાંચવાનું જ્ઞાન લાગ્યે જ ધરાવે છે, તેા પછી અંગ્રેજ બહુવાનો તેા સવાલ જ ક્યાં રહ્યો? એ સ્થિતિને તેઓ બહુતા હતા. છેવટે હેમણે મારી છેડ કશવાનો નિશ્ચય કર્યો અને હેમનો તે નિશ્ચય બહુી હમો બન્નેના મનમાં પ્રથમ તેા ગભરાટ થયો; પરંતુ જે મહારા પતિને હું નમાલા અને બાચલાના અવતારરૂપ ધારતી હતી હેમણે તકાળ હિંમત લાવીને હેમને અંગ્રેજમાં બાબણ કરી એવા તેા ધધડાગ્યા કે પોતાની ધારણા ખોટી પડેલી ભેષ તે બદમાશો એકદમ સજ્જડ જ થઈ ગયા.

મહારા પતિના બાબણનો આશય આ પ્રમાણેનો હતો;—જે કે તમ્હે જેન્ડલ-ઝેન નામને લાયક નથી; છતાં પાયાલ સ્વચ્છતાને બળવવામટિ હું તમ્હેને જેન્ડલ-

એન તરીકે સંબોધીને કહું છું કે, તમ્હારો વિચાર તમ્હે આટલેથી જ અટકાવીને બેસી રહેએ, નહિ તો આનું પરિણામ તમ્હારામટે સારું આવવાનું નથી. તમ્હે ધારતા હશે તો જાણીએ તો બાવલા અને હિચકારા નથી, અને તેમાં પણ જ્યાં પોતાની માતા, બગિની, પુત્રી કે પત્ની અથવા પોતાના દેશની કોઈ પણ જાતની કોઈ પણ સ્ત્રીની પ્રતિષ્ઠાને પ્રશ્ન આવીને હશે. રહે તો તે સ્ત્રીની પ્રતિષ્ઠા જળવલામટે તો ઇન્ડિયન્સ પોતાના માણની પણ પરવા કરતા નથી, એ કદાચિત્ તમ્હારા જાણવામાં નહિ આવ્યું હોય અને તેથી જ આ સાહસ કરવાને તમ્હે પોતાના મનમાં હવાઈ ઢિલો બાંધ્યા છે. એક પગલું આ તરફ આગળ વધો અને જુઓ કે બંનેનાં માથાં અહીં જ મૂળ ચાટતાં ચાય છે કે નહિ! તમ્હારા ધર્મ અને તમ્હારી સભ્યતા કરતાં હમારો ધર્મ અને હમારી સભ્યતા સ્ત્રીની પવિત્રતા તથા નિર્મળતાને વધારે આનની દૃષ્ટિથી જોનારાં છે-બીજાં બધાં અપમાનો કદાચિત્ ઇન્ડિયન્સ સાંખી જશે, પણ પોતાના દેખતાં તેઓ પોતાની પત્ની કિંવા અન્ય આત્મ અભજાની અપ્રતિષ્ઠા તો માણ જતાં પણ થવર દેવાના નથી. કેવળ પોતાના સ્ત્રીસમુદાયની પ્રતિષ્ઠા જળવવામટે જ આનંદથી પોતાના કાણીની રણધર્મમાં આહુતિ આપનારા મેવાડના રાજપૂતો-અલાહદીન જેવા કૂર બાદશાહને પણ ત્રાહિ ત્રાહિ બોલાવનારા ચિનોડના શૂરવીરો-ઈન્ડિયન્સ હતા, એ બરાબર શાહ રાખને! તેમ જ હમારી સ્ત્રીઓ પણ એમ સસ્તામાં પોતાની લાજને લોપ થવા દેનારી હોય છે, એમ ધારતા હો તો તે તમ્હારી ભૂલ છે. હમારી આર્ય અભજાઓ આનંદથી આ ક્ષણભંગુર દેહને ત્યાગ કરે છે, પણ પોતાની માંધા મૂલ્યની પવિત્રતાને કદાપિ કલકિત થવા દેતી નથી. હું તો ઠીક, પણ વધારે અસભ્યતા બતાવશે, તો આ તમ્હારી પત્ની પણ તમ્હારામાંના એકની સારી રીતે બરાબર લઈ નાખશે! સમગ્રમાં? શું અંગેજી શિક્ષણે તમ્હને આવી સભ્યતા અપરવાનો પાઠ પઢાવ્યો છે? નહિ જ. કિન્તુ તમ્હારા જેવા હવસના બંદા ગુલામો જ વિના કારણ સમસ્ત જાતિના ગૌર નામને બદા લગાવે છે અને હિન્દુસ્તાનમાં વિધાતક અસતોષનો વાયુ ફેલાવે છે!!

“તમ્હારા પતિનું આટલું લાંબું લેકચર સાંભળવાનો અજાણપ રહેને પ્રસન્ન મળેલો ન હોવાથી લેમનામાં અંગેજી બાપા બંગાના બળવાન પ્રવાહ પ્રમાણે અને તે પણ વળી અતિશય શુદ્ધતાથી બોલવાની આવી શક્તિ રહેલી છે, એની રહેને કલ્પના ન હોતી. તે યુરોપિયનો તો ગભરાયા જ, પણ લેમના આ બાપ-ણથી હું પણ ચકિત થઈ ગયો. તે અવિચારી યુરોપિયનોનો બધો મદ હતરી ગયો, અને તેઓ તમ્હારા પતિની અતિશય નમ્રતાપૂર્વક ક્ષમા માગવા લાગ્યા તેમ જ આગળ પગલાં ન બદલામટે પ્રાર્થના કરી. આગળ વધવામાં સાર ન હોવાથી તમ્હારા પતિએ હારતા બતાવીને તેમને ક્ષમા તો આપી, પણ તે સાથે એવી શર્ત કરી કે, લેમણે બીજા સ્ટેશને ટ્રેન ઉતરી રહે એટલે ત્યાંથી ઉતરી બીજા કમ્પાર્ટમેન્ટમાં ચાલ્યા જવું. શર્ત પ્રમાણે તેઓ બિચારા ખસિયાણા પડીને હમારા કમ્પાર્ટમેન્ટને ખાલી કરીને ચાલ્યા ગયા. લેમના જવા પછી મેં તમ્હારા પતિને કહ્યું કે:-

“આજે તો કંઈ બહુ જ પાણી ચમકાવ્યું! એ તો સારું થયું કે, સસ્તામાં ખીડા પતી ગયો, નહિ તો તમ્હે શું કરી શકત વાકે?”

‘હું થું કરી શકત, એ સવાલ તારા મોઢામાંથી ?’ એ મામલો આગળ વધ્યો હોત, તો બેમાંથી એકાદને ઉચકીને ટ્રેનમાંથી બહાર જ નાખી દેત, સમજ ? હું મહેને કાચોપોચો ન ધારતી ! એ તો પોતામાંનું પાણી પ્રસંગ આવે ત્યારે જ બતાવાય છે; કાંઈ પાણી બતાવવામાં કોઈ અપરાધ લેવાતી નથી !’

“ત્યારે એ કોઈવાર મહારો કાંઈ અપરાધ જેવામાં આવે, તો મહેને પણ પોતાના બળનો સ્વાદ ચખાડો ખરા કે ?” મેં પૂછ્યું.

“જેની લગ્નને રક્ષામાં કોઈ મસ્તકને હાથમાં લઈ ફરતા હોઈએ, તે અર્ધ-ગનાનો એ કોઈ એવો અક્ષય અપરાધ જેવામાં આવે, તો હેને તો હેના એ અપરાધની ક્ષમા ન જ આપી શકાય-તેના માટે તો પછી મારવું કે મરવું એ જ એક ન્યાય !” જવાબ મળ્યો.

“એ વેળાએ મહારા પતિના મુખમંડળમાં તેજસ્વિતાની એવી તો પ્રભા મહારા જેવામાં આવી કે, અત્યાર સુધી જે તિરસ્કાર મહારા હૃદયમાં તેમના માટે વસી રહ્યો હતો તે શુદ્ધ પ્રેમનાં રૂપમાં ફેરવાઈ ગયો, અને હું અત્યાર સુધી શારીરિક બ્રહ્મતાના સ્પર્શથી અલિપ્ત રહી હતી, એ માટે હું મને પોતાને ધન્યવાદ આપવા લાગી.

“એક અંગ્રેજ ગ્રંથકાર એવો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે કે, ‘કેટલીક વિશિષ્ટ પ્રમાણિની પ્રમદાઓને કાળમાં રાખવામાં બળના દેખાવની, ક્રિબ્હુતા કેટલીક વાર ફરતાના સ્પર્શની પણ આવશ્યકતા છે. સ્ત્રીઓ જે વારંવાર પુરુષોપર કઠોરતાના દોષનો આરોપ કરે છે, તેનું કારણ કૃતજ્ઞતા જ છે. ઘણીકવાર એક હઠીલી અબળાના હૃદયમાં મૃદુ ઉપચાર કરતાં યોગ્ય પ્રમાણમાં બતાવેલી કઠોરતા જ વિશેષ ઉત્તમ પરિણામ નિપજાવે છે. જે પુરુષોમાં સ્ત્રીઓનો અતિશય પ્રેમ હોય છે, તે સર્વ પુરુષો કાંઈ મૃદુતમ સ્વભાવના હોતા નથી. સ્ત્રી, પુરુષમાં અત્યુક્ત અંશે કઠોરતા હોવાની જ આશા રાખે છે. પરંતુ જે પુરુષ કઠોર થઈ શકતો હોય, તેણે હૃદયમાં માયાળુતાને પણ ધારણ કરવી જ જોઈએ;* મારા હૃદયથી માયાળુ પણ બાહ્ય કઠોર પતિમાં એ ગુણના નિવાસનો મને પ્રત્યક્ષ પરિચય થયો અને હેણે જ મહેને પતિના પ્રેમબંધનમાં બાંધી દીધી..

“કામદેવના અવતાર શૂસુક ! તમ્હે મહારા પ્રેમનો અસ્વીકાર કર્યો અને મહેને તિરસ્કારી કાઢી, તેથી હું આજે શુદ્ધ રહી શકી છું અને મહારા મનમાં શરમાવાનું કારણ રહ્યું નથી. એ માટે હું તમ્હારો જેટલો આભાર માનું તેટલો

* “On the other hand a show of force, even a touch of cruelty, is necessary in the management of certain hysterical women. It is often insincerity that causes women to accuse men of roughness. A reasonable amount of harshness frequently appeals to a refractory woman more than gentle persuasion. The men most loved by women are not often the gentlest of men. The female expects a measure of roughness in the male. But the man who can be rough must also be kind at heart,”

Walier M. Gallichan.

આછા જ છે. તમ્હારામાં મ્હારો જે વિકૃત પ્રેમ હતો તેને મેં આજથી પવિત્ર બંધુપ્રેમમાં ફેરવી નાખ્યો છે અને તેથી જ પ્રિય ધર્મબંધુ યુસુફના સંબોધનથી આ પત્ર લખવાની શરૂઆત કરી છે. આશા છે કે, તમે મેં પાઠ્ય મ્હને પોતાની ધર્મભગિની માનીને એવો આશીર્વાદ આપશો કે, મ્હારા વલ્લભમાં બંધાયેલો મ્હારો આ પ્રેમ અવિચળ રહે અને હું એક આદર્શ આર્ય અબળા તરીકે ઓળખાઉં. હું એકવાર જે માનસિક પાપની અધિકારિણી થઈ ચુકી છું, તે પાપને, પશ્ચાત્તાપના નિર્ભળ જળથી ધોઈ નાખવાનો હું દૃઢ પ્રયત્ન કરીશ. જે પતિ પોતાની પત્નીની પ્રતિષ્ઠાના રક્ષણ માટે માણની આહુતિ આપવાને તૈયાર થાય છે, તે પોતાની પતિના, માણ કરતાં પણ વિશેષ મૂલ્યવતી, પ્રતિષ્ઠાને જે વિકારવશ વાનતાએ પોતાની ઇચ્છાથી જ પરપુરુષના હસ્તે લૂટાવે છે અને પોતાનાં લભ્ય કુળને સદાને માટે કલંકિત બતાવે છે, તેવી કુલકલંકાભિનીએને લક્ષ્યાવધિવાર સ્થગાર છે !

તમ્હારી ધર્મમાર્ગમાં વિચરતી ધર્મભગિની
અખંડ સૌ. સત્યવતી.”

પત્ર વાંચી મેં તેનો સાર યુસુફને વિસ્તારથી સમજાવી દીધો; અને તે જ વેળાએ હું મારા મનમાં કહેવા લાગી;—“બહેન સત્યવતી ! ખરી રીતે તો તારે મારો જ આભાર માનવો જોઈએ કે, મારા કારણથી જ તારું પાતિવ્રત્યર્ચન લૂટાતું બની ગયું—તારા ચારિત્ર્યને સદાને માટે કલંક લાગતું અટકી ગયું. જે તારું પ્રિમપત્ર મારા હાથમાં ન આવ્યું હોત અને તે દિવસે હું અંદરના ચોરડામાં હાજર ન રહી હોત, તો સત્યવતીના નવીન યૌવનરૂપ અગ્નિ સમક્ષ યુસુફનું વિકારરૂપ ધૃત પીગળ્યા વિના રહેત કે કેમ, એ એક પ્રશ્ન જ છે. ચાલો, ઠીક જ થયું; મારી નહિ, તો મારી એક દેશભગિની—આર્યભગિની—ની પવિત્રતા જળવાઈ અને તેના પ્રીતિ પાણી પોતાના પાતમાં બંધાઈ, એ પણ બાણે કે અનણે મારા હાથે એક સત્ય જ થયું છે, અને એ માટે હું મને પોતાને જે ધન્યવાદને પાત્ર ગણું તો તેમાં મારી અધોગ્યતા કશી પણ નથી.....”

હું આવા પ્રકારના વિચારમાં ઘેરાયેલી હોવાથી થોડા વારને માટે બોલતી બંધ થઈ ગઈ, એટલે મારી તે વિચારનિદ્રાનો ભંગ કરતો યુસુફ બોલી ઉઠ્યો;—“ચાલો બિચારી પોતાની મેળે જ સીધા રસ્તાપર આવી ગઈ તે બધું જ સારું થયું—એના ધણીનાં પણ મહાભાગ્ય કે ઘરમાં સંતોષ અને સુખનું સામાન્ય ફેલાયું અને અણબનાવનો અગ્નિ બોલવાઈ ગયો.”

“યુસુફ ! આ ઉદ્દગારો તમારા દહનની ઉડાણમાંના છે કે કેવળ બળામાંના ? ખરા ઉદ્દગાર છે કે માત્ર અને રાજ દ્રાવણનો પ્રકાર છે ?” મેં પૂછ્યું.

“આ કેવો આડો સવાલ ? આમ પૂછવાનું કાંઈ કારણ ?” યુસુફે અન્યબળીથી મારા તરફ એકીટસે જોઈ રહીને સામે જવાબ કર્યો.

“કારણ એ જ છે, કારણ કે, મારી જોડે તમારો પ્રિમસંબંધ ન સંધાયો હોત અને તેમાં પણ સત્યવતી સાથેની તમારી એકાંત મુલાકાત વળતે મારી હાજરી ન હોત, તો તો તમે એ પોતાની ઇચ્છાથી ચાલી ચલાવીને તમારા થાળમાં આવી પડેલા પક્ષા-જને ખાધા વિના ફેંકી દેત ખરા કે ? શું તમે એટલા બધા ફરિસ્તાપરસ્ત ઇસ્લામ છો ? આ બાબતને હું બાણવા માણું છું.” મેં કારણ જણાવ્યું.

યૂસુફ કેટલીકવાર સૂઢી ગંભીર સુદા કરીને વિચારમાં પડી ગયા. શેઠ જવાબ આપ્યો કે મારી તેને સૂઢી નહિ. તે કોઈ બનાવડી જવાબની ગોઠવણી ન કરી હો એટલા માટે જો વિચાર કરવાનો સમય ન આપવાના ઉદ્દેશથી મેં પાછો તકાદો કર્યો છે. “કેમ વિચારે શાનો કરો છે ? હા કે નાનો તરત જવાબ મળવો જોઈએ !”

કોર્ટમાં ચાલાક બેરિસ્ટર કે પીડરના કેસ એક્ઝામિનેશન વખતે જેવી રીતે સાધારણ બુદ્ધિના સાક્ષીઓ ગભરાઈ જાય છે અને તે ગભરાટમાં એકને બદલે બીજો જ જવાબ આપી દે છે, તેવી જ અત્યારે બિચારા યૂસુફની હાલત થઈ પડી હતી. છતાં તે પોતાના હોશને સંભાળીને ધીમા સ્વરથી કહેવા લાગ્યો; “મિસ ચેપા ! હું તમારા મનને મનાવવા ખાતર જુદું બોલવાને નાપસંદ કરું છું. ખરી વાત તો એ છે કે, જો એ વેળાએ એ પ્રેમના વ્યવહારમાં વચ્ચે તમારી હસ્તચંદાણ ન હોત, તો અવશ્ય હું તે યુવતીના મોઢમાં લપટાઈ જાત, એમાં જરા પણ શક નથી. હાલ પકવાત્રનો બરેલો થાળ એક ભૂખ્યા માણસ—અરે કહેને કે એક દુઃખિયા બુલ્લુક્ષિત—ના મુખ આગળ આવે, અને તે, તે પકવાત્રના આહારથી પોતાની હૃદયના અગ્નિને શાંત કરે, એમ બનવું સર્વથા અશક્ય છે. હું ફરિસ્તો નથી, પણ એક મામૂલી ઇન્સાન છું, અને તેથી મારું મન ચળી જાય તો તે બનવક જોમ છે; પણ આશા છે કે, તમારો અંકુશ હશે, તો મારા હાથે એવી શાન-મેકામો નહિ થવા પામે અને મારો અવતાર સુધરશે. જોમ સત્યવતી પોતાની પવિત્રતાના બચાવનાર તરીકે આ પત્રમાં મારો ઉપકાર માને છે, તેવી જ રીતે મારી પવિત્રતાના બચાવનાર તરીકે હું મારા ખરા જિગરથી તમારો એકસક્ત માનું છું. ખરી રીતે તો સત્યવતી અને મારી બન્નેની પવિત્રતાને બચાવનાર ફરિસ્તા તમે જ છો !”

“યૂસુફ ! હું તો મહાપાપિની છું ! પણ હશે, તમે પોતાના હૃદયને સત્યબાજ જણાવી દીધો, એ માટે પણ હું તમને ધન્યવાદ આપું છું; આટલું સત્ય બોલનારા પક્ષ આજકાલ વિરલ થઈ પડ્યા છે. મારું માત્ર તમને એટલું જ કહેવું છે કે, સ્ત્રી અથવા પુરુષ કોઈને માટે પણ ધર ધરના દુકાડા ખાવામાં કરી પણ માલ નથી. માટે સંભાળીને ચાલશો તો તેમાં તમારો જ લાભ છે. પછી તો જેવી તમારી મરજી—બહુનું કોઈ ધણી નથી.” મેં ખંડિતા બનીને ઉપદેશ આપ્યો.

એ પછી અમારી કેટલીક પ્રેમવાર્તા અને બાવિ સુખવિષયક વાર્તાનો આરંભ થયો કે જે અહીં આપવાની વિશેષ અગત્ય નથી.

બેક દિવસ પછી ફિસ્લીમાં નાટકશાળા આજિની વ્યવસ્થા કરીને અમારા શેઠજી પાછા લખનૌમાં આવી લાગ્યા અને તેમના આવ્યા પછીના બીજા જ દિવસથી નાટક મંડળીમાંની મારી કેટલીક અસહ્ય પીડાઓનું મંગળાચરણ થયું.

મકરણ ૧૬ મું શેઠજીની શકતા !

શેઠના આવ્યાને બે ત્રણ દિવસ થયા એટલામાં સોજમી તારીખ આવી. સોજમી તારીખ એટલે બહુ ખરી નાટક કંપનીઓનો પગારનો—નાટકના હિન્દુ એક્ટરો માટે દીવાળીનો અને મુસલમાન એક્ટરો માટે ઇદનો—દિવસ ! સોમંદ ખાવામાં મેળ.

એ દિવસે જ નાટકવાળાઓનાં ખીસાંમાં કલદારનો ખનખનાટ સંભળાય છે, અને ખીજે દિવસે જુઓ તો પાછી તેમની 'કલ થી ઇદ ઇદલિયાં, આજ વેહી ખિચડિયાં' એ કહેવત પ્રમાણેની જ હાલત થયેલી દેખાય છે. કારણ કે, બહુધા નાટકવાળાઓ એક કે બીજા વ્યસનના ખંદા શુલામ તેમ જ ઘણું અરા ઉડાડ હોવાથી પગારના દિવસ સુધી તેમનાપર દારૂવાળા, આલેકોશી ને સોડાલેમનવાળા, પાનવાળા, અને એવા જ બીજી થીજે વેચનારાઓનું એટલું તો હેતું થઈ ગએલું હોય છે કે તેમનાં બિલ્સ ચૂકવવા પછી કેટલાકેનાં ખીસાંમાં બાગ્યે જ થોડા ઘણા પૈસા બચી રાકે છે, અને કેટલાકેના તો આખો પગાર દેવામાં તણાઈ જવા ઉપરાંત થોડું ઘણું હેતું આપતું બાકી પણ રહી જાય છે. ખેરાં છાકરાંવાળા કદાચિત્ત ખાંચપંદર રૂપિયા બચાવીને ઘેર મોકલતા હોય, તો તેમનાં બાલબચ્ચાંનાં મોઢાં બાગ્ય; નહિ તો કેટલીક વાર તો,

“કુચ્છ મુલકસે કાગજ આયા,
બચ્ચે કુચ્ચે મરતે હયે;
બચ્ચોકો ખટ્ટેમે ડાલો,
ચહાં ભી ફાકે પડને હયે;
મેચ ખાઈ તલવાર ઢાલ અખ,
નજર મ્યાનપર ધરતે હયે!”

એવી દશા પણ થવાની. ઘેર ખેરાંછાકરાં બૂખે મરતાં હોય તેની ચિંતા નહિ, પણ પોતાના અયશઆરામ અને મોજમજામાં ખાંચો ન પડવો જોઈએ. ચાખ્યો એવો જ હિસાબ કે:-

“ખેરીને બંટા નહિ ખાવા, બાઈ નવલસાનંદ;
મરી ગયાં ઘરનાં સૌ ધારી, રોજ કરે આનંદ!”

આ એક સાધારણ નિયમ થયો, પરંતુ સર્વ નિયમોના જેમ અપવાદો હોય છે જ, તે પ્રમાણે નાટકમાં એ નિયમના અપવાદ બિલ્કુલ છે જ નહિ, એમ ધારવાનું નથી. નાટકમાં જેમ હદારતામાં અથવા ઉડાઉપણમાં રાજ વિક્રમ કે સુલતાન હુકતમની બરાબરી કરનારા (?) ની સંખ્યા જરા વધારે પ્રમાણમાં છે, તેવી જ રીતે થોડાઘણા પ્રમાણમાં અપવાદરૂપ કંબૂસ, મખખીચૂસ, સવારમાં જેમનું બૂલથી નામ લેવાઈ જાય તો કદાચિત્ત ખાવાનું પણ ન મળે એવા બખીક આરવાડી અથવા શેકસપીયરના ‘મર્યન્ટ ઓફ વેનિસ’માંના શાયલોકના અવતારિની પણ થોડી ઘણી સંખ્યા તો છે જ. અમારી કંપનીમાં પણ એવા બે ત્રણ શૂમ હતા, અને પ્રસંગ આવેલો હોવાથી તેમનું કિચિત્ત વિવેચન અસ્થાને તો નહિ જ ગણાય.

અદનચન્દ્ર નામનો એક ત્રાજળો અમારે લાંબો સારો ગાનાર, મેલ અને ફીમેલ બન્ને પાર્ટ કરવામાં સાધારણ રીતે હોશિયાર, અને સંવાસો રૂપિયાનો પગાર મેળવનાર એક્ટર હતો. પણ તે એવો તો બખીત્ર હતો કે, ઈશ્વર તોખા પગમાં જોડા પહેરવાના સોગંદ, નામે પગે આખા હાખનીમાં રખડી આવે; બીડી પીવાથી પોચસનમાં વાંધો આવે-પીવા તો સિગારેટ જ જોઈએ, પણ તે માળિ-વાળીને મેળવેલી જ; ઘેર ગમે તેવા મિત્ર કે મેહમાન આવી હોય તો તેને હરામ જો આહેનો એક કપ મંગાવીને પણ પાચ તો! જેટલો પગાર મળે તે બધો

બરાબર થેર પહોંચેલા જોઈએ અને મનીઓર્ડર કમીશનના પૈસા બહારથી પર-
ખારા આવવા જોઈએ, એ સિદ્ધાંત ! નેપોલીયનની ડિક્ષનરીમાં જેમ ‘અસમ્ય’
શબ્દ નહોતો, તેમ આમદનચંદ્રની ડિક્ષનરીમાં ‘લાઝણી,’ ‘અનુકંપા,’ ‘હમદી,’ અને
‘અર્થ,’ આદિ શબ્દોના પૂરેપૂરા છપ્પનિયો દુકાળ હતો ! પોતાને એક પાઈના
મળતા લાભમટિ બીજાના હાનરના લાભની હાનિ કરી નાખતી અને બીજાનું
બહુ થઈ જોઈને અગ્નિ વિના જ દેવના અગ્નિથી બળી મરવું એ એ મહાશયનું
ખાસ કામ અને બીજાની બહાઈ મટિ એ શબ્દ માત્ર બિલવા હોય તો તેટલા
કામમાં પણ હાડકાં હરામ ! બાઈબીપાંચના આવા આચાર અને વળી ખૂબી એ
કે, વગર પૈસે અને વગર ચર્ચે ચારચાર ને પાંચપાંચ સો રૂપિયાની પગારદાર
કે જે મોઢાદાર અને પોતાના માનને જળવનાર હોવાથી એના મોઢામાં થૂકે પણ
નહિ તેવી એક્ટ્રેસો અને માનવંત્રી ગાનારીઓપર મજનૂં તથા ધૂરંદાહની પેઠે
બાણક થવાને તૈયાર ! !

બીજા એક હતા પારસી ગૃહસ્થ. ઇશ્વર વર્ષ પંચાવન, નાટકમાં નોકરી કર-
નાર ત્રીસ વર્ષના જૂઠ્ઠા એક્ટર અને વ્યાજવટાવનો ધંધો ચલાવનાર, સાથે લાખા
એક સુંદર સોદાગર ! પોણેસોના મુશરો અને તેમાં વ્યાજની આવકનો તેટલો જ
વધારો. ઉડાઈ એક્ટરોને પૈસાની જરૂર જ્યારે ને સારે પડે એટલે એ સાહેબ
ઉધાર આપવાને તૈયાર ! પણ મેહરબાનીની રાહ લેવાનું માસિક વ્યાજ સવા છ
ટકાનું, અને તે પણ વળી ચાલુ એટલે ધારો કે, તેમની પાસેથી તમે એકસો
રૂપિયા વ્યાજ લીધા છે અને એક મહિને દસ દસ રૂપિયા આપી દસ હજુ-
તાથી તે રકમ પાછી આપવાનો કરાર છે. તો જ્યાં સુધી એ સો રૂપિયાની
રકમ પૂરી ન થાય, ત્યાં સુધી વ્યાજ તો તમારે દર મહિને પૂરા સવા છ
ટકા-એટલે કે પૂરા સો રૂપિયા-નું જ ભરવાનું. અર્થાત્ દસ મહિને એકસો
રૂપિયાની મુદ્દીપર સાડાબાસક રૂપિયાની કમાણી; આવી કમાણી છતાં અવતાર
જોયો હોય તો ધૂળધાણી ! બાર મહિને કપડાંલતામાં તેમના બાર રૂપિયા પણ
અર્જાતા હશે કે કેમ, એ એક બચકર સવાલ છે ! નાટકમાંનો પાર્ટ ભજવતી
વખતે જરીનાં, રેશમનાં, મખમલનાં અને કોઈ એવા કોમિકમાં આજકાલની ફેશન
મમાલિયાનાં વસ્ત્રો વારંવાર પહેરવા મળતાં હોવાથી કદાચિત્ કપડાં પહેરવાને
તેમનો શોક સ્વર્ગવાસી યદ ગયો હોય, તો તે ઈશ્વર ભણે ! કેટલીક વાર નાટક
કંપની કદાચિત્ ખોટમાં હોય અને એ મહિનાનો પગાર ચઢી ગયેલો હોવાથી,
‘આટા તોલો ઠીકરી જલતી હય’ જેવા એક્ટરો બિંદુલ કઠકાબાહસ બની અથા
હોય તેવા વખતમાં તે બિચારાઓની ગરજનો લાભ લઈને એ પારસી ગૃહસ્થે
તેમની પાસેથી પચ્ચીસ ટકા-રૂપિયે ચાર આનાનું વ્યાજ એકાબ્યાના દાખલા
પણ બની ચૂક્યા છે !

પણ બીજી રીતે જોતાં નાટકના કેટલાક એક્ટરો એ જ દાવના છે. મારા સાંજ-
જવા પ્રમાણે મુંબઈમાં બિચારો એક બ્રાહ્મણ એ નકટા એક્ટરોને કેવળ દોઢ ટકાના
અને તે પણ કપાતા વ્યાજે સેંકડોની રકમ ધીરતો હતો, છતાં તે નમ્ર સ્વભાવનો
હોવાથી તેના લીધેલા પૈસા ખલુક કાપીનના શાહુકારો પાછા વાળવાના ચોખ્ખા
અપાડા કરી જતા હતા. તે અજાનક સ્વર્ગવાસી થયો, અને સુદત બરાઈ જવાથી
તેની વિધવાએ કેટલાક એક્ટરોપર કાર્ટમાં ફરિયાદ માંડી, એટલે પોણેપોણેસો

અને સોસોના પગારદારોએ લાચારી બતાવીને બળે તથા ચારચાર રૂપિયાના હકૂતા બંધાયા અને એક મહારાથ તો ઇન્સોલ્વન્ટ થયું થઇ ગયા! આ પાસેથી ગૃહસ્થ તો પગારને દિવસે છાતીપર જ હોલેલો હોય છે, અને જે કોઇ પણ હકૂતો તથા વ્યાજ આપવામાં જરા પણ આનાકાની કરે છે, તેને બંગાળી સાડા ત્રણત્રણ મણની ગાળ સંબળાવે છે એટલે તરત પૈસા કાઢી આપે છે. ખરું જ કહું છે કે,

“ભાઈ સાહેબનો એક નહિ ને સાળા ફૂલે તો બે;
જો તેથી પણ આગળ ચાલે, ગમે તેટલા લે!”

અસ્તુ—કેટલોક વિષયાંતર થઈ ગયો. અત્યાર સુધી કોઇ પણ દિવસે શેઠ-જીએ મારા મનમાં જેના થોડા અસંતોષ હપળે એવું વર્તન કર્યું નહોતું; પરંતુ એ પગારના દિવસે શેઠજીની ઇચ્છાના મેં કરેલા તિરસ્કારપૂર્વક અસ્વીકારનું પ્રથમ પરિણામ દેખાયું. અનુક્રમે મારું નામ આવતાં હું પગારપત્રમાં સહી કરીને પગાર લેવા ગયો, તે વેળાએ રિહર્સલમાંની મારી ચારપાંચ દિવસની ગેરહાજરીને પગાર કાપી લેવામાં આવ્યો, તેમ જ મારી માતાને મેં નહક જેવા બેસાડી હતી તેની ઓર્થોસ્ટ્રાની એક ટિકિટના બે રૂપિયા પણ કાપી લીધા! એ પહેલાં કોઇ પણ દિવસે મારી રીહર્સલમાંની આઠઆઠ દિવસની ગેરહાજરી છતાં પણ મારા પગારમાંથી એક પૈસા પણ કપાયો નહોતો. એ પૈસા કાપી આપવામાં મેં જરા પણ વાંધો ન બતાવ્યો, બલકે, પગાર ચૂકવનાર મેહતાજીની બાબતમાં બેઠેલા શેઠને હૃદયેશીને સ્મરણ કરાવ્યું કે—“શેઠજી! હું આપની કંપનીમાં નોકર રહી ત્યાર પછીની મારી આગળની પણ ઘણી ગેરહાજરીઓ હાજરીપત્રમાં લખાયેલી છે, માટે તે બધા ખાડાઓનો હિસાબ કરાવીને આંકડો મને આપજો, એટલે તે પણ હું ચૂકવી આપીશ. જો તે પૈસા મેહરબાનીની રાહે તમે છોડી દીધા હોય, તો તેવી મેહરબાનીની મને જરૂર નથી, અને ભૂલથી ન લેવાયા હોય તો તે મૂલ સુધારજો; કારણ કે, ‘ભૂલ ચૂક લેવી દેવી’ એ વ્યવહારનો નિયમ છે.”

“આવી ભૂલબાહને સુધારવાનો આ પ્રસંગ નથી. તમારી જે ફરિયાદ હોય તે પછીથી જણાવજો, એટલે તેનો કાયદા પ્રમાણે વિચાર કરવામાં આવશે.” શેઠજીએ જરાક તુમાખીમાં જ જવાબ આપ્યો.

“આય રે તમારા કાયદાપરથી મરી જઈ આખી ને આખી” એટલે ધીમા સ્વરથી ડહામ દઇને છલ્લકામાં ને છલ્લકામાં હું ત્યાંથી વીજળીના ચળકારાની પેઠે અદૃશ થઇ ગયો.

તે જ દિવસે સહિ સાત વાગે પેટપૂલના સમયે વળી બીજો એક નવો અમ્તકાર થયો. અમારી કંપનીના રજીસ્ટ્રારમાં રસોઈ બે જતની રંધાતી હતી, અને એ બે જતની રસોઈ જમનારાનાં મંડળોને નાટકનાં વિનોદી ઍક્ટરોએ ‘શેઠખાતું’ અને ‘સદામતખાતું’ એવાં બે ભૂંડાં ભૂંડાં નામો આપ્યાં હતાં. શેઠ ખાતામાં જમનારાઓમાંથી અન્ન ઉઘા પ્રકારનું, બે ત્રણ સાક, પૂરવું ધી, ભનીભની રેડલી અને અચાણું ચટણી તથા રાઈતાની—તેમ જ દિવસે દહિં અને રાતે દુધની પણ વ્યવસ્થા રાખવામાં આવતી હતી, અને ‘સદામતખાતા’માં એટલે કે, ઍક્ટરો અને કંપનીના સીનેરીવાળા તથા બીજા કામદારોના જમવાના ખાતામાં તે

લોકોને, ઊકરાએને આટલી જ રોટલી આપવી અને મોટાને આટલી જ રોટલી આપવી, એમ ગણીગાંડી રોટલી અપાતી હતી; દાળ, ભાત ને ઘઉં આદિ અન્ન હલકી નતવું વપરાતું; ધીની ગણીને દરેક વખતે બખ્તે પળી આપવાનો જ હુકમ હતો, અને તેમાંથી પણ વૃણ રાંધનાર બટલ મહારાજ કરકસર કરી પોતામઠિ બચાવતા હતા; શાક એક જ અને તે પણ બનરમાં જે સસ્તામાં સસ્તું મળતું હોય તે; રાઈતું, ચટણી, અચાણું કે કચુંબર સ્વપ્નમાં જ હોય, ત્યાં પછી હાલિ દૂધની આશા તો ક્યાંથી જ હોય ? હાલિ દૂધ જેને જોઈએ તે પોતાના ઘરનું લાવીને ખાય અને જેને રસોડામાં એટલે કે આ ‘સદાનત ખાતા’માં ન જમવું હોય તેને ભતાના મહિને પાંચ રૂપિયા આપવાનો કંપનીનો કાયદો હતો. પણ હિન્દુને પાંચ રૂપિયા હુંકે ! મુસલમાન કે પારસીને સાડા સાત ! કારણ કે, તેમને માંસભણ્ણ અને મદિરાપાનમઠિ વધારે ખર્ચ થાય છે, એવી માન્યતા હતી અને છે. હિન્દુઓ જેઓ માંસભણ્ણ કે મદિરાપાન ન કરતા હોય તેવા હિન્દુઓ- ખીજા ઉત્તમ પ્રકારનાં ભોજન પોતાની શારીરિક સંપત્તિને દૃઢ કરવામઠે જો પૈસા હોય તો ખાઈ શકે છે, એની કંપનીના કાયદાને ખબર નહોતી; હશે.

આટલા દિવસ સુધી મારી યાળી ‘રોઠખાતા’માંથી પીરસાઈને આવતી હતી; એટલું જ નહિ, પણ રોટલીઓ ધીમાં તરબોળ હોવા ઉપરાંત ભાતમાં નાખવામઠે ધીની ભરેલી એક ન્હાની વાટકી પણ વધારામાં મોકલાતી હતી. પણ આજે બધો મામલો ફરી ગયો. બપોરે પઞ્ચારના ખાડા કપાયા, અને રાતે ખાવાનું ‘રોઠખાતા’માંથી આવવાને બદલે ‘સદાનતખાતા’માંથી આવ્યું. આ રોઠ- ળના આંતરિક કોષની એક ખીજા ખુલ્લી નિશાની હતી.

રસોડામાં કુલ ત્રણ બ્રાહ્મણ રસોઈયા હતા; એક મોટા મહારાજ અને જે તેમના મદદગાર. તેમાંનો એક સત્તર અઠાર વર્ષની ઉમરનો સિદ્ધપુરનો નિવાસી મનસુખ નામનો ઊકરા હમેશાં મારું બાણું લાવતો હતો, અને મહિને હું તેને રૂપિયા બે રૂપિયા ખર્ચવામઠે આપતી હતી; એટલે તે બિચારો વળી મારી જરા વધારે ખાતર બરદાસ્ત રાખતો હતો. આજના બાણુનો નવો રંગ જોઈને મેં પૂછ્યું કે;—“અલ્યા મનસુખા ! આજની યાળી કાંઈ નવી જેવી કેમ દેખાય છે ! દુધ નથી, ધી નથી, જે શાક નથી, અને ચટણી રાઈતુ વગેરે પણ નથી તેનું શું કારણ ?”

“ખાઈ ! જો રોઠને કાને વાત ન જાય, તો એનું કારણ હું કહું. જો રોઠને કાને આ વાત જશે, તો મારી નોકરી ઉખડી જશે ને પરદેશમાં હું રખડી મરીશ.” મનસુખાએ ડરી ડરીને ધીમા સાહે એ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

“રોઠને કાને એ વાત નહિ જાય; ને જશે કે તને રત્ન આપશે, તો હું તને મારી પાસે રસોઈયા તરીકે નોકર રાખીશ. તારે જરા પણ ગભરાવું નહિ. જો હોય તે બેઘડક બોલી દે.” મેં હિંમત આપી.

“આજે રોઠળનો મોટા મહારાજને એવો હુકમ મળ્યો છે કે, ચંપાખાઈને ‘રોઠ ખાતા’માંની એક પણ ચીજ મોકલવી નહિ. ‘સદાનતખાતા’માંથી જ યાળી મોકલવી, અને તે પણ બેચાર દિવસ. પછી તેમને જજીવી દેવું કે, તમારી યાળી તમે પોતે જ આવીને લઈ જાઓ, અથવા તો કોઈ નોકર રાખો; કંપનીનો રસો- ઈઓ યાળી આપવા નહિ આવે.” મનસુખાએ રોઠની શકતાને જાહેર કરી નાખી.

“એટલું જ ને? ચિંતા નહિ. આ થાળી અત્યારે જ તું પાછી લઈ જા, અને મોટા મહારાજને કહી દેજે કે કાલથી ‘સદાવ્રતખાતા’માંથી થાળી મોકલવાની તકલીફ ન લેશો. એ સદાવ્રતનો ખીચડો તમારે ત્યાં ભેગા થએલા ગુજરાતના બીજા લીખારી-ઓને જ ખવડાવ્યા કરે; હું મારા ખાવાનો ખંદોખસ્ત કબી લઈશ. આ રાહરે છે, કાંઈ જંગલ નથી, સમગ્રતા? પૈસા હશે તો બધું મળી શકશે” મેં જરાક આંખ ફેરવીને કહ્યું.

“બાહ! મારાપર કૃપા કરીને ન કોપારો. હું ચાકર માણસ શું કરું? મારું મન પણ બળી જાય છે, પણ શેઠને શું કહી શકાય? બીજો કોઈ હોય તો કાંઈ કહીએ પણ ખરા.” બિચારો ગરીબ મનસુખો ગળગળો થઈ ગયો.

“એમાં તારો શો વાંક? તું બિચારો ભયથીનો ચાકર. તેં આટલી વાત પણ જાણવી દીધી, અને મારુ માન જળવ્યું, એટલી તારી વફાદારીમટિ પણ તારો હું ઉપકાર જ માતું છું. તારાપર મારો જરા પણ રોષ નથી. તું તારે થાળી લઈ જા.” મેં શાંતિથી તેને આશ્વાસન આપીને કહ્યું.

“ત્યારે તમે આજે શું ખાશો? રસોડું હમણાં જ બંધ થશે, એટલે કહો તો બન્નરમાંથી પૂરી, કચેરી ને રખડી વગેરે લાવી આણું ને કહો તો અહીં તમારા ઓરડામાં બીજું કાંઈ રાંધી આણું.” મનસુખાએ ખરી લાગણીથી કહ્યું.

“ના, અત્યારે કાંઈ નહિ હમણાં જ તું મારી ખાતરદારી કરીશ, તો મારા લીધે તારાપર પણ શેઠનો કોપ ઉતરશે. મારું તું મારા વિશે શી શી ચર્ચા ચાલે છે તે સાંભળીને મને જાણાવ્યા કરજે. હું તારી મેહનતનો ખદલો તને આપીશ.” મેં દીર્ઘદષ્ટિથી ઉચિત ઉપદેશ આપ્યો.

બિચારો ગરીબ છેકરો નિરાશ થઈ થાળી લઈને ચાલ્યો ગયો! શેઠની આ શકતાની વાત સાંભળી મારી રોગરગમાં કોપને અગ્નિ વ્યાપી ગયો. યુસુફ એ બેળાએ ક્યાંક બહાર ગયેલો હતો, એટલે જેની આગળ ઉભરો કાઠી રોકાય એવું બીજું કાંઈ પણ ત્યાં નહોતું. હાલિતા પણ હજી નાટકનો ટાઇમ થયેલો ન હોવાથી ઘરથી આની નહોતી. હું ચતે કોપને સમાવી ન શકવાથી મારા મનમાં જ બખડવા લાગી;—“હીક છે, ઠંઠણપાળ શેઠ! હીક છે! પેલા તારા ખુરામદિયા બડવા અને લાંબા વાળવાળા લટકાળા તથા સ્વપાળા છેકરા ‘શેઠખાતા’માંની રસોઈ જમવાની યોગ્યતા ધરાવનારા, અને હું તારી આંખોમાં ખુચનારી? તારી નીચ ઇચ્છાને આધીન થનારી, ઇચ્છા વિરુદ્ધ પોતાની સ્વતંત્રતાને વેચનારી અને હાજીહાથી તને બેવકૂફ બનાવનારી તારી પીઠ પાછળ તને ગાળો બાંડનારી ને ધિક્કારનારીઓને પદરપંદર દિવસની ગેરહાજરી છતાં પૂરા પગાર અપાય છે, ને આ સાચું બોલનારીને, પ્રેમ વિનાના શરીરસંબંધને ન ઇચ્છનારીને પૂરો પગાર આપતાં, પીટ્યા! તારા કાળજમાં છરી ભેંકાય છે! તું જીને એળખે છે, પણ જીના સ્વભાવને નથી એળખતો! જીની કોમળવાને જેખે છે, પણ જીની કડો-રવાના પ્રભાવને નથી એળખતો! જેને તું પોતાની એક ગુલામડી ધારે છે, તે આ અબળા નામથી એળખાતી ચંપા આ અપમાનનો બળવાન બદલો લેશે, ત્યારે જ જંપીને રહેશે!!”

જે પ્રથમથી જ મારી થાળી ‘સદાવ્રતખાતા’માંથી મોકલવાનો પરિપાક રાખવામાં આવ્યો હોત, તો આજે મારા દહશમાં આટલી બચકર કોપજવાળા પ્રકટ-

વાનો સંભવ નહોતો. પરંતુ પ્રથમ અતિશય ઉચ્ચ પદપર ચઢાવીને જ્યારે એક વ્યક્તિને કાંઈ પણ તેવું “સબળ કારણ” વિના અગ્નિથી નીચે પછાડી નાંખવામાં આવે છે, તે વળાએ તે અપમાન દિવા અપ્રતિષ્ઠાનો આઘાત તેનાથી બાંધે જ સહી શકાય છે; અને તેમાં પણ જેનો સ્વભાવ ઉચ્ચ હોય તેનાથી તે એવો આઘાત એક પળમાત્ર પણ સહી શકતો નથી. હું ઉચ્ચ સ્વભાવની હોવાથી આ બનીવના યોગે કૌપના અગ્નિથી બળીને બસ્મીભૂત જ થઈ ગઈ. એટલામાં યૂસુફ આવ્યો, એટલે પ્રથમ મારા કૌપનો ભોગ તે થયો; એક સ્થળેથી ગર્જના કરતાં આવેલાં વાદળાં બીજે જ સ્થળે વર્ષા પડ્યાં ! તે કાંઈ બાલે તે પહેલાં મેં જ આંખો ફેરવીને સવાલ કર્યો:-

“કેમ, મીયાં યૂસુફ ! ક્યાં બઠકવા ગયાં તો ?”

“ચિકટોરિયા પાર્કમાં ફરવા ગયાં તો. ત્યાંથી પાછો ફરતાં આજે મારો નૌશા-બાનો પાઈ હોવાથી હળમત કરાવવા અને હમ્મામખાનામાં ન્હાવા રોકાયો. એટલે આવતાં જરા વાર થઈ ગઈ.” યૂસુફે સીધો જવાબ આપ્યો.

“તમારી બજારમાં હળમત થઈ ને અમારી હળમત અહીં થઈ ગઈ !” મેં તેના એક શબ્દને પકડીને વાતને આગળ લેખાવી.

“એટલે ? કાંઈ સમજાઈ નથી. તમારી હળમત કરનાર કોણ છે ?”

“ભાખતો જેવા શહેરમાં હળમતોનો કાંઈ દુકાળ છે ?”

“બૈરાંની તે વળી હળમત થતી હશે !”

“બાયડાની હળમત એક રીતે થાય છે, ને બૈરાંની હળમત બીજી રીતે થાય છે !” મેં કહ્યું.

“આજે કાંઈ બહુ જ ભેદમાં બોલાય છે ! જરૂર કાંઈ પણ નવાબની પચ્છેલી દેખાય છે !” યૂસુફે હવે કાંઈક મારા બદલાયલા રંગને જોળખ્યો.

“ફૂતરો જ્યારે હડકાયો થાય છે, ત્યારે બિલ્કુલ લાન બૂલી જાય છે. અને જે હડકેટમાં આવે તેને બચકું બરવાને ધાય છે.” હું બોલી.

“એવો હડકવા કેને આવ્યો છે ?” યૂસુફે અન્યબીથી પૂછ્યું.

“આપણા રોકજીને ! તે દિવસની મારી ‘ના’નો કાંટો રહી રહીને ડેક અલ્સરે એની છાતીમાં સાલ્યો છે !” એ કહેવા સાથે આજના બનાવોનો બધો વર્ણન મેં મારા ગમખાર યૂસુફને કહી સંભળાવ્યો અને તે સાંભળીને તેનો પિત્તો પણ ઉછળી આવ્યો.

તે યુરસામાં જ બોલ્યો કે, “ત્યારે છોડી દો, કાલે ને કાલે જ એની નોકરી આવવા રોકની નોકરીની આપણને શી દશકાર છે ? જે નાટકમંડળીમાં જઈશું ત્યાં આપણામાટે એકને બદલે દસ નોકરીઓ તૈયાર છે.”

“જ નહિ, હાલ તરત હું નોકરી” પણ જોડવાની નથી અને એ રોકની ઇચ્છાને વશ પણ થવાની નથી. એની કંપનીમાં રહી મારી ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલીશ, અને એ મુઆ બળેલાને રોજરોજ બાળીશ. જે દિવસે બહુ જ તણાશે, તે દિવસે ફરી જવાનું તો છે જ. રજો, આવી હરકતોથી પોતાને બિચારનારી બાયડીને વશ કરવા ચઢાય છે !” હું બોલી.

“બિચારને સીના દહનનો ભેદજે તેવો અનુભવ નથી, એટલે અમથા જ આમ ખાંડ ખાય છે.” યૂસુફે મારા મતને પ્રુદ્ધિ આપી, અને કહ્યું કે, “ડીક

ત્યારે હું બનરમાં જઇને તમારામઠિ કાંઈક ખાવાનું લાવું છું. હજી થોડા કલાકનો સમય છે, તેટલી વારમાં તો હું આવી પહોંચીશ.”

મને પણ ઘૂબ લાગેલી હોવાથી આનાકાની ક્યાં વગર મેં તેને જવા દીધા. તેના ગયા પછી તરત જ લલિતા આવી અને તેને પણ મેં બનેલી બધી ખીના કહી સંભળાવી. આવી બાબતો હબરવાર તેની નજર તળેથી નીકળી ગયેલી હોવાથી મારી ધારણા પ્રમાણે તેણે કરી પણ અભયખી ન બતાવી. એટલે મેં પૂછ્યું કે;—“કેમ લલિતા બહેન! આ કયાએ તમારા હૃદયને જરા પણ ન ડોલાવ્યું?”

“હૃદય શાનું પથરાનું ડાલે? હું ઘણા દિવસથી જેની આરામ રાખી બેઠી હતી, તે પરિણામ છેવટે આને આવ્યું; પણ મારી ધારણા કરતાં કાંઈક મોટું આવ્યું, એટલું આપણા શેઠજીએ અપૂર્વ ધૈર્ય બતાવ્યું.” લલિતા બોલી.

“વાહ, ત્યારે તો આપણા શેઠજીની આબરુ આ પ્રમાણે બેતાં તો આવી બાબતોમાં વધારે સારી બંધાયેલી છે!” મેં કટાક્ષથી કહ્યું.

“એ તો બહેન! ન બેઠ્યામાં નવ ગુણ; બાકી જ્યું બેરો ત્યાં એક કે બીજી રીતે નાટક મંડળીએની સાંકળમાં આવી જ કડીયો સંધાયેલી છે!” લલિતાએ માર્મિકતાથી જ ઉત્તર આપ્યું.

“આપણે તો આવતી કાલે જ કરવાનાં છીએ ઘડાકો.” મેં કહ્યું.

“ઘડાકો કરો તો ફાવશે, ને દબારો તો ને થોડી ઘણી પ્રતિષ્ઠા છે તે પણ ધીમે ધીમે ગુમાવશે. એ તો મોઝીના દેવને ખાસડાંને દાર પહેરાવાય છે, વીંછીને મારવામઠિ બેડાંને જ ઉપયોગ થાય છે; સીધી આંગળીથી ધી નથી નીકળતું, આડી આંગળીથી જ કાઢી શકાય છે.” લલિતાએ, તે અમારા શેઠના સ્વભાવને સારી રીતે જાણતી હોવાથી, મર્મમાં જ ને સૂચના આપવાની હતી તે આખી દીધી.

યુસુફના આવ્યા પછી હું જમી, અને રાતે મેં મારો પાઠ પણ બરાબર બજવી બતાવ્યો.

પ્રકરણ ૧૭ મું

જવાબામુખીના સ્ફેટ

નાટક પૂરું થયા પછી હું બિંછાનામાં તો પડી, પણ સવાર થયું અને સૂર્યોદય પણ થયો તોય મારી આંખોને ઉઘડે. સ્વાદ મળી શક્યો નહિ; કારણ કે, શેઠને ક્યારે મળું અને મારા હૃદયમાં ધૂમી રહેલા વિચારોને શખ્તોદ્ધાર ક્યારે બહાર પાડું, એ જ વિચાર પ્રમળતાથી મારા મસ્તિષ્કમાં ધૂમી રહ્યો હતો અને તે એટલી હદ સુધી કે તેણે ચિંતાનું જ સ્વરૂપ ધારણ કરી લીધું હતું, એમ કહું તોપણ ચાલી શકે; અને ચિંતાતુર મનુષ્યનાં નેત્રોમાંથી નિદ્રાનો સર્વથા લોપ થઈ નત્ય છે, એ જગત્પ્રસિદ્ધ વાતો હોવાથી એના વિશેષ વિવેચનની કરી પણ આવશ્યકતા નથી. આખી રાતનો ઉભાગરો થવાથી સવારમાં શરીર બહુ જ મંદ અને શિથિલ દેખાયું, પરંતુ આજ્ઞાલના નવા જમાનામાં એવી મદતા તથા શિથિલતાને દૂર કરી શરીરને, બહો થોડા વખતને મઠિ, પણ

ઉત્તેજિત કરનારાં આહે. અને કોફી જેવાં સાધનો તૈયાર હોવાથી એ મંદતા તથા શિથિલતાનો મારા શરીરમાં વધારે વાર ટકાવ થઈ શક્યો નહિ. સ્કૂલ આહેનો એક કપ પેટમાં પધરાવ્યો એક સરસ ટેસ્ટકુલ સિગારેટને મોઢામાં નાખી સળગાવતાંની સાથે જ શરીરમાં કૃત્રિમ ઉષ્ણતા અને ઉત્સાહનો આવિર્ભાવ થઈ ગયો. અમિ સુસ્ત ચહેરામાં લાક્ષી આવી ગઈ. જિગ્તાનની ગોળીવાળી પાનપટ્ટીએ પણ સાદી મદદ કરી. પાન આવતી વખતે મારા મનમાં એક વિચાર આવ્યો કે, ‘આલો આ કાળમાં મનને મનાવવાનું આ પણ એક અત્યંત સાધન છે; ભીમે દુઃશાસનના રક્તપાનથી પોતાના વેરના અગ્નિને શાંત કર્યો હતો અને આને પાનના રક્તપાનથી લોકો પોતાના હોઠને લાલ રાખી પોતાની મરી ગએલી વીરતાનું મંદ, નિર્ચયક સ્મરણ કરાવે છે!’ સિગારેટનો ધૂમાડો થઈ ગયા પછી મેં મારા સર્વગુણસંપન્ન શેઠજી પાસે જવાની તૈયારી કરી; કારણ કે, રીહર્સલની વેઠ આજે રજાનો દિવસ હોવાથી ઍક્ટરોના માથાપરથી ટળી ગઈ હતી. હું શેઠજીના ઓરડામાં ગઈ તે વેળાએ શેઠજી ગરમાગરમ આહે પીવામાં મરાગુલ હતા. એક છેકરો* કપમાંથી ગરમ આહે સોસરમાં નાખતો હતો અને શેઠજી સોસરમાંની આહેને પોતાના ગોળમટોળ પેટમાં નીરતે પધરાવતા હતા. મને જોઈને તેમણે મોઢું જરાક ખીજ બાન્દૂએ ફેરવી નાંખ્યું.

મેં પણ કાંઈ મોટા માનપાન કે આદરસલ્કારની આશા તો રાખી જ નહોતી; એટલે શેઠના બેસવાની ખાસ ખુલણા કુરસીમાં બેસીને મેં મારા બાપજીનો નીચે પ્રમાણે આરંભ કરી દીધો:-

“મારા મેહરબાન શેઠજી! આમ મોઢું ફેરવી નાખવાની અને ઉછીનો અણગમે બતાવવાની કશી પણ અગત્ય નથી. આજે હું તમારી સાથે વાતચીત કે વૈજી મારામારી કરીને હમેશનો ફેસલો કરી નાંખવાને જ આવી છું. એટલે મોઢું આ બાન્દૂએ લાવો અને જે કાંઈ નાલાયકી કરવાનો વિચાર હોય તે અત્યારે જ ખુલ્લેખુલ્લાં કહી બતાવો. વીરપુરુષો તો સામી છાતીએ જ આઘાત કરે છે; બાયલાની પેઠે પાછળથી લા નથી મારતા. સમગ્રત્યા? પેહું આપણા એક ગુજરાતી નાટકમાંનું ગાયન તમને યાદ તો હશે જ કે, ‘ધિક્ક છે ધિક્ક નફ્ટ નર, ધા આગળ મૂકી પાછળ મારે!’ જોલો, આ વિશે તમારો શો જવાબ છે?”

“ચંપા! એક તો મારા ખાનગી ઓરડામાં તમે રજા વગર આવ્યાં એ જ તમારું ગેરવાજબી પગલું છે, અને તે ઉપરાંત વિનાકારણુ આવાં અપમાનકારક વચ્ચનો સંભળાવો છે, એ તો તમારી નાલાયકીની હદ જ થાય છે. મેં શી નાલાયકી કરી અને બાયલાની પેઠે પાછળથી શો ધા માર્યો, તે વિશે કાંઈ ખુલાસો કર્યો વિના જ એકદમ કોઈના શિરપર આરોપ મૂકવો, એ બુદ્ધિમતી સ્ત્રીનું કાર્ય નથી.” શેઠજીએ ધીમેથી પાસું બદલી ખોટી સભ્યતાનો ડોળ બતાવ્યો.

“નાલાયકીના બંડારના મુખમાંથી એ શબ્દો નીકળે છે કે, “મેં શી નાલાયકી કરી?” અરે વાહ રે મારા વાલી! આ તો સો હંદર બાઈને બિલાડી મર્જાંડ લેવા નીજી! જોવી કોઈ નાલાયકી છે જ નહિ કે, જે તમે ન કરી હોય! જે તમારા હાથે પોતાના જોબનને લૂટાવે તેની ગેરહાજરીના ખાડા ન કપાય અને મારા જેવી એક ઍક્ટ્રેસ તમારી નીચ વાસનાને તાલિ ન થાય, તો તેનો પગાર કપાય! એ જ ખરેખરી લાયકી! ખુશામદી ટફ્ટોને શેઠખાતાનાં પકવાન મળે

અને સત્યવક્તા તમારા સદાવતખાતાને ઢોરને ખવડાવવા લાયક ખીજરો ખાય, એ વળી નંબર ખીજની લાયકી! તમારા દલાલો એકસ્ટ્રા ક્લાસમાં બેસે. અને મારી માતા એકવાર નાટક જેવા આવી તેની ટિકિટનું પૈસા લેવાય. એ પણ ખાસ વખાણવા જેવી જ લાયકી! ખાયડી બળી બળીને મરે અને ખાયડીના હક્કનું ફળ ત્રણ ટકાની એક્ટ્રેસો તથા નાટકના છેકરાને મળે એ તો વળી અલૌકિક અત્યુત્પૂર્વ લાયકી! દુનિયામાં મળવી સુશિક્ષ એવી લાયકી! ટુંકામાં કહેવાનું એટલું જ કે, તમારી લાયકીઓનું વર્ણન કરવા બેસે તો રોષનાગની હંભર જિભડાવે! પણ યાકી નથ, તો મારા જેવી એક જીભવાળી અબળાથી એ લાયકીઓનું પૂરે-પૂરું વર્ણન કેવી રીતે કરી શકાય? ગુજરાતી બાષાના શબ્દકોષ બનાવનારાને હવે મારે ખાસ ખબર આપવાની છે કે, જેવી રીતે કાફીસ્તાનમાં સાત કે બાર દુશ્મનોનાં ખૂન કરનાર પુરુષ જ પુરુષ નામ ધારણ કરવાને લાયક મનાય છે; તેવી રીતે અમારી કંપનીના રોઠના સંબંધમાં લાયકાતનો ખીજે જ અર્થ થાય છે; માટે એ લાયકાતની નવી વ્યાખ્યાને કોષમાં સ્થાન આપવું અને ઉદાહરણ તરીકે અમારા મોટી લાયકીવાળા રોઠનું નામ સ્થાપવું!”

“બસ, વધારે લવારો કરવાની અગત્ય નથી. તમારી જે કાંઈ ફરિયાદ હોય તે સીધી સીધી સંબળાવો અને નહિ તો ચાલતાં થઈ જાઓ. જે શુભ્ય ફરિયાદ હશે, તો તેનો ધન્સાફ મળશે; અને નહિ તો આવા નિર્લેખ્ય આરોપો મૂકવા-માટે તમારે યોગ્ય શિક્ષા ભોગવવી પડશે.” રોઠજીએ કાપનો રગ લાવીને કહ્યું.

પણ એવી ધમકાવણીથી કાંઈ આપણે ડરી નહ્યો તેવાં ન હોતાં; હું પણ કાફન માથાપર બાંધીને જ આવેલી હોવાથી મેં તત્કાળ ચોખ્ખે ચોખ્ખું પરખાવી દીધું; “શિક્ષા કરનારા બધા મરી ગયા અને તમને આશ્ચર્ય કે તાવ પણ ન આવ્યા! તમે પણ હું જે કાંઈ કહેવા આવી છું તે સીધે સીધા સાંભળી દેશો અને પોતાની ભૂલને સુધારો નહિ તો મારા હાથે તમારી ઓકાત બગડી જશે અને આટલા દિવસની બનાવટી આખરુ ધૂળમાં મળી જશે. છેડાયલી ખાયડી કાચલી નાગણુ જેવી હોય છે, એ તરત્તને કઢાવિ ભૂલશે નહિ.”

“આવી લાંબી લાંબી પ્રસ્તાવનાઓ કરવા કરતાં જો છેવટે તમારો વિચાર શો છે, તે જ જણાવો તો મોટી મેહરબાની.” રોઠજીએ ધોતિયાના છેડાથી ચશ્માનો કાચ સાફ કરતાં ઝીણી આંખો મટકાવી કહ્યું.

“બહુ વિચાર કર્યા પછી છેવટે તમારી નોકરી છાડી દેવાનો મારો નિશ્ચય થઈ ચૂક્યો છે.” હું બોલી.

“પણ તમે ત્રણ વર્ષ સુધી કંપનીની નોકરી કરવાનું એગ્રીમેન્ટ કરી આપ્યું છે, તે ભૂલી ન જાઓ. કાં તો ગુપચુપ નોકરી કરો અને કાં તો ડેમેન્સના રૂપિયા ત્રણ હંભર ભરીને ગમે ત્યાં ચાલ્યાં જાઓ.” રોઠજીએ કાયદાનો આશ્રય લીધો.

“મેં કંપનીમાં એક એક્ટ્રેસ તરીકે નોકરી કરવાનું-સ્ટેજપર ત્રણ વર્ષ સુધી તમે જેમ નચાવો તેમ નાચવાનું એગ્રીમેન્ટ કરી આપ્યું છે ખરું, પણ કાંઈ મરી જવાનું શુભાખીખત લખી આપ્યું નથી. કેમ પણ ખાતામાં વધારેમાં વધારે નવ ક્લક કરતાં વિશેષ નોકરી નોકર પાસેથી લેવાતી નથી; અને જો લેવાય છે તો તેનો વધારાનો કાંતો પગાર અપાય છે ને કાંતો પછી તે નોકરી જીલમ અથવા શુભાખીરીના નામથી જ આજખાય છે. આ નાટક મંડળીમાં દિવસના ત્રણ

કલાક રીહર્સલમાં અને રેજન રાતે છથી સાત કલાક નાટકમાં ભય છે અને નવા નવા પાઠ ચાલ કરવામાં સરેરાસ રેજન ત્રણથી ચાર કલાકનો સમય વીતી ભય છે; એટલે કે, રેજન બારથી તેર કલાકની સપ્ત મંજૂરી લેવાય છે, છતાં બિચારા એક્ટરોને ખોડા ઢોર માનીને ઢોરને લાયકનો ખોરાક અપાય છે અને પગારમાં કાપકૂપ થાય છે, એ કાયદા મને મંજૂર નથી.” મેં અંદરના બેદોને પાડો વાંચવા માંડ્યો.

“કાયદા બધાને માટે એકસરખા છે, કાંઈ તમારા માટે નવા કાયદા કરવામાં આવ્યા નથી. ‘એ તો સહુમત તે વહુમત’ એવો નિયમ હોવાથી એ બાબતમાં તમારાથી કરો. પણ વધો લઈ શકાય તેમ નથી. એક્ટીમેન્ટમાં લખ્યા પ્રમાણે કંપની તમને ખોરાક અને રહેવાની જગ્યા આપવાને બંધાયેલી છે અને તે આપે છે; તો વધારે તમે શું માગો છો?” રોડે કહ્યું.

“વાહરે મારા કાયદાબાજ રોડે! તમારી બુદ્ધિ તો આજીવનની બુદ્ધિને પણ મહાત્ કરનારી છે; પણ આ રૂમત તમારાં હવે પછી પેદા થનારાં છેકરાને શીખવજો, એવા તો તમારા જેવાં ધણાંક બાળકોને બહુલે તેવી ચલાક છે. તમે તો કહેશો કે, ઘોડાની પેઠે પલાળેલા ચણા ખાઓ અને રાતે તબેલામાં આરામ લેવામાં સૂઈ જાઓ, તો શું તે પણ અમારે કબૂલ કરવું કે? કારણ કે, ચણા પણ ખોરાક છે અને તબેલા પણ ઘોડા બંધવાની જગ્યા તો છે જ. જો કોઈમાં આવી કાયદાબાજ ચલાવશે તો ફોજીના ફાળકા થશે અને આખરુના વટાણા વેરાઈ જશે. બ્રિટિશ ઇન્સાફની અદાલત તમારા એ ગુલામીખતને કોઈ કાળે પણ કબૂલ રાખવાની નથી. અંધારામાં ને અંધારામાં બિચારા અરિશ્તિત અજ્ઞાન એક્ટરોની બુદ્ધિમંદતાનો અભારે તો તમે લાભ લેતા નહોતા છો, પણ જ્યારે કોઈ દિવસ આ તમારાં કાળાં કમોના પ્રકાર થશે, ત્યારે પાપરૂપ જલથી પલળીને બારી ચઢેલી ગોદડોને નીચેની કોરી કરવાનું કામ બહુ જ બારી થઈ પડશે. ‘ફાવેલો ડાહ્યો’ એવી કહેવત છે ખરી, પણ કોઈ દિવસે ‘ડાહ્યો કાગડો બે પગે બંધાય’ એ કહેવત ખરી કરવાનો પણ વારો આવી લાગે છે અને તે વેળાએ એ ફાવેલ ડાહ્યા પર જ લોકો બિહારનો વર્ષાઈ વર્ષાવી તેને મૂર્ખરિરામજીના નામથી બોળે છે, એ વાત તમે માનો છો ખરા કે નહિ? સરકાર થોતે પણ નોકરોપર આવી સપ્તાઈ કરતી નથી. તો તે તમારી સપ્તાઈને કબૂલ રાખશે, એવી કંપના જ તમારા મસ્તિષ્કમાં કેવી રીતે આવી શકે છે, તે હું સમજી શકતી નથી.” મેં જવાબ આપ્યો.

“ત્યારે જેવી રીતે હિમાલયની રાજકુમારી પ્રમિલાએ સમસ્ત પુરુષજાતિ વિરુદ્ધ બળવો જમાવ્યો હતો, તેવી રીતે તમે મારી વિરુદ્ધ બળવો જમાવશો જ? જો એમ કરશો, તો છેલ્લે પ્રમિલાએ જેમ અર્જુનના પ્રેમમાં પડતાં પોતાનાં શસ્ત્રો છોડી દીધાં હતાં અને પુરુષજાતિનાં વર્ચસ્વને માન્ય રાખ્યું હતું; તે જ પ્રમાણે તમારે પણ કાયદાના હુકમથી શાંત થવું પડશે અને લખી આપેલા એક્ટીમેન્ટની ધરતો કે ગુલામીખતની કલમો માથું નમાવીને માન્ય રાખવી પડશે. આટલામાં જ સમજી જાઓ, તો સારું છે; નહિ તો મને પણ મહેનતમાં નાંખશો અને થોતે પણ હેરાન થશો. વાર્ધી નથી વળતાં, પણ હાર્ધી તો જતુર વળશો” રોડેએ બીજીવાર કમળી બતાવી.

“તમારો એ એવો જ વિચાર હોય તો અત્યારથી જ આપણા આ કંપનીને અને તમારા જેવા રોડે માલિકને સદાના રામ રામ છે. જે પગાર નીકળે છે, તે પણ

તમને કૃષ્ણાર્પણ કર્યો અને જીવતાં છટીએ તો જાણે ગંગા નદીયાં! ચાલો ત્યારે ઉઠો અને મારો સામાન તપાસી લ્યો, નહિ તો વળી પેલા ગોવર્ધનપર જેમ ચોરીનો આર્જ મૂક્યો હતો, તેમ મારાપર પણ મૂકશો અને કહેશો કે, ‘મારું આ લઇને ભાગી ગઇ અને તે લઇને નહાતી ગઇ.’ આપણે અત્યારે અને આ પળે જ આ કેદખાનાને ખાલી કરી ચાલ્યાં જવાનો પક્કો નિશ્ચય થઇ ગયેલો છે. નો જીવન-દસ્તીથી મને અટકાવશો તો કાલ થનારો ફજેતો આજે જ થશે અને બનનાં નામ ચોટામાં ચર્ચાશે.” મેં પણ રોકડું જ પરખાવી દીધું.

હવે શેઠજીનો પિત્તો એકદમ તપી આવ્યો—કહો કે, તેમનામાં પોતાની શેઠાઇની છટા આવી ગઇ અને તેના ભેશમાં તેઓ બેઠી ઉઠ્યા:—“જ જ, આ છટીએ અને આ પળે જ ચાલતી થા. તારા જેવી એક ત્રણ બદામની નાચનારીપર ઍન્થ્રેપેન્ટ બનવીને મારી આબરુ હલકી કરું એવો હું નાદાન નથી; જો કંપનીને પગાર આપવાની શક્તિ હશે તો તારા જેવી એક હજાર ને એકવીસ નાચનારીઓ આવી મળશે. પેલા તને વેચી નાખવામાટે લાવેલા ગુલામી ધંધે કરનારાઓના પંજામાંથી તને છોડાવી અને નાટ્યકળા શીખવી પાંચ પૈસા રજી ખાવા લાયક બનાવી, તેના બદલામાં તે આવી નીચતા બતાવી? શરમ છે, ઘણી જ શરમ છે! પાંચ પાઠ વખણાયા એટલે ખોપરી ફાટી ગઇ; ગાડા નીચે ચાલનાર દેતરું જેમ પોતાના આધારે જ ગાડાને ચાલતું ધારે છે તેમ આ કંપનીને પોતાના આધારે ચાલતી ધારવાને તૈયાર થઇ! તારો પગાર પણ મારે નથી રાખવો, તે પણ લેતી જ અને પેલા લોખારડા ચૂસુફને ખવડાવી ખુશ થા. અલ્યા થશવા! મેહતાજીને બેસાવ.”

શેઠનો માનીતો હાકરો થશવો જઇને કંપનીના મેહતાજીને બેસાવી લાવ્યો અને તેને શેઠજીએ હુકમ કર્મવ્યો, “આ ચંપાનો ગઈ કાલ સૂધીને હિસાબ કરી નાખો અને કચદાસર જે કાંઈ એનું નીકળતું હોય તે ચૂકવી આપો. એ જન્ય ત્યારે એનાં પેટીપટારાં તપાસી જોજો કે કંપનીની કાંઈ ચીજ ચાલી ન જાય. આજથી કંપની એ નાલાયકને રજા આપે છે.”

“બિચારી આ નાલાયક કંપની મને તે શું રજા આપવાની હતી! એમ કહો, કે આ હિંમતબહાદુર ચંપા આજથી આ કંપનીને અઢી ફદીયાનું પાણીયું ચકડાવે છે! મેહતાજી! ચાલો અને જાદ મારો નિકાલ કરી નાખો. આ જીવતા દોજખમાંથી જેમ જલદી છૂટાય તેમ સારું છે.” મેં પણ છેલ્લા પાટલાપર આવી જઈને ચમકાવ્યું.

બિચારો મેહતાજી વૃદ્ધ અને બૂલો માણસ હોવાથી શેઠની સ્પષ્ટ આજ્ઞાના અભાવને લાભ લઈ, તેણે મને કાપડૂપ વગર મારો ચઢેલો પગાર ચૂકવી આપ્યો અને ત્યારપછી મારા સામાનની તપાસણી કર્યો વિના જ મને કંપાઉન્ડમાંથી બહાર જવાની સદર પરવાનગી આપી દીધી. મારું ખીનું તો એવું કાંઈ સ્થાન હતું જ નહિ કે જ્યાં જઈ રોકાય અને છૂટથી રહી રોકાય; એટલે ‘મુસ્લિમી દોડ મસ્લિમ સૂધી’ એ કહેવત પ્રમાણે સીધી હું મારા રાયચીલા સાથે લલિતાને ઘર જઈ પહોંચી અને તેને બનેલી બધી ખીના કહી સંભળાવી. હું જે વેળાએ નાટકશાળામાંથી નીકળી તે વેળાએ ચૂસુફ ક્યાંક ઉડનદ્ર થયેલો હતો. તે પાછ-

ળથી આવ્યા અને મારા ચાલ્યા જવાની વાત સાંભળી થોડીવાર પછી મારી થસિ હોડી આવ્યા. મારે બધો વૃત્તાંત સાંભળી તેણે પણ નોકરીપર ન જવાનો પોતાનો નિશ્ચય દર્શાવ્યો. તેનો કાંઈ વધારે સામાન તો કંપનીમાં હતો જ નહિ, ‘આવા ઉઠ્યા બગલમાં હાથ કે જેવા હિસાબ હોવાથી તેણે તો પગારના નામપર ધૂળ નાખીને મારી સાથે લલિતાના ઘરમાં જ પોતાનો અહો જમાવ્યો. ખૂબી એ થઈ કે, એ દિવસે રાત્રે ‘શહીદે નાજ’ નું નાટક હતું અને તેમાં અમારાં બંનેના પાઠ વખણાયલા હોવાથી હેન્ડબિસ્સમાં અમારાં નામે છપાયલાં હતા કે, અંપા ફલાણે પાઠ કરશે અને યૂસુફ ફલાણે પાઠ કરશે, પણ ‘ખ્યાલો હોઠે અડાડતામાં તો અનેક વિદ્યો નરે’ એ કહેવત અનુસાર સવાર પછી મામલો ફેરવઈ જતાં રાત્રે પાઠો બદલાયાથી પ્રેક્ષકો બહુ જ અસંતુષ્ટ થયા. હજી છેલ્લા પાંચ સાત બેસી કરવાના હોવાથી ચીકાર ઓડિયન્સની આશા રાખતા લોકો રોકના મનમાં કમાણીના રામ બોલો બાઈ રામ થવાની ધાસ્તી પેસી ગઈ.

લલિતા અને લાલજી તેમ નિયમ પ્રમાણે પોતાની નોકરીપર ગએલાં હતાં. તેઓ રાત્રે ત્રણ વાગે આવ્યાં, ત્યાંસુધી હું અને યૂસુફ આમ તેમની વાતે, હાસ્યવિનોદ અને બવિખ્યમાં હવે શું કરવું એ વિષે સલાહ મસ્લતમાં વખત વીતાડતાં જગતાં જ બેઠાં હતાં; કારણ કે, રાજ જગરણ કરવાની ટેવ પડી ગએલી હોવાથી જી સૂતાં હોત તો અમને ઉંઘ આવત નહિ અને બિછાનાને અકારણ પરિશ્રમ વેઠવો પડત. લલિતાને આવેલી જોતાં જ મેં સવાલ કર્યો કે:— ‘કેમ લલિતા બહેન! ખેલ બજવાયો? કાંઈ ખામી તો ન આવી?’

‘એ તો કોઈનાં વિના કાંઈ અટકી રહેતું જ નથી. મોટા મોટા રાજ મરી જાય છે તેમના વિના પણ ચાલ્યું જાય છે, તો તમારા બે વિના નાટક કાંઈ બંધ તો ન જ પડે; કારણ કે, તમારા પાઠો ત્રણ ત્રણ જણને તૈયાર છે. છતાં કોઈ વખણાયલા પાત્રનો પાઠ બીજે એકટર બજવે, તો પ્રેક્ષકોની આંખમાં તે એટલો બધો ખેસતો નથી અને તેથી કેટલેક અંશે ખામી જન્મર દેખાઈ આવે છે. આજે પણ તમે બંનેને ન જોવાથી ઓડિયન્સમાંનો અસંતોષ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતો હતો. યૂસુફનાં જે ગાયનો ચાર ચાર વાર વન્સમોર મેળવતાં હતાં, તે ગાયનોમાં લીજળીએ એક પણ વન્સમોર લીધી નહોતી અને થમુનાએ કરેલો તારો પાઠ તો બિલકુલ માર્યો જ ગયો. કોથી માલિકના મનમાં બંધ પેસી ગયો છે અને તે તમારી જોડે સમાધાન કરવા મંગિ છે. તમે બંને મારાં મહેમાન છો, એની તેને ખબર છે અને મારા ધારવા પ્રમાણે તે પોતે આવતી કાલે અવરથ અહીં આવવાનો જ. કારણ કે, આપણા એ રોકને ગરજ હોય ત્યારે ફતરારને કાઢે કહેવાની અને આગલા ધરનો દીકરો બની જવાની પણ કળા ધણી જ સારી આવડે છે; તેમ જ ગરજ સરી ગઈ હોય, તો આંખો ફેરવવાની અને શર્મને બિલકુલ દેશનિકાલ કરી દેવાની કળામાં પણ તે તેટલો જ નિપુણ છે. એટલા માટે મારે એ જ ઉપદેશ છે કે, આ તમારો વખત હોવાથી જો તે સમજાવવા આવે, તો પોતાનો લાભ સાધી લેવામાં જરા પણ ચૂકશે નહિ, નહિ તો પાછળથી કશે પણ લાભ થવાનો નથી. દિલ્લીમાં પણ એકાદ મહિનો શાંત રહેજો અને તમારા પાઠો તથા તમે પોતે વખણાઈ જાઓ, ત્યારે જ માથું ઉઝકલો,

નહિ તો અહીં પાક કરાવશે અને ફિલ્મી નહું સ્ટેશન હોવાથી ત્યાં તમારા પાક કાઢી નાખશે, તો ઓડિયન્સની આંખમાં તમો આવશે જ નહિ, એટલે જ તમારી તેને બહુ જ ઓછી ગરજ રહેશે અને આપારે તમે તેના પર ગાલિબ છો, તેને બદલે તે તમારા પર ગાલિબ થઈ જશે. નાટક કંપનીની ખટપટો રાજખટપટ જેવી હોવાથી બહુ જ વિચારીને વર્તવામાં ન આવે તો ધણીકવાર લાભને બદલે હાનિ જ થઈ જાય છે.” લલિતાએ પોતાનો અનુભવ દર્શાવ્યો.

લલિતાની ધારણા અક્ષરે અક્ષર સત્ય સિદ્ધ થઈ. અમારા શેઠ સવારમાં સાડા સાત વાગ્યામાં જ લલિતાને ઘેર આવી થડક્યા. રેજ ડરા વાગે બિછાનામાં આંખ ઉઘાડનાર બંધણીથી આજે સાડા સાત વાગ્યામાં તો મારા ઉતારામાં આવી હાજર થયા હતા, એટલે તરત મેં કંપના કરી લીધી કે, શેઠજી પર રાતે નિદ્રાદેવીએ બિલ્કુલ કૃપા કરી હોય, એમ દેખાતું નથી. લલિતાએ, પોતે બહુે કરામાં હોય જ નહિ અને કાંઈ બાણી જ નથી, એવી રીતે તેમનો સત્કાર કર્યો અને કોફી વગેરે બતાવી તેમના મોઢા આગળ હાજર કરી દીધી. શેઠજી તો પોતાના સ્વાર્થમાં જ આગેડતા હતા, એટલે મને તથા ચૂસુફને બોલાવી તેમણે જનતાના મહાન ઉપદેશક છુદ્દદેવ જેવો બાહ્ય આડંબર બતાવીને પોતાના બાપજીને આરંભ કર્યો:-

“ચૂસુફ અને ચંપા, તમો બંને હજી નાદાન છો અને આ દુનિયાની ખટપટોને બાણી નથી, તેથી જ તમોએ આવી નાદાની કરી છે અને મારી કંપનીમાંથી દૂર થયાં છો. છતાં છોસ્કછોસ્ક અમ્ય પણ માવતર કમાવતર ન થાય, એ નિયમને અનુસરી તમોને તમારા અપરાધની ક્ષમા આપવા અને આપણા વચ્ચે પડેલા મતભેદને ટાળી સમાધાન કરવામાટે જ હું ખાસ અત્યારે ચાલી ચલાવીને અહીં આવ્યો છું. ચંપા પાસે મેં જે કાંઈ અયોગ્ય માગણી કરી હતી, તે માત્ર તેના પ્રેમની પરીક્ષા લેવામાટે જ હતી, તેમાં મારો જરા પણ આંતરિક દુષ્ટ ભાવ નહોતો અને તેની સાબિતી તરીકે આજથી હું એને મારી ધર્મેયુત્રી તરીકે બોલાવું છું. ચંપા! ચૂસુફમાં તમારો આવો અવિચળ પ્રેમ હોવાથી હું તમને અંતઃકરણપૂર્વક ધન્યવાદ આપું છું. મારી કંપનીમાં પ્રથમ આવી તમે નાટકનો વ્યવસાય શીખ્યાં અને નામ મેળવ્યું, તેમ જ ચૂસુફે પણ કંપનીની સારી આબરૂ વધારી છે, તો તમારા જેવાં ઉત્તમ માણસો મારી નોકરીમાંથી દૂર થાય, એમાં મારી આબરૂ નથી અને તમે ધરધર બટકો, એમાં તમારી પણ આબરૂ નથી. જુનું તે સુનું, એ કહેવત જગત્પ્રસિદ્ધ હોવાથી એક સ્થળે કરીને રહેવામાં જ વધારે પ્રતિષ્ઠા છે. આશા છે કે, તમે આજના ખેલમાં પાક કરી આજની પેઠે જ ગાડું ગળડાવશો. હવે હું તમને કાંઈ પણ કહેવાનો નથી. ચંપા! હવે તમારા ખાડા પણ કપારો નહિ અને ભોજન પણ શેઠખાતામાંથી જ આવશે. આ તો મેં તમને તાલી બેસાં હતાં, પણ ધારો કે, એકવાર સાચી તકરાર થઈ હોય, તો પણ સાચે પડેલાં વાસણ પણ એક બીજા સાથે અપડાય છે, એમ ધારીને દરજીબર કરવા સ્વભાવ રાખવો ભોધ્યો. શેઠના એકવારના અપરાધને મહત્વ આપી તેની સેકડો મેહરબાનીઓને બૂલી જવી, એ તો મૂર્તિમતી કલ્પતા જ કહેવાય. બોલો, હવે તમારો શો વિચાર છે?”

ચૂસુફે કાંઈ પણ ઉત્તર આપવાને બદલે કાંઈક અર્થસૂચક દૃષ્ટિથી મારી સ્હાણું

જેવું. હું તેના આશયને સમજી ગઈ અને શેઠજીને સંબોધીને કહેવા લાગી કે:-
“મારા મુરખી શેઠજી! મને પ્રથમ પોતાની નાટકમંડળીમાં રાખી આ ધંધો
શીખવાનો ચાન્સ આપવામટે હું આપનો આભાર માનું છું. પણ પોતાનો લાભ તથા
સ્વાર્થનો વિચાર બધાને હોયજે, એ વાત તો આપના જેવા અનુભવી પુરુષથી
અભણી નહિ જ હોય. જો તમારો અમો બંનેને પાછાં પોતાની નોકરીમાં રાખવાનો
વિચાર હોય, તો અત્યારે અમને જે પગાર આપવામાં આવે છે, તેમાં પચીસ
પચીસનું પ્રમેશન આપો અને તે ઉપરાંત દર વર્ષે બંનેને સાથે એક બેનિફિટ
નાઈટ આપવાનું કબજા કરો. વળી હવેથી અમો આપની કંપનીના રસોડામાંનું
ભોજન જમીનું પણ નહિ અને કંપનીના કૉમ્પાઉડમાં રહીશું પણ નહિ; એટલે
દરેકને પંદર રૂપીઆ ભત્તાના અને સાત સાત રૂપીઆ ઘરખાડાના તમારે
ભૂંડા આપવા પડશે, આ બધી શર્તોવાળું નવું એગ્રીમેન્ટ થવું જોઈએ અને તેમાં
આગળના એગ્રીમેન્ટને રદબાતલ ગણવાનો ઉલ્લેખ હોવો જોઈએ. જો આવી
વ્યવસ્થા કરી આપવાનો આપનો વિચાર હોય, તો અમો તમારી નોકરી નિમક-
હલાલી અને ફિલોજનનથી પોતાની કંપની જાણીને કરીશું; નહિ તો તમને નોકર
ઘણાં મજરી અને અમને શેઠ ઘણા મળી રહેશે. કોડનું કોઈ વગર અટકી પડવાનું નથી.

“જસા ન માગે જમકો, ચે માંગનકી ટેક;

• તેરે માંગન ખ્હોત તો, મેરે ભૂપ અનેક!”

અમારા ચાલાક શેઠ આડું અવળું સમજાવી હથેલીમાં ચાંદ બતાવી આ
નવા એગ્રીમેન્ટના વિચારથી અમને ચળાવવાના પોતાથી બનતા બધા પ્રયત્નો
કરી જોયા અને મોઢેથી વચનો આપવામાં ચિત્કમ કરતા પણ વિશેષ ઉદારતા
બતાવી. પણ હું એક ટળીને બીજી ન થઈ, અને થૂસકે બધો બાર મારા માથા-
પર જ નાંખી દીધો, એટલે અંતે લાચારીએ શેઠજીએ સાંજે ચાર વાગ્યા સુધી
માથાકૂટ કર્યો પછી મારી ઇચ્છા પ્રમાણેનાં એગ્રીમેન્ટો કર્યાં અને તેમની બે
નકલો શેઠજીની સહી સાથેની અમે પણ લઈ લીધી. આખા દિવસના અપવાસી
શેઠ સાંજે છ વાગે નાટકશાળામાં પધાર્યા અને લલિતા મને મારા વિજયમટે
ધન્યવાદ આપવા લાગી. રાતે અમો બંને પાઠ કરવાને ચીએટરમાં ગયાં, પણ
કાલની અમારી ગેરહાજરીની અફવા ગામમાં ફેલાઈ ગયેલી હોવાથી એડિયન્સમાં
અડધોઅડધ ઘટાડો જોવામાં આવ્યો. એ દિવસે અમારા પાઠ જોઈ જનારાએ
કેલા રિપોર્ટની અસરથી વળતા દિવસના એડિયન્સની એ સ્થિતિ હતી કે,
સાડા આઠ વાગ્યા પછી નાટકશાળામાં જગ્યા ન હોવાથી ટિકિટ ઓફિસની
બારીએ તાળું વાસવું પડ્યું. ઉપરાઉપરી છેલ્લા આઠ ભેલમાં એવી જ પેદાશ
થવાથી શેઠજીનાં ખીસાં તર થઈ ગયાં અને અમારાં માન એટલાં બધાં વધી
ગયાં કે, સ્વર્ગ અમને હવે માત્ર ત્રણ આંગળના અંતરપર દેખાવા લાગ્યું!

એક અઠવાડિયા પછી કંપની જામનોને લાગી દિલ્લી જવામટે ઉપડી.
જામનોમાં કમાણી સારી થયેલી હોવાથી શેઠજીએ દિલ્લી જવામટે સ્પેશિયલ
ટ્રેન કરી હતી. તેમાં એક ફર્સ્ટક્લાસનો ડબ્બો, બે સેકન્ડક્લાસ ડબ્બો, બે થર્ડ
ક્લાસ ડબ્બો, ચાર માલગાડીઓ, એક એકવાન અને એનજન એ પ્રમાણેની
વ્યવસ્થા હતી. ફર્સ્ટક્લાસનો અડધો ડબ્બો શેઠજી અને તેમના કુટુંબમટે રાખ-

વામાં આવ્યા હતા, અને એક કમ્પાર્ટમેન્ટમાં ચૂસુક, હસિતા, હાલજી તથા મારા બેસવાની સગવડ કરવામાં આવી હતી. સેકન્ડ ક્લાસોમાં બીજી એક્ટ્રેસો, કેટલાક મોટા એક્ટરો અને માનીતા છોકરા વિરાજ્યા હતા, અને થર્ડ ક્લાસોમાં બાકીના છોકરા, સીનરીવાળા તથા રસોઈયા સ્નાહિની પધરામણી થઈ હતી. માલગારીઓમાં કપનીનો સામાન તથા એક્ટ્રેસો તેમ જ એક્ટરોની ટ્રંકો અને પથારીઓ ભરેલી હતી.

—*—*—*—

પ્રકરણ ૧૮ મું

સ્ટેશનપરનો દેખાવ

પુરાતન કાળમાં નાટકમંડળીઓનું માન કે મહત્ત્વ હતું કિંવા નહિ, એ વિષેનો વિશ્વસનીય ઇતિહાસ મારા જાણવામાં ન હોવાથી તે વિશે હું કાંઈ કહેતી નથી, પરંતુ આજકાલના જમાનામાં તો નાટકમંડળીઓને કેટલુંક મહત્ત્વ અને સન્માન ખુલ્લી રીતે અપાય છે, એ તો હું જાતી દોડીને કહી શકું છું; કારણ કે, એ મારી નજરે જોયેલી ઘટના છે. પછી તે મહત્ત્વ અને માન આંતરિક ગમે તેવાં પવિત્ર કે અપવિત્ર કારણોથી અપાતુ હોય, તે એક નહીં બીના છે; પણ એથી કાંઈ બહારના દેખાવ કે આડંબરમાં ખામી પડેલી દેખાતી નથી. એક રીતે આજની કેટલીક સારી નાટકમંડળીઓ તેવા માનને પાત્ર પશુ છે; કારણ કે, તત્તજવાન સમ્રાટ પચમ જ્યાર્જ જેવા પ્રાતઃસ્મરણીય રાજરાજેશ્વરની પધરામણી જેવા પ્રસંગે, અનેક પ્રકારનાં દુર્વ્યસનો અને અજ્ઞાનના યોગે તળિયાકાટક થયેલા કેટલાક નામ માત્રના રાજા, જગીરદાર કે સરદારો, પોતાના દેશમાંથી સેકન્ડ ક્લાસ કે ઇન્ટર મીડિયટમાં અફળાતા ઝીકાતા આવે છે અને મુંબઈના સ્ટેશનપર પોતાની મહત્તા બતાવવામાટે વાંદરા કે કંઠ્યાણના સ્ટેશનપરથી થોડાક માઈલની સુસાફરીમાટે સ્પેશિયલ ટ્રેન છોડાવે છે; તેના કરતાં તો નાટકમંડળી હજાર દરજે સારી, કે તે કાં તો સાધારણ ટ્રેનમાં જ પોતાની સુસાફરી કરે છે અને કાં તો જ્યાં સુકામ હોય ત્યાં જ્યાં જવાનું હોય ત્યાં સુધીની સળંગ સ્પેશિયલ ટ્રેન રોકાવે છે. જ્યારે પણ લખનૌ, બનારસ, અમૃતસર, દક્ષિણ હયદરાબાદ, અમદાવાદ, વડોદરા, સુરત, મુંબઈ કે કરાંચી જેવાં મોટાં શહેરોમાંથી કોઈ પણ માન પામેલી નાટકમંડળી બીજે સ્થળે જવાને ઉપડે છે, તે વળાએ ગાયકવાડ સરકાર જેવા કોઈ પ્રભુશ્રીય ભૂપાલ જતો હોય અને તેની વિદાયગિરી માટે નેટલી ધામધૂમ કરવામાં આવે, તેટલી જ બલકે કેટલીકવાર તેથી પણ વધારે બારે ધામધૂમ સ્ટેશનના પ્લેટફોર્મપર આપણા જોવામાં આવે છે. જો કોઈ રાજ્ય સાથે નાટકમંડળીની સરખામણી કરીએ, તો નાટક મંડળીના માલિકને રાજા અને તેના એક્ટરો તથા એક્ટ્રેસોને રાજ્યમાંના મોટા અમલદાર ધારી લેવાં. અર્થાત્ પ્રયાણસમયે જેવું રાજા તથા તેના અમલદારોનું સ્ટેશનપર ગૌરવ કરાય છે, તેવું જ નાટકમંડળીના માલિક તથા તેનાં એક્ટરો અને એક્ટ્રેસોનું પણ ગૌરવ થાય છે. પણ એ ગૌરવના વિધિમાં મુખ્યતઃ બાબ બેનારા કોણ હોય છે વારુ ?

પ્રથમ નાટકમંડળીના રાજસ્વપ માલિકને માન આપનારાઓને આપણે

ઓળખીશું. એમાં નાટકમંડળી સાથે પરિચય રાખવામાં એક પ્રકારનું અભિમાન માનનાર અને માનના બિશુક કેટલાક ધનવાનો, હમેશાં વગર પૈસે એકસ્ટ્રા કલાસની કુરસીઓ પર આવી વિરાજનારા, પોતાનાં કુટુંબી તેમ જ મિત્રોને પણ મફત નાટક બતાવનારા અને એકસ્ટ્રા કલાસને 'પ્રુદાબક્ષ' કલાસનું નહું સાર્થક નામ અપાવનારા બ્રીફલેસ બેરિસ્ટર, વસીલા વગરના વકીલ, કંપનીના મોદી, કંપનીના બીજો માલ આપનારા ખાતાવાળા વ્યાપારીઓ, ડૉક્ટરો અને કવચિત્ પોલીસવાળાની સંખ્યા પણ વધારે પ્રમાણમાં હોય છે. બેરિસ્ટર અને વકીલો નાટકમાં થતી મારામારી કે એક્ટરો સાથેના કેસમાં શેઠ તરફથી મફત બ્રીફ લઇને કોર્ટમાં હજા રહે છે; ત્યો એમ ધારે છે, કે અમે લાઇટમાં આવીએ છીએ અને નાટકમંડળીના માલિક જાણે છે કે, મફત નાટક બતાવવાથી કોર્ટનું કામ મફતમાં જ કાઢી લેવાય છે. મોદી અને બીજો માલ આપનારા નાટક જોવાની લાલચથી આંખોને ઉધરાણી કરતા નથી, અને તેથી માલિકના સારો નહારો વખત સચવાઇ જાય છે. ડૉક્ટરો કે વૈદ્યો કંપનીમાં બીમાર થતાં માણસોને પ્રુદાબક્ષ નાટક જોવાનાં બહલામાં પ્રુદાબક્ષ દવા આપે છે, એટલું જ નહિ, પણ વિજિટનો ચાર્જ પણ કરતા નથી. વળી નાટકના પ્રુદાબક્ષ પ્રેક્ષકોમાં છાપાવાળાના રીપોર્ટરો પણ હોય છે અને તેઓ પણ આ પ્રસંગે ગેર-હાજર હોતા નથી. તેઓ અમે છાપામાં તમારા નાટક વિરુદ્ધ અભિપ્રાય છાપીશું એવો દમ ભરાવીને, અધિપતિ અને માલિકની જાણ વગર, પ્રુદાબક્ષ ટિકિટ લઇ જાય છે, અને નાટકમંડળીના માલિકો પણ દરેક પ્રકારની વાખવાખી સાધારણમાં સાધારણ છાપામાં પણ છપાવવાની લાલચથી છાપાવાળાને મઠિ નહીં બેઠક રાખી મૂકે છે. મારી તો ખાતરી છે કે, સોએ પોણીસો ટકા રિપોર્ટરો ને અધિપતિઓને નાટક શું, લખાણ શું, અભિનય શું, હાવભાવ શું, નેપથ્ય શું, રસ શું, અલંકાર શું તથા સમય અને સ્થાનની એકતા શું છે, ઇત્યાદિનું જ્ઞાન પણ બાન હોતું નથી. વળી એ રિપોર્ટરો વગેરે છાપાના જૂનો મારા જેવી ત્રણ બહામની કીમતની નદીઓ પર નજર રાખનારા હોય છે તે તો નફામાં-પણ તેની વાત પછી! અધિકારનો દુરુપયોગ કરનાર ધણા છે, સંદુપયોગ કરવાને મઠિ હિંમત અને મનની ઈચ્છા રક્તિ જોઇએ છે. પોલીસવાળા દોઢ વાગ્યાનો નાટક બંધ કરવાનો કાયદો હોવા છતાં અઢી વાગે નાટક બંધ થાય તોપણ નાખતી કરી જાય છે, અને તે મહેનતના બહલામાં પોતાના પરિવાર તથા મિત્રમંડળ સહિત નાટક જોઇને ખુશ થાય છે. એ લોકોને અને નાટકના માલિકોને આવો કાર્યક્રમ સંબંધ હોવાથી છેલ્લે દિવસે તેઓ રેશનપર આવી નાટકના માલિકને હારતુર પહેરાવી, તેના નામની હુરેં બોલાવી, જેવી રીતે આજકાલના જેન્ટલમેનો કોઇના હબરો ઉપકારોના બંધનમાંથી માત્ર એક 'થેંક યૂ' અથવા 'આઈ થેંક યૂ વેરી હાઈલી' રાખેના ઉચ્ચાર કરી તડાળ મુક્ત થઇ જાય છે, તેવી રીતે હ મહિના કે બાર મહિના સુધી મફત નાટક જોવાના અને આહેરોફી કે સોડાયેમન હુડવાના નાટકના માલિકના ઉપકારના ભારથી સહાને મઠિ છૂટી જાય છે, અને નાટકમંડળીના ચિકમાદિત્ય માલિકો પણ એટલાથી જ સંતુષ્ઠ થાય છે, અભિમાનથી મૂલી જતા, પોતાને બૂધી જતા દેખાય છે!

એ માનપાન આપનારાનો વળી એક બીજો વર્ગ પણ છે, કે જેનો નાટક-મંડળીના માલિક સાથે સંબંધ કરી સંબંધ ન હોવા છતાં પણ ઉપર જણાવેલા લોકો પ્રમાણે કેવળ 'એક્ટ્રેસ'ને જાળવવા ખાતર જ તેના માથાપર નાટકના માલિકનો એવો સત્કાર કરવાની ખાસ ફરજ આવી પડે છે. એ વર્ગ આશકાઓનો અથવા આશકાઓનો છે. જે જે શહેરમાં નાટકમંડળીનો બે, ત્રણ, છ કે બાર આસપાસે મુકામ થાય છે, ત્યાં નાટકમાંની એક્ટ્રેસો અને મધુર કંઠવાળા ફીમેલ પાર્ટ કરતા સ્વપાળા નખરાળા છેકરાઓના કેટલાક આશકા ચોમાસાના લાલ્લ સર્પો પ્રમાણે પેદા થઈ જાય છે. જે અમુક શહેરમાં કંપની બેચાર વાર આવી ગઈ હોય તો કેટલાક જૂના આશકા હોય છે, અને વળી નવાઓના તેમાં હમેશા થાય છે. આવા આશકાઓનો ખરો સંબંધ તો પોતાનાં પ્રેમપાત્રો સાથે જ હોય છે, તોપણ માલિક તેમની સાથે મળવા ભેટવાના કામમાં અડચણ ન કરે, એટલામટિ બિચારા નાટકમાં ફેજ પૈસાની હોળી કરીને આવે છે અને માલિકને વારંવાર ભેટસોગાદો આપી સંતુષ્ટ રાખવાની ચેષ્ટા કર્યા કરે છે. જો કોઈ સારી માલિક હોય, તો તે તેમની દાજ બળવા દેતો નથી, પણ જે એવો તેવો જ હોય છે અથવા તો જે માલિક પોતે પણ એવા ફેલાનો કરનાર હોય છે, તે તો આ વ્યવસાયને એક પ્રદારની કમાણીનો મર્ગ જાણી આંખ આડા કાન કરી જાય છે, અને ગાદુ ગળાવા દે છે. જે આપણે અટકાવ કરીશું તોપણ તેઓ ચોરીફાપીયી હળશે મળશે, તો પછી આ મક્તના લાબને શામટિ ખોઈ દેવો, એ તત્વને તે સારી રીતે જાણતો હોય છે. આવા આશકાઓને પણ પોતાની પ્રેમમૂર્તિઓને 'સી ઑફ' કરવા સ્ટેશનપર આવતાં લાચારીએ માલિકને પણ માન આપવું પડે છે. એ જ પ્રમાણે ફેલ્ડે કંપનીવાળા સ્ટેશનમાસ્ટર, ટિકિટ કલેક્ટર અને લેગેજ ક્લાર્ક આદિ પણ મોઢેથી માન આપવામાં કશી કચાશ રાખતા નથી; કારણ કે મક્ત નાટક ભેવાનો ચટકો તો તેમને પણ લાગેલો જ હોય છે. કંપની ઉપડતી વખતનો આ એક સાધારણ વ્યવહાર છે, અને તે થોડા કે વધારે પ્રમાણમાં સર્વ નાટકમંડળીઓના પ્રયાણ સમયે અમલમાં મૂકાય છે. હવે હું અમારા પ્રયાણ સમયે થયેલી ધામધૂમનું વિશિષ્ટ વર્ણન કરીશ.

જે દિવસે અમારે પ્રયાણ કરવાનું હતું, તે દિવસે હાજીનોના એક અમીરે આખી કંપનીને મેહમાની આપી હતી. તે અમીર જાતનો સુસલમાન હોવા છતાં તેણે હિંદુઓના જમવાની, બ્રાહ્મણ રસોડયાને બોલાવી, જૂદી અને બહુ જ સારી વ્યવસ્થા કરાવી હતી. પારસી અને સુસલમાન એક્ટ્રેસ તથા એક્ટ્રેસોના બોજનની વ્યવસ્થા સાથે જ રાખવામાં આવી હતી. અમારા માલિકને તેણે પાંચ-સોની કીમતનો પોશાક અને પોતાની કલખ તરફથી એક સુવર્ણનો ચાંદ આપ્યો અને બીજી એક્ટ્રેસોને એક એક સારી આપી. માત્ર સૌદામિનીને સાત આઠસો સ્વપીઆનો વસ્ત્રો અને એક હજારની એક કંઠીનો વિશેષ લાભ થયો; કારણ કે, તે સૌદામિનીનો આશક હતો. સૌદામિનીએ પણ ઉદારતાથી તેના હૃદયને સંતોષ આપી અત્યાર સુધીમાં ત્રણેક હજાર તેની પાસેથી એકાગ્ર્ય હતા અને આ છેલ્લા લાજ તો 'સપ્તીમેંટરી' હતો. ત્યાંથી જમી ખાઈ અમે બધાં સહિ પાંચ વાગે સ્ટેશનપર આવી લાગ્યાં, તો ત્યાં અમને આવકાર આપવાને લગભગ ત્રણસો

માણસ તૈયાર હતો. તેમણે અમને તાળીઓના ધ્વનિથી વધાવી લીધાં. અમારી સ્પેશિયલ ટ્રેન તૈયાર હતી, પણ તે સાડા છ વાગે ઉપડવાની હતી એટલે સર્વ ઍક્ટરો અને ઍક્ટ્રેસો પોતપોતાના આશકાઓ સાથે અને શેઠજી પોતાના વખાણનારાઓ સાથે વાતચીત કરવામાં અને મળવા ભેટવાના કામમાં મશગુલ થઈ ગયાં. આશકાઓએ પોતાની માથુકોને ભેટા વગેરે આપી અને દિલ્લીમાં આવી મળવાનાં વચનો પણ આપ્યાં. અડધા કલાક પછી બધાંની ટ્રેનમાં પધરામણી થઈ અને પ્રથમ શેઠજીના ગળામાં ફૂલોના મોઢા મોઢા હાર અને હાથમાં મળરા એટલા બધા પ્રમાણમાં આવી પડ્યા કે, તેમના કમ્પાર્ટમેન્ટમાં ફૂલોનો મોઢો ઢગલોજ થઈ ગયો. ઍક્ટરો અને ઍક્ટ્રેસોની પણ એવી હાલત હતી. કોઈ અભાગિયાનું ગળું જ હાર વિના ખાલી અને હાથ મળરા વિનાનો રહ્યો હોય ! માત્ર બિચારા સીનરીવાળા, પડદા ખેંચનાર અને લાઇટ વાળા વગેરે મલ્ટર વર્ગનો ભાવ પૂછનાર કોઈ નહોતું. છતાં તેમના મોઢે પણ આનંદનો એક વિષય તો હતો જ અને તે એ કે, તેઓ સર્વની નિન્દા કરીને પોતાના અદેખાઇથી ઇજ્જતા દેહતેને શાંત કરતા હતા. તેઓ પણ રાત દિવસ નાટકમાં વસનારા હોવાથી દરેકના છિદ્રને થોડા કે વધારે પ્રમાણમાં જલજતા હોય તો તે સ્વાભાવિક જ છે. એટલે તેઓ ફૂલાણી આવી અને ફૂલાણે તેવો, આ ફૂલાણીનો આશક અને આ ફૂલાણી ઉપરાંતો આશકો, ઇલાદિ ટીકાઓ કરે, એ પણ માનવસ્વભાવને જોતાં સ્વાભાવિક જ હતું.

મેં પ્રથમથી જ કોઈની સાથે આશકાઈને વધારે સંબંધ ન રાખેલો હોવાથી અને મારી ગજીના ‘મિનજી રંડી’માં થતી હોવાથી માત્ર મારા આશકોની સંખ્યા વધારે ન હોતી, અને લલિતા તો આશક વગરની જ હતી. વધારે નહોતા કહેવાતું કીરણ એ કે, પોતાની કમ્પામાં ન ફૂલેલો છતાં શાશ્વતાનંદ સંન્યાસી પોતાની પ્રતિષ્ઠાના વિચારને ખીંટીએ મૂકી, અમારા પ્રયાણ સમયે મારી ઝાંખી કરીને સ્વર્ગમાં જવાની આશાથી સ્ટેશનપર આવ્યા હતા અને પુષ્પમાળા તથા પુષ્પગુચ્છ સાથે બીજી કેટલીક ભેટ સોગાદ પણ લાવ્યા હતા ! મારા કમ્પાર્ટમેન્ટ આગળ લોકોની વધારે બીડ ન હોવાથી તેમને મારી સાથે વાતચીત કરવાનો પણ સારો પ્રસંગ મળ્યો. પ્રથમ તો તેણે આવીને મારા ગળામાં પુષ્પમાળા પહેરાવી અને હાથમાં ગુચ્છ આપીને કહ્યું:—“મિસ અંપા ! તમે આખા લખનૌને દીવાતું બનાવીને જાઓ છો ! એ લા લખનવીઓના મનમાં લાંબા વખત સુધી સાર્થક કરશે ! હું આરા રાખું છું કે, આ નાટકમંડળી પાછી જોલી-જોલી આ રંગીલા લખનૌ નગરમાં આવે અને તમારા પાર્ટ જોવાનો લખનવીઓને અલભ્ય પ્રસંગ પાછો સત્વર પ્રાપ્ત થાય ! હું પણ થોડા વખતમાં સત્વ વૈદિક ધર્મના ઉપદેશમંડિ દિલ્લી તરફ આવવાનો છું, એટલે ત્યાં તમારી મુલાકાત લઇશ ! આપણે પાછાં મળીએ ત્યાં સુધીના સ્મરણમંડિ આ એક નજીવી ભેટ હું તમને આપું છું, તે કમ્પલ કરીને સેવકને આભારી કરોજ.” એમ કહીને તેમણે માણિક્યબદિત સુવર્ણની એક પહોંચી મારા હાથમાં આપી અને તેને આશ્ચર્ય ચપ્પો તથા ઉપકાર સાથે મેં સ્વીકારી લીધી (દિલ્લીમાં જવા પછી કીમત અંકાવતાં એ પહોંચીની માન્યતેની કીમત અંકાઇ હતી). એ ઉપરાંત તેના

કશારો થતાં એક માણસ કૂટેનો એક કરંડીયો અને મીઠાઈ વગેરે કેટલીક ખાવાની ચીજો મને આપી ગયો. શેઠજીના કેટલાક મિત્રોએ તો સ્પેશિયલ ટ્રેનના એન્જન અને હપ્પાઓને પણ ફૂલપાનથી શુગારી દીધા અને અંતે ટાઇમ થઈ જવાથી મિત્રો, વખાણનારા, ખુશામદિયા અને આશીર્વાદોના હર્ષનાદ તથા ‘હુર્રે’ના પોકારો વચ્ચે અમારી સ્પેશિયલ પ્રથમ ધીમે ધીમે ચાલી અને પછીથી આલને વધારી લખનૌના સ્ટેશનપરથી અદૃશ્ય થઈ ગઈ. ટ્રેન ચાલી કે તરત જ લાલજી-ભાઈ-લલિતાના લાલ તો જરાક તળીયત સારી ન હોવાથી અને હમેશાં કૈવવાની વધારે ટેવ હોવાથી ઉપરના ‘અર્થ’ પર લાંબા થઈ ગયા અને થોડી વારમાં જ કુંભકર્ણના અવતારના રૂપમાં ફેરવાઈ ગયા. બાકી કમ્પાર્ટમેન્ટમાં હું, યૂસુફ અને લલિતા ત્રણ જણ જંગતોં રહ્યાં.

“કંપનીમાં રહેવાની શર્ત રદ બાતલ થયેલી હોવાથી આપણે દિલ્લીમાં ઉતારો ક્યાં કરીશું?” યૂસુફે વાતનું મંગળાચરણ કર્યું.

“જ્યાંસુધી બહાર જગ્યા વગેરે લેવાનો મંદોબસ્ત ન થાય, ત્યાંસુધી ચાર છ દિવસ કંપનીમાં રહેવાનું અને કંપનીના રસોડે ખાવાનું સારી રાકાય તેમ છે. એ વિશે શેઠજીથી કરો. પણ વાંધો લઈ રાકાય તેમ નથી અમયાં ગભરાઓ છો શા માટે?” લલિતાએ કહ્યું.

“મારો તો એ જ વિચાર છે કે, કંપનીના કમ્પાઉન્ડમાં તો મને તેમ થાય, તો પણ ન જ રહેવું. કંપનીમાં રહેવા કરતાં તો કોઈ ધર્મશાળામાં રહેવું જ વધારે સારું છે; કારણ કે, આપણા શેઠજી વિલક્ષણ સ્વભાવના છે; નહિ તો કોઈવાર ઠેરી નથ, તો સામાન મેલીને જ નાસવું પડે. ઘણાકોને એમ કરતું પડ્યું છે, એટલે ચેતીને આલવામાં જ સાર છે.” યૂસુફે પુનઃ પોતાનો વિચાર દર્શાવ્યો.

“દિલ્લી આવવા તો લો. અભ્યારથી જ આટલી બધી ચિંતા શા મુદ્દે કરવા માંડી છે? મરી ગયેલાને જગ્યા મળે છે, તો જીવતાને દિલ્લી જેવા શહેરમાં બે ચાર દિવસ રહેવા માટેની જગ્યા નહિ મળે? આપણી હરમતબ્બન ત્યાં છે, તો પછી ધર્મશાળા, મુસાફિરખાનું કે નાટકકંપનીની જગ્યામાં શી અગત્ય છે? હવે પછીના જે સ્ટેશનપર આપણી સ્પેશિયલ પાણી કે કોયલા લેવાને ઘોબરો, ત્યાંથી હરમતબ્બનને તાર કરી દઈશું, તો બિચારી ગાડી લઈને સ્ટેશનપર સામી લેવા પણ આવશે; અને તેના ઘરમાં રહેવાનું આપણને સારું ફાવશે.” મેં મારા વિચાર પ્રમાણે બંધી ચિતાનું નિકકન કાઢી નાખ્યું.

“પણ અંપા બહેન! હરમતબ્બનના તમને વધારે પરિચય નથી અને પાણી દિલ્લી શહેર છે, માટે જે કાંઈ કરો તે જોઈ વિચારીને કરજો. બહે હરમતબ્બન, બહી, ભાળી અને સારી ઘેરી હોય, છતાં નીતિ એ છે કે, કોઈ પણ વ્યક્તિમાં તેની કરોડી ક્યાં વિના કદાપિ પૂરેપૂરો વિશ્વાસ મૂકવો નહિ. ચેતીને આલવામાં જ સલામતી સમાયકી છે. દિલ્લીના ઠગ અને દિલ્લીની ઠગવિદ્યા આખી દુનિયામાં પ્રખ્યાત છે, એટલે કોઈ અજણી ઘેરી અને તે પણ વળી એક તવાચંદના ઘરમાં જઈને રહેવા કરતાં બિચાર દિવસ આપણી કંપનીના ઉતારામાં કાઢવા અને થોડી ઘણી અડચણ ભોગવી લેવી, એ જ મારા વિચાર પ્રમાણે વધારે સારું અને નિર્ભયતા બરેલું છે. પછી તો જેવા તમો બહેનો વિચાર” લલિતાએ પોતાના નિત્યના નિયમ અને સ્વભાવ પ્રમાણે થોડું સૂચના આપી દીધી.

“બહેન! તમારી આ સુચના ખાસ માનવા અને માથે ચઢાવવા લાયક છે. ઠીક છે; હવે હું એવી રીતે વર્તીશ કે એથી દુનિયાનો અનુભવ પણ મળે અને કશી હાનિ પણ ન થાય. જે કાંઈ પાંચ પૈસાનું જોખમ મારી પાસે છે, તેને તમે જ સંભાળજે; હું અને યુસુફ માત્ર ત્રણ કપડાં અને સાધારણ પાંચ પચાસનાં ઘરેણાં સાથે હરમતબલનને ત્યાં જઈશું અને જોઈશું કે દિલ્લીની વખણાયેલી તવાચક્ષેના ઘરની આંતરિક સ્થિતિ કેવા પ્રકારની છે, તેમના પર નાણાંનો વર્ષાદ ક્યાંથી પવે છે અને તે તેમના કયા અદ્વિતીય ગુણના કારણથી વર્ષાવવામાં આવે છે. એકાદ વાર તમને પણ હું ત્યાં બોલાવીશ અને કાંઈ જાણુવા જેવું હશે તો જણાવીને જે સલાહ લેવાની હશે તે લઈશ. મને લાગે છે કે, આવી રીતે વર્તવાથી કાંઈ પણ નુકસાન થવાનો સંભવ નથી.” મેં મારી ધારણા પ્રમાણે નિર્ભયતાને માર્ગ દર્શાવ્યા.

“મને પણ એમાં કાંઈ ધાસ્તી કે શંકા રાખવા જેવું દેખાતું નથી.” યુસુફે મારા મતને અનુમોદન આપ્યું.

“આમ કરવાથી એક પ્રકારની નિર્ભયતા મળશે ખરી, એમાં તો શંકા નથી જ; એટલે કે અમુક અંશે બચતી ન્યૂનતા યશે; પણ એથી કાંઈ સર્વ પ્રકારની બીતિઓનો લોપ થવાનો નથી. માત્ર ધન એ જ સર્વ બચાવું કારણ નથી. કિંતુ સ્ત્રીનું ચૌવન અને બુદ્ધિચાતુર્ય કેટલીક વાર ધન કરતાં પણ અધિક બચવું કારણ થઈ પડે છે અને કવચિત્ તે સ્ત્રીના જીવનનો પણ નાશ કરાવી નાખે છે. આ વાત કાઢવાનું કારણ એ જ કે, આજકાલ હિંદુસ્તાનમાં વળી એક નવીન આપત્તિનો આરંભ થયો છે. પ્લેગ અને દુષ્કાળ આદિથી જેવી રીતે હજારો-લાખો જીવોનો નાશ થયો છે અને થાય છે, તેવી જ રીતે આ નવીન આપત્તિ તરુણી અને લાવણ્યમયી લલનાઓના શિરપર જ ઉતરી આવેલી દેખાય છે. બહેન! તમે વર્તમાનપત્રો વાંચતાં નથી, એટલે દુનિયામાં અત્યારે શીશી કરામતો ચાલી રહી છે અને માનવ-પ્રાણી કેવા કેવા પ્રપંચોનો પ્રસાર કરે છે, એની તમને જરા પણ ખબર નથી.....”

લલિતા આગળ બોલતી હતી, એટલામાં અધીરતાથી મેં વચ્ચે જ પૂછ્યું:- “એવી તે શી આપત્તિ છે કે જે કેવળ તરુણ અને લાવણ્યમયી લલનાઓના શિરપર જ ઉતરી આવી છે? શું ધન કે ચૌવનોપભોગની લાલસા ધરાવનારા લુટારા અને કામાતુર પુરુષોના હાથે તરુણ અને સુંદર સ્ત્રીઓનાં ખૂન થાય છે કે પ્લેગના જેવા કાંઈ રોગ તેમને સ્વર્ગ કે નરકના પ્રદેશમાં સદાને માટે ખેંચી લેતો છે?”

“ખુબઈના ‘ગુજરાતી’ છાપાખાનામાં છપાયેલી ‘જનાનખાનાની બીબીઓ’ નામની નવલકથા તો તમે વાંચેલી જ છે. તેમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે જેમ બોસ્કરસ નદીમાંથી રોજ વીસથી પચીસ વર્ષના વચના તરુણ, દહપુષ્પ અને સુંદર પુરુષોની જ લાશે! મળી આવતી હતી, તે પ્રમાણે છેલ્લા દોઢ વર્ષથી કેલકત્તા, મદ્રાસ, દિલ્લી, કોચી, અને ખુબઈ જેવા સ્થળોમાંથી કેટલીક વાર તરુણ અને સુંદર અખળાઓ અચાનક અદૃશ્ય થાય છે અને અદૃપ વચની બાળાઓ હરાઈ જાય છે; છતાં ખુબી તો એ કે, તે અખળાઓ અને બાળાઓના લાગતાવળગતાઓ તથા પોલિસના તેમને શોધવાના જીવ સટોસટના પ્રયત્નો નિષ્ફળ થાય છે, અને તેમનો કશો પણ ખતો મળી શકતો નથી. એ યુવતીઓ અને બાળાઓને કોણ હરી જાય

છે અને ક્યાં લઈ જવામાં આવે છે, એની પણ હજી પોલિસને કશી ખાતરી મળી શકી નથી. કેટલાક લોકોની માત્ર એવી કલ્પના છે કે, એ યુવતી તથા બાળાઓને કોઈ દૂરના દેશમાં વેશ્યાના ધંધામાટે લઈ જવામાં આવે છે, અને ત્યાં તેમને એવા નપતામાં રાખે છે કે, કોઈને પણ તેમનો કશો પત્તો મળી શકતો નથી. કેટલાકો વળી એમ પણ કહે છે કે, યૂરોપીઓનાં સંસ્થાનોમાં ગીર-મીઠથી હિંદમાંથી જે ફૂલીઓને લઈ જવામાં આવે છે; તેમની સાથે પરણાવવામટિ એ અબળાઓને ત્યાં લઈ જવામાં આવે છે; અને કેટલાકો કહે છે કે, મધ્ય એશિયામાં લઈ જઈને તેમને ગુલામ તરીકે વેચવામાં આવે છે, અને ચોથા કહે છે કે, જે ન્યાતોમાં કન્યાની અછત હોય છે, તે ન્યાતોના વાંદાઓને તે વેચવામાં આવે છે.” લલિતાએ આપત્તિનું વિવેચન કરી સંભળાવ્યું.

“પણ ધારે કે કોઈની એવી વેશ્યાવૃત્તિ કરવાની ઈચ્છા ન હોય અને તે પોલિસને ખબર આવે, તો શું તેનો છૂટકો ન થઈ શકે? સંસ્થાનોમાંથી સરકારને ફરિયાદ કરી ગીરમીઠમાંથી છૂટીને પાછી આવી ન શકે? આજકાલના સુધરેલા કાળમાં અને સુધરેલાં રાજ્યોમાં આવા અત્યાચાર થઈ શકતા હોય, એ ખરેખર ન માની શકાય તેવી વાત છે.” એ મારી શંકા દર્શાવી.

“વિલિયમ વિલ્મરફેર્સ જેવા ઉદારચિત્ત અંગ્રેજોની સહાયતા હોય તો જ પાછો અવાય; નહિ તો ગડબડ કરવા જતાં હમણાં ડચોનાં સંસ્થાન પુતુશમોમાં હબશીઓના જેવા હાલ થાય છે તેવા જ હાલ થાય! તમારી શંકા સત્ય છે—આજકાલના જમાનામાં આવી વાતોમાં એકદમ કોઈનો પણ વિશ્વાસ ન બંધાય, એ સ્વાભાવિક છે; છતાં પણ આશ્ચર્ય છે કે, આવા અત્યાચારો આજકાલ પણ ખનતા સંભળાય છે. કેટલાકો કહે છે કે જગત્ સુધર્યું છે, પણ મારું તો એવું માનવું છે કે, મનુષ્યની વૃત્તિ જેવી બે હજાર વર્ષપર હતી તેવી તે આજે પણ છે. આ આપત્તિને હિંદુસ્તાનમાં તો હમણાં આરંભ થયો છે, પણ યૂરોપના સર્વ દેશોમાં અને અમેરિકા જેવા સુધારણાના શિખરે પહોંચેલા દેશોમાં તો જંગલી લોકોની માફક આ સ્ત્રીહરણનો એક સાધારણ વ્યવસાય થઈ પડ્યો છે, અને એ વ્યવસાયથી હજારો શરીર બદમાશોને બહોળલાલીથી નિર્વાહ મળ્યાં કરે છે. કહે છે કે, એ બદમાશોના હાથમાં સપડાયલી કોઈ અબળા જે તેમની ઈચ્છા પ્રમાણે વર્તવાની ના પાડે છે અને પોલિસ પાસે જવાની કે બૂમબરાડા મારવાની ચેષ્ટા કરે છે, તો પોતાની સલામતીમટિ, કોઈ પણ પ્રકારની દયા બતાવ્યા વગર અતિશય નિર્દયતાથી તેને મારીને ત્યાંની ત્યાં જ ફાંટી દેવામાં આવે છે, અને તેથી અત્યાચારની વાર્તાઓ પ્રકાશમાં આવી શકતી નથી. જગત્ સુધરેલું કહેવાય છે, પણ સ્ત્રીઓના સંબંધમાં તો જગત્ જોરું હતું તેવું ને તેવું જ છે. કાળ ધણે જ બચેકર હોવાથી સંભળીને પગલું ભરવામાં જ લાભ છે. તું હજી જવાન છે અને દુનિયાને આરંભ તે હજી હમણાં જ કર્યો છે. એ એવા એવા દાખલાઓ સાંભળ્યા છે અને વાંચ્યા છે કે યૂરોપમાંના આ દેશમાં એ સ્ત્રીહરણ કરનાર બદમાશોની જ વહ દીકરી તથા બહેનાદિનાં હરણ થયાં છે. એ ખારો ખોદનાર જ ખાડામાં પડ્યા છે, છતાં આ ચુડેલના વાંસારૂપ જગત્માં એ વ્યવહાર અટક્યો નથી અને એને કોઈ અટકાવી શકનાર પણ નથી. પેલી “એક કંગો ગુનાહનો સ્વીકાર” નામક

વાર્તાનો નાયક અમીરઅલી પોતાની બહેનને જ મારે છે તેના જેવું જ એ છે. આ નાટકનો ધ્યેય જ ચુડેલનો વંશો છે એમ નથી, પણ આ જગત પણ ચુડેલનો વંશો છે. માયા પોતે જ ચુડેલ જેવી છે ત્યાં બીજાની શી વાત ?” હલિતાએ શંકાનું નિરસન જરૂરું.

આ વાત સાલતી હતી તે દરમ્યાન અમારી સ્પેશિયલ ટ્રેન એક ફ્લેમ સ્ટેશનપર સિગ્નલ ન મળવાથી ઢીલી રહી. ત્યાં અમે નાસ્તા પાણીની શરૂઆત કરી, એને ત્યાર પછી એક મોટા સ્ટેશને ટ્રેન થાબતાં હરમતબ્બનને મેં મારા આવવા વિશે અને બે માણસના ઉતરવાની સગવડ કરી રાખવામાટે તાર કરી દીધો. માર્ગમાં કોઈ પણ પ્રકારની બાંધવાબંધન ઘટના ન બની અને અમે દિલ્લીમાં આવી લાગ્યાં. શેઠજીને મેં જણાવી દીધું કે;—“હું અને યુસુફ મારી એક બેન-પણીને ત્યાં જઈએ છીએ. મારે સામાન જૂદો રખાવજો. બેનજી દિવસમાં જગ્યાનો બંદોબસ્ત કરી સામાન ઉપાડી જઈશું.”

“પણ બેચાર દિવસ જે કંપનીની જગ્યામાં રહેવું હોય, તો તેમણે મને કરોઃ પણ વાંધો નથી. બહાર જઈને અમસ્તાં તકલીફમાં શામાટે પડે છે ? પછી તે જો તમારો વિચાર. હવે તમને કાંઈ વધારે આપણાથી કહી શકાય તેમ નથી.” શેઠજીએ પૂરેપૂરો વિરેક કરી બતાવ્યો.

“આ કૃપામાટે હું આપનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું. મેં તાર કરીને મારી બેનપણીને બેલાવેલી હોવાથી અત્યારે તો જઈશ, પણ જરૂર પડે તો કંપનીની જગ્યામાં પણ રહીશ.” મેં પણ ગાળ દેતાં મરે તેને ડેર ન આપવાની યુક્તિ ચલાવી.

હરમતબ્બન પોતાની બે ઘોડાની ગાડી લઈને આવી હતી અને મારી વાટ જોતી સ્ટેશનની બહાર ગાડીમાં બેઠી હતી. તેના એક નોકર પ્લેટફોર્મપર આવ્યો હતો અને હરમતબ્બનના આવવાની તેણે અમને સૂચના આપી. બધો સાથે લીધેલો સામાન હલિતાને સોંપી, પેહેરેલે કપડે અમે—હું અને યુસુફ—સ્ટેશનમાંથી બહાર નીકળ્યાં અને ગાડી પાસે આવી લાગ્યાં.

હરમતબ્બને સલામવાલેકુમ સાથે દિલ્લીની શીરીન અને ફસીહ ઉંડું જખાનમાં અમારો એટલો બધો સત્કાર કર્યો કે તેનું વર્ણન કરવાની મારી અશક્ત હોખિનીમાં લેશ માત્ર પણ શક્તિ નથી. એક તો તવાચક, બીજું બહેલી ગણેલી અને ત્રીજું દિલ્લીમાં વસનારી એટલે તેની ભાષા અને લિપ્યાકતનાં વખાણ કરવાં તે મોરનાં ઘડાને ચીતરવા જેવું જ કહી શકાય. ગાડીમાં હરમતબ્બને મને પાછળની સીટપર પોતાને પડામે બેસાડી અને યુસુફે અમારી સામેની સીટપર સ્થાન લીધું.

ગાડી સાલતી થઈ અને જેમ જેમ માર્ગ કાપવા લાગી તેમ તેમ મારા નેવામાં આવ્યું કે, આખું દિલ્લીનગર હરમતબ્બનપર એટલું બધું ફિદા હતું કે, કોઈ રાજમહારાજની સવારી વખતે લોકો જેમ રાજને નેવામંદિ આતુર હોય છે, તે પ્રમાણે તેઓ હરમતબ્બને નેવાની આતુરતા ધરાવતા હતા. અત્યારે હરમતબ્બને પોતાક પણ તેવા જ પારદર્શક અને રંગીલો ધાર્યો હતો અને તેણે તેના સૌંદર્ય સાથે મળીને વિલાસિ જોનાં નેત્રોનું વિશેષ અજળી આકર્ષણ કરવા

માંજી હું, કેટલાક ઓળખીતાઓ હરમતબ્બાને ઇશારાથી સલામ કરતા હતા અને તેના તે આંખના એવા તો બેમાલુમ ઇશારાથી જવાબ આપતી કે એ નેત્રપદ્ધતી ભાષાના આશયને તે બે બિના ત્રીજું કોઈ પણ સમજવાને સમર્થ થઈ શકે જ નહિ.

આવી રીતે નગરના લોકોના સુખદર્શનનો લાભ લેતાં અને દિલ્લીના વિલાસમિત્ર જન્મેને અમારા સુખદર્શનનો અલભ્ય લાભ આપતાં એંતે હરમતબ્બાની બધી હવેલી આગળ અમે આવી પહોંચ્યાં. ગાડી ઉભી રહી, પાછળ ઉભેલા પેડાવાળાએ તરત નીચે ઉતરીને ગાડીનો દરવાજો ઉઘાડ્યો, અમે નીચે ઉતરીને હવેલીનાં પગથિયાંપર ચઢ્યાં અને રોકાણીને ઇશારો મળતાં જ કોચમેન ગાડીને તબિલા તરફ હાઈ ગયા.

પ્રકરણ ૧૯ મું

હરમતબ્બાની હવેલી

હરમતબ્બાના ટ્રોઇંગ રૂમમાં દાખલ થતાં જ મારી ઝાંખો ત્યાંના ભપકાને જોયને એવી તો અંબઈ ગઈ કે, હું ઘડી બર આ મત્વેલોકમાં છું કે સ્વર્ગમાંના ઇન્દ્રધ્રુવનમાં છું એની પણ મારા હૃદયમાં શંકા થવા લાગી. એ ચોરડામાંની નાના પ્રકારની ફેન્સી ચીજો, ગાલીચા, છબીઓ, ફર્નીચર અને તેવી જ બીજી વસ્તુઓનું વિસ્તારથી વર્ણન આપવાની મારી ઇચ્છા નથી. જેમણે કોઈ મોટા લક્ષ્મીપુત્ર (ધનાઢય) કિંવા રાજમહારાજાઓના એવા બેઠકના ચોરડાઓ જોયા હોય (જેવા કે, વડોદરાના મહારાજાના લક્ષ્મીવિલાસ પેલેસમાંના ટ્રોઇંગરૂમ, કચ્છના રાઘોશ્રીની મોલાતમાંના સોનાથી મટેલા ફર્નીચરવાળો વિશાળ ચોરડો, નૃનાગઢના નવ્વાબનો મહેલ અને નિલમ સરકારનો સ્લીપિંગ હોલ ઇર્લીફિ) તેમણે અવશ્ય મનમાં એવી કલ્પના કરી હોવી કે, તે ચોરડાઓ કરતાં હરમતબ્બાનો બેઠકનો ચોરડો કોઈ પણ પ્રકારે શોભામાં ઉતરતો નહોતો. કદાચિત્ રાજમહારાજાના ચોરડાઓમાંની ચીજો સોનાથી અને રત્નોથી મટેલી હશે, તો અહીં ખાટાં રત્નો બહારના ચળકાટમાં સાચાં રત્નો કરતાં પણ વધી જતાં હોનાથી બહારની શોભા અને ગોઠવણીમાં તો એ ચોરડો રાજમહારાજાઓના મકાનની સજવટને પણ થોડી વારને માટે બૂલાવી હોતો હતો. મને મેરોક્કો કે રશિયન લેધરના મટેલા ક્રિમ્જવાળા એક કોચપર બેસવાનું કહી એક દાસીને હરમતબ્બાને કાંઈક ઇશારત કરી દીધી અને દાસી અદૃશ્ય થઈ ગઈ. થૂસુકે પણ એ જ કોચના બીજા ખૂણાપર બેઠો હતો. એ કોચની નરમાસ અને કુમાસ મેલી તો અવર્ણનીય હતી કે, બેસનારહી તેપરથી ઉઠવાની બાગે જ ઇચ્છા થઈ શકે. એટલું જ નહિ, પણ કદાચિત્ જાંબ પણ આવી જાય. થોડીવારમાં જ બે નોકરો એક ટિપોય લાવીને અમારા સમક્ષ રાખી ગયા અને ત્યાર પછી તરત જ બે દાસીઓ લીલા તથા સુકા મેવાના થાળ, શીરજની બનાવટની અંચૂરી શરાબ, પોર્ટુગાલનો પોર્ટવાઇન, બેચાર ભતનાં ઉંચાં શરબતો અને ચારપાંચ ભતના સુરખ્યા વગેરે ખાલ થેય પદાર્થોને ટિપોયપર ગોઠવી ગઈ. આ બધી ચીજો સ્વપાની રકેખી અને સ્વપાના ડિકેન્ટરમાં જ લાવવામાં આવી હતી. પોતાની

આજ્ઞા પ્રમાણે વસ્તુઓ આવતાં જ હરમતબન જે કુરસીપર બેઠી હતી ત્યાંથી ઉઠીને અમારી પાસે આવી અને સામી કુરસી મૂકાવીને બેઠા પછી કમ્બળની બનાવટના ચાંતીના બે ખાલામાં શીરાળને રેડી અમને કહેવા લાગી:—“આજે મારાં અહોબાળ્ય કે તમારાં જેવાં મેહરબાન મેહમાનો—તે પણ વળી આરાક માથાકૂના સત્કારનો આવો અલભ્ય પ્રસંગ મારા હાથમાં આવ્યો છે. હો! કરો બિરિમલાહ અને તન તથા મનના યાકને ઉતારો. પછી આપણે નીરાંતે હરીશું ફરીશું અને પેટ ભરીને વાતો કરીશું.”

“હરમતબન, આપણે વધારે પરિશ્રમ ન હોવા છતાં માત્ર એક ખાલા પાણીનો તમે આટલો બધો સંબંધ જાળવશો અને અમારો આટલો બધો સત્કાર કરશો, એવી મારા મનમાં લેશ માત્ર પણ આશા નહોતી. અહીં મારી ધારણાથી સર્વથા વિરુદ્ધ પ્રકાર જોઈને મારા મનમાં એમ થવા માંડ્યું છે કે, આ ઉપકારનો બદલો હું ક્યારે વાળી શકીશ? હું તમારા જેટલી પૈસાવાળી કે બીજી કોઈ કરામતવાળી નથી. આજની જમારી આ લાયકાના બારથી મારું માથું સફાને મટિ નીચું જ નમેલું નહેવાનું. ખચર—જેવી ઈશ્વરની મરજ. હું ઇચ્છું છું કે ઈશ્વર તમારા સત્કારનો બવિધ્યમાં મને યોગ મેળવી આપે અને પૂલ નહિ તો પૂલની પાંખડી એ કહેવત પ્રમાણે હું પણ તમારી સેવા કરવાને બાળ્યવતી થાઉં.” મેં એવી રીતે વિવિધશૈલ આઈબરચુકત બાવણુ કરીને શીરાળને સુખદારા ઉદરમાં પહોંચાડી દીધી: અને થૂસુકે પણ સહજ ઉપકાર માનીને તરત મારું અનુકરણ કર્યું.

“મિસ ઝંપા! આટલો બધો વિવેક બતાવવાનો અને તકલ્લુલ કરવાનો પરિશ્રમ લેવાનું કાંઈ પણ કારણ નથી. જ્યારે તમે મારો સત્કાર કર્યો હતો ત્યારે તમે મારી જહોનબાલીથી જરા પણ જાણીતાં નહોતાં, એટલે તે નિઃસ્વાર્થ સેવાનો તો આ દુનિયામાં બદલો છે જ નહિ. વળી મેહમાન કોને ત્યાં હોય છે? મેહમાનની બની શકે તેટલી ખાતરદારી કરવી એ મેજબાનની પહેલી ફરજ છે. તે દિવસની જોગબાણુને યાદ રાખી મારી સેવાને સ્વીકારવાનો આજે તમે મને માગ્યા વગર પ્રસંગ આપ્યો, એમનું હું તમારો જેટલો પણ ઉપકાર કે આબાર માનું, તેટલો જાછો જ છે. આ ગરીબખાનાને તમારા પધારવાથી જે શોભા મળી છે, તે અવર્ણનીય છે. આ ઝૂપડું તમારું જ હોવાથી તમે ગમે તેટલા વખત સુધી અહીં રહો, તો તેમનું આ ખાદિમાને કરો પણ વાંધો નથી. જે નમક રોટી મળશે તે હાજર કરીશ અને તમારી સેવામાં રાત દિવસ તત્પર રહીશ. મેહરબાની કરીને હવે વધારે વિવેક બતાવી મને શર્માવશો નહિ.” હરમતબનને પૂરેપૂરો હહેલવી વિવેક બતાવીને કહ્યું.

આ તો સાધારણ નાસ્તાનો વિધિ હતો. એ નાસ્તાને અમે બન્નેએ પૂરતો ઇન્સાફ આપ્યો પછી અને હરમતબનના હુકા તથા મોઢામાં મોઢી કીમતની ઈજ્જિયાન સિગરેટનો ધૂમાડો કર્યો પછી તે અમેને પોતાની હવેલીમાંના બીજા બાજોમાં ફરવાને અને પોતાના ઘરની બધી બાદશાહી વ્યવસ્થા બતાવવાને લઈ ગઈ. તેણે કહ્યું:—“જરા ચાલવા કરવાથી પગ પણ મેકળે થશે, વિષયાંતર થવાથી હૃદયને આનંદ પણ મળશે અને તેથી હવે પછીના ખાનાને વધારે સારો ઇન્સાફ આપી શકાશે.”

બેઠકનો ઓરડો રસ્તાપરના આગળના ભાગમાં ઉપર માળપર હતો, એટલે ત્યાંથી ઉતરી પાછળના ભાગમાં જવાને અમે નીકળ્યાં. વચ્ચે એક મોટો ચોક હતો, તેમાં એક બાન્દૂએ રસોડાની ચાર ફોટીઓ હતી, બીજી બાન્દૂએ જાનસ, નહાવાની ઓરડીઓ અને નળ વગેરેની વ્યવસ્થા હતી અને સામે ત્રીજી બાન્દૂએ મોખરાના જેવું જ એક બીજું મેટું મકાન બાંધેલું હતું. એ મકાનના નીચેના ભાગમાં બેઠક જેવો જ સર્વ પ્રકારના ઉત્તમ સામાનથી સુગરિલો એક વિશાળ ઓરડો હતો અને ઉપરના ભાગમાં વચ્ચે ચાલવાનો રસ્તો રાખી અને બાન્દૂએ સૂવાના હારબંધ ઓરડા (દરેક બાન્દૂએ છ છની હાર હોવાથી બધા મળીને બાર ઓરડા) બનાવેલા હતા. દરેક ઓરડામાં એક પલંગ, એક કોચ, કુરસી, એક ટ્રેસીંગ ટેબલ, સાદા પાણી અને ગુલાબજળથી ભરેલા ફૂલ, કાચના ઉંચા ગ્લાસ અને એવી જ બીજી ચીજો અને ભીંતપર પ્રેમના બિન્ન બિન્ન પ્રકારિને દર્શાવનારાં દેશી તથા અંગ્રેજ-યુરોપીયન-ઉત્તમ ચિત્રાકારોનાં ચિત્રો લેવામાં આવતાં હતાં. એમાંના ત્રણચાર ઓરડામાં જૂઠી જૂઠી જાતની તરણુ અને સુંદરતામાં રતિની બરાબરી કરનારી પ્રમદાઓ આકર્ષક અર્ધનગ્ન દેખાય તેવા પોશાકમાં સમ્પન્ન થઇને બેઠેલી કે સૂતેલી અમારા લેવામાં આવી અને તેમણે પણ અમારો સારી રીતે મુખસંકાર કર્યો. એ સૂવાના ઓરડાઓ બોળંગી ગયા પછી પાછળના ભાગમાં એક ઓરડો ખાસ નાના પ્રકારનાં વાદ્યયંત્રોમાટે રાખવામાં આવ્યો હતો અને તેમાં સિતાર, સારંગી, દિલરુબા, તાબિસ, ફિડલ, હાર્મોનિયન, પિયાનો, મૃદંગ, નરઘાં, ખંજરી અને એવાં જ બીજાં વાદ્યયંત્રો વિપુલ પ્રમાણમાં પડેલાં હતાં. આથી અનુમાન કરી શકાતું હતું કે, હરમતબ્બનના ધરમાં નૃત્ય ગાનના મોટામોટા જલ્સા થતા હોવા જોઇએ અને જે તરણીઓ અમારા લેવામાં આવી હતી, તેઓ ખાસ એ જ કાર્ય કરતી હોવી જોઇએ. પણ પાછળથી મારે મારા એ અનુમાનને કેટલેક અંશે ફેરવવું પડ્યું અને તેનું કારણ હું આગળ ચાલતાં જણાવીશ.

હરમતબ્બને તે વાદ્યયંત્રોવાળા ઓરડામાં તે તરણીઓને બોલાવી અને વાદ્ય-યંત્રો વગાડવાની આજ્ઞા કરી દીધી. અમે બધાં કોચપર બેસી ગયાં અને તે તરણી-ઓએ બિન્ન બિન્ન વાદ્યોને હાથમાં લઈ સ્વરો મેળવી જ્યારે વગાડવાની શરૂઆત કરી અને તેમને બ્લિ ઓરડામાં ગુંજ અમારા શ્રવણમાં આવી અથડાયો, તે વેળાએ પુસ્તકોમાં વાંચેલી ઈન્દ્રસભાની છટાને મને પ્રત્યક્ષ ભાસ થવા લાગ્યો. એ જ વેળાએ, જો આવો કોઈ એક પ્રવેશ કોઈ નાટકમાં મોહવવામાં આવ્યો હોય તો બહુ જ આકર્ષક થઇ પડે, એવો વિચાર પણ મારા મનમાં જન્મ્યો. તે તરણીઓએ તુર્કિસ્તાનના જનતાનખાનાની બેગમે તથા બાંદીઓ જેવા પોશાકો પહેરેલા હોવાથી જાણે તુર્કિસ્તાનના કોઇ પાસા કે અમીરના જનતાનખાની લોડીઓ જ દિલ્લીમાંના હરમતબ્બનના મકાનમાં આવી હોયની, એવો પણ કેટલેક અંશે ભાસ થતો હતો. એ વાદ્યયંત્ર વગાડવાની પોતાની કુશળતાને પરિચય કરાવ્યા પછી એક દિલારામ નામની યુવતીએ તુર્કી બાષામાં એક ગાયન ગાયું. તેનો કંઠ એટલો તો મધુર હતો અને ઉચ્ચારો એવા તો સ્પષ્ટ હતા કે, હું તથા યુસુફ તુર્કી બાષાનો કંઠો પણ ન જાણતાં હોવા છતાં એ ગાયન શ્રીભારતસત્ત્વ હોવું જોઇએ, એવી કલ્પના તલ્કાળ કરી શક્યાં અને મુગ્ધ બની ગયાં. તે યુવતીના હાવબાવો

ગાયનના આશયને વિશેષ વ્યક્ત કરતા હતા. હવેલી ભોવામાં અને ગાયન આદિ સાંભળવામાં લગભગ એ અઢી કલાક નેટલો. સમય વીતી ગયો અને તેટલામાં જમવાનો વખત પણ થઈ ગયો. હરમતબને ત્યાં જ જમવાનું મંગાવ્યું. અમો બધાં નીચે દરતરખાનપર બેસી ગયાં અને નાના મકારની આવેલી ખાત્ર વસ્તુઓને ન્યાય આપવાનો આરંભ કરી દીધો. ભોજનની આવી ઉત્કૃષ્ટ વ્યવસ્થા કોઈ નવાબ કે સુલ્તાનના મહાલયમાં પણ હશે કે કેમ, એની શંકા જ હતી. માંસ, મત્સ્ય, લીલોતરી અને ધાન્યનાં નાનાવિધ પકવાનો અને શાક આદિમાંથી જે ખુશખુ આવતી હતી, તેથી જ કુધાની અર્ધ શાંતિ થઈ જતી હતી, તે પછી તેમને ખાવાથી સ્વર્ગીય શાંતિનો લાભ મળે, એમાં તો પૂછવું જ થું? જે યુવતીઓએ થોડા વખત પહેલાં અમને પોતાના વાજવાદન અને સંગીતવડે રીઝવ્યાં હતાં, તેઓ જ હવે અમારી જમવા વખતની સરખામી રોકાઈ ગઈ હતી. એમાંની જે બાળાઓ યૂરોપિયન, એક સ્પેનિશ અને એક રશિયન હતી, એ બેઠને મને કાંઈક આશ્ચર્ય થયું; પણ એને બ્રુદ પાછળથી મારા બાલુવામાં આવતાં એ એક સાધારણ ઘટના હોવાથી મારું તે આશ્ચર્ય સર્વથા ચાલ્યું ગયું.

આખો દિવસ અમે હરમતબનની હવેલીમાં નાના મકારના આનંદવિનોદ, વાર્તાલાપ અને વિલાસોપભોગમાં વીતાવ્યો. દિવસ ક્યાં ચાલ્યો ગયો અને રાત ક્યારે પડી, એનું પણ મને કે યુસુફને ખાતર જ નહિ. રાતના જમવાના પદાર્થો તો વળી એવા તેજનાવાળા હતા કે જમ્યા પછી એક જાતનો નરો ચઢવા માંડ્યો, અને જાણે ઉચ્ચ મકારની મદિરાનું યથેચ્છ પાન કર્યું હોય તેવો ભાસ થયો. એ ખાત્ર પદાર્થોમાં બદામ, પિસ્તાં, આરોળી, જયફળ, એલચી, અંબર, કસ્તૂરી અને કેસર જેવી વસ્તુઓનો મુક્ત હસ્તે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. હું તો વિચારમાં જ પડી ગઈ કે, આવો રાજા જેવો ખર્ચ રાખીને બેઠી છે તે હરમતબનની કોણ જાણે કેટલીયે પેઢારા હશે, અને હવે પણ તેમ જ. તુલ્યગાયનની આવક ઉપરાંત બીજી એક જાતની તેને એટલી બધી આવક હતી કે જેની કલ્પના કોઈના પણ મસ્તિષ્કમાં તત્કાળ આવી શકે જ નહિ. એ બધો ભેદ કેટલાક લાંબા વખત પછી મારા બાલુવામાં આવ્યો.

રાત્રિનું પૌષ્ટિક અને માદક ભોજન લીધા પછી વધારે વાર બોલવા કે બેસવાની અમારી ઇચ્છાનો લેપ થયો, અને નિદ્રાધીન થવાની અમને મુજબ વાંચના થવા લાગી. આહાર અને વ્યવહારમાં લગ્ન ન રાખવી અને પોતાની પ્રહિતને મમે તે રીતે જાળવવી, એ મારો પરમ સિદ્ધાંત હોવાથી મેં તરત મારી મેજબાનને જણાવ્યું:— “હરમતબન ! બાજની આપની મેહમાનદારીથી તબીયત એવી તો ખુશતર થઈ ગઈ છે કે, હવે વધારે વાર જાગરણ ન કરવાની જ મનોવૃત્તિ થાય છે. અમને હવે સૂવા-ઝાટની વ્યવસ્થા કરી આપો તો મોટા ઉપકાર. એક તો મુસાફરીનો થાક હતો અને આજે દિવસના એક કલાકનો પણ આરામ લીધો નથી, એટલે રાતે સૂઈ જઈએ તો સવારમાં પાછી તાજબી આવે; નહિ તો આવતી કાલે મને તો અવસ્થા તાજ આવી જવાનો.”

“તાવ આવે તમારાં હુસ્મનેને. ગબરાઓ છે શામટે ? સૂવાની બધી વ્યવસ્થા મેં બપોરથી કરી રાખી છે. વાજવંતોવાળા બોરડામાં જે પલંગ સુદુ સૂચ્યા સાથે

તેયાર છે, ત્યાં જઈને પોદી જાએ; અને જો ઉપરના ઓરડામાં સૂવાનો વિચાર હોય તો ત્યાં પણ પલંગ અને બીજી જરૂરી ચીજો હાજર છે. એક બાંદીને આખી રાત ખાસ તમારી હાજરીમાં રહેવાની આજ્ઞા મેં આપી છે, છતાં બીજી બાંદી જોઈએ તો આપું. તે પગ દાખશે, પંખાવતી વાયુ ઢાળશે, અને બીજું જે કામ પડશે તે કરી આપશે. અડધી રાતે જાગીને બૂમ કરશે, તો પણ તરત જવાબ મળશે. અહીં તમને કોઈ પણ બાબતની અડચણ ભોગવવી પડે તેમ નથી. જાએ; ખુદા હાફિઝ; ખુશીથી સૂઈ જાઓ. સવારમાં ઈન્શાઅલ્લા પાછાં જાણીશું.” હરમતજને આધીનતા દર્શાવી.

વાલચંત્રોવાળા ઓરડામાં જ સૂવાનું અમે વધારે પસંદ કર્યું. તે ઓરડાને પાછળનો સાત પશ્ચિમાભિમુખ હોવાથી હવા પણ સારી આવતી હતી, તેમ જ રાતે કદાચિત્ ઉઠતું પડે તો પણ દાદરો ઉતરવાની અને ચઢવાની અગત્ય નહોતી. મારી એ ઇચ્છાને જાણતાં જ બાંદીને મોકલી, ત્યાં હરમતજને લાઇઠ વગેરે કરાવી, અને થોડીવારમાં જ હું મારા દિલ્દાર ચુસુફને સાથે લઈ તે રાયનમંદિરમાં જઈ પહોંચી. ત્યાંનું વર્ણન કદાચિત્ કેટલાકેને અતિશયોક્તિ જેટલું લાગશે, પણ તેમણે નિશ્ચયપૂર્વક માનવું કે, મારા કરેલા આ વર્ણનમાં અતિશયોક્તિનો એક અક્ષર માત્ર પણ નથી. પલગો સીસમના લાકડાના, સુંદર નક્ષીકામવાળા અને તેથી મોટી કીમતના હતા. તે ઉંચા હોવાથી ઉપર ચઢવા માટે મખમલની ગાદીવાળું એક સ્ટૂલ નીચે રાખવામાં આવ્યું હતું. શય્યાને શરીરને સ્પર્શ થતાં જ પ્રત્યક્ષ અનુભવ મળ્યા કે, ગાદીમાં અત્યંત મૃદુ રૂનાં બેરેલાં અને મખમલના પડવાળાં હતાં, અને તેમની ઉપરની સફેદ ચાદરો ચીનાઈ રેશમની હતી. ઓસીકાં પણ તેવાં જ હતાં, અને પગ આગળ ઓઢવાના વિલાયતી રંગ તથા કાશ્મીરની રાહ દરેક સોથી દોઢસો રૂપીઆની કીમતનાં હોવા જોઈએ, એવું તકાળ અનુમાન કરી શકાતું હતું.

અમે બંને સૂવાનાં લઘુ વસ્ત્રો પહેરી જેવાં પોતપોતાની શય્યામાં પડ્યાં કે તરત બે બાંદીઓ આવીને મોરની પાંખોના સુંદર કારીગરીના પંખાઓવડે અમેને વાલુ ઢાળવા મંડી ગઈ. આવી સુંદર હવેલી, આતું સુંદર રાયનમંદિર, આવા સુંદર પલંગ, આવી સુંદર શય્યા અને સુંદર વીજનવતી સુંદર દાસીઓ આદિને જોઈને અમે બંનેએ થોડીવારને મૃદુ પોતાને રાજ તથા રાણી ધારી લીધી હોય, તો તેમાં અસ્વાભાવિકતા કે નવીનતા જેવું કંઈ પણ નહોતું. રાજ અને રાણી રાયન વેળાએ આના કરતાં પણ અધિક શો વૈભવ ભોગવતાં હશે ? કંઈ જ નહિ.

પશ્ચિમાભિમુખ બારીઓમાંથી વાયુની સુખકારક શીતલ લહરી આવતી હોવાથી થોડીવાર પછી બંને બાંદીઓ અમારા પગ દાખવાના કાર્યમાં લાગી ગઈ. જે બાંદી મારા પગ દાખવા બેસી હતી, તેને ચરીર દાખવાની કળા એવી તો ઉત્તમતાથી અવગત હતી કે તેનું યથાર્થ વર્ણન થતું અશક્ય છે. પગ તો ધણીક બાયડીઓ અને ધરનાં છાકરાં પણ દાખે છે અને પીઠપર સુકીઓ પણ મારે છે, તે એટલે સુધી કે પોતાના બધા બળને તેઓ પોતાના ધારવા પ્રમાણે વ્યય કરી નાખે છે; છતાં એ કળાથી તેઓ અજ્ઞ હોવાથી તેમના એ પરિશ્રમથી સામા ધણીને

જેઠાએ તેવો સંતોષ મળી શકતો નથી; કેટલીકવાર તે સાચું શરીર હવેમયી જાય છે, અને યાકેલા શરીરને સુખનો સ્પર્શ થવાને બદલે પીડા ભોગવવાનો જ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. પણ આ બાંદીએ તો હાલ કરી. જેવી મખમલની શબ્દા મુદ્દુ હતી, તેવા જ તેના હાથ બળવાન અને પરિશ્રમહારક હોવા છતાં અત્યંત મુદ્દુ અને સુખકારક હતા. તેના હાથોનો પવનની લહેરી સાથે શરીરને સ્પર્શ થતાં જ નિદ્રાદેવી પોતાના સ્થાનમાંથી પ્રયાણ કરી, મારાં નેત્રોના નિકટમાં આવવા લાગી.

મારા બાગે આવેલી બાંદી તો રૂપરૂપના અવતાર જેવી જ હતી. એ બન્નેનાં નામ અનુક્રમે-બન્ને મુસલમાન જાતિની હોવાથી-અચરન અને મરીયમ હતાં. મેં જ્યારે અચરનની પ્રશંસા કરી ત્યારે તેણે પોતાની નમ્રતા-ખાકસારી-બતાવતાં કહ્યું કે:—“મારા કરતાં જેમ મરીયમ સુંદરતામાં વિશેષ છે, તેમ તે આ ચંપી કરવાની કળામાં આખા દિલ્લી શહેરમાં એક જ છે. એના હસ્તનો જ્યારે તમારા શરીરને સ્પર્શ થશે, તે વેળાએ તો અહીં જ તમોને જન્મતમાં હોવાનો ભાસ થવા માંડશે !” તેના આ ઉદ્ગારને સાંભળી મારા હૃદયમાં સ્ત્રીના સ્વાભાવિક દોષ દેખી જાયતિ યઈ. મારા શરીરમાં રોમાંચ થયો. મરીયમ સ્ત્રી છતાં તેના હસ્તનો મારા શરીરને સ્પર્શ થતાં જન્મતમાં હોવાનો ભાસ થાય ! એથી મનમાં જ હું રોકાશીલ થઈ કહેવા લાગી કે:—“મરીયમ આવી સુંદર તથા કળાનિપુણ હોવાથી મારી નિદ્રિતાવસ્થાનો લાભ લઈ ચૂસુક એના પ્રેમજનનમાં તો નહિ ફસાય ? અંજળ મનના એ નાટકવાળાનો વિશ્વાસ શો ?” આવા વિચારથી કેટલીક વાર સૂઈ તો હું જાગતી રહી, પણ અતે પૌષ્ટિક વસ્તુઓના મદ, શીતલ પવન, અને અચરનના હસ્તસ્પર્શ આદિ બહુમરેલાં સાધનોએ મને મરણુતુલ્ય ગાઠ નિદ્રામાં નાંખી દીધી.

* * * * *

રાતે લગભગ બે વાગ્યાનો વખત હશે, એ વેળાએ અચાનક પાસું બદલતાં મારી આંખ બીધી ગઈ. પ્રથમ ચૂસુકની સમિત મારી પીઠ હતી, ત્યાં હવે આંખો બરાબર સામી આવી ગઈ અને એક અનુભવ ખેલ મારા જોવામાં આવ્યો. મારી શકા ખરી ઠરી, પણ થોડાક ફેરફાર સાથે. મારી બાંદી અચરન અને ગાઠ નિદ્રામાં પડેલી જેઠ નીચે ગાલીચાપર નિદ્રાવશ થઈ ગઈ હતી, પણ મરીયમ હજી નિદ્રાવશ ચૂસુકના મસ્તક અને મુખમંડળપર હાથ ફેરવતી બેઠી હતી. તેની પીઠ મારી તરફ હોવાથી મને તે જેઠ શકતી નહોતી, પણ હું તેની એકાને બરાબર નિહાળી શકતી હતી. ચૂસુકના મનમાં વિકાર ઉદ્ભવવાને બદલે મરીયમના મનમાં વિકારનો પ્રથમ ઉદ્ભવ થયો, અને પોતાના તે વિકારને રોકી ન શકવાથી હૃદયને શાંત કરવામટિ ચૂસુકના અંદરસમાં મુખના ચુંબનનો સ્નાહ તેણે ચોરીથી લઈ લીધો.

મારી માલિકાની ચીજપર બીજી ચોરડીને તરાપ મારતી જેઠને જો કે મારા હૈયામાં તો હોળી સળગી ગઈ, પરંતુ પારકાનું ધર હોવાથી અને તેમાં પણ વળી રાત્રિનો સમય હોવાથી હોહા કરવાનું મેં બ્યાબ્યા ન ધાર્યું. કાંધની જવાબને મેં હૃદયમાં જ રામાની દીધી. ચોરનું મન સ્થિર હોતું જ નથી, એટલે ચુંબન લીધા પછી તે ચોરડી મરીયમે મારી તરફ જોયું, અને તેની ખિસકાડી જેવી આંખો તરત પામી ગઈ કે, હું જાગતી હતી. એટલે તે બીજી વાર તેની

એણે કરવાની હિમત ચલાવી રાકી નહિ, અને તરત ત્યાંથી હડીને ગમ્મંતી કરી ગઈ. તેના જવા પછી મેં નીચે ગાલીચાપર પડેલી ખચરનને જગાડીને “મને મળસકે હડીને ગરમ પાણીથી નાહવાની ટૂંક છે; મારે જ અને ગરમ પાણી તૈયાર કરી નાખ” એમ કહી બહાર વિદાય કરી ચોરડાનાં બારણાં અંદરથી મજબૂત વાસી દીધાં, અને ચૂસુફને જગાડ્યો. અત્યાર સુધી મારા મનમાં શંકા હતી કે ચૂસુફ કદાચિત્ જાગતો હશે અને આ કૃતિ તેને પોતાને ગમતી હોવાથી જ થઈ હશે, પણ તેને ગાઢ નિદ્રામાં પડેલાં જોઈને મારી તે શંકાનો લોખ થઈ ગયો. ચૂસુફ મારી દૃષ્ટિમાં સર્વથા નિર્દોષ દેખાયો.

“કેમ મને શામટિ જગાડ્યો?” ચૂસુફે જાગીને આંખો ઓળતાં સવાલ કર્યો.

“તમારા કબજામાં સોંપેલી મારી પ્રેમરૂપ થાપણુ અચાનક ન ચોરાઈ જાય એટલામટિ.” મેં જરાક માર્મિકતામાં જ ઉત્તર આપ્યું.

“એટલે?” ચૂસુફે ગભરાટમાં પડીને પોણ્યો, “આ ઘડી ઘડી તમારા મનમાં શંકાપિશાચિકાનો વાસ શા કારણથી થયો કરે છે, તે હું સમજી શકતો નથી. અહીં તો કોઈ સત્યવતી છે નહિ, કે જેથી આવી સંકાને ચિત્તમાં સ્થાન આપી શકાય!”

“અરે મારા નાદાન આશક! દુનિયામાં એવી એવી તો કરોડો સત્યવતીઓ ફરેલી છે. તમે તો ઉંઘમાં ગાફિલ થઈને પડ્યા હતા, તેવામાં એક અજબ જેવો બનાવ બની ગયો છે અને તેટલામટિ જ મારે તમને જગાડવા પડ્યા છે.” એમ કહીને મેં મારી નજરે જોયેલા બનાવનું ચર્ચા વર્ણન કરી સંભળાવ્યું. એ વર્ણન સાંભળી આશ્ચર્યમાં જ તેના મુખમાંથી એવો ઉદ્ગાર નીકળી ગયો કે:—“ખરેખર આ દુનિયામાં રૂપાળા થઈને અવતરણું, એ પણ એક અજબ ગુનાહ છે!”

“એમ જ છે, અને તેટલામટિ રૂપાળાં સ્ત્રીપુરુષ પોતાની પવિત્રતાને ભજવવાની ઘણી જ ચિંતા રાખવાની છે. પારકાના ઘરમાં આવી ઘોર નિદ્રાને આધીન થઈ, એ રૂપવાનેને ઉચિત નથી.”

“તે જ પ્રમાણે દુકા વખતની ઓળખાણવાળી ગમે તેવી પણ એક બાનરી ઔરતના ઘરમાં, મોટા વિશ્વાસથી આવી રીતે આવીને બેઠકક નિવાસ કરે, એ પણ અયોગ્ય જ કહી શકાય. હું તો તમારા કીધે જ અહીં આવ્યો છું; એટલે અહીં જે કંઈ પણ લાભ કે હાનિ થાય, તેના શ્રેય કે અશ્રેયના ઉત્તરદાતા તમે જ છો; મારો એની જોડે કરો. પણ સંબંધ નથી.” ચૂસુફે બિલકુલ ખરાં વચનો ઉચ્ચાર્યાં, અને તે વધારામાં પોણ્યો કે, “જો એક નાચીજ બાંદીએ આવી ગુસ્તાખી કરી હોય, તો બેઠેવર છે કે એ વાત તેની શેઠાણીને જણાવવી અને તેની ફરિયાદ કરાવવી.”

“મારો પણ એ જ વિચાર છે.....” હું વધારે બોલવા જતી હતી એવામાં બહાર કોઈ ધીમા સ્વરે વાતચીત કરતી એ વ્યક્તિએ ઉભેલી હોય, એવો મને ખાસ થયો અને તેથી વાતને અધૂરી મૂકી મેં બારણાં ઉધારી બહાર ડોકિયું કર્યું, પણ કોઈ મારા જોવામાં ન આવ્યું મેં બહારથી આવેલો સ્પષ્ટ સ્વર સાંભળ્યો હતો અને ત્યાં તો કોઈ નહોતું, એટલે હું વધારે અન્યથામાં પડી ગઈ, અને આમાં

અવશ્ય કાંઈ પણ ભેદ હોવો જોઈએ, એવો મારો નિશ્ચય થઈ ગયો. મેં કલ્પના કરી કે, કદાચિત્ “એક તો ભરીયમ જ અમારી કાંઈ વાત સાંભળી શકાય તો સાંભળવામટિ આવેલી હોવી જોઈએ, પણ બીજું કોણ હશે ? અચરન ?” કોણ જાણે શા કારણથી હું મારા કલ્પનાસ્વપ્ન અશ્વને વધારે દોડાવી શકી નહિ.

એ પછી મને ઉધ આવી નહિ, અને વિચારમાં જ એટલો બધો કાળ વીતી ગયો કે, અચરને આત્મને ગરમ પાણી તૈયાર હોવાની વહીં આપી ત્યારે જ મારા જાણવામાં આવ્યું કે, ઉષઃકાળ થઈ ગયો હતો અને અસ્ત્રોદયની તૈયારી હતી. આવશ્યક માત્રવિધિથી સુક્રત થઈ, સ્નાન આદિ કરીને જે વેળાએ હું અને યુસુફ પાછાં અમારા રાયનમંદિરમાં આવ્યાં, તે વેળાએ હરમતબલ પોતાના મનોહર નિરાવેશમાં ત્યાં આવી હતી, અને ભરીયમના અત્થાનક અદ્વય થઈ જવાનો આખી હવેલીમાં કોલાહલ મચી ગયો હતો. ગુસ્સાખાનામાંથી હું રાત્રિને જતાંત ચાહે પીવા વખતે હરમતબલને જાણવાનો વિચાર કરતી હતી એવામાં ભરીયમના ગુમ થવાના સંભળાયેલા સમાચારે મને અત્થાનક વિશેષ આશ્ચર્યમર્દ નાંખી દીધી. પહેલી જ રાત્રે એક સાધારણ ચાકરડી પોતાની શેઠાણીના એક મેહમાનને નિદ્રાવશ સ્થિતિમાં ચાહતી થાય અને તે જ પાછી રાતમાં ને રાતમાં જ અદ્વય થઈ જાય, એ સર્વ રહસ્યપૂર્ણ ઘટનાઓ હતીઃ છતાં તેના ગુમ થવાથી રાત્રિનો જતાંત કહેવાનું મેં યોગ્ય ન ધાર્યું. તત્કાળ ખોવાયેલી ભરીયમનો કશો પણ પત્તો મળી શક્યો નહિ.

હરમતબલને ભરીયમને શોધવાની પોલીસને સૂચના મોકલી દીધી અને ત્યાર પછી આગલા દિવસ પ્રમાણે જ તે અમારી સરભરા કરવા મંડી ગઈ. ભરીયમની એ રાત્રિની પ્રેમચિહ્ના તથા અદ્વય થવામાં એક મહાભયંકર ભેદ સમાચરો હતો, એ વાર્તા કેટલાક લાંબા કાળ પછી મારા જાણવામાં આવી.

પ્રકરણ ૨૦ મું

શ્વેતાંગ શીલર

અમે એવી રીતે હરમતબલની હવેલીમાં મેહમાન તરીકે ત્રણ દિવસ વીતાવ્યા. હરમતબલને અમારી ખાતરદારી કરવામાં કશી પણ ખામી આવવા દીધી નહિ. ચોથો દિવસે બપોરનું ખાનું લીધા પછી પાન ખાઈ, હુકાની નળીને મોઢામાં સ્થાન આપ્યા પછી મેં ધીમેથી જણાવ્યુંઃ—“બાલુ હરમતબલ ! તમે અમારી એક વખતની સુલાકાતમાં જ જે આવી ખાતરદારી કરી છે, એ એહસાનનો બદલો અમ્મરા જેવાં ગરીબ માણસોથી કદાપિ વાળી શકાય તેમ નથી. કાચદો એવો છે કે, ‘એક દિવસ મેહમાન, બીજો દિવસ મર્દ’ ત્રીજો દિવસ રહે તેની અક્ષલ ગઈ,’ આને અમેને અહીં આવ્યાને ચોથો દિવસ થઈ ગયો છે તો હવે કૃપા કરીને અમને અમારા સ્થાને જવાની રજા આપશો, એવી હું આશા રાખું છું. અમે અહીં ભૂલી જઈ્યા લઈને જ રહેવાનાં છીએ, એટલે પછી વળી એક બીજાને ત્યાં આવીશું, જઈશું અને આપણો સંબંધ વધતો જ રહેશે.”

“મિત્ર મૃપા ! ‘ત્રીજો દિવસ રહે તેની અક્ષલ ગઈ’ એ કાચદો સાધારણ મેહમાનો મઢિનો હશે, પણ હું તો તમને મારાં એક બહેન કરતાં પણ વધારે

માનું હું, એટલે એ કાયદા પ્રમાણે વર્તવાની અહીં કરી પણ અગત્ય નથી. આ ધર મારું નહિ, પણ તમારું જ છે. તમારી નાટક કંપની જેટલા દિવસ દિલ્લીમાં રહેવાની હોય તેટલા દિવસ અહીં જ રહો, તો મને કરી પણ અડચણ થવાની નથી. આ મોટી હવેલીમાં જગ્યાની કાંઈ ખેડ નથી અને રસ્તામાં ચાળીસ માણસની રસોઈ થાય છે, એટલે તમે એ માણસ કાંઈ વધારે થવાનાં નથી. હું તો કરી જુદાં રાખતી જ નથી. તમે જુદાં રાખતાં હો તો તમારી ઇચ્છા. અટિલી સગવડો તૈયાર હોવા છતાં વિના કારણ જુદું મકાન રાખવું અને નવું વસાવવાની અનેક તકલીફો વેડવી, એ બધો ખટપટીપ શામાટે ? સાથે વસીશું તો એક બીજાના સ્વભાવને વધારે સારી રીતે જાણી શકીશું અને આપણો પરસ્પર પ્રેમ પણ વધારે દૃઢ થતો જશે. એ તો તમે સાંભળ્યું જ હશે કે, 'સોનું જેઠાએ કરી અને માણસ જેઠાએ વસી;' તમારે ક્યાં વર્ષ બે વર્ષ રહેવું છે ? ચાર મહિના અહીં ગાળી નાખવા એમાં તે શું ? હું દિલ્લીમાં વસ્તી હોઉં અને તમે જુદું મકાન બાંડે રાખી રહો, એ સારું દેખાય ખરું કે ? એમ થાય તો પછી આજખાણ શા કામની ?" હરમતજને અતિશય આગ્રહ કર્યો.

"મારાં મેહરબાન ! આપની આ ઉદારતા અને સહકારમટે હું અંતઃકરજીથી આપનો આભાર માનું છું. છતાં મારી એવી ઇચ્છા છે કે, પોતાના જુદા મકાનમાં રહી શકાય અને કોઈને વધારે તકલીફ ન અપાય તો વધારે સારું એ તો આપ જાણો જ છે કે, અહીં કોઈની સાથે મારો વધારે પરિચય નથી, એટલે જુદું ધર માંડીશું તોપણ કેટલીકે ચીજ વસ્તુ કે માણસ વગેરેની મદદ તો અમારે આપની પાસેથી લેવી જ પડશે, અને મારી ધારણા પ્રમાણે આપને તેટલા પરિશ્રમ આપવો જ બસ છે મીઠા ઝાડનાં મૂળિયાં ઉખેડી કાઢવાં ન જોઈએ, એ જ જગતની નીતિ છે. આપણે હમેશાં એક બીજા સાથે મળતાં રહીએ, એવો જ આપનો નિશ્ચય હોય. તો આટલામાં આપના પડારમાં જ આપ કોઈ સારી જગ્યા બાંડે લઈ આપો, એટલે અમે ત્યાં જ રહીશું. બાકી એથી વિશેષ આપની ઉદારતા તથા બલાહનો ખેટા લાભ લેવાની અમારી ઇચ્છા નથી. કૃપા કરીને હવે અધિક આગ્રહ ન કરશો." મેં એક વિશિષ્ટ ઉદ્દેશથી હરમતજની હવેલીમાં રહેવાની અનિચ્છા દર્શાવી.

દુનિયાની તજજ્ઞાકાર હરમતજન મારી મનોબાવનાને જાણી ગઇ અને તેથી વિશેષ આગ્રહ ન કરતાં મારી ઇચ્છાને અનુકૂળ થઈ કહેવા લાગી:—"ચિંતા નહિ; તમારું મન કોઈ રીતે દુઃખાય તેમ વર્તવાની મારી પણ ઇચ્છા નથી. હજી આપણે લાંબા વખતનો સહવાસ થયો નથી, તેથી તમારા મનમાં આવી બિજાતા વસે તો તે સ્વાભાવિક છે. હું અહીં પાસે જ આજે કોઈ સારી જગ્યા બાંડે રાખી સૂવા બેસવાનો સામાન અને વાસણકસણ વગેરે મોકલી બધી યોગ્ય વ્યવસ્થા કરાવું છું. તમે ખુશીથી જુદાં રહેજો; રાંધવા અને બીજા કામ માટે મારી એક બાંદી તથા નોકરને પણ હું મોકલીશ. આશા છે કે, આ ગરીબ નાટીજની આટલી સેવાનો તો અવશ્ય તમે બન્ને સ્વીકાર કરશો જ."

"એ માટે અમને કરો. પણ વધી નથી. ડીક ત્યારે આવતી કાલ સુધીમાં આ બંદોબસ્ત થઇ જાય તો વધારે સારું; પરમ દિવસથી તો નાટકની શરૂઆત થશે અને અમારે નોકરીપર ચઢવું પડશે." મેં જણાવ્યું.

“આવતી કાલે સવારમાં જ તમે પોતાના મકાનમાં નિવાસ કરી શકશો. આ બાબતની હવે તમારે કશી પણ ફિકર રાખવી નહિ. એની જવાબદારી હવે મારા માથાપર આવી.” હરમતભાઈને આશ્વાસન આપ્યું.

હલિતાને ચાર દિવસથી મળાયું નહોતું, એટલે યૂસુફને સાથે લઈને હું કંપનીને ઉતારે હલિતાને મળવામાટે હરમતભાઈની ગાડીમાં બેસીને રવાના થઈ ગઈ.

હલિતાએ પણ નાટકશાળા (માંડવા) ની પાસે જ-લગભગ પાંચસો કદમની હદમાં એક સારી જગ્યા પોતામાટે બાંહે રાખી લીધી હતી, અને તે બીજા દિવસે ત્યાં રહેવામાટે જવાની હતી. તેને મળીને અને સ્ટેશન તરફથી ફરીને હું અને યૂસુફ પાછાં આવ્યાં, એટલે તરત જ હરમતભાઈને કહ્યું-“જગ્યાનો બંદોબસ્ત થઈ ગયો છે, બાકું મહિનાનું સાત રૂપિયા છે અને જગ્યા ધણી જ સારી છે.”

મેં ફરી એક વાર તેની મેહરબાની માટે ઉપકાર માન્યો અને આગળની જેઠે જ રાત ત્યાં વીતાડી. સવારમાં ચાહે નાસ્તો લીધા પછી હરમતભાઈ અને બન્નેને લઈને અમારી નવી જગ્યામાં લઈ જવામાટે નીકળી.

એ મકાન હરમતભાઈની હવેલીના પાછળના ભાગમાં આવેલું હતું અને તેના પાછલા દરવાજાની બરાબર સામે જ અમારા મકાનનો આગળનો દરવાજો પડતો હતો. ત્યાં જઈ ત્યાંની વ્યવસ્થા જોતાં અમે તો દંગ જ થઈ ગયાં. મકાનમાં નીચેના ભાગમાં બે મોટા ઓરડાં અને ઉપર બે સહજ નાના ઓરડા અને એક અગાસી એમ પાંચ ભાગ હતા. પાછળના ભાગમાં સારું આંગણું અને તેમાં ન્હાવાની ઓરડી, રાંધણિયું તથા નળરૂ વગેરેની વ્યવસ્થા હતી. ઉપરના ઓરડામાં બે પલંગ, બે કોચ, એક ગોળ ટેબલ, ચાર કુરસીઓ, કેટલીક તસ્વીરો, એક હંગિંગ લેમ્પ અને ટેબલ લેમ્પ, ફર્શ પર તુર્કિસ્તાનની બનાવટનો કામતી ગાલીચો તથા થૂકદાની વગેરે વસ્તુઓ એવી તો કળાથી ગોઠવવામાં આવી હતી કે, ત્યાં અમારો નજી કેટલાંક વર્ષોના વાસ હોય, તેવા જ રંગ જણાતો હતો. નીચેના ઓરડામાં પલંગ વિના લગભગ એવા જ બીજો કાઠ હતો. નીચે બે આરામ કુરસીઓ વધારે હતી. રસોડામાં રાંધવામાટેનાં બધાં વાસણો, કપ સોસરસ અને દાણો મસાલો સુઝાં તૈયાર હતાં, અને એક બાંઈ તથા એક નોકર અમારી નોકરીમાટે પણ હાજર હતાં. કંપનીના ઉતારેથી જ અમારો થોડો ઘણો સામાન આવ્યો, તેને છાડવાની કે દિલ્લીમાંથી નવો સામાન ખરીદવાની અમને અગત્ય રહી નહિ. માત્ર ખાનપાનની વસ્તુઓના પૈસા અમે હરમતભાઈની ધણી આતાકાની છતાં આગ્રહ કરીને ચૂકવી આપ્યા અને એક માસનું બાકું પણ આપી દીધું. એ પળથી જ અમે ત્યાં નિવાસ કર્યો અને બાર વાગે ભોજન પણ ત્યાં જ લીધું. અમારા રસોડામાં બનેલી વસ્તુઓ ઉપરાંત હરમતભાઈને ત્યાંથી પણ કેટલીક સારી સારી ખાદ્ય વસ્તુઓ આવી હતી, એટલે હરમતભાઈના દસ્તરખાનપર ખાધેલી સ્વાદિષ્ટ રસોઈની અમને કાંઈ વધારે ખાંડ દેખાઈ નહિ. હરમતભાઈને શીરાજ વાંધન તથા પોટુગાલના પોર્ટ વાંધનની પણ બે ત્રણ ખાટલી એટ તરીકે મોકલી હતી, એટલે તેનો સ્વાદ પણ અમે ચાખ્યો.

દિલ્લીમાં અમારી કંપનીનાં નાટકોની શરૂઆત થઈ ગઈ અને આઠપંદર દિવસમાં તો હજારો પ્રમાણે જ મારું તથા યૂસુફનું નામ પણ ગામગપાટાના

એક મુખ્ય વિષયરૂપ થઈ પડ્યું. માત્ર અમો બન્ને એક્ટ્રેસ અને એક્ટર તરીકે જ વખણાતાં હતાં, એટલું જ નહિ, પણ ‘કાજ સાહબ દુબલે ક્યો, તો કહે સારે શહરકા અહેશા’ એવા સ્વભાવના કેટલાક નાટકના બહુ જ શૌકીન અને નાટક-માંની ખાનગી બાબતોની ખબર મેળવી તે પોતાના મિત્રોને જણાવી તેમાં અભિ-માન માનનારા લોકોએ યૂસુફ સાથેના મારા પ્રેમની પણ ખબર મેળવી હતી, અને તેથી તે વિષે પણ દિલ્લીના બજારોમાં ચર્ચા ચાલી રહી હતી. એથી લોકોને શો લાભ હશે એ તો પરમાત્મા જાણે, પણ એ જનસ્વભાવનો અમને તો એટલો લાભ મળ્યો કે, કોઈ પણ પ્રકારના પ્રયત્ન વિના અમે સારી રીતે પ્રકાશમાં આવી ગયાં.

પુરાતન દિલ્લી નગરના અનેક ઇતિહાસ પ્રકટ થયેલા છે, તેમ જ ‘પુરાતન દિલ્લી’* વિષે એ જ નામનું એક સચિત્ર પુસ્તક ‘અજરાતી’ મિન્ટીંગ પ્રેસે પ્રકટ કરી પોતાનાં કદરદાન આહુકોને તત્તજવાન સમ્રાટ અને સમ્રાજીના ભારત વર્ષમાંના આગમનના સ્મારક તરીકે બક્ષીશ આપ્યું છે, એટલે દિલ્લીનું પુનર્વર્ણન કરી વાંચકોને આકારણું કંટાળે. આપવાની મારી ઇચ્છા નથી. ટૂંકમાં એટલું જ જણાવું જ પૂરું થશે કે, એ ‘પુરાતન દિલ્લી’ ને મારા લેખિકા તરીકે રાખીને દિલ્લી-માંના જે જે જોવા જોગ પુરાતન સ્થળો અને જાની ઇમારતો છે, તે સર્વ જોધને મેં મારી આતુરતાને વૃક્ષ કરી અને પુરાતન તથા નવીન દિલ્લીનો કેટલો તફાવત થઈ ગયો છે, તે જાણી લીધો.

હાજનો પ્રમાણે જ દિલ્લીની પ્રજા પણ ફગીલી અને શૌકીન હોવાથી નાટક કંપનીની કોથળીમાં ક્લદારનું પૂરતા પ્રમાણમાં આગમન થતું હતું, અને તેથી અમારા શેઠજીનું મોઢ જ્યારે જુઓ ત્યારે હસતું જ દેખાતું હોય તો તે સર્વથા સ્વાભાવિક જ હતું. દિલ્લીમાં આવ્યા પછીનો આસરે એક મહિના એટલે, કાજ એવી રીતે કોઈ પણ જાતના ખાસ ધ્યાન આપવાલાયક બનાવ વિના શાંતિ તથા સમાધાનમાં પસાર થઈ ગયો. એ દરમ્યાન પાંચ છ વાર હું લલિતાને ત્યાં ગઈ હતી ચાર પાંચવાર લલિતા મારે ત્યાં આવી હતી, અને લલિતાને હરમતબ્બન સાથે પણ સાધારણ પરિચય થઈ ગયો હતો એટલે તે જ્યારે મારે ઘેર આવતી ત્યારે હરમતબ્બનને પણ મુલાકાતનો લાભ આપતી હતી. હરમતબ્બન તેની ખાતિ-રદારીમાં પણ કાંઈ ખામી રાખતી નહોતી. જાહેરમાં તો એવી રીતે હરમતબ્બનની ઉદારતા બાદશાહની બેગમ જેવી હતી, પણ ‘માંહેલા શુજ મહાદેવજી જાણે,’ એ કહેવત પ્રમાણે તેનામાં જે આંતરિક સ્વાર્થપરાયણતા સમાયલી હતી, તે ઉપર અમારા જણવામાં તો આવી, પણ તે ઘણી જ મોડી.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે લગભગ એક માસ એટલો કાલાવધિ થઈ ગયા પછી જેનો મારી બાવિ સ્થિતિ સાથે ગાઢ સંબંધ સંધાયેલો છે, તે બનાવ બન્યો. દિલ્લીમાં એ વખતે એક બીજી નાટકમંડળી પણ પોતાની જવણી નાખીને પરેલી હતી. એક દિવસે અમારો જેલ બંધ હતો અને તે નાટકમંડળીનો એલ હતો, એટલે અમારા શેઠ પોતાની કંપનીનાં બધાં માણસોને તે નાટકમંડળીનું નાટક

* પુરાતન દિલ્લી-૩૦ સુદર મિત્રો સાથે દિલ્હીનું વર્ણન-કિમત રૂ. ૧-૦-૦. મળવાનું કેમણું ‘અજરાતી’ મિન્ટીંગ પ્રેસ, સાસુન બિલ્ડીંગ્સ, સર્કલ, કોલ-મુબઈ નં ૧.

ખતાવવાની વ્યવસ્થા કરી હતી. એકબીજાને ત્યાં નાટક મફત જોવા જઈ શકાય, એવો બહુધા નાટકમંડળીઓનો વ્યવસ્થા બંધુતરીકે પરસ્પર સંબંધ હોય છે. યુસુફ પણ બધાં સાથે નાટક જોવા ગયો, પણ મારી પ્રકૃતિ કંઈક અસ્વસ્થ હોવાથી વિશ્રામ લેવાના ઉદ્દેશથી મેં ઘરમાં રહેવાનું જ વધારે પસંદ કર્યું. ઘરમાં તો રહી, પણ રોજની જાગવાની ટેવ પડી ગયેલી હોવાથી ઉઘ આવી નહિ અને તેથી મેં હરમતબલનને ત્યાં જઈને વખત વીતાડવાનો નિશ્ચય કર્યો. હરમતબલન પણ રાતે એક વાગ્યા પછી જ સૂનારી હતી. હરમતબલનની હવેલીનો પાછલો દરવાજો ઉઘડાવી કોઈ પણ ભતના અટકાવ વગર હું તેના ડ્રોઇંગરૂમમાં પહોંચી ગઈ, પણ ત્યાં એકલી હરમતબલનને બદલે, રાતના સાડા અગિયાર વાગ્યાનો શુમાર હોવા છતાં બે માણસોને બેઠેલાં જોયાં. એક હરમતબલન અને બીજો એક પુરુષ. તે પુરુષ તેના ગૌર વર્ણુ તથા પોશાકથી શુદ્ધ અંગેજી કિંવા યુરોપીયન દેખાતો હતો. તેણે આખો કાળી બનાતનો સૂટ શરીરપર ધારણ કર્યો હતો, અને તેની નાઇટ-કેપ પાસેના ટેબલપર તથા વૉલિંગ સ્ટીક ટેબલની પાસે ટેબલના આધારે પડી હતી. મેં ડ્રોઇંગરૂમના દરવાજામાં પગ મૂક્યો, તે વેળાએ તે હરમતબલનની સાથે કોઈ અગત્યની વાતચીતમાં રોકાયેલો હતો, પણ મને જોતાં જ તેઓ બોલતાં અટકી ગયાં અને હરમતબલને અભયબીથી પૂછ્યું: “કેમ મિસ ચંપા ! અત્યારે અહીં રાતે કાંઈ બૂલાં પડ્યાં ?”

“આજે યુસુફ નાટકમાં ગયો છે, હું એકલી જ ઘરમાં હતી અને ઉઘ ન આવી એટલે કહ્યું કે ચાલો જરા હરમતબલન બહેન પાસે બેસીશું, એટલે વખત વીતી જશે. આપનું કાંઈ ખાનગી જેવું હોય તો મારે આપના તે કાર્યમાં વિશ્વરૂપ થવાની અગત્ય નથી; હું તેવા કોઈ અગત્યના કાર્યમાં આવેલી નથી.”

“નારે, અમારે એવું ખાનગી જેવું તે શું હોય ? આ સાહેબ એક અંગેજી વ્યાપારી કંપનીના આખા હિંદુસ્તાનના એજન્ટ છે, ઉર્દૂ બાષાના સારા જાણનાર અને કદરહાન હોવા સાથે હિંદુસ્તાની સંગીતશાસ્ત્રના ધણા જ સમજદાર તથા વખાણનાર છે. એમના હાથે કરોડોનો વહીવટ થાય છે, છતાં નિરબિમાની હોવાથી આ બાંદીને ગાયન સાંભળવાના હેતુથી ધણીકવાર પોતાની મુલાકાતનો લાભ આપે છે અને બે ગજલો સાંભળી સેંકડો રૂપીઆની નવાજીશ કરી નેત્ર છે. આપણા લોકો અંગેજી નાટકોને વખાણે છે. ત્યારે આ સત્યમિત્ર અંગેજી ગૃહસ્થ આપણાં હિંદુસ્તાની નાટકોને જ વધારે સારાં ને પ્રશંસાપાત્ર માને છે. એમની સાથે તમારો પરિચય કશાવર્તાં મને ધણા જ આનંદ થાય છે.” હરમતબલને શુદ્ધ ઉર્દૂ બાષામાં ચલાવ્યું.

“આવા એક ગૃહસ્થ અને તે પણ વળી એક અંગેજી નોબલમેન સાથે આમ પરિચય કરાવવામાટે હું આપનો આભાર માનું છું.” મેં પણ ઉર્દૂમાં જ કહ્યું. અહીં મારે જણાવવું જોઈએ કે, યુસુફ તથા હરમતબલન વગેરે શુબરોત્તી ન બંધુનાર વ્યક્તિઓ સાથે મારા સંબાધણોનો વ્યવહાર ઉર્દૂમાં જ ચાલતો હતો.

હવે હરમતબલને તે ગોરાને સંબોધીને કહ્યું:—“આલીનનાબ, શીલર સાહેબ ! ગયા અઠવાડિયામાં તમે નાટક જોઈ આવ્યા અને જે એક્ટ્રેસની હદથી વધારે તારીફ કરવા હતા, તે એક્ટ્રેસ આ પોતે જ. એમનું ખરું નામ મીસ ચંપા છે, પણ એક્ટ્રેસ તરીકે મિસ મેનકાના નામથી ઓળખાય છે.”

“ઓહ-‘ખૂનેનાહક’માં મેહરમાનુ એટલે કે, ઓફિસિયનો પાર્ટ કરનાર એક્ટ્રેસ આ આ પોતે જ! હિન્દુસ્તાનની આવી એક સારી એક્ટ્રેસ સાથે મુલાકાત કરાવવામાટે હું પણ આપનો દિયોજનથી આભાર માનું છું.” એમ કહીને તેણે મારી તરફ પોતાનો હાથ લંબાવ્યો અને અંગ્રેજી એટીકેટ પ્રમાણે ઇન્ટ્રોડક્શનના પ્રથમ ચિહ્નસ્વરૂપ હસ્તધૂનન (શેકહેન્ડ) કર્યું.

એ યુરોપીયન બચ્ચો ખુબસૂરત, દેખાવડો, કદાવર અને એવા તો ધાટીલા ચરીરનો હતો કે, તેને જોતાં જ કોઈ પણ ચંચળ હૃદયની અપજાના હૃદયમાં વિકારની નત્યુતિ થઈ જાય. તેની ઉમ્મર પણ ત્રીસબત્રીસથી વધારે દેખાતી નહોતી. તેની દૃષ્ટિમાં એક પ્રકારના એવા પ્રકાશ કિંવા તેજનો નિવાસ હતો કે, જેને કદાચિત્ મેસ્મેરિઝમનો પાવર પણ કહી શકાય. ન્યારથી તેણે પોતાની દૃષ્ટિને મારા મુખમંડળમાં રિયર કરી ત્યારથી મારી દૃષ્ટિ પણ તેના મુખમંડળના અવલોકનમાં લીન થઈ ગઈ, અને હું તેને જોતી જ બેસી રહી. જો કે મારા હૃદયમાં તેના વિષે એક પ્રકારનો અભાવ ઉત્પન્ન થવા લાગ્યો હતો, છતાં મારી આંખોને હું બીજી તરફ ફેરવી શકતી નહોતી. જેને ‘અફેય આકર્ષણ’ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે, તે એ જ હોયું બેઘબ, એવા મારા નિશ્ચય થઈ ગયા.

મારી પ્રસંસા કરતો શીલર હરમતજનને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યો:—“મારા વ્યવસાયના કારણથી હિન્દુસ્તાનમાંનાં લગભગ બધાં મોટાં શહેરોમાં રહેવાનો મને વારંવાર મસખ પડેલો હોવાથી અને નાટક જોવાનો મને વધારે શીક હોવાથી મુંબઈ, કલકત્તા, મદ્રાસ, દિલ્લી, લખનૌ, લાહોર, અમૃતસર, કરાંચી અને સુરત, અમદાવાદ આદિ શહેરોમાં મેં અનેક નાટકમંડળીઓનાં અનેક એક્ટ્રેસિસનાં સ્ટેજપરનાં કામો જોયાં છે. અમારા વિલાયત પ્રમાણે બંગાળમાં એક્ટ્રેસિસની સખ્યા વધારે છે અને મુંબઈમાં તેથી ઓછી છે. ગુજરાતની કેટલીક નાટકમંડળીઓમાં તો સ્ત્રીના પાર્ટ પુરુષો બજવી ખતાવે છે. અર્થાત્ અત્યાર સુધીમાં જેટલી એક્ટ્રેસિસ મારા જોવામાં આવી છે, તે સર્વમાં મુંબઈની મિસ ગૌહરને હું સર્વોત્કૃષ્ટ માનું છું. અને તેની પછી આ મિસ ચંપાને બીજો નંબરે વખાણું છું. આશા રાખું છું કે, થોડા વખતમાં એ પણ મિસ ગૌહરની બરાબરી કરવાને બાબરશાળી થશે.” એ પછી તે મારી તરફ મોઢું ફેરવીને બોલ્યો:—“મિસ ચંપા! તમારા નાટકમાં જે એક વળી વધારે અન્યબી ઉપજવનારી અને વખાણવા જેવી બીના મારા જોવામાં આવી તે એ કે, અમારા યુરોપીયનો કંપના પણ ન કરી શકે, તેટલા પ્રમાણમાં તમારે ત્યાં ઘણીકવાર કેટલાક ચાલાક ખેલાડીઓ મઠે હોવા છતાં ઓના પાઠ ઘણી જ દક્ષતાથી બજવી ખતાવે છે. મુંબઈની પારસી નાટકમંડળીમાં ‘જહરી સાંપ’ નાટકમાં ખુશીદની ભૂમિકા બજવનાર અને તમારે ત્યાં ‘શહીદ નાજ’માં રણયાનો પાર્ટ કરનાર મઠે એનાં જીવતાં બગતાં ઉદાહરણો છે. એ ‘રણયા’નો પાર્ટ કરનાર કોણ છે વાત?”

“આ બાઈના ઘરવાળા!” હરમતજનને જવાબ આપ્યો. અને હું ચર્મીધને નીચું જોઈ ગઈ.

“ઓહ-આઈ સી! ત્યારે તો હસ્ખંડ અને વાઈફ બન્ને નાટકકળામાં ઉત્તમ છે. આણું જોઈ બાબે જ ક્યાંક જોવામાં આવે છે કે જ્યાં બન્નેનો ભાવ એક જ

વ્યવસાયમાં સમાયલો હોય અને બન્ને વળી તે વ્યવસાયમાં એકા ગણાતાં હોય. અમારા યુરોપમાં એવાં જોડાં કેટલેક સ્થળે મળી આવે છે. ત્યાં નાટકના ધંધામાં જોડાયેલાં હસ્તો અને વાર્ષિક એક કરતાં વધારે છે. મિસ એપા! હું આપને અને આપના ભાગ્યશાળી હસ્તોને મુબારકબાદી આપું છું અને આપની તરફથી આહું છું.” શીલરે ઉદ્ગાર કાઢ્યો.

“જોમારા વિષે આપના આવા સારા ભાવોને જાણી મને અતિશય સંતોષ થાય છે અને હું આપનો આભાર માનું છું. આપના જેવા કદરહોનો હોવાથી જ અમારી કદર થાય છે અને અમને સારા પગાર મળી શકે છે.” મેં રામીઠને ધીમા સ્વરથી ઉપકાર માન્યો.

આવા પ્રકારની વાતચીતમાં વખત પસાર થતાં લગભગ એક વાગવા આવ્યો. હરમતબને પોતાની બાંદીને અડધા કલાક પહેલાં કોફી તૈયાર કરવાને હુકમ કર્યો હતો, તે પ્રમાણે તે બાંદી અંગ્રેજી રીત પ્રમાણે એક થાળમાં કોફીની કિટલી, દૂધ અને ખાંડથી ભરેલાં ચીનાઈ વાસણ, ખાલી કપસોસરી અને ચમચ વગેરે લાવીને ટેબલ પર મૂકી ગઈ. અમે પોતાના હાથે કપ ભરી તેમાં જોઈએ તેટલી ખાંડ અને ઈચ્છા પ્રમાણે દૂધ મેળવી કોફી પીતાં બેઠાં હતાં, એટલામાં ચૂસુક અચાનક આવી લાગ્યો. તેના કહેવા પ્રમાણે નાટકમાં કંઠાળો આવવાથી માત્ર બે અંક જોઈને જ તે ચાલ્યો આવ્યો હતો અને ઘરમાંના નોકરે મારા હરમતબની હવેલીમાં હોવાના સમાચાર આપવાથી મારી પાસે આવ્યો હતો. હરમતબને તેને પણ કોફી લેવાનો આગ્રહ કરી કોફી પીવડાવ્યા પછી શીલર સાથે તેની ઝાળખાણ કરાવી અને થોડીવારના પરિચયમાં જ તેઓ મિત્રો પ્રમાણે વાતચીત કરવા મંડી ગયા. ચૂસુક સાથેના સંભાષણથી સંતોષ પામી શીલરે આનંદદર્શક સુદ્રાથી કહ્યું કે:-

“મિસ્ટર ચૂસુક! તમારા નાટ્યકૌશલ્ય વિષે તો મારા હૃદયમાં માન હતું જ, પણ અત્યારે તમારા વ્યક્તિત્વ વિષે પણ મારા અંતઃકરણમાં સારું પરિણામ થયું છે અને તેથી હું આજથી તમને મારા એક મિત્ર માનું છું. તમારા હિન્દુસ્તાનમાં જો કે નાટકવાળાને ઘણી જ ઉતરતી પંક્તિના અને હલકા માનવામાં આવે છે, પણ સદ્ભાગ્યે અમારા પાશ્ચાત્ય દેશમાં તેવો પ્રકાર નથી. અમારા દેશમાં તો નાટકવાળાઓને સમાજ તરફથી યોગ્ય માન અપાય છે; એટલું જ નહિ પણ કેવળ તેમના નાટ્યકૌશલ્યના ગુણથી જ તેમને હોર્ડ જેવી મોટી માનદર્શક પદવીઓ પણ અપાય છે; આટલો બધો તમારા અને અમારા દેશની પ્રજાની ગુણગ્રાહકતામાં અંતરાય રહેલો છે. અર્થાત્ નાટકવાળા સાથે દોસ્તીનો સંબંધ રાખવાથી અમે અમારા પોણશનને ઝાણું થયેલું માનતા નથી. મારી દોસ્તીથી તમને ભવિષ્યમાં સારો લાભ થશે.”

“આ નાટ્યજ ગુલામમાં એટલું બધું કીંધ પણ નથી; આપ જે ખાદિમને આટલું બધું માન આપો છો તે ફક્ત આપની લાયકી અને કદરહાની જ છે!” ચૂસુકે વિવેક દર્શાવ્યો.

એ પછી આમ તેમની થોડી ઘણી વાતો ચાલ્યા પછી ઘડિયાળમાં બેના ટકોરા થયા. શીલર સાહેબ એક હાથમાં ટોપી અને બીજા હાથમાં લાકડી ઉપાડીને જવામાં ટોચપરથી હોતો જોયા થયા અને અમે પણ બેઠાં થઈ ગયાં. તે

પોતાને રસ્તે પડ્યા અને અમે માટીબૈયર હરમતભનનની રત્ન લઈને અમારા બાડાના ઘરમાં જવાને રવાના થયાં. ઘેર આવ્યા પછી કપડાં બિતારતો યુસુફ કહેવા લાગ્યો કે:-

“આ વળી હરમતભનનની હવેલીમાં આજે નવો યૂરોપીયન પટ્ટો કેણુ ફટી નીકળ્યો? સ્વલ્પતી જેમ મારી આશક ફટી નીકળી’તી તેમ આ ક્યાંક તમારો નવો આશક ન ફટી નીકળ્યો હોય, તેની સંભાળ રાખજો. હું તો નહોતો લપસ્યો, પણ લોભરૂપ શેવાળથી લપસણી થએલી પ્રેમશિલાપરથી ક્યાંક તમારો પગ ન લપસી જાય, એની જાળવણી કરજો!”

“જો વાત લાગ્યા છે તે! આવા રૂપાળા અને ગોરાગોરા દૂધ જેવા યૂરોપીયનો તે વળી મારા જેવી કાળા હિન્દુસ્તાની સ્ત્રીપર આશક થતા હશે! હા, જો એમનામાં સ્ત્રીઓની અછત હોય, તો કદાચિત્ એમ થયું પણ સંભવે; પણ મારા સંભળવા પ્રમાણે તો એમની કેમમાં સ્ત્રીઓની એટલી બધી વિષુલ્લતા અને પુરુષોની એટલી બધી અછત છે કે એક એક પુરુષને આર આર સ્ત્રીઓ પચ્છાવવામાં આવે, તોપણ બિચારી કેટલીક તો કુંવારી જ રહી જાય. વળી એમનામાં તો સ્ત્રી સામી પૈસા લઈને આવે છે, એટલે પછી એમને આવી અખ શામટિ મારવી પડે? બજા આવા વહેમ તે વળી શા?” મેં કહ્યું.

“યૂરોપીયનો આપણા દેશની રથામાંગ બૈરીઓપર આશક નથી થતા, એવી જો તમારી ધારણા હોય, તો તે ખોટી અને તદ્દન ભૂલબરેલી ધારણા છે. યૂરોપના લોકો જ્યારથી આપણા દેશમાં પ્રથમ ધર્મગુરુ તરીકે, પછી વ્યાપારી તરીકે અને છેવટે રાજ્યકર્તા તરીકે આવવા માંડ્યા ત્યારથી આજ સુધીમાં એવા બનાવો અનેક બની ચૂક્યા છે! ધણાએ યૂરોપીયનોએ, હિન્દુસ્તાનમાં પોતાના દેશની સ્ત્રીઓ ન મળી શકવાથી, અહીંની કેટલીક વિશિષ્ટ જાતની સ્ત્રીઓ સાથે સંબંધ કર્યો છે અને એ સંયોગથી થએલી પ્રભુ પણ અલગે હિન્દુસ્તાનમાં વિજયાન છે. આવશ્યકતાને નિયમનો બાધ હોતો જ નથી. તેમ જ વળી માનવીસ્વભાવને એક એવો પણ નિયમ છે કે તે નિત્ય નવીનતાને ઇચ્છે છે. ‘ઘરફી મુરગી દાલ બરાબર’ એ કહેવત પ્રમાણે નિત્યના સહવાસથી પોતાની શ્વેતાંજ રમણીઓ તેમને કંટાળાબરેલી થઈ પડે છે અને તેથી સારા ઘાટિલા મોંડલની રથામાંગીઓ તેમની દૃષ્ટિમાં અધિક સુંદર અને આકર્ષક દેખાવા માંડે છે.

“સુક્યદી ગાલિબ સિયાહીપર હય, ઔર યે ચૂટી હય સબ કહાની;
સલોનાપન દેખે સાંવરોંકા તો હમે ગોરોંકે આય પાની.”

એ આપણા ‘લયલા’ નાટકમાંની પંક્તિઓને તમે ભૂલી તો નથી ગયાં ને? એટલામટિ જ મારા મનમાં બચ ઉત્પન્ન થાય છે અને તમને વખતસર એતવણી આપવા મન લલચાય છે. મેહરબાની ક્ષીને મારો અવતાર ન બગાડ્યો!” યુસુફે પોતાના મતનું ચોખ્ખતાથી સ્પર્થન કર્યું.

તેના બોલવામાં સમાચલા સત્યનું મારા હૃદયમાં પણ અવશ્ય થોડું ધણું પરિણામ થયું અને તેથી તેને આશ્વાસન આપતી હું કહેવા લાગી:-“મારા જિજ્ઞાસુ! મારા દીને ઇમાન યુસુફ! તમારે એ બાબતની જરા પણ ફિકર રાખવી નહિ! આ શરીરમાં પ્રાણ છે ત્યાંસુધી તો આ શ્વેતા બીજની મહાબળતની તલબગાર કે માણસ પુરાગુફતાર થવાની નથી; તમારા પ્રેમપાશમાંથી ફટી બીજના પ્રેમબળ-

ળમાં ફસાઈ જવાની નથી। મારી એક માત્ર એ જ ખાહિશ છે કે, આપણે જે સંબંધ છે તે જીવતાં જીવત નહીં જાય, અને મરણપર્યંત જુદાં પડવાનો દુઃખ-દાયક પ્રસંગ આપણને પ્રાપ્ત ન થાય ! સુઆ પછીની અવસ્થાને કોઈ પણ જાણતું ન હોવાથી આગળની વાત હું કહી શકતી નથી”

“મારી પણ ખુદાતઆલાને એ જ અર્જ છે કે, તમને તે તમારા આ કોલમાં સાબિતકદમ રાખે અને આ યુસુફ તમારા પ્રેમરસનો મરણની છેલ્લી ઘટિકા પર્યંત શાંતિથી સ્વાદ ચાખે !” યુસુફે અંતઃકરણના ઉડાણમાંથી ઉદ્દગાર કાઢ્યો.

ખરેખર એ વેળાએ યુસુફની દશાપર મને દયા આવી ગઈ. યુસુફનો મારામાં એવો જ પરમસ્નેહ હતો, એમ તેના આજસુધીના વર્તનથી મારો નિશ્ચય થઈ ગયો હતો. પરંતુ એવટ સુધી યુસુફને એ જ વર્તન શુદ્ધાવસ્થામાં અવિચળ રહ્યું અને હું મારા વચનને બરાબર પાળનારી પ્રેમાકાંક્ષિણી નારી સિદ્ધ થઈ કે કેમ, એ પ્રશ્નનું યથાર્થ ઉત્તર હવે પછીના મારા જીવનચરિત્રદ્વારા મળવાનું હોવાથી અહીં જ તે રહસ્યના રફેટની અગત્ય નથી.”

* * * * *

હિલ્લીમાં પણ લાખેનો પ્રમાણે જ અમારી નાટકમંડળીએ ધણી જ સારી કમાણી કરી અને તે હિલ્લીની પ્રજામાં અતિશય પ્રસંસાને પાત્ર થઈ. હરમત-જનને ત્યાં મારું વૃધારે જવા આવવાનું અને બેસવા ઉઠવાનું થતું હોવાથી ત્યાં વારંવાર આવતા સ્વેતાંજ શીલર સાહેબ સાથેનો મારો પરિચય દિવસે દિવસે વધતો ગયો, અને તે પરિચયે સમયના જવાસાથે ગાઢ મૈત્રીના સ્વરૂપને ધારણ કરી લીધું.

પ્રકરણ ૨૨ મું

બેવકા આશક ?

હિલ્લીમાંનો અમારો સમય ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે અતિશય આનંદ અને નાના પ્રકારના વૈભવવિલાસમાં વીતવા લાગ્યો. શેકજી પણ સારી રીતે ટેકણે આવી ગયેલા હોવાથી કેટલીકવાર હું અને યુસુફ રીહર્સલમાં ન જઈએ તોય આજુબંટું જઈ હતું અને ખાડા કાપવાનો કાયદો અમારામાટે અમલમાં મૂકતો નહોતો. માત્ર અમે જાનને પ્રભાસિય પાત્રો હોવાથી નાટકમાં પાર્ટ કરવાની અમને ફરજ પડતી હતી. હરમતજનની સુખી નિંદ્રાને જોઈને ધણીકવાર નાટકની ઍક્ટ્રેસ કરતાં એવી જહોજલાલીમાં રહેવાનું મને વધારે મન થઈ આવતું ! પણ તેવી જહોજલાલીને મેળવવાના માર્ગથી હું સર્વથા અજ્ઞાન હોવાથી વારંવાર તે વિચારને નિરુપાચવશતાથી મારે મારા હૃદયમાંથી કાઢી નાખવો પડતો હતો. આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે જેમ જેમ શીલર સાથેનો મારો સમાગમ વધતો ગયો અને હરમતજનના સુખથી જેમ જેમ તેનાં વખાણુ મારા કાનમાં વધારે પ્રમાણુમાં ફડાવાં ગયાં તેમ તેમ તેના વિષે મારા સારા ભાવો બંધાતા ગયા. છતાં એટલું તો મારે જણાવવું જ જોઈએ કે, યુસુફના સૌન્દર્યમાં હું અતિશય મુગ્ધ હોવાથી અને તેની તરફનો મારો પ્રેમ નિષ્કપટ તથા નિઃસ્વાર્થ હોવાથી મેં અભાષિ કાંઈ પણ પ્રકારનું આહું ફગણું બરીને યુસુફ સાથે બેવકાઈ કરી નહોતી.

અમારી પડોશમાં એક ધનાઢય વિધવાની આલીશાન હવેલી હતી. તે વિધવા અગરવાલ વણિક જાતિની હતી અને વયમાં પચાસ એકાવન વર્ષની હોવા

છતાં ઘટિ ઠીંગણી, વાને ગોરી અને ખાંધે પીધે સુખી હોવાથી તેનું વય જોનારને પાંત્રીસ સાડત્રીસ વર્ષ કરતાં વધારે જણાતું નહોતું. અમારે તેનાં પાંડોશી થયાં એટલે તરત તેણે અમારી જોડે ઓળખાણ કરી, અમારી સાથે મૈત્રીના સંબંધ વધારવા માંડ્યો અને ધીમે ધીમે અમારો એક બીજના ધરમાં જવા આવવાનો તથા ક્લાકોના ક્લાક સાથે બેસી વાતોમાં વીતાડવાનો વ્યવહાર પણ થઈ ગયો. જો કે તે વૈષ્ણવ ધર્મે પાળતી હતી, એટલું જ નહિ, પણ મરનદવાળી હતી, છતાં અમારા જેવાં ‘સખગુલ છતું’નો હિસાબ રાખનારાં અને હિન્દુ મુસલમાનનો ભેદ ન રાખનારાં સાથે તે આટલો બધો વ્યવહાર કેમ રાખી શકતી હતી અને અમારા તરફ તેને આજુગમે કેમ નહોતો થતો, એ વિશે મારા મનમાં વારંવાર સંકેત થયા કરતી હતી. હું તો જાણે નામની હિન્દુ હતી એટલે કદાચિત્ અલાવી પણ લેવાય, પરંતુ યૂસુફ તો ખુલ્લે ખુલ્લો મુસલમાન હતો છતાં તેની સાથેના મારા સંબંધથી પણ તે બાંધને કરોયે કચવાટ થતો નહોતો, એ ખરેખર આશ્ચર્યકારક હતું. અમને તે ઘણીકવાર પોતાના ખાનગી ઓરડામાં બેસાડી, અંદરથી બારણાં વાસી, દોરપૂરી વગેરે મિષ્ટાન્ન જમાડતી અને ફાઈ કેકવાર તો પોતે પણ થોડાક અતરપર પ્રસાદ આરોગવા બેસી જતી હતી. કેકવાર તે અમારા ધરમાં આવતી અને હું આહે કે કોફીથી તેનો સત્કાર કરતી, તો તેના સ્વીકારમાં તેને વાંધો નહોતો. માત્ર પોતાની ભતિના તેમ જ પરિચયના બીજા હિંદુઓના દેખતાં તે બાંધ સાહેબ કેક એવા તેવાના પડછાયામાં આવતાં પણ અચકાતાં અને મનનો મોટો કચવાટ બતાવતાં હતાં. પોતે સાધારણ બહેલી હોવાથી કેક કેક વાર ધર્મે અને આચારવિચારની મહત્તા વિશે બીજી સ્ત્રીઓ અથવા તો પોતાનાં નોકરનોકરડીઓ આગળ નાનાં મોટાં બાણણે પણ તે આપતી. તે વિધવા હોવાથી નિરંતર શ્વેત વસ્ત્ર અને કેવળ સોનાનાં થોડાંક ઝંજીરી, સર્તીચિયાં અદ્દિ સાધારણ આભૂષણ જ ધારતી હતી; છતાં સ્વાભાવિક તેનો ઘાટ આકર્ષક હોવાથી તેટલાથી પણ તે દીપી નીકળતી. એ વિધવા બાઈ લગભગ આઠ દશ લાખની માલિક કહેવાતી હતી. તેના નોકરો વાત કરતા હતા કે, તેના સ્વર્ગવાસી ઘણીની મિલકત તો માત્ર લાખ દોઢ લાખની જ હતી, પણ તેના પિતાનું નખખોદ જવાથી અને આસપાસનો બીજો કેક વારસ ન હોવાથી પિતાની આઠ નવ લાખની દોલત પણ તે બાંધના હાથમાં આવી હતી. અમારો સંબંધ એટલો બધો વધી ગયો કે, કેકવાર હું હરિમતજીનને લ્યાં કે લલિતાને ઘેર ગએલી હોઈ અને યૂસુફ ધરમાં એકલો હોય તોપણ તે ક્લાકોના ક્લાક સુધી અમારા ધરમાં આવી તેની સાથે ગપાટા હાંકતી બેસી રહેતી, તેમ જ યૂસુફની ગેરહાજરીમાં મારી સાથે પણ એવો જ વ્યવહાર રાખતી હતી. તે યૂસુફને ભાઈ અને કેટલીકવાર ‘ભેર બન્ને’ કહીને બોલવતી હોવાથી તેમ જ વંચમાં પણ ખરેખર યૂસુફની કે મારી પોતાની માતા જેવડી જ હોવાથી મારા મનમાં અન્ય કોઈ પણ મકારનો સંશય ન આવે એ સ્વાભાવિક જ હતું. આની રીતે દિલ્લીમાં લગભગ ત્રણેક માસનો સમય વીતી ગયો. અસ્તુ.

એક દિવસ રાતે જમવાનો વખત થતાં યૂસુફને મેં જમવા બોલાવ્યો એટલે તેણે પલંગમાં પડેલો હતો. લાંથી જ જવાળ આપ્યો કે, “અત્યારે મારું માથું

બહુ જ બમે છે અને જીવ યુધાય છે; કદાચિત્ ઉલટી થાય, એવાં ચિન્હો જણાય છે, માટે હું જમીન પણ નહિ અને આને પાઠ કરવા નાટકશાળામાં પણ આવીશ નહિ. તમે જરા શેકને કહી મારા પાઠની વ્યવસ્થા કરાવી દેજો.” યુસુફના એ કથનવિષે સંચયુ લાવવાનું કાંઈ પણ કારણ ન હોવાથી હું જમીન ખાદ્ય તૈયાર થઈ અને ઠાસીઓને બે જગર પડે તો યુસુફને બરફ કે પેન્ડીલર આપવાનું કહી, મારી નોકરીપર ચાલી ગઈ. હું પાછી બે વાગે આવી તે વેળાએ યુસુફ ગ્રાહ નિદ્રામાં પડેલા હતો અને તેથી તેનું હૃદય એણે થયું હતું એ અલ્પ-માનથી આનંદ પામી, હું પણ તેની નિદ્રાનો ભંગ ન કરતાં મારા પલંગપર જઈને સૂઈ ગઈ. બે ચાર દિવસ પછી પુનઃ તે ખીમારીનું બહાનું બતાવી રાતે નોકરીપર ન આવ્યા; વળી ચાર દિવસ પછી એવો જ પ્રકાર થયો અને ત્યાર પછી જાણે એ રોગે યુસુફના શરીરમાં સદાનો જ નિવાસ કર્યો હોયતો, તેના રંગ દેખાવા લાગ્યે; અઠવાડિયામાં બે રાતની નાટકશાળામાંની તેની ગેરહાજરી તો જાણે કાયમની જ થઈ ગઈ. ખૂબી તો એ કે, દરરોજ તે હમેશની પેઠે ખાતે પીતો, ફરતો હરતો અને આનંદ કરતો હતો, તેમજ તેના શરીર કે મુખમંડળમાં પણ રોગનું કશુંજ ચિહ્ન દેખાતું નહોતું. માત્ર અચાનક રોગનો હુલ્લવ થઈ આવતો અને તે તેને ઠાઠ છેલ્લી ધડીએ નોકરીપર આવતાં અટકાવતો હતો. વધારે આશ્ચર્ય તો એ કે, બે રાતે રોગ મહારાજ પધાર્યો હોય, તે રાતે પણ મારા આવવાના વખતે તો તેનાપર નિદ્રાદેવીની પૂજા કરા હોવાની જાણે કેઈ હોશિયાર હકીમની દવા લેવાનું ઘણીકવાર કહ્યું, પણ મારા તે હપ્દેશને અનેકવાર યુસુફે એક કાનેથી સાંભળી બીજા કાનેથી બહાર કાઢી નાખ્યો.

અહીં મારે એક ખાસ વાત એ પણ જણાવવી જોઈએ કે, યુસુફ બે દિવસ નાટકમાં મારા મથમથી ઉતર સૂઈનો પાઠ હોય અને બે અઢી વાગ્યા પહેલાં મારા આવવાનો સંભવ જ ન હોય, તેવા દિવસે જ માંદો થઈને ઘરમાં પડી રહેતો હતો. સ્ત્રીઓનું મન પુરુષોના મન કરતાં વિશેષ સંકેશીલ હોય છે, એટલે અગત્ય રીતે મારા હૃદયને ધીમે ધીમે સંચયપિશાચનો સ્પર્શ થવા લાગ્યો અને તેથી જ્યારે પણ યુસુફ ઘેર રહી જતો ત્યારે તે રાતે નાટકમાંની મારી નોકરી બરાબર બજવવામાં મારું જરા પણ ચિત્ત લાગતું નહિ. તે દિવસનો પાઠ, મારું મન યુસુફ સંબંધી વિચારોમાં મગ્ન હોવાથી હમેશના કરતાં ઠંડા જતો બે કે, પ્રેક્ષકોને હું પ્રિય હોવાથી તેઓ એ શિથિલતાને વધારે બાણી ચક્રવાત નહોતા, પરંતુ કેટલાક એકઠરા અને તેમાં પણ ખાસ કરીને ચાલક લલિતા તો તરત અમકાવતી કે “કેમ આને કાંઈ ઠંડાં ઠંડાં” હું તેમના એ સવાલનો ક્યો પણ જવાબ આપતી નહોતી.

એક દિવસે બનાવ એવો બન્યો કે, યુસુફ માંદો થવાથી ઘરમાં રહ્યો અને હું મારી નોકરી સંભાળવા ગઈ. તે રાતે બજવવામાં બહારે કરાવેલા ‘શહીદનાજ’ નાટકમાં મારા સંબંધનો પાઠ ઉતર સૂઈનો હતો; પણ નાટકશાળામાં જતાં અચાનક મારા જણવામાં આવ્યું કે, સુદરદરજનો પાઠ કરનાર અમારી કંપનીનો નામીક્રિત ટ્રેનર એકર અચાનક બહુ જ માંદો થઈ જવાથી એલ બદલવા પડ્યો હતો અને ‘શહીદનાજ’ને બદલે ‘હરિમન્દ’ નાટકનું મારિયું રજવાળ પર ચઢાવવામાં આવ્યું હતું. ‘હરિમન્દ’ નાટકમાં મારા મથમ જોડના હરિમન્દ રાજાના દરબારમાં એક જ વાર આવતી અપ્સરાનો જ પાઠ હોવાથી અગત્ય

વાગ્યામાં જ હું મારી એ ડચુટીપરથી છૂટી થઈ ગઈ. ધણીકવાર આવા યોલોમાં પાંડ વહેલો ખલાસ થવા છતાં લલિતા કે બીજા કોઈ એક્ટ્રેસ સાથે રાતે જગર-રણની ટેવ પડી અએલી હોવાથી, હું ગામગણા હાંકતી બેસી રહેતી અને બધાંની ભેડે જ નાટકશાળામાંથી બહાર નીકળતી હતી; પરંતુ આજે કોણ જાણે શા કારણથી મારું મન ઉચાટબર્ધુ થઈ જતાં મેં બેલાં જ ઘેર જવાનો વિચાર કર્યો અને રોકાણને સાહેબજી કરી બાડાની ગાડી બોલાવી ઘર તરફ જવાને ચાલતી થઈ ગઈ. મલીના નાકાપર જ ગાડી થોભાવી બાડું આપીને હું ગાડીમાંથી ઉતરી પડી.

શુભ પક્ષ આવતો હોવાથી રાત અજવાળી હતી, તેમાં પણ એ શુભ-દ્વંદ્વથી કિંદા ત્રયોદશીની રાત્રી હોવાથી અને લગભગ બાર વાગવા આવેલા હોવાથી મંદ્રમાએ સર્વત્ર પોતાના પ્રકાશનો પ્રભુ વિસ્તાર કરેલો હતો. ગલીમાં મયમ જરાક સ્વરણ રેખામાં ચાલી, પછી જરાક વકરેલા સ્વીકાર્યા પછી મારું ઘર આવતું હતું એટલે ગાડીમાંથી ઉતરીને હું ધીમે પગલે ઘર તરફ ચાલી. ઘરથી થોડાક અંતરપરથી મારા ભવામાં આવ્યું કે, નીચેનાં દ્વાર તેમ જ ઉપરની બારીઓ ખુલ્લી હતી અને નીચે તથા ઉપરના બોરડામાં લંબોનો પ્રકાશ ઝગમગાટ કરતો હરમતબનની હલેલીની પાછલી ભીતપર પડતો હતો. યૂસુફની હમેશાં દીવા ખુલાવીને સૂવાની ટેવ હોવાથી તેમ જ દાસીઓ પણ દરો વાગ્યામાં ખાટલા ખાતે જમે થઈ જનારી હોવાથી ખુલ્લાં બારણાં અને દીપકના પ્રકાશને ભેઈ મારા મનમાં ધાસ્કો પડી ગયો. ‘કદાચિત્ યૂસુફ વધારે માંદો તો નહિ થયો હોય ?’ એવી કુલ્પનાનો મારા મનમાં આવિર્ભાવ થયો અને તેથી કાંઈક ગભરાક પણ થવા લાગ્યો. હું ઉતાવળ કરી ઘરનાં પગથિયાંપર ચઢી તો બારણાંમાં જ બંને બાંદીઓ ઠીઠઠાકા કરવામાં અને વાર્તાવિનોદમાં મગ્ન થયેલી મારા ભવામાં આવી. મારો વિચાર કાંઈક બદલાયો; જો યૂસુફની હાલત ખરાબ હોય, તો ઘરની ચાકરીઓનું વર્તન આવું હોય નહિ. અમાનક મને આવી ઉભેલી ભૂતાં જ તે દાસીઓનું હસતું બોલતું હવામાં ઉડી ગયું, તેમનાં મોઢાં એકદમ લેવાઈ ગયાં. અને તેમાં કાંઈક ગભરાટનાં બિન્દો પણ તલ્કાળ પ્રકટી નીકળ્યાં. ‘એ તલ્કાળ સવાલ કર્યો; ‘કેમ યૂસુફની તબીયત તો સારી છે ને ?’

“તબીયત તો સારી છે; પણ બાઈ સાહેબ ! આપ રોજ બે વાગે આવનારાં છતાં આજે બાર વાગ્યામાં ક્યાંથી અને કેમ આવી લાગ્યાં ?” એક દાસીએ જવાબ આપવાની સાથે એક સવાલ રજૂ કરી દીધો.

મને નાટકમાંથી આવ્યા પછી પણ થોડુંધણું ખાઇને સૂવાની ટેવ હોવાથી મેં કહ્યું: “હું બેલી આવું કે મોડી આવું એની સાથે તારે શા લેવાદેવા ? ચાલ, નાસ્તો લઈને જલદી ઉપર આવ.”

“બાઈ સાહેબ ! અભારે આપને ઉપર ન જાઓ અને નીચે પાછળના રૂમમાં બેસીને જ નાસ્તો કરી લ્યો તો વધારે સારું.” બીજા દાસીએ કંપતા સ્વરથી કહ્યું.

“તેનું કાંઈ કારણ ?” એ આંખો ફાટીને પૂછ્યું.

“કારણ કે કારણમાં તમારી આખી જિન્દગીનો આરામ.” મયમ દાસીએ જવાબ આપ્યો.

હું અમળ બોલવા જતી હતી એટલામાં મારી નિઃસરણીપર લાખી રહેલી દુકિને ઉપરના બગમાં એક સીનાં વસેલો ભેળાં અને તે સાથે જ હું અસૂચા

તથા કૅપના અગ્રિથી બળવા લાગી. મેં દાસીએને પૂછ્યું: “ઉપર ચૂસુક ઉપરાંત ખીજી કોણ છે ?”

“એક ઓરત !” ખીજી દાસીએ બેચરવાધથી જણાવ્યું.

“ઓરત ! કોણ ઓરત ?” મેં ખીજી સવાલ પૂછ્યો.

“આપણી પાડોસણુ ધનાઢય વિધવા જેવકુમારી;” ઉત્તર મળ્યું.

“જેવકુમારી અને અહારે અડધી રાતે અમારા રાચનમંદિરમાં શા મટે વાટ ?” મેં પૂછ્યું.

“એ તો તે જાણે,” દાસીએ એ જવાબથી પોતાને વધારે જવાબદારીમાંથી છૂટી કરી દીધી.

એ વચનોએ મારા હૃદયમાં વિશેષ ચંકા ઉપભવી. સ્ત્રીના હૃદયને સ્ત્રી સારી રીતે જાણતી હોવાથી તેના એ ઉદ્દગારમાં અવશ્ય કંઈક પણ ચઢ બાવ હોવો જોઈએ, એવી કલ્પના યાચ એ સ્વાભાવિક હતું. હવે દાસીએ સાચે વધારે વાતચીત કરવામાં સાર ન હોવાથી તેમની જોડે વધારે બાલવાતું માંડી વાળી, હું તરત સડસડાટ દાઢરપર ચઢી ગઈ. ત્યાં મેં શું જોયું ?

મેં જાણી સ્થિતિમાં ચૂસુક તથા જેવકુમારીને જોવાની આશા અથવા ધારણા રાખી હતી તેવી સ્થિતિમાં તેઓ મારા જોવામાં આવી શક્યાં નહિ. ચૂસુક પલંગમાં આંડે પડખે પડેલા હતા અને પલંગ પાસેની ઈજ્યેરમાં જેવકુમારી પડેલી હતી. વિશેષતા માત્ર એટલી જ કે, પાસેની દ્રિપોચપર એક રકાખીમાં આવળી કેટલીક મીઠી ચીજો પડેલી મારા જોવામાં આવી. ચૂસુક મંદિર હોવાથી એવી ચીજો તેનાથી ખાઈ શકાય તેમ નહોતું અને તેથી એ ચીજો પણ એ વેળાએ મારી ચંકાને વધારનારી થઈ પડી. માત્ર આસપાસના સંચોએ મારા સંશયને બળવાન બનાવનારા હતા, પણ પ્રત્યક્ષ પૂરાવો જોઈએ તેવો મળી શકેલો નહિ. છતાં હું એકાદ તો અવશ્ય જાણી શકી કે, દાળમાં કંઈ કાળું તો હતું જ; પણ મેં અચાનક આવી નીચે દાસીએ સાથે મેટ સહિ વાતચીત કરવા માંડી તે તેમના સંજોગવામાં આવેલી હોવી જોઈએ અને જેવકુમારીને નાસવાનો ખીજો માર્ગ કે ઉપાય ન હોવાથી આમ પોતાના હેખાવમાં બંનેએ તલગ ફેરફાર કરી નાખેલો હોવો જોઈએ, એવી મારી કલ્પના છે. હું નીચેથી દાઢરપર ચઢી તે વેળાએ તો ધણી જ ઉઠપી રહી હતી, પણ ઉપર આવ્યા પછી આ હેખાવ જોતાં તેમ જ ખીજી કેટલીક વિચારો આવતાં મારા નિશ્ચયમાં પરિવર્તન થઈ ગયું અને જે જેવકુમારીને મેં ખંજાણી સાડાતણુ મણુની ગાળોથી વધાવી લેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો તેને બદલે તેની સાથે રિમત તથા હાસ્યની છટાથી વાતચીતનો આરંભ કરી દીધો. મેં કહ્યું: “કોહો જેવકુમારી શોકાણી ! કંઈ અહારે આપ અમારા ઘરમાં ? અમારા એમની તબીયત જરાક ખરાબ રહે છે તે જોવા આવ્યાં છો કે શું ? જો એમ જ હોય, તો આપનો મેટિા ઉપકાર થયો. ખરું જ કહ્યું છે કે, પહેલાં સગાં પાડોશી. અહારે તલગ જરૂર પડે છે ત્યારે સગાં સંબંધી દૂર રહી જાય છે અને પાડોશી પહેલાં કામ લાગે છે. આપનાં જેવાં પાડોશી તો બધાંને મળજો.” જો કે આ ચબ્દો મેં શાંત મુદ્રા અને શાંત હૃદયથી ઉચ્ચાર્યા હતા, છતાં એમાંના ઉપ-લભાઈને અણકય વાંચકો તો સમજી શકશે જ.

“બહેન ચંપા! તમારા લોકોની નોકરીને વખત કહેડો હોવાથી આ તમારા એમને આવી અવસ્થામાં મૂકી તમરે ઘણીકવાર લાચારીએ નોકરીપર જવું પડે છે, એટલે આ એક બે વખત તમારી ગેરહાજરીમાં મારે આવવું પડ્યું છે. હું એમને આનંદ આપવાનો યત્ન કરું છું. પાકીશી હોવા ઉપરાંત આપણે એક બીજાનાં સ્નેહી બીએ એટલે આવા વખતમાં એક બીજાની સગવડ અગવડ જાણવવી એ આપણી ફરજ હોવાથી આભાર કે ઉપકાર માનવાની કશી પણ અગત્ય નથી. એ તો આજે એ માંદા છે ને કાલે હું માંદી પડું તો શું એ અને તમે મારી પાસે ન આવો અને મારી સંભાળ ન લ્યો? એ તો કાંઈ વેત નમવું હોય તો આપણે હાથ નમવું જ નેહએ.” દેવકુમારીએ ઠાવડું મોઢું રાખીને બાપણુ ચલાવ્યું.

દેવકુમારી પણ જોશનાની ખાંધેલી અને પાકી ઉસ્તાદ હતી. મારા જેવડી અને એ બાળકોની માતા તો તેની એક દીકરી હતી એટલે હું તે તેની સાથે ચાલણીમાં સરખાવતાં શી બિસાતમાં? વળી જો સ્ત્રીઓ વ્યભિચારિણી હોય છે તેમને બાલવાની, પોતાના દુર્વર્તનને છુપાવવાની અને સતીત્વના આડંબરને બતાવવાની કળા સારી રીતે અવગત હોય છે, એ એક બાણીતી વાર્તા હોવાથી એ વિશે લાંબા વિવેચનની અગત્ય નથી. તેના રાખેલી તો મારા હૃદય અંદર ને અંદર અતિશય પ્રસંસા કરવા લાગ્યું. હું મારા મનમાં જ કહેવું લાગી! “દેવ-કુમારી, તું મારા માથાની મળી! મારી ગેરહાજરીનો તે ધણું જ સારો લાભ લીધો છે. મારી ગેરહાજરીમાં મારા મનના માન્યને કદાચિત્ મારા કરતાં પણ તે વધારે સંતોષ આપ્યો હશે; છતાં ચાતુર્યથી પોતાના કુર્ચને સહર્મ તરીકે તે કૃષ્ણ વ્યક્ત પણ કરી બતાવે છે! ચાતુર્ય તો આવું જ હોવું નેહએ. આનું નામ સ્ત્રીચરિત્રની ગહનતા!” પોતાના નકારા રંગમાં આવી ગયેલી સ્ત્રીઓ—સ્વચ્છંદ સ્ત્રીઓ—જે ન કરે તે થોડું જ કહી શકાય. હું પેતે પણ એવી, એટલે સ્ત્રીઓના દુર્વર્તનની ટીકા કરવાનો મને કશો પણ અધિકાર નથી, એવો કદાચિત્ અહીં કોઈ મત્ર ઉઠાવશે; તો તેમની શંકાના સમાધાનમાટે મારે જણાવવું નેહએ કે, મારી અથવા મારા જેવી અન્ય સ્ત્રીઓની સ્વચ્છંદતા તો પ્રસિદ્ધ હોય છે, એટલે સંમાજના પ્રતિષ્ઠિત જો. તેમ જ સમાજની પ્રતિષ્ઠિત નારીઓ ખુદી રીતે અમારા વિશેષ સમાગમમાં આવતાં અચકાય છે, બહુધા નથી જ આવતાં; પણ બહારથી આવા પ્રકારે ઉસણીના રૂપને ધારી બેઠેલી છુપી કાગડીઓ અનેક કુલીન સ્ત્રીપુરુષોના સહવાસમાં આવે છે અને તેથી પેતે સ્વચ્છંદ હોવા ઉપરાંત પોતાની નકટા જમાતને વધારવાના ગુપ્ત ઉદ્દેશથી અનેક સારાં સ્ત્રીપુરુષોને પણ તેઓ નકારા માર્ગમાં દોરી જાય છે. આવી પતિત પ્રમદાઓ સંસારના સડારૂપ છે; સમાજના ગંધાતા કાકા જેવી છે; ખુદ્દી વેશ્યાઓ કરતાં પણ એવી છુપી વેશ્યાઓ વધારે બર્ચકર હોય છે અને તેથી એમનાથી બચીને ચાલવાની ધણી જ સંખ્યા જસ્તર છે!”

કેટલીક આમ તેમની વાતો કર્યા પછી દેવકુમારી જવાને લઈ અને હું નાસ્તાને ઇત્સાદ આપવા બેઠી. મેં તેના જવા પછી થૂસુકને જેમ કોઈ સવાલ ન પૂછ્યો તેમ કશો ઠપકો પણ ન આપ્યો. આટલી બધી ચાંતિ રાખીને દુઃખ તથા દ્વેષના કડવા છુંડડાને અંદરનો અંદર ગળી જવામાં મારો એ ઉદ્દેશ સમા-

ચલે હતો કે, બહાર મારી હાંસી ન થાય. જે યુસુફમાટે લલિતાના ચામ્ચ ઉપદેશનો મેં સંપૂર્ણ અનાદર કર્યો હતો, જે યુસુફના પ્રેમમાં દહ રહી મેં શેકની માગણીને તુચ્છકારી કાઢી તેની સાથે એક પ્રકારનું આંતરિક વૈર બાંધ્યું હતું અને જેની પ્રેમભાગિની તરીકે હું સર્વના નજીવામાં આવી ચૂકી હતી; તે જ યુસુફની આ બેવકાઈ-એક ખુદી અબજાના પ્રેમમાં સપડાયાની વાત-જે લોકોના નજીવામાં આવરી, તે લલિતા અનેક ચેષ્ટાઓ કરશે, શેકળ પોતાના મનમાં ફલાઈને હલવા ખાવા માંડશે અને તેથી મારા માટે કયાંય મોઢું બતાવવાનું સ્થાન પશ્ચ નહિ રહે. જો અચારે યુસુફને ત્યાંની દંધા, તે 'અગ્નિને ખસમ ક્રિયા, તે કે બહોત ખુરા ક્રિયા; કરકે છાડ દિયા, તે કે ઉસેસી નિયાદા ખુરા ક્રિયા !' એ જ કહેવત મારા સંબંધમાં અક્ષરેઅક્ષર ખરી થઈને ઉભી રહેવાની. અર્થાત્ મનમાં આગ બળતી છતાં તમાચો મારીને ગાલને લાલ રાખવામાટે મેં મીનનો સ્વીકાર કરી લીધો. છતાં એટલું તો થયું જ કે, જો દિવસથી યુસુફ સંબંધી મારી આંતરિક પ્રેમભાવનામાં એકદમ પોણું સો ટકા જેટલો ઘટાડો થઈ ગયો અને તેનું છેવટે જે પરિણામ થવાનું હતું તે તો થયું જ; કારણ કે, ખરી લાગણી વિનાનો ઔપચારિક સ્નેહ લાંબા વખત સૂધી ટપી શકતો જ નથી.

એ તો બધું નજી ઠીક; પણ જે યુસુફ સત્યવતી જેવી તરુણી અને સૌન્દર્ય-વતી રમણી સુમત્ર પોતાની દહતાને ગમે તે કારણથી સારી રીતે બળવી શક્યો હતો અને મારા પ્રેમમાં સદાને મઠિ જેણે સાબિતકદમ રહેવાનાં અનેક વાર વચનો આપ્યાં હતાં, તે જ યુસુફ પોતાની માતા જેવડી એક પચાસ બાવન વર્ષની અબજાના પ્રેમભાગમાં કેમ ફસાયા, એ એક રહસ્યમયી ઘટના હોવાથી એનું પાછળથી જે કારણ મારા નજીવામાં આવ્યું તે મારે તેના ચથાર્થ સ્વસ્થમાં અહીં વાંચકોને નજીવવું જ નેધએ.

પ્રકરણ ૨૨ મું

પૈસામાટે પ્રેમનું લીલામ !

સુષ્ટાએ આ સુષ્ટિ જ્યારથી નિર્મી, ત્યારથી જ તેમાં એક પ્રકારનો એવો વિલક્ષણ નિયમ બાંધ્યો છે કે, પ્રત્યેક પ્રાણીનાં શત્રુ તો હોવાનાં જ. એ વિલક્ષણતાનો એટલી સીમા સૂધી વિસ્તાર થયેલો જવામાં આવે છે કે, સકારણ શત્રુત્વ રાખનારા જાતે એ તો હજી પણ નજી ઠીક, પરંતુ કારણ વિના પણ શત્રુભાવ રાખનારા અને દ્વેષના દાવાનળથી ઇંધન વિના જ બળી મરનારા જીવોની પણ સર્વત્ર અસંખ્ય સંખ્યા વિસ્તરેલી છે. અરે, સાધારણ જીવો તો ઠીક, પણ જે વિદ્વાનો અન્યને સંપ તથા સમાધાનના માર્ગમાં દહ રહેવાનો નિરંતર ઉપદેશ આપ્યા કરે છે અને સમાજના નેતા હોવાનો દંભ દર્શાવે છે, તે વિદ્વાનો જ 'યાચકો યાચકં દૃષ્ટ્વા જ્ઞાનવત્ મુર્ખરાયતે' 'યાચક યાચકને નિહાળીને જ્ઞાનની પેઠે ધુરુકવા માંડે છે' એ કહેવત પ્રમાણે એક ખીબના દ્વેષ અને પરસ્પર નિંદામાં જ પોતાના અમૂલ્ય કાળનો દ્વેષ કરતા દેખાય, એ શું અલ્પ શોકની વાતી છે કે ?

આજના પાશ્ચાત્ય વિદ્વાના પ્રકાશિત કાળમાં વર્તમાનપત્રો માર્કેટરીકરૂપ હોવાથી લોકોને સીધે રસ્તે દોરનારાં ગજીય-મનાય છે; પરંતુ તેમનામાં પણ

એવો પ્રકાર જોવામાં આવે છે કે, એક વર્તમાનપત્ર પોતાના સતત ઉદ્યોગ, સાહસ અને પ્રબલશ્યાણુના વાદને સ્વીકારી ‘યથા ત્થા તથા કર્મ’ ના તરવને દૃઢતાથી વળગી રહી પ્રબલો પ્રેમ તથા સમાજમાં પ્રતિષ્ઠા મેળવવાને બાળ્યશાળી ચર્ચુ હોય અને તેથી તેની સર્વત્ર ઉન્નતિ તથા પ્રશંસા થએલી. જોવામાં આવતી હોય; તો અન્ય સંકુચિત હૃદયના જવાસારૂપ પત્રકારો તેની તે ઉન્નતિને પોતાની બે આંખોથી જોઈ શકતા નથી અને તેની પ્રશંસાને બે કાનોથી સાંભળી શકતા નથી. ‘ન્યારે કોઈ રીતે તેઓ ફાવી શકતા નથી, ત્યારે પોતાના અહીસે ત્રણસે આહુકની સંખ્યા ધરાવનારા અચકર (?) પત્રમાં કે માસિકમાં તે પ્રતિષ્ઠિત પત્રની અકારણ નિંદા કરવાનો ચત્ન આદરી બેસે છે અને તે એવા હેતુથી કે, જો તે લોકમાન્ય તથા પ્રતિષ્ઠિત પત્રમાં તેની વિરુદ્ધ લેખો આવવા માંડે તો આપણને વગર જાહેર-ખબરે પ્રસિદ્ધિ મળે અને રાજ્યજીને જેમ બગવાનને વૈરભાવે બળવાથી મુક્તિ મળી હતી તેવી રીતે આપણને આહુકની સારી સંખ્યા મળી જાય અને ધીરું આવહું ચાહું જલદી ગબડવા માંડે!

અમારા નાટકના માલિકો તેમજ નાટકનાં પાત્રોમાં પણ એ જ રુઝિ આવતી જોવામાં આવે છે. ધારો કે, એક નાટકમંડળીનો આજી નવો નાટ્યપ્રયોગ છે અને બીજી નાટકમંડળીના માલિકો તે જોવાને-કોઈ ટિકિટના પૈસા ખર્ચાને તો કોઈ મિત્રતાના સંબંધથી વગર પૈસે-પધાર્યા છે; તો તે નાટ્યપ્રયોગ, એ તેટલો સારો અને પ્રેક્ષકોની પ્રશંસાને પાત્ર થવા છતાં પણ તેમના અભિપ્રાય પ્રમાણે તો કાં તો સર્વથા, હોષપૂર્ણ કે કાં તો હજારે ખામીઓવાળો જ હોવાનો! એક નાટકમંડળીનો માલિક બીજી નાટકમંડળીના નાટકની કોઈવાર પણ મુજાકો પ્રશંસા ધિવા સ્તુતિ કરે, એટલે સર્વથા સંકાબરેલી ઘટના જ કહી શકાય.

પાત્રોનું પણ તેમજ સમજી લેવું. ધારો કે, એક નાટકમંડળીમાં એક તરફ પાત્ર તે નાટકમંડળીના બધા જિલ્લોમાં નાયિકાનો પાઠ બજાવતો હોય અને કોઈ પણ કારણથી કેટલેક અંશે લોકોના આદરને પાત્ર થયો હોય; પણ નાટકમાં લોકો-દરને પાત્ર થવું એ ખાસ કરીને છાકરાઓમટિ તો ત્યાં સુધી જ હોય છે કે ત્યાં સુધી તેના કેટલું માધુર્ય અને બાલ્યસૌન્દર્ય કાયમ હોય; એ બે વસ્તુઓના ઘટવા સાથે તેની લોકપ્રિયતા પણ ઘટવા જ માંડે છે, અને પછી તેનો અવતાર બુરો જ જણાવે. એવી રીતે પોતાની લોકપ્રિયતા ઘટવાનો સમય આવ્યા છતાં જો કોઈ તેના કરતાં સારો અને સર્વ પ્રકારે યોગ્ય તથા પ્રિય થઈ પડે તેવો બીજો છાકરો આવીને પાઠ કરી જાય અને તેનો પાઠ તથા નાટક સારાં વખણાઈ જાય, છતાં તે અને તેના લાગતાવળગતાઓ એમ કહેવાને જરાપણ અચકાતા નથી કે “નાટક તો ઠીક ગયું, પણ મારા પાઠ વગર જરાક નબળું કહેવાણું!” તેના લાગતાવળગતાઓ કહેવાના કે, ‘જો અમારા ફલાણીનો પાઠ રાખ્યો હોત, તો આના કરતાં આ પાઠ હજાર ગણે સારો ચાત! માલિકોને કદર નથી એટલે વધારે શું કહેવું?’ ઇત્યાદિ; એટલું જ નહિ, પણ તે બિચારા નવા માણસની દુરમની કરી તેને વાર-વાર તેઓ સતાવ્યા કરે છે અને જો તે કાચો પોચો હોય તો કંપનીમાંથી તેને હટાવી પણ દે છે.

સારાંશ કે, જેવુમારી ધનાઢય હોવા છતાં કેટલાંક ઓપુરો તેનાં શત્રુ પણ હતાં; અને તેની તેવી એક શત્રુ ઓદ્ધારા જ તેના ઇતિહાસ મારા જણવામાં આવ્યા.

અહીં એક વિષયનો મારે ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ કે, કોઈ પણ મનુષ્ય જ્યારે પોતાના શત્રુના હોષિનો પાડે વાંચવા બેસે છે, ત્યારે તેમાં તે પોતાથી બની શકે તેટલી અતિશયોક્તિ કરે છે, એટલે તેનું કથન અતિ વિશ્વાસ રાખવા યોગ્ય હોતું નથી, એ તો ઉપરના કથનથી વાંચકો બહુ શક્યા હશે જ. છતાં કેટલીકવાર એવા અપવાદો પણ મળી આવે છે કે, પોતાના શત્રુના સંબંધમાં કહી સંભળાવેલી એક શત્રુની વાર્તામાં પણ પૂરા સો ટકા સત્ય સમાયેલું હોય છે; અને એ સત્યની પરીક્ષા ત્યારે થાય છે કે, જ્યારે કેટલીકવાર તેના સંબંધિજનો તથા મિત્રોના મુખ-માંથી પણ માર્મિકતાથી તેવાજ પ્રકારના ઉદ્ઘોષો નીકળતા સંભળાય છે. સારાંશ કે, કેટલીક વ્યક્તિઓનું આચર્ય એવું શુદ્ધ પણ હોય છે કે, શત્રુઓથી પણ બાળ્યે જ તેમની અચોક્ષ્ય નિંદા કરી શકાય છે; તેમ જ કેટલીક વ્યક્તિઓનું આચર્ય એવું અશુદ્ધ અને ઘૂણા ઉપભવનારું હોય છે કે, મિત્રોના મુખમાંથી પણ તેમની પ્રસંસાના શબ્દો બાળ્યે જ નીકળી શકે છે. દેવકુમારી બીજા પ્રકારની વ્યક્તિ હતી એટલે તેના વિષે તેની શત્રુ સ્ત્રીએ જે કંઈ કહ્યું હતું તે તેના મિત્રોના ઉદ્ઘોષ સાથે મેળવી જોતાં પાછળથી સર્વથા સત્ય તરીકે જ સિદ્ધ થયું. દેવકુમારીનો તેણે સંભળાવેલો વૃતાંત નીચે પ્રમાણેનો હતો:-

‘દેવકુમારી દિલ્હીના એક અત્યંત ધનાઢય ગૃહસ્થની કન્યા હતી અને તે માતાપિતાનું મધ્યમ સંતાન હોવાથી તેને ઘણા જ લાડપ્યારથી મુખમાં ઉછેરીને મોટી કરવામાં આવી હતી. તેની પછી તેની માતાએ અનુક્રમે બે પુત્રોને જન્મ આપ્યો હતો, પરંતુ તેઓ અલ્પ વયમાં જ સ્વર્ગવાસી થવાથી માતાપિતાના મનથી પુત્રના સ્થળે એ પુત્રી જ હતી. પુત્રી પુત્રવૃદ્ધ, કિબહુના, પુત્ર કરતાં પણ તેમને વધારે બહાલી હતી. એ પ્રાણાધિક પુત્રી પોતાની દૃષ્ટિથી દૂર ન થાય, એટલામાટે તેમણે તેના લગ્નસંબંધ પણ દિલ્હીમાં જ કર્યો હતો અને તેથી તે રાતે સાસુરિયામાં રહી દિવસનો સમય પિયરિયામાં જ પસાર કરતી હતી. દેવકુમારીનો પતિ જેમ તરુણ, સુંદર, સાધારણ સુશિક્ષિત અને સદ્ગુણવાળો હતો, તેમ જ તે ઉદ્યોગી અને મથતશીલ પણ હતો. સસરાની મિલકતપર આધાર ન રાખતાં પોતાના ઉદ્યોગથી તેણે પોતે પણ લાખ હોઠ લાખની મિલકત મેળવી હતી, અને તેથી અત્યારે દેવકુમારી, જે મકાનમાં રહે છે તે તેના પતિના પોતાના પૈસાથી જ બંધાયેલું છે.

લોકો તો કહે છે કે, દેવકુમારી જે વેળાએ પિતાના ગૃહમાં હતી તે વેળાએ જ તેની અવસ્થા પંદરથી સોળ વર્ષની હોવાથી તે કૌમારાવસ્થામાં જ આઠા માર્ગમાં ઉતરી ગઈ હતી. હવે એ સસ હોય કે અસસ, પણ એટલું તો ખરું કે, પરણીને પતિના ગૃહમાં આવ્યા પછી તો તેનું અયોગ્ય વર્તન સ્પષ્ટતાથી લોકોના જોવામાં આવતું ગયું. તેના પતિ દિલ્હીમાં હતો ત્યાંસુધી તો ઢાંકપિછાડામાં બહુ આલ્સ્યાં ધીધું, પણ જ્યારે વ્યાપાર મઠિ તેના પતિ કલકત્તે ગયો, ત્યાં તેને આરેક માસ થઈ ગયા અને પાછળ બાઈ સાહેબને સગર્ભા થવાનાં ચિન્હો દેખાયાં, ત્યારે લોકોમાં એ વિશે જરાક વધારે ચર્ચા ચાલવા લાગી. આ અફવા તેનાં માળાપના કાને પણ ગઈ, એટલે પોતાની દીકરીની આબરુને બચાવવા ખાતર તેમણે તાર કરી જમાઈને દિલ્હીમાં બોલાવી લીધા અને એક મહિનો ત્યાં રાખ્યા પછી

કલકતે જવા દીધો. પતિના દિલ્લીમાં આવી ગયા પછી સાત મહિને દેવકુમારીએ એક પુત્રોને જન્મ આપ્યો કે જે દીકરી અત્યારે જે બાળકોની માતા છે. એ પછી દેવકુમારીને એક પુત્ર પણ આપ્યો, પરંતુ તે વેળાએ તેનો પતિ ધેર હોવાથી કાંઈ વધારે ચકચાર થઈ નહોતી. લોકો કહે છે કે, જે સંતાનોની માતા થવા પછી પણ જ્યારે દેવકુમારીનું વર્તન સારું ન થયું અને શિંગળાની પેઠે ધરના ગાડી હાકનારા અતુર્ય વર્ણના લોકો તેમ જ બીજા તેવા જ માણસો સાથેના તેના સંબંધની વાર્તાઓ બહાર આવવા લાગી, ત્યારે તેના ધણીએ તેને ઠપકો આપ્યો, તેનાપર સખ્તાઈ રાખવા માંડી અને એ સમયથી જ ગૃહમાં કલહપિશાચનો પ્રવેશ થયો. જે ગાડીવાળા સાથે તેના અયોગ્ય સંબંધની વાર્તા સંભળાતી હતી, તે ગાડીવાળાને તેના ધણીએ નોકરીપરથી કાઢી મૂકવાથી બાઈ સાહેબ છડાયાં અને સાંભળવા પ્રમાણે તે કિવસથી જ તેમના નાગણપણાને આરંભ થઈ ચૂક્યો. ધણીનું અપમાન કરું અને ધણીને ગમે તેમ બોલવું એ તો બહુ તેના નિત્યનો વ્યવહાર હતો.

એટલામાં અચાનક દિલ્લીમાં શ્વેગરૂપ ચમરાબાની પધરામણી થઈ અને તે શ્વેગ તેનાં માતાપિતાને થોડા થોડા દિવસના અંતરે આ મૃત્યુલોકમાંથી સદાને માટે ખેંચી ગયા. તેમની મિલકતનો કોઈ બીજો હક્કદાર વારસ ન હોવાથી તે મિલકત કાયદાસર દેવકુમારીના હાથમાં આવી. એ પછી એક વર્ષમાં જ છ માસની ઘણી સખ્ત માંદગી લોગવી રીબાઈ રીબાઈને તેનો પતિ પણ આ સંસારને છોડી સ્વર્ગના પથે પડી ગયા. લોકવાયકા એવી છે કે, પતિ પોતાના સ્વચ્છદ્વર્તનમાં અવરોધરૂપ થતો હોવાથી દેવકુમારીએ પોતે જ સ્વેા પોષજન-ધીમુકેર-આપીને એ કાઠાને પોતાના હાથે જ પોતાના માર્ગમાંથી સદાને માટે દૂર કરી દીધો હતો. પછી ખરી વાત શી છે ને ખોટી શી છે, એ તો ઘટઘટવ્યાપક પરમાત્મા બહુ. લોકોની એ માન્યતાને માત્ર પુષ્ટિ એટલાથી મળતી હતી કે, પતિના પરલોક-ગમનથી-સૌભાગ્યના સંહારથી-એક કુદીન વનિતાના હૃદયમાં અને બાહ્ય આદર્શમાં જે શોક તથા વૈરાગ્યની છટા આવવી જોઈએ, તે છટા દેવકુમારીના વર્તનમાં લેશ માત્ર પણ આવી નહોતી. શિંગળા રાણીને તો પોતાના અશ્વપાળ સાથેના સંબંધની વાર્તા પ્રકાશમાં આવતાં પોતાના પતિ ભર્તૃહરિના સંન્યાસી થવાથી અતિશય શોક થયો હતો; પરંતુ આ કુલટાને તો પતિનો સ્વર્ગવાસ થવા છતાં શોકનો, એક પળને માટે સ્પર્શ સુદ્ધાં પણ થઈ શક્યો નહોતો. શોકનું કારણ પ્રેમ હોય છે, એટલે જ્યાં પ્રેમ જેવી વસ્તુનો સર્વથા અભાવ જ હોય, ત્યાં શોકનો ઉદ્ભવ કેમ કરીને થઈ શકે ?

પતિના મરણ પછી વૈધવ્યમાં પણ બાઈ સાહેબના રંગદંત્ર જેવા ને તેવા જ ચાલુ રહ્યા. વર્ષો લીટી ગયાં અને પુત્રપુત્રી પણ પિતા અને માતા થવાની સ્થિતિમાં આવી લાગ્યાં. ગામમાં, પાટપાડોશમાં તથા નાતબંધમાં પોતાના ધરની ચીજો નિંદા સાંભળી હૃદય કુપ્પધ થવાથી તેનો લગ્નજીવ પુત્ર પોતાના પિતાની કમાણીમાંની કેટલીક સંપત્તિ લઈને પોતાની સ્ત્રીને સાથે લઈ કલકતે આવ્યો ગયો અને ત્યાં જ દૃઢ નિવાસ કરી રહ્યો. ત્યાં તે ધંધો કરીને પોતાનો નિર્વાહ ચલાવ્યા કરે છે અને કાંઈવાર દિલ્લીમાં કોઈ કારણવશાત આવે છે તો આઠ પંદર દિવસ

રહીને પાછો આવ્યો હતો. પરંતુ તેમાં પણ ખૂબી એ કે, તે, કદાચિત્ માતાના દુઃખ આચરણનું સ્ત્રીના મનમાં પરિણામ ન થઈ જાય એટલા મટિ પોતાની પત્નીને કદાચિ સાથે લાવતો નથી; જ્યારે આવે છે, ત્યારે એકલો જ આવે છે. વળી નાતબંધ અને સગાં સંબંધીમાં પણ એ બાઈની પ્રતિષ્ઠા એટલી બંધી બાઈ થઈ ગઈ છે કે, અમુક એક બે ઘર વિના બીજું કંઈ પણ એની સાથે કંઈ જાતને સંબંધ રાખતું નથી; એટલું જ નહિ, પણ દીકરીને તેનાં સાસરિયાં તરફથી માને ઘર જવાની મનાઈ છે, એટલે માતાપુત્રીની પણ સહાને મટિ જૂઠાઈ છે. પાશ્ચાત્ય અને પૌરાણ્ય ભેદ આમાં જ છે. એકવાર તો એ બાઈને નાત બહાર મૂકવાને સવાલ પણ મહાજનની સભામાં રજૂ થયો હતો, પણ પાછળથી એ બાબત કોણ જાણે સા કારણથી દબાઈ ગઈ તે જણાયું નથી.

આટલાટલા કુળેતા થવા છતાં પણ એ બાઈ પોતાના સ્વીકારેલા માર્ગમાં દોડ્યાં જ જાય છે, અને પૈસા તથા આબરુના ભોગે પણ વિકારલાલસાને પૂર્ણ કરવાના દલોઝમાં મચેલી જ રહે છે. કોઈ પણ સારો પુરુષ-પછી તે બલે પોતાના પુત્ર કરતાં પણ નાની હમરને હોય-જેવામાં આવ્યા એટલે એ બાઈ સાહેબનું મન તેનામાં દોડવાનું જ અને તેને પોતાના જળમાં ફસાવવાના એના પ્રયત્ને આવ થવાના જ. પૈસાના લોભથી ઘણાક પુરુષો એના જળમાં ફસાય છે અને એ સારી રૂઝ પ્રથમથી જ કદાવી લે તો તો ઠીક, નહિ તો તે એક રાત્રી પાછ પણ પરખાવતી નથી. એ પ્રમાણે જેમને એણે પ્રથમ કેટલાંક પ્રેમપત્ર લખી મોટી મોટી આશાઓ બતાવી કુટુંબમાં ફસાવ્યા હતા, તે મૂર્ખ જનો પોતાની આશાને નિષ્ફળ થયેલી જોઈ અને પૈસાને બદલે બદનામી પામી આજે એના દુરમન થઈ બેઠા છે, અને કેટલાકો તો એને મારી નાખ્યા કે એનું નાક કાપી ફેંકીને પણ તૈયાર છે. જેને એના સ્વભાવ મિત્ર તરીકે એણે સાચા એવા કોઈ મુરખ કે એવા કોઈ સ્ત્રી આ દિલ્લી શહેરમાં તો નથી, અન્યથા ક્યાંક હોય તો પ્રભુ જાણે. એ તો પૈસાથી બધું નમે જાય છે અને પૈસાથી જ બધું ઠંડાય છે, બાકી વાતમાં માલ કંઈ પણ નથી.

આ વાર્તા સાંભળ્યા પછી મારા મનમાં રાંકા થવા માંડી કે, જુસુફ જે એક તરણ પુરુષ આના જેવી એક વક્ષા નારીના મોહપારમાં અવરથ ધનના કિંવા એવા જ કોઈ અન્ય બાવી જીવકારક પદાર્થની આશાથી સપડાયેલો હોવો જોઈએ; નહિ તો એમ બનવું સર્વથા અશક્ય છે. એ દિવસથી હું જુસુફની કેટલીક રીતે જેખરેખ રાખવા લાગી અને ઘરમાંની દાસીઓને પણ સારા ધનામની આશા આપી, જરાબર તપાસ રાખી જો તેવો કંઈ મુદો મળે તો મેળવવાની મેં આજ્ઞા આપી દીધી. જેવકુમારીની ભૂલ એ થઈ ગઈ કે, પોતાના સ્વભાવ-જાતિસ્વભાવ-પર જઈ, ‘મૂળ સમુદ્ર જાય પણ ખેતસી જાકો ખોટ ન ખાય’ એ કહેવત પ્રમાણે તેણે જુસુફને તો પોતાના પંજમાં લીધો, પણ દાસીઓનાં મોઢાંને પૈસાના દુઆથી ખંધ કર્યા નહિ, અને તેથી જ તેમના પ્રેમને ખરો ભેદ છેવટે દાસીઓદ્વારા મારા જણવામાં આવી ગયો. અહાહા ! કાંચન અને કામિનીએ મોટા મોટા મુનિવરોનાં મનો પણ ચળાવી દીધાં છે, તો મુફ્તિસ પામર માણી જુસુફની શી કથા ?

જુસુફ તો એમ જ જાણતો હતો કે, હું જાણે કંઈ જાણતી જ નથી અને હવે પછી મારા મનમાં રાંકા ન આવે એટલા મટિ તે બીમારીનું બહાનું કાઢી

તે દિવસ પછી મારી ગરહાજરીમાં એકલો ધરમાં રહેતો. પણ નહેતો. કાંઈ કાંઈવારે બપોરે અથવા તો હરમતળન સાથે હું ક્યાંક ફરવા ગઈ હોઈ, તે વેળા એ તે દેવકુમારીને અમારા ધરમાં બેલાવતો હતો તો કાંઈવારે પોતે તેના ધરમાં ફર્યા નતો હતો. દાસીઓને જો કે તેણે પોતાના ખસમાં લીધી હતી, પણ તે જ દાસીઓ વધારે પૈસા મળવાની લાલચથી તેની બધી એજાઓને મને કુલુ ત્રિપોર્ટ આપ્યા કરતી હતી. હું પણ આંખ આડા કાન કરીને બધું જોયા કરતી હતી.

એક દિવસ બપોરે જમ્યા પછી હું હરમતળન સાથે નૂતી દિશ્વલી અને કુલુબમીનાર આદિ પુરાતન સ્થળો જોવાને ગઈ અને યુસુફ ઘેર હતો. હું પાંચ સાડાપાંચ વાગે પાછી ફરી અને દાસીઓને નિત્યના નિયમ પ્રમાણે પૂછ્યું કે, કેમ આજના શા સમાચાર છે? એટલે એક બાઈએ જણાવ્યું કે, “આજે તમારા યુસુફે અમેા બનેને ઈનામ તરીકે અક્કેલી ગીની આપી છે, અને હું ત્રણ વાગે ચાહે લઈને ઉપર ગઈ ત્યારે તેઓ વર્ષાદની મોસમમાં પહેરવાનો આવરકોટ સીવતા બેઠા હતા. એથી વિરોધ કાંઈ સમાચાર નથી.”

એટલા સમાચાર પણ ખરેખર બડકાવનારા જ હતા. પ્રથમ તો આવરકોટ સાવ નવો હોવાથી તથા વધારે વપરાયલો ન હોવાથી ફાટવાનો સંભવ જ નહેતો, અને ફાટ્યો હોય તોય બાયડીની પેઠે યુસુફ પોતે સોયમાં દોરો પરોવી શીવવા બેસે, એ ન બનવાબેગ હતું. નાટકમાંના દાવપેચબેરલા અનેક પ્લોટા મારી આંખ તળેથી નીકળી ગયેલા હોવાથી આ વિરો તલાજ મારા મનમાં રાંકા આવી અને મેં મારી ખાતરી કરી લેવાનો વિચાર કર્યો. અચાનક બનાવ પણ એવો બન્યો કે, રાતના એલમાંનો મારો પાઠ પહેલા અંકમાં જ પૂરો થઈ જતો હોવાથી અને યુસુફનો પાઠ છેવટ સુધીનો હોવાથી હું મારા પાઠની સમાપ્તિ કરીને મારું દુઃખવાનું કારણ બતાવી વહેલી જ ઘેર આવી લાગી અને કબાટમાંથી આવરકોટ કાઢી મારી તપાસને મોટું રૂપ આપ્યું. આવરકોટના આગળના વાળી લીધેલા ઉપલ પડની ઠેઠ નીચેની બાજુએ મને કાંઈક જડાઈ જેવું લાગ્યું અને ત્યાંના બાગમાં નવા ટાંકા પણ દેખાયા. મેં તેટલો બાગ હમોડી નાખ્યો, તો અંદરથી કાબળોતું એક નાનું બંડલ નીકળ્યું.

બંડલને ખેલી જોતાં પાંચ પાંચસોની તેમાં પાંચ નોટા દેખાઈ અને તે જોઈને હું તો ભ્રમિષ્ટ તથા દિગ્મૂઢ જેવી જ બની ગઈ. યુસુફ પાસે અને તે પણ વળી સામટી રૂપિયા અઢી હજારની રકમ? અભયળી! યુસુફ પોતાનો પગાર દર મહિને મારા હાથમાં જ આપતો હતો અને તેમાંથી ફક્ત રૂપીઆ વીશ હું પોતે જ મનીઓર્ડરથી તેને ઘેર પંબળમાં મેલતી હતી. તે કાંઈ ઠંકણે કાંઈવારે બેઠક-મુમત-માં ગાવા બળવા જતો નહેતો, આમિફાનનાં ગાયન બારતો નહેતો અને કેટલાક કાતર મૂકનારા નાટકિયોઓની પેઠે દોરતો અથવા નાટકના ભાગ શોધીનેનાં ખીસાંપર કાતર મૂકતો નહેતો: એટલે આટલી મોટી રકમ તેની પાસે કાંઈ પણ પ્રકારે એકઠી થવાનો લેશ માત્ર પણ સંભવ નહેતો. અર્થાત્ એ નોટા સાફ જણાવતી હતી કે “દાળમાં કાંઈ પણ કાળું છે; જે યુસુફનું હૃદય સ્વેત તથા નિદોષ દેખાય છે તે કાળું તથા કપટવાળું છે!” મારું મન મને અંદરથી પેકાર કરીને કહેવા લાગ્યું:—“યુસુફના હાથમાં આ રકમ આવી તે પેલી ધનાઢ્ય અને વિકારમૂર્તિ વિધવા દેવકુમારીની કુપાનું જ પરિણામ છે, તેના હાથમાં કામ

છે અને તેથી હવે યૂસુફ તારો આરાક નહિ, પણ તે વૃદ્ધ વનિતાનો વેચાયલો ગુલામ છે !

મેં મારા હૃદયમાં અનેક પ્રકારના વિચારોને સ્થાન આપ્યું અને યૂસુફને આનું કારણ પૂછી, જે સંતોષકારક પ્રત્યુત્તર ન મળે તો પ્રેમબંધનને આજ ને આજ જ તોડી નાખવાના નિશ્ચયપર પણ એકવાર હું આવી ગઈ. પરંતુ સ્ત્રીની સહનશીલતાએ કણોમાં મંત્ર કુંકયો કે, ‘નહિ, પાપીને તેનું પોતાનું પાપ જ ખારો, તારે પ્રેમબંધન તોડવાના પ્રથમ કારણરૂપ થવાની કશી પણ આવશ્યકતા નથી.’ આ વિચાર આવતાં જ મેં તેની નેટાને પ્રથમ પ્રમાણે જ ઓવરફેટના પોલા બાજમાં નાખી ઉપરથી ટાંકા મારી દીધા અને ઓવરફેટને કબાટમાં જમના તેમ રાખી દીધા.

મનમાં અતિશય દ્વેષ થયેલો હોવાથી કદાચિત્ત નિદ્રા નહિ આવે તો રાત ચિંતામાં વીતાડવી પડશે એવા વિચારથી બાન્ડીના લગભગ બે પેગ ગટમટાવીને હું રાત્રીમાં જઈ પડી અને અલ્પ સમયમાં જ નિદ્રાવશ થઈ સર્વ ચિંતાઓને ભૂલી ગઈ. પ્રમાતમાં જ્યારે મારાં નેત્રો ઉઘડ્યાં, તે વેળાએ રાતે નાટકમાંથી આવેલો યૂસુફ પોતાના ચીતરેલા (પિન્ટવાળાં) મોઢા સાથે જ પોતાના પલંગમાં સૂતેલો મને દેખાયો; તે આંખે મને દાનવતુલ્ય દેખાવા લાગ્યો !

બસ, તે ક્ષિવસથી યૂસુફ સાથેના મારા વર્તનમાં ખુબ જ પરિવર્તન થઈ ગયું; પરંતુ યૂસુફનાં નેત્રોમાં તે વૃદ્ધાના નવીન પ્રેમ અને તેની પાસેથી મળેલા ધનનો એટલો બધો મઠ આવી ગયો હતો કે, મારા વર્તનમાંના તે પરિવર્તનને તે જરા પણ જોઈ કે બાંધી શક્યો નહિ. મને પણ એટલું જ જોઈતું હતું. મારો બહોળારો વખત મારી નોકરી તથા હુશમતભનની સોખમતાં જ વીતવા લાગ્યો અને તે દરમિયાન શ્વેતાંગ શીલરની ઓળખ ઉત્તરોત્તર વધતી ગઈ.

ઉપર વર્ણવેલા બનાવ પછી પંદર દિવસે અમારા શેઠજીએ નાટકમંડળીને ખુબઈ લઈ જવાનો વિચાર કર્યો. ખુબઈમાં નાટકશાળાઓની સારી સંખ્યા હોવાથી અને તે વેળાએ કેટલાંની ‘એપાયર’ તથા આન્ટરોડપરની ‘કેરોનેશન’ એ બે નાટકશાળાઓ ખાલી પડેલી હોવાથી નાટકશાળાના બંદોબસ્તમાટે શેઠજીને ખાસ ખુબઈ જવાની અગત્ય નહોતી. પોતાના એક મિત્રને પત્ર લખી તેમણે આન્ટરોડપરનું ‘કેરોનેશન’ થીએટર એક વર્ષને માટે ભાડે રાખી લીધું. અને લગભગ આઠેક દિવસમાં દિલ્લીથી ઉપડવા વિશેની વાત બધાં એક્ઝર્સ તથા એક્ઝેક્સિસને જાણવી દીધી, કંપનીને ઉપડવામાં ત્રણ ચાર દિવસનો અવકાશ હતો, તેવામાં યૂસુફના નામનો અમૃતસરથી તાર આવ્યો અને તેમાં તેની માતા મરણ પથારીએ હોવાના સમાચાર હતા. તેણે એ તાર બતાવી શેઠજી પાસેથી પંદર દિવસની રજા માગી. શેઠજીએ તે આપી અને યૂસુફ પોતાના નીકળતા પગાર કરતાં પણ બીજા સો રૂપીઆ વધારે લઈ, કંપનીના ઉપડવાથી એક દિવસ પહેલાં પંબજ તરફ જવા ઉપડી ગયા. હું તેને સ્ટેશનપર મૂકવા ગઈ, અને તેણે પણ કૃત્રિમ પ્રેમ દર્શાવવામાં ખામી ન રાખી. આ બધો ઔપચારિક પ્રકાર થયો તો ખરો, પણ મારું ચિત્ત તો એમ જ કહેતું હતું કે, ‘ગાંડી ! યૂસુફ સાથેની આ તારી છિદ્દી મુલાકાત છે, માટે એને આંખો બંદીને જોઈ લે ! એ હવે ખુબઈમાં તને ખાંડા મળવાનો નથી. આજકાલ પોતાના પરણવા બહુ

પણ બીજી રંડાઓના પ્રેમમાં ફસાઈ પોતાની પરણેલરથી બદલાઈ બચ છે, તો છુંડી! તારો એક રખડતા નાટકવાળાના પ્રેમમાં આટલો બધો વિશ્વાસ કેમ બંધાય છે?" તેને રવાના કરી અને ઘેર આવ્યા પછી ખૂબ રડીને મારા મનને આર મેં કાંઈક જોઈ કહી નાખ્યો.

બીજે દિવસે તો અમારે પણ ઉપડવાનું હતું. લખનોથી ઉપડવા પ્રમાણેની જ સ્પેશિયલ ટ્રેન વગેરેની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી અને આગળની પેઢે જ મને, હલિતાને તથા લાલજીને ફર્સ્ટ ક્લાસના એક સ્વતંત્ર કુપાર્ટમેન્ટ અપાયો હતો. સ્ટેશન પરનો દેખાવ પણ લગભગ લખનો પ્રમાણે જ બહુ લેવો આવ મને 'સી ઓફ' કરવામાટે હર્ષમતન્જન, મહારાજ શીલર સાહેબ અને મારી દાસીઓ આવી હતી એટલી વિશેષતા બે દાસીઓમાંની એક ખચરનને જોવાની 'જે ચૂસુક પાછા દિલ્લીમાં આવે તો તેની બધી હકીકત મને લખી જણાવજે,' એ પ્રમાણેની બલામણુ કરી રૂપીઆ પચાસ મેં તેના હાથમાં ધનામ તરીકે આપ્યા અને લ્યાંથી કાંઈ સારી ચીજો ભેટસોગાદ તરીકે મોકલવાની આશા પણ આપી. બીજી દારડીને પચીસ રૂપીઆ આપ્યા.

તે વખતે નાગડા મથુરા રેલવે હજી ચાલુ થઈ નહોતી અને જ. આઈ પી. ને રસ્તે આવવાનો અમારા શેઠનો વિચાર નહોતો, એટલે સ્પેશિયલ ટ્રેન આર. એમ. આર. (શનૃત્તાના માળવા રેલવે) ની જ રખાવુવામાં આવી હતી એ ટ્રેનમાં અમદાવાદ સુધી જઈ, અમદાવાદથી બી. બી. સી. આઈ. માં ખુંબઈ જવાનો પ્રેક્ષામ હતો. ટ્રેનમાં હલિતાના સમાગમથી જો કે વખત તો ઠીક વીતવ લાગ્યો, પરંતુ પ્રેમી ચૂસુકનો નવો વિયોગ અને તે સાથે તેની ઉવટની બેવફાઈ એ બન્ને મારા જીવમાં કાંટા પ્રમાણે ખરક્યાં કરતાં હતાં.

સાધારણ રીતે આર. એમ. આર. ની દિલ્લીથી છૂટલી મેલ ટ્રેન ત્રીસ અથવા એકત્રીસ કલાકે અમદાવાદ પહોંચે છે, અને અમારી સ્પેશિયલ ટ્રેન ખાલીસ નેવીસ કલાકમાં અમદાવાદ સર કરી દીધું. શેઠજીએ તાર કરેલો હોવાઈ અમદાવાદમાં અમારા જમવા વગેરેની બધી તૈયારીઓ કરી રાખવામાં આવે હતી. અમદાવાદમાં લગભગ છ કલાકનો ટાઇમ અમે વીતાવ્યો, એટલીવારમ અમારી કંપનીનો સામાન નાની ગાડીમાંથી મોટી ગાડીમાં બરાઈ ગયો, અને અમારી ટ્રેન ખુંબઈ જવામાટે અમદાવાદથી ઉપડી. અંતે કોઈ પણ પ્રકારની વિશિષ્ટ ધટના કે વિશ્વ વિના અમે અલબેલી ખુંબઈ નગરીમાં આવી લાગ્યાં નાટકમંડળીનાં માણસોના ઉતારામાટે પિલાહુસપર ગોખલેની હોટલ પાસેને તીજેરીવાળા હરીચંદ મંછારામનો બંગલો તથા માળો બાડે રાખવામાં આવ્યા હતા એટલે તેમાંના એક બોરડામાં જ હાથ તરત તો મેં મારી ઊવણી નાખી લીધી

—કાવલ—

પ્રકરણ ૨૩ મું

રુબર્જ કે નરક-૩

આજકાલના નવા જમાનામાં હિંદુસ્તાનની આખ મનાવી અલબેલી અને હલહળીથી ખુંબઈ નગરીનું અનેક વિદ્વાન લેખકોએ પોતાના પ્રવાસમંથોમાં એસિ. હાસિક, બ્યાપારિ તેમ જ કલાપરીક્ષક દૃષ્ટિથી નજીન કરેલું છે, એટલે તે દૃષ્ટિથી હવે મારા જેવી અદ્યપણ અને અદ્યપ શિક્ષણવાળી એક નાટકી તારી ખુંબઈ

કાંઈ વધારે જાણવાલાયક વર્ણન કરી શકે, એ સર્વથા અશક્ય છે. પરંતુ એ બાબતનો હું દાવો રાખું છું અને તે વિશે હિંમતથી કહી શકું છું કે, બાહ્ય રંગરૂપમાં સ્વર્ગાતુલ્ય દેખાતી અને અન્ય દેશોમાં સ્વર્ગોપમ મનાતી એ સુંબઈ નગરીમાં જે અનેક નરકાગ્રહો ગુપ્ત રીતે અસ્તિત્વ ધરાવે છે, તેમનું હું જે કાંઈ શાબ્દિક ચિત્ર આલેખીને મારા વાંચકો સમક્ષ રજૂ કરી રાખીશ, તે કાર્ય ખીજ કાંઈથી બનવું અશક્ય છે.

અહીં કદાચિત્ કેટલાક નીતિનાં બંડારરૂપ સ્ત્રીપુરુષો એવા પ્રશ્ન કરશે કે, “વેલ મિસ મેનકા અથવા ચંપાબાનૂ! શું તમે જ્યાં જાઓ છો, ત્યાં તમેને માત્ર નરકાગ્રહોમાં અને જ્યાં માત્ર માનવચરિત્રની કલંકિત દિશા જ જોવામાં આવી શકતી હોય તેવાં મંદિરોમાં જ જવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે? તમારામટે શું પરમાત્માએ કોઈ યોગ્ય ગુણવાનું પુરુષ કિંવા કોઈ સદ્ગુણવતી સુંદરીનો સમાગમ સુજેલો જ નથી? કેવળ તમારાપર જ પરમેશ્વરે એટલી બધી અવકૃપા શામટે કરી હશે, એ સમજી શકાતું નથી; તેમ જ એ પણ જાણી કિંવા કહી શકાતું નથી કે, એ ઈશ્વરની અવકૃપાનું કિંવા તમારા પોતાના દુર્બોધ અને કુમાર્જિમિય સ્વભાવનું પરિણામ છે?”

પ્રશ્ન યથાર્થ છે અને તે જ પ્રમાણેનું તેનું ઉત્તર પણ મારી પાસે તૈયાર છે. આ સૃષ્ટિમાં જેમ સારાં મનુષ્યો વસે છે, તે જ પ્રમાણે નકારાં મનુષ્યોનો નિવાસ પણ છે, કિંબદુતા સર્વ સાધારણ માન્યતા એવી છે કે, જ્યાં જોશો ત્યાં સારા કરતાં નકારા છવાયેલા અને સદ્ગુણ કરતાં દુર્ગુણની સંખ્યા વધારે પ્રમાણમાં જોવામાં આવી શકશે. કાચના કટકા અને પથ્થર તો અનેક છે, પણ કોહીનૂર તો એક જ છે, એથી સિદ્ધ થાય, છે કે, જગતમાં જેમ સારા બનાવો બને છે, તેમ જ નકારા અને માનવચરિત્રની કલંકિત દિશાને જ દર્શાવનારા બનાવો કાંઈ ઓછા પ્રમાણમાં બનતા નથી: બલકે તેમની સંખ્યા સારા બનાવો કરતાં હજાર ગણી વધારે હોય છે અને કેટલાક લોકો પોતાની ઇચ્છાથી, કેટલાક સંગ્રહોષથી, તો કેટલાક સર્વથા અજ્ઞાનથી ખીજના છજપ્રપંચના ભોજ થઇને એવી દુર્ગુણમયી ઘટનાઓના નાયક થાય છે, ઉત્તરના શિખરપરથી અવનતિના ઉંડા ખાડામાં પછડાય છે અને છેવટે તેમનું સુધાતુલ્ય જીવન વિષમ વિધેય બની જાય છે!

મને મારા જીવનકાળમાં માનવચરિત્રની જે એવી કલંકિત દિશાને દર્શાવનારી ઘટનાઓની જ સાક્ષીમૂલક થવાના સહસ્રાવધિ પ્રસંગો પ્રાપ્ત થયા છે, તે કેવળ મારા સ્વચ્છંદ જીવન અને સંગ્રહોષનું જ પરિણામ છે, એટલે મને પોતાને જે જે અયોગ્ય અનુભવો પ્રત્યક્ષ મળ્યા છે, તેમાંના ચોડાનું જ માત્ર મેં આ મારી આત્મ-કથામાં અવિકળ શાબ્દિક ચિત્ર આલેખ્યું છે. એક ઉત્તમ ગ્રંથકર્તા કિંવા પંડિત! તેમ જ ‘યુગમે રામ યમજ્યે હુરી’ એવા વ્યાસ કે હરિદાસ તરીકે વાંચકો સમક્ષ રજૂ થઈ ધાર્મિક વ્યંજનમાં કિંવા બોધ આપવાનો પ્રયત્નથી જ મારો ઉદ્દેશ નથી, તેમ જ મારા આત્મચરિત્રમાંથી જો કાંઈ સ્વાભાવિક ત્યાગ્ય દોષો અને યોગ્ય ભાષા મળી શકે તો તે દોષોને ત્યાગી બોધ પ્રમાણે વર્તવાની મારી કોઈને ના પણ નથી.

કેટલાકે એવો આક્ષેપ છે કે, આવાં ચરિત્રોમાં ભલે સત્યનો ગમે તેટલો સંપૂર્ણ અને પ્રબળ વ્યંશ સમાયલો હોય, અને પરિણામ ભલે ધારો કે લાભકારક

અને ધર્મપ્રવર્તક હોય; તો પણ કેટલીક ઓછી બુદ્ધિની વ્યક્તિઓના હૃદયમાં એનું તાત્કાલિક પરિણામ સત્વર થાય છે અને તેથી સમાજનું અકલ્યાણ થવાની અધિક સંભાવના છે. આના ઉત્તરમાં હું સ્પષ્ટતાથી જણાવીશ કે, એ આશિષકો કેવળ પોતાના હૃદયની દુર્બળતાનું તેમ જ પોતે દુરાચારમાં સત્વર પ્રવૃત્ત થનારે સ્વભાવના હોવાનું જ એમ કહીને સ્પષ્ટ દર્શન કરાવે છે; કારણ કે કોઈ પણ ઉત્તમ ક્રિયા અધમ વસ્તુ ક્રિયા વર્તનનો સ્વીકાર ક્રિયા ત્યાગ કરવો, એનો સર્વથા મનુષ્યના પોતાના સ્વભાવ તેમ જ અધિકારપર આધાર રહેલો હોય છે. એક સ્થળમાં જ એક દુઃખપાત્ર અને એક મળપાત્ર મૂકેલાં હોય, તો હંસ કીરને જ સ્વીકારશે અને કામડો જઈને પોતાની આંચ વિષામાં જ મારશે. એમાં વસ્તુનો હોષ નહિ, ક્રિત્રુ વસ્તુને સ્વીકારનારના સ્વભાવનો જ હોય છે. અર્થાત્ આવા અંથો લખવામાં લેખક અથવા લેખકનો નહિ, પણ જો એના પરિણામે અયોગ્ય પરિણામ થવાની જ માન્યતા ધરાવતા હોય, તો તે એ માન્યતા ધરાવનારાઓનો પોતાનો જ હોય છે. અંગ્રેજમાં કહેવત છે કે 'poison kills poison' હેતુનો ઉત્તર હેર છે; 'to catch a thief set a thief' ચોરને પકડવાને ચોર જ ભેદબે; તેમ જ 'Exposition of a vice is the best medium to remove or to be warned of a vice,' એક દુર્ગુણને ઉઘાડો પાડવો એ દુર્ગુણને દૂર કરવાનો વા તેથી ચેતેલા રહેવાનો ઉત્તમ માર્ગ છે. સૈદ્ધાંત જ મઠિ લોકો કહે છે કે, પરસ્પ્રીયમનમાં જાંહી પરમિયા આદિ બધકર ચેપી રાગોનો સંભવ છે. શું જનહિતને ખાતર આવી વાત કહેવાની અને લોકોને ચેતવવાની જરૂર નથી ?

મારી પોતાની તો એવી જ માન્યતા છે કે, જ્યાં સુધી અયોગ્ય વસ્તુ ક્રિયા દુરાચારની યથાર્થ લચકરતા લોકોના મત્સ્યક્ષ જાણવામાં આવી શકતી નથી, ત્યાં સુધી સદાચાર અને સદ્ગુણની મહત્તાની પણ તેમના હૃદયમાં દૃઢતા થઈ શકતી નથી. કમ્પી બાપામાં એક કહેવત છે કે,

“જ ત એ બુછડે કે પણ છ;

બુછડા ન હૂને ગોઠમે ત સારા ચોવાને કી ?”

અર્થાત્-“બૂંડાઓને પણ ધન્ય છે; કારણ કે, જો દેરામાં બૂંડાં માણસ ન વસતાં હોય તો સારાં માણસ સારાં તરીકે જાળખાય કેવી રીતે ?” પીતળનું અસ્તિત્વ ન હોય, તો સુવર્ણની ઉત્તમતા કેવી રીતે જણાય ? દુર્ગંધ ન હોય, તો સુગંધની તુલનાત્મક ઉત્તમતાને કેવા પ્રકારે સિદ્ધ કરી શકાય ? ચોર ન હોય, તો ચાહુકાર નામની સિદ્ધિ કેમ કરીને થાય ? પાપી ન હોય, તો કોઈ પણ પુરુષને ‘ધર્મોભા’ નામથી કેમ બોલાવાય ? વેશ્યાઓની વસ્તી વિશ્વમાંથી ટળી જાય, તો પણ ‘સદી’ શબ્દની શી મહત્તા અંકાય ? સારાંશ કે, સારી વસ્તુના તુલનાત્મક સ્વીકારમઠિ નકારી વસ્તુને તેના યથાર્થ સ્વરૂપમાં સર્વશિ જાણી લેવાની ખાસ અમ્મલ છે અને અધિકારીના હૃદયમાં એનું અયોગ્ય નહિ, ક્રિત્રુ સર્વથા યોગ્ય અને શુભ પરિણામ જ થાય છે.

એ અને પોતાને મારા વાચકર્જ સમક્ષ મહાસતી તરીકે રજૂ કરી નથી. હું જેની સ્પષ્ટ સ્વભાવની અને સ્વૈચ્છી હદી તેના જ સ્વપ્નમાં રજૂ થયેલી છે, અને એ સ્પષ્ટંદતા તથા સ્વૈર વર્તનને સ્વીકારવાથી મારા અબળા તરીકેના અવ-

તાજીની કેવી ધૂળધાણી થઇ ગઇ, એ પ્રત્યક્ષ બતાવીને એવી સ્વચ્છંદતાના બચાવક માર્ગમાં મારી બાજતીય બગિનીઓ પ્રવેશ ન કરે અને પોતાના ધર્મકર્મમાં દૃઢ રહી પોતાના અવતારની સાર્થકતા કરી જાય, એ જ મારો તો ઉદ્દેશ છે. એટલે મારા જેવી સ્વચ્છંદ સ્ત્રીઓનાં કિંવા એવા જ સ્વચ્છંદ પુરુષોનાં ચરિત્રોને તો બહુધા લોકો-જોડોએ તો બહારથી પણ-ત્યાજ્ય જ માનવાના. પરંતુ મને કેટલી-ક્યારે જે આશ્ચર્ય થાય છે તે એ જ છે કે, જે લોકો આવા પ્રકારનાં સત્ય અને શુભ હેતુમય ચરિત્રોની-આવાં પુસ્તકોની-દિનરાત મુક્તકંઠે નિન્દા કર્યા કરે છે, તેઓ જ ફ્રેન્ચ કે જાપાનીસ પોલિશ મારેલાં મારા જેવાં જ આરિચ્છાવાળા નાચિકાના પુસ્તકોની એક પક્ષ કિંવા વર્ગ તરફથી થતી પ્રશંસાને સાંભળી તે પુસ્તકમાંની કેટલીક ઘટનાઓ, કોમળ અને અસંસ્કૃત હૃદયની કુમરિકાઓ, નવયૌવનાઓ કિંવા નવોદાઓના હૃદયને વિકૃત તેમ જ બ્રજ કરી નાખનારી, તેમના સંસારજીવનામૃતને હલાહલના સ્વરૂપમાં ફેરવી નાખનારી હોવા છતાં પોતે પણ અંધ બની તેની પ્રશંસાના રાગડા તાણવા મંડી જાય છે, વિવેકને ત્યાગી દે છે, અને ગાંડી શુજરાતના 'ગાંડરિયા મવાહ'ની કહેવતને અક્ષરેઅક્ષર સિદ્ધ કરી બતાવે છે.

માનવજીવનના ઉત્તમ કિંવા અધમ નાનાવિધ રંગોને દર્શાવનારી, તેમ જ પુણ્યના ઉત્તમ તથા પાપના પરિપૂર્ણ અધમ પરિણામને વર્ણવનારી રૈનલ્ડ, જોલા અને ગાય દિઓ પાસાં જેવા બુદ્ધિધન વિદ્વાનોની નવલકથાઓને, પોતે સ્વપૂર્વક તેમના વાંચનનો રસ પીતા હોવા છતાં, નિહવામાં અને બ્રજ તરીકે સિદ્ધ કરવામાં મહા અભિમાન માને છે; તે જ બુદ્ધિમાન (?) મહાશયો, પોતે સંયોગ-વશતાથી ધર્મવિધિ અતુસાર આમાદધનની ધર્મપત્ની થવા છતાં અને “નવા પત્નીના સંબંધને લીધે હવે પરપુરુષ બની ગયેલાની કલ્પના પણ કરતી, એ યતિમતાધર્મની વિરુદ્ધ છે” એવા જ્ઞાનની ઉત્તમ વિજ્ઞાના યોગે અધિકારિણી થએલી હોવા છતાં, પોતાની સૌભાગ્યવતી તરીકેની અવસ્થામાં પણ સ્પરસ્વતીચંદ્ર વિરોધા માનસિક કિંવા આંતરિક મોહને ન ત્યાગી શકનાર, એટલું જ નહિ પણ ઉન્નત વૈધવ્યદશાને પ્રાપ્ત થયા પછી અને પોતાના હસ્તે જ પોતાની બગિની કુસુમસુંદરી સાથે પોતાના પૂર્વ પ્રેમપાત્રનો લગ્નસંબંધ કરી આપ્યા પછી, સ્પરસ્વતીચંદ્ર તેને માતા તરીકે સંબોધવા પછી અને પોતે તે માતૃપદને સ્વીકાર્યા પછી પણ “સ્પરસ્વતીચંદ્ર! ઈશ્વરલીલાના ચમત્કારથી એક ભવમાં અનેક ભવ થાય છે તેમ મારે તમારે થયું! પણ સર્વ અવતારમાં-સર્વ ભવમાં-તમે મને તમારી કહી તે હું તમારી રહી છું ને રહીશ ને મેં તમને મારા કહ્યા તે મારા જ રહ્યા છે ને રહેજે! હૃદયથી આપણે હતાં તેવું સર્વથા સર્વદા એક જ છીએ અને આપણી બિની પરમ પ્રીતિનું સુપાત્ર આ મારી-મારી જીવનમૂર્તિ મારા હૃદયને આધાર મારી કુસુમ છે તે તેવી જ રહેશે અને એને એવી જ આપવા હૃદયમાં રાખજે! કુસુમ, આ મહાભાગી તું અહોનિશ હૃદયપૂર્વક કરીશ તે કાળે સર્વદા આ તારી પરિણામ હૃદયને અવસ્થ સ્મરને જ” આવા સલીના મુખમાંથી નીકળવા જોઈએ એવા કસ્ટાં સર્વથા વિરુદ્ધ બ્રજતાદર્શક અને આદર્શ આર્થ જાળવના ધર્મને કલંકિત કરનાર ઉદ્ગમરને કાઢનારી પોતાની બગિની ન્યારે સ્પરસ્વતીચંદ્ર-

તેના પતિ-ની હૃદયપૂલ કરવામાં નિમગ્ન હોય, તે વેળાએ પણ ત્યાં પોતે સ્મર-
ણદ્વારા અપરોક્ષ રહેવાની બ્રહ્મ લાલસા ધરાવનારી સંપૂર્ણ માનસિક વ્યભિચારિણી
કુસુદસુંદરીને દિવ્ય પ્રેમની પ્રતિમા તથા આદર્શ અબળા તરીકે જરા પણ સર-
આયા વગર કેટલાક કહેવાતા વિદ્વાનો ઓળખાવે છે. બપે! એ દિવ્ય પ્રેમનું દિવ્ય
દર્શન. પિતાદ્વારા પુત્રીને, બાતાદ્વારા ભગિનીને, પુત્રદ્વારા માતાને અને પતિદ્વારા
પત્નીને એ દિવ્ય પુસ્તકદ્વારા વિના સંકેતે કરાવવામાં આવે છે! દિવ્ય પ્રેમની
આવી પ્રતિમાઓ ને પ્રત્યેક આર્ય ગૃહમાં ગૃહલક્ષ્મીરૂપે વિરાજતી હોય, તે
તેથી કેટલાક પુરુષોના સંસારવ્યવહાર સુખમય થઈ શકવાનો સંભવ છે, એનો
પ્રત્યેક વિચારશીલ પુરુષે અવશ્ય વિચાર કરવાનો છે. તેમજ આવા દિવ્ય પ્રેમનું
અસ્પષ્ટતા અને વિકારવશતામાં પુરુષ કરતાં અધિક મનાતી તરુણ બાળાઓના
હૃદયમાં શું પરિણામ થવાનો સંભવ છે, એ પણ બૂઝી જવાનું નથી. મારા
અભિપ્રાય પ્રમાણે તો, જેઓ પ્રસિદ્ધતાથી વેશ્યાટલિને સ્ત્રીકારી બેઠી હોય તેઓ
નહિ, પરંતુ દિવ્ય પ્રેમની (?) આવી પ્રતિમાઓ, માનસિક વ્યભિચારિણી અને
ગુપ્ત વ્યભિચારિણી ગૃહસ્થપતિની નારીઓ જ ગૃહસ્થાશ્રમી જનોની જીવનસુધામાં
અત્યંત વેદનામય તથા પ્રાણહારક વિધને ભેળનારી, સ્વર્ગને નરકના આકારમાં
ફેરવી નાખનારી થઈ પડે છે. ને આ ખુલ્લા માનસિક વ્યભિચાર-સ્પષ્ટ બ્રહ્મ-
ચાર-ને અસુક શુદ્ધિમાનો દિવ્ય પ્રેમ માનતા હોય, તો મારે તેમને એ જ
આશીર્વાદ છે કે, તેમના કુટુંબની સ્ત્રીઓમાં એ દિવ્ય પ્રેમનો સત્વર નિવાસ
થાઓ અને તેનાં મિષ્ટ ફળોને આપવાને સુઅવસર તેમને શીઘ્ર જ મળી જાયો!
અસ્તુ-હું હવે મારી કથાના પ્રસંગમાં આગળ વધીશ.

મેં તલજાળ તો પ્લેહાઉસપરના અમારી નાટકમંડળીના ઉતારામાં જ મારો
સુકામ રાખ્યો હતો, એ તો મેં પ્રથમ જણાવેલું જ છે. પ્લેહાઉસ શુંબુદમાંનું
એક એવું સ્થાન છે કે જેના વર્ણનમટિ એક ગ્રંથની આવશ્યકતા છે એમ કહી
શકાય છતાં અહીં સમયાનુકૂળ તેનું કેટલુંક દિગ્દર્શન હું કરાવીશ. પ્લેહાઉસના
ચોંક અને ટ્રાન્સેના નંકસનપરથી નૃદા નૃદા છ ફાંટા પૂટે છે. એક માર્ગ ફોર્ક-
લેડ રોડના નામથી ઓળખાતો ગોળખીઠા થઈ નળખળર તરફ જાય છે, ખીજો
તે જ માર્ગના સ્હામા ભાગ ઉપર તારદેવ સુધી લખાય છે; ત્રીજો માર્ગ ગ્રાંટરોડના
પૂલનો, ચોથો બે ટાંકોનો, પાંચમો ખેતવાડીમાં જવાનો, ને છઠ્ઠો સાંકડી ગલીનો
રસ્તો અરબગલીના નામથી ઓળખાય છે. માત્ર પ્લેહાઉસથી ગ્રાંટરોડ બિન તરફ
જવાના માર્ગને-ત્યાં હવે બહુધા હિંદુ તથા પારસી ગૃહસ્થ કુટુંબોના નિવાસ થઈ
ગએલો હોવાથી-બાદ કરીએ તો બાકીના પાંચ માર્ગોના જગતના અન્ય સર્વ
માર્ગોથી નૃદો જ પ્રકાર છે; કારણ કે, ખીજા બળરો દિવસના હશે, તો આ
રાતના બળર છે. કેટલીક નૃની વાતોઓમાં તથા દંતકથામાં દિવસે જ્યાં શૂન્ય-
કાર હોય ત્યાં જ રાત્રિના સમયમાં જગતી ગાંધર્વનગરી વિષેની ચર્ચા કરાયેલી
તો ઘણાકેના સાંભળવામાં આવી હશે જ એ ગાંધર્વનગરી તો આપણે માત્ર કાને
જ સાંભળી છે, પણ તેવો કાંઈક પ્રત્યક્ષ પ્રકાર આ ઉપર્યુક્ત પાંચ માર્ગોપર
રાત્રિના સમયે જોવામાં આવે છે. ગોળખીઠાથી પ્લેહાઉસ સુધીનો માર્ગ બહુધા
સદાસૌભાગ્યવતીઓ અથવા જેમને અખંડસૌભાગ્યવતી કહેવામાં આવે છે તેઓના
નિવાસસ્થળરૂપ, પ્લેહાઉસથી તારદેવના તળેલા સુધીનો માર્ગ પણ વેશ્યાઓના

શિબિરસ્વરૂપ, પ્લેહાઈસથી બે ટાંકા સુધીનો માર્ગ નીચ જતિની વેશ્યાઓના અહારૂપ, અને એતવાડીની ગલી તેમજ અરબગલીના નાકાં નાટક-શાળાનાં હોવાથી એ સ્થળો દિવસે નિર્જન અરણ્ય અને રાતે જંગલી જ્યોતિ બની જાય છે. ત્યાં સાંજે નસાત વાગ્યાથી આરંભાતી ધામધૂમનો રાતે ત્રણ વાગતાં છેડો આવે છે, પ્લેહાઈસ મધ્યબિન્દુની આસપાસ નજીકમાં જ વિદ્યો-રિયા થીએટર, બાલીવાલા પ્રાંડ થીએટર, કેરોનેશન થીએટર, રૅયલ થીએટર (આ નાટકશાળાનો લગભગ એક વર્ષથી આગમાં નારા થઈ ગયો છે અને તે હજી નવી ખંધાઈ નથી), રીપન થીએટર, એલ્ફીન્સ્ટન થીએટર તથા બ્રૅન્ડે થીએટર, એ પ્રમાણે છ છ તે નાટકશાળાઓ આવેલી છે, અને તે સર્વમાં કોઈમાં ઉર્દુ નાટક, કોઈમાં ગુજરાતી નાટક, કોઈમાં મરાઠી નાટક, તે કોઈમાં ઢોડ તથા મરાઠી મહારાના સામના (તમાશા) આદિ બજવાતાં જ હોય છે, ને તેથી તેમની ગર્જના તથા ઇલેક્ટ્રિક કે કિસ્સન લાઇટનો સર્વત્ર એવો પ્રકાશ વિસ્તરી રહે છે કે નિશા હોવા છતાં કોઈ ગામડિયો ત્યાં દિવસ હોવાનો ભ્રમ થઈ જવો સર્વથા સ્વાભાવિક જ કહી શકાય. રાજમાર્ગપરના મોટા માળાઓનાં દીવાનખાનામાં વસતી ગાનારીઓના આવાપ, સારંગીનો તારબ્જનિ અને મૃદંગ તથા તબલાનાં નાદ પણ સાહજિક સંભળાયા કરે છે. તેમજ પૈસાના એક ગાયનના હિસાબે ફોનોગ્રાફમાંના જીવન સંભળાવનારાની દુકાનમાંથી નીકળતા ફોનોગ્રાફના કૃત્રિમ માનવી નાદને સાંભળવાનો પણ ત્યાં લટાર મારવા નીકળેલા લોકોને લાભ મળી શકે છે. એ સર્વ નાદો સાથે, વેશ્યાઓના ધરના દરવાજાપર નીચ વ્યભિચારી લોકોની ધામધૂમ અને હલકી જતની ગાળાગાળીનો નાદ આવી મળવાથી એક પ્રકારના વિલક્ષણ અનાહત બ્રહ્મનાદનો અનુભવ પણ મેળવી શકાય છે. પ્લેહાઈસના ચૌકમાં વળી વિક્ટોરિયાવાળાના 'પોઇસ પોઇસ' ના અવાજ, રાહદારીઓને દૂર થવાની ચેતવણી આપનાર ઘંટડીના અવાજ, ટેકસીફોસ તથા મોટર-કારમાંના બુગજબ્જનિ અને ઇલેક્ટ્રિક ટ્રામમાંના 'ઠન ઠન'નો અવાજ આદિ અવાજો કાનોમાં એક સાથે એવા તે વેગથી આવીને અથડાય છે કે, કાનના પડદા કોઈવાર બહેર મારી જાય છે; તેમાં પણ કોઈ વાર એક તરફથી (વિક્ટોરિયા, બીજી તરફથી મોટરકાર, ત્રીજી તરફથી ઇલેક્ટ્રિક ટ્રામ, ચોથી તરફથી બાઇસિકલ, પાંચમી તરફથી કોઈ બુલ્લો બટકો રેંકડો કે ખટારો, અને છઠ્ઠી તરફથી મહાલક્ષ્મીથી આવતી કચ્છરાપટ્ટીની મોટર ગાડી એક સાથે આવી લાગે છે અને આપણે વચ્ચે સપાટઈ ગયેલા હોઈએ છીએ, તે વેળાએ તેા મુખમાંથી એવો હઠ્ઠાર પણ નીકળી જાય છે કે 'આ તે મુંબાપુરી કે અરણપુરી !'

વળી એ પાંચે માર્ગ અને પ્લેહાઈસના મધ્યબિન્દુમાં હિન્દુનાં સુધારાશાંતિ-શુદ્ધો, પારસીઓનાં હોટેલ, મુસલમાનોનાં 'બઠિયારખાનાં', ધરાનીઓની ચાહે-કંઈની દુકાનો, પૂરી કચોરીવાળાની હાટડીઓ, અંગ્રેજી વાંચન રિપરિટના બાર અને ગામડી દારૂનાં પીકાં ઇત્યાદિની પૂરી વિપુલતા જોવામાં આવે છે, અને આજકાલના જમાનામાં અમરહુડના તત્વને પ્રુલ્હો કે છાનો થોડો ધણો 'થયા-રાજ' તથા પ્રભ'ના ન્યાયથી સર્વ જતિઓમાં પ્રચાર થયેલો હોવાથી, એ સર્વ ધંધાદારીઓ પોતપોતાના બાગ્યઅનુસાર સારો વકરો મેળવી શકે છે, વ્યવસાયપ્રતિમા મુંબઈ નગરીના આખા દિવસના જીવનાર્થ કલહથી કંઠાળી, મનને

અન્ય વિષયમાં વાળી રંજિત કરવાના હેતુસથી પ્યેહાહિસ તરફ લઠાર માનવા નીકળેલા કેટલાક શ્રીમાનો તેમ જ સાધારણ સુન્ધિતિના અને

‘અખસ ખટપટ ન કર્તવ્યમ, કર્તવ્યં ચ પિયો સુરા;
સુરાદેવો પ્રસાદેન, સર્વં કાર્યં ક્ષેત્રે ક્ષેત્રે !’

ના પરમ તત્ત્વને માનનાર લોકો; નિયાસમયમાં મિસ્તર કાવસજી, બુઢા બોલજી તથા માણેકજીના બારમાંસોડા કેલેમન તથા બસ્તના મિત્રણ સાથે વિસ્તી, ગ્રાન્ડી કે સ્નેપની ઉપાસના કરતા દેખાય છે; કેટલાકો રેલ્વે હોટલ કે લેડન હોટલમાં બેઠલ ફોડી, ડિનરને નરિટસ આપ્યા પછી, હાથમાં નોટ લઈ ટાઇલ બચવાની જામ્પ-સમાં પડેલા જણાય છે; કેટલાકો મોઢામાંની હવાના કે મનીલા સિગારના હુમાડાથી બારતવર્ષના આકારને સ્થામ બનાવી, ઘૂટેઘૂટે પેટમાં પધરાવી, બિલિયર્ડના ગોળા અથડાવી હાથમાં હાંધી છે; ગામડી પીઠામાં હલકી ભતના લાલિયા, ઘાડી, અમાર, ધોળી, મોચી અને ફલાલો દોઢ આનાનો બેવડો અઢાવી, ત્રણ આનાનો પાવર બતાવવા તૈયાર થાય છે, અને દારૂ બલે ન અઢયો હોય તો પણ પોતે દારૂ પીધો છે, એમ લોકોને બતાવવામટે મોઢામાંથી એલફેલ કાઢી બાળાકારે લથડિયાં ખાતા જાય છે; નાટક જેવા પધારેલા કેટલાક હિંદુ પ્રેક્ષકો ‘સર્વં સ્વલુ દ્વંદ્વં વ્રજ્યં’ જણીને ઈરાનીના હોટલમાં બેઠકક આઢે ફોડી પાઉ-માખણ કે કેક બિસ્કીટને હાથમાં પધરાવે છે; તેમ જ ગોખલેના હિંદુ હોટલમાં અડોઅડ કુરસીઓપર બેસી ખાજ પદાર્થોને એક જ ટેબલપર રાખી, બ્રાહ્મણ, વાણિયા, મોચી, સઘ, સુતાર, કુંભાર, હળમ સર્વે તે પદાર્થોને આરોગી પોતાની અલેહબાવના તથા પ્રત્યક્ષ વ્યાવહારિકતાથી અધરહુડના તત્ત્વપ્રસારની સિદ્ધિ કરતા જોવામાં આવે છે; જે કાર્ય અત્યારસૂધીમાં કહેવાતાં સુધારકો તથા અધરહુડવાળા-એથી સિદ્ધ થઈ શક્યું નથી, તે કાર્યને મુંબઈના એ હોટલવાળાએ સર્વથા એક પંક્તિમાં જમાડી લાંબાં લેકઅરોનો લવારો કર્યા વિના મૂકતાથી સિદ્ધ કરી બતાવે છે ! જોયા સર્વ એકાકાર કરવાની ઇચ્છા અને મહત્વાકાંક્ષા ધરાવનારા છે, તેઓ જો, મારી ધારણા પ્રમાણે, એવાં એમનાથી કાંઈ વધારે સમવડોવાળાં હોટલો ઠેકઠેકાણે ખેલે, તો અવશ્ય પોતાના હેતુને બહુ થોડા વખતમાં જ સફળ થયેલા જોઈ શકે એમ છે. આવા સરળ માર્ગને ત્યાગી તેઓ લેકઅરો કરવામાં અને વિના કારણ લાંબા લાંબા લફ જેવા લેખો ચીતરી કાઢવામાં પોતાની બુદ્ધિ તથા શક્તિનો દુર્વ્યય કરી નાખે છે, એ તેમનો પ્રમાદ છે; અને એ પ્રમાદના થેજે પોતાના કાર્યની અફળતા થયેલી જોવાની દયાજનક અવસ્થામાં તેમને આવી પડેલા જોઈને મારા હાથમાં તેમના મટે બહુ જ અનુકંપા થઈ આવે છે !

કેટલાક લોકો મુંબઈમાંના એ ‘પ્યેહાહિસ’ના ટુકડાને સ્વર્ગની ઉપમા આપે છે. કારણ કે, જેવી રીતે સ્વર્ગમાં અપ્સરા (સ્વર્ગની વેશ્યાઓ) તેા ઉપલોભ્ય, તેમના નૃત્ય, ગાનાદિનો વિહાર, ગાનાપ્રકારના ઉત્તમ ભોજ્ય પદાર્થો, ઉત્કૃષ્ટ આવાસ અને સુધા આદિની સ્વર્ગના લોકોને પ્રાપ્તિ થાય છે; તે જ પ્રમાણે પ્યેહાહિસપર અખંડસૌભાગ્યવતી (મૂલ્યુલેખની વેશ્યાઓ)નો ઉપલોભ, તેમના નૃત્યગાનાદિનો વિહાર, હોટલોમાં ભરે જોઈએ ભરે નાના મકાનના ઉત્તમ ભોજ્ય પદાર્થો, સારા ખંજલા અને મદિરા (મૂલ્યુ લેખની સુધા)ની જોખણમાં

કંદાર હોય તો સહજ પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. સ્વર્ગમાંના સુખો પણ સર્વવ્યાપક થનના બદલામાં જ મળે છે; તો જહી સ્વર્ગ અને એ પેહલાઈસમાં ભેદ શો ? કંઈ પણ નહિ.

એ જ પ્રમાણે બીજા કેટલાક લોકો એ પેહલાઈસ નામના સ્થાનને વરક સાથે સરખાવે છે. જગદ્ગામક માયાના પાશમાં બદ્ધ થવું તે નરકમાં જવાના માર્ગે ચઢવું છે, અર્થાત્ વેશ્યાવિહાર, અભિચાર, મદિરાપાન અને એવી જ બીજી વસ્તુઓ મનુષ્યને નરકાધિકારી બનાવનારી હોવાથી અને પેહલાઈસ પર રાતે બઠકનારા લોકો કેટલાક અપવાદોને બાદ કરીએ તો અવશ્ય એ વસ્તુઓના ભોક્તા થનારા હોવાથી એ સ્થાનને નરકના નામથી ઓળખવામાં કર્યો. પણ પ્રત્યવાય નથી.

પેહલાઈસ વિશે આવી રીતે બે પક્ષના બે પરસ્પર ભિન્ન અભિપ્રાય છે. હવે એને સ્વર્ગ માનવું કે નરક પ્રમાણવું, એના નિર્ણયનું કાર્ય હું વાંચકોને જ સોંપું છું; કારણ કે, કોઈપણ એક વસ્તુવિષયક હત્તમ કિંવા અધમ માન્યતા મનુષ્યના હૃદયમાં તેના અધિકાર કિંવા સ્વભાવ અનુસાર જ દૃઢ થાય છે, એટલે અમુક વસ્તુ વિશેનો કોઈપણ એકપક્ષીય અભિપ્રાય નિર્ણયક છે, કેમકે તે સર્વ-માન્ય થવાની બહુ જ ઓછી સંભાવના હોય છે.

અમારી નાટકમંડળી મુંબઈમાં આવ્યા પછી પાંચમા દિવસથી અમારી કંપનીનાં નાટકો મુંબઈની રંગભૂમિ પર રબ્દ થવા માંડ્યાં અને મુંબઈના પ્રેક્ષકોએ પણ અમારી કંપનીનો સારો સત્કાર કર્યો. પણ અહીં શેઠ તૈમ જ એકઠરોને એક નવીન પરિશ્રમ વેઠવાનો પ્રસંગ આવી લાગ્યો. તે એ કે, બહારનાં બીજાં શહેરોમાં અને જો બીજા નાટકમંડળીઓનાં નાટકો ભજવતાં હતાં, તે નાટકોના મુંબઈમાં તે નાટકોને પ્રથમ ભજવી બતાવનારી નાટકમંડળી જેટલા પ્રમાણમાં વખણાવાનો સંભવ ન હોવાથી તેમ જ રેલ્વેસ્ટેશનનો નવો કાયદો લાગુ પડેલો હોવાથી અને અમારી કંપનીની પોતાની માલિકીનાં માત્ર પાંચ કે છ નાટક હોવાથી મુન્શી કે કવિ પાસે કોઈ નવું ઉર્દુ કે ગુજરાતી નાટક લખાવી તેને તૈયાર કરવાની અગત્ય દેખાઈ. આજે હ દિવસમાં જ મુંબઈનાં ઉર્દુ તથા ગુજરાતી વર્તમાન પત્રોમાં ‘એક નાટક લખનાર અનુભવી મુન્શીની અગત્ય છે,’ અને ‘નાટક લખનાર એક અનુભવી કવિની અગત્ય છે,’ એવી અનુક્રમે જાહેરખબરો આપવામાં આવી. એ જાહેર ખબરના પરિણામ વિશે હું પછીથી લખીશ.

લગભગ એક અઠવાડિયું કંપનીના ઉતારામાં વીલાત્યા પછી મેં અને હાલિ-તાએ રીપન થીએટરની બાજુમાંની ગલીમાંની બેલવાડીની ૧૧ મી ગલી સાથે મળતી કોસ લેનમાંનું એક એક માળનું ઘર ખાડે રાખી લીધું. નીચેના માળમાં હાલિતાનો નિવાસ હતો, અને ઉપરના માળમાં મેં મારું રહેવાનું રાખ્યું. દિલ્હીમાં તો હસ્તતત્ત્વને બહું ફરનીયર વગેરે આપ્યું હતું, પણ મુંબઈમાં તેવો કોઈ વસ્તી ન હોવાથી મારે બધી નવી ચીજો ખરીદવી પડી અને દિલ્હીમાં હસ્તતત્ત્વની સારી સારી ચીજો વાપરેલી હોવાથી તે પ્રમાણેની મુંબઈમાં બધી વ્યવસ્થા કરતાં મારા સ્પર્ધિયા છ થી સત્તરેણી હોવાથી થઈ ગઈ. ત્યાં હસ્તતત્ત્વની બાંદીઓ કમ કરતી હતી અને અહીં મારે એક હાફકારક શંકનારી અને એક નેહર એવી સ્ત્રી

એ ચાકરો પણ રાખવાં પડ્યાં. ગમે તે જામમે પણ છેવટે આપણે આપણો 'જમાન લખાઈનો જૂદો ચોકો' કરી લીધો; કારણ કે, હું એ વિચારની હતી કે,

“કાળા ન કરબલા ન મદીનેકો નયેંગે;
હમ અપની રૂહેડ છટકી મસ્તિફ ખનાયેંગે !”

પ્રકરણ ૨૪ મું

મુખમય સંસાર

મુંબઈમાં યુસુફ મારી સાથે નહોતો તેમ જ હરમતજન જેવી કોઈ સખીના સહવાસનો પણ અભાવ હતો એટલે સ્વાભાવિક જ નોકરી ઉપરાંતનો મારો ધણો-ખરો વખત લલિતાના સહવાસમાં વીતવા લાગ્યો. એ દુનિયાની આવેલી બધી ભાળી, અને દુર્ભાગ્યોએ અવનત દશામાં આવી પડેલી છતાં ઉત્તર ભાવનાવાળી યોગ્ય અબળાનો સમાગમ મને પ્રાપ્ત થયો એ પણ મારાં મોટા ભાગ્ય જ કહી શકાય. જ્યારે પણ મારા ચંચળ હૃદયમાં કોઈ પણ પ્રકારના અયોગ્ય વિકારની જ્વાળા જાગી ઉઠતી અને તેનાપર લલિતાના ઉપદેશરૂપ જળાંતુ સિંચન થતું, એટલે તે જ્વાળા તરત-કદાચિત્ તેટલા સમયને માટે તો અવશ્ય-શમાધ શાંત થઈ જતી હતી. લલિતા પ્રથમ મુંબઈમાં વસેલી હોવાથી અને તે સમયની કાલબાદેવી તથા તેની આસપાસના ભાગોમાં વસતાં કેટલાંક સૌરાં શુદ્ધસ્થ કુટુંબોમાં તેની ઓળખાણ હોવાથી તે ઘણીવાર પોતાની આગળની ઓળખીતી સ્ત્રીઓને મળવાકોટવા જતી હતી. મુંબઈમાંથી તે જ્યારે લાલજ સાથે ભાગી ગઈ, ત્યારે એ વાર્તા વધારે કોઈના જાણવામાં આવેલી ન હોવાથી તેમ જ મુંબઈમાં આવ્યા પછી તેણે માંદગીની રજા લઈ તકાળ પાર્ટ કરવાનું બંધ કરેલું હોવાથી તેણે કરેલા અયોગ્ય આચરણ તથા નાટ્યવ્યવસાયના સ્વીકારથી બહુધા મુંબઈના તેના પરિચિત લોકો અજ્ઞાન જ હતા. તે પણ જ્યારે એ લોકોને ત્યાં જતી ત્યારે વિધવાવેશ અને સાદાઈમાં જ જતી હતી અને પોતાના વ્યંગને કદાપિ પ્રકાશમાં આવવા દેતી નહોતી.

એક દિવસે બપોરે જમ્યા પછી તે એવી રીતે બહાર જવાને તૈયાર થઈ. હાથ પગ અડવાં, નાક અને કાનમાં ફૂલ કે લવિંગીયાંનું નામ નહિ, બાજમાં તિલક નહિ, અને માથામાં તેલ નહિ; કાળા રંગનો ને તે પણ કિનારી વગરનો સાફસો; માત્ર મસ્તકે કેશકલાપ કચમ હતો એટલું જ માફ ! ખરેખર તેને આવા પ્રકારે એક કુદીન વિપ્રવિધવાના સર્વાંગપરિપૂર્ણ વેશમાં જોઈને તેની મુખમુદ્રા એક પ્રકારના સદૃશ્યુલ્કાંશવડે વ્યંકિત હોવાથી, કોઈના મનમાં પણ તેના વિશે જો પુન્યભાવ ઉત્પન્ન થાય તો તે નૈસર્ગિક જ હતું. મારા હૃદયમાં તો, જાણે મારા સમક્ષ એક દેવીજ સાક્ષાત્ આવીને ઊભી હોયની ! એવાજ ભાસ થવા લાગ્યો. મુંબઈમાં અમારા આવ્યાને લગભગ એક મહિનો થવા આવ્યો હતો, છતાં અદ્યાપિ હું તેની સાથે કદાપિ બહાર ગઈ નહોતી, તેમજ કોઈવાર સાથે જવાની તેને મારી ઇચ્છા પણ જણાવી નહોતી. આજે અચાનક મારા મનમાં તેની સાથે જવાની ઇચ્છાને ઉદ્ભવ થયો; અને તેથી મેં કહ્યું:—“લલિતા બહેન ! આજે તો મારી પણ તમારી જેડે બહાર ચાલવાની ઇચ્છા થાય છે; જો તમને કોઈ જાતનો વાંધો ન હોય તો આવું.”

“વાહરે બાઈ સાહેબા! જિંદગીમાં કેમ કોઈવાર આ ગરીબડી લલિતા સાથે ફરવા જવાની લાલસા ન થઈ ને તે મુંબઈમાં એકદમ ક્યાંથી ઝૂડી નક્કી? અહીં નથી હરમતભન કે નથી ચુસુક્યાન એટલે ગરબે ગધેડાને કાકા કહેવાનો વખત આવેલો દેખાય છે.” લલિતાએ દાવ આવેલો નેધને બરાબર સોગડી મારી દીધી.

“મુઆં આમ રમીવો છે તે શું! તેડી જવી છે કે નહિ, તે કહી નાખો ને!” એ વાતને મશ્કરીમાં ઉડાવીને કહ્યું.

“તેડી જવામાં મને કરો વાંધો નથી. પણ ચંપા બહેન! આ નકટાં નાટકિયાં જેવા અડધા ઉધાડા ફેશનેબલ પોશાક પહેરીને મારી જોડે આવશે, તે નહિ ચાલે. એક ગૃહસ્થ સ્ત્રીને જાને તેવા પોશાકમાં મારી સાથે આવવું પડશે, ત્યાં વાતચીતમાં પણ સારી સંવ્યતા જળવળી પડશે અને તમારી ઝાળખાણ આયવામાં ખોટાપણાની પણ કેટલીક બાજુ રમવી પડશે; એ બધી વાતો કબૂલ હોય તો સાથે લઈ જવામઠે મારી ના નથી” લલિતાએ પોતાની શર્ત રજૂ કરી.

હું જામનગરથી જે કેટલાંક વસ્ત્રો મારી સાથે લેતી આવી હતી તેમને, જે કે હવે હું ફેશનેબલ પોશાક અને ચીનાઈ જપાનિસ સાડીની પહેરનારી ચણેલી હોવાથી, કામમાં લેતી નહોતી, છતાં હજી મેં સંભાળથી જળવળી રાખ્યાં હતાં. પણ મારા તે સમયના ધાધરા અમારી ખવાસ જાતિના રિવાજ પ્રમાણે ઘેરફાર હતા અને હવે તો હું લંબાઇમાં વણેલી હોવાથી ટુંકા પણ થતા હતા, તેમ જ ચાળાઓ પણ તંજ થઈ ગઈ હતી. એટલે લલિતાએ પોતા પાસેથી જગત્રાથીને એક ધાધરો અને મખમલની ઝીકનાં મોઢિયાં તથા ગળાંવાળી ચાળા એવી રીતે બે વસ્ત્રો આપ્યાં, અને સાડીઓ તો મારી પાસે એકએકથી ઉતાર હતી, એટલે એકઠું તે કાણે જ બરાબર ખેંચી ગયું. ઘરેણું પણ મેં એટલું જ પહેર્યું કે શરીર પણ નેટ્ટી દીપી નીકળે અને હલકાઈ કે ટુલકાઈ પણ ન જણાય. સુરતની બનક વટની કચ્છકાની બબ્બે બંગડીઓ સાથે હાથમાં ગીની ગોલ્ડ મશીન પોલિસની સાધારણ નક્કીવાળી બબ્બે ઝીણી બંગડીઓ, કાનમાં પોખરાજના લવંગચર્ચા, નાકમાં હીરાની સળી અને ગળામાં સોનાનો માત્ર એક જ અંગુડો. કેટલીક સ્ત્રીઓ ઘરમાં જેટલાં ઘરેણાં હોય તેટલાં બધાંને, લોકોને પોતાના અલકારો બતાવવાના ઉદ્દેશથી અથવા તો મૂર્ખતાથી, ગધેડાની પીઠપર લદાયલા બાર પ્રમાણે, પોતાના શરીરપર લાદી દે છે, તેથી તો મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે, સૌન્દર્ય વધવાને બદલે સામું હજારાઈ જાય છે, અને સ્ત્રીઓ પુરુષોનાં નેત્રોમાં મોહક દેખાવાને બદલે ઘૂણા ઉપજાવનારી જ દેખાય છે; કોઈ પણ વસ્તુ જો તેના ચથાર્ય પ્રમાણમાં હોય તો જ સારી દેખાય છે; અને તેથી ‘જતિ સર્વજ્ઞ વર્જવેદ’ એ સૂત્રમાં અતિશય ગહન સત્ય સમાયલું છે.

અમે બન્ને સકથ ગૃહસ્થ સ્ત્રીના અવતારમાં ઘરમાંથી નીકળી, નીચે ઉતરતાં જ લલિતાએ પૂછ્યું:—“હું તો જ્યારે પણ જઈ છું ત્યારે ચાલીને જ જઈ છું; પણ જો તારાથી ચાલી ન શકાય, તો ગાડી કરી લઉં.”

“ના ના; આજે તો હું પણ ચાલતી જ આવીશ. બેઠાં બેઠાં અકબાઈ બચેલા થયે પણ જૂટા થશે અને રસ્તામાંની કેટલીક હીલચાલો પણ દેખાશે. મારાથી ચાલી ન શકાય એમ જે તમે કહ્યું તે હું શું બુદ્ધી થઈ ગઈ છું કે લંબી લંબી છું? તમે મને શું ધારી?” હું બોલી.

“આજકાલની નાનકું નખરાળી એક ફેશનેબલ નારી! શું ધારી તે વળી શું ધારી? બહેન! આજકાલ તો ઘરમાં માટીનાં પૂતળાંની પેઠે બેસી રહેવામાં જ અને ગાડી ઘેડે ફરવામાં જ બધી મોટાઈ પેસી ગઈ છે. આગળની આપણી આર્ય અબળાઓ ઘરમાં અતુલ સપત્તિ તેમ જ દસ્ત દાસીઓની વિપુલતા હોવા છતાં પાણી બરતું, વાસણ ઉટકવાં, દળતું, છાણવાસીદું, કપડાં ધોવાં અને બાળકોને નહવડાવવાં ધોવાડવાં વગેરે ગૃહકૃત્યો પોતાના હાથે જ કરતી હતી અને નિસ્સના એ સ્વાભાવિક તથા નિયત વ્યાયામના ચોગે તેમની પ્રકૃતિ એટલી તો દૃઢ અને કાયા એવી તો નીરોગ રહેતી હતી કે, આજે જેટલી શારીરિક વેદનાઓ સ્પર્ધારથુતઃ સ્ત્રીઓને ખમવી પડે છે, તેટલી વેદના તેમને પ્રસૂતિ જેવા બચકર કાળમાં પણ ખમવાનો પ્રસંગ આવતો નહોતો. આજે તો કેટલીક ધનાઢય કુટુંબની અબળા તેમ જ સુધરેલી અરેલીઓ પોતાના હૃદયમાં નવ માસ પર્યન્ત ગર્ભ ધારણ કરી જોમને જન્મ આપે. હોય તેવા પોતાના પેટના ગોળારૂપ મિશ્ર સંતાનોને સ્તનપાન કરાવવાને પણ પોતાના ચૈત્તન્ય તથા સૌન્દર્યની હાનિના કારણરૂપ માને છે, અને તેથી તેમને સ્તનપાનમટિ બીજા બાહ્યી ધાવેના હાથમાં સોંપી ચોતે રોગિષ્ઠ બનવા સાથે પોતાની પ્રજને પણ બ્રષ્ટ અને રોગિષ્ઠ બનાવે છે. આ પ્રકાર કરંચીમાંનાં કેટલાંક પારસી કુટુંબોના સહવાસમાં આવતાં વધારે મઆણમાં મારા જોવામાં આવ્યા હતા; અને તેથી અતુમાનકરી શકાય છે કે, સુબંધના સુધરેલા હિંદુઓમાં પણ કદાચિત્ એ ફેશનનો પ્રાણહારક રોગ ફેલાયો હશે જ. એ ગૃહકૃત્યરૂપ નૈસર્ગિક વ્યાયામને ત્યાગી ખેડી મોટાઈમાં તજીઈ આજકાલની ફેશનેબલ સ્ત્રીઓએ ધારણ કરેલી કોમળતાના આડબરતું પરિણામ એ થયું છે કે, તાઠપચના વસંતકાળમાં વિહરતી જે યુવતીઓ દુષ્ટપુષ્ટ અને રતિભૂતિ હોવી જોઈએ, તેમનામાં અનેક પ્રકારનાં છાતીનાં દર્દો, નિર્બળતા, નાના પ્રકારના ક્ષય અને એવા જ બીજા વ્યાધિઓ બચકર સ્વરૂપમાં પ્રસરી ગયા છે અને તેમના ચોગે હજારો આશાવતી તરૂણીઓ નિસ્ય અકાળે કાળને વશ થતી જાય છે—જે તેમના માટે આ સંસારોજ્જાનમાં પૂર્ણ આનંદ તથા ઉત્સાહ સહિત વિહરવાનો કાળ હોવા જોઈએ, તે કાળમાં તો સ્મશાનમાં તેમની ચિતા ખડકાય છે, તેઓ કબ્રમાં દટાય છે અથવા તો દબામાં જાય છે. ડોક્ટરો ક્ષયરોગ મટાડવાના નિસ્ય નવા નવા ઉપચારો શોધી કાઢે છે, પણ નિદાનના અજ્ઞાનના ચોગે અથવા તો તે નિદાનને ટાળવાનું કાર્ય બહુધા અશક્ય હોવાથી તેમના એ સર્વ ઉપચારો નિષ્ફળ થાય છે અને મરણનું પ્રમાણ યુવતીઓમાં નિસ્ય વધારે ને વધારે જ વધતું જાય છે. આ આડબરરૂપ મિથ્યા કોમળતાનું બારતવર્ષની ફેશનના ફંદામાં ફસાયેલી સ્ત્રીઓને બલિષ્ઠમાં હજી કેટલું બહુ વિનાશક પરિણામ ભોગવતું પડશે, એની કલંકરતાનું ચિત્રકંપનારૂપ નેત્રો સમક્ષ આવતાં હૃદય કંપી જાય છે અને શરીરપરનાં રોમાંચ ખડાં થાય છે.” હ્રસ્વિતાએ માર્ગમાં ચાલતાં ચાલતાં ધીમા સ્વરથી, પણ લાંબું બાજણ આપ્યું. એથી મને લાભ એ થયો કે, માર્ગ પણ કંટાળા વગર કપાતો ગયો અને તે સાથે કાંઈક જ્ઞાનામૃતપાનને પણ અશ્વલ્ય લાભ મળતો ગયો.

અમે ખેતવાડીમાં થઈ ગિરગામ બેઠેરાડપરથી કાવસજી પટેલના તળાવને રસ્તે

કુબાર તુકડાને ઝાળળી, ભૂલેશ્વર રામમંદિર પાસેથી વળી, ફિરંગીના દેવળ (કેથેડ્રલ સ્ટ્રીટ)ને વટાવી ગોક્ળદાસ તેજપાલ હાઈસ્કૂલ પાસે આવી તેની સામેની માલ-વાડીની એક સંકડી ગલીમાં પેઠાં. કેથેડ્રલ સ્ટ્રીટમાથી પસાર થતાં લલિતાએ ન્યાં તેના લાલજ સાથે પ્રથમ પહિચય અને તેના પતિનો સ્વર્ગવાસ થયો હતો, તે પોતાના પૂર્વ નિવાસનું સ્થાન અનંતકષિની વાડી પણ બતાવી. એ ગલીની અંદર વળી એક બીજી આડી ગલીને પસાર કરી, અમે એક ઉંચા માળાના ઓઢાપર ચઢ્યાં. ઠંઠ ચોથે દાદરે એક રોક રહેતા હતા, તેમના ધરની સીમો પાસે અમારે જવાનું હતું. તેમને ત્યાં આગળ એકવાર લલિતાએ થોડા દિવસ રાંધનારી તરીકે ગાળ્યા હતા અને તેના કહેવા પ્રમાણે એ રોકાણીએ તે વેળાએ તેની તરફ ઘણી જ સારી બાવના તથા ઉદારતા દર્શાવી હતી. એ રોકાણીનું નામ મમ્મીબાઈ હતું.

અમે ચોથા માળપરના રોકના દીવાનખાનામાં પ્રવેશ કર્યો, તે વેળાએ ત્યાં ચાર સીમો ધરકામમાં ગુંથાયલી બેઠેલી હતી. ત્રણ તરણીઓ અનુક્રમે સારીપર જરીની કિનાર ચઢાવવામાં, બરત બરવામાં, માથું ઝાળવામાં અને ચોથી ચાણીરોક વર્ષની આઘેઠ અબળા ચોખા વીણવાના કામમાં રેકાયલી હતી. પછીથી લલિતાએ જણાવ્યા પ્રમાણે એ પ્રૌઢ સ્ત્રી તે રોકાણી મમ્મીબાઈ પોતે હતાં અને ત્રણ તરણીઓમાંની એક તેમની પરણેલી પુત્રી તથા બે પુત્રવધૂ હતી. એ કુટુંબ ધન, સંતાન, સંપ અને પ્રતિષ્ઠા આદિ સર્વ શ્રેષ્ઠ સાધનોવાળું હોવાથી બહુ જ સુખી મનાઈ હતું અને સાંભળવા પ્રમાણે તે સર્વ સુશીલ અને સદ્ગુણવતી વ્યવહારકુશળ ગૃહલક્ષ્મી મમ્મીબાઈનો જ પ્રતાપ હતો. માયાળુ મમ્મીબાઈએ લલિતાને જોતાં જ “આવો, આવો, લલિતાબાઈ! બેસો. ઓ તો યુશીમાંને? કેમ કાંઈ આઠ દશ દિવસથી દેખાર્યાં જ નહિ? આ બાઈ કાણ છે? તમારાં નવાં રોકાણી કે શું?”

“નાજી, આ બાઈ અમારા દેશનાં છે. હાલમાં એમના વર સાથે મુંબઈ જોવા આવ્યાં છે, આજે મારે ઘેર આવ્યાં હતાં તે હું વળી એમને અહીં લેતી આવી. કહ્યું કે, ચાલો રોકાણીને મળાને વળતાં હવેલીમાં ફરીન કરીશું, અને પછી હું તમને તમારે ઉતારે મૂકતી જઈશ.” લલિતાએ કહ્યું.

“બહે પધાર્યાં, બાઈ! ક્યાં ઉતર્યાં છો, કેવી ન્યાતનાં છો અને તમારું નામ?” મમ્મી રોકાણીએ ત્રણ પ્રશ્નો એક સાથે રબૂ કરી દીધા.

“એ ન્યાતે જૈન વાણિયા છે, પોતાના એક સગાને ત્યાં ગુલાલવાડીમાં ઉતર્યાં છે અને એમનું નામ હેમકુમારી છે, છતાં ઘરનાં માણસો એમને હેમકોર કહીને બોલાવે છે. પોતે બહેલાં ગણેલાં, ધર્મકર્મનિષ્ઠ તથા ઘણાં જ સુશીલ છે.” લલિતાએ મારે બહેલે તેના પ્રશ્નોનાં ઉત્તરો આપી દીધાં.

“સારું થયું કે તમારે લીધે એમને પણ આવાં એક સુશીલ બાઈના સમા-ગમનો લાભ મળ્યા; નહિ તો અમારે ઘેર વળી એમનાં પગલાં ક્યાંથી? હું પણ બાઈને કાંઈ છાકરાં છે ખરાં કે?” મમ્મીબાઈએ વિવેક દર્શાવીને ધીસેથી સ્ત્રીના સ્વભાવ અથવા સ્ત્રીની એક મહત્ત્વકાંક્ષાને વ્યક્ત કરનારો પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“જી નહી; હજી બિચારીને કોઈવાર આસા જેવું કાંઈ દેખાયું જ નથી. એ તો ઈશ્વરની માયા છે, બાળ્ય વિના કાંઈ સંતાન મળે છે? ઘરમાં ભગવાને બહુ

સુખ આપ્યું છે, પણ શેર માટીની જ ખેડ છે. એ તો પાનાં ત્યાં કાનાં નહિ અને પાનાં ત્યાં પાનાં નહિ.” લલિતાએ ગંભીરતાના સાક્ષાત્ અવતારરૂપ અંગે એ વાક્યો ઉચ્ચાર્યાં.

“હિમકારબાઈ! આ સસારમાં કન્યારૂપે જન્મી, યૌવનકાળમાં આવ્યા પછી ઉત્તમ પત્નીપદ તથા માતૃપદથી વિભૂષિત થઈ, પતિ તેમજ પરમેશ્વરનાં પ્રેમબાજન થઈ, એ સમસ્ત કુલીન સ્ત્રીઓનાં મનની એક માત્ર અર્ત સમાન મહત્વાકાંક્ષા હોય છે અને તે હોવી જ જોઈએ; કારણ કે, નિઃસર્ગના નિયમ પ્રમાણે પતિ તથા પત્ની ઉભય ધર્મનીતિને અનુસરી વંશવૃદ્ધિ કરવાને બંધાયેલાં છે, એ તેમનો પરમ ધર્મ છે, એ તેમનું પરમ કર્તવ્ય છે. એટલા માટે જ પ્રભાત-સમયે સંતાનહીન સ્ત્રી પુરુષનાં મુખનું દર્શન અપશકુનરૂપ અને ત્યાગ્ય મનેહું છે. જેનામાં બીજને ધારણ કરી પાક નિપજવવાની યોગ્યતા નથી, એવી નિરર્થક ક્ષાર ભૂમિ જેવી રીતે કૃષિકારના અનાદરને પાત્ર થાય છે અને તેહું હોયું ન હોયું એક સરખું છે, તે જ પ્રમાણે જે સ્ત્રીમાં પોતાના ગૃહને સંતાન-આવકોના કાલાહલથી નિનાદિત કરવાની યોગ્યતા નથી, તે સ્ત્રી જેવડે પોતાના સાક્ષાત્ કુટુંબી તેમજ પતિના પ્રેમને પણ બેઠે બેસે છે, અને તેનાં સ્ત્રી ભૂમિને આદરણીય અવતાર નિષ્ફળ તથા નિષ્પ્રયોજન થઈ જાય છે. ઘણીકવાર કોઈ શારીરિક ગુપ્ત વ્યાધિના યોગે પણ કેટલીક સ્ત્રીઓ ગર્ભ ધારણ કરી શકતી નથી; એટલા માટે મારે એ ઉપદેશ છે કે કોઈ સારી મિત્ર વાઈફ અથવા તો કોઈ સારી સ્ત્રી ડૉક્ટરને બોલાવી એ વિષયમાં તેની સલાહ લે, કોઈ જાતની શરીરમાં ખામી હોય તો તેનો ઉપચાર કરાવો, અને અલારે તમારી જે ગોઠ બાકી છે, તેને ભરેલી કરી બતાવો.” અમ્મીબાઈએ પોતાના ચાપા વીણવાના કામને છોડી દીધે મોટું બાપણ ચલાવ્યું.

“હું ઘરમાં એ વિશે વાત કરીશ, અને જો તેહું હશે તો જરૂર ઉપચાર કરાવીશ.” ન હટકે મેં પહેલીવાર મારું મોટું બોલ્યું.

“બચા ! બન્ને વાટકા આ ત કરે જિન.” અમ્મીબાઈએ પોતાની કમ્પી બાપામાં પોતાની દીકરીને ઉદ્દેશીને ચાહે મૂકવાની આજ્ઞા આપી. એનો બાવાર્થ એવો થાય છે કે “બે ત્રણ કપ ચાહે તો કરી લે.”

બપ્પે જવાન વહૂઓ પાસે હાજર હોવા છતાં પોતાની દીકરીને જ ચાહે કરવાનું કહેનારી એ માતાને ધન્ય છે. પાછળથી લલિતાના કહેવાથી મારા નજીવામાં આવ્યું કે, એ વ્યવહારદક્ષ મોઢા પુત્રવધૂઓના મનમાં જરા પણ એણું ન આવે અને ગૃહમાં ભૂલેચૂકે પણ કુસંપ કે અસંતોષનું બીજ ન રોપાય એટલા માટે સાસરિયાંમાંથી દીકરી જ પોતાને ત્યાં આવેલી હોય, તો ગૃહકાર્યમાં વહૂ કરતાં પુત્રીને જ વધારે પરિશ્રમ આપતી હતી, અને પ્રજા પુત્રી પોતાની દિવ્ય માતાના આશયને નજીવતી હોવાથી કોઈ પણ પ્રકારનો અસંતોષ બતાવ્યા વિના માતાની આજ્ઞાનું તકાળ પાલન કરતી હતી. પણ ઘણીકવાર એનું પરિણામ એ થતું કે, વહૂએને સાચું શમીઈને એમ કહેવું પડતું કે:-“અમે બેડીઓ બીએ, ને આ અમારાં નણેદને તે શામટિ ઘડી ઘડી ત્રાસ આપો છો ? પીયરિયાંમાં આવ્યાં છો તો એમને જરા આરામ તો લેવા દો. એ તો આપણાં મેહમાન કહેવાય, એટલે એ કામ કરે ને અમે શેકણીની પેઠે યગપર યગ ચઢાવીને

ભક્તી રહીએ તે સાહે ન હોવાય, આથી લોકો ઉલ્ટી અમારી મજકરી કરે.” આમ કહીને નહુંદના હાથમાંનું કામ તેઓ પોતે જ પડાવીને કરવા મંડી જતી હતી. આજે પણ તેમ જ થયું. આજ્ઞા અપાઈ પુત્રીને અને ચાહે બનવાવાને રસોડામાં દોડી ગઈ મોટી વહુ.

હું અને લલિતા ત્યારપછી શેઠાણી સાથે આમ તેમની કેટલીક વાતો કરી, ચાહે પી, શેઠાણીના સંસ્કારને સ્વીકારી, ત્યાંથી ઘેર જવા માટે હડી. ધનાઢય છતાં ગર્વને હૃદયમાં લેશ માત્ર પણ સ્થાન ન આપનારી મમ્મીબાઈ અમને કેઠ નીચે ચોટલા સૂંધી ચાર દાદરા ઉતરીને વળાવવા આવી અને ‘આવલે, આવલે, પાછાં પધારલે’ આદિ વિવેકદર્શક શબ્દો ઉચ્ચારતાં તેનું ગળું પણ સૂકાઈ ગયું. ખરેખર તે સરળતા અને વિવેકની સાક્ષાત્ જીવતી પ્રતિમા જ હતી.

અમે જે માર્ગેથી આવ્યાં છતાં તે જ માર્ગેથી પાછાં જવામાટે નીકળ્યાં. આવ્યાં ત્યારે બે વાગ્યા હતા અને અત્યારે લગભગ સાડા ચાર પાંચનો અમલ થવા આવ્યો હતો. અમે જેવાં કેથુલસ્ટ્રીટમાં પેઠાં કે સ્ટ્રીઓના મેળા જેવાં હોવાય મારા જેવામાં આવ્યાં. નાના પ્રકારનાં ચિત્રચિત્રિત, રંગવિરંગી નૂની પદ્ધતિનાં અને નવી ફેશનનાં વસ્ત્રાભૂષણોને ધારણ કરી અનેક તરુણીઓ, તેમ જ સાદાં વસ્ત્રાવાળી તરુણ, પ્રૌઢ કે વૃદ્ધ વિધવાઓ કેટલીક ટોળે મળી તો કેટલીક એકલી ‘સ્લે માર્ચ’ કરતી ચાલી જતી હતી. એ વેળાએ એ માર્ગ આવી નાનાવિધ નારીઓથી એટલો બધો ઉભરાયલો જેવામાં આવતો હતો કે, કેટલાક ગાડી હાંકનારાઓનો ‘પોઇસ પોઇસ’ ‘એ બાન્ડ’ કરતાં હમ નીકળી જતો હતો, અને કેટલીક વાર વખતે અકસ્માત્ ન થઈ જાય, એટલામાટે ગાડીને ધીમી ચલાવવાની કે વખતે હમી રાખવાની પણ તેમને ફરજ પડતી હતી. કેટલીક લગ્નશીલ કહેવાતી લલનાઓને વસ્ત્રને ગોઠણથી પણ ઉપરના ભાગ પર્યન્ત ઊગડું ઉંચું ઉંચકીને દોડતી જતી જેવાં. હોવા ખરેખર બહુ જ આનંદ આપનાર હોવા સાથે તેટલા જ પ્રમાણમાં આશ્ચર્ય ઉપજાવનાર પણ હતો; કારણ કે, જે સુંદરીઓ, મંદ ગતિથી ચાલતી સ્ત્રીને વારંવાર અપાતા ‘ગળગામિની’ વિશેષણની સાર્થકતા કરતી ગળ-ગતિથી અતિશય સુંદર, નયનમનોહર, સુરહાર સમી હોવાય છે; તે જ સુંદરી સ્ત્રીસ્વભાવથી સર્વ પ્રકારે વિરુદ્ધ આવા દોડધામના વ્યાપારને સ્વીકારવાથી વિલક્ષણ બની જાય છે. દૂરથી જોનારને તે જાણે ખાઈ ખાઈ કરતી હોયની! તેની જ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. મનની આતુરતાને દબાવી ન રાકવાથી મેં લલિતાને પૂછ્યું કે:-“બહેન! આ બધી ધામધૂમ શાની ચાલી રહી છે? મુંબઈનું આ બધું સ્ત્રી-મંડળ અહીં જ શા કારણથી એકઠું થયું છે?”

“અપા! તું એકવાર મુંબઈમાં આવી તો ગઈ હું, છતાં પૂછે છે કે આ ધામ-ધૂમ શાની ચાલી રહી છે અને આ સ્ત્રીમંડળ અહીં કેમ એકઠું થયું છે?” લલિતાએ મારા પ્રશ્ન વિશે આશ્ચર્ય દર્શાવ્યું.

“લલિતા બહેન! હું ખરેખર આ લતામાં કદાપિ આવી જ નથી. મુંબઈમાં તો તે વેળાએ હું એક જાતના કેદખાનામાં જ હતી; એ તો મેં તમને જણાવેલું જ છે; તો પછી મને અહીંની વધારે શી ખબર હોય વાક?” મેં પુછાસો કર્યો.

“ત્યારે સાંભળ, આ આખો લતો ભૂલેશ્વરના નામથી ઓળખાય છે, અને આ લતામાં વલ્લભી સંપ્રદાયના મહારાજની હવેલીઓ, રામમંદિર, હનુમાનમંદિર,

આલાળું મંદિર, દેવીમંદિર તથા શિવમંદિર આદિ દેવદેવીના મંદિરોની અતિશય વિપુલતા હોવાથી કદાચિત્ આ લત્તાને ધર્મભૂમિના નામથી ઓળખીએ તોપણ આલી શકે. મુંબઈનું એ સ્વર્ગ છે અને દેવદેવીએને એકત્ર થવાનું સ્થાન છે. આ ને એક ખીબ સાથે અથડાતી ઝીકાતી ઘાઘરાપટ્ટન દેખાય છે. તે સર્વ સ્ત્રીઓ દેવદર્શનના નિમિત્તે અહીં આવેલી છે. નિત્ય સવારના પાંચ વાગ્યાથી દશ વાગતાં સુધી અને બપોર પછી ત્રણથી રાતે સાત સાડાસાત સુધી આ ભાગમાં સ્ત્રીઓનો એવો જ મેળો ભરાયલો રહે છે અને એ કારણથી કેટલાક દીખળી સ્વભાવના લોકો આટલા સ્થળને 'બહારે પરસ્તાન' અથવા 'હરોતું ચુલિસ્તાન' એવાં એવાં વિચિત્ર નામો પણ આપ્યા કરે છે. તેમાં પણ વળી કૃષ્ણજન્મભાષ્ટમી, પવિત્ર એકાદશી કે એવો જ કોઈ વૈષ્ણવનો પર્વ હોય છે, તે દિવસે તો આ સ્થાન સ્વર્ગમાંની અપ્સરાઓના ઉદ્ધાનસમાન બની જાય છે; જ્યાં નજર નાખો ત્યાં અપ્સરાઓ અને અપ્સરાઓ જ ઈતસ્તતઃ ભ્રમણ કરતી દેખાય છે. આને કેટલાક પ્રેમપૂજનસ્થાન પણ કહે છે અને તે વળી આ લત્તાનું સર્વ કરતાં વિશેષ સાર્થક નામ છે, એવો મારો અભિપ્રાય છે; કારણ કે, અહીં દેવમંદિરોમાં પ્રતિમાપૂજ થાય છે અને કેટલાંક આસપાસ વિસ્તરેલાં પ્રેમમંદિરોમાં પ્રેમિજનોની પરસ્પર હૃદયપૂજનો વ્યાપાર પણ ચાલતો જાય છે; ધર્મરૂપ કાષ્ઠના સમાગમથી પાપરૂપ પાપાણુ પણ આ ભૂલેશ્વરી નામની ધર્મસરિતામાં તરી જાય છે!" લલિતાએ ભૂલેશ્વરનો પરિચય કરાવતાં કેટલાક કટાક્ષમય વાક્યોનો ઉચ્ચાર કર્યો.

હું તેની, એ પ્રેમમંદિર, પ્રેમિજનોની પરસ્પર હૃદયપૂજ, ભૂલેશ્વરી નામની સરિતા, ધર્મરૂપ કાષ્ઠના સમાગમથી પાપરૂપ પાપાણુનું તરી જવું અને દેવદર્શનના નિમિત્તે યતા અનાચારનો સદાચારમાં સમાસ ઇત્યાદિ, કટાક્ષમયી આલંકારિક બાષાના મર્મને તત્કાળ સમજી શકી નહિ; છતાં મેં એટલો તકિં તો અવશ્ય કર્યો કે, તેના બાલવામાં સહ્ય તથા પ્રત્યક્ષ અનુભવનો અંશ તો હોવો જ નીઈએ. મેં એ વિશે કાંઈક વધારે જુલાસાવાર પૂછવાનો વિચાર કર્યો, પણ એટલામાં અમે ઘર પાસે આવી પહોંચવાથી અને રાતે જમવાનું લલિતા પોતાના હાથે ફરતી હોવાથી તે સંધવાના કામમાં રોકાઈ ગઈ અને એ વિશેની વાતચીત અત્યારે તો આટલેથી અટકી ગઈ.

ઘેર આવીને જોયું તો મારા રાઉંડ ટબલપર બે બંધ પરખીડિયાં મારા નામનાં પડેલાં હતાં, એકમાં યૂસુફનો દિલ્લીથી આવેલો કાગળ હતો અને ખીબમાં મ્વેતાંમ શીલર સાહેબની ચીઠ્ઠી હતી. તેમા લખેલું હતું કે;—"મિસ મેનકા! હું ચાર દિવસથી મુંબઈ આવ્યો છું. આજે કંપનીમાંથી, ખબર કાઢતાં, તમારા ઘરનો પત્નો મળ્યો અને હું આવ્યો. પણ અફસોસ કે તમારો મેળાપ ન થયો. પાછો હું રાતે તવથી દશની વચ્ચે આવીશ, અને આશા છે કે, તે વેળાએ વાતચીતમટિ એક કલાકનો ટાઇમ મને આપશે." યૂસુફનો દિલ્લીથી આવેલો કાગળ નીચેની વિગતથી ભરેલો હતો.

પ્રકરણ ૨૫ મું

મારી સદ્ભાવના

દિલ્લી, તા.૦.....૧૯

“મંજુરેનજર ચંપા !

“હું મારા ગામથી એક અગત્યના કાર્ય માટે દિલ્લી આવ્યો છું, અને અહીં કદાચિત્ એકાદ બે મહિના રહેવાનું થશે. તબીયત સાધારણ ઠીક રહે છે, પણ તારી મહબ્બતની યાદ ધણીકવાર દિલને ભેચેન બનાવી નાખે છે. તું પણ આ ગ્રલામને યાદ તો કરતી જ હશે. અહીંનું કામ પૂરું થતાં હું મુંબઈ આવીશ. જો કે જુદાઈનું દુઃખ ખમાતું નથી, પણ લાચારી તે ખમવાની ફરજ પાડે છે. તારી તબીયતને સંભાળજે અને મારામાં તારો જે પ્યાર છે તેને છેવટ સુધી વફાદારીથી પાળજે. રોકને, લલિતાબાઈને અને હાલજીને મારા સલામ વંચાવજે અને કાગળદ્વારા મુલાકાતને લાભ આપતી રહેજે. હાલ ખીજું વધારે લખવા જેવું કંઈ પણ નથી.

“લા.૦ તારો આશકે નંનિસાર ચૂસુંક.”

ચૂસુંકના એક સાધારણ ચિટ્ટીના આકારમાં લખાઈ આવેલા એ કાગળને મેં ફાડી કડકેકડક કરીને ખારીમાંથી લોકોની હાલો તળે ફાંદોળાવા માટે બહાર સ્ત્રતાપર નાખી દીધો. કારણ કે, ચૂસુંકની બેવકાઈ જાણવામાં આવ્યા પછી તેના વિશેની મારા હૃદયમાંની લાગણીનો ખુબી લોપ થઈ ગયો હતો અને લાગણી વિના પ્રેમનો ઉમળકો ન આવે, એ સ્વાભાવિક હોવાથી મારું એ વર્તન પણ સ્વાભાવિક હતું. ચૂસુંક પ્રતિ વિશેષ વિરક્તિ થવાનું એક ખીજું કારણ એ પણ હતું કે, અમ્મીબાઈના ગૃહની ગૃહસ્થાશ્રમની અપૂર્વ સુખ તથા સદાચારમયી સુખ્યવસ્થાને જોઈ તે સ્ત્રીઓ સાથે મારી પોતાની સરખામણી કરતાં એક સ્વચ્છંદ અને સ્વૈરિણી સ્ત્રીના મનમાં બાળ્યે અને કવચિત્ આવી શકે તેવા વિચારો આવે મારા મનમાં આવવા લાગ્યા હતા. થોડા વખતને માટે નરકના કીડાએ સ્વર્ગના માર્ગમાં વિચરવાનો, પાપને ત્યાગી પુણ્યના પ્રદેશમાં વિહરવાનો પ્રયાત કરવા માંડ્યો હતો !

“આહા-એક ગૃહસ્થ સ્ત્રી અને વેશ્યાવૃત્તિને સ્વીકારી બેઠેલી એક સ્વચ્છંદ નારીની સ્થિતિ વચ્ચે કટલા બધો અંતરાય ! જેવી રીતે પુરુષોને માટે એમ કહેવામાં આવે છે કે, કંબોડના ધરમાંની લક્ષ્મી, કેવળ ગ્રંથોમાંની વિદ્યા અને લંકામાંનું સોનું વિરુપચોગી છે, તે જ પ્રમાણે પરનારીમાંનું સુખ પણ વ્યર્થ છે; તેવી રીતે એ જ નિયમ સ્ત્રીઓના સંબંધમાં પણ શા માટે લાગુ ન પાડી શકાય ? જો પુરુષોમાટે પરનારીમાંનું સુખ વ્યર્થ છે, તો સ્ત્રીઓમાટે પણ પર-પુરુષસંગથી પ્રાપ્ત થતું સુખ કેવળ વ્યર્થ છે, એટલું જ નહિ, પણ સાથે મહા બચંકર અને છેવટે વિષાતક પરિણામ ઉપજાવનાર છે. જો એક ગૃહસ્થ સ્ત્રી પોતે પ્રેમાળ અને શુદ્ધ ચરિત્રવાળી હોય અને સદ્ભાવ્ય થોગે તેના પતિ પણ તેવા જ પ્રેમપરાયણ અને પ્રણયશીલ મળેલા હોય તો તે અબળાને પતિના જીવનકાળમાં પોતાના પ્રેમના તે એક જ કેન્દ્રસ્થાનને સર્વ પ્રકારે સંતોષ આપવાનો સંયોગ-વશતાથી પ્રાપ્ત થયેલા સુખ તેમ જ દુઃખમાં સમાન ભાગ લેવાનો, રુજાવસ્થામાં

સેવા કરવાનો, જે ભોજનસમયે તેના આવવામાં વિલંબ થયો હોય તે આતુર નેત્રથી તેના આવવાની વાક જોવાનો, પતિસમાગમના મિષ્ટ ફળસ્વરૂપ બાળકોને રમાડવા તથા ઉછેરવાનો, ગૃહકૃત્યમાં સમય વીતાડવાનો, ગૃહની યોગ્ય વ્યવસ્થા રાખી તે વિશે પતિ તથા અન્ય આત્મ જાત્રીની પ્રશંસા સાંભળવાનો પોતાના મહવાડ કે એવા કે બીજા કષ્ટકારક પ્રસંગે પતિ તેમ જ ધરનાં બીજા માણસોને પોતામટિ પ્રાણ પાથરતાં જોવાનો અને જે દુર્ભાગ્યોએ વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થાય તો તે વૈધવ્યમાં પણ પતિસમાગમના ગત આનંદ મધુર સ્મરણને હૃદયમ પ્રતિષ્ઠિત કરી આત્મસમર્પણ કરવાનો જે અલૌકિક દલાવો મળી શકે છે તે દલાવો સ્વેચ્છાથી સ્ત્રીને સસારસ્વરૂપ જાત્રાત્મ સ્વપ્નમાં મળવો તો દૂર રહ્યો, પણ જાત્રાગત સ્વપ્નમાં પણ ખોલ્યો મળી શકતો નથી. જે બનરમાં વેચાતા ભોજન પદાર્થોમાં સાર હોય, તો જ પરપુરુષના પ્રેમમાં પણ સાર હોય શકે! જે બનરની મીઠાઈ અસ્વચ્છતા તથા ધી તેલના ભેગવાળી હોવાથી ચરીરને અપાર કરનારી હોય છે, તે જ પ્રમાણે પરપુરુષનો સમાગમ અશુદ્ધ, મલિન અને પાપ મયતાના ભેગવાળી હોવાથી પરિણામે અબળાના અવતારને બગાડી નાખે છે તેનાં ધર્મકર્મની બ્રહ્મતા કરી નાંખે છે!

“પરપુરુષ તે પરપુરુષ જ. સ્ત્રીનો તેનાપર કોઈ પણ પ્રકારનો અધિકાર જ નહિ, જેવી રીતે સોમલ બહારથી દેખવામાં અતિશય શ્વેતન્સ્વપવાન હોય છે, છતાં તે જે પેટમાં જાય તો મરણને લાવનાર જ થઈ પડે છે; તે જ પ્રમાણે પરપુરુષ ગમે તેવો સુંદર, ઝૂંટો અને સ્વપાળો હોય છતાં તેનો કપટ મય પ્રેમ તો છેવટે સ્ત્રીના જન્મને નિર્ધારક કરનારો જ સિદ્ધ થાય છે. કેનિ ખબર હતી કે યુસુફ પોને તરણ અને કામદેવનો અવતાર હોવા છતાં એ વૃદ્ધ વનિતાના વિલાસમાં લપટારી, પૈસામટિ પોતાના પ્રેમનું જાહેર લીલામય વેચાણ કરી નાખશે! અરે-જે પોતાનો પરણ્યો ધણી કોઈ પણ એવા કારણથી ભૂલેચૂકે એવા માર્ગમાં જાય, તો એક પરણેલી સ્ત્રી તરીકેના હકથી તેને આ શબ્દો ખાનગી રીતે કહી પણ શકાય અથવા તો કુટુંબના કોઈ વડિલ પાસે ફરિયાદ કરી કપકો પણ અપાવી શકાય પણ આવા પારકા પુરુષની ફરિયાદ ક્ય લઈ જઈએ, આ મનની પીડા કેને જઈને કહીએ? મુખથી બોલાય નહીં અને હૃદયમાં સહેવાય નહિ. આ તે પીડયો વંડેલી બાયડીનો કંઈ અવતાર છે! આવ અવતારને લાખોવાર ધિક્કાર છે!!

“પણ હું કોઈ દિવસે એક ગૃહસ્થ સ્ત્રી-કોઈ યોગ્ય પુરુષની ધર્મપત્ની થવાના બાગ્યને પ્રાપ્ત કરી શકું ખરી? આવો પ્રશ્ન મારા હૃદયમાં અચાનક ઉત્પન્ન થયો. પરંતુ તત્કાળ હૃદયમાંથી જ એનું નિરાશાજનક ઉત્તર મળ્યું: “અભા ગિની અંપા! તારી એ આશા આકાશપુષ્પ કિવા વંધ્યાપુત્ર સમાન સર્વથ મિથ્યા છે. તારા કૌમારનો બહુજ સુકુમાર અવસ્થામાં ભંગ થયો છે, ત્યાં પછી બીજા પુરુષો સાથે પણ તારો અપવિત્ર સંગ થયો છે અને કેટલાક દુરાચારો તથા અંચળ વૃત્તિનો તારા ચિત્તને પાકો રંગ લાગી ગયો છે; એટલે હવે એક ગૃહસ્થ સ્ત્રીનાં બધાંમાં તારાથી રહી શકાય અને ગૃહસ્થ તથા સદાચાર પતિને સંતોષ આપી શકાય, એ યોગ્યતા તારામાં રહી નથી! તારો જન્મ જ પ્રથમ તો નીચ કુળમાં થયો છે અને પ્રથમથી તારો સદ્વર્તનસ્વરૂપ શિખરપર્થ

એવો નકારો અધઃપાત થયો છે કે, એ તને અવનતિના કેટલા ઉંડા અને કેવા ભરે કર-નરકની ભયંકરતાને પણ ભૂલાવે તેવા-ખાડામાં ગબડાવશે, એ વિશેનો અભય કરો! પણ નિશ્ચય કરી શકાય તેમ નથી!”

એ ક્ષણે જ મારાં નેત્રોમાંથી અંધુની અખંડ ધારા વહેવા લાગી!!

હું ઇજ્યેરમાં આવી અસહ્ય માનસિક વેદનાને ભોગવતી અશ્રુ વર્ષાવા પડી હતી, એટલામાં અચાનક લલિતા ઉપર મારા ઓરડામાં આવી લાગી અ મારી આવી હાલતને જોઈને તે પ્રથમ તો મુગ્ધ તથા સ્તબ્ધ જ થઈ ગઈ. એ કુરસાને મારી ઇજ્યેરની અડોઅડ રાખી તે પર બેસીને મારા માથાપર હ રાખી તે પૂછવા લાગી:-“કેમ ચંપા, રડે છે શામટે! કાંઈ તબીબતમાં બગાં થયો છે? પેટમાં કે માથામાં દુઃખાવો તો નથી થતોને? નાટકવાળાને જીવન વધારે કરવા પડતા હોવાથી તેમને ઘણીકવાર માથાનો ધણેજ દુઃખાવો થ આવે છે, તેવો પ્રકાર તો નથી?”

“મારી વ્હાલી લલિતા! મારા પેટમાં દુઃખાવો નથી અને માથામાં પણ દુઃખાવો નથી; પણ હા, આજે અચાનક હૃદયમાં એક પ્રકારની વિલક્ષણ વેદના સંચાર થયો છે, પણ તેનો ઉપચાર ન હોવાથી મારા બળતા હૃદયમાં હું ઇચ્છું તેવા પ્રકારની શાંતિ થવી સર્વથા અશક્ય છે!” એમ કહીને મેં એક દી નિશ્વાસ નાખ્યો અને લલિતાના કહેવાથી મારા મનમાં આવેલા વિચારો અથઃ બાવો તેને કહી સંભળાવ્યા.

મારા આજના વિચારોને જાણી લલિતાના મુખમંડળમાં એક ગંભીર પ્રસરી ગઈ અને કેટલીક વાર સૂધી વિચારમગ્ન રહી તે અચાનક બાલી કહી: “ચંપા, તારા મનમાં જદ્દબલેલી આ ભાવના દૃઢ રહી શકશે, એવો જો તારો નિશ્ચય હોય, તો હજી પણ તારા જીવનને અમુક અંશે સુધારવાનું અને તારા હૃદયમાં આવેલા કાર્ષ્ણિક સ્વર્ગને સત્ય સિદ્ધ કરી બતાવવાનું બીડું ઝડપવાં આ તારી સત્ય હિતવાદિની દીન સખી લલિતા તૈયાર છે. પણ મને એવી શાં થયા કરે છે કે, આવણું માસના વર્ષાદિની પેઠે આ ભાવ ધરીકમાં આવીને આલ્સ્યે જશે અને નરકને જીવ પાછો નરકવિલાસમાં જ આનંદ માનશે.”

હું ઉત્તર આપવા જતી હતી, એટલામાં સંખ્યાકાળની સમાપ્તિ રાત્રિન અને આગમનની વેળા થઈ ચૂકેલી હોવાથી નોકર લેમ્પ સળગાવા માટે આવે અને તેથી પાંચ મિનિટ સૂધી અમારા સંભાષણમાં ભંગ પડ્યો. દીપકને પ્રકટ વીને નોકરના આલ્સ્યે જવા પછી મેં મંદ સ્વરથી લલિતાને સંબોધીને કહ્યું કે:-

“ના લલિતા બહેન! જો વિરોધ પ્રયાસ વિના સરજતાથી જ સ્વર્ગ મળ્ય હોય, તો નરકમાં પડ્યા રહેવાની મારી ભાવના નથી. જો તેવો કોઈ માર્ગ હોય તો અવશ્ય મારા કંઈપણ માટે તમારે તે માર્ગ મને બતાવવો જ જોઈએ.”

“સાંભળ-જો અત્યારે તારો પતિ ન હોત અથવા તો તું જે નતિમ એકવાર આવી રીતે ઘરમાંથી બહાર પડી સ્વચ્છંદ વર્તન રાખ્યા પછી સ્ત્રીને પુનઃ સ્વીકાર થઈ શકતો નથી એવી કોઈ ઉચ્ચ નતિમાં તારો જન્મ થયો હોત તો તો હું તને તારા કંઈપણનો કદાચિત્ બીજો કોઈ માર્ગ બતાવત. પરંતુ તારે પતિ જીવતો છે અને વળી તારો જન્મ એક એવી નતિમાં થયો છે કે, જો તારી

ક્રમ્મા હોય તો પુનઃ આદરપૂર્વક તારો ત્યાં સ્વીકાર થાય એમ છે. એટલા માટે મારો તને એ જ ઉપદેશ છે કે, જો તારો પુનઃ જામનગરમાં રહેવાનો વિચાર ન જ હોય, તો તારી માતા અને તારી સાસુને કાગળ લખી અહીં બોલાવ અને તેમને સમજાવી તારા પતિ સાથે જોડાયે તો મુખ્યદ્વાર જ રહેવાની વ્યવસ્થા કરી લે. જો તારામાં યુસુફને ભૂલી જવાની, ખીજાં એવા વિકારી આકર્ષણોથી અલિપ્ત રહેવાની અને પતિને પરમેશ્વરતુલ્ય માની એકનિષ્ઠાથી પૂજવાની દૃઢતા હોય, તો જ આ માર્ગ તારા માટે કલ્યાણકારક થઈ શકે એમ છે; અન્યથા તેમ કરવાથી તારી સ્વચ્છંદતાનો અટકાવ ચતાં તારાં માનસિક દુઃખમાં વૃદ્ધિ થવાનો જ અધિક સંભવ છે. હાલ તરત કદાચિત્ તારે તાટકમાં નોકરી કરવી પડે તોપણ ચિંતા નહિ; પરંતુ ધીમે ધીમે આ અર્ચાગ્રુપણાને છોડી, વિલાસ ભોખવવાની આકાંક્ષાને ઓછી કરી, તારા પતિને કોઈ સારા રોજગારમાં લગાડી, કરકસર અને સચ્ચતાથી સસારવ્યવહાર ચલાવીશ, તો થોડા વખતમાં જ તું ગૃહસ્થ સ્ત્રીની સ્થિતિમાં આવીશ. આજની બધી વાતો બુલાઈ જશે, આજનું તારું વર્તન કાળરૂપ પડદામાં છૂપાઈ જશે અને તારી કીર્તિ તારા લાગતાંવળગતાંના હૃદયમાં તારામાટે એક પ્રકારના નવીન પ્રેમને જન્મ આપશે. જે ભૂલ થઈ છે, તેના પશ્ચાત્તાપ કરી બાવી અવસ્થાને સુધારવાનો ચત્ત થાય, તોજ પશ્ચાત્તાપની સાર્થકતા; નહિ તો જેમ ગરમ પાણીથી ઘર બળી શકતું નથી, તેમ આવા દુષ્ટા પશ્ચાત્તાપથી આપણું પાપ જરા પણ ટળી શકતું નથી. મિત્ર સેનકાને બદલે મિસિસ કેવલાના નામથી ઓળખવામાં જ તારું વધારે ગૌરવ થશે અને લોકો તારી પ્રતિષ્ઠા કરશે.” લલિતાએ એક હતમ ધર્મગુરુને છાજે તેવા યોગ્ય ઉપદેશ આપ્યો.

લલિતાનો આ ઉપદેશ સાંભળી મારી મમતાગ્રુ માતા, મારી શાણી સાસુ અને મારા ખરીબ ધણી જેવલાનું મારા મનમાં સર્વ પૂર્વસ્મરણ તરી, આવ્યું અને તે બાલ્યકાળના હૃદયદ્રાવક સ્મરણે મારા ચિત્તને ડોહાળું, અને બ્રામક દિશામાં વળેલા મારા મનને ખરી દિશાનું કાંડક બાન કરાવ્યું. પોતાનો વિશેષ અધઃપાત ન થાય, એટલા માટે બિચારી લલિતા લાલજી જેવા લોકર અને લડગાના સંગને પણ અનેક દુઃખ તથા કષ્ટો વેળીને જળવી રહી હતી, અને અને તો તેના કરતાં સર્વ વિષયોની અધિક અનુકૂળતા હતી, તો પછી મારે મારો અવતાર શામાટે ન સુધારવો? અવનતિના માર્ગને ત્યાગી ઉચ્ચતિને માર્ગ શામાટે ન ધારવો? આમ મારું મન મને અંદરથી કહેવા લાગ્યું. તે સર્વ આત્મજનોના પ્રેમનો ઉમળકો બહુ જ બળવાન થવાથી મેં તલકાળ લલિતાને નિશ્ચયાત્મક ઉત્તર આપ્યું કે:-

“લલિતા બહેન! માત્ર ત્યાં કાગળ ન લખવો; પણ મારી એવી ક્રમ્મા છે કે, મારો કાગળ લઈ તમે પોતે જામનગર મારી માતા પાસે જાઓ અને ત્યાં બહુ નક્કી કરી મારી માતા, સાસુ તથા મારા પતિને પણ અહીં લાવો તો મારે તમારા ઉપદેશ પ્રમાણે જ હવે પછી વર્તવું, એવું હું તમને વચન આપું છું. મારો અવતાર જો તમારા મયત્તથી સુધરશે, તો મરણપર્યંત હું તમારા આ ઉપકારને ભૂલીશ નહિ.”

“બલે; જો તારું બહુ થવું હોય, તો હજી મારી જન્મના દિવસો બાકી

હોવાથી હું જામનગર પણ જઈશ અને બનતે પ્રયાસે એ ચોક્કસ બેસાડીને જ અહીં આવીશ.” લલિતાએ પરોપકારમય કૃત્યને મસ્તકે ઉઠાવી લીધું.

“અને ત્યાં જવાનો તથા ત્યાંથી આવવાનો ખર્ચ હું આપીશ.” હું શૌર્યમાં આવીને બેઠી.

એ પછી આમ તેમની કેટલીક વાતો આવી, નોકર ભોજન લાવ્યો ન મેં જમી પણ લીધું. લલિતાના ઉઠી જવા પછી મેં શીલરના આવવાની લગભગ બાર વાગ્યા સુધી રાહ જોઈ, પણ તે આવ્યો નહિ. એ પછી હું સુઈ ગઈ અને નિદ્રામાં મને અનેક પ્રકારનાં સુખસ્વપ્ન દેખાવા લાગ્યાં.

બીજે દિવસે સવારની પોસ્ટમાં શીલર સાહેબનો કાગળ આવ્યો અને તેમાં તેણે એમ જણાવેલું હતું કે, “હું ગઈ કાલે મારી જિંદગીમાં લગ્નના પ્રમથને ન આવી શક્યો, તેનું કારણ એ કે, તમારે ત્યાંથી ઘેર ગયા પછી કલકત્તાથી એક અગત્યના કાર્યમાટે ત્યાં તરત જવા વિશેનો તાર આવ્યો અને રાતની મેલટ્રેનમાં મારે ઉપડવું પડ્યું. તમે જરૂર મારી વાટ જોઈ હશે; તમને આપેલા પરિશ્રમમાટે હું તમારી માફી માગું છું. હું પંદરથી વીસ દિવસમાં પાછો આવીશ અને તે વેળાએ અવશ્ય તમારી મુલાકાતનો લાભ લઈશ.”

શીલરને મળવામાટે હું કાંઈ એટલી બધી આતુર નહોતી, કે જેથી તેની મુલાકાત સુલતવી રહેવાથી મારા દિલમાં કોઈ ભ્રમનો બળાપો થાય. એક રીતે તો હાલ તરત મારા હૃદયમાં સદ્ભાવનાની સત્તા પ્રવર્તી રહેલી હોવાથી તેની સાથેના સંભાષણને પ્રસંગ ટળી ગયો, એને હું શુભશકુન જ માનવા લાગી. બપોરે રીહર્સલમાંથી આવી જમી લીધા પછી તરત લલિતાને મેં ઉપર બોલાવી. તે આવી અને આવતાંની સાથે જ કહેવા લાગી;—કેમ ચંપા! આજે તો રોજના જમીને તરત બિસ્તર ફાંખલ થઈ જવાના કાયદાને તોડી મને ઉપર બોલાવી? ઉપ વેચીને બજારો કેમ ખરીદો વાત?”

“એ પૂછવા માટે કે તમે અહીંથી જામનગર જવામાટે ક્યારે શ્વાનાં થશો? આગબોટમાં બેસશો કે પગરસ્તે રેલ્વેમાં જશો? આની ખબર પડે તો ખર્ચ કટશે થશે, એનો હિસાબ કરીને તમને તેટલા પૈસા આપી દઉં.” એ શતની વાત તાજ કરી તેની યાદ અપાવી.

“પણ એક બે દિવસમાં શું બાકુંમોજી થઈ જાય છે! એક દિવસ પછી જઈશ. આગબોટમાં તો આપણાથી નહિ જવાય. જઈશું તો રેલ્વેમાં જ અને તે પણ વળી સેકન્ડ ક્લાસમાં! તારા જેવું સફર આસામી પૈસા આપનાર હોય, ત્યાં પછી થઈ ક્લાસમાં શા માટે ધકેલા ખાવા જોઈએ? કેમ આ શર્ત કબૂલ છે કે? જો હોય તો જામનગરનું આવવા જવાનું સેકન્ડ ક્લાસનું રેલભાડું અને તેના પ્રમાણમાં બીજા ખર્ચમાટેના પૈસા તૈયાર કરી રાખજે. કાઠિયાવાડમાં જવું છે; કોટલે પરમ દિવસે સવારની ટ્રેનમાં જ હું ઉપડી જઈશ.” લલિતાએ વિનોદ-દરીક બાવથી કહ્યું.

“લલિતા બહેન! તમે માગતાં બૂલ્યાં; સેકન્ડ ક્લાસને બદલે ફર્સ્ટ ક્લાસનું ભાડું માગ્યું હોત, તો અત્યારે મારી ગરબે હું તે પણ આપવાને તૈયાર થઈ જાત. ગરબ એક ઘણી જ લુંડી ચીજ છે. ઠીક ત્યારે હું કાલે જ સેકન્ડ ક્લાસ

સની જામનગર સૂકીની છ માસની મુદતની રિટર્ન ટિકિટ મંગાવું છું, અને ખીજ પૈસા પણ કાલે જ તમને આપી દઈશ.” મેં પણ જરાક કટાક્ષથી જ કહ્યું.

“જેવી તારી હજી; જે કરીશ તે તારા પોતાના લાભમટે જ છે; કાંઈ મારાપર ઉપકાર કરતી નથી; સમજ ?” લલિતાએ છલુકો કર્યો.

“બહુ ઠીકઠીક થવા પછી છાપામાં છપાવીને હું તમારો જાહેર ઉપકાર માનીશ, પણ તો બસને !” મેં પણ તેવા જ કટાક્ષથી એ વાક્ય ઉચ્ચાર્યું.

એ પછી તરત જ લાલજીએ બોલાવ્યાથી લલિતા નીચે પોતાના ઘરમાં આઠી ગઈ અને હું મારા બાવી સુખોના ગહન વિચારમાં નિમગ્ન થઈ ગઈ. ખીજે દિવસે મારા વચન પ્રમાણે મેં ટિકિટ મંગાવી લીધી અને તે સાથે ખાવા-પીવાની કેટલીક ચીજો-હલવા, લાઠું મોનથાળ વગેરે-પણ મંગાવીને તેમનો ડબ્બો ભરી તૈયાર રાખ્યો. ખીજે દિવસે સાંજે આ બધી વસ્તુઓ લલિતાને હવાલે કરી દીધી અને લલિતાએ પણ રાતે જ સવારમાં નીકળવાની તૈયારી કરી રાખી. સવારમાં અમે બન્ને છ વાગે ઉઠી, નિયતકર્મથી પરવારી ચાહે નાશ્તાને ઇન્સાફ આપ્યો અને સવા સાત વાગતામાં બાઝાની ટેક્સીકેબ બોલાવી કુલાબા સ્ટેશને જવાને પ્રયાણ કર્યું. ટ્રેન સવારમાં કુલાબેથી ઉપડી, ગાંધીદાસ સ્ટેશન સુધી હું સાથે આવી અને ત્યાં મારા ઉતરવા પછી લલિતાએ પોતાની મુસાફરીને વચન પ્રમાણે આગળ લંબાવી.

ઘર આવ્યા પછી જે લલિતા સાથે વાતચીત કરી અથવા દિલગીરીના વખતમાં જેના આશ્વાસનથી હૃદયને કાંઈક શાંતિ મળવાનો સંભવ હતો, તે લલિતાના વિયોગથી મારું ઘર પણ મને ખાવાને ધાતું હોય તેમ દેખાવા લાગ્યું. તે દિવસે ખપેરનું ભોજન પણ હું પેટ ભરીને લઈ ન શકી. અચાનક ચંચળ મનમાં ચૂસુફનું સ્મરણ થઈ આવ્યું અને હૃદયે પ્રશ્ન પૂછવા માંડ્યા:—“અધીરી અને ઉતાવળી એંપા! એક તરફથી તે પોતાની માતા સાચુતયા પોતાના પતિને બોલાવવાને ચત્ત આદર્યો છે અને ખીજ તરફથી ચૂસુફના આવવાનો પણ સંભવ છે, તો પછી જો તે બન્ને આવશે, તો એક મ્યાનમાં બે તલવાર કેમ કરીને અને શી રીતે રહી શકશે, એનો કાંઈ તે વિચાર કર્યો છે ખરો કે ? જે ચૂસુફનાં ચરણોમાં તે એકવાર પોતાનું સર્વસ્વ-તન, મન અને ધન-સમર્પણ કરી ચૂકી છે, તે એકવાર બેવફા થયેલો હોવા છતાં પણ જો બારણામાં આવી હોતો રહેશે તો તેને ‘જા, ચાલતો થા !’ એમ કહી તારાથી તેનો તિરસ્કાર કરી શકશે ખરો ? લાંબા વખતની અને દીર્ઘ પરિચયની શરમ એકદમ આંખમાંથી આંધી જશે ખરી ? પૂર્વ પ્રસંગોનું સ્મરણ તે શરમે આંખમાંથી નીકળી જતી અટકાવશે ખરી કે નહિ ? અર્થાત્ જો તારા પતિ પણ આવશે અને ચૂસુફ પણ પોતાના અપરાધની ક્ષમા માગી તારાં ચરણોમાં મસ્તક નમાવશે, તો તે વેળાએ તારી શી દશા થશે અને તે કેવી કફોડી હાલતમાં આવી પડશે, એનો વિચાર કર.” ખરેખર હૃદયના આ પ્રશ્નો અને આ સૂચના વાંચથી ને મનન કરવાયોગ્ય હતાં કેટલીક વાર સૂકી હું ભયંકર ચિંતાના સસુદ્રમાં ગાયાં ખાવા લાગી, કિનારે પહોંચવાનો મને એક પણ ઉપાય ન દેખાયો, થોડીવાર પછી મારું હૃદય વળી અન્ય પ્રકારના પ્રશ્નોત્તર કરવા લાગ્યું.

“ધારી લે કે, તું ઘડીબર થૂસુકમાંથી પોતાના મનને વાળી પતિપ્રેમમાં પરોવી શકીશ; તોપણ તેનું પરિણામ શું થશે ? એ જ કે, થૂસુકના પ્રેમનિયોગમાં છકી તે પૂર્વે જે તારા શેઠ અને બીજાઓનું અપમાન કર્યું હતું, તેમને તારી નિંદા અને હાંસી કરવાનો આયતો પ્રસંગ આવી મળશે અને તેથી નાટકમાં રહેવાનું પણ તારામાટે બારી થઈ પડશે, જે અત્યારે જ નાટકને છોડી દઈશ, તો તારી શક્તિ ગતિ થશે ? એ જ કે કતિ તારે જામનગર જતું પડશે અને નહિ તો જે થોડો ધણો ધનસંચય કર્યો છે તેના વ્યયને અને પછીથી બહુ જ ગરીબાઈથી જીવનમાં રહી જે ઘણી થોડું ધણું કમાતો થાય તો કંગાલ હાલતમાં ગુજરાન ચલાવવાનો વખત આવી લાગશે અને થૂસુક સાથે જ આગળ પ્રમાણે રહીશ, તો ? તો આવી હાલત કદાચિત્ નહિ થાય, પણ તે સાથે એક વેસ્થા તરીકેના જે અવતાર છે, તે તો કાયમ જ રહેશે અને એક ગૃહસ્થ સ્ત્રી તરીકેની તારી પ્રતિષ્ઠા કાંઈ કાળે પણ નહિ અંધાય. ત્યારે હવે આ બે વસ્તુઓમાંથી તારે કઈ વસ્તુને સ્વીકાર કરવો, એના દૃઢ નિશ્ચયપૂર આવી જ અને બવિશ્યમાં પશ્ચાત્તાપનો સમય ન આવે, તે માર્ગમાં વિચરે !”

હું મહાસંકટમાં આવી પડી. ઘણીવાર વિચાર કર્યો પછી મારા હૃદયને એવો જ ભાવ થતો દેખાયો, કે-“નહિ, ગમે તેમ થાય, તોપણ હવે વેસ્થાવૃત્તિને તો ન જ સ્વીકારવી; ગમે તેવા સંકટ ભોગવવાં પડે, તો પણ પતિમાં જ પ્રીતિ ધારવી અને પ્રતિદાને વધારવી-મરણની વળાને અતે સુધારવી. થૂસુકે પોતે જ ન્યારે આટલી મોટી બેવફાઈ કરી છે, તો હવે હું પણ તેની સાથેના નિયોગ-સંબંધને જાળવી રાખવામાટે અંધાયલી નથી. પ્રથમ તો તેને અહીં આવવાની હું ના જ લખીશ, અને છતાં પણ જે તે આવશે, તો ચોખ્ખી ના સંભળાવી દઈશ. આ પાપપંથમાં સાર નથી. હવે પાપના કુત્રામાં પડી રૂખી મરવાનો મારો વિચાર નથી ! જે શેઠ અને બીજા મામટાઓ મારી નિન્દા કે હાંસી કરશે તો નાટકના ધંધાને છોડી દઈશ; તંબી વેઠવી પડશે, તો તે પણ વેડી લઈશ. ખરી રીતે જેતાં મનુષ્યની સત્ય આવશ્યકતાઓ ઘણી જ થોડી હોય છે, અને તેટલી આવશ્યક વસ્તુઓ સરળતાથી ચાલનાર પ્રત્યેક મનુષ્યને ઈશ્વર આપી રહે છે. માનવી જે દુઃખી થાય છે અને માનસિક વેદનાથી રીખાય છે, તે કેવળ કલ્પનામાંથી ઉત્પન્ન કરેલાં અનાવશ્યક વૈભવ, વિલાસ અને સુખોની લાલસાથી જ. એમાં બીજા કોઈના દોષ છે જ નહિ. વાસ્તવિકતાથી કહીએ તો આજકાલની આ બહુ અર્થવાળા ફેશનબાઈએ જ ઘર ઘાલ્યું છે. એના ફન્દામાં ફસાઈને જ ઘણાક નાદાન હિન્દુ-સ્તાનીઓએ સુખને વેચી બળાતકારે પોતાને ગણે દુઃખને વળગાડ્યું છે અને સ્વામી શ્યામતાનંદના ગુરુ પૂજ્ય સ્વામી કૃપાનંદે નિયોગનો માર્ગ સરળ કરી આપ્યો છે ! શું માંસાહારને બદલે અન્નફળાહારથી મેટ નથી બરાલું ? ફેશનેબલ હોવાથી વધારે કીમતની પણ ઓછી ટકાઈ જાપાનીસ રેશમની સાડીઓ અને તકલીદી પોલકાંને બદલે સાદા સાદા, ઘાઘરા, તથા ચોલી કે કમખાથી શરીરને ઢાંકી નથી શકાતું ? પાલવે કે મહાલક્ષ્મી ફરવા જવું હોય તો મોટર કે વિક્ટોરિયાને બદલે થોડા અર્થવાળા ટ્રામમાં, રેલમાં ચઢવા તો પગે ચાલીને નથી જવાતું કે નથી ચલાતું ? ટેબલ કુરસીને બદલે શું જમીનપર કે પાટલે બેસીને નથી જમાતું ? વળી ફેશનેબલ પેથ-ડ્રેક્સ-માં ખપતા વાદન અને સ્પિરિટ તો આજ કાલ

દુનિયાનો દાઢ વાળો નાખ્યો છે. પતિતાવસ્થાનો જે સ્વાદ યવિત્ર ભારતવર્ષે કોઈ કળમાં પણ નહોતો. આખો તે આ એકાગ્રીસમી અને વીસમી સદીના નવા જમાનામાં એમના પ્રતાપે આખો છે; એને તો ધરમાંથી સદને માટે દેશવટો આપવામાં જ ભલાઈ છે; કારણ કે, એના યોગે જ ભારતવર્ષમાં ધણુ-ખરા અનાસારોની જડ રોપાઈ છે. ઈશ્વર કરે ને લલિતા પોતાના કાર્યમાં વિજય મેળવી મારાં આસજનોને લઈ આવે, તો હું પણ મારા હવે પછીના શુદ્ધ વર્તનથી જગતને ખતાવી આપીશ કે, એક વાર નીતિનું પગથિયું ચૂક્યા પછી પણ જે સ્ત્રી ધારે તો તે આવી આદર્શ અબળા થઈ શકે છે !”

અહા, કેવા યવિત્ર અને સ્વર્ગીય વિચારો, અને તે વળી મારા જેવા એક પાપિની પ્રમદાના હૃદયમાં ! વાંચકોને આથી આશ્ચર્ય થાય તો તે સ્વાભાવિક જ છે; છતાં એટલું તો મારે કહેવું જ નેહએ કે, પતિત સ્ત્રી કે પુરુષના ચિત્તમાં પણ આવા વિચારો જે કોઈવાર આવે તો તે અસ્વાભાવિક તો નથી જ. સત્યની મહત્તા એ જ કે, તે ઘણીકવાર અસહ્યવલંબીઓના હૃદયમાં પણ અચાનક ઉદ્ભવીને આઘાત કરે છે, તેને પોતાપ્રતિ આકર્ષવાનો યત્ન આકરે છે; પરંતુ પાપના પરિભ્રમથી પાપાત્મા છેવટે સત્યના સમાગમથી થતા કલ્યાણને જાણવા છતાં પાપના વિનાશક પ્રવાસમાં જ તણાઈ જાય છે ! જે સદ્-ભાગ્ય યોગે એવા પ્રસંગે તે સત્યને વળગી રહે છે, તો તો તેનું કલ્યાણ જ થાય છે; પણ એવા બનાવો બહુ જ થોડા પ્રમાણમાં બને છે, અને તેથી પાપીઓની સંખ્યા હમેશાં વધારે દેખાય છે. એનું કારણ એ કે, ટેવ તે મનુષ્યનો એક સ્વભાવ જ બની જાય છે, અને તેથી તેને ત્યાગવાનું કાર્ય બહુધા પછાતી અશક્યવત્ થઈ પડે છે. જેમ શૂદ્રયાત્રમમાં શૃદ્ધિણી-સી-વિનાના શૂદ્રને કાન્તાર-અરણ્ય-ની ઉપમા આપવામાં આવે છે, તે જ પ્રમાણે પતિના છત્રની છાયા વિનાની છવતી વનિતા પણ મૃત સમાન છે એમ જ માની લેવું. અહીં પ્રશ્ન થશે કે, વેશ્યાઓને કાંઈ પરણેલા પતિ હોતા નથી, તે છતાં તેઓ પરમ આનંદ અને હર્ષમાં પોતાનો કળ વીતાડતી દેખાય છે, એનું શું કારણ હશે ? તો એનું જવાબ એ છે કે, આ અભિપ્રાય વેશ્યાઓના બહારના દેખાવને નેહને જ અપાય છે, તેમની આંતરિક અવસ્થાને અનુભવ વળી એથી જાણ જ પ્રકારનો હોય છે. વેશ્યાઓ ધનની પ્રાપ્તિમાટે ભલે ગમે તેવા અને ગમે તેટલા ભિન્નભિન્ન પુરુષો સાથે પ્રેમનો ખાણ સંબંધ શખતી હોય, છતાં તેમનો અંતરનો હમેશા એક એક મુકરર યાર તો નૃદો જ હોય છે. પોતાનાં મુખદુઃખની વાતો મન ખાલીને તે તેની આગળ જ કરી શકે છે, અને વેશ્યાના પ્રમાણમાં કાંઈક સત્ય સ્નેહની આપણે પણ તેની સાથે જ તેનાથી કરી શકાય છે. ઘણીકવાર એ યારો દારૂડિયા, બેવફા, જીગારી અને તોફાની હોવા છતાં વેશ્યાઓ તેમને પ્રેમથી વળગી રહે છે, ખીલઓ પાસેથી પૈસા લઈ તેમને ખવડાવે છે, તેમની આંખો અને લાલિયા ખાય છે અને એવી હાહમારીમાં જ તેમના સ્ત્રી-અવતારની લીલા પૂરી થઈ જાય છે. એનું મૂળ કારણ એ જ હોય છે કે, અમુક એક જ વિશિષ્ટ પુરુષને પોતાનો પ્રેમ અર્પી તેના પ્રેમનો આસ્વાદ લેવા, એ સ્ત્રી જાતિનો જન્મતઃ સ્વભાવ છે અને તેને તે વેશ્યાવૃત્તિને સ્વીકાર્યા છતાં પણ ત્યાગી શકતી નથી ! અસ્તુ :

હું આવા પ્રકારના વિચારો-સ્વર્ગીય મનોરાજ્ય-માં નિમગ્ન હતી, તેવામાં મોઢરે આવીને ખબર આપી કે,--“બાઈ સાહેબ! તમારી કંપનીના મહનચંદ્ર નામના એક ગૃહસ્થ આવ્યા છે અને તમોને મળવા માંગે છે.”

“બલે, તેમને આવવા છો.” મેં આજ્ઞા આપી.

મોઢર ગયો અને બે મિનિટમાં જ એ કંત્રસ મહનચંદ્રનો મેં મારા વાંચ-નારાએની આગળ થોડો ઘણો પરિચય કરાવેલો છે, તે મહનચંદ્ર મારા ઓર-ડામાં આવી મારી સ્થામો ઉભો રહ્યો. આજે એ બખીલ સાથે પૂરી બખીલાયથી જ પેશ આવવાનો અને ઘડીબર તેને બનાવીને ગમ્મત મેળવવાનો જ મેં અંત-રમાં નિર્ધાર કરેલો હોવાથી વ્યંચમાં જ હું બોલી:--“બાહો, મહનચંદ્રબાઈ! આજે તમે વળી અચાનક ક્યાંથી ભૂલા પડ્યા કે, આ ગરીબડી ચંપાના ગરીબખાનામાં આવી ચડ્યા?”

મહનચંદ્ર મારા કહ્યા વિના જ ટૂંકા પાસેની કુરસી પર બેસી ગયો અને તેનું મોઢું કાંઈક એવું બગડી ગયું કે, હું તો જોતી જ રહી ગઈ. થોડીવાર સૂધી તે કાંઈ પણ બોલ્યો નહિ. એટલે પુનઃ મેં જ તેને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે;--“કેમ બાઈ, બોલતા કેમ નથી? પોતે જ ચાલી ચલાવીને મારે ઘેર આવ્યા છે અને આમ મૌની સાધુ થવાનું કાંઈ કારણ?”

“બોલીએ શું ધૂળ? આ તમે જ્યારે ને ત્યારે બાઈ બાઈ! કહીને મને બોલાવો છો, એથી મારું મન બળી જાય છે. અમે તો તમારા કુલ હિસાબમાં જ નથી કેમ? શેઠ, મિસ્ટર, મહાશય, આર્ય કે એવા જ બીજા કોઈ ગંભીર સંબોધનથી મને બોલાવો, તો શું કાંઈ પોણશનમાં વાંધો આવી જાય છે?” મહનચંદ્રે પોતાના હૃદયમાંની જ્વાળાને બહાર કાઢી નાંખી.

“અને હું પૂછું છું કે, આપણો કોઈ પણ પ્રકારનો જ્યાં બીજા સંબંધ જ નથી, તો પછી મારા માનવ્યા બાઈ જેવા મારા બાઈ કહીને બોલાવવાથી તમારા પોણશનમાં શો વાંધો આવે છે? કાંઈ એથી તમારી પદર ગાડાં બરીને જે આખરુ છે, તેમાં બેચાર ગાડાં જેટલી આખરુનો ઘટાડો થઈ જાય છે કે બીજા કાંઈ હસ્તક દેખાય છે!” મેં પણ સામો તેવો જ સવાલ રત્ન કર્યો.

“મારા મનમાં એક બીજા જ ભાવના રમી રહી છે અને તે જ્યારે તમે જાણ્યો ત્યારે તમારી આ બૂલ માટે તમને પોતાને પણ પશ્ચાત્તાપ થશે. મિસ જોનકા! અરે બૂલ્યા મિસ ચંપા! આજે હું અહીં મારા હૃદયમાં સળગેલી જ્વાળાને શાંત કરવાની ઇચ્છાથી આવ્યો છું અને તમારાં અરણ્યમાં રબ્દ કરવા મઠિ એક ખાસ અરણ્ય લાવ્યો છું.” મહનચંદ્રે વિકારની ઉલટી કરવા માંડી.

“જુએને શ્રીયુત ૧૦૫ આર્ય મહાશય મહનચંદ્રજી! અત્યારે આપણે નાટક-માંના પાટ બજવવાને રંગભૂમિપરના કૃત્રિમ આવાસમાં બેઠેલાં નથી, એટલે જે કહે-વાનું હોય તે સત્તર કહી નાખો; વિના કારણ આલંકારિક બાપાનું ખૂન કરવાની કાંઈ પણ અગત્ય નથી. ઘોળકા સૂધી બહેલા હોવાથી નાટકવાળાએ કેટલીકવાર નાટકના ગોખેલા પાટમાંની જે વિદ્વત્તા બતાવવાનો આદંબર કરે છે, તેમાં તેમની કૃત્રિ-મતા દેખાઈ આવતાં તરત પોણા ખુલી જાય છે. મઠિ આ દંભને ત્યાંની સરળ-તાપર જ આવી જાયો.” વળી પણ મેં તેને બનાવ્યો.

“આ તો મારી તમે આજે કટ્ટી જ કરવા માંગી છે. જે તમારો એવો જ વિચાર છે, તો મિસ અંપા ! સાંભળો:-આ પ્રેમી મદનચંદ્ર તમારા વસ્ત્રોનો ઉમીદવાર છે. તમારો પ્રેમી છે, તમારો આરાકેન્દ્ર છે; તમારા પ્રેમનો તરસ્યો આતક છે દિલ્લીથી જ્યારે યૂસુફ પંજબ તરફ ગયો ત્યારે તેણે મને કહ્યું હતું કે, ‘હવે કદાચિત્ કંપનીમાં મારું આવવું નહિ જ થાય અને તેથી મદનચંદ્ર ! મુંબઈમાં મારા બધા પાઠ ભજવી નામના મેળવવાનો તમને ધણો જ સારો આનંદ મળી જશે.’ એ તેનું કહેલું ખરું નીવડ્યું છે. આજે કંપનીને અહીં આવ્યા. ને લગભગ હોઠ મહિનો થવા આવ્યો, છતાં તે આવ્યો નથી અને તેના જે જે પાઠ મેં કર્યા છે, તેમાં તમે એ તો જાણો જ છો કે, પ્રેક્ષકોની મેં બહુ જ સારી પ્રશંસા તથા પ્રીતિ મેળવી છે, અને મદનચંદ્ર તથા મેનકાનાં નામોનો સર્વત્ર એક સાથે જ ઉચ્ચાર થતો સંભળાય છે. તો લોકોએ જે નામોને સાથે જોડી દીધાં છે, તે જ નામોનાં ધરાવનારાં પણ જે આંતરિક પ્રેમથી એક બીજા સાથે જોડાયલાં હોય, તો કેવું સારું ! એથી વળી આપણા પડોનો બહાર ચૌર જ થઈ ગય, એમાં કાંઈ પણ શક નથી. એમ તો તમારાથી કહી શકાય તેમ નથી જ કે, હું તમારા પ્રેમને લાયક નથી. વળી યૂસુફ કરતાં મારામાં વિશેષતા એ છે કે, તે મુસલમાન હતો અને હું તો જેવાં તમે હિંદુ છો, તેવા જ એક હિંદુ છું, અને તેમાં પણ વળી શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ છું.” મદનચંદ્રે પોતાના બધા મનોબા-
વાને એકાદી કરીને બહાર કાઢી નાખ્યાં.

“મદનચંદ્ર મહારાજ !-તમારી આજ્ઞા પ્રમાણે હું હવે તમને બાઈ કહીને નથી બોલાવતી,-તમારી માગણી તો જાણે તમારા પોતાના વિચાર પ્રમાણે ઠીક છે; પણ આ વિશે તમે કાંઈ પણ લાંબો વિચાર કર્યો હોય એમ દેખાતું નથી. મીયાં અને મહાદેવ જેવો આ સપ કાશી પહોંચશે કે કેમ, એની કલ્પના તમારા મૂગજમાં આવી જ નથી. લાંબી નજર દોડાવવા જતાં પગતળે શું વડાય છે, તેનો ખ્યાલ પણ તમને નથી. એક તો તમે પરણેલા છો અને મુંબઈમાં આવ્યા પછી સ્ત્રીને તમે અહીં બોલાવેલી છે, એટલે શું એક પ્રેમને બે ભાગમાં વિભક્ત કરશો ? શું એક મ્યાનમાં બે તરવાર સમાવશો.....”

હું આગળ બોલવા જતી હતી, તેટલામાં તેણે મને એકદમ બોલતી અટકાવીને વચ્ચે જ કહ્યું:-“એ તો જેમ તમે કહ્યું તેમ હું પણ કરીશ ! મદનચંદ્ર કંઈ એમાં પાછો હટે એવો છે કે ? શું તમે પરણેલાં નહોતાં ? છતાં તમે યૂસુફ સાથે પ્રેમનો સંબંધ કેમ રાખ્યો ?”

“હું પરણેલી હતી, પણ મેં અકસ્માત્ સર્વને ત્યાગી નાટકમંડળીમાં નેહરીથી કમાણીનું સાધન શોધ્યું, અને ત્યાર પછી યૂસુફ સાથે સ્નેહનો સંબંધ રાખ્યો હતો. તેમ જ યૂસુફ પણ એવા કોઈપણ પ્રકારના બંધન વિનાનો સ્વતંત્ર હતો, અને તેથી અમારા સંયોગ સારી રીતે નક્કી ગયો. તમે મારા માટે પોતાની પત્નીને ત્યાગવા તૈયાર છો ? તમારામાં એટલી બધી હિંમત હોય તેવી મારી ધારણા નથી. વળી એ તો ઠીક; પણ સ્વભાવનું કેમ ? તમારી અને મારી બનતી રાશ આવશે ખરી ? મને એમ લાગતું નથી; કારણ કે, આપણુ બન્નેના સ્વભાવમાં બીજી પણ કેટલીક એટલી બધી પરસ્પર વિરુદ્ધતાઓ રહેલી છે કે, આપણે

પ્રેમસંબંધ કોઈ કાળે પણ લાંબું આયુષ્ય લોગવી શકે જ નહિ!" મેં મારા બાપણને આગળ લંબાવ્યું.

“આપણુ જન્મેના સ્વભાવમાં એટલી બધી પરસ્પર વિરુદ્ધતા હોય, એવી મારી માન્યતા તો નથી. અત્રતમારો અભિપ્રાય ભૂલભરેલો છે.” મદનચંદ્ર બોલ્યો.

“તમે કંઈ બ્રહ્માજી નથી કે મારા અભિપ્રાયને નાણી શકો. મારા અભિપ્રાયને ભૂલભરેલો ધારવામાં તમારી જ ભૂલ થાય છે; કારણ કે, તે વિરુદ્ધતાઓ હું મારા શ્રીમુખથી સ્પષ્ટતાથી બતાવી શકું તેમ છું. જ્યો, ત્યારે સાંભળો એ બધી વિરુદ્ધતાઓ. જો જો રખે કાનમાં આંગળી ખોસતા તમે ધર્મના પૂછડા એટલા બધા લાંબા કે મારા ધરતું પાણી કે ધરાનીની ચાહે પણ તમને ન ખરે, અને હું તો વળી અભેદભાવને એટલી બધી માનનારી કે માંસાહારમાં પણ વધિા જ નહિ! તમે પૈર્ષેનો હિસાબ કરનાર કાસ્ત્રુનના અવતાર, અને હું જીવની. લોકો જેને ઉડાઉ કહે છે તેના જેવી ઉદાર! તમે આવો પ્રેમ કરવાને તૈયાર, પણ બહાર આભસ્વહારમાં પોતાથી ખપાવવામટિ આવા પ્રેમને નહું ખાલી છૂપાવનાર, અને હું એવા પ્રેમને મારા ભૂષણ તરીકે માની ડંકો વગડાવી છડેચોક પ્રકાશમાં લાવનાર! તમારો તરગાળો બ્રાહ્મણનો અને મારો ખવાસણનો અવતાર ધર્યાદિ! બોલો હજી બીજી વિરુદ્ધતાઓ સાંભળવી છે, કે આટલી જ બસ થશે? મહારાજ મદનચંદ્ર! જ્યાં આવા આવા અનેક વિધનકારક વિરોધ આવીને વચ્ચે પડ્યા હોય ત્યાં કેમ ચાલી શકે આપણો વ્યવહાર? જે સ્ત્રી અને પુરુષ વ્યસન તથા શીલમાં સમાન હોય છે, તેમનો જ પરસ્પર પ્રેમસંબંધ દૃઢ થઈ શકે છે. આ તો મારા ધરમાં આવશેને તરસ લાગશે તો પાણી ગોખલેના હોટલમાંથી મંગાવશે! અર્થાત્ ખાનપાનનો જે પરસ્પર અવહાર પ્રેમના બંધનને દૃઢ કરનારો છે, તેનો જ જ્યાં મૂળ અભાવ હોય, ત્યાં બીજા કયા આનંદની આશા રાખી શકાય? વળી તમારા પોતાના કલ્યાણમાટે પણ મારી તો તમને એ જ સલાહ છે કે, તમને તમારી યોગ્યતા પ્રમાણેની પત્ની પરમેશ્વરે આપી છે, તો તેના પ્રેમમાં જ પોતાની વૃત્તિને સ્થિર રાખો, તેને સંસારનો લ્હાવો લેવા દો, અને પોતે પણ તેની પાસેથી મળતા સુખના રસને ચાખો. આવી રીતે ધરમાં બાયડી હોવા છતાં આમતેમ બટકવામાં અને ધરધરના તુકડા ખાવામાં કે રસ્તાની ચાટો ચાટવામાં કરો પણ સાર નથી. આ જ્ઞાનચેષ્ટામાં પ્રતિષ્ઠાનેા વિસ્તાર નથી, તેમ તમારી એક પત્નીની હયાતીને જણ્યા પછી તેના સારી સતના શાપનો કે પાપનો બોલો ઉપાડવા હું પણ તૈયાર નથી.” મેં એક ધર્મશીલ અને ઝળીર સ્વભાવની સ્ત્રીને શોભાવે તેવા માંલીર્યથી આ વાક્યોનો ઉચ્ચાર કર્યો.

મારાં એ વચનોને સાંભળી સુખમંડળમાં તિરસ્કારની છાત્રને લાવી વિકારનેા દાસ મદનચંદ્ર ફરી કહેવા લાગ્યો કે:—“એપો! આ તો આપણા અમૃતે કહ્યું છે તેમ કોઈક સમયે “એ વિશ્વતું વૈચિત્ર્ય છે વેશ્યા સતી પણ થાય છે” તેવું નાટક તમે બજાવતાં હો તેવી જ ચેષ્ટા દેખાય છે. તમારા અંતરમાં તો જ્યારે એક મચી રહ્યો હશે. સુસહમાનના સ્નેહમાં હુબ્ધ થયેલી એક નદીના સુખમાંથી ધર્મનાં આવાં વ્યાખ્યાનો સાંભળી મને બહુ જ આશ્ચર્ય થાય છે.”

“આમાં નાટક અમૃતતું નામ ન હો. નાટકના વ્યવસાયને કીધે તેનામાં કદાચ કોઈ અવગુણ હશે, પણ તે સ્વાભાવિક નહિ કિંતુ આગતું હશે, એમ

મારું માનવું છે. તેના સ્વાભાવિક ગુણોનું દર્શન તેનાં લખાણોમાં થાય છે, અને તેથી હું હિમ્મતથી કહું છું કે તમે અમૃતની પેનર લેખકને પણ લાયક નથી વાત ખરી છે કે, તમારા જેવા અર્ધદુષ્ટો અને પેલા કહેવાતા સુધારકો તેમ જ સુચિક્ષિતો એમ જ માની બેઠા છે કે, અંતઃકરણનો, સારી સમજનો, નીતિનો, દાનનો, ધર્મનો અને સત્યનો ઈન્કારો તો પરમેશ્વરે માત્ર તેમને જ આપ્યો છે; અમને તો નીતિ, દાન, દયા, ધર્મ, ઉદારતા, અફલ, ગુણ્યાહક-તાનો અધિકાર જ નહિ! અમે નાચીએ ગાઇએ ત્યારે તમારા ધાર્મિક નીતિના ખાંચા અને દંભી સુધારકો અમારી કળાકુશળતાનો વિચાર કરવાને બદલે અમારાં શરીરનો વિચાર કરે છે અને ઉડીને પાડોશના ઓરડામાં જઈ બેસીને સાંભળે છે! અંરે કંઈકતાની ગોઠણને સુંબઈતા ટાકન હોંઘમાં ગાઈને એક રાત્રિની આવક ઉપરાંત હબરો રૂપિયા હિન્દુ ઓર્ફનેજમાં આપ્યા ત્યારે સુધારકોના નાયક અને વિચારશીલ તેમ જ ઉદારચિત્ત અને દયાળુમાં ખપતા એક સુધારક ન્યાયાધીશે કમીડીમાંથી રાઇનામું આપ્યું હતું! એટલે અમે તો જાણે આત્મા ને જીવનગરનાં જ!! અને આત્માવાળા તો એ નીતિનાં ઈંગલાં જ!! ન્યાયનાં મંદિરમાં કાયદાના ધંધાદારીઓ રાત્રિ દિન જૂઠું બોલતાં કેમ શીખવતું, ખરાતું ખાટું કેમ ઠરાવતું, ન્યાયાધીશની આંખમાં ધૂળ કેમ નાખવી, સામાને છેતરવાને પાઠિયાં કેમ ગોઠવવાં, અને છેવટે કાયદાસર રીતે કુળને ઘોળે દિવસે કેમ લૂંટવો, એનો જ વિચાર કરનારા હોય, છતાં તે નીતિમાન!! પોતાને માટે નહિ, પણ પારકાને માટે જૂઠું-હડહડતું જૂઠું બોલનારા આ પરાંપકારીઓ નીતિમાન!!! અમારા જેવી અબજાઓને અનીતિમાન કહીને લોકો ધિક્કારે અને ન્યાયના મંદિરમાં જૂઠાણાના જ સામ્રાજ્યમાં ધૂમનારા અલીબાબા ને ચાલીશ ચોરની ટોળીવાળાઓ નીતિમાનનો ડોળ કરે!! અમારા જેવાને તો લોકો ધુશીયૂ પૈસા આપે છે, અમારે કાયદાના સાચા નીચે ઘોળે દિવસે લોકોને લૂંટવાના નથી! યુધિષ્ઠિરને સહજ સંદિગ્ધાત્મક અસત્ય બોલવામાટે એક આંગળી આપવી પડી હતી. આહા! એવું થાય છે કે, ચમત્કારને લાં મારે માટે કેવું નરક છે અને આ સહોદિત જૂઠું બોલનારા અને જૂઠાણાના ઉપદેશ કરનારા કાવતરખાને માટે કેવું નરક છે, તે જોવાની તક મળે? આ દુનિયામાં તો અન્યાય જ હું જોઈ છું. માણસો તો માત્ર તે જ છે, અને અમે તો હેવાન જ છીએ! જે પુરુષ અમુક સ્ત્રીને, તે સુસહમાનની પ્રેમપાત્ર હોવાથી બ્રહ્મ માને છે અને વેરથા કહીને બોલે છે; છતાં પોતાની હિંમતના વિચારને લાગી તે બ્રહ્મ નારીના હિંમત પાત્રમાંનું ગંદું પાણી પીવાને શ્વાનપેટે પોતાની જીભને મુખમાંથી બહાર લેવાય છે, એ તેની કૃતિ ખરેખર મને હાસ્ય ઉત્પન્ન કરાવે છે. જગતમાંના નીચ લોકોના એ જ સ્વભાવ છે કે, ન્યારે તેઓ અમુક સ્થળે પોતાના નીચ સ્વાર્થને સાધવામાં ફાવતા નથી, ત્યારે સાધુ મનુષ્યના નામપર કલંક લેવાય છે! હમણે જ્યારે અણી ચક્તાં નથી ત્યારે તે તેને છેવટે ખાટાં તરીકે ઓળખાય છે! જહનમ્-દુશ! આ દુનિયામાં અન્યાય થતો જોઈને મારા અંતરમાં શું થાય છે, તે હું વમને બરાબર સમજવી શક્તી નથી અને તમે કે નીતિના દાંબલો તે સમજ શકો તેમ પણ નથી.” મેં પણ એવો દાંતવેટ જવાબ સંભળાવી દીધો કે, ચોલીવાર સૂંધી તો તે મારા મોઢાને તાકતો જ બેસી રહ્યો.

“ત્યારે મારે અહીંથી નિરાશ થઇને જ પાછા ફરવું પડશે ને? મિસ ચંપા! આ સારું થાય છે?” તેણે એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખીને કહ્યું.

“જે થાય છે તે સારું જ થાય છે. હવે આ ચંપા પોતાના કૃત પાપોનો પશ્ચાત્તાપ કરી થોડા સમયમાં જ એક શુદ્ધ ચારિત્રવાળી અબળા થવા ચલાય છે. મારી પરમાત્માને પ્રાર્થના છે કે, તમારી અધમતા મટી જાય અને તમારા હૃદયમાં પણ પવિત્ર ભાવનાનો નિવાસ થાયો.” મેં મારી સાત્વિકતા દર્શાવી.

“વારુ—ત્યારે સાહેબજી! પણ મિસ ચંપા! આવી જ પવિત્રતા છેવટ સુધી જળવી બતાવજો હો! જો તે જળવી ન શકાય તો આ મદનચન્દ્રની આજ્ઞા પ્રાર્થનાને સ્મરણમાં લાવજો અને ઇચ્છા થાય તો બોલાવજો.” મદનચન્દ્રે જવાબ આપી ઉભા થઇને છેલ્લા શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

“આ ઉદ્ધારમાટે હું તમારો આભાર માનું છું, પણ મદનબાઈ! આજે તમો મારે ઘેર આવ્યા અને મારા ઘરમાં કોઈ હિન્દુ આલે કોફી લાવનાર ન હોવાથી તેમ જ સિગારેટનો સ્ટોક અને સૂકો કાથો ચૂનો ખલાસ થયેલો હોવાથી આલે, સિગારેટ અને પાનથી પણ હું આપનો સહાર ન કરી શકી, એમટે ક્ષમા કરજો; કારણ કે તમારા ધર્મમાં બાધા આવે, તેવો સહાર તો મારાથી ન જ કરી શકાય.” મેં વિનયથી દાઝચાપર ડહામવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

આમ કરીને કારણ એ જ કે, તેને ઘેર ગમે તે માણસ ગમે તે કારણથી ગયું હોય, છતાં તે બખીલ કદાપિ કોઇને એવી રીતે સહાર કરતો નહોતો અને પોતાના ખીસાપર કાપ મૂકતો નહોતો, એ વાતની મને બરાબર ખબર હતી, એટલે મેં પણ જાણી જોઇને તેણે જ વર્તન કરી બતાવ્યું. તે નિરાશ થઇને ચાલ્યો ગયો, અને આજે હું મારી સદ્ભાવનાને અત્યંત પર્યંત મનને જળવા ન દેતાં દહેતાથી જળવી શકી અને તેમાં વિજય મેળવ્યો, એ માટે હૃદયમાં હર્ષ થતાં હું મને પોતાને પોતે જ અતઃકરણપૂર્વક ધન્યવાદ આપવા લાગી. દાદરપરથી પગ સરી જતાં માણસ કદાચ અફળાય છે, ફૂટાય છે, ઇન પામે છે, અને મરણશરણુ પણ થાય છે તો ધર્મનું એક પગથિયું ચૂકાને સરી જનાર, સહેલથી પાછી દહેતા મેળવીને હવે ચઢી શકે ખરી? આ અંધકારમય દુનિયામાં હું કંઈ સમજી શકતી નથી.

પ્રકરણ ૨૬ મું

કંપનીમાં ઘડાકો

મારા એક તરફ જ્યારે ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે ઉચ્ચત જીવનની ભોક્ત્રી યવાના વિચારો ચાલતા હતા અને હું તે ઉચ્ચત જીવનને મેળવવાની ખટપટમાં લાગેલી હતી, તેવામાં અમારી નાટકમંડળીમાં ખટપટનો એક એવો ભયંકર ઘડાકો થયો કે, નાટકમંડળીએ પણ ખટપટના દારુગોળાથી કેવી ભયંકર રીતે ભરેલી હોય છે અને તે દારુગોળો ક્યારે સળગી ઉઠીને કેવો અનર્થપાત કરશે એનો નિયમ હોતો નથી, એ મારા વાંચકોને જણાવવામાટે અહીં મારે તેનું ચચાસ્થિત વર્ણન આપવું જ જોઈએ.

જે વળાંકે અમારી કંપની દિલ્લીમાં હતી, તે વળાંકે લાહોરમાંની એક નાટકમંડળીમાંના એક સારા કૌમિક એક્ટરને મોઢામોઢા લાહવા બતાવીને અમારા

માલિક પ્રમાદચન્દ્ર શેઠ પોતાની કંપનીમાં લાવ્યા હતા અને તેની સાથે તેના એક મિત્રને પણ તેના કહેવા પ્રમાણે નોકર રાખી, ડાયરેક્ટર તરીકેની સત્તા પણ તે કૌમિક એક્ટરને આપવાનું વચન આપ્યું હતું. એ એક્ટરનું નામ બીજ ચન્દ્ર અને તેના મિત્રનું નામ ગોપાળભાઈ. બીજચન્દ્ર ખરેખર એક ધણો જ સારો કૌમિક એક્ટર અને હાર્મોનિયમ વગાડનાર પણ તેવો જ હતો. ગોપાળ હાર્મોનિયમ વગાડતો હતો, સારો ગાનાર હતો અને ગંભીર ભૂમિકા ભજવનાર સારો એક્ટર હતો. બીજચન્દ્રને લાવવાથી એ બે કંપનીઓ વચ્ચે પ્રથમ મિત્રતા હોવા છતાં હવે ભવંકર શત્રુતાનું બીજ શેપાયું હતું. પંતબની નાટકમંડળીનું નામ ભારત નૈતિક નાટક હમાજ હતું અને તેના માલિક મુક્તારામ, નાર્સજી તથા અખંડલ રહમાન કોઈ પણ રીતે પોતાના વૈરનો બદલો વાળ્યા વિના રહે તેવા નહોતા. અર્થાત્ વચ્ચે ખાસો મળતો છ મહિનાનો ગળો નાખી, આ વખતે તેમાંના બે માલિક મુક્તારામ અને નાર્સજી મુંબઈમાં આવ્યા લાગ્યા અને બે ત્રણ વાર અમારી કંપનીમાં બેલ ભેવાને આવ્યા. બહારથી કોઈ પણ નતનો શંકાસ્પદ દેખાવ ન થવા દેતાં અંદરખાનેથી તેમણે એકને બદલે એકવીસ જણને અમારી કંપનીમાંથી ઉપાડવાની નળ ફેલાવી. તેમાં તેઓ ફાવ્યા તેનું કારણ એ કે, બીજચન્દ્રના મિત્ર ગોપાળભાઈને, અમારા સ્વાર્થી શેઠ બીજચન્દ્ર સાથે એગ્રીમેન્ટ કરી લીધા પછી, કોઈ પણ કારણ વિના અપમાન કરીને નોકરીપરથી રજા આપી હતી અને તેથી બીજચન્દ્રનો પિત્તો અંદરથી ઉકળી રહ્યો હતો, અને તેની ભલિના એક્ટરોની સંખ્યા કંપનીમાં વધારે હોવાથી અને એ જ અરસામાં ધણુકેનાં એગ્રીમેન્ટ પૂરાં થઈ ગયેલાં હોવાથી તેમ જ નવાં એગ્રીમેન્ટ ન થયેલાં હોવાથી બે તે નીકળી નથ તો બીજ માણસો પણ નીકળી જવાને તૈયાર હતાં. આ બાબતની મુક્તારામ વગેરેને ખબર મળતાં તેઓ તરત મુંબઈમાં આવ્યા. અને અનાયાસ પ્રાપ્ત થયેલા પ્રસંગનો લાભ લઈ બીજચન્દ્ર તથા ગોપાળભાઈને પ્રથમ હાથમાં લઈ અમુક દિવસે જયાબધ માણસોને ઉપાડવાની બધી છૂપી ગોઠવણો કરી રાખી. પણ તેમણે એટલી ચાલાકી વાપરી કે, જે એક મહિનાનો પગાર આ કંપનીમાં મૂકવો પડે, તે પગાર દરેકને પોતા તરફથી આપીને બધાનાં એગ્રીમેન્ટ કાયદાસર કરી લીધાં. તેઓ જૂની કંપની કરતાં વધારે પગાર મને પણ પોતાની નોકરીમાં રાખવા તૈયાર હતા, પણ મારા વિચારોની દિશા હાલ તરત બદલાયલી હોવાથી મેં ઉપકાર સાથે તેમની માગણીને અસ્વીકાર કર્યો, પણ તે સાથે તેમની આ ગોઠવણને છાની રાખવાનું વચન આપ્યું અને પાળ્યું. આ વખતે અમારી કંપનીનો એક નવો બેલ બહાર પડ્યો હતો અને તે સારો વખણાતાં યનિવારે ધણું જ સારું ઓડિયન્સ આવતું હતું. એ આવકને જોઈને તેમ જ લખતો તથા દિલ્લીમાં પણ જરાક સારી આવક થયેલી હોવાથી અમારા માલિક પ્રમાદચન્દ્રનો પ્રમાદ બહુ જ વધી ગયો હતો અને તેમનો મિલન ધડી ધડી ચોપાડી કે પાલવાની હવા ખાવાને ચાલ્યો જતો હતો. એવી રીતે ન્યારે મિલન જતો ત્યારે કોઈને ગાળ તો કોઈને તમાચો એવી તેની ચોટઓ થયા કરતી હતી. અધૂરામાં પૂરું એક બે પુશામદી ટટુઓએ પોતાના પુશામદના મંત્રથી ભરકીને તેને ભૂત બનાવી દીધો હતો. એ પુશામદખોરોમાં લાલનંદન નામનો એક દોગલો એક્ટર મુખ્ય હતો કે જેનો બાપ એક ન્યાતનો,

મા ખીજ ન્યાતની અને ખાયડી ખાવી હતી. ખરેખર આવાં માણસો ઘણીકવાર મહા વિનાશક પરિણામ નિપજવનારાં થઈ પડે છે, એમ જે મેં સાબળ્યું હતું, તેના અભ્યારે મને પ્રત્યક્ષ પરિચય થયો. ગોપાળભાઈને રત્ન અપાવનાર તે જ હતો અને તેના પરિણામે જ આ સર્વ તોફાન નળ્યું હતું. અસ્તુ: અને ધડાકો થવાનો વખત પારો આવી લાગ્યો.

સામવારની રાતે અમારો ‘અવિદ્યામોહિની’ નામનો ખેલ હતો. સર્વ ઍક્ટર અને ઍક્ટ્રેસિસ હાજર હતાં ખીજયદ્રે પોતાની ભૂમિકા એ દિવસે એવી તો પ્રત્યક્ષતાથી ભજવી કે બધાંને તેમાં કાંઈક નવું નવું દેખાવા લાગ્યું; એટલું જ નહિ, પણ પોતાની હાસ્તરસની ભૂમિકામાંના કેટલાક શબ્દો તેણે એવી મામિકતાથી અને એવા વિલક્ષણ ભાર મૂકીને ઉચ્ચાર્યાં કે, જેઓ અંદરના પ્રોગ્રામને નજીક હતા તેઓ અવશ્ય મનમાં ને મનમાં તેની ચાલાકી અને પ્રમાદયંદ્રની અક્ષર્ય પ્રમાદવશતાને જોઈને હસવા લાગ્યા. નિયમ પ્રમાણે નાટકની સમાપ્તિ થઈ. જેઓ પોતાની જૂઠી જગ્યામાં રહેનારા ઍક્ટરો હતા તેઓ તો ખેલકક ચાલ્યા ગયા, અને જેઓ કંપનીના ઉતારામાં રહેનારા હતા તેઓ પણ છૂપે રસ્તેથી પસાર થઈ ગયા. રાતે કોઈને ખબર પડી નહિ અને સવારમાં દોડધામ થાય તે પહેલાં તો અમદાવાદ તરફ જતી ફાસ્ટ ટ્રેનમાં માત્ર ખીજ-ચંદ્ર અને ગોપાળભાઈ વિના અન્ય સર્વને રવાના કરી દેવામાં આવ્યા. લલિતાના વર લાલજીની પણ તે કંપનીમાં જવાની ઇચ્છા હતી, પણ લલિતા હાજર ન હોવાથી તેણે આ વાત અભ્યારે મુઝતવી રાખી મૂકી. ઠેઠ બપોરે રીહર્સલના વખતે ખબર પડી કે આમની વાત આમ બની, અને તપાસ કરતાં કંપનીમાંથી સારા સારા કામ કરંદા ઍક સાથે નાના મોટા મળી અઠાવીસ માણસોને પાંખ આવી હતી. રંજ એવો આવી લાગ્યો કે, બુધવારનો ખેલ બંધ થવો જ જોઈએ. અધૂરામાં પૂરું બુધવારની રાતે નાટક લખનાર કવિની બેનીફિટ નાછડેનો ખેલ હતો, એટલે વચ્ચે બિચારા કવિનો આટો નીકળી ગયો; પાડે પાડા લગ્યા ને ઝાડનો ખો થયો. બિચારા કવિએ બેનીફિટ લેવાનું માંડી વાળ્યું. જો કે બુધવારની રાતે ‘વસંતમાધવ’ નો ખેલ થયો તો ખરો, માલિકે પોતાની નોક જળવવામટિ જે દાળ ભાતિયા ઍક્ટરોનો ભાવ પણ પૂછાતો નહતો, તેવા ટિનપાટિયાને હબા કરીને નાટક તો ભજવ્યું, પણ એથી એક તો કંપનીનો દેખાવ ખરાબ થયો અને જે સહામા પક્ષવાળા અમારા ઍક્ટરોને નસાડી ગયા હતા, તેઓ કાયદાની યુંગાલમાંથી છટકી ગયા.

જે દિવસ પહેલાં અમારા રોકજી જે મોટા પહોળા અવાજ અને પહોળા ઉચ્ચારથી ફાટયુંફાટયું બોલતા હતા અને આત્મસ્લાધાની સીમાને ઓળંગી જતા હતા, તે સાવ નમાળા અને ગરીબ ગાય જેવા બની ગયા. ખૂબી તો એ કે, ધીજયંદ્ર અઘાપિ કંપનીમાંથી નીકળ્યો નહોતો, અને પોતે જાણે કશામાં છ જ નહિ, એવો ભાવ બતાવીને ખરાખર નોકરીપર હાજર થતો રહ્યો હતો. પણ એવામાં વળી પ્રમાદચંદ્રે પોતાના એક નવીન પ્રમાદનો ચમકાર બતાવ્યો અને તેથી મામલો ધણે જ બચકર થઈ ગયો. આ બધું કુફરાન મચાવનાર ગોપાળ-ભાઈ જ છે, એવી દૃઢ શંકા થવાથી ગોપાળભાઈ જ્યાં પોતાના એક મુરખા મિત્રને ઘેર રહેતો હતો, ત્યાં સાત આઠ માણસો-લોકરોને લઈને ગયો અને

તેને કોઈ કારણ દર્શાવી બહાર બોલાવીને સારી રીતે મેથીપાક જમાવ્યો. એ વેળાએ બીજાંયંદ્રને પણ અમાદયંદ્ર સાથે લીધા હતા, એટલે ગોપાળબાઈને છોડવવા જતાં બેચાર ફટકા તેને પણ ખાવા પડ્યા. આ આદતું કારણ મળી જવાથી ચોખ્ખા કારણ બતાવી અમાદયંદ્રને દૂષિત સિદ્ધ કરીને બીજાંયંદ્રે ઍગ્રીમેન્ટનો બાધ ન આવે તેવી રીતે નોકરી છોડી દીધી, અને ગોપાળબાઈના હાથે અમાદયંદ્ર પર કોર્ટમાં ફરિયાદી નોંધાવી, સમન્સ લગાવી, પોતે લાહેર તરફ પ્રયાણ કરી ગયા.

માણસોનાં માણસ ગયાં, કંપનીની આબરૂ ગઈ, આવકમાં પંચોતેર ટકાનો ઘટારો થયો, અને વધારામાં કોર્ટનું લફરું ખાત્રયું. આ અતિથય અભિમાનનું ફળ !

જે દિવસે અમાદયંદ્રને સમન્સ મળ્યા, તે જ દિવસે સાંજની ગાડીમાં લલિતા મારી માતા, સાસુ અને મારા પતિને લઈને મુંબઈમાં આવી પહોંચી, અને તેમને આવેલાં જોઈ મેં પણ દાવ સાધીને કંપનીની નોકરી છોડી દેવાનો વિચાર કર્યો; પણ તે વિચારને અમલમાં મૂકવાનું કામ લલિતાની સલાહ પર મુલતવી રાખ્યું.

—૦૦૦૦૦૦—

પ્રકરણ ૨૭ મું

સ્થિત્યન્તર

મારી માતા અને મારી સાસુએ રાજના અંતઃપુરમાં પોતાના જીવનનો વિશેષ ભાગ ગાળેલો હોવાથી મારા ઘરમાંના વિલાયતી ફેશનના સામાન તથા રાજસ્થાનીને જોઈને તેમને કાંઈ એટલી બધી અન્યબી થઈ નહિ; પણ મારો પતિ તો અવશ્ય આશ્ચર્યમાં લીન થઈ ગયો. તે નિર્દોષ બાવથી મારા ઘરમાંની કેટલીક વસ્તુઓને જાતનગરના રાજના મહાલયમાંની અમુક વસ્તુઓ સાથે સરખાવા લાગ્યો અને આવી વસ્તુઓને વાપરવાનો પોતાને પ્રસંગ મળેલો જોઈ હર્ષ પણ દર્શાવવા લાગ્યો. હવે તેના શારીરિક આદર્શમાં બહુ જ પરિવર્તન થઈ ગયું હતું. તે સંપૂર્ણ તારુણ્યમાં આવ્યો હતો અને નવી ફૂટલી મૂંઝોની શ્યામતાનું તેના મુંબઈમાં દર્શન થતાં જોનારને અવશ્ય એક પ્રકારની મનોહરતા દેખાતી હતી. પરંતુ તેની વાતચીતની સ્થિતિને જોતાં તેના હૃદયમાં જ્ઞાન ક્રિયા તેના મસ્તિષ્કમાં બુદ્ધિનો વિશેષ વિકાસ થયેલો દેખાતો નહોતો; છતાં આગળ કરતાં તેમાં પણ થોડી ધણી સુધારણા થઈ હતી અને અત્યારે હું તેટલામાં જ સ્તિષ્ઠ માનવા લાગી. મારી સાસુએ મને પલાયન કરી જવામાટે કે મારી માતાએ તેના લખનૌમાં આવી ગયા પછી મારા વચન પ્રમાણે દેશમાં ન આવવા તેમ જ પત્ર આદિ ન લખવામાટે કહ્યો. પણ કપકો આવ્યો નહિ. મારી ધારણા પ્રમાણે લલિતાએ મુંબઈમાં આવ્યા પછી મારી જોડે કેવી રીતે વર્તવું, એ વિશેષ તેમને બરાબર પાક બાજુની દીધેલો હોવો જોઈએ. મારી માતા અને સાસુ જ ન્યાં શાંત હતાં, ત્યાં બિચારો મારો માવડિયો પતિ કાંઈ પણ બોલવાની હિંમત કરે, એ તો સંભવે જ નહિ અર્થાત્ દેશમાંથી જાણે મુંબઈમાંના પોતાના ઘરમાં જ આવ્યાં હોય, તેવી રીતે તેઓ આવીને રહ્યાં, અને હું પણ તેવી જ સરળતાથી તેમની

સાથે વર્તવા લાગી. મારા ઘરમાં જે અન્ય જાતના-વિજાતીય અને વિદ્યાર્થી-નેકરો હતા, તેમને મેં રજા આપી દીધી અને ઘરના કામકાજનો બોલે મારી માતા તથા સાસુએ પોતાના માથાંપર ઉપાડી લીધા. માત્ર નાટકમાં નોકરી કરી આવતી, ખાલું પીકું અને મારા જીવનરેખા પતિ મિસ્તર દેવલાસાથેના પ્રેમમાં વૃદ્ધિ કરવી, એટલું જ મારું કર્તવ્ય હતું.

એક દિવસ રાત્રે અગિયાર વાગે હું અને મારો પતિ એકલાં અમારા શયન-મંદિરમાં બેઠા હતાં, તેવામાં મેં અચાનક પ્રશ્ન કર્યો કે:-“બાબા! જામનગરમાં તમને કોઈ વાર મારી યાદગીરી થતી હતી ખરી કે? હું તો ધારું છું કે, તમે મને મુએલી ધારીને ભૂલી જ ગયા હશો!”

“અરે નારે ના-એમ ભૂલી જવાય? હું તો રોજ તને યાદ કર્યો કરતો હતો. ખાચીની યાદગીરી કેને ન થાય વાર? કુતરા બિલાડાં પણ પોતાની માદાઓને નથી ભૂલતાં, તો પછી મારા જેવા એક માણસ પોતાની માદાને કેમ ભૂલી શકે વાર? તું બલે બહારી ગઈ અને ગમે તેમ કર્યું, છતાં હજી તારામાંનો મારો પ્રેમ ઓછો થયો નથી અને થવાનો પણ નથી. હવે હું મુખમાં ધંધો કરવાનો છું અને સારી કમાણી આવવા માંડશે એટલે જોને કે તને કેની મોજમજલ કરાવું છું-તારે હવે જરા પણ ચિંતા રાખવી નહિ.” મારા ધણીજીએ કુતરાં બિલાડાંના પ્રેમ સાથે મનુષ્યજાતના પ્રેમની વિદ્વત્પૂર્ણ (?) સરખામણી કરી બતાવી.

“જ્યારે તમારો મારામાં આટલો બધો અલૌકિક પ્રેમ છે, ત્યારે તો હવે હું પણ તમને લાડ લડાવવામાં ક્યાશ રાખવાની નથી. અહીં મુખમાં બે વર્ષ રહેશો અને અહીંના ભોગવિલાસ ભોગવશો, એટલે પછી જામનગર કોઈ વાર યાદ પણ નહિ આવે. પણ બહાર! હું તમને બહારી લાવું છું ખરી કે?” મેં કહ્યું.

“કેની અને કેટલી બહારી લાગે છે, તે હું બરાબર બોલીને બતાવી શકતો નથી; કારણ કે તું નાટકમાં રહીને જામનગરની છટ્ટી અને ભોલવામાં ચાલક થઈ ગઈ છે, અને આપણે થોડુંક બાંહેધારી આપણને બોલતાં જ આવડતું નથી. એ તો વળી બે ચાર વર્ષ અહીં નાટક ભેળવું અને તારી સાથે રહેશું, એટલે વળી કાંઈક ચાલકી આવી જશે. કાંઈક ખરું જ કહું છે કે”-એમ કહીને મારા પતિએ નીચેના દોહરાનો ઉચ્ચાર કર્યો:-

“કરત કરત અભ્યાસ હું, જડમતિ હોત સુખત;
ધસત ધસત સાખુ સદા, કપડું થાય સફેદ!”

તેની આ કવિતાને સાંભળી મારા તો હેરાનવાસ ગ્રસ્ત થઈ ગયા. કોઈ અકાળીએ જેમ શીખવ્યું હશે તેમ જ તે બોલી ગયે; પ્રાસ મળ્યો કે ન મળ્યો અને વિષયાંતર શો થયો, એ એની જાણે બહારાત ! અસ્તુ.

મારાથી હાસ્યને રોકી ન શકાયું. હું જરાક હસી પડી, એટલે તેણે પૂછ્યું કે:-“કેમ, તને હસવું શા કારણથી આવ્યું વાર?”

“એટલા કારણથી કે, મારી ગેરહાજરીમાં જામનગરમાં રહીને તમે કવિતાનો પોતાનો અભ્યાસ ધણી જ આગળ વધારી દીધો છે, અને તે બહુ જ પુરા થવા જોઈ છે.”

“તું મારી આટલી બધી કદર કરે છે, તેથી મને બહુ જ આનંદ થાય છે.” મિસ્તર દેવલાસે ઉદ્ગાર કહ્યો.

આવા પ્રકારના વાર્તાલાપમાં જે રીતે નાટક હોય નહિ, તે રાતનો કેટલેક સમય વીતી જતો હતો અને મને એથી એક પ્રકારનો આનંદ મળતો હતો. જો કે મારા પતિમાં હુદ્દિનો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે વિશેષ વિકાસ નહોતો, છતાં સ્ત્રીને સંતોષ આપનાર જે એક બીજા ગુણની પુરુષમાં આવશ્યકતા હોય છે, તે ગુણ તેનામાં સંપૂર્ણ હતો. તેનો સ્વભાવ પ્રેમાળ, માયાળુ અને મમતાળુ હતો અને તેથી મારા હૃદયમાં પણ તેના વિશે ક્ષીમે પીમે રનેહની લાગણી ઉદ્ભવવા લાગી હતી.

આવી રીતે લગભગ એક મહિનો વીત્યો. મારી માતા અને સાસુ લલિતાને એક દેવી તરીકે પૂજતા અને ભજતાં હતાં; કારણ કે, મારી માતાને પુત્રી સાથે મેળવનાર અને સાસુના દીકરાનું નવેસરથી ઘર મંડાવી આપનાર તે જ હતી. લલિતા મને વારંવાર પ્રસંગ મળતાં ઉપદેશ આપ્યા કરતી હતી કે, “જેજે ચંપા ! વળી ક્યાંક લપસાણુ આવે એટલે લપસી ન જતી, નહિ તો તારા બન્ને ભવ બગડશે. તારું મન અતિશય ચચળ હોવાથી હજી તારામાં મારો વિશ્વાસ બંધાતો નથી અને તેટલામાટે જ મારે વારંવાર આ ચેતવણી આપવી પડે છે. જો પછી આડી ફાટીશ તો બગડશે બધું તારું જ, પણ મારી કરી કમાણી પૂજમાં મળશે અને મહેનત બરબાદ થશે. કદાચિત્ હું તારી પાસે ન હોઉં અને મનને ચંચળ થવાનો કોઈ પ્રસંગ આવી લાગે, તો પણ વિચારથી મનને કાબુમાં રાખજે અને જે સારા સંયોગો અનાયાસ આવી મળ્યા છે, તેમને ખોઈ દેતી નહિ. આનાથી વધારે હું બીજું કાંઈ પણ કહેવા ઇચ્છતી નથી. મને નીચું ન જોવડાવતી એટલે થયું.”

લલિતા તથા લાલજીને લાહોરની નાટકમંડળીમાં પગાર ધણે જ સારો મળનાથી અને પ્રમાદચંદ્રના સ્વભાવથી લાલજી કેટલેક અંશે કંટાળી ગયેલી હોવાથી તેઓ નોકરી છોડીને લાહોર જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. જેમ જેમ લલિતાના ગમનનો દિવસ પાસે પાસે આવતો ગયો, તેમ તેમ મારા હૃદયમાં એક પ્રકારની અગમ્ય નિરાશાનો અધકાર છવાતો ગયો. લલિતા વિના મને સંસારના સલામર્ગનું સચ્ચંદ્ર કોણુ આપશે અને અસલ્ય માર્ગમાં જતા કોણુ અટકાવશે, એની અત્યારથી જ મને પ્રાંતિ થવા લાગી. મારો મારી માતામાં જેટલો વિશ્વાસ કે અનુરાગ નહોતો, તેટલો વિશ્વાસ ને અનુરાગ લલિતામાં હતો. એવું તેના ગમનનો દિવસ આવી લાગ્યો અને તેને સ્ટેશન પર જઈ ટ્રેનમાં બેસાડી આવ્યા પછી આખી રાત મેં રડવામાં જ વીતાડી.

લલિતાના જવા પછી મારું મન પણ નાટકની નોકરીમાથી હડી ગયું અને તેથી મેં પણ મારા માલિકને નોકરી છોડવા બાબત કાયદાસર એક મહિનાની નોટીસ આપી દીધી. અહીં મારે એક બીજા બીના જણાવવી જોઈએ, અને તે એ કે, જે મહન-ચંદ્ર મારા પ્રેમમાટે આટલો બધો આતુર અને આકુળવ્યાકુળ બની ગયો હતો, તે મહનચંદ્ર પણ પગારમાં એકદમ પચીસ રૂપિયાનો વધારો અને તેની સાથે એક બેનિફિટ નાઇટની આશા મળવાથી* લાહોરની કંપનીમાં ચાલ્યો ગયો હતો. નોટિસનો મહિનો પૂરો થાય અને નાટકની નોકરીથી છૂટી જવાય, એટલે મારો કોઈ આભસ્કદાર લતામાં જઈને રહેવાનો અને ખિતવાડીને ઊડી દેવાનો વિચાર થયો. આ કારણથી હું જે ઘરમાં રહેતી હતી, તે ઘરના માલિકને પણ હું એક મહિના પછી તમારી જગ્યા ખાલી કરી જવાની છું, મારે તમારે નવા બાહતની તબનીજ કરી લેવી, એવા મતલબની સુંબઝના કાયદા પ્રમાણેની નોટિસ પણ મેં આપી દીધી. મારો કાલબાહેવી તરફ રહેવા જવાનો વિચાર હોવાથી તે લતામાં

સારી જગ્યાની શોધખોળ મેં પંદર દિવસ અગાઉથી જ કરવા માંડી; કારણ કે, મુબઇમાં સીટી ઇમ્યુવમેન્ટ ટ્રસ્ટની નવી સત્તા થયા પછી જૂનાં મકાનો ટપોટપ પડતાં હોવાથી અને નવાં મકાનો આજી સંખ્યામાં બધાતાં હોવાથી જગ્યાને એટલો બધો દુષ્કાળ પડવા મુઝો હતો કે, મોઢે માગ્યાં બાડાં ધરધણીએને આપવા છતાં પણ ભાગ્યે જ સારી જગ્યા મળી શકતી હતી.

જેવટે શોધતાં શોધતાં ગાયવાડીમાંના રોમન કેથોલિક દેવળની જમણી બાજુની ગલીમાંના એક માળામાં વીસ સ્તંભીયા બાડાના ત્રણ ખંડ મેં બાટે રાખી લીધા, અને મુબઇના કાયદા પ્રમાણે એક મહિનાનું બાડું પણ એડવાન્સ આપી દીધું. એ માળો ન્હાનો હોવાથી દરેક દાંદરે માત્ર ત્રણ ત્રણ ખંડો જ હતા અને બાકીનો થોડોક ભાગ દાંદર, જનસ્થ તથા નળવટે રોકાયેલો હતો; અર્થાત્ અમે ઉપર બીજા દાંદરાના ત્રણ ખંડ રાખેલા હોવાથી બીજો દાંદરો આખો અમારા તાબામાં જ હતો અને તેની ઉપર માત્ર એક ત્રીજો માળ જ હતો. ત્રીજા માળ-પર જનસ્થ અને નળ ન હોવાથી ઉપર રહેનારને પાણી વગેરે બરવાને બીજે દાંદરે આવવું પડતું હતું, પણ તેટલી જગ્યા અગાસી તરીકે તેમને વધારે મળતી હતી, અને ઉન્હાળાના દિવસોમાં તે તેમને સ્વર્ગલુક્ય ઉપયોગી થઈ પડતી હતી. આ જગ્યા બાટે રાખ્યા પછી છ સાત દિવસે અમે રહેવાને આવ્યાં. આસપાસ અને પાછળના ઢાચા સામેના માળાઓમાં સારાં સારાં બાટિયા, બ્રાહ્મણ અને વાણિયા આદિ જાતિનાં કુટુંબોના નિવાસ હતા, અને તેથી એ લતાને શુદ્ધસ્થાના લતા તરીકે ઓળખવામાં કેઈ પણ પ્રકારનો પ્રત્યવાય નહોતો. શુદ્ધ કુટુંબોની છાયામાં પોડોશી તરીકે રહેવાનો મને આ પ્રથમ પ્રસંગ મળેલો હોવાથી હું મારા મનમાં બહુ જ પુલકિત થવા લાગી કે, આલો હવે આપણે પણ ધીમે ધીમે શુદ્ધસ્થ સ્ત્રીઓમાં બપો જઈશું અને આગળની વાતોપર ટાંકણું ટાંકઈ જશે. મારી માતા તથા સાસુ મારા સ્વભાવને એકદમ બદલાયેલો. જોઈને આશ્ચર્યચકિત થઈ અને મને ધન્યવાદ આપવા લાગી. જો કે કાયદાસર નોટિસની મુદત પૂરી થવાથી નોકરી છોડી દેવામાં મને વાંધો નહોતો, પણ મહનચંદ્ર વગેરે એકઠરે અને લલિતા વગેરે બધાં બીજા કંપનીમાં ચાલ્યાં ગયેલાં હોવાથી અને હાલ તરત નાટકમંડળીમાં એકઠરો તથા એક્ટ્રેસિસની ખોટ હોવાથી માલિકે પગારમાં અમુક વધારો કરી આપી એક કે બે મહિના રહેવાનો બંને જ આગ્રહ કર્યો, તેથી એ બે માસની મુદતમાં મને મારી બેનીફિટ નાઇટ આપી દેવી જોઈએ, એવી શરતે મેં બે મહિના નાટકમાં વધારે નાચવાનું સ્વીકારી લીધું. રહેવાનું ઘર હવે દૂર હોવાથી ગાડી વિના આવી જઈ શકાય તેમ નહોતું એટલે તે ગાડીમાડું આપવાનું પણ અમારા શેઠજીએ કબૂલ કીધું; કારણ કે, ગરબ મહા ભૂડી છે.

હું નાટકવાળી હતી એ વાત તો જો*કે આડોશીપોડોશીઓમાં છૂપી ન જ રહી; તો પણ અમારા ઘરમાંના આચાર અમે એવા તો સારા રાખ્યા અને બધાં સાથે બેસવા ચાલવા તથા બેસવા હઠવામાં એટલી તો નમ્રતા અને વિવેકશીલતાનો પરિચય કરાવ્યો કે, હું નાટકવાળી હોવા છતાં સારી સારી શુદ્ધસ્થ સ્ત્રીઓ બપોરે મારે ત્યાં બેસવા આવતી થઈ, અને ધીમે ધીમે તેમની આવજવ એટલી બધી વધી ગઈ કે, બપોરે મને સુવાનો વખત મળતો પણ અટકી ગયો. એ બિચારીએ શોતાના ધણી જમીને દશ કે આગચાર વાગે ધધારોજગારે ચાલ્યા જાય અને

ધારી ખાર વાગે એકવારો કાઢી જાય, એટલે મારે ત્યાં ચાહીને આવે અને હું તે વેળાએ પહોંચીને આશ્રય લઉં, એ કેટલું બધું યોગ્ય દેખાય? જો કોઈવાર ન છૂટકે સુવાની અગત્ય આવી પડતી, તો પછી મારી માતા કે સાસુને તેમની પાસે બેસાડીને માથું દુઃખવાનું કે એવું જ બીજું કોઈ નિમિત્ત બતાવીને હું કલાક દોઢ કલાક આરામ લેતી હતી, કે જેથી તેમના મનમાં કોઈ એવું ન આવે.

ગાયવાડીમાં રહેવા આવ્યા પછી જેની અમારામાંના કોઈને કલ્પના પશુ નહોતી, એવી એક પ્રકારની અમને ધણી જ સારી આવક થવા લાગી, અને તે એ કે, એકવાર અમારી એક પાડોસણની સુવાવડનો વખત આવ્યો. આવી લાગ્યો અને રાતે ખાર કે એક વાળ્યાનો અમલ થયેલો હોવાથી તથા તે બાઈના ઘરમાં માત્ર તેનો ધણી જ હતો ને તે સોયાણીના ઘરથી અનજાયે હોવાથી માઈબેચર બંને બહુ જ ગભરાયાં. એ વખતે હું નાટકમાંથી આવેલી હોવાથી અમે બધાં જાણતાં હતાં, એટલે મારી માતાને સલાહ પૂછવામાટે તે બાઈનો ધણી આવ્યો, અને તેને હિમત આપીને મારી માતાએ કહ્યું કે, “ચિંતા ન કરો, સુયાણી નથી તો બધું કામ હું જ કરી આપીશ અને જરા પણ વધિ આવે તો મને કહેજો.” એ પછી દોઢ કલાકે તો તે બાઈને બાળક આવતરું, અને એવાં કાર્યોના પૂર્ણ અનુભવ ધરાવનારી મારી માતાએ તે પ્રસંગને એવી તો દક્ષતાથી સંભાળી લીધો કે, બીજે દિવસે આખી ગાયવાડીમાં તેનાં વખાણ થવા લાગ્યાં. ધીમે ધીમે એકે બોલાવી, બીજાએ બોલાવી ને ત્રાનએ બોલાવી, એમ કરતાં કરતાં એ તો ધંધો થઈ ગયો અને વગર મોઝે પૈસા પણ સારા આવવા લાગ્યા. મારી સાસુએ પણ એ કામ કરવા માંડ્યું. બંને વેવાણે મળીને મહિને સોથી સવાસો રૂપિયા પેદા કરવા લાગી.

ખરેખર જો કોઈ પણ કળા આવડતી હોય, તો તે ખાસ કરીને પરદેશમાં તો બહુ જ ઉપયોગી થઈ પડે છે. આ પેદાશ આવતી થવાથી એક રીતે મારા હૃદયમાં એક નવીન બળ આવ્યું. મારા મનમાં પ્રથમ જ એવો ભય હતો કે જો હું નાટકની નોકરી છોડી દઉંશ, તો મુંબઈમાં રહીને હાથી જેવા ખર્ચને કેમ કરીને નિભાવી શકાશે; પણ હવે તે ચિંતા ટળી ગઈ, અને મન એમ કહેવા લાગ્યું કે:—એપા! ચિંતા ન કર; હવે તારી કમાણી આવતી અટકી જશે, તોપણ ગાડું ગબડવામાં વધિ આવે તેમ નથી. એ તો ભગવાનનાં કામ ભગવાન કર્યા જ કરે છે. એક દરવાજા બંધ કરે છે, તો બીજા સો દરવાજા તે ઉઘાડી આપે છે.” મારી માતા અને સાસુના આ ધંધામાં પડવાથી એક બીજાને લાભ એ પણ થયો કે, એના યોગે સારા સારા શેઠિયા અને મોટા મોટા વ્યાપારીઓના ઘરમાં જવા આવવાનો સંબંધ થતાં, કુલાબાના રૂના એક વ્યાપારીને ભલામણ કરવાથી મારા ધણી દેવલાને તેણે કુલાબાના રૂના એક દલાલ સાથે દલાલીનું કામ શીખવામાટે રાખી આપ્યો. શરૂઆતમાં જો કે એથી કાંઈ જાણતો જોવી આવકનો સંભવ નહોતો, પણ જો તે કામ શીખી જાય અને ચાર સારા વ્યાપારીઓ હાથમાં આવી જાય, તો અવિચ્છમાં સારી કમાણી કરી શકે, એવી આશાથી જ તેને ત્યાં વળગાડી દેવામાં આવ્યો હતો. હાલ તરત અમારી આવકથી બધું ઠીકાઠીક આવ્યા કરવું હતું, એટલે તેની આવકની એટલી બધી કાંઈ અમને દરકાર પણ નહોતી. કુલાબે જતો થવા પછી મુંબઈના વ્યાપારીઓની પેઠે ધોતિયું, ઝંડી, ડગલી, અને હંમેશાં કે બેચેન કે બેચેન કેપ, પગમાં સ્લીપર અને હાથમાં છત્રી વગેરે કાઠમાઠમાં આવી

જવાથી મારો જન્મનગરનો ખવાસ ધણી મુંબઈના બાઢિયા કે વાણિયાની બહા-
રના જેખાવમાં ખરાબરી કરવા લાગ્યો, અને તેનું શરીર ધારીકું હોવાથી એ
પોશાક તેને સારો શોભતો પણ હતો અર્થાત્ અમારા ગૃહસંસારનો સર્વ રંગ
બહુધા હાલ તરત તો એવી રીતે બદલાઈ ગયો અને અમે કાંઈક સારી હાલ-
તમાં આવી ગયાં. મારી માતા ને સાસુ તો વારંવાર એવા ઉદ્દગાર કાઢતી કે,—
‘આપણું મુંબઈમાં કોઈ એવા તો સારા ચોઢડિયામાં પગ મૂક્યો છે કે, આવતાંની
સાથે જ ઈશ્વરની મહેર ને લીલાલ્હેર થઈ ગયાં ને મોજ કરીએ છીએ. ઈશ્વર
આવો વખત સદા ટકાવી રાખે ને દેવલો દેવતાળો થાય, એટલી જ ઈશ્વરને
માર્થના છે.’ ઇત્યાદિ.

નાટકને છાડવાનો તો મારો નિશ્ચય દૃઢ જ હતો, એટલે બવિધ્યમાં જો
કોઢવાર એવો જ નખળો વખત આવે, તો તે વખતને વીતાડવા મઢિ અવશ્ય
કોઈ બીજી કળા શોખી રાખવી, એ વધારે સારું છે; એવી ધારણાથી કેટલીકવાર
મારી માતા કે સાસુ પારિથી મેં અવકાશની વેળાએ પરિચારિકાના વ્યવસાયની
માહિતી મેળવવા માંડી; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ એવો કોઈ કેસ હાથમાં
હોય, તે વેળાએ તે બેમાંથી કોઈ પણ એકની સાથે જઈને ધણીકવાર હું તેના
કામમાં પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન—વ્યાવહારિક જ્ઞાનને મેળવવામઢિ મદદગાર પણ થતી હતી.
એથી મને પરિશ્રમ તો વેઠવો પડતો હતો, પણ તેટલા જ પ્રમાણમાં ધંધાનો
ભેદ પણ મારા જાણવામાં આવતો હતો.

આ ધંધાથી જેમ એક તરફથી આટલા લાભ થયા, તે જ પ્રમાણે એક
હાનિ પણ અવશ્ય થઈ. એ ધંધાના યોગે કાર્યપરત્વે ધણાં સ્ત્રી અને પુરુષોની
અમારા ઘરમાં આવજાન થવા લાગી અને તે જ એ હાનિનું મુખ્ય કારણ થઈ
પડ્યું. કોઈ સ્ત્રી પેટ બતાવવા આવે, તો કોઈ પુરુષ પોતાના ઘરમાં સ્ત્રીને કાંઈ
ચારીસ્તિકે ગુસ્સ વેદના થતાં મારી માતા કે સાસુને બોલાવવા આવે; કોઈ સ્ત્રી
વંધ્યત્વનિવારણનું ઔષધ લેવા આવે, તો કોઈ અબળા પ્રસૂતિના અનેકવારના
પ્રસંગોથી કંઠાળીને બવિધ્યમાં પોતાને સગર્ભા થતી અટકાવવાનો ઉપાય પૂછવા
આવે. બહુધા સ્ત્રીઓના રજેદોષના કેસ વધારે પ્રમાણમાં આવતા હતા, અને
મુંબઈમાં સ્ત્રીઓમાં આ વ્યાધિ આવા ભયંકર પ્રમાણમાં પ્રસરેલો છે, એ પ્રથમ
વાર જ આ વ્યવસાયના યોગે મારા જાણવામાં આવ્યું. સંસારમાં સર્વ સ્ત્રીપુરુષો
સમાન હોતાં નથી, પાંચે આંગળી ખરાબર નથી; તે પ્રમાણે ન્યારે કેટલીક સ્ત્રીઓ
પોતાના શરીરમાંના વ્યાધિને ટાળવાના સદુદ્દેશથી આવતી હતી, ત્યારે કેટલીક
કુલટાઓ વ્યાધિનું માત્ર બાહ્ય નિમિત્ત બતાવી, કોઈ બીજા જ હેતુથી ધીમેધીમે
આવવા લાગી હતી. એ કુલટાઓ જ અતે ભયાનક થઈ પડી અને તેથી મને
વળી એક નવીન પ્રત્યક્ષ અનુભવ મળ્યો કે, જે લતાઓ ગૃહસ્થાના નિવાસ-
સ્થાન તરીકે ઓળખાય છે, ત્યાં જ ખરી રીતે છપાં પાપો તથા ધિક્કારવાયોજ્ય
બિચારનો સડો વધારે પ્રમાણમાં પ્રસરેલો જેખાય છે.

મારી નોકરીના ન્યારે પંદર દિવસ બાકી રહ્યા, તે વેળાએ બહુ સતાવ-
વાથી મારા શેઠજીએ મને બેનિક્કિટ નાઈટ આપી. એ બેનિક્કિટનો દિવસ આઠ
દસ દિવસ અગાધથી નક્કી કરવામાં આવ્યો હતો તેથી અને તે સાથે મને કેટ-
લીક અનુકૂળતા મળી જવાથી કેટલીક અડચણો ટળી જતાં સારી રીતે પાંચ પૈસા

મળ્યા, નહિ તો બધા તાલ જોવા જોવા જ થવાનો હતો; કારણ કે, બેનિફિટ નાઇટ એટલે બિશ્વાવૃત્તિની રાત્રિ એવા એક સાધારણ નિયમ છે. આનું વર્ણન હું આ પછીના પ્રકરણમાં જ આપીશ. અત્યારે તો મારી બેનિફિટ નાઇટના દિવસે જ બનેલા એક બીજા બનાવનું કિંચિદ્ દિગ્દર્શન કરાવીશ.

જે દિવસે મારી બેનિફિટ નાઇટનો ખેલ હતો, તે દિવસે સવારમાં સાડા નવ વાગે હું રીહર્સલમાં બેઠી હતી, તેવામાં અચાનક મારો ભૂનો આરોંક યૂસુફ આવી લાગ્યો, પણ તે જોને મેં દિલ્લીમાં જાઓ હતો તે જ યૂસુફ હતો ખરો? યૂસુફ તો તે જ હતો, પણ તે સમયના અને અલારના યૂસુફની બાલ તેમ જ આંતરિક સ્થિતિમાં અવળી અને આકાશ જેટલો અંતર પડી ગયો હતો. મદન-મૂર્તિ અને પ્રકૃત્ત્વવદન આકર્ષક યૂસુફને બદલે નિસ્તેજવદન અને પ્રેતમૂર્તિ સમાન એક વ્યક્તિને મેં મારા સમક્ષ ઉભેલી જોઈ. પ્રથમ તો હું તેને દ્વરથી ઓળખી પણ ન શકી અને પાસે આવી તેને ઓળખતાં જ હું કાવરીબાવરી બની ગઈ. તેનામાં બોલવાની શક્તિ પણ નહોતી. જો કે હવે કોઈ પણ પ્રકારનો તેની બેડે સંબંધ રાખવાનો મારો મનોબાવ નહોતો, છતાં પૂર્વ સંબંધના સ્મરણથી મારા હૃદયમાં તેને જોતાં દયા આવી અને હું તેને કોઈ પણ રીતે મારે ઘેર લઈ જઈ શકું, એવી સ્થિતિમાં ન હોવાથી હાલ તરત ટંપનીમાં જ રહેવાની ગોઠવણ કરી આપી. રોકને ઍક્ટરોની અગત્ય હોવાથી તેણે યૂસુફને આદરપૂર્વક આશ્રય આપ્યો અને હવે એના લીધે કદાચિત્ હું પણ નોકરીમાં જોડાઈ રહીશ, એવી આશા દર્શાવનારા ઉદ્ગારો તે મામિકતાથી કાઢવા લાગ્યો. મારી સ્થિતિમાં જે પરિવર્તન થયું હતું અને મારું જીવન તેથી કેટલેક અંશે બદલાઈ ગયું હતું, એની તે બિચારાને હજી પૂરેપૂરી ખબર પડી નહોતી. રીહર્સલ ખલાસ થવાપછી ટ્રેસરરમાં યૂસુફને બોલાવી મેં પૂછ્યું:-યૂસુફ! તમારી આવી હાલત થવાનું કારણ?”

“ક્ષત કિસ્મતની ખૂબી, પાપીની નોકા છેવટે કિનારાપર આવીને ‘ફૂળી!’” યૂસુફે નિઃશ્વાસ નાખીને કહ્યું.

“એવું તમારા હાથે શું પાપ થયું છે?” મેં પાછો સવાલ કર્યો.

“મારી રજોગમાં બંધકર વેદના થાય છે અને તેમાં વળી લાંબી મુસાફરી કરીને આવ્યા હું એટલે મારામાં બોલવની જરા પણ શક્તિ નથી. આજનો દિવસ મને આરામ લેવા દે એટલે કાલે મારી બધી કર્મકથા નીરાંતે સંભળાવીશ. આ કર્મકથા તમને સંભળાવવામાટે અને તમારા હાથોમાં મરી જવામાટે જ આવી હાલત છતાં મેં મુંબઈ સુધી આવવાનું સાહસ કર્યું છે.” યૂસુફે કહ્યું.

હું તેને આશ્વાસન આપી ઘેર ચાલી ગઈ; તે પાછો ઠેક રાતે નાટક વખતે આવી. રાતે રોજ કરતાં હું કાંઈક વહેલી આવી હતી, કારણ કે ખેલ બેનિફિટ નાઇટનો હતો.

પ્રકરણ ૨૮ મું

બેનિફિટ નાઇટ!

એ રાત્રે લગભગ પોણેસો રૂપિયાનો ખર્ચ કરીને મારા તરફથી નાટક-શાળાને ફૂલપાનથી સુશોભિત રીતે શૃંગારવામાં આવી હતી અને નાટક જોવા

પધારનાર સદ્ગૃહસ્થ તથા સત્તારીએને આવકાર આપવામાટે એક અંગેલ ઝૂંડ પણ હાજર રાખવામાં આવ્યું હતું. આવી બેનિક્લિટ નાઈટના પ્રસંગે જો સારા સારા નાગરિકો, સદ્ગૃહસ્થો અને સત્તારીઓ સારી સંખ્યામાં પધારે, ચાલતા નાટકમાં વચ્ચે સ્ટેજપર એક સારો મેળાવડો થાય અને કોઈ પ્રસિદ્ધ નાગરિક, પદ્મવીર કે ધનાઢ્ય ગૃહસ્થને પ્રમુખપદે બેસાડી તેના વરદ હસ્તે તે દિવસની આવક તથા બીજી બેઠ સોગાદની બહારથી આવેલી ચીજો જેની બેનિક્લિટ નાઈટ હોય તે એકંદરે કે એકંદ્રેસને તાળીઓના ગગડાટ અને લાંબા બાષણો વચ્ચે અપાય તો જ તે બેનિક્લિટ નાઈટ થયેલી કહેવાય, એવી આજકાલની એક ફેરન થઈ પડેલી હોવાથી આ બધો બાહ્ય આડંબર કરવાનો મારો આઠ દિવસ અગાઉથી પ્રયત્ન કરવો પડ્યો હતો. જેને જેને મેં એ પ્રસંગે પ્રમુખ થવાની માર્ચના કરી, તે સર્વમાંના કોઈએ કોઈ નિમિત્ત બતાવીને એ વાતને કડાવી દીધી તો કેટલાક સ્પષ્ટવક્તાઓએ સ્પષ્ટતાથી એમ જણાવી દીધું કે—“જુએને મિસ એનકા, અમે કળાવતીઓને ત્યાં જઈ સંગીત સાંભળવાના પૂરા રસીલા અને તમારા જેવી નટી-ઓના ખાસ આહવાર તથા વખાણનાર હોવા છતાં લાચાર છીએ કે, આવા પ્રસંગે તમને અપાયેલી બેનિક્લિટ નાઈટના મેળાવડામાં જાહેર રીતે પ્રમુખપદે વિરાજને તમારી પ્રશંસા કરી શકતા નથી ! જો કે અમે જાણીએ છીએ કે, આ એક પ્રકારની અમારી માનસિક દુર્બળતા છે, છતાં જનસમાજની લગ્નને અમે ત્યાગી શકતા નથી. તમારી પાંચ પચાસની ટિકિટો ખરીદીએ અને બીજી અમારાથી બને તે છૂપી મદદ આપીએ, પણ આમાટે તો માફ કરો.” સારાંશ કે, ધણીક શેઠિયાઓએ ટિકિટો સારી સંખ્યામાં ખરીદી, પણ પ્રમુખપદે વિરાજવાની કોઈએ પણ હા પાડી નહિ. છેવટે મારા એક ધણા જ સારા વખાણનાર, પણ નટી કરતાં નાટકમાં સ્ત્રીની ભૂમિકા ભજવનાર નમૂંછિયા બાળક-કોમળ બાળક-જટોપર અંતરને અધિક અનુરાગ રાખનાર રા. દ્વારિકાચંદ્ર ગિરિરાજદાસ નામના ધનાઢ્ય પુરુષ-એક નામાંકિત ગૃહસ્થ પાસે હું ગઈ, અને તેને મારી નિરાશાનો ઇત્યંબૂત વૃત્તાંત કહી સભળાવીને મેં કહ્યું કે—“હવે તો યતો આપ યોતે પ્રમુખપદે વિરાજે અને નાહો તો બીજા એવા કોઈ યોગ્ય પુરુષની વ્યવસ્થા કરી આપો કે જેથી આ પ્રસંગે સારી રીતે પસાર થઈ જાય અને મારી વાહવાહ બોલાય. જો આટલું કાર્ય પણ આપ ન કરી શકો, તો પછી આપ જેવા નામાંકિત નરોના સમાગમનું કૃણ શું વાગે ?” મારા આ બોલવાથી શેઠ કાંઈક ખીગળ્યા અને બોલ્યા કે—“વાર આવતી કાલે સાંજે મને જરા મળી જાશે; તે પહેલાં હું બધી ગોઠવણ કરી રાખુ છું. આ વિષે હવે તમારે લેશ માત્ર પણ કાળજી કે ફિકર રાખવી નહિ.” આશાથી પ્રકુલ વદને હું પાછી ફરી અને બીજો દિવસે ગઈ, એટલે તેમણે પોતાના વચન પ્રમાણે મદ્રાસથી આવેલા તેમના કોઈ કેટલાકથી અને અતિશય પ્રસિદ્ધ રઘુનંદન શેઠ નામના મિત્રને પ્રમુખ તરીકે બેસવામાટેની મેળવેલી અનુમતિની વાત કહી અને તેમનું નામ વર્તમાનપત્ર તથા હસ્તપત્રકોમાં છપાવવાની પરવાનગી પણ આપી દીધી. તે પ્રમાણે તે કોઠાપતિ રઘુનંદન શેઠનું નામ પ્રસિદ્ધિમાં મૂકાયું, અને તેમના પ્રમુખપદ તથા એક વચવાળા મેળાવડા સમક્ષ નાટક ભજવાવાનું નક્કી થઈ ચૂક્યું.

એ રઘુનંદન શેઠ મૂળ ગુજરાતના વતની હોવાથી બધે મદ્રાસમાં ગયો

તેલા લાંબા કાળથી વસતા હોય તોય ગુજરાતી પોશાકમાં જ આવશે, એવી મારી કંઈના હતી; પણ જ્યારે તેમને મેં લખનૌની પદ્ધતિની તંગ ચૂરીદાર રેશમી સુરવાલ, મખમલનો ઝીક ટીકથી બરેલો કેટ અને જરીનો કીમતી સાફો આદિ ગુજરાતી તથા મદ્રાસી-બન્ને હેશવાસીઓ-નું પોશાકથી બિન્ન તૃતીય પ્રકારના પોશાકમાં જ આવેલા જોયા, ત્યારે મારા આશ્ચર્યનો અવધિ થઈ ગયો. એ વખતનો તેમનો દેખાવ રામપુરના નવાબ કે ગવાલિયરના રાજકુમાર જેવો જ લાગતો હતો. તેમનામટિ ઓડિયન્સના, સ્ટેજ પાસેના આગલા ભાગમાં જ રખાવેલા કોચ પર બેઠા પછી જ્યારે રોકથોએ સાફો ઉતારી, નોકરની પાસેના હળમાંથી લેખગોળ ઘાટની ઝીકની આખી બરેલી ટાપી પહેરી લીધી, તે વેળાએ તેમનો દેખાવ વળી ગુસાંછળના બાળક જેવો દૃષ્ટિગોચર થવા લાગ્યો. માત્ર તેમનો બાલપ્રદેશ તેઓ ધરમ વૈષ્ણવ હોવા છતાં અત્યારે તિલકવિહીન હતો એટલી જ ન્યૂનતા હતી. જો કે તેની સાધારણ ગૌર લંબગોળ મુખાકૃતિ અને સાધારણ પુષ્ટ તથા ઘાટીટી સરીરાકૃતિમાં કાંઈક પ્રભાવ હશે ખરો, છતાં ચોત્રીસ પાંત્રીસ વર્ષની અવસ્થામાં મુખમંડળમાં જે તેજસ્વિતા એકપત્નીવ્રતના યોગે રહેલી હોય છે, તેને બદલે તેની મુખમુદ્રામાં અતિશય વિલાસમિયતા અને અતિશય રસિકતાના યોગે આવતી શ્યામતાની છટા પ્રલક્ષ દેખાઈ આવતી હતી, અને તેથી સ્પષ્ટ અનુમાન કરી શકાતું હતું કે, એ પુરુષ અવશ્ય વિલાસાશ્રિયતાના વિષયમાં બહુ જ આગળ વધેલો હોવા જોઈએ.

ટકામ થતાં જ ડ્રોપ ઈયકાયો અને નાટકનો આરંભ થયો. બીજા અંકની અધવચમાં સ્ટેજ પર મેળાવડો કરવામાં આવ્યો. કેટલાક ગૃહસ્થો ઓડિયન્સમાંથી હઠીને ઉપર આવી માદીવાળી કુરસીઓ પર બેઠા તો ખરા, પણ પ્રથમ આગળ પડીને જોતવાની કોઈની પણ હિંમત ચાલી નહિ. છેવટે અમારી કંપનીના એક એક્ટર-કે જોનો તે દિવસે પાઠ ન હોવાથી જે પોતાના હંમેશાના પોષાકમાં જ આવ્યો હતો-ચૂનદન શેકને પ્રમુખના આસને વિરાજવાની પ્રાર્થના કરી અને તેને બીજા એક સાધારણ ગૃહસ્થે ટેકા આપતાં શેઠ પ્રમુખની કુરસી પર વિરાજ ગયા.

તેમના પ્રમુખપદે વિરાજ્યા પછી જે એક્ટરે તેમને પ્રમુખના આસને વિરાજવાની પ્રાર્થના કરી હતી, તે જ એક્ટરે પોતાના બાષણની શરૂઆત કરીને કહ્યું કે:- “એહરબાન પ્રમુખ સાહેબ ! પધારેલા સદ્ગુરુઓ અને સત્તારીઓ ! આજનો મેળાવડો કોઈ રણુવિજેતાને તેના રણુભૂમિમાંના પરાક્રમે મટિ માન આપવાનો કે કોઈ ગૃહસ્થને રાવબહાદુર કે. જે. પી. ની પદવી મળ્યાની ખુશાલી બતાવવાનો નથી; કિન્તુ નાટકમાં પોતાને મળતી ભૂમિકા દક્ષતાથી ભાળવી પ્રેક્ષકોના મનને રંજિત કરનારી એક નદીની કંપનીના માલિક તરફથી જે કદર કરવામાં આવી છે તેનો જ આ એક સાધારણ મેળાવડો છે. છતાં પ્રેક્ષકોએ ઉત્સાહથી પધારી મનોરંજનનાં સાધનો પ્રતિનો પોતાનો સારો ભાવ બતાવી આપ્યો છે, અને અમને ઉત્તેજન આપ્યું છે એ મટિ અમે નઠવર્ગના મનુષ્યો મુખધના રસિક નાટ્યપ્રેક્ષકોનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ કે જે અમારે કર્તવ્ય છે. હું પ્રેક્ષકોના વધારે સમય ન લેતાં, અધ્યક્ષ સાહેબને આ પર્યં અને બીજી ચીજો મિત્ર એનકાને પોતાના વરદહસ્તે અર્પવાની નમ્રનાયુક્ત પ્રાર્થના કરું છું.”

આટલું બોલીને તે વાચાળ એક્ટર ઘેસી ગયા અને ત્યાર પછી પ્રમુખ સાહેબને વરો આવી પહોંચ્યા. તેઓ હબા થઇને બોલ્યા કે:-

સદગૃહસ્થો અને સત્તારીઓ ! જેવી રીતે યુદ્ધ પછી શાંતિની, પરિશ્રમ પછી વિશ્રાંતિની, અને જાજરણ પછી નિદ્રાની આવશ્યકતા હોય છે, તે જ પ્રમાણે અનેક સાંસારિક અને વ્યાવહારિક પ્રપચેના વિચારથી શ્રમિત થયેલા મનને આનંદ-માનસિક આનંદ-ની પણ તેટલી જ ક્ષિણહિના તેના કરતાં પણ અધિક આવશ્યકતા હોય છે, એવી મારી માન્યતા છે અને એટલામાટે જ સર્વ ભિન્નભિન્ન દેશોમાં દેશકાળ પરિસ્થિત્યનુસાર આવા મનોરંજનના નાનાવિધ પ્રકારો ઉત્પન્ન થયેલા છે અને તે અત્યારે પણ પ્રચલિત છે. મનોરંજનના સર્વ પ્રકારો કરતાં નાટક વિશેષ ઉત્તમ છે; કારણ કે નાટકમાંથી પ્રેક્ષકોને મનોરંજન સાથે બોધનો પણ કેટલોક ચોગ્ય ભાગ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, અને એટલામાટે જ કહેવામાં આવ્યું છે કે, “કાવ્યેષુ નાટકં રમ્યમ્” અર્થાત્ કાવ્યોમાં નાટક રમ્ય છે. પરંતુ નાટકની રમ્યતા, મનોરંજકતા તથા બોધકતાને સર્વ આધાર પાત્રોની દક્ષતાપર જ રહેલા છે. કોઈવાર બે કવિને લેખ કાંઈક નિર્બળ હોય, છતાં પાત્રો સારાં હોય તો તે નિર્બળ લેખને પણ બળવાન બનાવી દીધાવી દે છે; અને તેથી વિરુદ્ધ ગમે તેટલા બળવાન લેખપણું નિર્બળ અને માલ વગરનાં પાત્રોના હાથે તદ્દન મા ચી જાય છે. આ કારણથી ચોગ્ય નટ અને નટીઓની એટલી પણ કદર બૂઝવામાં આવે, તેટલી ઓછી છે. આ નાટકમંડળીના કદરદાન માલિકે પોતાની કંપનીની એક પ્રસિદ્ધ અને પ્રભુપ્રિય નટી મિસ ચૈપા અથવા જે મિસ એનકાના નામથી વિશેષ વિખ્યાત છે, (તાળીઓ) તેની આવે આવી રીતે કદર બૂઝીને બેનિફિટ નાઇટ આપી છે, તે માટે ખરેખર આપણું સર્વેએ તેમને અંતઃકરણપૂર્વક ધન્યવાદ આપવો ધટે છે. આપણે ધૃત્વીર્થ કે નટો અને નટીઓને આવા લાભના અનેક પ્રસંગો તેમના માલિકો તરફથી પ્રાપ્ત થએ, તેમના આ વ્યવસાયમાંનો ઉત્સાહ વધતો જાય, અને નાટ્યકળા કે જે અત્યારે કેટલેક અંશે અવનતિને પ્રાપ્ત થયેલી છે, તેની પુનઃ એકવાર પૂર્ણ ઉત્તતિ થાયો ! વળી આપણા દેશમાં કે જ્યાં સ્ત્રીની ભૂમિકા યુરોપીય બળવવાનો રિવાજ છે અને તેથી ધણીક વાર રંગભૂમિપર સ્ત્રીત્વનો વધ થતો જોવામાં આવે છે. ત્યાં જે સ્ત્રીઓ હિંમતથી આગળ પડી આ નાટકના ધંધાને સ્વીકારી નાટ્યકળાની સંપૂર્ણતાના મુખ્ય સાધનરૂપ થાય છે, તેવી સ્ત્રીઓ-નટીઓ-ને તો વળી નટો કરતાં અધિક ઉત્તેજન આપવાની આવશ્યકતા છે; કારણ કે, એથી સ્ત્રીઓ આ વ્યવસાયમાં વિશેષ સંખ્યામાં જોડાશે અને તેથી એ કોમળ ભવિતિ વિનાની જે રંગભૂમિ સ્મશાનતુલ્ય દેખાય છે તે સ્વર્ગતુલ્ય દેખાશે. આપણા શાસ્ત્રમાં કહેલું છે કે ‘યદં તુ યદિષ્ઠીદીને કાન્તારાદતિરિચ્ચતે’ એટલે કે, ગૃહિણી વિનાનું ગૃહ અરણ્ય કરતાં પણ અધિક ભયાનક છે; મારું તો એમ માનવું છે કે, જ્યાં સ્ત્રીનો નિવાસ નથી, તે ભલેને નંદનવન હોય, છતાં સ્મશાન કરતાં પણ અધિક ભયંકર છે અને સ્મશાનમાં પણ બે સુંદરીના સહવાસ હોય તો તે સ્મશાન નંદનવન કરતાં પણ આધક સ્મણીય છે. તો પછી રંગભૂમિના મૂળ શૃંગારરૂપ સ્મણીજ જે રંગભૂમિપર ન હોય, તો તે રંગભૂમિ એટલી આકર્ષક અને મનોહર ન જ રહી શકે, એ સ્વા-

બાલિક જ છે. આપ સર્વ રસિક હોવાથી મારી માર્મિકતાને સારી રીતે સમજી શક્યા હશે જ, એટલે વિશેષ વિવેચનની આવશ્યકતા નથી. હવે વધારે વેળાને વ્યય ન કરતાં હું મારા આજના કાર્યની સમાપ્તિ કરીશ.” એમ બોલી તેમણે મને સંબોધી કહ્યું કે:- “મિસ એનકા ! તમને આજની આ પંદરસો રૂપિયા આવકની પસં અને બેચાર શુભેચ્છકો તરફથી આવેલી ખંગડી, વીંટી, સૂડી તથા શાલ ઇત્યાદિ વસ્તુઓ આદિ મારા હાથે અર્પતાં મને બહુ જ હર્ષ થાય છે અને હું ઇચ્છું છું કે, તમે પોતાની કળામાં ઉત્તમિ મેળવતાં રહો, અને તમને આવી અનેક એનિક્સિટ નાઈટા મળવાને પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાયો,” આમ કહી તે પસં અને વસ્તુઓ આપવા સાથે પ્રમુખ સાહેબે મારા ગળામાં ફૂલોને હાર પહેરાવ્યા. મેં પ્રમુખ સાહેબ, મારા શેઠ અને પ્રેક્ષકોને ઘટતા શબ્દોમાં આભાર માન્યો અને છેવટે પ્રમુખ સાહેબ તથા અન્ય ગૃહસ્થોને હારતુરી અર્પી, પ્રમુખને માલિક તરફથી ઉપકાર મનાવા સાથે મેળાવડો બરખાસ્ત થયો અને નાટકને આગળ લંબાવવામાં આવ્યું.

પ્રમુખ સાહેબ અને તેમના લાગતા વળગતા બીજા પાંચ પંદર માણસોમાટે ચાહેકોંડીની અંદર જાદી ગોઠવણ કરવામાં આવી હતી, એટલે તેમને ત્યાં બોલાવ્યા અને રધુનંદન શેઠને કોંડીને કપ મેં મારા હાથે જ આપ્યા. એ વેળાએ પણ તેમણે મારી મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી અને ખાસ બાર આપીને કહ્યું કે:- “મિસ એનકા ! તમારી નાટ્યકળાથી હું બહુ જ પ્રસન્ન થયો છું, અને તે એટલી હદ સુધી કે શબ્દોદ્ધાર મારી તે આંતરિક પ્રસન્નતાને વ્યક્ત કરવા હું સવેચા અસમર્થ છું. અચારે તો મારાથી કાંઈ અધિક કરી શકાય તેમ નથી, પણ મારો તમને ખાસ આગ્રહ છે કે, તમે એક વાર ખાસ મદ્રાસ આવો એટલે ત્યાં મારાથી જે કાંઈ બની શકશે, તે સર્વ હું તમારા માટે કરીશ. આ લ્યો મારા નામનો કાર્ડ;” એમ કહીને તેણે પોતાના નામનો કાર્ડ મારા હાથમાં આપ્યો.

“આપ જેવા લક્ષ્મીપુત્રોની અમો અબળા જાતિ અને તે પણ વળી નાટકમાં નાચનારી નદીઓ પ્રતિ આટલી બધી ઉડી લાગણી છે, એ ખરેખર અમારાં સદ્બોધ્ય જ કહી શકાય. આપની કૃપા છે તો અમારું કશુંચાલુ જ થવાનું. હું એકવાર અવશ્ય મદ્રાસ આવીશ, અને આપની કૃપાને લાભ લઈશ.” કાર્ડ લઈને મેં એ પ્રમાણેનો વિવેક દર્શાવ્યો.

ચાહે કોંડી લીધા પછી પાછા સર્વ જઈને નાટક જેવા બેઠા મારા મનમાં તો એવી આશા હતી કે, આટલા મોટા કોટચાધીશ શેઠ આજે પ્રમુખપદે આવ્યા છે તો અવશ્ય મારાપર બસે પાંચસેની નવાજિશ કરશે. પણ બસે પાંચસેને બદલે બે પાંચની રકમ પણ જેવામાં ન આવી. પોતાનાં પાંચ સાત માણસો માટે તેમણે જે સીટસ્ રખાવી હતી, તેના પૈસા પણ તલાજ આવ્યા નહિ. આપણે ‘હશે, બજરું કોઈ ન આવ્યું તો ન આવ્યું, પણ પ્રસંગ તો સારી રીતે પસાર થઈ ગયો’ એમ ધારીને સંતોષ માની લીધો. એટલામાં એક આશ્ચર્યકારક બનાવ બન્યો. એક દમભિયો દરજી સ્મૉલ કોનિસ કોર્ટનો સમન્સ લઈને બેઠીક સાથે આવી લાવ્યો અને રધુનંદન શેઠને તે આપવાની ધાંધલધૂંધલ કરવા લાગ્યો, જો કે શતની વખતે સમન્સ આપવાનો સાધારણ નિયમ નથી, પણ તેની ખાસ

પરવાનગી મેળવી એફીડેન્સીટ કરીને તે દરજ્જા રાતે નાટકમાં સમન્સ લાવ્યો હતો અને તે એટલામાટે કે મુંબઈમાં આવ્યા પછી શેઠે પોતાની સ્ત્રીમાટે તેની પાસે કેટલાંક પોલાંક સીવડાવ્યા હતાં અને સાડીઓપર કિનારીઓ મૂકાવી હતી, અને બિલ ચૂકવતાં શેઠના પેટમાં ચુંક આવતી હતી, એમ પાછળથી જણવામાં આવ્યું. શેઠ ગભરાયા, એક મિત્રદ્વારા તે દરજ્જાને સમન્સની લફર પતાવી નાખ્યું અને પછી મનમાં જરાક ઓછા લાગવાથી પોતાના માણસો તથા મિત્રોને લઇને તરત તેઓ પોતાના ઉતારે ચાલ્યા ગયા મોટામોટા માણસોની જ્યાં આવી હાલત હોય, ત્યાં સાધારણ સ્થિતિના લોકોપર સ્મૌલ ફ્રાન્સિસ ફોર્ટના સમન્સની બળવણીઓ થાય, તો તેમાં શી નવાઇ વાર ? એ તો દુનિયા એમ જ ચાલે છે.

બીજે દિવસે સાંજે દ્વારિકાચંદ્ર શેઠનો માણસ આવ્યો અને તેણે મને પચીસ રૂપિયા આપીને કહ્યું કે:—“આ રૂપિયા પચીસ રજીનદન શેઠે મોકલ્યા છે તે ક્યો.” ભાગતા ભૂતની લગોડી જ સહી, એ ન્યાયથી મેં પચીસ રૂપિયાનો પણ આનંદથી સ્વીકાર કરી લીધો અને તે પણ વળી મોટા ઉપકાર સાથે. કેટલાક દિવસ પછી એક દિવસ નાટક જોવા આવેલા દ્વારિકાચંદ્ર શેઠ સ્ટેજપર આવ્યા અને તેમણે જણાવ્યું કે, એ પચીસ રૂપિયા પણ તેને કેટલું કહેવામાં આવ્યું ત્યારે માંડમાંડ તેણે કાઢ્યા હતા. અસ્તુ.

અર્થાત્ બેનિફિટ નાઇટથી પંદરસો રૂપિયા રોકડા અને ત્રણસેંથી સાડા-ત્રણસેંની બીજી ચીજો મળી કુલ રૂપિયા સાડા અઠારસેંની આવક થઈ; તેમાંથી રૂપિયા દોઢસેં હસ્તપત્રક ખેંડ અને ફૂલપાનથી નાટકશાળાને શૃંગારવા વગેરેના ખર્ચના જતાં રૂપિયા સત્તરસેં મારી પેટીમાં પડી ગયા અને આગળના રૂપિયા હજારેક મારી પાસે હતા એટલે સત્તાવીસસેં રૂપિયા કોઈ સારા શાહુકારની પેટીપર અથવા તો કોઈ સારી બેન્કમાં અમુક મુદતને માટે વ્યાજે રાખવાનો મારો વિચાર થયો અને તે વિચાર મેં મારી પડોસમાં રહેતા એક બાઢિયા ગૃહસ્થને મારી માતા દ્વારા જણાવ્યો. પણ તે બલા ગૃહસ્થ એવો અભિપ્રાય આપ્યો કે:—“બાઈ ! આજકાલ એવો ખરાબ વખત ચાલે છે કે, ગમે તેવી ધીકતી વેપારી પેટી કે મોટી બેન્ક ક્યારે દીવાળું ફુંકશે અને ક્યારે ફડચામાં જશે, એ વિષે નક્કી કાંઈ પણ કહી શકાયું નથી. આજકાલ એવા દાખલા ઘણા બને છે કે, ગઈ કાલે સાંજ સુધી અમુક પેટીએ બજારમાં બિજનેસ કર્યું હોય અને આજે સવારમાં દરવાજાપર સીલ મરાઈ જાય; તેમજ જે ભરકે ગઈ કાલ સુધીમાં નાણાં ડિપોઝિટ રાખ્યાં હોય તેનું આજે સવારમાં દીવાળું ફુંકાયલું જાહેર થાય આ કારણથી કેક બિચારા ગરીબચુરબા પૈસા પૈ વગરના થઈ ગયા છે, અનેક વિધવાઓ કે જેઓ પોતાના પૈસાના વ્યાજપર ગુજરાન ચલાવતી હતી, તેઓ ભૂખે મરતી નિરાધાર બની બેઠી છે તથા ઘણા પૈસાદારો કંગાલ અવસ્થામાં આવી પડ્યા છે. એટલે હું ક્યાંય પણ હાલ તુરત પૈસા મૂકવાની તમને બલામજી કરી શકતો નથી; કારણ કે, જો તમારી પાસે લાખ પચાસ હજારની પુંજ હોય અને એ ત્રણ હજાર જય તોય ચિંતા નહિ; પણ આ તો જો જાય તો ધરતી ધરવ-ખરી જવાનો જ હિસાબ થાય અને તમારી હાલત ધોળીના કુતરા જેવી જ થઈ જાય. એના કરતાં કાં તો સાડાત્રણ ટકાની પરમેસરી લો અથવા નાણાં ધરમ

રાખી મૂકે અથવા દાગીનો કરાવે. એથી કદાચિત્ વ્યાજ નહિ આવે, પણ મૂળ રકમ તો જળવાઈ રહેશે. જોખમમાં ઉતરવાનું કામ તમારું નથી. માત્ર એક મુંબઈ બેન્ક સારી છે પણ ત્યાં વ્યાજ નામમાત્રનું જ મળશે એટલે મૂકવું ન મૂકવું બરાબર છે. છતાં પૈસા સંભાળવાની ખટખટથી બૂચવું હોય અને દાગીના ન કરાવવા હોય તો વ્યાજનો લોભ ન રાખતાં નાણાં મુંબઈ બેન્કમાં જ મૂકો.” અંતે તેની મદદથી એ નાણાં મારા નામે મુંબઈ બેન્કમાં મૂકવામાં આવ્યાં એટલે ઘરમાંથી જોખમ દૂર થતાં અમે એક પ્રકારની ચિંતાથી મુક્ત થયાં. પૈસા જેમ સુખદાયક છે તેમ તેમને સંભાળવામાટે પીડા પણ તેટલી જ ભોગવવી પડે છે, એનો મને આજે પ્રથમવાર જ પ્રત્યક્ષ અનુભવ મળ્યો.

* * * * *

બેનિફિટ નાઇટના નાઇટને વળતે દિવસે રાતે હું નાટકશાળામાંની સ્થૂમમાં ન્યાં મેં યૂસુફને રાખ્યો હતો ત્યાં તેને મળવા ગઈ. યૂસુફ બહુ જ અસ્વસ્થ અને બેચેનીની હાલતમાં હતો. હું ત્યાં ગઈ ત્યારે તે કાચપર પડ્યો હતો અને “યા ખુદા! યા દસ્તગીર!” એવા શબ્દો તેના મુખમાંથી નીકળ્યાં કરતા હતા. મને આવેલી જોઈને તેણે હડીને બેસવાનો યત્ન કર્યો પણ એમ કરતાં તેને બહુ જ દુઃખ થતુ હોવું જોઈએ, એમ મારા જોવામાં આવ્યું એટલે મેં તેને કહ્યું કે: “યૂસુફ, તમારાથી ન ઠી રાકાત હોય તો બલે કાચપર ચૂની રહો, હું કુરસી લાવીને તમારી પાસે બેસું છું અને તમારી વાત સાંભળું છું. તમે પહેલાં એ તો જણાવો કે, તમને એવો તે શો અને કયો બયંકર રોગ લાગ્યો પડ્યો છે કે, જેણે તમારી આવી બયાનક દુર્દશા કરી નાખી છે?”

“એપા, હું શું કહું મારાં કુટુંબ-મારા દુરાચાર-નું વર્ણન કરતાં પંજુ મને શરમ આવે છે; પણ હવે કહો વિના છૂટકો નથી; કારણ કે, હું તારો બેન્કા-આશક હતો અને મારી બેવફાઈનો બદલો મને બરાબર મળી ચૂક્યો છે, એ તને જણાવવામાટે તો હું આટલી જહેમત લેવાની આવી હાલતમાં તારા દરવાજા સુધી આવી પહોંચ્યો છું. તુ મને ધિક્કારીશ કે મારા નામપર લાનત વર્ષોવીરા, એની હવે મને જરા પણ દરકાર નથી; કારણ કે, હવે જીવવાની આશા મારા હૃદયમાં રહી જ નથી. હું જે રોગ બહુજનગામિની રોગિણ વેશ્યાના સમાગમથી ઉત્પન્ન થાય છે અને તમારા આયુર્વેદકમાં વિસ્ફોટક, યુનાનીમાં બાદકિરંજ તથા અંગ્રેજીમાં સિક્લિસના નામથી ઓળખાય છે, તે મહા દુષ્ટ અને ચેપી રોગથી પીડાઈ છું અને તેનાં મૂળિયાં મારા શરીરમાં એટલાં બધાં ઉડાં ઉતરી ગયાં છે કે, હવે એ રોગથી મુક્ત થવાનો મારામાટે મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે જરા પણ સંભવ નથી.” યૂસુફે અટકી અટકી અને વચ્ચે વારંવાર નિઃશ્વાસ નાખીને કહ્યું.

“આટલી હદ સુધી નિરાશ થવાનું કાંઈ પણ કારણ નથી. અહીં મુંબઈમાં ઘણા હુશિયાર ડૉક્ટરો છે. તેમાંના કેઈ ડૉક્ટરને તમારા ઉપચારનું કાર્ય સોંપીશું તો આશા છે કે તમે સારા થઈ જશો. એ તો બધું થઈ રહેશે, પણ આ રોગ તમને ક્યાંથી અને કેવી રીતે થયો, એ હું જણાવવા માગું છું.” એપાએ પાછો તેનો તે જ સવાલ બીજી વાર રજૂ કર્યો.

“એપા! આપણો જેવો અને જે સંબંધ ચાલતો હતો, તેટલામાં જ સંતોષ

માની તે સંબંધને જળવીને હું બેસી રહ્યો હોત, તો આજે આમ રીબાઝ રીબાઝને ફતરાના મોતે મરી જવાનો પ્રસંગ મારા મનિ આવત નહિ. પણ ‘અજ પછતાનેસે હાસિલ કયા, જળ ચિડિયા યુગ ગઈ ખેત’ જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું છે, એટલે હવે એનું નજીસરથી વર્ણન કરતાં મારા જિગરનો ઘા પાછો તાલે થશે અને જેનાપર એક વાર તે પોતાના જીવનને એવારી નાંખ્યું હતું, તે તારો મૌશુક આટલી હદ સુધી નાહાન, બેવફૂક, કમીનો તથા ખાનગી છે એમ જાણીને તારા હૃદયમાં પણ નવીન આઘાત થશે અને તે તને હાનિ પહોંચાડશે. એટલામટે જો વાતને આટલેથી જ માંડી વાળે તો વધારે સારું. એકવાર મારી વફાદાર અને જાનિસાર આશક ચંપાનું મોહું જોવાની અને તેની સાથે ચાર વાતો કરવાની મારી જે તમન્ના હતી તે ખારીતાલાએ પૂરી કરી છે, એટલે હવે મોત આવી જાય તો તેનો મને ગમ નથી.” આટલું બોલતાં તો એકદમ તેના જીવમાં ગભરાટ થવા લાગ્યો, વેદના અસહ્ય થવાથી તેણે એક ભયંકર ચીસ પાડી અને થોડી વારમાં જ બેહોશ થઈ ગયો.

તેની ચીસ સાંભળી નીચે બેઠેલા અમારા શેઠજી ઉપર દોડી આવ્યા અને થુસુકની આવી હાલત જોઈને ગભરાઈ ગયા. તેમણે મને કહ્યું કે:—“ચંપા આને તો હવે હૉસ્પિટલમાં મોકલી આપીએ તો સારું; કારણ કે, જો અહીં કોઈ વિપરીત પરિણામ આવશે, તો આપણી વિલક્ષણ અવસ્થા થઈ પડશે.”

“તમે ચિંતા ન કરો. અત્યારે તો મારા ખર્ચે કોઈ સારા ડૉક્ટરને બોલાવી મંગાવો અને ચંપતા ઇલાજ કરાવો. જરાક તબિયત ઠીક થશે એટલે એક કે બે દિવસમાં હું એમનામટે બહાર રહેવા વગેરેનો બંદોબસ્ત કરી લઈશ, અને જો કોઈ વિપરીત પરિણામ આવશે તો પણ જોઈ લેવાશે. તમારા હૃદયમાં આટલી જ અનુકંપા છે કે?”

શેઠજીપર પ્રથમથી જ મારો પ્રભાવ પડી ગયેલો હોવાથી મારી સામે કોઈ પણ ન બોલતાં તરત તેમણે ડૉક્ટરને બોલાવવામાટે માણસને દોડાવ્યો અને હું થુસુકને શુદ્ધિમાં લાવવામાટે જલસિંચન તથા વીજનપવન આદિ સાધારણ ઉપચાર કરતી ત્યાં જ બેસી રહ્યો.

—૭૭૭૭૭૭—

પ્રકરણ ૨૯ મું

મોતના પંજમાં ?

લગભગ પોણા કલાકમાં માણસ ડૉક્ટરને લઈને પાછો આવી પહોંચ્યો. એ વેળાએ થુસુક જો કે થોડો ઘણો શુદ્ધિમાં હતો, છતાં અલ્પાંપિ પૂર્ણ શુદ્ધિને મેળવી શક્યો ન હતો. ડૉક્ટર એસ્કરીના ટ્રેમન કેથોલિક ધર્મને પાળનારો હતો, પણ તેના ગ્રાહકો બહુધા હિંદુ હોવાથી અને તે હિંદુઓ સાથે હમેશાં ગાઢ ચરિત્ર્યમાં આવતો હોવાથી હિંદુઓ સાથે બહુ જ પળોટાઈ ગયો હતો, અને તે એટલી હદ સુધી કે અડધો હિંદુ જ બની ગયો હતો. યુજ્જાતી ભાષા તે બહુ સ્પષ્ટ અને શુદ્ધ બોલી શકતો હતો. પોતાના ડૉક્ટર તરીકેના વ્યવસાયમાં નામાંકિત અને દક્ષ હોવા ઉપરાંત ઉદારતા, સહનશીલતા, શાંતિ અને નિઃપ્ર-હતા એ જે વૈભ, હકીમ કે ડૉક્ટરના સુખ્ય સદૃશ્ય મનાય છે, તે સદૃશ્યોને.

પણ તેનામાં પૂર્ણ નિવાસ હતો. ઘણીકવાર જો કાઈ ગરીબ દર્દીને ત્યાં જવાનો પ્રસંગ આવ્યો હોય અને તેના ઘરની હાલત નબળી જોવામાં આવે, તો તે તેની કાયદાસરની ફી આપવા તૈયાર છતાં તે ફી તે લેતો નહિ; એટલું જ નહિ, પણ જો દર્દી વધારે તંગ હાલતમાં હોય તો તેનો મફત ઉપચાર કરવા ઉતરાંત પોતાના ખીસામાંથી તેને ખીજી પણ ખનતી મફત આપતો હતો. આવી ઉદારતા, અનુકંપા, મૃદુમિત્ર વાણી, સન્નીતિ તથા સુશીલતાના ચોગે હિંદુઓમાં તે એટલો અધો પ્રિય થઈ પડ્યો હતો કે, સહજ સ્વભાવે મહિને તેને હજાર પંદરસોની આવક થયા કરતી હતી, અને એના દવાખાનામાં એકવાર આવેલું માણસ પછીથી ભાગ્યે જ ખીજી ડોક્ટર પાસે જવાની ઇચ્છા કરતું.

“કેમ મિસ મેનકા, મને અત્યારે ઉતાવળે શામટો બોલાવ્યો છે? શું તમારી તબીબત બગડી છે? તેમ દેખાતું તો નથી.” ડોક્ટરે હું યૂસુફના ઓરડાની બહાર જ્યાં ડોક્ટરની વાટ જોતી ઉભી હતી ત્યાં આવતાંની સાથે જ મને સંબોધીને પૂછ્યું.

“નહી ડોક્ટર, ઈશ્વરની કૃપાદૃષ્ટિ અને તમારા જેવા હોંશિયાર ડોક્ટરની મહેરબાનીથી હું સર્વ પ્રકારે સારી છું. પણ આ કંપનીના એક નામકિત ડોક્ટર અને મારી સાથે ઓળખાણનો ગાઠ સંબંધ ધરાવનાર એક પુરુષ બચંકર રોગથી પીડાય છે કે જે રોગનું નામ હું ઉચ્ચારી શકતી નથી. આપ ડોક્ટર છે એટલે તપાસી જોતાં તે રોગ તરત આપના જાણવામાં આવી જશે. મારી માત્ર એટલી જ ખાસ પ્રાર્થના છે કે, તેને અત્યારે જે અસહ્ય વેદના થાય છે, તેમાં ઘટાડો થાય અને તેને આરામ મળે, એવો કોઈ પણ ઉપચાર તત્કાળ થવો જોઈએ.” મેં જરા શર્માધને કહ્યું.

‘કે જે રોગનું નામ હું ઉચ્ચારી શકતી નથી’ એ મારા માર્મિક શુબ્દોથી અનુભવી ડોક્ટરે મનમાં રોગની કલ્પના કરી લીધી, એમ તેની મુખમુદ્રામ થયેલા પરિવર્તનથી હું જાણી શકી. તેણે કહ્યું: “વારુ ત્યારે, તમે અહીં બહાર જ બેસો, અંદર જઈને હું તેના રોગની પરીક્ષા કરું છું.”

હું બહાર એક દુરસીપર દરવાજા પાસે જ ડોક્ટરના બહાર નીકળવાની અને યૂસુફ બચમાં છે કે નિર્ભય છે એ તેના મુખથી જાણવાની વાટ જોતી આવુરતાથી બેસી રહી. લગભગ અડધા કલાક પછી ડોક્ટરે બહાર નીકળીને ઉતરી ગયેલા અહેરાથી કહ્યું: “બાઈ, ગમે તે જાતિના રોગના નામનો ઉચ્ચાર કરવામાં કે તેની હકીકત સાંભળવામાં ત્રી કે પુરુષને શરમાવા જેવું કંઈ પણ નથી. આવા રોગોને પ્રથમ જ્યારે તે સાધ્ય અવસ્થામાં હોય ત્યાં સૂધી ખાંડી લગ્નથી છુપાવવામાં આવે છે અને નીમ હકીમાની દવા કરવામાં આવે છે, તેથી છેવટે રોગ વિકૃત અને અસાધ્ય થતાં ઘણાક તરણો આવી દુર્દશા ભોગવી આઠાળ મરણને વશ થાય છે. માટે હું જે કહું છું તે ધ્યાનથી સાંભળો; શું તમે એ કહેવત નથી સાંભળી કે, ‘કોઈ પણ રોગ થયો હોય તો પર્વતની ટોચે ચઢી તેનો ખૂમ મારીને પ્રકાશ કરવો’ કે તત્કાળ કોઈ સાંભળી શકે અને તેને ઉપચાર થઈ શકે? આ માણસને સિફિલિસ નામનો બચંકર અને ચેપી રોગ લાગુ પડ્યો છે અને તેણે અત્યારે મહાભયાનક રૂપ ધારણ કરી લીધું છે. શંકર એટલું બધું પ્રસરી ગયું છે કે

જનનેન્દ્રિયના સમસ્ત ભાગને જો વાઢકાપથી કાપી કાઢવામાં આવે અને તે પ્રયોગ ફોલેમંદ નીવડે તો જ એના જીવવાની કાંઈક આશા રાખી શકાય ! પણ એમાં સવાલ એ છે કે, એમ કરવાથી પુરુષ તરીકેની એની જિંદગી નકામી થઈ જશે. પણ જો આમ કરવામાં નહિ આવે, તો સડાનો ઉપરના ભાગમાં પ્રવેશ થતાં મહાવેદંઙા વેડીને થોડા વખતમાં કદાચિત્ એ મરી જશે. એની જો શસ્ત્રપ્રયોગ કરાવવાની ઇચ્છા થાય, તો તેમણે લગભગ ચારસો કે પાંચસો સ્પીચાનો ભોગ આપવો પડશે, અને તેમાં પણ પાછો એ શક તો ખરો જ કે, કદાચિત્ પ્રયોગ ફોલેમંદ ન પણ ઉતરે. એની જે ઇચ્છા હોય તે મને જણાવજો.”

મારી આંખોમાંથી યુસુફની આવી બચકર અને અંતિમ અવસ્થાની વાત સાંભળી આંસુનાં બે ચાર ટીપાં ખરી પડ્યાં. છતાં મારા તે ખેદને છુપાવી મેં ડૉક્ટરને કહ્યું:—“ડૉક્ટર, તમે એક બહુ જ ઉદાર અને ગરીબાપર હૃદયશીલ દયા રાખનાર ડૉક્ટર હોવા છતાં એક બિલકુલ સુફલિસ માણસ પાસેથી ચારસો કે પાંચસોની મોટી રકમ મેળવવાની આશા રાખો છો, એ જાણીને મને અન્યબી થાય છે !”

“નહિ, મિસ એનકા. મને આવો યોગી ધારી લેવામાં તમારી ભૂલ થાય છે. જો એ માણસ ખરેખર જ ગરીબ હોય, તો મારી પોતાની મેહનતનો હું એક પૈસો પણ લેવા માગતો નથી. પણ જો ખાનગી વાઢકાપ કરાવવી હોય તો આ પ્રયોગ બચબચો હોવાથી અને એમાં દર્દીના જીવવા મરવાનો સવાલ હોવાથી બીજા કોઈ પણ સારા યૂરોપિયન સર્જનને સાથે રાખ્યા વિના મારા એકલાથી તે કરી શકાય તેમ નથી. એટલે તે સર્જનને જે એજામાં એજી રકમ આપવી પડે અને પ્રયોગ પછી એટ્ટી બીજી માવજતનો જે ખર્ચ થાય, તેનો થોડામાં થોડો આંકડો જ મેં તમને કહ્યો છે. આવા મોટા શસ્ત્રપ્રયોગોમાં તો કેટલીકવાર જો દર્દી સારી હાલતવાળો હોય, તો હજારોની હોળી થઈ જાય છે. જો આટલો પણ ખર્ચ કરવાની એની કે તમારી શક્તિ ન હોય, તો સર જમશેદજીની હોસ્પિટલ અથવા તો ગોકળદાસ તેજપાળની હોસ્પિટલ જેવાં ધર્મીદા ખાતાંમાં એ કાર્ય પૈસા વગર થઈ શકશે. હાલ તરત હું એક દવા મોકલું છું તેથી એને ઉધ આવવી જવાથી વેદના નહિ જણાય, પણ તેથી કાંઈ વધારે ફાયદો થવાનો નથી. વારુ ત્યારે હવે હું રજા લઉંશ, માણસને મોકલો; બીજું કાંઈ કમકાજ હોય તો ફરમાવજો. એ ઓપરેશન કરાવવું હોય તો વિલંબ ન થાય તેમ કરજો.” એટલું બોલી તે બહો ડૉક્ટર ફી કે ગારીબાહું લીધા વગર જ એમને એમ આજ્ઞા ગણ્યા.

ડૉક્ટરને સાંધી આવેલી દવાના બે ભાગ પાયા પછી યુસુફને ગાઢ નિદ્રા આવી ગઈ અને ત્યાર પછી એક માણસને તેની સારવારમાં રાખી, જે જમર પડે તો એકદમ ગારી કરી મને બોલાવવા આવજો” એવી સૂચના આપી હું ઘેર આવી ગઈ. આજે મને ખાવાનું પણ ભાણું નહિ, અને બિજાનામાં પડવા છતાં નિદ્રાદેવીએ પણ મારાપર કૃપા ન કરી. હાલના આલતા કાળ વિષે મારા મનમાં અનેક પ્રકારના વિચારો હજીભવવા લાગ્યા. જેના રાજ્યમાં સૂર્યનો કદાપિ અસ્ત થતો નથી, એવી મહામતાપી અને પ્રભાવશાળી ન્યાયપ્રિય બ્રિટિશ ગવર્નમેન્ટની ઇન્સાફની અદાલતોમાં જો એવઠ સૂધી ચીવટ રહીને લડવામાં આવે, તો ઇન્સાફ તો મળે છે; પણ તે ઇન્સાફની કીમત બહુ જ મોંઘી હોવાથી બિચારા ગરીબો

તે ઇન્સાફને મેળવવાની હિમત સુઢાં પણ કરી શકતા નથી અને પ્રતિપક્ષી તરફથી થએલા અન્યાયને મૂકે મોઢિ સાંખી બેસી રહે છે. સોલિસિટરો અને બેરિસ્ટરોની બચકર ફી તેમજ કોર્ટબચીની ચેલીઓ ભરી ભરીને કલદાર આપવાની વેતરણ હોય, તોજ ઇન્સાફ મેળવવાનું નામ લઈ શકાયને ? એજ પ્રમાણેની કોઈ બચકર રોગથી પીડાતા પૈસા વગરના ગરીબ ફર્ફીની હાલત પણ સમજી લેવી. જો કોઈ સારા ખાનગી ડોક્ટરનો ઉપચાર કરાવે, તો તેની રોગની એકવારની સુલાકાતના દશ કે વીસ રૂપીઆ ફીના અને દોઢ બે રૂપીઆ ગારી-બાડાના તેમજ દવાની કીમતના પૈસા આપવાની તેની શક્તિ હોતી નથી, અને જો તે એવા ખરીબામટિ ધનાઢય નાગરિકોએ ખોલેલી અને પછીથી સરકાર હસ્તક આલતી સાર્વજનિક ધર્મોદા હોસ્પિટલનો લાચારીએ આશ્રય લે, તો ત્યાં તેની સારી સારવાર ન થવાથી છેવટે મરણ વિના તેનામટિ રોગથી મુક્ત થવાને બીજો કોઈ ઉપાય રહેતોજ નથી. કદાચિત્ પચાસ સોની હોળી કરવા જેટલી સત્તા હોય, તો વળી હોસ્પિટલમાં થોડો ઘણો આરામ મળી શકે છે; પણ જેની પાસે એટલી ગોઠવણ પણ ન હોય, તેની દુર્દશાનું તો કાંઈ પૂછવુંજ નહિ. ચૂસુફના કારણથી આ વળી વિશ્વનો એક નવો અનુભવ મને પ્રાપ્ત થયો.

પ્રથમ જ્યારે ચૂસુફ આવ્યો, ત્યારે તો મારો એવોજ વિચાર હતો કે, જે ખર્ચ થાય તે કરી અને પાછો સાજો તાજો બતાવી, સમજાવી પટાવી પાછો એના દેશમાં મોકલી દેવો કે જેથી બાવિ વિકારવશતાનો સંભવજ ન રહે; છતાં ધારો કે, તે પાછો નાઠકની નોકરીમાં અમારી કંપનીમાંજ જોડાઈ જાય, તો પણ મારે તો નોકરી છોડીજ દેવાની હતી એટલે તે વિશેની પણ મને વધારે ચિંતા ન હોતી. એનામટિ મારે જે કાંઈ હવે કરવાનું હતું તે કેવળ પરોપકારના બાવથીજ, તેમાં કોઈ પણ પ્રકારના વિકારનું બીજ સમાયજ નહોતું. પરંતુ ડોક્ટરના મુખથી જ્યારે એમ જાણવામાં આવ્યું કે, ઓપરેશન કરવાથી એ કદાચિત્ જીવે તો રહેશે તો પણ પુરુષના અવતારમાંથી તો ખાતલ થઈ જશે અને નહિ તો મરીજ જશે; ત્યારે હવે એના રોગને મટાડવા પાછળ પૈસાની વધારે હોળી કરવાના વિચારને મેં મોંડી વાળ્યો, અને આ બધી વાત ચૂસુફને ખુલ્લે ખુલ્લી જણાવ્યા પછી જો તેનો જીવીને નપુંસક તરીકે પોતાના આયુષ્યને પૂરુ કરવાનો વિચાર હોય, તો તેને હોસ્પિટલમાં રાખવાના અને ત્યાં બીજ સગવડ કરી આપવાના નિશ્ચયપર હું આવી લાગી. રાતે ત્યાંથી માણસ મને ખાવાવવા માટિ આવ્યું નહિ, તેથી મેં કલ્પના કરી લીધી કે, ચૂસુફની રાત્રિ નિદ્રાના વિશ્રામમાંજ વીતી હશે. સવારમાં ચાહે નાજો લઈ હું પાછી નાઠકશાળામાં ગઈ અને જોયું તો ચૂસુફ તરતનોજ જાગેલો હતો અને આગલા દિવસ કરતાં તેની વેદનામાં કંટલાક ઘટાડો થઈ ગયો હતો. તેના શરીરના અમુક સડો ગએલા બાગમાંથી દુર્ગંધ એવો તો તીવ્ર ઉડતો હતો કે પાસે બેસી શકાય તેમ નહોતું, છતાં આનિનું લેશ માત્ર પણ ચિદ્ધ ન દર્શાવતાં હું તેનાથી બે ત્રણ ફીટ દૂર કુરસીપર બેઠી. ડોક્ટરે આગલે દિવસે મને જે કાંઈ કહ્યું હતું તે સર્વ યથાસ્થિત તેને કહી સંભળાવ્યું અને છેવટે પૂછ્યું “ખાલો ત્યારે હવે તમારો આ બાબતમાં શો ધરાદો છે ?”

“ચંપા, મારો ધરાદો હવે આ દુનિયાને છેલ્લી સલામ કરી તે દાદગરના દરબારમાં જઈ, મારા અછમ ગુનાહોની તોળા કરી, તે કરીમ અને રહીમ પરવર-દિગારની મોઆફી માગવાનો છે. આવી હાલતમાં જીવવાથી નિંદગીનો શો લુલ્ક મળવાનો હતો ? અને હુલ્ક વગરની નિંદગી શા કામની ?” ચૂસુફે અતિશય દીર્ઘ નિશ્વાસ નાખીને નિરાશાદર્શક ઉત્તર આપ્યું.

હું નિરૂત્તર રહેવાની અવસ્થામાં આવી પડી. કેટલીકવાર સૂધી મને કાંઈ પણ ન બોલની ભેધને ચૂસુફે કહ્યું:—“કેમ ચંપા ! કાંઈ જવાબ નથી આપતી ? ખરી સલાહ આપવાનો વખત તો આજ છે.”

“શો જવાબ આપું ? મરણ પર્યંત હૃદયમાં આઘાત કરનારી અને જીવતાં છતાં મુવાની હાલતમાં લાવી મૂકનારી નિંદગીને ટકાવીને જીવો એમ પણ જેમ મારાથી કહેવાઈ નથી, તેમ જ તમે હાથે કરી નિંદગીનો ભોગ આપો અને આ દુનિયાને હંમેશને માટે છોડી ચાલ્યા જાઓ, એવી અશુભ વાણીનો પણ ખાસ તમારા સંબંધમાં મારાથી ઉચ્ચાર કરી શકાતો નથી. આ વખત બહુ જ અણીને છે એટલે બીજા કોઈના ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તવાના વિચારને માંડી વાળી તમારી પોતાની બુદ્ધિ જે માર્ગમાં જવાની સૂચના કરે તે માર્ગનો જ સ્વીકાર કરી લ્યો, તો તે વધારે સારું છે.” છેવટે મેં ત્રિશંકુની અવસ્થા જેવું ઉત્તર આપ્યું.

“ચંપા, આ સમય એવો છે કે, આવા કટાકટીના અને છેલ્લા કાળમાં બિલકુલ શયતાની ખસ્તલતા અને ગમે તેવા બેરહમ જલ્લાદ કે કસાઈના હૃદયમાં પણ થોડા ઘણા જ્ઞાનનો પ્રકાશ આવી પડે છે અને દુનિયાનું ખરું રૂપ શું છે તે બરાબર નજર આગળ તરી આવે છે. અલ્યારે મારું હૃદય પણ તેવા જ્ઞાનથી કેટલેક અંશે પ્રકાશિત થયું છે. ચંપા, હું તને હવે માત્ર તારા નામથી, બ્લાહી કે ખ્યારી કહ્યા વગર બોલાઈ જુ, તેનું કારણ એ કે, મારા જેવા એક ચલિત મનના અને બ્રહ્મ પ્રરૂપને હવે તને તેવા સંબોધનથી બોલાવવાનો લેશ માત્ર પણ અધિકાર નથી. ખુદા-તાલાએ આ સંસાર નશ્વર અને ફાણબંધુર હોવા છતાં એમાં એક પ્રકારની એવી તો પ્રબળ આકર્ષક શક્તિ પ્રેરી દીધી છે કે, તેના યોગે, સ્ત્રીપુરુષો મરણની ઘટિકા પર્યંત બ્રમણ અને બ્રમણમાં જ રહી જાય છે. તેમાં પણ જેમનું હૃદય વિકારશીલ અને મદનપ્રિય હોય છે, તેઓ તો સાઠ કે સીતેર વર્ષની અવસ્થા થઈ હોય અને માત્ર બધાં શિથિલ થઈ ગયાં હોય, છતાં સુંદર માનસિક વિકારને મહાગાંઠ વાળીને વળગી રહે છે અને ખીંજી કાંઈ કરી ન શકાય તો સુંદરી-ઓની અશ્લીલ ચેષ્ટાઓ કરીને તેમ જ મુખમાંથી વારંવાર અશ્લીલ શબ્દો ઉચ્ચારીને પોતાના માનસિક વિકારની તપ્તિ કરી લે છે. ધારૂંકે, હું આ રાજનો ભોગ ન થયો હોત અને જીવતો રહ્યો હોત, તોપણ એક દિવસ મરણને તો સુખચલો હતો જ. સારું થયું કે મોડું આવનાર મરણ આ ભયંકર રોગનું રૂપ લેધને વહેલું જ આવી પહોંચ્યું અને મારા સુંદર બાહ્યરૂપના યોગે મારા હાથે જે બીજાં પણ પાપકર્મ થવાનો પૂરો સંભવ હતો, તે આટલેથી જ અટકી ગયો. ચંપા, હું એક સાધારણ સ્થિતિનો મનુષ્ય હોવા છતાં મારા રૂપના પ્રભાવથી યોગ્ય કે અયોગ્ય રીતે સારા વૈભવવિલાસ ભોગવી ચૂક્યો છું, એટલે હવે મરણની મારા મનમાં જરા પણ લીતિ નથી. એક રીતે જેમ મારું સૌન્દર્ય મને આ-

કપનીય લોગવિલાસને પ્રાપ્ત કરાવી આપવાનું સાધન થયું છે, તે જ પ્રમાણે મારી આ દુર્દશા અને મારા મરણનું કારણ પણ એ જ છે. મારા હૃદયમાં મારી સુંદરતાનો મદ અતિશય વ્યાપી ગયો હતો, તેને આ કૃતક લગાવીને ખુદાએ ઉતારી નાખ્યા. હવે તારી પાસે મારી માત્ર એટલી જ માગણી છે કે, મારી પાસે અત્યારે કુલ દશ મોહરની પુંજ છે, તે તું લઈને તારા કપ્પડમાં રાખ અને મને નૂદા રહેવાની સગવડ કરી આપ. ઇલાજ ફક્ત એટલો જ કરવાનો કે, અત્યારે મને જે અસહ્ય વેદના ન થાય અને છેવટે સુખશાંતિમાં જ આંખ હંમેશને મટી મીસાઈ જાય. કદાચિત્ હું આવી હાલતમાં વધારે જીવું અને મારી પુંજ પૂરી થાય તો તારાથી બંને તેટલી એક ગરીબને ખચરાત આપતી હોય તેમ ધારીને મદદ કરજે અને મારા મરી જવા પછી ચાર મુસલમાન બાઈઓને બોલાવી મારી લાશને કબ્રસ્તાનમાં પહોંચાડાવી દેજે. મારા હેરામાં જઈ મારાં માતાપિતાને આ કાળું મોઢું બતાવવાની અને તેમની આંખો બાગળ મરી તેમના હૃદયમાં અસહ્ય આઘાત કરવાની મારી ઇચ્છા નથી. હું મારાં માતાપિતાનું ઠેકાણું આપીશ. ત્યાં મારા મોત પછી એ ખબર તારથી તેમને મોકલી આપજે, એટલે થયું.”

“હું આજે જ તમારા નૂદા વસવાટમટિની ગોઠવણ કરી નાખું છું, એ વિશે બે ફિકર રહેજે. હજી પણ મારાથી બનશે ત્યાં સૂધી કોઈ પણ સારા ડૉક્ટર, વૈદ્ય કે યુનાની હુકીમને શોધી કાઢી તેના ઉપચારથી તમારી જિંદગી બચાવે ન થાય અને તમે પાછા હતા તેવાને તેવા થઈ જાઓ એવો પ્રયત્ન કરીશ. પછી તો જે પ્રભુ કરે તે બરુ. આમ આરાનો એકદમ ત્યાગ કરવો ઉચિત નથી, આરાને તો મરણ સૂધી પણ ત્યાગવી નહિ. ઈશ્વરની કૃપાથી કોઈ ધનવંતરિ મળી પણ આવે અને તમે સાજા પણ થાઓ, તો તેમાં કોઈ અન્યથા જેઠું નથી.” મેં આશ્વાસન આપ્યું.

“હીક છે, જો એમ બનશે તો તે બારેહકતાલાનો હું મારાપર મોટો એહસાસ થએલો માનીશ અને આઈન્દા પરાઈ ઔરતને મા, દીકરી કે બહેન તરીકે જ નાણીશ.” યુસુફે કાંઈક આશાનું તચ્ત બતાવીને કહ્યું.

જે કે મારા હૃદયમાં આ રોગ તેને હેવકુમારીના સંગથી લાગુ પડ્યો કે બીજી કોઈ બલાથી, એ રહસ્યને જાણવાની આકાંક્ષા બહુ જ પ્રબળતાથી હજી રહી હતી, છતાં અત્યારે તે અતિશય નિરાશ હોવાથી તે આકાંક્ષાને પૂર્ણ કરવાનું કાર્ય તેના નૂદા રહેવા પછી અન્ય પ્રસંગપર સુલતવી રાખીને જગ્યાની ગોઠવણ કરવા મટી જવાની મેં રજા લીધી. જો તે પિલાહુસપર જ રહેશે, તો આસપાસ મુસલમાનોની મોટી વસતિ હોવાથી મારી મદદ ઉપરાંત તેને મારી ગેરહાજરીમાં તેના કોઈ જાતબાઈની પણ મદદ મળી શકશે અને અમારી કંપનીમાંના બેચાર તેના દોસ્ત એકટરો પણ અવારનવાર તેની પાસે જઈ શકશે. એ કારણથી મેં તેને નાટકશાળાની આસપાસ નજીકમાં જ રાખવાનો વિચાર કર્યો. પિલાહુસપર ફ્રેંકફોર્ટ રેલના રસ્તે ‘માલિક બિલ્ડીંગ’ નામની એક બિલ્ડીંગ આવા વખતમટિ એટલી બધી ઉપયોગી છે કે ન પૂછો વાત. જો કોઈપણ બીજા માણમાં જગ્યા ખાલી ન હોય, તો એ બિલ્ડીંગમાં ગયા કે પાંચ દશ જગ્યાઓ અવશ્ય ખાલી મળવાની જ. જો કે એ બિલ્ડીંગમાં ચોર, જુગારી, છાકટા, છીનાજવા અને કદા-

ચિત્ ભૂલે ચૂકે આવેલા એકાદ બે સારા અને તે પણ ભૂદા ભૂદા અઠારે વર્ણના લોકો વસે છે, જેને કોઈ ન સંધરે તેને આ બિલ્ડીંગ સંધરે છે અને બીજી બિલ્ડીંગો પ્રમાણે નવીન બાંડે જગ્યા લેવા આવેલા પુરુષને 'તમે વાંદા છો કે બાયડી છોકરાંવાળા ?' તેમજ કોઈ પણ સ્ત્રીને 'તમે ગૃહસ્થ સ્ત્રી છો, ધણીવાળાં છો, વિધવા છો કે વેશ્યા છો ?' ઇત્યાદિ પ્રશ્ન કોઈપણ પૂછતું નથી; પુરુષ બાયડીવાળો હોય કે વાંદો, શાહુકાર હોય કે ચોર અને સ્ત્રી ગૃહસ્થ હોય કે વેશ્યા, અહીં તો બાહુ આપવાથી કામ. બિલ્ડીંગમાં બધો આવો કચરો બરાયલો હોવાથી ત્યાં ચોરીઓ પણ એટલી બધી થાય છે અને બીજાં કુકર્મો પણ એટલાં બધાં ચાલે છે કે, જેમનું વિવેચન કરતું વ્યર્થ છે. પાંચ દશ ચોરીઓ નાની કે મોટી થવા વગરનો એ બિલ્ડીંગનો મહિનો ખાલી જાય, તો તો તે એક અન્યબી થએલી જ કહેવાય. આ સઘળું નજીમાં હોવા છતાં અનેક કારણોથી મેં એ બિલ્ડીંગમાં જ યૂસુફમઠે જગ્યા લેવાનો નિશ્ચય કર્યો, કારણ કે, યૂસુફની જે મિલકત હતી તે તો મારા તાબામાં આવી ગઈ હતી અને બીજું કંઈ વધારે જોખમ તેની પાસે હતું જ નહિ એટલે રાતે આખી રાત બારણાં ખુલ્લાં પડ્યા હોય અને ચોર ધણી થઈને ઘરમાં ઘૂસી આવે, તો પણ તે લઈ શું જવાનો હતો, એ હું સારી રીતે નજીની હોવાથી યૂસુફના ત્યાં રહેવામાં કરો વાંધો નહોતો.

હું તે બિલ્ડીંગમાં ગઈ અને ભૈયાને પૂછતાં તેણે સાત જેટા (દીવાનખાનું અને ઓરડી એટલે એક જેટા) ખાલી હોવાનું અને તે દરેક જેટાનું તેર રૂપિયા બાકું હોવાનું જણાવ્યું. મેં બધી જગ્યાઓ જોઈ એક જેટા રાખી લીધી અને એક મહિનાનું બાકું કાયદા પ્રમાણે આગળથી આખી ભૈયાના હાથની કાચી રસીદ લીધી અને ભૈયાએ વળી ઇનામની માગણી કરી એટલે એક રૂપિયો તેને પણ આપ્યો. મુંબઈમાં આ ભૈયાઓનું લાકડું તો ઘણું ખરા માળાઓમાં જોવામાં આવે છે. જ્યારે નવા રહેવા આવે ત્યારે એનો રૂપિયો તો ખરો જ, અને વારતહેવારે જે લઈ જાય તે ભૂંડું. પણ એથી જે માળાઓમાં ધરધણી પોતે નથી રહેતા અને સત્તા બધી દશ રૂપિયાના પગારદાર ભૈયાના હાથમાં હોય છે, ત્યાં બાકુતોને કેટલોક આરામ જરૂર મળી શકે છે. આલી અને જનજન અંત રાખીને તે સાફ રખાવે છે, કોઈવાર પૈસાની અગવડ હોય ને બે મહિનાનું બાકું ચઢી ગયું હોય તે પણ વધારે સત્તામણી નથી કરતો અને કોઈવાર એકું જ કાંઈ કામ પડે તો અડધી રાતે જ જ કરતો દોડી આવે છે. એ તો જ્યાં જુઓ ત્યાં સુખ અને હુંખ સાથે જ જોડાયેલાં દેખાય છે. અસ્તુ.

ઘર તો બાંડે રાખી લીધું; પણ બીજાં બધી ગોઠવણ મારાથી તે ને તે જિવસે કરી શકાઈ નહિ અર્થાત્ બીજે દિવસે ખાટલો, બિછાનું, બે ત્રણ સાફી કુરસી અને પાણી વગેરેનાં જોઈતાં સાધનો તથા એક નાનું ગોળ ટબલ વગેરે વસ્તુઓ ત્યાં મોકલી આપી. રાંધવામઠે થોડાંક એલ્યુમીનમનાં વાસણો પણ ખરીદી લીધાં; કારણ કે, જનરનો ખોરાક યૂસુફને ચાલે તેમ ન હોવાથી ઘરમાં રાંધવાની ખાસ અગત્ય હતી. એક મુસલમાન બાવચીને પણ ખાતું પીતું ને

સાત રૂપીઆના પગારે ચોવીસ ક્લાકની નોકરીની ચરતે રાખી લીધી. તે દિવસે બપોર પછી યૂસુફને નાટકશાળામાંથી લાવીને આ સ્વતંત્ર ગૃહમાં રાખવામાં આવ્યો.

ચાર પાંચ દિવસ સૂધી લગભગ પોણા પોણા દિવસ ગાડીમાં, જે જે ડૉક્ટર, હુકીમ અને વૈદ્યોનાં નામો પેકાતાં હતં તેમને લાં હું ધકેલા ખાઈ આવી અને કેટલાકોને ઘેર બોલાવી ફી તરીકે પણ લગભગ સાઠ સીતેર રૂપીઆ લેરી નાખ્યા, પણ સહુએ ડૉક્ટર મેસ્કેરીનાને મળતો જ જવાબ આપ્યો. માત્ર એક નિબમી નામના યુદ્ધા હકીમે એટલી હામ લીધી કે, “જે મારી દવાથી એને તફન આરામ થઈ નય અને ખુદા મને ફતેહ બક્ષે, તો મને તો ફાયદો જ છે પણ એટલું તો હું ચર્ચ સાથે કરી શકીશ કે એનું મોત થવાનું હશે તોપણ મરતાં સૂધી એને ઇલા તો નહિ જ થાય. તેમ જ મર્જમાં પણ થોડો ઘણો ફાયદો ધીમે ધીમે થતો જ રહેશે.” મેં તેના વચનમાં વિશ્વાસ રાખી યૂસુફનો કેસ તેના હાથમાં સોંપી દીધો અને હાલ તરત દશ રૂપીઆ આપ્યા.

—૪૪૪૪૪—

પ્રકરણ ૩૦ મું

નફેદ નાથીખાઈ

યૂસુફ આવી છુરી હાલતમાં મુંબઈ આવ્યો હતો અને મારો ઘણાક વખત આવી રીતે તેની સાસ્વારમાં જતો હતો, એની મારી માતા, સાસુ કે મારા ઘણીને કરી પણ ખબર નહોતી. મારી માતા જે કે એકવાર લખનૌ આવી ગઈ હતી, પરંતુ લાં પણ યૂસુફ સાથેના મારા સ્નેહસંબંધની વાર્તા લેશ માત્ર પણ તેના નજીવામાં આવેલી ન હોવાથી આ વિષેની તેના હૃદયમાં ઝૂંકા માત્ર પણ ઉદ્ભવવાનો સંભવ ક્યાંથી હોઈ શકે? છતાં હું આજકાલ વધારે બાગે દિવસે ઘરમાં ચેરહાજર રહેતી હોવાથી એક બે વાર તેણે મને પૂછ્યું:—“આંપા! આજકાલ તું બપોરે રીડર્સલમાંથી પણ મોડી મોડી આવે છે અને વળી બપોરે પાછી પણ નય છે ને જે દિવસે નાટક ન હોય તે દિવસે પણ રાતે નવ દશ વાગે પાછી ફરે છે, તેનું શું કારણ છે? તું કયાં નય છે અને શા કામમાં એટલી બધી રોકાયેલી છે?” એના જવાબમાં મેં જણાવી દીધું કે:—“જે ને મા! મારે નાટકની નોકરી છોડી દેવાની છે એટલે બીજી એક નવી આવેલી એન્ક્રેસને મારા બધા પાંડો તૈયાર કરાવતા અને તેને એકદીન વગેરે શીખવવા માટે મારે લાં ઘણીકવાર રીડર્સલ પછી મોડી થવું પડે છે અને બપોર પછીના બાજમાં પણ ખાસ કરીને જવું પડે છે, એ કામ પૂરું થશે એટલે પછી જવાની કે મોડી જવાની જરૂર રહેવાની નથી. જે પીડા છે તે ફક્ત આઠ બાર દિવસની જ છે, પછી છૂટા થઈ જઈશું.” અર્થાત્ પરોપકારને અર્થે મારે આટલો અસલવાદ પણ કરવો પડ્યો.

હકીમની દવા લીધા પછી પાંચ છ દિવસ સૂધી તો યૂસુફને બહુ જ સારો આરામ રહ્યો; પણ સાતમે દિવસે અચાનક એક બીજી પીડાનો ઉદ્ભવ થયો.

કે જે તેની પોતાની એક નવી બૂલનું જ પરિણામ હતું. હકીમે સખ્ત પહેલ પાળવાનું કહ્યું હતું અને ફક્ત ઘઉંની રોટલી, શાકર અને ધી કે દૂધ વગર બીજી કોઈ પણ ચીજ ખાવાની સાફ ના પાડી હતી. ન્યાસુધી એ પહેલ પળાઈ ત્યાંસુધી તે વેદનામાં ઘટાડો અને આરામમાં વધારો થતો ગયો; પણ છઠ્ઠે દિવસે ભરેલથી કંટાળી જવાથી અને જીભ વરા ન રહેવાથી કોઈ પાટોશીને ત્યાંથી મસાલેદાર માંસ તેણે મંગાવ્યું અને તેમાં અડધા લીંબુનો રસ નિચોવી ખાધું. ખસ થઈ ચૂક્યું. એ વસ્તુ ખાધા પછી અઢી કે ત્રણ કલાકમાં તેના સાંધા ઝલાઈ ગયા અને સાંઝ પડતાં સુધીમાં તે એવી હાલત યઈ ગઈ કે, અત્યાર સુધી તેનાથી જે હરી ફરી શકતું હતું તે પણ એકદમ અટકી ગયું અને બિછાનામાંથી જે માણસ ઉઠાડે ત્યારે ઉઠી શકાય અને ત્યારે જ મળમૂતના ત્યાગમોઢે મોરીમાં જઈ શકાય એટલી બધી પરવશતા થઈ પડી. ખરેખર સિદ્ધિલિપ્તના રોગમાં કોઈ પણ મકારની ખાટી ચીજ કાતિલ ઝરની જ અસર કરે છે. એના કરતાં તે ઝર વધારે સારું કે તરત જિંદગીને છોડો લાવી નાખે છે, પણ આ તે રીખાવી રીખાવીને રોગીને મારે છે. આપણા વૈદક શાસ્ત્રમાં એક એવો સાર્વત્રિક નિયમ આપવામાં આવ્યો છે કે,

“પથ્યે સતિ ગદાર્તસ્ય કિમૌષધિનિષેવણમ્ ?

પથ્યેડસતિ ગદાર્તસ્ય કિમૌષધિનિષેવણમ્ ?”

અર્થાત્ જે મનુષ્ય યશા નિયમ પથ્યનું પાલન કરતો હોય તેને ઔષધિના સેવનની આવશ્યકતા જ શી છે ? અર્થાત્ પથ્ય પાલકને રોગ થવાનો બહુધા સંભવ જ નથી. તેમ જ જે જન પથ્યનું પાલન ન જ કરતો હોય, તેને પણ ઔષધ લેવાની શી અગત્ય છે ? કારણ કે તેના શરીરમાંથી કોઈ દિવસે પણ રોગનો લોપ થવાનો નથી. નિત્યના સાધારણ ખાનપાનમાં પણ કુપથ્ય યદાર્થો ખાવાથી અને જિવ્હાને યથેચ્છ સંતોષ આપવાથી કેટલીકવાર મહાભયંકર વ્યાધિ થઈ આવે છે, તે પછી આવા ભયંકર રોગમાં જિવ્હાને વરા રાખવામાં ન આવે અને તેનું બચાનક પરિણામ થાય, તે તેમાં શું આશ્ચર્ય વારું ?

સાંઝે હું ચૂસુકને જોવા આવી. તેની બહલાયલી હાલતને જોઈને મેં ખોચી ખોચીને કારણ પૂછ્યું ત્યારે આ બધા ગેદાળાની ખબર પડી, તરત માણસને મેં હકીમજીને બોલાવવામોટિ ઠોડાવ્યા અને હકીમના આવ્યા પછી આ બધી વાત સંભળાવતાં તે પણ બિચારો પોતાની બધી મેહનત પાણીમાં ગમેલી જોઈને અફસોસ કરતો કહેવા લાગ્યો કે;—“હવે શું થાય ? માંડ માંડ કાંઈક આશા બંધાઈ હતી. તેને આજે આ બેવફાઈ દર્દીએ ધૂળમાં મેળવી દીધી. એણે પોતાના હાથે જ પોતાની હાલત એવી ખગાડી નાંખી છે કે કદાચિત્ એમાં મુધારો થાય તો પણ ધણી તકલીફ બોગવ્યા પછી અને ધણી જ મોડો થાય તો થાય.”

ચૂસુક એ વેળાએ બેર બેર જેવડાં આંસુ વર્ષાવીને રેતો હતો, પણ એવી રીતે રોવાથી કાંઈ રોગ આણી નય અથવા વેદના ઓછી થાય એમ નહોતું.

૨૩૨ ચુડેલનો વાસો અથવા એક નદીની આત્મકથા

જે થવાનું હતું તે થઈ ગયેલું હોવાથી તેને હવે કંપકે આપવો પણ નિરર્થક હતો, એટલે મેં કે હકીમે કાંઈ પણ કહી નહિ અને મેં હકીમને જો બની શકે તેા આપતા ઇલાજ કરવાની પ્રાર્થના કરી. એક નોકર તો હતો, પણ તેને રાંધવા બગેરેનાં ખીજાં કામેા કરવાનાં હોવાથી અને યુસુફનું આખું શરીર ગંધાઈ ગયેલું હોવાથી એક માણસથી ચાલી શકે તેમ ન હોવાથી ખાસ ખીજો પણ એક નોકર રાખવો પડ્યો. આ બધી અણધારી પંચાતમાં આવી પડવાથી કોઈવાર મારા મનમાં એવા વિચારો આવ્યા કરતા હતા કે—

“હું કોણ અને યુસુફ કોણ ? દેશ ભૂદો, જાત ભૂદો, અને ધર્મ ભૂદો; છતાં સર્વસાધારણ અથવા સાર્વજનિક પ્રેમધર્મના યોગે મારો તેની સાથે આવો ગાઠ સંબંધ અને તેના પરિણામે જ અત્યારે આ પરિશ્રમનો ભાર ! અવશ્ય આ પૂર્વ જન્મનો જ કોઈ પ્રબળ ઋણાનુબંધ હોવો જોઈએ. ગત જન્મનું એનું મારાપર કાંઈ પણ માગણું રહી ગયેલું હોવું જોઈએ કે જે અત્યારે આ રૂપમાં ચૂકવાય છે.” તેમ જ યુસુફની આવી દુર્દશાને દેખી સ્ત્રી અને પુરુષોનાં સ્વચ્છંદ અને સ્વૈર વર્તન તથા અપવિત્ર જીવન વિશે મારા હૃદયમાં વારંવાર ધિક્કાર પણ ઉત્પન્ન થતો હતો. મદનના વિકારને દબાવી મનને વશ ન રાખી શકવાથી વિકારશીલ સ્ત્રીપુરુષો અંધ થઈને ગમે તેવાં રોગિષ્ઠ પુરુષ અને સ્ત્રીના સમાગમમાં આવે છે અને તેનું પરિણામ એ થાય છે કે, કાં તો અકાળ મરણને શરણ થવું પડે છે અને જો સફળાયે જીવનસૂત્ર તરી ન જાય તો પણ તે એટલું નિર્બળ તો અવશ્ય થઈ જાય છે કે આખો જન્મકારો અસુક પ્રકારના વ્યાધિ તથા પશ્ચાત્તાપમાં વીતીડવો પડે છે. જે વ્યભિચારનાં આવાં કડવાં કૃળ આખવાં પડે છે, તે ધર્મ અને શર્મની હાનિ કરનાર, પ્રતિષ્ઠાને અધઃપાતના સમુદ્રમાં ઢૂબાવનાર, જીવનસુધામાં વિષ ઘોળનાર અને મરણ પછી નરકાધિકારી બનાવનાર એ અધમાધમ વ્યભિચારને હજાર વાર ધિક્કાર હો !”

ધીમે ધીમે મારી નોકરીની મુદત પૂરી થવા આવી, પણ વળી મારા શેઠે મારી માતાને બોલાવીને સમજાવી અને એક બે માસ મને નાટકમાં વધારે રહેવા દેવાની માગણી કરી. યુસુફની છુપી રીતે સારવાર કરવાનો પ્રસંગ મળી શકે એ હેતુથી મેં પણ મારી અનુકૂળતા દર્શાવી અને નાટકના પગારની સારી આવક હોવાથી મારી માતાએ પણ જણાવી દીધું કે:—“જ્યાં સુધી કંપની અંબુદમાં છે, ત્યાં સુધી અંપા નોકરી કરે તો મને કરો પણ વાંધો નથી. જ્યારે કંપની અહીંથી બહાર જવા ઉપકરણો લ્યારે માત્ર એ બહારગામ નહિ આવે.” શેઠજીએ આ વાર્તા માન્ય રાખી અને મારી નાટકની નોકરી આરંભ રહી. યુસુફની હાલત દિવસે દિવસે વધારે અને વધારે ખરાબ થતી જતી હતી.

હવે હું એક ખીજા ઘટનાનું વર્ણન કરીશ.

* * * * *

એક દિવસ હું બપોરે રીહર્સલમાં જઈ યુસુફને જોઈ આવી ઘેર આવ્યા પછી જમીને મનોરંજનમાં વાર્તાનું એક પુસ્તક વાંચતી બેઠી હતી અને લગભગ

સ્ટેન્ડર્ડ ગ્રણ વાગ્યાનો વખત થવા આવ્યો હતો. એ વેળાએ અમારી બાબૂના માળામાં રહેતી અને મારી માતા પાસે કેટલીકવાર ઔષધ લેવા આવતી નાથીબાઈ નામની એક વિધવા મારી પાસે હું જે ઓરડામાં બેઠી હતી ત્યાં આવી લાગી. એ નાથીબાઈ.....જાતિની તરુણ, લાવણ્યમયી અને પાંચ પૈસે સુખી વિધવા હતી. બહુ બહુ તો એ સમયે એનું વય બાવીસ ત્રેવીસ વર્ષનું જ હતું. એની જાતિમા કન્યાની અછત હોવાથી અને એનાં માતાપિતાની આર્થિક સ્થિતિ સારી ન હોવાથી રૂપિયા આગયાર હજાર લઈને એને અગિયાર વર્ષની અવસ્થામાં એક વૃદ્ધ વર સાથે પરણાવવામાં આવી હતી અને ત્યાર પછી ત્યાર વર્ષે વરણ સ્મશાનવાસી થતાં પંદર વર્ષની ઉંમરે બિચારીને રંડાપો ભોગવવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો હતો. એનો સ્વર્ગવાસી વૃદ્ધ પતિ લગભગ રૂપિયા ત્રીસ પાંત્રીસ હજારની મિલકત મૂકી ગયો હતો, અને બીજો કોઈ વારસ ન હોવાથી તે મિલકત નાથીબાઈના કબજામાં જ આવી હતી. એનાં માતાપિતા હયાત હતાં, અને પચીસ વર્ષની ઉંમરનો એક બાઈ પણ હતો કે જે પછીથી બહેનના આવેલા પૈસાથી પરણીને બાયડીવાળો થયો હતો. સાસરિયામાં કોઈ ન હોવાથી પોતાની મિલકત બેકમાં મૂકીને નાથીબાઈ પિયરિયામાં જ રહેતી હતી અને એ પૈસાદાર હોવાથી માતાપિતા તથા બાઈબાઈ એનો પચ્ચો બોલ ઉપાડી લેતાં હતાં. એ ગમે ત્યાં જાય, ગમે તેમ વર્તે અને ગમે તેટલું ખાય ખર્ચે, તો તેમણે એને કોઈ પણ કાંઈ પૂછનાર કે ટોંકનાર હતું નહિ. એ બાઈ સાહેબ પૂર્ણ સ્વતંત્ર હતાં.

નાથીબાઈને મારા ઓરડામાં આવેલી જોઈને તરત મેં પાનું વાળીને ચોપડીને ટેબલપર મૂકી દીધી, અને “આવો, આવો, નાથીબાઈ, આજે કાંઈ મારા ઓરડામાં આવવા ભૂલાં પડ્યાં!” એમ કહીને તેને આવકાર આપ્યો.

“તમે કોઈ દિવસ અમારે ત્યાં ન આવો, ત્યારે અમારે તો આવવું જ જોઈએ કે નહિ? જો એકબીજાને ત્યાં આવતાં જતાં અને એકબીજા સાથે હજારો મળનાં ન રહીએ તો પછી પાડોશી શાનાં? પાડોશીઓએ તો આવો સંબંધ રાખવો જ જોઈએ.” નાથીબાઈએ કાચપર બેસીને કહ્યું.

“તમે પાડોશીના ધર્મને આટલી હદ સૂધી જાણો છો એ બહુ જ યુક્ત થવા જેવું છે. હું નથી આવી શકતી તેનું કારણ એ કે, મારે નોકરીપર જવું પડે છે અને નોકરી હજારોની હોવાથી દિવસનો કેટલોક સમય સુવામાં આસ્થિ જાય છે. એટલામાટે જો મારાથી આવવા વગેરેનો વિવેક ન જળવાતો હોય, તો તેથી મને અભિમાની ધારીને મારા વિષે ખોટો અભિપ્રાય કુપા કરીને ન બાંધી લેશે. હું તો તમારી પણ નોકર જ છું એમ માનવું અને કુપા રાખવી.” એ પૂરેપૂરો વિવેક બતાવ્યો.

“એનું તો કાંઈ નહિ, પણ અમને કોઈ દિવસ તમારું નાટક પણ નથી બતાવતાં એ શું? જોઈએ તો ટિકિટના પૈસા લેજો. મારે તો તમે નાટકમાં કેવાક પાઠ ભજવો છો, તે જોવો છે. આજે ઘણા દિવસથી વિચાર થયા કરતો હતો, એટલે આજે એ માટે જ આવી છું કે ત્યારે તમારી કંપનીમાં આજે

નાટક હોય ત્યારે સુખિયા લઈ જશે અને ત્રણેક ટિકિટ લઈ આવશે.” નાથી-બાઈએ ફરમાશ કરી.

“બહેન ! એ શું બોલ્યાં ? તમારી પાસેથી વળી પૈસા તે લેવાય ! તમારાં જેવાં સ્નેહી પાસેથી પૈસા લઈએ, તો પછી નાટકમાં નોકરી કરી શકા જાય ! ત્રણને બદલે દશ ટિકિટ લેઈએ તો તૈયાર છે, માત્ર તમારા હુકમની જ વાર છે. આ શનિવારે નાટક બહુ જ સારું છે, માટે શનિવારની ટિકિટો આવતી કાલે હું રિજર્ડ કરાવીને લેતી આવીશ અને ઘેર મોકલી આપીશ.” મેં ઉદારતા દર્શાવી.

“ના, ઘેર ન મોકલશો; હું પોતે જ અહીં આવીને લઈ જઈશ. તમે નાટક મક્કત બતાવશો, તો હું તેનો બદલો બીજી રીતે વાળી આપીશ. એ તો કોઈ વેત નમે તો આપણે હાથ નમવું જ નોંધએ.” નાથીબાઈ બોલ્યાં.

“બલે ત્યારે અહીં આવીને લઈ જાશે.” મેં કહ્યું.

“આલો, નાટક તો જાણે શનિવારે જોવાનું નક્કી થયું; પણ અંધા બહેન, તમે કોઈવાર દેવદર્શન માટે પણ બહાર નથી નીકળતાં એવું શું કારણ વાર ? કામ તો જીવીશું ત્યાંસુધી કરમમાં લખાયલું જ છે, પણ આ કાયાનું પણ કંઈ તો કસ્યાણ કરવું કે નહિ ? રોજ નહિ તો ચાર છ દિવસે એકવાર આવતાં હો, તોપણ જાણે હીક.” નાથીબાઈએ બીજી વાત કાઢી.

“બુએને બહેન ! તમારું જીવન જૂદા પ્રકારનું અને અમારું જીવન જૂદા પ્રકારનું, એટલે તમે વર્તો તે રીતે અમારાથી ન વર્તીય અને અમારી ચાલે તમારાથી ચાલી ન શકાય. તમારે બાયડા કમાય અને રસોઈયા રાંધે એટલે દેવદર્શને જાઓ કે ગમે ત્યાં જાઓ તેની ચિંતા નહિ, અથવા તો જો બાયડો સારી પુંજ મેલી ગયો હોય, તો તમારા જેવી વિધવાઓ પણ અમનચર્મન કર્યા કરવાની. પણ અમારો તો જૂદો જ હિસાબ. અમારે તો કમાવવું પણ પોતે અને ઘરનું કામકાજ પણ પોતાના હાથે જ કરવાનું. આ તો વળી મા ને સારું છે એટલે કામની ખુંસરી મારી ગઈનપરથી નીકળી ગઈ છે અને બે ધડી સુવા કરવાનો વખત મળી રાકે છે; નહિ તો એટલો આરામ પણ ન મળે, તો પછી દેવદર્શન કરવા અને ફરવાહરવા તો ક્યાંથી અને કેમ કરીને જ નીકળી શકાય ? અમે અમારું ગાદું જો તમારા ચીલાપર ચલાવવા જઈએ, તો ‘લાંબાની સોડે ટુંકો જાય, મરે નહિ તો માંદો થાય.’ એવી જ અમારી ગતિ થઈ પડે, સમજ્યાં ? આ એટલામાટે જ હું ક્યાંય વધારે જતી આવતી નથી. તમે કહેશો તો વળી કોઈવાર તમારી સાથે દેવદર્શને આવીશ.” મેં સમર્પક ઉત્તર આપ્યું.

“આલો ત્યારે કરો આજે અને અત્યારે જ મંગલાચરણ. અત્યારે શું કામ છે ? નવરાં બેઠાં છે તે બે ધડી ફરી આવીશું અને તેથી દેવદર્શનનો તેમ જ આનંદનો એમ બન્ને લાભ મળશે. આમ ધરમાં બેઠાંબેઠાં તો પીટચો જીવ મુંઝાઈ જાય. આલો હોં! ત્યારે.” નાથીબાઈએ બહાર જવાનો આગ્રહ કર્યો.

મારું મન પણ કાણ જાણે શા કારણથી આજે કરામાં લાગતું નહોતું. વાંચવાનું ગમતું નહોતું તેમ જ સુવાની ઈચ્છા પણ થતી નહોતી, એટલે અચાનક

ચએલા તેના આગળને માન આપી સાડી પોલકું પહેરીને હું તેની સાથે જવાને સૂચન થઈ ગઈ. મને દેવદર્શીને જતી જોઈને મારી માતા તથા સાસુને એક પ્રકારનો આનંદ થયો અને મને આવા શુભ માર્ગમાં વાળવા મઠે તેઓ નાથીબાઈના ઉપકાર માનવા લાગી.

અમે બન્ને ગાયવાડીના વચ્ચે રસ્તેથી દાદીરોક અગિયારીને રસ્તે થઈ કેચે-ટૂલ સ્ટ્રીટમાં આવી, અને લાંથી જ હવેલીઓની શરુઆત થતી હોવાથી અમે પણ લાંથી જ દર્શનથી મેત્રાને પવિત્ર કરવાનો આરંભ કરી દીધો. લાડૂ બેટીજના મંદિરમાં થઈને ફિરંગીના દેવળની સ્હામેની સાંકડી શેરીમાં પેસી દાહજની ગલીમાં દાહજના મંદિરમાં ગયાં, અને લાંથી બૂલેશ્વરના મોટા રસ્તાપર નીકળી લાલબાવાની હવેલીમાં દર્શન કરી ત્રીજા ભોજવાડાના મોટા મંદિરની મુલાકાત લીધી. બૂલેશ્વર લતાનું મેં આગળ વર્ણન આપેલું છે, તેવા જ આજનો અને રોજનો લાં દેખાવ હોવાથી બીજવાર તે વર્ણન આપવાની આવશ્યકતા નથી. માત્ર મંદિરોના અંદરના બાગમાં સ્ત્રીપુરુષોની અથડાઅથડી અને બચડાભચડી તેમ જ ડાપટિયાની ડાપટ ખાવાનો અલભ્ય પ્રસંગ ઇલાહિનો આજે મને પ્રત્યક્ષ નવીન અનુભવ મળ્યો. આપણે તો બીજા વાર હવેલીમાં ન આવવાનો મનમાં નિશ્ચય કરી લીધો. અને મનમાં જ કહ્યું કે, “એ વિષ્ણુનાં દર્શન પેમલી વૈષ્ણવીઓને જ મુખ્યાર્ક ! જો આવી બચડાભચડી અને ડાપટિયાની ડાપટથી જ સ્વર્ગ મળતું હોય, તો એવા સ્વર્ગને આપણા નવ ગળના નમસ્કાર છે; આપણે એવા સ્વર્ગનું સુખ નથી લોખવતું !” ઘણાંખરાં સારાં અને પંકાતં મંદિરોમાંના ઠાકોરજનાં દર્શનનો લાભ લીધા પછી મેં નાથીબાઈને પૂછ્યું કે, “કેમ નાથી બહેન ! હવે ઘેર ચાલતું છે કે હજી બે આર મંદિરોની માપણી કરવી છે ?” એના જવાબમાં તેણે જણાવ્યું કે, “ના, હવે દર્શન કરવાં નથી, હવે તો ઘેર ચાલીશું; પણ રસ્તામાં મારી એક બેનપણી છે લાં પા કલાક થતાં જઈશું.”

“વારુ ત્યારે ચાલો જલદી, મારા તો બાઈ, ટાંટિયા રખડી રખડીને થાણી મયા. ચાલવાની જરાય ટેવ નહિ, ને એકી વખતે આટલી બધી ભઠ્ઠી તે કાંઈકોમળ શરીરથી ખમાય ?” મેં એ ઘેર પહોંચી જવાના ઉદ્દેશથી જરાક મીઠું મરચું ભભરવીને મારા થાકની વાત જણાવી.

નાથીબાઈ અને હું પાછાં વળ્યાં અને તે દાદીરોક અગિયારી તરફ વળવાને બદલે કાલબાદેવીના રસ્તા તરફ ચાલ્યાં. તે આગળ અને હું પાછળ હોવાથી તે અમ્મીબાઈના ઘરવાળી ગલીમાં પેડી અને હું તેની પાછળ ચાલી. છેવટે બે ત્રણ આડીઅવળી ગલીઓને વટાવી અમ્મીબાઈના ઘરની સામે ગલીના ખણ્ણામાંના જે એક ઘર વિશે મેં આગળ ઇશારો કર્યો હતો, તેમાં તે વીજળીની ઝડપથી પેસી ગઈ અને તેથી મારે પણ તે શુદ્ધમાં પ્રવેશ કરવો પડ્યો.

આ ઘર માત્ર ઉપર એક જ માળનું હતું (અને અઢાપિ છે.) તેના ઉપરના બાગમાંની વિલક્ષણ વ્યવસ્થા જોઈને મારા તો છક્કા જ છૂટી મયા. ઉપર બે ત્રણ જૂદાં બોરડા કરેલા હતા અને તે દરેકમાં માત્ર—શઆવિબૂધિત પલંગ અને પાણીની

એક માટલી, એક ડોલ અને ખાલો તથા લેટા એ વિના ખીજે કરો. પણ સામાન જોવામાં આવતો નહોતો. આ વ્યવસ્થા જોઈને મને જામનગરમાંની પેલી લંબીના ધરતું તલ્કાજ સ્મરણ થઈ આવ્યું, અને ઝુંબડમાં પણ કહેવાતા આખરુદાર લતાઓના મધ્યમાં આવાં નરકાગાર હયાતી ભાગવે છે, એ વિશે જે કાંઈ સાંભળ્યું હતું તેનો સાક્ષાત્ અનુભવ મળ્યો.

અમે જેવાં ઉપર જઈ એક ચોરડામાંના પલંગપર બેઠાં કે લગભગ ત્રીસ બત્રીસ વર્ષની ઉમ્મરની શ્યામરંગી એક સ્ત્રી ઉપર આવી અને તેણે નાથીબાઈને સંબોધીને કહ્યું કે- “કેમ ચાર પાંચ દિવસ કાંઈ દેખાયાં જ નહિ? પેલા બિચારો, તમે જેને પરમ દિવસે આવવાનું કહ્યું હતું તે ત્રણ ધક્કા ખાઈ ચલે. વાયદા આવા થતા હશે કે? હં-પણ મને રેશમની સાડી અપાવવાનાં હતાં તેનું શું કર્યું? પેલાને રખડાવ્યો તેમ મને પણ રખડાવાનો વિચાર તો નથી કર્યો ને?”

“લાલબાઈ!” આતું તે શું બોલતાં હશે! એ તો ત્રણ દિવસ હાથ ચોખ્ખો નહોતો એટલે આવી ન શકાયું, નહિ તો વળી એક દિવસ પણ ખાલી જાય ખરે. કે? તે આવે તો તેને આવતી કાલે આ વખતે આવવાનું કહેજે અને સાડી વેર લઈ રાખી છે તે હું કાલે લેતી આવીશ. તમારા કરતાં સાડી કાંઈ વધારે છે? હજી તો મારામાંથી તમને ખીજે પણ ઘણું જ સારું લાભ થવાનો છે.” નાથીબાઈએ કહ્યું.

“લાભની આશાથી તો આટલાં કાળાંબોળાં કરીએ છીએ અને આટલા જાપમમાં ઉતરીએ છીએ, નહિ તો આટલા અને આવા ઉંડા પાણીમાં શામટ ઉતરતું જોઈએ? આ પાણી પેટ જે ન કરાવે તે થોડું! આજકાલ એક તમારી અને ખીજી અમૃત શેઠા-ણીની આપણાપર પૂરી મેહરબાની છે એટલે આશીર્વાદ આપીએ છીએ અને મોજ કરીએ છીએ.” લાલબાઈએ નાથીબાઈને છાપે ચઢાવવાનો યત્ન કર્યો.

“તમે તમારી મહેનતનું ખાઓ છો એમાં અમારી મેહરબાની શાની? અમારી ઇચ્છા પૂરી કરવા ઉપરાંત તમે અમારી આખરુ જાળવો છો, એ તમારો કાંઈ જેવો તેવો ઉપકાર નથી.” નાથીબાઈએ ખુશામદનો ગંદલો ખુશામદથી વાળી આપ્યો.

“તમારા જેવાં કદરહાન થોડાં જ હોય છે. કેટલીક તો રાંડો એવી આવે છે કે, ગરબની વેળાએ પોતાનો મતલબ કાઢી જાય અને છેવટે ફોજે તો યાય ભારે જ પાંચ પૈસા કાઢે; નહિ તો ગરબ સરી એટલે વૈષ વેરીનો જ હિસાબ!” લાલબાઈએ માર્મિકતાથી બયનો બાસ કરાવ્યો.

“પણ લાલબાઈ! અમૃત શેઠાણીનો વર તો આફ્રિકાથી આવ્યો છે ને? વચ્ચે ઝુંબડમાં હોવા છતાં તે અહીં આવી શકે છે ખરી?” નાથીએ પૂછ્યું.

“વર આફ્રિકાથી આવ્યો છે તો શું થયું? એ તે કાંઈ એકલા વરપર જ બાંધી બેઠી છે? રહે છે વાલકેશ્વર તોય અહીં રોજ પાંચ સાડા પાંચ વાગે આવે છે, બલેશ્વરના મોઢા રસ્તાપર ગાડી ઉભી રખાવી દાઉજની ગલીને પાછલે રસ્તે અહીં આવી આવે છે અને અડધા પોણા કલાકમાં પાછી છટકી જાય છે. ગાડીવાળો અને ભૈયો જાણે કે શેઠાણી દર્શન કરવા ગયાં છે! ગાડીવાળાથી તો ગાડી રૂઢી મૂકીને અવાય નહિ, પણ કદાચિત્ કાંઈ વાર ભૈયો પીછે પકડે એટલામાટે ભૈયાને શેઠાણીએ

એના મારી મૂક્યો છે કે, આંખે જેવા છતાં તે આંધળો બની નય છે તે પછી પીછો તો શાનો જ પકડે? એ તો મોટાના ધરના ગોટાળા પણ મોટા હોય, સમજ્યાં? આવા ગોટાળા ન થતા હોય તો અમારા જેવાનું ગુનગાન કેમ કરીને ચાલી શકે વાઠ? એ તો આ જે થાય છે તે બધું હીક જ થાય છે.” લાલબાઈએ અમૃત શેઠાણીનો પાડો વાંચી સંભળાવ્યો.

“ત્યારે અમૃત શેઠાણી ચાલાક તો ખરેખરી. સ્ત્રીચરિત્ર તો એના આપનું જ કહી શકાય” નાથીએ આશ્ચર્ય દર્શાવ્યું.

“અરે ચાલાક તે કાંઈ જેવી તેવી! એક દિવસ તો તેનો વર પોતે ખાડીમાં ખેડો હતો અને પોતે અહીં આવી ગઈ હતી. એના જેવી હિંમતવાળી તો ઘણી જ થોડી બાચડીઓ મળી શકશે. અમે આ ધંધો કરીએ છીએ, છતાં અમારા જાણીતાના દેખતાં આટલી હિંમત અમારાથી પણ ન કરી શકાય. હમણાં પા કલાકમાં કે અડધા કલાકમાં આવવી જોઈએ.” લાલબાઈએ અમૃત શેઠાણીનાં વધારે વખાણ કર્યાં.

“વાર, ત્યારે હવે હું જવાની રજા લઈશ; કારણ કે, આ બાઈ સાથે છે અને એમને ઘર જવાની ઉતાવળ છે;” એમ કહીને નાથીબાઈ ઉઠી અને તેની સાથે હું પણ ઉઠીને ઉભી થઈ.

“આ બાઈ કોણ છે? કાંઈ પણ કામકાજ હોય, તો કોઈ પણ જાતના ખટકા વગર ફરમાવડું, અહીંની વાત જીવ જતાં પણ ખહાર નય તેમ નથી.” લાલબાઈએ પ્રથમ નાથીને અને પછી મને ઉદ્દેશીને કહ્યું.

“હાલ તરત તો તેનું કાંઈ કામ નથી, વળી જરૂર પડશે તો જણાવીશું; તમે ક્યાં પારકાં છો જે? અમે તો આ ઘરને અમારું પોતાનું જ ઘર માનીએ છીએ. એ તો આજે અમસ્તાં મારી સાથે આવ્યાં છે.” નાથીબાઈએ જવાબ આપી દીધો.

આ ઘરમાંથી નીકળતાં કોઈ જોશે તો શી કલ્પના કરશે, એવી લીતિ લાગવાથી હું જરાક ધ્રુષ્ટો તાણીને ખહાર નીકળી, પણ નાથીબાઈ તો વીજળીના ઝબકારાની પેઠે પલકારામાં ખહાર નીકળી ગઈ. ગલી એળંગીને ખહારના મોટા રસ્તાપર આવ્યા પછી નાથીએ મને પૂછ્યું:—“એ કોનું ઘર હતું તે તમે તાટકવાળાં હોવાથી સમજ્યાં તો હશે જ, એટલે મારે નવેસરથી જણાવવાની અગત્ય નથી. પણ આંખ ખૂલે! મેં તમારામાં વિશ્વાસ રાખ્યો છે એટલે આ વાત કોઈને જણાવશે નહિ.”

“એ વિષે તમારે નિશ્ચિન્ત રહેવું. પણ એ ઘરવાળીને ઇતિહાસ કૃપા કરીને મને જણાવશે. અને એકદમ તમે મારામાં આટલો બધો વિશ્વાસ રાખીને પોતાનો બધો ભેદ જણાવી દીધો તેનું કારણ દર્શાવશે? વળી તમે આટલાં બધાં બેપરવા કેમ થઈ શક્યાં અને આ માર્ગ તમને કોણે બતાવ્યો એ જણાવવાની પણ મારી અતિશય ઉત્કંઠા છે.” મેં કહ્યું.

“એ તમારી જિજ્ઞાસાને હું અવકાશ મળતાં અવશ્ય તૃપ્ત કરીશ.” નાથીએ હા પાડી.

અમે બંને ઘર આવી લાગ્યાં.

પ્રકરણ ૩૨ મું દેવકુમારી સુંબઘમાં

નાથીબાઈની નકકાઈના વૃત્તાંત સાંભળવામાટે મારુ મન અતિશય આતુર બની ગયું હતું, પણ બનાવ એવો બન્યો કે, નાથીબાઈ અને હું જે દિવસે બહાર જઈ આવ્યાં તેને બીજે દિવસે જ નાથીબાઈને અચાનક પ્રચંડ જીવરની બાધા થઈ ગઈ, અને એક સો ચાર ચાર ને પાંચ પાંચ ડિગ્રી સૂધી તાવ રહેવા લાગ્યા તેથી તેનાથી મને એકાંતમાં મળી શકાયું નહિ, અને લાચારીએ એ વાતને મુલતવી રાખવી પડી. હું રોજ એક બે વાર તેની તબીયતની ખબર પૂછવા તેને ત્યાં જઈ આવતી અથવા તો મારી માતાને મેકલી સમાચાર પૂછાવતી હતી. તેના એ તાવ લગભગ નવથી દશ દિવસ સૂધી લાંબાયો, અને તે વચ્ચે એક બીજે બનાવ બન્યો કે જેના દિગ્દર્શનની અહીં ખાસ અગત્ય છે.

એક દિવસ સવારમાં દશ સાડાદશ વાગ્યાને સુમારે હું અમારા કોરોનેશન થીએટરમાં ઑર્ગેસ્ટ્રા ક્લાસની એક સીટ પર બેઠી હતી, અને રીહર્સલનો ટાઇમ હોવાથી સ્ટેજ પર રીહર્સલ ચાલતુ હતું. એવામાં દરવાજા પર બેસતા રામોસીએ આવીને ખબર આપી કે:—“ચંપાબાઈ! બહાર ગાડીમાં કોઈ સ્ટ્રેકાની ચાઈ હય, ઓર વો આપસે મિલના ચાહતી હય.” હું એ સાંભળીને આશ્ચર્યચકિત થઈ ગઈ અને પ્રથમ તો મને એવો જ ભાસ થયો કે, વખતે તાવમાંથી ઉઠીને નાથીબાઈ જ મને મળવા આવી હશે. પણ જ્યારે અંદરથી ઉઠીને હું દરવાજામાં આવી અને હોટોબાડીમાં એક બીજી જ અબજાને બેઠેલી જોઈ, એટલે વળી મારા આશ્ચર્યમાં અધિક વૃદ્ધિ થઈ, અને મારા હૃદયને હું પૂછવા લાગી કે, “આ વળી અહીં સુંબઘમાં શામાટે આવી હશે?” એ આગંતુક અબજાને હું સારી રીતે ઓળખતી હતી અને મારા વાંચનારા પણ એની સાથે પરિચિત થઈ ગયલા છે, એટલે એની નવેસરથી ઓળખાણ આપવાની કરી પણ અગત્ય નથી. મિત્ર વાંચકો! એ બીજી કોઈ નહિ, પણ દિલ્લીમાંની મારી પાડોશણ ધનાઢય અને વૃદ્ધ વિધવા દેવકુમારી જ હતી. હું ગાડીની પાસે ગઈ, અને મારા હૃદયમાં તેના મતિ ધિક્કાર હોવા છતાં બાહ્ય વિવેક દર્શાવીને પૂછ્યું કે:—“ઓહો, દેવકુમારીબાઈ! તમે અહીં સુંબઘમાં ક્યાંથી પધાર્યાં? આવો, પધારો.”

“હા, ચાલો, જરા એકાંતમાં બેસીએ એટલે ચાર વાતો કરી શકાય. હં, પણ મારા અત્યારે અહીં આવવાથી તમારા કામમાં કાંઈ ખલલ થાય તેમ તો નથીને? જે તેમ હોય તો આપણે મળવાની બીજી વેળા અને બીજી જગ્યા સુકર કરીએ.” દેવકુમારીએ ગંભીરતાથી પૂછ્યું.

“નહિ જ, ખલલ ખલલ કાંઈ પણ થાય તેમ નથી, આપ સુખેથી આવો. હજી રીહર્સલ પૂરું થતાં લગભગ દોઢ કલાક લાગશે અને તેટલા વખત સૂધી આપણે એકાંતમાં વાતચીત કરી શકીશું. અહીં ખાનગી ચોરડાની પણ સગવડ છે.” મેં આમ કહ્યું; કારણ કે, તે સુંબઘમાં શા હેતુથી આવી હતી એ મારે જેમ બને તેમ હતાવળથી બણી લેવું હતું.

“બલે ત્યારે ચાલો.” એમ કહીને દેવકુમારી ગાડીમાંથી નીચે ઉતરી.

થીઓંટરના દરવાજાના ડાબા હાથપર ચાહેવાળા ઈરાનીની ઉપરના ઓરડામાં બહારના દાદરપરથી જ હું તેને લઇ ગઇ. ત્યાં કેચ, કુરસી, ટેબલ વગેરેની સારી સજવડ હોવાથી અને તેનું પ્રવેશદ્વાર થીઓંટરના દ્વારથી બિન્ન હોવાથી કોઇવાર રાતે કોઇ પરિમિત ગૃહસ્થ સ્ત્રીએ નાટક જેવા આવતી તો તેમને પણ પાણી, ચાહે અને પાન વગેરેથી એ ઓરડામાં બોલાવીને જ હું સત્કાર કરતી હતી. જો કે એ ઓરડો અમારા શેઠજીના ખાનગી વપરાશનો હતો, છતાં મને તેનો ઉપયોગ કરવાની સહર પરવાનગી હતી. એ ઓરડાની પાછળની બારી સ્ટેજના દરવાજાપર પડતી હોવાથી ત્યાં જવા પછી સ્ટેજપરથી મેં એક મિસ્ત્રીને બોલાવ્યો અને જોખલેના હેટિલમાંથી બે સ્પેશિયલ સ્ક્રોંગ કપ ચાહે અને આત્મારામને ત્યાંથી મશાલેદાર બે પાનપટ્ટી લાવવાનું કહ્યું.

“અંપા બહેન ! ચાહે મંગાવવાની કાંઇ પણ અગત્ય નથી, હું ચાહે નારતો લઇને જ અહીં આવી છું. તમારો આટલો ચાહ છે, એ જ બસ છે.” દેવકુમારીએ નિત્યના પરિચયનો સર્વ સાધારણુ થઇ પડેલો વિવેક બતાવીને કહ્યું.

“આ તો સુંબઘ છે, ગયાં જશો ત્યાં ચાહેનો કપ અને પાન આજળ આવશે. વળી ફિલ્મીમાં તમે અમારી કાંઈ થોડી બરદાસ્ત કરી નથી. તમારી તે માયા અને મમતાનો બદલો તો વાળી શકાય તેમ છે જ નહિ. તમારા જેવાં અતિથિ ચાલી ચલાવીને અમારે ત્યાં આવે અને અમે ચાહથી પણ તેમનો સત્કાર ન કરીએ, તો પછી અમારી મનુષ્યતા શી વારુ ! એ તો જે શિષ્ટાચાર છે તે થવો જ જોઇએ.” મેં કાંઇક કટાક્ષ અને કાંઇક વિવેકના બાવથી મિશ્રિત વાક્યો ઉચ્ચાર્યા.

“અંપા બહેન ! આજ કાલનો બધો સત્કાર ચાહેકાંડીના ઉના પાણીમાં જ આવીને સમાઇ ગયો છે; ઠીક છે, દુનિયા જેમ ચાલે છે તેમ તેને ચાલવા દો. હં, પણ સુંબઘમાં તમારી તબીયત તો ઠીક રહે છે ને ? ઘણાકોને સુંબઘનું પાણી લાગે છે, અને કબજિયાત તથા એવી જ બીજી બાધા તેમના શરીરને થઇ પડે છે તેવું તો કાંઈ તમને નથી થયું ને ?” દેવકુમારીએ વિષયાંતર કર્યો.

“ઈશ્વરની કૃપાથી આપણને તો તેવી કરી પણ બાધા થઈ નથી અને હવે પછી થવાનો બચ પણ નથી. આપણને તો જેવું લાગતો હતું, જેવું ફિલ્મી હતું, તેવું જ સુંબઘ છે. ત્રણ વાર ખવાય છે, નોકરી થાય છે અને મોજ કરાય છે. હશે; પણ એ તો જાણ્યો કે, આપની આમ અચાનક સુંબઘમાં શા કારણથી પધરામણી થઇ છે ? આપ જેવાં એક શ્રીમંત બાનૂને પ્રવાસનો આટલો બધો પરિશ્રમ શા કારણથી લેવો પડ્યો વારુ ?” મેં મારી મૂળ વાર્તાપર આવીને પૂછ્યું.

“મારું અહીં આગમન યવાનાં બે કારણો છે. પ્રથમ કારણ તો એ કે અહીંની એક ઠીક તરી છે, તેમાં મારા લગભગ વીસ હબર સ્પિયાનો ગોઠવેલો થયો છે. બેંકની ફિલ્ડની શાખા સાથે મારો વ્યવહાર હતો, પણ એની હેઠ અંદરિસ અને એ બેંકના કર્તાકારતાએ સુંબઘમાં હોવાથી અહીં તે વિશેની વધારે

સારી માહિતી મળી શકશે અને નાણાં મળશે કે જશે એનો નિર્ણય પણ કરી શકશે. વળી અહીંના કેટલાક શેરો મારી પાસે છે અને શેરબજારની, શેરોના ભાવમાં એકદમ પચીસ, ત્રીસ, અને ચાલીસ ટકા જેટલો ઘટાડો થવાથી, એવી કફેડી હાલત થઈ પડી છે કે એમાં પણ કદાચિત્ મારા પાંચપંદર હજારની હોળી થવાનો સંભવ છે, તો એ શેરબજાર હજી પણ વધારે ગળડશે કે શેરોના ભાવ આગળ જતાં વધશે એ જાણી લઇ હાલ તરત શેર રહેવા દેવા કે ભવિષ્યમાં વધારે ખોટ ખાવા કરતાં અત્યારની ખોટ ખમીને વેચી નાખવા, એ વિશેની પણ મારે વ્યવસ્થા કરવાની છે; આ મારા આવવાનું પ્રથમ અને મુખ્ય કારણ છે, અને જ્યારે અચાનક આમ મુંબઈના પ્રવાસનો યોગ બની આવ્યો છે, તો ડોક્ટર, નાસિક અને દ્વારિકાની યાત્રા પણ કરતાં આવડું, એ ખીચું કારણ. આવતાં ડોક્ટરથી તો હું થતી આવી હું અને અહીંના કામમાંથી વખત મળશે એટલે નાસિક જવાનો વિચાર છે, અને છેવટે જતી વેળાએ દ્વારિકાની યાત્રા કરી પેદરબંદર આવી, રેલ્વેને રસ્તે બારોબાર દિલ્લી તરફ વળવાની મેં યોજના કરેલી છે. અહીં આવ્યા પછી ચાલે આવ્યું કે, તમારી નાટકમંડળી મુંબઈમાં છે એટલે તમને મળવાની ઉલ્કા થઇ આવી, અને તે ઉલ્કા જ મને અહીં નાટકશાળામાં ખેંચી લાવી.” દેવકુમારીએ પોતાના આવવાનાં કારણોનું વર્ણન કરી સંભળાવ્યું.

એટલામાં મિસ્ત્રી ચાહ અને પાન લઈને આવી લાગ્યો. અમે બન્નેએ ચાહ અને પાનને ઇન્સાફ આપ્યો, અને મિસ્ત્રીને મારા ખીસામાંથી પૈસા આપીને વિદાય ક્યાં પછી મેં દેવકુમારીને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે.—“જે કે તમારા આગમનનું મૂળ કારણ અચાનક છે, તમને ઘનની ભયંકર હાનિ થવાનો સંભવ છે, છતાં છ એવું કે, કાનખનૂરનો એક પગ રહ્યો તોય શું ને ભાંગ્યો તોય શું? આટલી મોટી મિલકતમાં આટલી ખોટથી કાંઈ એછપ થઇ જાય તેમ નથી. તોપણ વિના વારણ એટલા પૈસા પણ સામટિ જવા દેવા, એ હેતુથી તમે અહીં આવ્યાં એ કીક જ કર્યું. ચાલો એ કારણથી તમને તીર્થયાત્રાનો અલભ્ય લાભ મળશે અને અમને તમારાં દર્શનનો અલભ્ય લાભ મળ્યો, એ પણ કપિલાષ્ટિને યોગ જ કહી શકાય. પણ તમે તમારો ઉતારો ક્યાં રાખ્યો છે વારુ?”

“હાલ તરત તો કાવસજી પટેલ તળાવ પાસેના હીરાબાગમાં જ ઉતારો રાખ્યો છે. ત્યાં રહેવા અને રાંધવા વગેરેની ઘણી જ સારી સગવડ છે. પણ એ ધર્મશાળામાં અમુક દિવસ પર્યટ પ્રવાસીને રહેવા દેવાનો અને જો વધારે દિવસ રહેવું હોય તો તેમણે ધર્મશાળાના માલિકની લિખિત પરવાનગી મેળવવાનો નિયમ હોવાથી જો વધારે દિવસ અહીં રોકાવાનું થશે, તો મહિના એ મહિના મહિને કોઇ સારી જગ્યા ભાડે રાખી લેવાનો અને ફર્નીચર વગેરે જોઈતી ચીજો ભાડેથી મળાવી લેવાનો મારો વિચાર છે. મને અહીં આવ્યાને બે દિવસ તો થઇ ગયા છે, અને હજી ત્રણ ચાર દિવસ સુધી વાંધો આવે તેમ નથી, એટલામાં વિચાર કરીને કરવાની હશે તે વ્યવસ્થા કરી લેવાશે.” દેવકુમારીએ ખુલાસો કર્યો.

“શ્રીમંત મનુષ્યોને તેઓ ગમે ત્યાં જાય તોય કાંઈ પણ અડચણ પડતી જ

નથી. પૈસા તેમને બધી સગવડ કરી આપે છે. જે અગવડ ભોગવવી પડે છે તે અમારાં જેવાં ગરીબોને જ. જે આપની ઇચ્છા હોય, તો આ ગરીબ દાસીનું ઘર આપના નિવાસમાં તૈયાર છે અને ત્યાં આપને જોઈતી બધી સગવડ કરી શકશે. બાકી સામાન ભોગવવાની પણ અગત્ય નથી.” મેં મારાથી કરી શકાય તેટલા વિવેકની સીમા કરી બતાવી.

“પણ અંપા બહેન! તમારી સાથે તમારા ઘરમાં યૂસુફ હશે તેનું કેમ? જે હું તમારા ઘરમાં રહું અને અહીંના મારા લાગતાવળગતા કે ઓળખીતા પાળ-ખીતાઓના નજીવામાં એ વાત આવે, તો મારામાટે બહુ બયંકર ઘટના થઈ પડે. છ તો કંઈ પણ નહિ. બધાં સ્ત્રીપુરુષો નીતિનાં પૂતળાં છે એ તો બધુંય હું જાણું છું, છતાં બહારનો દેખાવ તો જળવેળ જ નેહએ. અત્યારે તો વળી મારે એ દાંભિકા પાસેથી કેટલુંક કામ પણ લેવાનું છે, એટલે હાલ તરત તો રહેવાની જૂદી ગોઠવણ જ કરવા લો. વળી બીજાવાર કંઈ વાર એકલી આવીશ ત્યારે તમારે ત્યાં જ છાવણી નાખીશ.” દેવકુમારીએ મારે ત્યાં ન રહેવાનું કારણ દર્શાવ્યું.

“ત્યારે તમારી જોડે અત્યારે બીજું પણ કંઈ છે ખરું કે?” મેં પૂછ્યું.

“આટલા દૂરના મવાસે હું એકલી આવી શકું ખરી, અને તે પણ વળી આવા પ્રસંગે? મારી સાથે મારા કાર્યભારી રમાનાથ, એક દાસ અને એક દાસી તથા રસોઈયો મળી બીજાં ચાર માણસ છે, ને હું પોતે પાંચમી. પાંચ માણસનો ફૂંડ તમારે ત્યાં પાલવે ખરો? તમારી લાગણીમાં હું તમારો આભાર માનું છું; પણ હાલ તમારી ઇચ્છાને મારાથી માન આપી શકાય, તેવી સ્થિતિમાં હું નથી.” દેવકુમારીએ ઉત્તર આપ્યું.

અંખિતા નહિ, વળી બીજા વાર વાત. પણ રોકાણી દેવકુમારી! એક વાત મારે આપને જણાવવાની છે અને તે એ કે, યૂસુફ દિલ્લીમાંથી કંપની ઉપડતી વખતે મારાથી છૂટેા પચ્ચો તે સમયથી મારી સાથે તેનો કરો. પણ સંબંધ નથી, તે કંપનીમાં નોકર પણ નથી અને હવે મારી સાથે મારા ઘરમાં રહેતો પણ નથી. મારી આખી જીન્દગી બદલાઈ ગઈ છે. મેં મારા પરજીવા પતિ, મારી સાસુ અને મારી માતાને અહીં બોલાવ્યાં છે, અને અમે બધાં કાલબાદેવી-ગાયવાડી જેવા ગૃહસ્થોના લતામાં તથા ગૃહસ્થોના માળામાં સાથે જ રહીએ છીએ મારી માતા અને સાસુ દાયજીનો ધધો કરે છે અને મારો ઘણી કુલાખાના એક રૂના વ્યાપારીને ત્યાં નોકર છે, હું હજી નાટકમાં છું ખરી, પણ અહીં કંપની છે ત્યાં સૂંધી જ, અહીંથી કંપની ઉપડશે એટલે મારી નાટકની નોકરીનો પણ અંત આવી જશે. બલે આપ મારે ત્યાં ન ઉતરો તો તે એક જૂદી વાત છે, પણ એક વાર હું મારે ત્યાં આપને એકલાને જમવા તો અવશ્ય બોલાવીશ, અને તે વેળાએ મારી હાલની હાલતને આપ પોતાની આંખોથી જોઈને તે વિશેની ખાતરી કરી શકશો. આપને માટે આજણને બોલાવી રસોઈ કરાવીશું, એ વિષે નિશ્ચિન્ત રહેશો. યૂસુફ સાથેના મારા ભૂતકાળના સંબંધની વાર્તાને કંઈ જાણું નથી, અને હવે તે કંઈને જણાવવાની અગત્ય પણ નથી. હવે તો ઈશ્વર મને મારા હક્કદાર

ધણીની આજ્ઞામાં રહેવાની પ્રુદ્ધિ આપે અને તેની સેવામાં જ મારા આયુષ્યની સમાપ્તિ થઇ જાય, એટલી જ મારી ઇચ્છા છે.” મેં તેને મારી બદલાયદી અવસ્થાનો પરિચય કરાવ્યો.

“આ તો બહુ જ આનંદની વાર્તા! તમારી અવસ્થામાં આટલો બધો ફેરફાર થઇ જશે, એમ મેં તો સ્વપ્નમાં પણ ધાર્યું નહોતું. આમ છે તો હું અવશ્ય એકવાર તમારા આમંત્રણનો સ્વીકાર કરીશ. પણ ત્યારે યૂસુફ મુંબઈમાં તો નહિ જ હોય કેમ? તમારી કંપનીમાં તે નથી તો મુંબઈમાં પણ ક્યાંથી હોય?” જેવકુમારી ધીમે રહીને મુઠાની વાતપર આવી લાગી.

“ના, કંપનીમાં નેકર નથી, છતાં છ મુંબઈમાં જ. દિલ્લીથી બચકર સિદ્ધિલિસ-વિસ્ફોટક-ના રોગથી પીડાતો અહીં આવ્યો છે અને તેની અત્યારે એવી ખુરી હાલત છે કે તેના બચવાની હેશ માત્ર પણ આશા નથી. મેં તેને આશ્રય આપીને અહીં પાસે જ એક જૂદી જગ્યા ભાડે લઇને તેમાં રાખ્યો છે અને નેકર ચાકરની પણ ગોઠવણ કરી આપી છે. પણ તે આશ્રય એક સાધનસંપત્ત ભગિની પોતાના દુઃખી ભાઈને આપે, તેવા પવિત્ર આશયથી જ આપવામાં આવ્યો છે. હવે એની સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો અપવિત્ર અને વિકારમય સંબંધ રાખવાની મારી ભાવના નથી. વ્યભિચારને હવે હું ધિક્કારું છું; કારણ કે, ‘અજ્ઞાન દૂર થતાં મને જ્ઞાનચક્ષુની પ્રાપ્તિ થઈ છે અને તેણે મને સત્ય શું છે અને અસત્ય શું છે, તે બરાબર બતાવી આપ્યું છે. જ્ઞાનચેષ્ટા કરવામાં કરો. પણ સાર નથી, ધર-ધરના ટુકડા ખાવા એનું નામ શુદ્ધ સંસારવ્યવહાર નથી. અસ્તુ; જો આપની યૂસુફને મળવાની ઇચ્છા હોય, તો અત્યારે જ ચાલો-અહીંથી બે મિનિટનો જ રસ્તો છે. હું રીહર્સલમાંથી નીકળી તેની પાસે થઇને પછી જ ઘેર જઈ છું. તમે ચાલવાનાં હો, તો અત્યારે જ રજા લઇને સાથે આવવા હું તૈયાર છું.” જેવકુમારીને અટકા લગાવવામટે મેં વ્યભિચાર વિરુદ્ધ એ પ્રમાણેના ઉદ્દેશરો કહ્યા અને ખરેખર એ ઉદ્દેશરો મારા અંતઃકરણમાંથી જ નીકળેલા હતા.

મારા આ ઉદ્દેશરોને સાંભળીને જેવકુમારીના મુખમંડળમાં કંઈક કુણ્ણતાની છટા ફેખાવા લાગી અને તેથી હું કંવેપના કરી રાકી કે, અવશ્ય મારા એ ઉદ્દેશરોનું તેના હૃદયમાં કોઈ પણ પ્રકારનું પરિણામ થએલું હોવું જોઈએ. યૂસુફને મળવા વિશેના મારા બોલવાના જવાબમાં તેણે જણાવ્યું:-“યૂસુફ પણ એકવાર મારો પાટોશી હતો અને તેથી તે અત્યારે આમ અંતની ધડીએ આવી લાગ્યો છે, તો મારે તેને મળવામટે તો એકવાર આવવું જ જોઈએ. પણ અત્યારે લગભગ બાર વાગવા આવ્યા છે. જમવાનો વખત થઇ ગયો છે, અને બધા મારી વાટ જોઈને ખેતી રહ્યાં હશે; એટલે હવે હું કાલે બરાબર સાડા નવ વાગે આવીશ અને તમે રજા લઇને મારી સાથે ચાલજો. હું ધારું છું કે, અત્યારે તમારો રીહર્સલનો ટાઇમ તો પૂરો થવા આવ્યો છે, એટલે આવવું હોય તો મારી ગાડીમાં જ આવો, હું તમને ઘેર મૂકીને જઇશ અને તમારું ઘર પણ બહારથી જોઈ શકશો.”

“હા છે, બલે ચાલો.” એમ કહી હું પણ તેના સાથે ગાડીમાં બે ગઇ.

ગાડીને માણેક બિલ્ડીંગ નીચે ઉભી રખાવીને નોકરને ચૂસુકની તબીયતના સમાચાર પૂછ્યા અને સહિ આવવાનું જણાવી ગાડીવાળાને હાંકવાને હુકમ કરી દીધો અને ગાયવાડીમાંના રોમન કેથોલિક ચર્ચ પાસે લઈ જવાનું જણાવ્યું. ગાડી બાડાની નહિ, પણ ધરની હોવાથી મેં દેવકુમારીને પૂછ્યું:—“આ ગાડી દિલ્લીથી સાથે લેતાં આવ્યાં છો કે શું? થોડો આલવામાં ધણો જ સારો જણાય છે અને તેથી કંપના કરી શકાય છે કે, એ સારી ભતનો અને સારી કામતનો હોવો જોઈએ.”

“ગાડી ને થોડાં તે વળી દિલ્લીથી અહીં સૂધી લાવતાં હશે? એ તો અહીંના અમારા બોળખીતા એક ધનવાન ગૃહસ્થની ગાડી છે અને તે અહીં જોડલા દિવસ અમે રહીએ તેટલા દિવસ વાપરવા માગી લીધી છે. એ ગૃહસ્થની ત્રણ માર ગાડીઓ છે એટલે એક ગાડી અમને આપવાથી તેને કાંઈ અગવડ ભોગવવી પડે તેમ નથી.” દેવકુમારીએ જવાબ આપ્યો.

“જેને આવી ત્રણ માર ગાડીઓ છે, તેના વાડી બંગલા અને માળા પણ જરૂર હશે જ. આવા આવા ગૃહસ્થો સાથે અહીં આપનો પરિચય હોવા છતાં આપ ધર્મશાળામાં ઉતર્યા, અને જો વધારે દિવસ રહેવાનું થાય તો પોતાની જૂદી જગ્યા બાંડે રાખી બાંડેથી સામાન મગાવવાનો વિચાર કરો છો, એનું શું કારણ હશે, એ હું સચ્છ શકતી નથી. શું તમે મહિનો બે મહિના મુંબઈમાં રહેવાનાં હો, તો આવા સમર્થ ગૃહસ્થો આપની અગવડ ન જાળવી શકે કે? આ તો એક ભતની અન્યબીજ કહેવાય.” મેં એક વિલક્ષણ, પણ ચચાર્થ રાકા ઉપસ્થિત કરી.

દેવકુમારી થોડીવાર સૂધી તો આનું શું ઉત્તર આપવું તેના વિચારમાં પડી ગઈ. છેવટે બે ત્રણ મિનિટ પછી બોલી કે:—“અંબા બહેન! હું પડી સ્વતંત્ર સ્વભાવની સ્ત્રી, એટલે બીજાના ધરની જરાપણ પરતંત્રતા આપણને પાલવે જ નહિ. એવા ગૃહસ્થના પરિવારવાળા ધરમાં જઈને મેહમાન તરીકે રહીએ, તો તેમની સ્ત્રીઓના સહવાસમાં જ વધારે વખત વીતાડવો પડે, અને ક્યાંક બહાર નીકળવું હોય તો વખતે ત્યાંની કોઈ સ્ત્રીની લક્ષ પછુ સાથે વળગે અને આપણને તે અડ-મણ કરનારી હોય, એટલે એ મીઠાં મહાદેવનો બનાવ થાય જ નહિ. વળી બીજાના ધરમાં રહેવાથી જરાજરા વાતનો મનમાં સંકોચ થયા કરે, અને તેના ધરની સ્ત્રીઓ જો સંકુચિત સ્વભાવની હોય તો પાંચપાંચ માણસના ટોળાના ખર્ચને પોતાના માથાપર આવી પડેલો જોઈને કદાચિત્ બોલે નહિ તો મનમાં બળ્યાં કરે, એ સર્વ કારણોથી ધર્મશાળામાં પોતાના ખર્ચે અથવા તો પોતાની જગ્યા લઈને તેમાં રહેવાનું જ હું વધારે પસંદ કરું છું. કોઈને ત્યાં આવીને પ્રથમથી જ ઉતરવાનો રિવાજ મેં રાખ્યો નથી, અને તેથી હવે એ વિશે કોઈ પણ કાંઈ બોલવું નથી.”

દેવકુમારીનો આશય મારા સમજવામાં આવી ગયો. એ ખરી વાત છે કે, જે મનુષ્ય સ્વચ્છ અને પોતાની ગમે તેવી યોગ્ય કે અયોગ્ય ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તનાર હોય છે, તેને, ‘કદાચિત્ કોઈ મારા બેઠને અથવા દુરાચારને જાણી જશે તો?’ એવા બચથી કોઈ પણ સારા મનુષ્યનો સંગ કે સહવાસ ગમતો નથી, અને જો તેવા સહવાસમાં રહેવાનો ન હટકે પ્રસંગ આવી પડે, તો તેના તેટલો સમય

બંદિવાસ જેવા જ પસાર થાય છે. દેવકુમારી તેવા જ પ્રકારની એક સ્વૈચ્છિક હોવાથી જો તેને આવી પરત્વરતા ન ગમે, તો તે સ્વાભાવિક જ હતું. ઉપર પ્રમાણે બરાબર ખુલાસો મળી ગયા પછી એ વાતને વધારે છેડવાનું મેં વ્યાજબી ન ધાર્યું; કારણ કે, હજી તેના હૃદયમાં યુસુફ વિશે શી ભાવના અને કેવીક લાગણી હતી. તે મારે જાણવું હતું. એટલામાં તો ગાડી ગાયવાડીમાં મારા ધરની ગલી આગળ આવીને ઉભી રહી અને મારો દેવકુમારીથી તરતને માટે છૂટા પડવાનો વખત આવી જાયો.

ગાડીમાંથી ઉતરીને મેં પૂછ્યું કે:—“ત્યારે આવતી કાલે બરાબર સાડા નવ વાગે નાટકશાળામાં પધારશોને? વળી મારે વાટ જોઈને ખેંચી રહેવું ન પડે.”

“બરાબર સાડા નવ વાગે આવીશ. તમારે તો નોકરીપર જવાનું જ છે ને? તો પછી ખાસ મારી વાટ જોઈને શાનું ખેંચી રહેવું પડશે? યુસુફને પણ જો તેની પાસે જાઓ, તો મારા આવવાની ખબર આપી દેજો. વારું ત્યારે અત્યારે તો પ્રણામ” દેવકુમારીએ કહ્યું.

તેની ગાડી તેના ઉતારાની દિશામાં આવી ગઈ અને હું ઘેર જવામાટે મારા ઘરની ગલીમાં પેડી.

આજની દેવકુમારીની મુલાકાતથી આજ સુધી મારા હૃદયમાં ધર કરી બેઠેલી એક રાંકનો નિર્ણય થઈ ગયો. તે એ કે, અત્યાર સુધી મારી એવી ધારણા હતી કે, યુસુફ જે બચ્ચંક રોગનો ભોગ થઈ પડ્યો હતો, તે રોગની બાધા તેને દેવકુમારીના સંસર્ગથી જ થયેલી હોવી જોઈએ. અહીં કદાચિત્ કોઈ એવા વાદ ઉપરિચિત કરે કે, ‘આવા રોગો વેશ્યા સ્ત્રીઓમાં જ હોઈ શકે, શુદ્ધ સ્ત્રીઓમાં આવા રોગનો નિવાસ સર્વથા અશક્ય છે’ તો તેમને હું કહીશ કે, સાહેબ! માફ કરજો; આ બાબતનો તમને કશો અનુભવ જ નથી; તમે જે બોલો છો તે ઉપર ચોટિયા ફાળવું જ પરિણામ છે. મારી માતા અને સાસુ સાથે દાયણના ઈલાકાને અનુભવ લીધા પછી અનેક શુદ્ધ સ્ત્રીઓમાં પણ એ રોગનો મેં બચકર પ્રસાર મારી નજરે જોયેલો છે. શુદ્ધ સ્ત્રીઓમાં એ રોગના આગમનનાં બે કારણો છે. એક તો શુદ્ધ હોવા છતાં જે સ્ત્રી વ્યભિચારિણી હોવાથી ગમે તેવા પરપુરુષના સંસર્ગમાં આવે છે, તેને તેવા કોઈ રોગિષ્ઠ પુરુષનો રોગ લાગુ પડી જાય છે, અથવા તો કોઈ પુરુષ વ્યભિચારી અને વેશ્યાગામી હોવાથી વેશ્યાના સંસર્ગથી એ રોગને લાવે છે અને પુનઃ તે પોતાની સુશીલ તથા નિર્દોષ પત્નીના સંસર્ગમાં આવતાં તે બિચારી પણ એ બચકર રોગનું બલિદાન થઈ પડે છે. પુરુષ અને સ્ત્રી ડૉક્ટરોને ત્યાં જો બરાબર તપાસ કરવામાં આવે, તો આવા કેસિસ તેમને ત્યાં વર્ષે કેટલીક સંખ્યામાં આવે છે, એ સહજ જાણવામાં આવી શકે એમ છે. કેટલીક સ્ત્રીઓ તો બિચારી શર્મને લીધે એ બચકર રોગને છુપાવી પીડાઈ પીડાઈને છેવટે અકાળ મૃત્યુને વશ થાય છે અને તેમના કેસિસ પ્રકાશમાં આવી શકતા નથી, તે તો જૂદા જ. પરંતુ દેવકુમારીને પ્રત્યક્ષ જોતાં તેના શરીરમાં એ રોગને સંચાર થયો હોય, એમ મારા જાણવામાં આવ્યું નહિ; કારણ કે તેનું શરીર આગળના જેવું જ આરોગ્યમંડિત અને એવા રોગના કોઈ પણ બાહ્ય ચિહ્નથી સર્વથા

સુક્ત હવું; એટલું જ નહિ, પણ તેના શરીરની પુષ્ટતા આગળ કરતાં પણ વધારે થએલી હોવાથી તે દિલ્લીમાં હતી તેના કરતાં ખુબમાં વધારે સ્થૂલ થએલી દેખાતી હતી. ત્યારે યુસુફના રોગનું કારણ કોઈ અન્ય જ હોયું નેહએ એ તો નક્કી જ.

અસ્તુ; દેવકુમારીએ પોતાના ખુબમાં આવવાનાં જે જે કારણો દર્શાવ્યાં હતાં, તે ઉપરાંત ખુબની દિશામાં આવવાનું એક ત્રીજું બહુ જ ગુપ્ત અને બચાનક કારણ પણ હવું, તે અનાયાસ જે દિવસ પછી મારા બહુવામાં આવ્યું અને તે જાણીને હું દિગ્મૂઢ જ બની ગયું.

* * * * *

બીજે દિવસે પોતાના વચન પ્રમાણે બરાબર સાડા નવ વાગે દેવકુમારીની ગાડી નાટકશાળાના દરવાજા સામે આવીને ઢલી રહી અને હું તેને તરત યુસુફ પાસે લઈ ગયું.

પ્રકરણ ૩૨ મું

પાપની પરિસીમા

અહીં જણાવવું નેહએ કે, આગલા દિવસ પ્રમાણે આજે દેવકુમારી એકલી આવી નહોતી, પણ સાથે પોતાની ધણી વર્ષની વિશ્વાસપાત્ર દાસીને પણ ગાડીમાં લેતી આવી હતી. પરંતુ તેને અમે યુસુફ પાસે ઉપર લઈ ગયાં નહિ, દેવકુમારી મારી સાથે આવી, અને દાસી ગાડીમાં જ રોકાણીના આવવાની વાટ જોતી બેસી રહી. એ દાસી મૂળ તો કાઠિયાવાડમાંના પોરબંદર રાજ્યમાંના નવીબંદરની ખારબી હતી. તે તરણ અવસ્થામાં કાકની સાથે ન્હાસીને દિલ્લીમાં આવી હતી. કેટલાંક વર્ષ સુધી તેની સાથે સંસાર ચલાવ્યા પછી તેનો આશક મરી ગયો અને બાઈનાં પાણી પણ ઉતરતાં થયેલાં એટલે તે રોકાણી દેવકુમારીને ત્યાં દાસી તરીકે ઠસી ગઈ અને પોતે કાળાંધોળાં કરવામાં ઉસ્તાદ તથા ખટપટી હોવાથી ચોડા વખતમાં જ તેની કૃપાપાત્ર અને ઘરમાંનાં બીજાં બધાં નોકરોની તે સર-દાર થઈ બેઠી. મૂળ ખારવા જેવી યદ્ર જાતિની હોવા છતાં એનો દેખાવ અત્યારે મોઢાવસ્થામાં પણ સારો હતો અને તેથી તે ચૌવનકાળમાં સુંદર તથા આકર્ષક હોતી નેહએ, એવી સહજ કલ્પના કરી શકતી હતી, દિલ્લીમાં વર્ષોના નિવાસ થવાથી તે હિન્દી અને ઉર્દુ બોવા બહુ જ સારી અને સ્પષ્ટ બોલી શકતી હતી, અને તેનું અસલ નામ તો મધુ બહેનું હતું હશે, પણ ગ્યારે તેની સાથે મારો પરિચય થયો તે વેળાએ લોકો તેને રામદુલારીના ચોખ્ખા હિંદુ-સ્તાની નામથી ઓળખતા હતા. હું પણ તેને એ નામથી જ બોલાવતી હતી. આ વૃત્તાંત તો અને કાઠિયાવાડની બહુ પોતાનો દેશ સાંભરી આવવાથી એક-વાર તેણે પોતે જ પોતાની ઇચ્છાથી કહી સંભળાવ્યા હતા. માત્ર પોતાનાં માત-પિતા, સાસુસસરા, ધણી અને પોતાનું ખરું નામ તેણે જણાવ્યું નહોતું અને કાંઈ વધારે મતલબ ન હોવાથી ખાસ કરીને તેમનાં નામો જણાવવાની મેં કોશિશ

પણુ કરી નહોતી. તે નાટકની બહુ જ રસીકી હતી અને દિલ્હીમાં પચીસવાર મારી ખુશામદ કરીને મફત નાટક જોઇ ગઇ હતી. સાત નાટક જોવાનો જ નહિ, પણુ ઘરમાં હરતાં ફરતાં નાટકનાં ગાયનો પ્રસંગાનુસાર ધીમા કે મોઢા સાહે લલકારવાનો પણુ તેને શૌક હતો, અને પોતાના કંઠને તે તિલોત્તમા કે રૂબાના કંઠ સમાન મધુર માનતી હતી, તે ન્યારે ‘હાય મુઝે દેઈ જિગરને સુતાયા !’ એ ગાયન ગાતી હતી ત્યારે તેના દેખાવ ખરેખર જોવા લાયક જ થઈ પડતો હતો. શરીર વૃદ્ધ થાય છે, પણુ મન કાંઈ વૃદ્ધ થતું નથી, એના એ મત્યક્ષ પ્રમાણુરૂપ હતી અને શેઠાણીનો સ્વભાવ પણુ બહુ અંશે એવો જ હોવાથી બન્નેની સારી બનતી રાશિ થઈ ગઈ હતી. વળી રામદુલારી હસસુખી અને વિનોદી સ્વભાવની હોવાથી શેઠાણી ગમે તેવી ચિતામાં હોય, તેા પણુ પોતાના વિનોદી બાષણથી તે તેને હસાવ્યા વિના રહેતી નહિ અને તેથી શેઠાણી જ્યાં જાય ત્યાં તેને સાથે જ લઈ જતી. શેઠાણીને તેનાથી જરાપણુ સંકોચ નહોતો; કારણુ કે શેઠાણીની છાનામાં છાની દરેક વાત રામદુલારી જાણતી હતી અને ઘણીકવાર છુપાં કામેમાં મદદગાર પણુ થતી હતી, રામદુલારીમાં જે ખારવા ભતિની કોઈ પણુ અસર બાકી રહી ગઈ હોય, તેા તે ખેવડો પીવાની હતી. જે કે તે રોગ દારૂ પીતી નહોતી, પણુ જે દિવસે પ્રબળ ઇચ્છા થઈ આવે, તે દિવસે દારૂ પીવાથી તેને કોઈ પણુ અટકાવી શકતું નહોતું, અને પીધેલી હાલતમાં પછી તે ગમે તેવો બકવાદ કર્યા કરતી હતી. તે વખતે પછી તે કોઈની પણુ રહેતી નહોતી. દારૂ પીવડાવીને તેના મુખમાંથી ગમે તે છુપી વાત એકા-વવી હોય તેા સરળતાથી એકાવી શકાતી હતી. એટલામટિ બહુધા શેઠાણી તેને દારૂ પીવાનો પ્રસંગ મળવા દેતી નહોતી, છતાં વર્ષમાં પાંચ પંદર વાર તે શેઠાણીના હાથમાંથી છટકાને પણુ પોતાની ઇચ્છાને વૃક્ષ કરતી હતી. અસ્તુ.

મેં અને શેઠાણીએ યુસુફના ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો, તે વળાએ હકીમજી આવેલા હતા અને યુસુફ તાવની મૂમમાં પડ્યો હતો. હમણાં છેલ્લા પાંચ છ દિવસથી તેને વારંવાર તાવ આવી જતો હતો અને શરીરમાં નિર્બળતાનું પ્રમાણુ અધિક હોવાથી તે ઘણીકવાર બોહોશ અને બેફામ પણુ થઈ જતો હતો. સારાંશ એ જ કે, તેના રોગ દિવસે દિવસે વધારે અને વધારે બંધકરતાને ધારણુ કરતો હતો અને તેના જીવવાની આશામાં તેથી ઘટાડો થતો જતો હતો, એ સ્વાભા-વિક જ હતું. દેવકુમારીને ખેસવા માટે એક કુરસી આપીને હું બીજી કુરસીપર ખેસી ગઈ અને મેં ત્યાર પછી હકીમને પૂછ્યું કે:—“હકીમજી ! અત્યારે આ બીમાર યુસુફની તબીયતનો શો હાલ છે ? એની તબીયતમાં કાંઈપણુ સુધારો થવાની હમીદ છે ખરી કે નહિ ?”

“એનો ખુબાર ઘણો જ ખોફનાક છે. અત્યારે તેા એનું જોર અડધા કલા-કમાં એણું પડી જશે, એવી મનજીત ફવા મેં આપી છે. પણુ એના બદનમાં નેફ વધારે હોવાથી જે આ ખુબાર વધારે દિવસ ચાલુ રહે, તેા નવીજો શો આવે, તે કાંઈ અત્યારે કહી શકાય નહિ. હુબ્બેહુબાબ એ કે, મને કાંઈ આ

હાંની જિંદગીનો બરોસો લાગતો નથી.” હકીમજીએ સર્વ પ્રકારે નિરાશાદર્શક ઉત્તર આપ્યું.

હકીમજીના કહેવા પ્રમાણે અરધા પોણા કલાકમાં યુસુફના સરીરમાંથી તાવનું નેર ઓછું થયું અને તેણે આંખો બંધાવીને આસપાસ નજર નાખી. હું તો રોજ એ વાર આવતી હતી એટલે મને જોવાથી તેને અન્યથા થવાનો સંભવ નહોતો, પણ મારી સાથે એક બીજી સ્ત્રીને જોઈને તે કાંઈક આશ્ચર્યચકિત થયો અને તત્કાલ તેને ન ઓળખી શખવાથી મંદ સ્વરે તેણે પ્રશ્ન કર્યો કે:- “અંપા ! આ કોણ છે અને અહીં શા માટે આવ્યાં છે ?”

“એમને તમે ન ઓળખ્યાં ? એ તો દિલ્લીમાંનાં આપણાં પાડોશી શેકાણી કેવકુમારી છે, અને પોતાના કોઈ કાર્યમાટે અંબઈ આવેલાં હોવાથી તમારી બીમારીની ખબર સાંભળીને તમને જોવામાટે અને ખચરઆફીયત પૂછવા માટે ખાસ પધાર્યાં છે.” મેં તેની શંકાનું નિરસન કર્યું.

“શેકાણી કેવકુમારી ! મારી બુરી હાલતને જોવામાટે જલે પધાર્યાં મારાં જેટલાં લાગતાં વળગતા, સ્નેહી સંબંધી અને ઓળખીતાં પાળખીતાં હોય તે બધાને બોલાવો, મારી હાલત બતાવો અને જણાવો કે, બુરાં કામોનો છેવટ શો અંતમ થાય છે તમે એમ ન ધારો કે, આજે તમને તમારાં પાપોની શિક્ષા નથી મળી એટલે તે કોઈવાર બવિષ્યમાં મળવાની જ નથી. જો હુનાહોની આવી સખત સજા ન મળતી હોય, તો ઇન્સાન એવું બેઇમાન પ્રાણી છે કે તે વખતે ખુદાની ખુદાઇને પણ ન માને અને ન ગણકારે ! પણ આ તો અહીંનું કર્યું અહીં જ કોગવાય છે અને તેથી જ ઇન્સાન ખુદાથી કાંઈક ડરતો કેમાય છે. જે સૌન્દર્યના પ્રતાપે મને લક્ષ્મી, લલના અને કોમલિલાસ પોતાની મેળે આવી મળ્યાં હતાં તે સૌન્દર્ય અત્યારે ક્યાં છે ? જે લલનાઓ મારા અંબનને સુધાની ઉપમા આપતી હતી, તે જ લલનાઓ અત્યારે મારા મુખને જોવાનું પણ પરંદ કરશે ખરી કે ? નહિ જ. આ બજમે ફાની છે, ચાર દિવસની ચકડોળે ચડાવનારી જિંદગીમાંની જવાની છે. જેઓ પાપકર્મીના આવા બચંકર પરિણામને જોવા છતાં અને એ કારણથી નિત્ય અનેક અનાચારીઓને સ્મરણ કે કબ્રસ્તાનમાં જતા વિલેકવા છતાં પોતાને અમર ધારીને છેવટ સુધી પાપકર્મોને ત્યાગતા નથી અને વિકારની નિદ્રામાંથી જાગતા નથી, તેઓ ન્યાયી પરવરદિગારના દરબારમાં કોણુ બાજુ કેવી અકસ્માતનીય શિક્ષાને પાત્ર થશે, એની અત્યારે કલ્પના માત્ર પણ કરી શકાતી નથી. જે પાપીઓ હોય તેમને પોકાર કરીને મારું માત્ર એટલું જ કહેવું છે કે, અંધ જનો એતો, પાપમુક્ત થાઓ, પુણ્યના માર્ગમાં જાઓ અને પાક પરવરદિગારની કૃપાદ્રષ્ટિ મેળવો; નહિ તો તમારું ક્યાંય ટકાણું નથી !”

આ લાંબું બાષણ યુસુફે તાવની ઝુમમાં જ કર્યું હતું; કારણ કે, હજી તેના મગજ (બેન)માંથી તાવની અસર ગઇ નહોતી, છતાં એ બાષણ એવું તો અર્થ-સૂચક અને બોધક હતું કે, તેથી સ્પષ્ટ જણાવા લાગ્યું કે, અત્યારે મનુષ્યના હૃદયમાં સત્ત્વ પ્રભાવિત થાય છે, ત્યારે તેનું અંતઃકરણ અચેતનાવસ્થામાં પણ ચોગ્ય

ઉદ્ગારો જ કાઢે છે. સત્યની પરીક્ષા આવા સમયમાં જ કરી શકાય છે. જો કે આ બાબતે તેણે દેવકુમારીને ઉદ્દેશીને કહ્યું નહોતું, છતાં માર્મિકવાદી નહોતે દેવકુમારીને જ ચેતીને આલવાનો ઉપદેશ આપતો હોય અને ગુપ્ત રીતે તેના પર ધિક્કાર વર્ષાવતો હોયની તેવો જ ભાવ તેના શબ્દોમાંથી વ્યક્ત થતો હતો. દેવકુમારીએ નીચું મોઢું કરી તેનું બાબતે સાંભળ્યા કહ્યું અને જ્યારે તે બોલતો અટક્યો ત્યારે કહ્યું કે:—

“ચૂસુફ! અત્યારે તમારા શરીરમાં તાવનું જોમ છે અને નિર્બળતા પણ ઘણી છે, માટે આટલા મોટા અને પહોળા અવાજથી તાણીતાણીને વધારે ન બોલો તો સારું. આથી તો તબીબતમાં ઉલટા વધારે બગાડો થશે, અને કદાચિત્ સન્નિયાત થઈ જશે. હું જાણુવા માગું છું કે, તમારી પૈસા ટકા સંબંધી હાલત કેવી છે અને કાંઈ મદદની દરકાર છે? તમે મારા એક વખતના સ્નેહી હોવાથી આવા સંકટના સમયમાં મારાથી બનતી સહાયતા આપવી એ મારો ધર્મ છે. પણ તમે તમારા મનમાં ગમે તેમ ધારતા હો, તેની મને પરવા નથી.” દેવકુમારી એમ કહીને ચૂસુફના મુખમાંથી શું ઉત્તર આવે છે તેની અતિશય આતુરતાથી માર્ગપરીક્ષા કરવા લાગી.

ચૂસુફ થોડીવાર સૂંધી તો તેની સામું જઈ રહ્યો અને કાંઈ પણ બોલ્યો નહિ. કેટલીકવાર પણ વળી કાંઈક ઉભરો આવવાથી તે કહેવા લાગ્યો કે:—“શેઠાણી સાહેબા! આવા વખતમાં મારાપર આપ મેહરબાની કરવા અને મને જોઈતી મદદ આપવાની ખાદિશ બતાવો છો, એમટિ મારે આપનો એહસાન માનવો જોઈએ. પણ હવે મને તેવી મદદની વધારે જરૂરત નથી; કારણ કે, હવે મારા અન્તઃકળનો વખત પાસે આવતો જાય છે અને તેટલા સમય સૂંધી ઘૂંઘા મને નબાવી લેશે, એવી મને ખાતરી છે. જેના પૈસાના પ્રતાપે આ મારી ખારી (ખુવારી) અને જિંદગી અકારી થઈ છે તેના પૈસાને છેલ્લી ઘડીએ ઉપયોગમાં લઈ મારી આકેબતને ખરાબ કરવાની મારી ઇચ્છા નથી. હવે કૃપા કરીને મને જોવા આવવાની તકલીફ પણ ન હઠાવશો; કારણ કે, આ તલમાં તેલ નથી. બુઝાઈ ગએલા દીવાપર બળી મરનાર ચતંગિયાં બીજાં હોય છે. તમારા કરતાં આ નાઠકવાળી ચંપાને હું હજાર ગણી સારી માનું છું કે, તમે દિલ્લીમાં મારા બીમાર ચતાંની સાથે જ મોઢું વડોજ્યું અને મારો ત્યાગ કર્યો, પણ આની સાથે મેં બેવકાઈ કરેલી છતાં છેવટે એણે ઇન્સાનિયત બતાવી એક બાઈ તરીકે મારો પણ સ્વીકાર કર્યો, અને અત્યાર સૂંધી મારી આટલી સારવાર કરી રહી છે. હવે હું એના હાથમાં જ મરી જઈ, અને ખુદા પાસેથી ગુનાહોની મોખાફી મેળવી જન્મતનશીન થાઉં, એટલી જ તમન્ના દિલમાં બાકી છે. હવે હું વધારે કાંઈ પણ બોલવા કે સાંભળવા નથી માગતો!”

દેવકુમારી ઉતરી ગએલે મોઢે ઉઠી અને સહ્યતા જળવવામટે હું પણ ચૂસુફને, સંજો આવવાનું કહીને તેની સાથે જવાને તૈયાર થઈ. ગામીમાં બેઠા પણ મેં તેને સ્કંદ મનાવવામટે કહ્યું:—“શેઠાણી! ચૂસુફના બોલવાનું માનું લગાડશો

નહિ. એનું માથું આજકાલ ઠકણે રહેતું નથી. બંચકર રોએ એની મગજશક્તિને નાશ કરી નાખ્યો છે. અત્યારે એ મારાં વખાણુ કરવા મંડી ગયો અને કોઈ વાર ગાળો કાઢવા પણ મંડી જાય છે. એની પૈસા સંબંધી હાલત ઘણી જ ખરાબ છે, એટલે જો કોઈ પણ મદદ આપશે, તો એટલો મારાપરનો ભાર એણે યશો અને આપની વફાદારી જાણીશો. પણ તો જેવા આપને વિચાર. આપને મારાથી વધારે કંઈ પણ કહી શકાય તેમ નથી, આપ સમજૂ અને શાણાં છો.”

“નારિ એપા બહેન ! પોતાના જીવનની આશાને સદંતર છોડી બેઠેલા અને આવી દુર્દશામાં આવી પડેલા બીમાર માણસના બોલવાથી બોલું શું લગાડવાનું હતું જે ? માત્ર, એની સાથે જાણે મારો કોઈ પ્રકારનો અપવિત્ર સંબંધ હોયની ! એવા અર્થને દર્શાવનારાં એક બે વાક્યો જે એણે ઉચ્ચાર્યાં તેથી જ મને કંઈક લાગી આવે છે. પણ હશે, ગાળેથી કંઈ ગુમડાં યતાં નથી, અને કોઈના ગમે તેમ બોલવાથી કંઈ આપણે કલંકિત કરવાનાં નથી. એની ખાતર નહિ, તો તમારી ખાતર પણ હું મારાથી બનતી મદદ આપવાનો વિચાર કરીશ, અને તમને બીજી વાર મળીશ તે વેળાએ જે આપવાનું હશે તે આપી દઈશ. તમારાથી બને તેટલી સેવા શુભ્રૂષા કરીને એને જીવડાવનારો અને તેમ કરી એનાં માતાપિતાનાં હૃદયોને બચાવનારો આઘાતથી રક્ષવાનો પ્રયત્ન કરજો.” જેવકુમારીએ સફાઈથી પોતાપરના કલંકને હટાડવાનો અને ઉદાર લાગણી બતાવવાનો ચત્ન કરીને કહ્યું.

“આપ બીજી વાર પોતાની મુલાકાતનો આ દાસ્તિને ક્યારે લાભ આપશો વાકુ ?” મેં બને તો કંઈ પણ કઢાવવાના અને નહિ તો અસત્યવાદિની અસત્યતાને ઉવટ સૂધી સિદ્ધ કરવાના હેતુથી નિશ્ચય કરી લેવામાટે સવાલ કર્યો

“હું સોમવારે સવારમાં બહુધા તમને મળીશ અથવા મારાથી નહિ આવી શકાય, તો તમને મારા નિવાસસ્થાનમાં બોલાવીશ.” શેકાણીએ કહ્યું.

એ દિવસે બીજી વધારે વાતચીત કર્યા વિના જ અમે છટાં પડ્યાં.

* * * * *

નાથીખાઈ નાટક જોવા આવનારી હતી, પણ તાવને લીધે તેનાથી આવી શકાયું નહિ; પરંતુ તેને બદલે શનિવારની રાતે લગભગ સ્ટેડર્ડ ટાઈમ પોણા નવ વાગે અચાનક એક બીજી બલા આવી લાગી અને તે બીજી કોઈ નહિ, પણ જેવકુમારીની દાસી રામદુલારી જ હતી. તે શેકાણીની રજા મેળવી નાટક જોવા માટે આવી હતી અને કોણ જાણે શા કારણથી મારી પાસેથી ટિકિટની માગણી કરવાને બદલે સ્વપીઆ બે ખર્ચાં તેણે પોતે જ આર્યેસ્ટ્રાની ટિકિટ કઢાવી હતી. નાટકના આરંભને હજી પોણા કલાકનો વિલંબ હોવાથી રામોસીદ્વારા મારી રજા મંગાવી, મને મળવામાટે તે અંદર આવી અને મેં પણ તેને પૂલાવવામાટે બહુ જ માનદર્શક શબ્દોથી બોલાવી.

“કેમ, રામદુલારી ! ખાઈ પીને આવી છે કે ભૂખીશૂખી ? આજે આંખમાં કંઈ રંગ કે કેન્દ્ર કેમ દેખાતો નથી ? બેવડા વગર નાટક જોવાની મજા પડશે ખરી કે ? આજે નાટક જોવા આવી અને મદિરા ન ચડાવી, એ તો અન્યબી જ કહેવાય !” મેં તેને મારા સ્વમમાં લઈ જઈને બેસાડ્યા પછી કહ્યું.

“આંખા બહેન ! હું ઝુંબઝની બાણીતી નથી એટલે પીઠામાં જતાં મન સંકોચાય છે; અને એવું તો કાઠ છે નહિ કે જે એ ચીજ લાવી આપે. કદાચિત્ અમારા ચેલા ઉબગીર (દેવકુમારીના નેકરતું નામ) ને મોકલીને મંગાવી શકાય, પણ શેઠાણીના દેખતાં તો પીવાય જ નહિ, અને ઉબગીરને મારી સાથે આવવાની શેઠાણી રળ આપે જ નહિ, એટલે ઝુંબઝમાં આવ્યા પછી તો બિલકુલ લખાં જ રહી ગયાં હોયે ! હવે પછી જે થાય તે ખરું.” રામદુલારીએ ખરા દિલથી પોતાને અફસોસ બહેર કરી બતાવ્યો.

હું બહાર ગઈ અને એક માણસને હેવી મોનીની એક પાછટ તથા સોડા બરફ લાવવાને મોકલીને પાછી અંદર આવી. આવીને મેં પૂછ્યું:—“રામદુલારી ! એ તો ઠીક, પણ આજે તેં પોતાના પૈસા ખર્ચાંને ટિકિટ લીધી એનું શું કારણ ? તું કાંઈ આબકાલ પૈસાદાર થયેલી હોય એમ જણાય છે. દિલ્લીમાં તો આવી શાહુકારી નહોતી. ઝુંબઝમાં કાઠ કલ તો નથી શોધી કાઢ્યોને ?”

“હવે પીટધો અમને તે કુલ ક્યાંથી મળવાને હતો ? અત્યારે તો બાધ ! વખત તમારો છે. પણ એ તો તમારો પણ પાછો અમારા જેવો વખત આવશે જ તો. ‘પીપળપાન ખરંતાં, હસતી કુંપળિયાં; અમ વીતી તમ વીતશે, ધીરી બાપ-લિયાં !’ એ કહેવત તો તમે સાંભળેલી હોવી જ નેહએ. આપણે નથી થયાં દેવાદાર કે નથી થયાં શાહુકાર. શેઠાણીએ રળ માગતી વખતે નાટક જેવામટિ ખાસ ત્રણ રૂપીઆ આપ્યા અને તમારો ઉપકાર લેવાની ના પાડી હતી એટલે આપણે ટિકિટ ખરીદી લીધી. આ વાત ને આ ચીત. આપણે તો જેવાં હતાં તેવાં જ હોયે. શીયળે સૂકાતાં નથી અને ઉબ્હાળે વધતાં નથી. હવે નાટક શરૂ થવાને કેટલીવાર છે ? તો પછી હું બહાર જઈ.” આમ કહીને વિનાદિની રામદુલારી જાકવાની તૈયારી કરવા લાગી.

“મુઠ ! જરા બેસ તો ખરી; જે ને નાટક જોયા વિના વસુધી ભય છે તે ! ઘણા દિવસથી તારું નાક સુકાયલું છે તે જરા લીનું કરીને પછી નીરંતે નાટક જોવા બેસજે; એટલે નાટક જોતાં બમણો રંગ આવશે અને સારાં ગાયને પણ તારા સ્મરણરૂપ આમોદાનના મશીનમાં ઝટપટ ઉતરી જશે.” મેં તેને બેસવાનો આગ્રહ કર્યો.

તે દિવસના નાટકમાં પ્રથમ અંકના ત્રીજા પ્રવેશમાં મારો પાદ આવતે હોવાથી હું પેટ કરવા લામી અને થોડીવારમાં મોકલેલો માણસ બ્રાન્ડીની પાછટ સોડા અને બરફ તથા ખાલી ગ્લાસ લઈને આવી લાગ્યો. તેને પાછો મેં સંખોસ લેવાને મોકલ્યો. તે સંખોસા લઈને બાવે તેટલામાં તો રામદુલારીએ કોઠ જે પેઠ જેટલી બ્રાન્ડીબાઈને સોડાબરફમાં મેળવીને પેટમાં પથરાવી દીધી અને પછી સંખોસા આવતાં તેમને પણ ઇન્સાફ આપવા માંડ્યો. થોડીવાર પહેલાં જે રામદુલારી નાટક જેવામટિ આટલી બધી ઉતાવળી થતી હતી, તે હવે નાટકની શરૂઆત થઈ જવા છતાં પણ ત્યાંથી ઉઠી નહિ; કારણ કે, બાટલીમાંનું લાલ પાણી હજી બહુ તેના પેટમાં ગયું નહોતું. મને અમસ્તો પણ તેણે એકાદ પેગ લેવાને

વિવેક ન દર્શાવ્યા અને લગભગ સવા કોઠા કલાકમાં એક પાંદર આંત્રી, ત્રણ બોટલ રોકડા, એક રતલ બરફ, અને બે ડઝન સંખાસા આદિ તે સ્વાદા કરી ગઈ. એટલા વખતમાં તો હું મારા બે પ્રવેશમાંની ભૂમિકા પણ ભજવી આવી અને પછી મારો પાર્ટ 'બીજા અંકની અધવચમાં આવતો હોવાથી નીરતિ તેની પાસે બેઠી. તેણે મારો ઉપકાર માનીને કહ્યું કે:—“અંપા બહેન ! આજે તો મારી તમે એવી ખાતરબરદાસ્ત કરી છે કે, જો કોઈ પોતાનું રાજ્ય આપી દે, તોપણ તે આ સત્કાર આમળ કાંઈ બિસાતમાં નથી ! બસ, આવી મોજમજા રોજ મળતી હોય તો પછી બીજું જોઈએ જ શું વાર ? હવે આપણને નાટકની પણ પરવા નથી અને કોઈના બાપની દરકાર નથી. હું ધારું છું કે, અભાઈ આપી દુનિયાની મહારાણી અને માલિક હું પોતે જ છું. એ યસ—એ જ ખરી વાત છે !” આ રામદુલારી બોલતી ન હોતી, પણ બાટલીમાંનું લાલ પાણી—વિલાયતી ગંગાજળ—જ બોલતું હતું. તેના શરીરમાં મદિરાનું પૂરું પરિણામ જમી જવાથી હવે પ્રલાવીયું તો અવશ્ય ખીલશે અને કોઈ પણ જાણવા જેવી વાત એના મુખથી સાંભળવામાં આવી શકશે, એમ ધારીને મેં પૂછ્યું કે:—

“અલી રામદુલારી ! શેઠાણી દેવકુમારી સુંબઈમાં શા કારણથી આવ્યાં છે વાર ? એ તો દિલ્હીમાં એકવાર કહેતાં હતાં કે, મને તો કોઈ મારી નાખે, તોય દિલ્હીની હદ છોડીને બહાર ન નીકળું અને અભાઈ એકદમ સુંબઈ સૂધી આવવાનું સાહસ કર્યું છે, એટલુંજ નહિ, પણ અહીંથી વળી નાસિક તથા દ્વારિકા જવાનો વિચાર પણ ધરાવે છે, એ શું કહેવાય ? તીર્થયાત્રા કરી શેઠાણી હવે પવિત્ર થવા માગે છે કે શું ?”

“નાટકવાળીઓ બધી તમારા જેવી બોલ જ હોય છે કે શું ? મુઝાં આટલુંય ન સમજ્યાં ? આ તો બાર વર્ષની છાકરી પણ સમજી જાય તેવી વાત છતાં તમારા સમજવામાં ન આવી ? બાઈ સાહેબ ! હજી તમે કાચાં તો ખરાં હો ! શેઠાણી કોઈને કહે છે કે, ‘હું ઝાંઝ વટવાથી અને શેરોના બાવ ગગડવાથી અને નાણાંની ગએલી ખોટની વ્યવસ્થા કરવામાટે આવી છું, અને કોઈને તીર્થયાત્રાનું તો વળી કોઈને બન્ને કારણો બતાવે છે; પણ ખરી વાત તો એ છે કે, આજે ત્રણ માર માસથી શેઠાણી રજસ્વલ થયાં નથી અને તેમના શરીરમાં સ્વભાવે હોવાનાં ચિન્હો પ્રગટ થવા માંડ્યાં છે. વિધવા હોવાથી જો બાળક અવતરી પડે, તો તેને શર્મને લીધે છવ્વું અને સમાજમાં રહેવું બારે થઈ પડે એટલામાટે આ નિમિત્તથી એ પાપનો પાત કરી પાપથી મુક્ત થવામાટે જ શેઠાણી આ પ્રદેશમાં યધાર્યા છે. આમળ એકવાર આવો બનાવ બન્યો હતો અને તેના દિલ્હીમાં જ નિકાલ કરી નાખવામાં આવ્યો હતો, પણ આ વખતે કોઈ ઘરઘરાડ ઉપાય કારગત ન થઈ શકવાથી સુંબઈના કે તેથી પણ આગળના પ્રવાસે નીકળવાની અગત્ય આવી પડી. શેઠાણી પ્રેલીને ફળકો થયાં છે અને ગર્ભનાં ચિન્હો તેમનામાં પ્રગટ થયાં છે, એ શું તમે જોઈ ન શક્યાં ? જો જોઈ ન શક્યાં હો, તો જરૂર તમારી આંખોમાં મંદતા આવેલી હોવી જોઈએ. બાઈડીઓ તો આવી બાબત તરત

૨૫૨ યુડેલનો વાંસો અથવા એક નદીની આત્મકથા

વર્તી જાય છે અને દિલ્હીમાં બાયડીઓમાં ચર્ચા થવાથી જ શેઠાણીને દિલ્હી લાગ કરવો પડ્યો છે.” રામદુલારીએ જે લેદ હતો તે એકી કાઢ્યો અને પ જણાવ્યું કે:—“પણ એવા બહેન! આ વાત મારા મુખથી તમારા જણાવા આવી છે, એમ શેઠાણીને ન જણાવશો; નહિ તો મારો ગરીબ બાયડી રોટલો આ મોટી અવસ્થામાં ટળી જશે; કારણ કે, એ રાંડ એવી ઝેરીલી ડંખીલી છે કે ન પૂછા વાત!”

આવી રીતે શેઠાણી જેવકુમારીના પ્રવાસનો સત્ત્વ લેદ નીચ નોકરડી મૂર્ખતાથી મારા જણાવામાં આવી ગયો. ગોલાં ડાલાંમાં હાથથી વધારે વિશ્વ રાખવાનું ધારણામ શું થાય છે, એનો આજે મને બહુ જ સારો પ્રત્યક્ષ અભવ મળ્યો. પણ સાથે એટલું પણ મારે જણાવવું જોઈએ કે, દુરાચારી ૨ વ્યભિચારી સ્ત્રીપુરુષોનો એવાં નીચ માણસોમાં વિશ્વાસ રાખ્યા વિના ૨ તેમની મદદ લીધા વિના છટકો થતો જ નથી, એટલે તેઓ પણ નિરુપાય સારાં માણસો તો આવાં કામોમાં હાથ નાખે જ નહિ, એટલે પણ તે એવાં વિશ્વાસપાત્ર ન બનાવે તો બીજું શું કરે?

મેં રામદુલારીને કહ્યું કે:—શેઠાણી કરેલા પાપના પરિણામથી યુક્ત થવા આ છે કે બાળહત્યા કરી નવીન ઘોર પાપથી યુક્ત થવા આવ્યાં છે, તે હું સમજતી નથી. આવાં ઘોર કર્મ અને મહા પાપો કરી શેઠાણી કેટલા ભવ છવવ આશા રાખે છે વારું? પણ હશે, આપણે શું? જે કરશે તે ભરશે. નીચ જાતિ તેમ જ વેશ્યા વૃત્તિને સ્વીકારી બેઠેલી સ્ત્રીઓને તેમના દુરાચાર અને કુકૃત્યોમ શો દોષ આપવો? પરમેશ્વર તેમને તેમનાં પાપોની ક્ષમા આપે, એમ આપણે ઇચ્છું જોઈએ!”

નાટકના બીજા અંકની શરૂઆત થઈ ચૂકી હતી અને પાછો ત્રીજા ૩ શમાં મારો પાઠ હોવાથી હું ડૂસ પહેરવા લાગી. રામદુલારીને નાટક જોવા બેસવાનું કહી તેના ખર્ચેલા બે સ્વપિયા વસુલ કરી લેવામાટે એડિયન્સ એક્સલી દીધી. નાટક પૂરું થવા પછી રામદુલારીને મારી સાથે જ મેં ગાડી બેસાડી લીધી અને હીરાબાજ આગળ તેને ઉતારી હું મારે ઘેર આવી ગઈ.

જેવકુમારીમાટે મારા મનમાં તિરસ્કાર તો હતો જ, તેમાં આજની ૦ સાંભળીને વળી વધારો થયો અને હું તેને અતિશય ધિક્કારવા લાગી. મારા મન શારીરિક શાસ્ત્ર સંબંધી એક પ્રશ્ન જૂઠુંબળ્યો અને તે એ કે, સ્ત્રીની પિસ્તાળ ખચાસ વર્ષની ઉમ્મર થઈ જવા છતાં પણ તેને રજેદર્શન થઈ રહે અને તે જ પણુ ધારણુ કરી શકે એ શક્ય છે ખરું કે? આ શંકાના નિરસનના ઉપાયે હું શોધવા લાગી.

પ્રકરણ ૩૩ મું

યુસુફનું મૃત્યુ

જે દિવસ પછી તાવુ તો યુસુફના શરીરને છાડીને આવ્યો ગયો, પરંતુ તેની સાથે તેની શિયિલના અને ગુપ્ત ભાગમાંના સડામાં વેદનાનો વધારો થવા લાગ્યો. ત્રણ ચાર દિવસમાં તો તેની એવી હાલત થઈ ગઈ કે, મામલો ધણી પળપળ આવીને અટક્યો હોય એમ પ્રત્યક્ષ દેખાવા લાગ્યું. પણ પરમેશ્વરની પ્રભુતા એ કે, એ છેલ્લા દિવસોમાં તેને પૂરી હોશિયારી રહેતી હોવાથી એકવાર તેણે મને પાસે બેસાડીને કહ્યું કે:-

“એક સમયની મારી મંજૂરેનજર! પણ હવે હરશીર ચંપા! હું સારી રીતે જાણું છું કે, હવે મારો આ દુનિયાને છેલ્લી સલામ કરવાનો વખત ધણો જ પાસે આવી લાગ્યો છે અને તેથી તો અનેક વાર મારા જે બચકર રોગ વિશે સવાલ પૂછ્યા હતા, તેનો આજે હું જવાબ આપું છું. આ રોગ જો કે દેવકુમારીના પોતાના સંસર્ગથી થયો નથી, છતાં તેની સાથેના સંબંધના પરોક્ષ કારણથી થયો છે, એમ તો મારે કહેવું જ જોઈએ. હું વિપુલ ધન મળવાની લાલચથી તેની સાથે બાંધતી પ્રેમનો સંબંધ રાખતો હતો, પરંતુ વય અને સ્વભાવની ભિન્નતા હોવાથી તેના પ્રેમથી મને લેશ માત્ર પણ સંતોષ નહોતો. એથી તેની પાસેથી મળતા પૈસાનો હું અન્યત્ર વેશાવિકાર અને મહિરાપાન આદિમાં સંતોષ મેળવવાના અને મારા વિનાશક વિકારોને વૃમ કરવાના ઉદ્દેશથી વ્યય કરતો હતો. આ રોગ તે વેશાવિકારનું જ પરિણામ છે. જો દેવકુમારી સાથે મારો પરિચય ન થયો હોત, તેણે મને ધનની લાલચમાં ન લપટાવ્યો હોત, તો આટલા પૈસા મારા હાથમાં ન આવ્યા હોત અને હું વેશ્યાગામી થવા સૂઝી ની અધમ નીચતામાં ન પડ્યો હોત તો, આજે આમ રીબાઝ રીબાઝને અકાળે મરી જવાનો વખત પણ મારામટે ન આવત? જો ઉડાણમાં ઉતરીને જુએ, તો મારા આ છુરા હાલ અને કષ્ટદાયક મરણનું મૂળ કારણ કેવળ દેવકુમારી જ છે, એમ તને તરત જણાઈ આવશે, એ તો બહુ થયું પણ હું આ રોગનો ભોગ થયા પછી તેણે મારી સાથે જે તોતાચશ્મી અને ઊવફાઈ કરી છે, તે જ અભારે મને સર્વથી વિશેષ સાલે છે. કદાચિત્ આ રોગ તેને પણ ન લાગી જાય અને તેની પ્રતિષ્ઠાને હાનિ ન પહોંચે એટલામટે મારા રોગની વાત મેં તેને જણાવી દીધી અને કહ્યું કે, ‘જ્યાં સૂઝી આ રોગથી હું મુક્ત ન થાઉં, ત્યાં સૂઝી આપણે એક બીજાના સંસર્ગમાં ન આવીએ, તો એ તમારામટે વધારે સલામતી ભરેલું છે,’ તે દિવસે તો તે કાંઈ પણ ન બોલી, પણ બીજે દિવસે મને બોલાવીને કહેવા લાગી:- ‘યુસુફ! હાલ તરત જ મારે મહિના તમે તમારા દેશમાં આવ્યા જાઓ અને ત્યાંથી સાબલ થઈને આવો તો વધારે સારું. અહીં તમારી સાથેના મારા સંબંધી વાત કેટલાકોના જાણવામાં આવવાથી મારી ન્યાતબતમાં ચર્ચા થવા લાગી છે અને તેટલામટે હાલ તરત જુદાં પડીને આપણે આ વાતપર ઠાંકીપીછાડો કરી દેવાની ખાસ અગત્ય છે. હાલ તરત આ પચીસ સ્ત્રીઓ લઈ જાઓ અને પછી જરૂર પડે તો કાગળ લખીને

૨૫૪ સુહૃદનો વાંસો અથવા એક નદીની આત્મકથા

મનીઓર્ડરથી મંગાવી લેતો.' મને તેણે પ્રથમ અઢી હજાર રૂપીયા આપ્યા હતા અને પછીથી દરમાસે દોઢસો રૂપીયા આપવા કહ્યું હતું, પણ તે વચન તેણે પાળ્યું નહોતું! જે પચાસ સાઠ રૂપીયા ખર્ચવામાટે જોઈતા હતા, તેટલા જ તે આપતી હતી અને કોઈવાર તે જોઈએ તેટલા પૈસા ન આપે, તો હું પેલી અઢી હજારની રકમમાંથી ઇચ્છા પ્રમાણે પૈસા ઉઠાવતો હતો. હરામનો માલ-હરામમાં જ વ્યય છે, એ કાયદો હોવાથી મને મળેલા તે અઢી હજાર બદફેલીમાં જ ચાલ્યા ગયા અને જ્યારે દેવકુમારી મને યુક્તિવડે પોતાથી દૂર કરવાને તૈયાર થઈ, તે વેળાએ હેર ખાવામાટે પણ મારી પાસે એક પાઈ નહોતી, તો પછી દવાદાર-મદિનો સાધનો તો ક્યાંથી જ હોઈ શકે? તેણે જ્યારે જવામદિનો મને બહુ જ આગ્રહ કર્યો, ત્યારે મેં સાફ જણાવી દીધું કે, 'પૈસા વગર મારાથી જઈ શકાય તેમ નથી, પચીસ રૂપીયા કોઈ લીખારીને આપ કે તે બેચાર મહિના પોતાનું પેટ ભરી શકે અને તને આશીર્વાદ આપ્યાં કરે! આ બીમારી એવી છે કે પચીસ વાર એવા પચીસ પચીસ આપીશ, તો પણ આરો આવશે કે નહિ, એનો નિશ્ચય નથી. હાલ તરત રૂપીયા ત્રણસે આપ તો હું જઈ અને બીજા પૈસા મારો કાગળ કે તાર આવે એટલે તરત તારે મોકલી આપવા, નહિ તો પરિણામ સારું નહીં આવે.' લાચારીએ તેણે ત્રણસે રૂપીયા આપ્યા તેમાંથી પચીસ ત્રીસનું દિલ્લીમાં કર્ન હાઉં તે આપ્યું, પંદર વીસ રૂપીયાનો સુસાદ્રીનો સામાન લીધો અને પંજબ જવાને બદલે સવળી મતિ સૂર્યાવાથી સેકન્ડ ક્લાસમાં બી. બી. સી. આઈ. ના પંજબ મેલમાં હું મુંબઈ તરફ આવવાને નીકળ્યો. રતલામ છોડ્યા પછી રતલામથી બેઠેલા એક પેસેન્જરે કહ્યું કે, 'અમા-રુંદંત્રી નાટક કંપની તો થોડા વખતથી વડોદરામાં આવી છે' એટલે હું ખડોદરે ઉતરી પડ્યો અને જામમાં રખડી આવ્યો, પણ એ વાત ખોટી ઠરો અને કંપની હજી મુંબઈમાં જ છે, એવી પાકી ખબર ત્યાંથી મળી ગઈ. એક દિવસ ત્યાં જ રિક્કેશમેન્ટ સ્થાનમાં ખાઈ, વેટીંગ સ્થાનમાં આરામ લઈ વીતાડ્યો; અને બીજે દિવસે પાછો પંજબ મેલમાં જ બેઠો અને મુંબઈ આવી લાગ્યો. દિલ્લીમાં જ ખાવાપીવાની પરહેજ અને દવાદારની જોઈએ તેવી વ્યવસ્થા ન જળવાયલી હોવાથી રોજ વધી તો ગયો જ હતો, તેમાં વળી સુસાદ્રીની તકલીફથી વધારો થઈ ગયો. મુંબઈમાં હું કેવી હાલતમાં આવ્યો હતો અને તેનું હવે શું પરિણામ થવાનું છે, એ સર્વ તારા જાણવામાં હોવાથી વિરોધ વિવેચનની અગત્ય નથી. તારાથી છૂટા પડ્યા પછીનો દિલ્લીમાંના મારા જીવનનો ઇતિહાસ આ પ્રમાણેનો છે. હવે અસત્યવાદ કરવામાં લાભ નથી, એમ જાણીને મેં તને સવળી ખરેખરી બીના જણાવી દીધી છે. ત્રણસેમાંથી મારી પાસે જેટલા રૂપીયા બચ્યા હતા તે મેં તને આપી દીધા છે."

"પણ જ્યારે દેવકુમારીએ જોઈએ ત્યારે બીજા રૂપીયા મોકલવાનું વચન આપ્યું હતું, તો પછી પંજબમાં જઈ પોતાના ઘરમાં જ રહી બીમારીનો ઇલાજ કરવાને બદલે તમે મુંબઈ શામાટે આવ્યા?" મેં પૂછ્યું.

“એક તો આવા નહારા રાગ સાથે માખાપને મોહું અતાવતાં મને શર્મે આવવા માંડી અને દેવકુમારી પછીથી એક પાઈ પણ મોકલવાની નથી, એવો મારો નિશ્ચય હતો. મારાથી આગળ પણ મારા જેવા બેત્રણ જણ સાથે તે બેવકાઈ કરી ચૂકી હતી, એની મને પછીથી ખબર મળી અને તે વેળાએ તારી સાથે બેવકાઈ થવા માટે મારા મનમાં બહુ જ પરોમાની થવા લાગી. અર્થાત્ છેવટે તારી માફી માગવા માટે જ હું ખુંબઈ આવ્યો અને હવે તારા જેવી એક વકાદાર દિલરૂબાના હાથમાં મારું મોત આવશે, એથી મને ઘણેજ આનંદ અને સંતોષ થાય છે. એપા ! હવે મારા ઇલાજના ઝગડાને બંધ કર અને જેટલો વધારે વખત મારા સહવાસમાં તારાથી વીતાડી શકાય તેટલો વખત અહીં મારી પાસે બેસીને વીતાડ ! હવે હું બે ચાર દિવસનો મેહમાન છું. મારા મરી જવા પછી તને કંઈ આવી તકલીફ આપવા આવવાનું નથી. આ છેલ્લી તકલીફ છે તે વેડી લે.” આ વાક્યો ઉચ્ચારતાં તેની આંખોમાંથી આંસુની ધારા વહી નીકળી.

હું પણ રડવા લાગી અને આશ્વાસન આપતી કહેવા લાગી:—યૂસુફ ! આમ મર્દ થઈને હિમ્મત હારી ન જાઓ. ઈશ્વરપર વિશ્વાસ રાખો, તે સહુ સારાં વાનાં કરશે.” મેં આશ્વાસન તો આપ્યું, પણ તે આશ્વાસન નિર્દયક હતું, એમ મારું અંતઃકરણ અંદાજી મને સૂચના આપ્યા કરતું હતું.

“ખુદામાં મારો બરોસો છે કે, તે રહીમ હોવાથી જશ્વર મારાપર રહમ કરીને મારા અજમ ગુનાહોની મને મોઝાફી આપશે અને તેથી આકેખતને માટે હું બેખૌફ છું.” યૂસુફે એક રીતે જોતાં ખરી હિમ્મત બતાવી.

“પણ યૂસુફ ! અહીં દેવકુમારી મારા સાંભળવા પ્રમાણે ગર્ભપાતનું મહાપાતક કરવાને આવી છે, એટલે હું જાણુવા માગું છું કે, તેને એ ગર્ભ કેનાથી રહેલો છે ?” મેં વચ્ચે રામદુલારીની વાત યાદ આવી જવાથી પૂછ્યું.

“શું તેને ગર્ભ રહ્યો છે ? અને તે ગર્ભપાત કરવા આવી છે ? ફલટા-રંડા એક પાપ અને તેપર બીજું પાપ ! અરે તે બાળહત્યા-ઈશ્વરી જીવની હત્યા કરવા નીકળી છે ! ઓ ખુદા ! રહમ કરીને મને જીવાડ કે મારા બચ્ચાનો ધાત કરતી તે ચુરેલને અટકાવું ? મારી નાંખશે ? શું મારી નાંખશે ? અફસોસ રહમ-રહમ ! એપા ! એપા ! મારા બચ્ચાને બચાવજે અને તેને સારી રીતે ઉછેરજે-ખુદાને ખાતર ઉછેરજે અને-અને તે દુષ્ટાના બ્યભિચારના ફળ તરીકે તેના રક્ષણને માટે તેની પાસેથી ખૂરેપૂરા પૈસા એકાવજે; તેની ખાલના પૈસા ઉત્પત્ત કરીને પણ મારા બચ્ચાને બચાવજે ! એ જ મારા વૈરનો બદલો !” યૂસુફ એટલા જીરસાથી બોલ્યો હતો કે તેના હોઠ સુકાઈ ગયા અને તે આંખો મીચી ભાનરહિત પડી રહ્યો. મેં યંખો નાખવા માંડ્યા અને સહજ પાણી પાતું એથી નમ્રતિ આવી એટલે પાછો તે ધીમા સ્વસ્થી બોલવા લાગ્યો.

“એ પણ દેવકુમારી સાથે આ દુષ્ટ દુર્ભાગીના પરિચયનું જ પરિણામ છે. જેવી રીતે ખારી જમીનમાં વાવેલું બીજ નિર્દયક થાય છે અને તેમાંથી વૃક્ષની ઉત્પત્તિ થઈ શકતી નથી, તે જ પ્રમાણે આવી સ્ત્રીઓના સહવાસનું આલું

પરિણામ થાય છે; બાળક બિચારું જન્મ પામતાં પહેલાં જ બલાકારજન્ય મરણને વશ થાય છે! તેમ જ આતું પરિણામ જે દેશમાં થયું હોય તે તેમાંથી ઉદ્ભવતો પુત્ર સ્ત્રી અને ઉદ્ભવતી પુત્રી વેશ્યા થતાં એ વિકૃતિ દ્રવ્યને સદાને માટે ડાખ્યા કરે છે. બીજ અને ભૂમિ ઉભય ઉત્તમ હોય, તેજ સારા વૃક્ષની અને સારા ફળની આશા રાખી શકાય છે. બીજ કે ભૂમિ બેમાંથી એક પણ જે અધમ હોય, તે તેમાંથી તથા વૃક્ષ કે ફળમાં પણ તેટલી અધમતા અવશ્ય આવવાની જ. આપણામાં જે ધર્મના નિયમ પ્રમાણે પરણવાનો અને તે ધર્મસંબંધથી સંતતિને ઉત્પન્ન કરવાનો કઠિન નિયમ કરેલો છે, તેથી જ હજી આપણી પ્રજા કાંઈક સારી છે. જ્યાં એ નિયમ નથી અથવા બહુ શિથિલ સ્વરૂપમાં છે, ત્યાંની પ્રજા વિશેષ સંખ્યામાં વર્ણસંસ્કર જ હોતી જોઈએ અને છે, એવો મારો અભિપ્રાય છે. ઝંખા! અલારિ હવે મારાથી વધારે બોલી શકાતું નથી. મને જરા સોડા આપ.” યૂસુફે એક ફિલસુફ જેવા વિચારો દર્શાવ્યા.

“ખરેખર યૂસુફ! ભૂલ તો તમારા હાથે એટલી મોટી થઈ છે કે જેની હદ નથી; પણ હવે એ ભૂલને સુધારવાનો ઇલાજ નથી, એટલે લાચાર. તમારી ઇચ્છાનુસાર હું વર્તીશ. અલારિ મારા મનમાં એવો ગુસ્સો આવે છે કે, સરકારને તે રાંડના પાપી ઈરાદાની ખબર આપીને રાંડની બરાબર ફળેતી કરી નાખું અને અકારણ થતી બાળહલ્યાને અટકાવું; પણ બીજા કેટલાક વિચારો આવતાં એ ગુસ્સો નરમ પડી જાય છે. ઈશ્વર તો આ પાપોનો તેને બરાબર બદલો આપશે જ, અને તે હું જોઈશ.” મેં મારા કોપ તથા તિરસ્કારને વ્યક્ત કરી બતાવ્યા.

“જે થવાનું હતું તે થયું, જે કરે તે શાંતિથી-વિચારીને કરજે. વૈરુ લે તો એવી રીતે લેજે કે મરણની વેળાયે તે ખુદાને નહિ, પણ પોતાનાં પાપોને જ ચાદ કરતી મરી જાય!” યૂસુફે દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખીને કહ્યું.

એ પછી યૂસુફ લગભગ બેહોશ જેવો થઈ જવાથી અને મને પણ ઘેર જવામાં મોહું થયેલું હોવાથી હું નોકરને તેની બરાબર સંભાળ લેવાની બલામણુ કરીને ઘેર આવી ગઈ. યૂસુફના દિવસો એવી જ અવસ્થામાં વીતવા લાગ્યા.

સોમવાર થયો. દેવકુમારી પોતાના વચન પ્રમાણે આવી નહિ અને હું પણ કાંઈ તેની સહાયતાપર આધાર રાખીને બેઠી નહોતી. હીરાબાગમાં પૃચ્છા કરતા સમાચાર મળ્યા કે, ‘તે તો રવિવારે રાત્રે પોણા અગિયારની પેસેન્જર ટ્રેનમાં નાસિક જવામાટે ઉપડી ગઈ હતી.’ મેં પણ એમ ધાર્યું કે આલો! ઈબ્રાહીમાંથી એક બલા ટળી. પણ તે સાથે કોઈ પણ થયો કે તે ચુડેલ યૂસુફને મૂકીને નાસી ગઈ. સોમવારે દશ વાગતાં હું યૂસુફ પાસે આવી અને તેની હાલતને જોઈને ગર્જાઈ ગઈ. રવિવારે રાત્રે, દિવસનો ખેત્ર ખલાસ થવા પછી, લગભગ સ્ટેન્ડ નવ વાગે હું આવી ગઈ હતી અને તે વખતે મામલો કાંઈ એટલો બધો ઘાસતી બેરેલો નહોતો પણ નોકરના કહેવાથી જણાયું કે, રાત્રે એક વાગ્યા પછી એકદમ તેનું બોલકું બંધ થયું હતું અને તે વખતથી તે બેહોશમાં

પગ્નો હોતો તે હજી આંખ ઉધારી નહોતી. મેં તરત ઘાસવાળા ડોક્ટરને બોલાવી મંગાવ્યા અને તેણે તેને તપાસીને એવો અભિપ્રાય આપ્યો કે:—“હજી જીવ છે ખરો, પણ કલાક બે કલાકમાં એ આ હાલતમાં જ મરી જશે ! હવે એને બાન આવી શકે તેમ નથી; માટે બીજી જે તૈયારી કરવી હોય તે કરવા માંડો અને ધમ્ પછાડને છોડી દો ખેલ બંધો ખસાસ થઇ ગયો છે એટલે વલખાં મારવાં નકામાં છે.”

સારું થયું કે હજી રીહર્સલનો કામ ખાત્રી હતો એટલે બધા થીએટરમાં હાજર હતા, નહિ તો જે રીહર્સલ છૂટી જાય અને એક્ટરો વિખરાઈ જાય, તો પછી આખું મુંબઈ શહેર શોધતાં પણ વખતપર તેમનો પત્તો મળી ન શકે અને આવા પ્રસંગે રવડી જવાનો જ પ્રકાર થઈ પડે. હું તરત થીએટરમાં દોડી ગઇ અને શેઠજીને બધી બીના જણાવી, સુસલ્માન એક્ટરોને બોલાવી શેઠજી પાસેથી દફનાવવાના અર્થમટે રૂપિયા પચીસ તેમને અપાવી દીધા. તેઓ એક પગે એ કામ બજાવવાને તૈયાર થઇ ગયા. રીહર્સલ તે વખતે જ ગંધ કરવામાં આવ્યું અને હું તેમને લઇને યૂસુફ પાસે આવી. તે વેળાએ તે છેલ્લો શ્વાસ લેતો હતો અને તેની આંખોનો તથા અંદરનો રંગ બદલાઈ ગયો હતો. મૃત્યુની છાયા તેના પર સંપૂર્ણ પડી ગઇ હતી. મારાથી આ દેખાવ વધારે વાર નેધ શકાયો નહિ, તેથી એક કુસ્તી મગાવીને હું રસોડામાં જઈને બેઠી અને એક્ટરોએ—સુસલ્માન બાઇઓએ—તેની મૈયતને પેતાના મજબૂત મુજબની કિચાથી કબ્રસ્તાનમાં પહોંચાડવાની તૈયારીઓ કરવા માંડી. લારાને જહવડાવી ધોતડાની જનાબમાં પધરાવતાં અઢી ત્રણ કલાક જેટલો વખત નીકળી ગયો અને બરાબર અઢી વગે તેઓ જનાબને ઉપાડી કબ્રસ્તાન તરફ જવાને રવાના થયા. હું શોકાતુર વદન અને શોકાતુર મનથી મારે ઘેર આવી ગઇ, તે દિવસે મારાથી ભોજન લઇ શકાયું નહિ, એટલું જ નહિ, પણ રાતે નાટક હોવાથી મેં તે રાતના નાટકમાં પાર્ટ કરવાની પણ શેઠજીને સાફ ના કહેવડાવી દીધી.

બસ થઇ ચૂક્યું ! એકવાર જેના અનુપમ સૌન્દર્યમાં મુગ્ધ થઇ જેને મેં મારું સર્વસ્વ સમર્પી દીધું હતું, જેની ભૂમિકાથી રંગભૂમિ દીપી નીકળતી હતી અને જેને રંગભૂમિ પર નીકળતાંની સાથે હબરો તાળીઓની ગર્જનાથી વધાવી લેવામાં આવતો હતો તે નાટ્યકળાનિપુણ, સૌન્દર્યભૂતિ અને પ્રેક્ષકોની પ્રિય પ્રતિમા યૂસુફ ક્યાં હતો કે કબ્રની અંધિરી ગારમાં ! તેના જીવનનાટકની પૂર્ણાહુતિ થતાં તે હતો ન હતો થયો અને માત્ર તેનો ઝાંખો બહુકારો જ કોઇ લાગતા વળગતાના હૃદયમાં ખાત્રી રહી ગયો ! મેં અઘાપિ મારી આંખે મારા સમક્ષ કોઈ પ્રિય જનનું મરણ થતું જોયું નહોતું. આવી બંધકર અને દુઃખદાયક ઘટિકાને જોવાનો આ મારો પ્રથમ પ્રસંગ હોવાથી મારા હૃદયમાં શોકનો અને દુઃખનો આટલો બધો અસહ્ય આઘાત થયો કે, બે ત્રણ દિવસ મને ભોજન પણ ખાવું નહિ અને હું બહાર પણ નીકળી શકી નહિ. બુધવારે રાતે લાચારીએ મારે પાર્ટ કરવામટે નાટકશાળામાં જવું પડ્યું અને તે વેળાએ જ હું બહાર નીકળી ચાર દિવસ પછી ખાસ યૂસુફમટે રાખેલા નોકરોને પગાર ચૂકવીને રૂબ આપી દીધી અને સામાન નાટકશાળામાં રખાવી

૨૫૮ ચુકેલો વાંસો અથવા એક નટીની આત્મકથા

જગ્યા ખાલી કરીને બાડું પણ હટારી નાંખ્યું. યૂસુફનાં માતપિતાને તેમના પુત્રના મરણના સમાચાર તારથી જાણાવી દીધા, અને તેમના ધર્મ પ્રમાણેની ક્રિયા ત્યાં કરી લેવાનું જણાવ્યું. યૂસુફના મરણમાટે તેઓએ આંસૂ પાખાં હશે. આખાપ વિના ખીન્ન કાણુ તેને યાદ કરે ?

આ ઘટનાથી નાટકની નોકરીમાંથી મારું ચિત્ત એકદમ હઠી ગયું, એટલું જ નહિ, પણ સુંબઈમાં રહેવાનું પણ મને કંટાળાભરેલું જણાવા લાગ્યું. મારી માતાએ કંપની સુંબઈમાં રહેવાની હોય ત્યાં સુધી એ પા નોકરી કરશે, એવું શેઠજીને વચન આપેલું હોવાથી એકદમ મારાથી નોકરી છોડી શકાય તેમ ને કે નહોતું, તોપણ ને બની શકે, તો આઠ દિવસની રજા લઇને કોઈ અન્ય સ્થળે મનની સ્વસ્થતામાટે જવું અને શાંતિ મેળવવી, એવો મારો વિચાર થઇ આવ્યો. એટલામાં નાથીબાઈએ હવા ફેરમાટે નાસિક જવાનો પોતાનો મનોબાવ દર્શાવ્યો અને તેથી મારા વિચારને વધારે ઉત્તેજન મળ્યું. એક તો દેવકુમારી નાસિક ગએલી હતી. નાથીબાઈ પણ ત્યાં જતી હતી અને મેં નાસિક જતું નહોતું; એટલે ત્યાં કાંઈક નવીન જાણવાનું મળશે, નાસિક જેવારો અને તીર્થસ્થાન પણ થશે, એવી ધારણાથી મેં મારા મનની વાત મારી માતા તથા સાસુને જણાવી અને કેટલીક બહામણ આપવા સાથે ઉવટે તેમણે મને નાસિક જવાની રજા આપી. તેમની ને કે મારા પતિ મિસ્ત્ર ફેવલાને મારી સાથે મોકલવાની ઇચ્છા હતી, પણ તેને તેના શેઠ રજા આપી નહિ અને ઉવટે નાથીબાઈ સાથે મારું જવાનું નક્કી થયું. શેઠજીએ ઘણી ખેંચતાણ કર્યા પછી રવિવારના એકમાં પાર્ટ કરીને જવું અને શનિવારના એકમાં પાછો પાર્ટ કરવો એવી શરતે એટલે સાતમે દિવસે સાંજે પાછા આવવાની શરતે રજા આપી. નાથીબાઈ શનિવારે રાતે જવાની હતી, પણ મારા લીધે તે એક દિવસ રોકાઈને રવિવારે રાતે નીકળી.

સુંબઈથી સૂરત સુધી જનારને સવારમાં સાત સાડાસાતે સુરત પહોંચાડનાર સુંબઈથી રાતે નીકળતો બી. બી. સી. આઈ. નો ઉલ્લો ખટારો વધારે અનુકૂળ થઇ પડે છે, તે જ પ્રમાણે સુંબઈથી નાસિક સુધી જનારમાટે જી. આઈ. પી. ની નાસિક તરફ જતી રાતની ઉલ્લી ટ્રેન, ત્યાં સવારમાં દિવસ ૭ગ્યા પછી પહોંચતી હોવાથી વધારે સગવડભરેલી થઇ પડે છે. એટલે અમે પણ એ જ ટ્રેનમાં રવાના થયાં. થઈ કલાસનું પેસેન્જર ટ્રેનનું બાડું ને કે દોઢ રૂપિયા જ છે, પણ અમે તો સાડાપાંચ રૂપિયા આપીને સેકન્ડ કલાસની ટિકિટ કઢાવી હતી. નાથીબાઈ સાથે એક ઘાટી હતો તે ખીન્ન વર્ગના નોકરોમાટેના આવતા ઇબ્બામાં બેઠા. નાથીબાઈ સાથે સામાન વધારે હતો, મેં તો માત્ર કપડાંની એક ટ્રંક અને બેડીંગ ઉપરાંત ખીજું કાંઈ પણ લીધું નહોતું. રસ્તામાં પાણી પીવામાટે એલ્યુમીનમનો એક ગ્લાસ ટ્રંકમાં રાખી લીધો હતો તેટલું માફ.

ટ્રેન ઘોરીબંદરથી ચાલ્યા પછી નાથીબાઈએ મને પૂછ્યું કે, “કેમ એ પા બહેન ! નાસિક તો આવો છો, પણ ત્યાં ઉતરશો ક્યાં ? ત્યાં ઉતરવામાટેનો કાંઈ બંદોબસ્ત ક્યો છે ખરો કે ?”

“કેમ, એ માટે મુંબઈમાં બંદોબસ્ત કરવાની શી જરૂર છે વાઙ ? નાસિક આઠઠું મોઢું, મહા પ્રસિદ્ધ અને જ્યાં નિત્ય હજારો યાત્રાળુ આવે છે એવું પવિત્ર તીર્થસ્થાન હોવાથી શું ત્યાં પ્રવાસીઓના ઉતરવામાટે ધર્મશાળાઓ કે એવી જ બીજી કોઈ જાતની સગવડ નહિ હોય કે ? હિન્દુસ્તાનમાં તો જે તીર્થસ્થાન નથી, તેવાં ગામ અને નગરોમાં પણ સારી સારી ધર્મશાળાઓ મુસાફરોની સગવડમાટે બનવાનું અને ઉદાર પુરોષોએ કરેલી છે, તો આ તીર્થસ્થાનમાં તો તેવાં સ્થાનો અવશ્ય હોવાં જ જોઈએ.” મેં ઉત્તર આપ્યું.

“બહેન ! ધર્મશાળાઓ તો કોડીબંધ છે, પણ નાસિક-પંચવટીમાંની તે ધર્મશાળાઓ યાત્રાળુને કામમાં ન આવતાં નામમાત્રની જ ધર્મશાળાઓ છે, એ ત્યાં જવા પછી જ તમારા જણવામાં આવશે. પણ ચિતા નહિ, મેં અગમચેતી વાપરીને ત્યાંની એક ધર્મશાળામાં રહેવામાટેની ચાર માણસની ચિટ્ટી મુંબઈમાં તે ધર્મશાળાના માલિક પાસેથી જંગાવી લીધી છે અને આપણે નોકર સુદ્ધાં ત્રણ માણસ જ છીએ, એટલે તમે મારી સાથે જ તે ધર્મશાળામાં ઉતરજો, પછી ત્યાં જો તમને અગવડ પડે, તો એકાદ દિવસમાં બીજી વ્યવસ્થા હું કરી આપીશ.” નાથીબાઈએ નાસિકમાંની પહેલી અડચણનું દર્શન કરાવ્યું.

“તમે તે વળી અગવડ શી પડવાની હતી ? ક્યાં મારે બેચાર મહિના કાઢવા છે કે ધર માંડીને બેસવું છે કે વળી અગવડને સગવડનો વિચાર કરવાનો હોય ! ચાર દિવસ કાઢવાના છે તે ગમે તેમ નીકળી જશે. તમારી જોડે જ રહેવાનું થતું હોય, તો તો તે વળી સોનાથી પણ પીળું ! ક્યાંક એકલાં અટૂલાં પડ્યાં રહીએ, તેના કરતાં તમારા જેવાંની સોબત શી ખોટી ! વાતચીત અને હાસ્યવિનોદમાં વળી વધારે સરળતાથી વખત વીતી જશે અને પરસ્પર સહવાસના આનંદનો આપણુ બંનેને બહુ જ સારો લાભ મળશે.” મેં મારા નિષ્કપટ બાવથી જણાવ્યું.

“અને તે સાથે જગતના કેટલાક નવીન અને અમકારિક અનુભવની પણ, અંપા બહેન ! નાસિકમાં તમને પ્રાપ્તિ થશે. હું નાસિકમાં દશબાર વાર આવી ગયેલી હોવાથી નાસિકથી સારી રીતે પરિચિત છું અને તમને મારી જોડે આવવાનો યોગ મળ્યો છે એ એક રીતે બહુ જ સારું થયું છે. તમે ત્યાં એકલાં જાત, કોઈ ધર્મશાળા કે પંથના ધરના ખૂણામાં પડ્યાં રહેત અને ચાર દેવાલયમાં દર્શન કરી આવત કે ગોદાવરીના પાણીમાં ડુબકી લગાવત, તેથી તમારા દિવસો એટલા આનંદમાં જાત નહિ અને નાસિક ખૂબી રીતે શી વસ્તુ છે. એ પણ કદાચિત્ તમારા જણવામાં આવ્યે જ આવી શકત. આ તો હવે તમારા દિવસો ત્યાં ક્યાં ચાલ્યા જાય છે, એની તમને ખબર પણ નહિ પડે, એટલું બધું જણવાનું—ખાસ કરીને બાવડીઓને જણવા લાયક—તમને મળી શકશે. માત્ર ત્યાંના બ્રાહ્મણોને વધારે મોઢું આપશો. નહિ અને એમ જ કહેજો કે, તમે યાત્રા કરવા નહિ, પણ બીજા કોઈ ખાનગી કામમાટે જ આવ્યાં છો; નહિ તો બ્રાહ્મણો શત દિવસ તમારો પીછો છોડશે નહિ અને હેરાન હેરાન

૨૬૦ સુરેલનો વાંસો અથવા એક નદીની આત્મકથા

કરી નાખશે. તીર્થસ્થાનમાં જો કોઈ મોટામાં મોટો કંટાળો હોય, તો તે એ પંચાગોર અથવા બ્રાહ્મણોનો જ છે. જો કે કેટલીકવાર તેઓ ઉપયોગી પણ થઈ પડે છે, પણ ઉપયોગી કરતાં ખીડાકારક વધારે પ્રમાણમાં થાય છે." નાથીબાઈએ ચોતાના અનુભવની કેટલીક વાતો સંભળાવી.

આવા પ્રકારની વાતચીતમાં આણ્ણાનું સ્ટેશન આવી ગયું. નાથીબાઈએ બિછાનું બોલીને સુવાની તૈયારી કરી અને તેથી મેં પણ સૂઈ જવાની તૈયારી કરવા માંડી. નાથીબાઈ કરતાં નિદ્રા અને વિશ્રામની મને અધિક આવશ્યકતા હતી; કારણ કે, શનિવારે રાતે પાઈ કર્યો હતો અને રવિવારે દિવસે પણ નાટકની નોકરી બળવી આવી હતી એટલે રવિવારની રાત તો નિદ્રામાં જ જઈ જોઈએ, તો જ પ્રકૃતિ સારી રહી શકે. અમે બંને સેકન્ડ ક્લાસના ફીમેલ કમ્પાર્ટમેન્ટમાં બેઠાં હતાં અને તેમાં ખીલ કોઈ સ્ત્રી ન હોવાથી અને હવે પછી આવવાનો વિશેષ સંભવ પણ ન હોવાથી નીજાંતે જેટલી જોઈએ તેટલી જગ્યા રોકીને સૂઈ ગયાં અને સવારમાં દેવલાલીના સ્ટેશન પર ઘાટીએ જગાડ્ય ત્યારે જ જગ્યા. દેવલાલીથી નાસિક રોડ સ્ટેશન પાંચ મિનિટનો રસ્તો હોવાથી ઘાટીએ બિછાનાં બાંધી લીધાં અને અમે નાસિક રોડ સ્ટેશન પર ઉતરી ગયાં

પ્રકરણ ૩૪ મું તીર્થક્ષેત્ર નાસિક

નાસિકક્ષેત્ર તે પશ્ચિમ ભારતનું કાશીક્ષેત્ર છે; કાશીમાં જેટલો ગંગાને મહિમા છે, તેટલો જ, કિળદુના તેથી પણ કિચિદ્ અધિક મહિમા નાસિકમાં ગોદાવરીનો છે. નાસિક રોડ સ્ટેશનથી નાસિક ઉત્તર-પશ્ચિમ દિશામાં આસાડા ચાર માઇલપર આવેલું છે. સ્ટેશનથી શહેર સૂકીની સડક ધણી જ સારી છે તેમ જ શહેરમાંના રસ્તા પણ ઉત્તમ છે. સ્ટેશનપરથી શહેરમાં જવામાટે દરેક ટ્રેનની વેળાએ જોઈએ તેટલા ટાંગા મળી શકે છે અને દરેક માણસને લગભગ ચાર આના તેઓ બાડા તરીકે લે છે. ટાંગાને ખેંચવડી લઈ જવો હોય તો માણસ ઠીક આનો દોઢ આનો વધારે લે છે. ટાંગા ઉપરાંત સ્ટેશનથી નાસિકના મધ્યભાગ પર્યંત જવામાટે કેટલાંક વર્ષથી ઘોડાની દ્રામની પણ સગવડ કરવામાં આવી છે અને તે જ લાઇનપરથી બળદની ચુસ દ્રામ ભારખાનાને પણ શહેરમાં પહોંચાડી દે છે. દ્રામમાં બેસનાર પંચેજનને બે આના બાડું આપવું પડે છે. જે લોકો યાત્રા કરવાને અથવા એક પ્રવાસી તરીકે નાસિકમાંનાં કેટલાંક પુરાતન તથા પ્રસિદ્ધ ધાર્મિક સ્થળો જોવામાટે જાય છે, તેઓ જો હિન્દુ હોય, તો બહુધા પંચવડીમાં જ ઉતરે છે અને ખીલ જાતિના હોય તો નાસિકમાં રહે છે. કારણ કે હિન્દુઓ વિના ખીજને પંચવડીમાં રહેવાનો હુકમ નથી. અમરે પણ પંચવડીમાંની એક ધર્મશાળામાં ઉતરવાનું હોવાથી અમે ત્રણ માણસ હોવા છતાં પંચવડી સૂકીનો આખો ટાંગો સવા સ્વીપીઓ બાડું કરાવીને

કરી લીધો અને સ્ટેશનપરથી રવાના થઇ ગયાં. આખી સડકપર જાને બાજુએ પંક્તિબદ્ધ વૃક્ષો હોવાથી માર્ગ ઘણો જ રળીયામણો લાગે છે. નાસિક નગરમાં પ્રવેશ કરવાના સ્થાને સરકારી નાકુ આવે છે અને ત્યાં યાત્રા નિમિત્તે આવેલા લોકો પાસેથી પ્રત્યેક મનુષ્ય ટીક ચાર આનાનો ચુનિસિપલ કર લેવામાં આવે છે. પહેલાં આ કર લેવાતો નહોતો, પણ એક વાર ચુનિસિપાલીટીને ખોટ પડવાથી અમુક વખતને માટે ખોટ પૂરવા પૂરતો એ કર લેવાનો ડરાવ થયો હતો અને પછીથી એની સારી આવક થતી જોઈને યાત્રાળુઓના માથાપરનો એ બાર હમેશાને માટે કાયમ કરી દેવામાં આવ્યો છે. એ પણ ચાલતા જમાનાની ખૂબી !

એ સરકારી નાકા પાસે યાત્રાળુઓના આગમન સમયે નાસિકના ગોરાના સમુદાયો એકઠા મળીને જોડેલા હોય છે અને નવીન યાત્રાળુનાં નામ, કામ, જાતિ, નુખ વગેરેની બારીકીથી પૂછપરછ કરે છે; અને તે એટલે સુધી કે કેટલીક વાર યાત્રાળુને જવાબ આપતાં ઘણું જ કંટાળો આવી જાય છે અને તે કંટાળાને લીધે તે પોતાના મિત્રજને પણ કદાચિત ખોઈ દે છે. નાથીબાઈને તો તે નાસિકમાં અનેકવાર આવેલી હોવાથી ઘણાક ગોરા બોળખતા હતા અને તેના ગોરાને જાણતા હતા એટલે તેને તો બેચાર સવાલો જ પૂછ્યા, પણ મને એટલા બધા સવાલો પૂછવામાં આવ્યા કે તેમની સંખ્યાનું હું અત્યારે અનુમાન પણ કરી શકતી નથી. છેવટે અમારી ખવાસ જાતિને ગોર નીકળી આવ્યો અને તેણે અમારા ઉતરવાનું કેકાણું પૂછી લઈ અમને જવા લીધાં. સવારનો વખત હોવાથી અને અમારે સર્વ નિસ્ય કર્મોથી અદ્વાયિ સુક્ત થવાનું હોવાથી વચ્ચે ક્યાંક અટક્યા વગર અમે સીધાં અમારા ઉતારાની જગ્યામાં આવ્યાં ગયાં. તે ધર્મશાળાનું રક્ષકને મુંબઈમાંથી મેળવેલી માલિકની ચિઠ્ઠી ખતાવતાં તેણે બે એકડીઓ અમારા નિવાસમાટે કાઢી આપી, ગાદલાં ગોદડાંની, વાસણની અને પાણી વગેરેની વ્યવસ્થા કરી લીધી, અને રાંધવામાટે રસોડાની પણ જાદી સગવડ કરી આપી. એ ધર્મશાળા ચતુષ્કોણ, વિશાળ અને ઉપર એક મજલાવાળી હતી. અમને એકડીઓ ઉપરના ભાગમાં જ કાઢી આપવામાં આવી હતી. એકડીઓની આગળ વિશાળ છત્તું હોવાથી અને તેમાં આરામકુરસી તથા સાદી કુરસીઓ રાખેલી હોવાથી બેસવા વગેરેની સગવડ પણ સારી હતી. વચ્ચેના ભાગમાં મોટું આંગણું હતું અને ગરમીના દિવસોમાં નીચેના ભાગમાં ઉતરનારને તે આંગણું બેસવા તથા સૂવામાટે બહુ જ ઉપયોગી થઈ પડતું હતું. સામાન વગેરે સંભાળીને મૂકાવ્યા પછી અમે શૌચ અને દંતધાવનના વિધિથી સુક્ત થઈ નહાવામાટે પાણી મંગાવ્યું; અને ગોદાવરીના પ્રવાહમાં નહાવા જવાને બદલે ગોદાવરીના ઘરમાં આવેલા જંગથી જ શરીરને સ્વચ્છ કરી લીધાં અને તેટલા સમયમાં ઘાટી રામાએ ચાહે તૈયાર કરી રાખી હતી તે પીને તરત પાછાં ગરમાગરમ થઈ ગયાં. ચાહે સાચે મુંબઈથી લાવેલા સૂકા મસાલેદાર હલવાનો થોડોક નાસ્તો પણ અમે કરી લીધો. અમે હજી તો ચાહે નાસ્તને ઇન્સાફ આપતાં હતાં એટલામાં ખવાસોનો ગોર મોટા મોટા અધમણિયા અને મણિયા-ચોપડા નોકરોના માથાપર ઉપડાવીને આવી

૨૬૨ ગુહલનો વાંસો અથવા એક નદીની આત્મકથા

લાગ્યો અને મારા બાપ, દાદા, પરદાદા વગેરેનાં નામો પૂછવા લાગ્યો. વાચકોને મારો અંતિહાસ તો મેં શરૂઆતમાં જણાવેલો જ છે, એટલે મારે મારા બાપ-દાદાનાં શાં નામો બતાવવાં, એ વિશે હું મોટા ગુંચવાડામાં પડી ગયો. મારો અંતિહાસ બાપ કાણ હતો તે એક ઈશ્વર અને મારી માતા બિના ત્રીજું કોઈ પણ જાણતું નહોતું અને ભવિષ્યમાં જાણે તેવો સંભવ પણ નહોતો. “મન જાણે પાપ અને મા જાણે બાપ !” એ કહેવત કાંઈ ખોટી તો નથી જ. અંતે શિષ્ટાચાર પ્રમાણે આપદાદાનાં નામો જણાવવાં તો જોઈએ જ, એટલા માટે મેં જે નામો તે વળાંકે ચાહ્યાં તે બોલી દીધાં પણ તેમાંનું કોઈ નાસિકમાં આવ્યું હોય તો ગોરના ચોપડામાં પત્તો મળે ? ઉલ્ટે પત્તો ન મળવાથી તે અમારી જાતિનો ગોર હતો એટલા જ કારણથી તેના ચોપડામાં મેં મારી નવી સહી કરી આપી અને તેને ગોર માન્યો હાથે જ મારો પીછો છૂટ્યો. નાસિકમાં બ્રાહ્મણોનાં લગભગ તેરસેથી ચૌદસે કુટુંબો વસે છે અને તેમની મનુષ્ય સંખ્યા લગભગ દશ હજારની ગણાય છે; પણ તેમાંથી વિદ્વાન અને સ્વધર્મકર્મનિપુણ દશ બ્રાહ્મણ પણ નીકળશે કે કેમ, એની શંકા જ છે; યજ્ઞમાનોનાં નામોના ચોપડા લખવામાં અને જોવામાં જ તેમનાં બ્રાહ્મણત્વ તથા ધર્મકર્મનો બધો સમાવેશ થઈ જાય છે. માત્ર તેઓ નિત્ય જૂદા જૂદા દેશોના સોડોના ગાઢ પરિચયમાં આવતા હોવાથી જૂદી જૂદી ચાલતી બાપાઓ સાધારણતઃ સારી બોલી શકે છે, એટલી તેમનામાં મેં વિશેષતા જોઈ.

ગોરના ઝગડાને પતાવ્યા પછી તરત કુધારામનના વિચારે અમારા મસ્તિષ્કમાં સંચાર કર્યો. નાથીબાઈએ તરત ધાટીને મોઢલોને પોતાની ઓળખીતી એક બ્રાહ્મણ વિધવાને રાંધવામાટે બોલાવી અને તેને જોઈતી બધી ચીજો મંગાવી આપી. બરાબર એક વાગે રસોઈ તૈયાર થઈ ગઈ અને કુળનાં પાંદડાં તથા પરિચા વગેરેમાં તે જમવાની ઘણી જ સારી મજા પડી. રાંધનારી મોઢ વિધવા દક્ષિણી હોવા છતાં આપણા ગુજરાતી અને કાઠિયાવારીઓના જમવા વગેરેના રીતિરિવાજને જાણી ગયેલી હોવાથી તેણે બધી રસોઈ ગુજરાતી પદ્ધતિ પ્રમાણે જ કરી હતી અને તે પોતે ગુજરાતી તથા કન્નડી વગેરે બોલાયો. પણ ઘણી સ્પષ્ટ તથા શુદ્ધ બોલી શકતી હતી.

ભોજનના કાર્યથી મુક્ત થયા પછી મેં નાથીબાઈને શહેર જોવા જવાની ઇચ્છા દર્શાવી અને અમે બહાર નીકળ્યાં. નાસિક ગોદાવરીના આ તીરે વસેલું છે અને પંચવટી સામે તીરે છે, એટલે વચ્ચે માત્ર ગોદાવરીનો પ્રવાહ જ છે. નાસિક અને પંચવટીમાં આવવા જવામાટે એક પુલ બાંધેલો છે, પણ તે પરથી જતાં ચક્કર ખાવો પડે છે અને ગોદાવરીમાં ગયારે પૂર નથી હોતું હાથે પરથી પડયાળ નટકમાં નદીના પટમાં બાંધેલી હોવાથી તે પરથી તરત સામે પાર જઈ શકાય છે અને ત્યાં ટાંગા પણ તૈયાર મળી શકે છે. જો આખો દિવસ ટાંગામાં ફરેલું હોય, તો આખા દિવસનું બેથી અઢી રૂપિયા બાપુ આપવું પડે છે. અમે પડયાળપરથી જ ચાલીને સામે પાર ગયાં અને ટાંગા કરી લીધો.

નાસિકનાં ભિન્ન ભિન્ન સ્થળોને જોવા સ્વસ્થપમાં મેં જોયાં તે સર્વનું પૃથક્પૃથક્ વર્ણન ન આપતાં સમસ્ત નાસિકનું હું એકત્ર વર્ણન જ આપીશ. નાસિકની વસ્તી

અત્યારે લગભગ પાત્રીસથી ચાળીસ હજારની અંકાય છે અને તેનો ચેથો ભાગ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મંદિરો તથા યાત્રાળુઓની આવકપર નિર્વાહ ચલાવનાર બ્રાહ્મણોનો જ છે. નાસિકમાં પીતળની કારીગરી ઘણી જ ઉત્તમ થાય છે; હોટા, હાંડા, ગાગર, ખડિયા, દાગીના રાખવાના તથા પાનસોપારી રાખવાના ડબ્બા, મીઠાઈ અને મસાલો રાખવાના ડબ્બા, વીંટીઓ, સાંકળો, દીવીઓ અને દેવદેવીની મૂર્તિઓ વગેરે પીતળની વસ્તુઓ બનતીઓ. બનતીઓ ઘણી જ સુંદર અને વખાણવા લાયક મળી શકે છે. સ્વર્ણ અને સોનેરી કારવાળું સુંદર રેશમ પણ નાસિકમાં વણાય છે. નાસિકના રસ્તા બહુ પહોળા નહિ, પણ સારા છે અને શહેરની આસપાસ કિલ્લો ન હોવા છતાં કેટલાક પ્રસિદ્ધ માર્ગોમાં મોટા મોટા દરવાજા કરેલા છે અને તે ‘અંબક દરવાજા’ ઇત્યાદિ નામોથી ઓળખાય છે. નાસિકમાં શાકભાજીની માર્કેટ પણ છે. ત્યાં એક અભયબી જોવામાં આવી અને તે એકે નાસિક જેવું પવિત્ર તીર્થસ્થાન પણ વેશ્યાઓના નિવાસ વિનાર્તુ નથી. દ્રાવેના ટર્મીનસ પાસે હારબંધ વેશ્યાઓનાં ઘર આવેલાં છે અને તેમની હારમાં જ ‘બ્રહ્માનંદ થીએટર’ નામની એક ‘ખડિયા ખડખડ’ નાટકશાળા પણ હયાતી ભોગવે છે. પુણ્યક્ષેત્ર નાસિકમાં વિષયાનુંદ અને બ્રહ્માનંદનો આ એક અપૂર્વ યોગ જ કહી શકાય! નાસિક શહેરમાંનાં મકાનો વગેરે એટલાં બધાં જોવા કે વખાણવા લાયક નથી; જે જોવા અને જાણવા જેવું છે તે માત્ર ગોદાવરીના બે તીરપ્રાન્તોમાં જ છે અને ત્યાં પ્રભાત કાળનો આદર્શ જ અધિક રમણીય હોવાથી તે જોવાનું બીજા દિવસના પ્રભાત સમયપર મુલતવી રાખી લગભગ બે કલાક શહેરમાં આમ તેમ ભટકી પીતળનાં થોડાંક વાસણો ખરીદીને અમે પાછાં અમારા ઉતારે આવી લાગ્યાં અને રામાએ વ્યાહે તૈયાર કરી રાખી હતી તેવું પાન કરી તાજું ચર્ચા.

પૃથ્વરી સામે તીરે વસેલી છતાં નાસિકનો જ એક ભાગ ગણાય છે અને તેથી નાસિક ગોદાવરીના ઉભય તીરપ્રાન્તમાં વસેલું છે, એમ કહેવામાં કરો પણ બાધ નથી. ગોદાવરી નદીનો પટ લગભગ એસીવારનો છે અને તેમાં બન્ને તરફ સ્નાન કરનાર મનુષ્યો તથા યાત્રાળુઓની સગવડને ખાતર પગથિયાવાળા આવારા બાંધેલા છે. બીજા તીર્થસ્થાનો કરતાં ગોદાવરીની વિશેષતા એ છે કે, નદીના પટમાં અમુક પથ્થરની બાંધેલી હદ કરી લેવામાં આવી છે અને તેવી જાડી જાડી હદો કુંડના નામથી ઓળખાય છે; જેમ કે રામકુંડ, સીતાકુંડ ઇત્યાદિ. નદીના પટમાં લગભગ અડધા માઇલ સુધી પથ્થરની પડથાળો બને બાજુએ બાંધેલી છે; એટલું જ નહિ, પણ પટના મધ્યમાં કેટલાંક નાનાં નાનાં દેવલયો અને બાવા કૃષ્ણશિખરની સાધારણ ધર્મશાળાઓ પણ કોઇએ ચાલુલેલી છે. એ દેવાલયો અને ધર્મશાળાઓ પૂર વખતે પાણીમાં ડૂબી જાય છે, પણ શિયાળા અને ઉનાળામાં ત્યાં બાવાઓની જમાત પડેલી રહે છે અને ગાંજની ચલમો ફુંકાતી દેખાય છે. બન્ને તીરપ્રાન્તોપર હારબંધ નાનાં મોટાં મંદિરો-દેવાલયો-આવેલાં છે અને તેમને જોતાં આ દેવાલયનગરી તો નથી. એવા ભાસ થઈ જાય છે નિત્ય પ્રભાતના પ્રહરમાં ઉત્તર તીરે એક મોટો બજાર ભરાય છે. અર્થાત્ પ્રભાતમાં નાસિક-

કનાં નદીમાં ન્હાવા આવતાં સ્ત્રીપુરુષો, સ્નાન કરવા અને દેવદર્શનમટે આવેલાં સેંકડો યાત્રાળુઓ અને ખજારમાં માલતું વેચાણ તથા ખરીદી કરતા વ્યાપારી તથા ગ્રાહકોનો કેસાહલ ગોદાવરીને નીરે ખરેખર નેવાલાયક અને આનંદદાયક જ હોય છે. કહેવામાં આવે છે કે, પ્રતિ ખાર વર્ષે અંબીવતા સિદ્ધસ્થ વર્ષમાં માત્ર બે કે ત્રણ સપ્તાહમાં તો નાસિકમાં લગભગ ૩,૦૦,૦૦૦ યાત્રાળુઓ આવી જાય છે અને તે વેળાએ બ્રાહ્મણોને બહુ જ સારો તડાકો પડે છે.

નાસિક રામાયણમાં વર્ણવેલી કેટલીક ઘટનાઓની ભૂમિ છે, એમ કહેવામાં કરો. પણ પ્રત્યવાય નથી. રામ, લક્ષ્મણ અને સીતા વનવાસમાં હતાં તે વેળાએ પંચવટીમાં આવીને રહ્યાં હતાં. એ પંચવટી પૂર્વ તીરપ્રાન્તમાં આવેલી છે અને નોંસિકથી આસરે અડધો માઇલ થાય છે. ત્યાંનું રામ મંદિર સમસ્ત પશ્ચિમ આર્યાવર્તમાં અત્યંત પવિત્ર અને પૂજ્ય મનાય છે.

નાસિકમાં અનેક દેવમંદિરો હોવા છતાં ઈ.સ. ૧૭૧૦-૨૦ માં બંધાયેલાં 'સુદર નારાયણ'ના મંદિર જેવી સુદર બાંધણી અને કારીગરી બીજા કોઈ પણ મંદિરની નેવામાં આવતી નથી. નાસિકમાંનાં ઘણાં ખરાં મંદિરો શિવ અથવા શૈલેશ્વરનાં જ છે. નાસિકમાંનું જે જૂનામાં જૂનું મંદિર છે તે 'કપાલેશ્વરનું મંદિર' એ નામથી ઓળખાય છે. એને અઢવા માટનાં પચાસ પગથિયાં છે અને એ છસ વર્ષનું જૂનું છે. યાત્રાળુઓની એ મંદિરમાં ઘણી જ ધમાલ હોય છે. સર્વ મંદિરોથી સુદર અને આકર્ષક મંદિર 'પંચવટીમાના 'કાળારામ'નું છે. એને ૯૬ કમાનો છે, એની લંબાઈ ૨૬૦ ફીટની અને પહોળાઈ ૧૨૦ ફીટની છે. મંદિરનો આંતરિક મધ્ય ભાગ ૯૩ ફીટ લાંબો, ૬૫ ફીટ પહોળો અને ૬૦ ફીટ ઉંચો છે. એ મંદિર લગભગ ૧૦૦ વર્ષનું જૂનું છે અને તે સ્ત્રીઓ ૭,૦૦,૦૦૦ ના ખર્ચે બંધાવવામાં આવ્યું હતું એમ કહેવાય છે. મૃત મનુષ્યોની રક્ષાને પંચવટીની બાજુએ આવેલા રામકુંડમાં નાંખવામાં આવે છે. આ રામકુંડમાં સ્નાન કર્યા વિના યાત્રાળુઓ પવિત્ર અને શુદ્ધ થયેલાં મનાતાં નથી. સારાંશ કે, ગોદાવરીના યટનો દેખાવ પણ એવો છે કે, જે વેળાએ નદીમાં પાણી ઓછું એટલે કે સાધારણ હોય છે ત્યારે વચ્ચેની પડથાળો, નાનાં મંદિરો અને ધર્મશાળાઓને લીધે બાજુ તે પણ શહેરનો વચ્ચેનો એક ભાગ જ હોયતી. એવો જ નવીન જોનારને ભાસ થાય છે. માત્ર નદીનાં પાણી ચઢેલાં હોય અને એ ભાગ પાણીમાં ડૂબી ગયો હોય તે વેળાએ જ ત્યાં નદી હોવાનું ભાન થઈ શકે છે. નાસિક એક વાર જોવા જેવું સ્થાન છે, એમાં તો લેશ માત્ર સંશય નથી જ.

નાસિકથી અઢાર માઈલનાં અંતરે આવેલું ગોદાવરીનું હૃદયમસ્થાન 'ત્ર્યંબકેશ્વર' અને નાસિકથી મુંબઈ તરફની પગવટપર આવેલી બુદ્ધના સમયની 'સિણા' નામની યુદ્ધાઓ પણ જોવા લાયક સ્થળો છે, પણ તે જોવાનો પ્રસંગ મને પ્રાપ્ત થયેલો ન હોવાથી તેમનું હું કોઈ પણ વર્ણન આપી શકતી નથી. અસ્તુ.

*

*

*

*

*

અમારા નાસિકમાં આવ્યા પછી ત્રીજા દિવસનો પ્રભાત હતો. ઉત્તર તીર-પ્રાન્તમાં બરાચલા બજારમાં કૃષાવક્ર્યનો અને વ્યવસાયનો કોલાહલ ચાલી રહ્યો હતો; યાત્રાળુ સ્ત્રી પુરુષો જૂદા જૂદા કુંડોમાં સ્નાન કરીને શુદ્ધ થતાં હતાં; દેવાલયોમાંથી દેવદર્શન કરી ન્પાછાં ફરતાં યાત્રિકોના હસ્તે થતા ઘંટાનાદ સંભળાતા હતા; બ્રાહ્મણો, સાધુઓ અને બિહુકો યાત્રાળુઓ પાસેથી દાનદક્ષિણા આદિ મેળવવામટે તેમની પાછળ દોડધામ કરી રહ્યા હતા; બ્રધરહુડના ભોજનથી ભતિળી માન્યતા પ્રમાણે ગ્રહ યજ્ઞેલા અને પોતાને સુધારાના આગેવાન માનતા એક બે સુધારકમન્યો, સમાજનિયમના દડાઘાત સમક્ષ પોતાનું ટટ્ટં ચાલી ન શકવાથી, ગોઠાવરી ને તીરે રામકુંડપર મૂંછે મુંડાની પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવવા બેઠા હતા! કેટલાકો વિધિપૂર્વક પિનૃચેને પિંડદાન આપતા હતા અને કેટલાક એ સર્વ ચાલતી લીલાનું અવલોકન કરતા આમ તેમ આંટા ફેરા મારી રહ્યા હતા. એવા સમયમાં નાથીબાઈ અને હું રામકુંડપર સ્નાન કરવામાટે આવી લાવ્યાં. અમારાં વસ્ત્રો લઈને રામો પાંચ દશ કદમ અમારી પાછળ ચાલ્યો આવતો હતો. તે રામકુંડપરની ખુશ્તી ધર્મશાળાના ઝોટલાપર વસ્ત્રો લઈને બેઠા અને અમો બંને નહાવામાટે કુંડમાં ઉતર્યાં. નાથીબાઈ તો કચ્છો કસીને કુંડમાં ફેરી પડી અને તરવાની કળા બજાવી હોવાથી ભાયડા પ્રમાણે બેપરવાઈથી તરવા લાગી એટલું જ નહિ, પણ પાણીમાં પડીને ધીંગામસ્તી પણ કરવા મંડી ગઈ. હું નાહીને બહાર આવી અને રામા પાસેથી સાંલેા લીધો; પણ એટલામાં સામેથી રામ-હુલારી આવતી મારા જોવામાં આવી.

નાથીબાઈના સહવાસમાં આનંદમાં સમય વીતતો હોવાથી અને બે દિવસ નાસિકનિરીક્ષણના વ્યવસાયમાં વીતી જવાથી દેવકુમારીના નાસિકમાંના આગમનની વાર્તાને હું સર્વથા વિસરી ગઈ હતી, પણ રામહુલારીને જોતાં જ તેની બધી વાતોનું તત્કાળ સ્મરણ થઈ આવ્યું, અને દેવકુમારી આમ એકએક નાસિકમાં રાા કારણથી આવી હશે, એના બેદને બજાવાની દૃઢ્યમાં નવીન આતુરતાનો ઉદ્ભવ થયો. રામહુલારીની દૃષ્ટિ મારા લગ્ન ન હોવાથી મારે જ તેને પ્રથમ બોલાવવી પડી. જે તેણે મને જોઈ હોય, તો સાત તાળાંમાંથી પણ પડકાર્યો વિના રહે નહિ. મેં કહ્યું:—“કેમ રામહુલારી! અહીં, અહીં ક્યાંથી?”

“કોણુ એપા બહેન કે? એ તો ત્યાં શેઠાણી ત્યાં અમે. ચિટ્ટીના ચાકરને અહીં ક્યાંથી ને ત્યાં ક્યાંથીનો સવાલ પૂછવો નકામો છે. તમે શું નથી સાંભળ્યું કે—

“નોકર બિચારા કયા કરે, ખાઈ. રોટી ખાય;

બુલાય આધી રાતકો, છ છ કરતા નય!”

અચારે શેઠાણી કહે કે, જહલમમાં જડું છે, તો ત્યાં પણ જડું પડે, ખાઈ! ચેટ મહા બુંડું છે. પણ એપાખાઈ! તમે એચિતાનાં અહીં ક્યાંથી અને કેમ ફરી નીકળ્યાં, એ તો બજાવો.” તેણે જવાબ આપીને પાછો સવાલ પૂછ્યો.

“હું તો મારી બેનપણી સાથે અમથી અહીં જરા હવા ફેર કરવા અને નાસિક જોવા આવી છું. મારે અહીં બીજું કાંઈ કામ નથી. ચાલુ તારો મેળાપ રૂઠ

જયો એ પણ ઠીક જ થયું. હું હજી બે ત્રણ દિવસ રહેવાની હું એટલે ઉતરે જ્યાં જોવા તો આવે; વાતચીતની ગરમત પડશે. ચાલ, બેઠેલી નાહી લે એટલે મારો ઉતરો અને જતાવી દઉં. આજે સાંજે અડચણ ત હોય તો અમારે ત્યાં જ જમવું.” મેં તેને હુલાવી કુલાવી છાપરે ચઢાવવોતો યત્ન કર્યો.

“ન આહું સામાટે ? કેઈ પણ ચાલીને આવતું હશે, તો હું આંખોથી ચાલીને આવીશ. રાતનું જમવામાટેનું તમારું આમંત્રણ પણ આપણને કબૂલ છે.” શેઠાણીને રાતે જમવાની તા પાડી દઈશું. મને પણ તમારા સમાગમથી સારો આનંદ મળશે. શેઠાણીની તો જ્યારે જીઓ ત્યારે આજકાલ રોતી સુરત જ રહ્યા કરે છે! કોણ જાણે એમને શું થઈ ગયું છે તે કાંઈ સમજી શકાતું નથી.” રામદુલારીએ બળાપો બતાવ્યો.

“પણ રામદુલારી ! તારી શેઠાણીએ પોતાનો ઉતરો ક્યાં રાખ્યો છે ? કેઈ ધર્મશાળામાં કે ગોરને ત્યાં ?” મેં પૂછ્યું.

“ધર્મશાળામાં પણ નહિ અને ગોરના ઘરમાં પણ નહિ. અહીંનો ઉતરો વળી એક વીશીમાં છે. ગુજરાતનો દયારંકર નામનો એક ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણ અને તેની બાયડી છે, તેમણે અહીં ગુજરાતી વીશી ખોલી છે. તીર્થસ્થાન છે એટલે બાયડો સપાહ અને ગરૂડ પુરાણ આદિ વાંચીને પૈસા કમાય છે અને બાયડી વીશી જલાવે છે તેની કમાણી બૂરી થાય છે. જણાય છે બાયડી ને બાયડો બંને ચાલાક. એમના વિશે મેં તો બીજી પણ કેટલીક વાતો સાંભળી છે, તે વળી નીરાંતે રાતે કહી સંભળાવીશ.” રામદુલારીએ ટુંકા સવાલનો લાંબાસયક જવાબ આપ્યો.

અમારી આટલી બધી વાતો થઈ ગઈ ત્યારે ધીરે રહીને નાથીબાઈ પાણી માંથી બહાર નીકળ્યા. કેટલીક સ્ત્રીઓ પાણીમાં પડતાં ગાંડીતૂર બની જાય છે, એમ જે કહેવામાં આવે છે તે નાથીબાઈના સંબંધમાં તો ખરું જણાતું હતું. નાથીબાઈને પાણીમાંથી બહાર નીકળેલી જોઈને મેં રામદુલારીને કહ્યું:—“ન જ, હવે નાહી આવ એટલે ચાલીએ.” રામદુલારીએ તરત જઈને એક ટુબકી લગાવી સરીર બોંજવું અને સાંધ્યો બહારીને નાથીબાઈથી પહેલાં ચાલવાને તૈયાર થઈ ગઈ. નાથીબાઈએ તેના વિશે સવાલ કરતાં તેની મેં સાધારણ બોલબાણ આપી અને વધારે પવિત્રય પછીથી પોતાની મેળે જ થશે, એમ જણાવ્યું.

અમે ત્રણ ધાધરા અને એક ધોતિયું મળી ચાર જણનું ટાળું ત્યાંથી ચાલતું થયું. રામકુંડની સામેની એક ગલી વટાવતાં જ ડાબા હાથપરને રસ્તે ત્રણચાર ઘર મૂકીને ગુજરાતી વીશીનું મકાન આવેલું હતું. તે રામદુલારીએ દૂરથી અમને બતાવ્યું અને ત્યાર પછી અમારી સાથે આવી અમારા હવારાવાળી ધર્મશાળા તે જોઈ ગઈ અને સાંજે નક્કી આવવાનું કહી ચાલતી ગઈ. રામાએ ડોલમાં અમારા સ્થાના સંસ્થા વારચી કહી, નિચોવીને સૂકવી દીધા અને પ્રાથમિક સળગાવી ચાહેની તેવતરી કરવા લાગ્યો. એટલામાં પાસેના કાળારામના મંદિરમાં જઈ અમે દર્શન કરી આવ્યાં અને પછી ચાહેને ઉદરમાં પધરાવી. આજનો બપોરનો ભોજન પછીનો વખત અમે અપરામ લેવામાં જ વીતાવ્યો અને ચાર વાગ્યાની ચાહે પીધા પછી હું રામદુલારીના આવવાની વાત જોવા લાગી.

પ્રકરણ ૩૫ મું

તીર્થસ્થાનમાં પાપસ્થાન

બરાબર સાડાપાંચ વાગે ‘હર લેડીશિપ’ રામદુલારી એરીજનલ ખાસ્વી બોક્ષ નવીબંદરની વાજતેગાજતે પધરામણી થઇ અને તેની વાતચીતથી આનંદ મળવાને સંભવ હોવાથી તેને જોતાં જ મારા કુખમંડળમાં હાસ્યની છટા દેખાવા લાગી. “રામદુલારીજી ! પ-ધા-ર્યા કે ?” મેં જરૂર આબાધમાં જ કહ્યું એના જવાબમાં તેણે પણ વાચકાઇથી જણાવ્યું:-“હા આ આ જ, અંપા આ જ, અમે પધાર્યા જ, જરા ઉડીને માન કેમ ન આવ્યું જ ? અમારા પોજીશનમાં વાંધા આવી ગયાજી !”

“અલી, નવીબંદરથી તારા એલ્યા સાથે પોજીશનનાં કેટલાં વહાણુ જરીને નીકળી ગયાં અને તેમાંનાં કેટલાં વહાણુ પોજીશનનાં ઘટી ગયાં ? જો, મોટી પોજીશન-વાળી આવી છે તે ! હવે બેસ છાંનીમની હેરી અને નાસિકમાં તે શું શું જોયું અને નવું શું શું જોયું તે કહી સંભળાવ.” મેં તેના પોજીશનને ડેમ કરીને કહ્યું.

“લ્યો સરિ આ બેઠાં.” એમ કહીને તે ચઠાધપર મારા ખાટલાની ધસ અને પાથાને અઢેલીને બેસી ગઇ. હું ખાટલાપર આઘી થયેલી હતી અને નાથી-બાઈ સામેના બીજા ટાલિયાપર મોટા તકિયોને અઢેલીને બેઠી હતી, આટલીવાર મોનનું અવલંબન કરી બેઠેલી નાથીબાઈ આ અમારી વિનોદવાર્તાને સાંભળીને બોલી:-“અંપા બહેન ! આ બાઈ તો રમકડાં જેવી દેખાય છે. આ રમકડું બહુ સારું શોધી કાઢ્યું છે. આવું રમકડું સાથે હોય તો ભંગલમાં પણ મંગળ થઈ જાય અને વખત એવો આનંદમાં વીતી જાય કે ખબર પણ ન પડે.”

“બાઈ સાહેબ ! તમારા જેવાં કદરદાન આજકાલ થોડાં મળે છે તે !” એમ તેવા ગમગીન પુરુષ કે શોકાતુર સ્ત્રીને પણ માત્રમાં રાજીરાજી કરી દેવાના અને ઉડતાં પંખીડાંને નીચે ઉતારવાના કામમાં ફક્ત એમ બે જણીએ જ એકી મના-છએ છએ-એક અમદાવાદની કાશી ધાંચજી અને દિલ્લીની આ રામદુલારી ખરું પૂછા તે અમારી આ કળામટિ અમને મોટી સભા જરીને મોટી ધામધૂમથી સોનાના કે હીરામોતીના કીમતી ચાંદા આપી અમારી કદર કરવી જોઈએ; પણ તેને બદલે આ અંપાબાઈ જેવી ઉદાર (?) બાઈએ અમારા પોજીશનને ડેમ કરી નાંચે છે, એ તો આપે જોયું ? આવી જ જળા કાંઈ ગોરી લેડીમાં હોય, તો આખી દુનિયા તેની પૂજા કરે ને તેના પર ગીનીઓને વર્ષાદ વર્ષાવે હું કે ! આ તો ધરને દૂધપાક ફાળ બરાબર, સમજ્યા ?” રામદુલારીએ વિનોદાત્મક શોક દર્શાવ્યો.

“વારુ વારુ ! ચાંદ લઠકાવીને ફરવાની તારી ઈચ્છા હશે, તો તે ઇચ્છા પણ આજના જમાનામાં પૂરી થતાં વાર લાગે તેમ નથી. તે પાટલે થોડાંધણી ધૂળ તે નાખી જ છે, એટલે સુખમાં કે દિલ્લીમાં દુઃખ ફરતી હીલચાલ, સીસિકાણી હીલચાલ કે દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદીઓની હાડમારી વિશેની હીલચાલ વગેરે કોઈ પણ હીલચાલ ચાલતી હોય, તેમાં ભાગ લેવો, લેકચર કરવું અને બલે જનમાં કોઈ જાણવું ન હોય છતાં ‘હું વરની ફેઇ’ વાળો ઘાઠ લાવવો અને ખજી ધીર રહીને

૨૬૮ ચુડેલનો વાંસો અથવા એક નદીની આત્મકથા

અશામદના હથિયારથી ચાંદ મેળવવાની હંડી કાશિશ કરવી કેટલાક કહેવાતા અગ્રેસરો અને અગ્રણી મંડળો તેમ જ આપણા ધર્મીઓ આવા પ્રસંગે એટલી ઉદારતા તો અવશ્ય દર્શાવે છે કે, જો ચાંદ લેવા ઇચ્છનાર પોતે ચાંદનો ખર્ચ આપવાને તૈયાર હોય તો એક મીઠીજ ભરી તેને ચાંદ આપવાનો ધૂમધડાકા સાથે મેટા ઠરાવ પાસ કરી, એક પાઈ પણ ફી તરીકેની લીધા વગર સાવ મફતમફત-પોતાના મંડળનું, આપનાર તરીકે તે ચાંદની બંને બાજુએ, નામ કોતરવાની અનુમતિ આપી દે છે માત્ર કહેવડાવનું તો એટલું જ કેની કે ચાંદ લિયા તો કે હાં ચાંદ લિયા ! પણ ચાંદ મેળવનારની ચોખ્ખતા કે અચોખ્ખતા બંને ને ગમે તેવી હોય, તેની સાથે તેમને કશો પણ સંબંધ હોતો નથી; ‘આવજન મેહમાંન થે ધર હય તુમહારા; ખિચડી ખાઓ ગાંઠકી બૌર બરતન હમારા; કોઈ આકે ખૂલે કૌન હય ? મેહમાંન હમારા !’ એ કહેવત આજકાલના કેટલાક ચાંદ આપનારાઓના સંબંધમાં અક્ષરેઅક્ષર ખરી પડેલી દેખાય છે. એવા એક બે નહિ, પણ પાંચપદર ચાંદ મેળવવાની મરજી હોય, તો રહી જ મારી સાથે સુબધમાં અને જો કે બાર મહિનામાં છાતીપર ગાંઠમેહલ લટકારીને પાલવા બંદરની ફરનારી થઈ શકે છે કે નહિ ?” મેં ચાલતા સમયની દાંબકિતા વિશે માર્મિક કઠાક્ષ કર્યો.

“પણ બાઈ સાહેબ ! ગાંઠનાં ચોપીચંદન કરીને એવા દશ ચાંદ મેળવતાં વીસ તોલા સોનું ખપી જાય અને તેની મજૂરીમાં વળી સોઃ દોઢસોની હોળી ફુંકાય, એટલો બાર મારા જેવી ગરીબ કુંગાલ બાયડીથી કેવી રીતે ઉપાડી શકાય ? આવા ચાંદ તો બાઈ ! મોઢા પડી જાય !” રામદુલારીએ નિરાશા દર્શાવી.

“અરે-એનો ખરો બેદ જણાવવો તો રહી જ ગયો. વીસ તોલા સોનું ને સો દોઢસો મજૂરીના રાના ધૂળના અપવાના હતા ? આજે તો મોઢામોઢા હાંફલુફલિયા, દરેક સભામાં હાજર રહેનારા, પાઈની પેદાશ નહિ ને ધડીની નવરાશ નહિ ધરાવનારા, કપડાં ઉધાર અને પાઈની બાંડે લાવનારા જે કેટલાક નરપુંગવો (?) દશ દશ ને વીસ વીસ ચાંદો ધરાવે છે, તે બધા ચાંદ એટલા બધા કીમતી હોય છે ખરા કે ? એ દશ વીસ ચાંદો જેટલી ધરમાં મૂડી પણ ન હોય ત્યાં એટલા બધા રૂપિયા તેમની લીજેરીમાથી નીકળેલા સંભવે ખરા ? એ તો ચાંદીના બે તોલાનો ફેરનેબલ ચાંદ બનાવી, તેનાપર જે મંડળ તરફથી તે ચાંદ અપાવવાનો હોય તેનું નામ કોતરાવી, ઉપર સોનાનું ફર્સ્ટ ક્લાસ ગીલીટ ચઢાવી મંડળના નેતાને સોંપવામાં આવે છે અને પછી મોટી સભામાં તે ચાંદ સોનાના ચાંદ તરીકે ઇનાયત કરવામાં આવે છે. એ ચાંદમાં માત્ર જે પીળો રંગ હોય છે, એટલી જ સુવર્ણની સમાનતા; બાકી તો દમદોલ ને માંહે પોલ-ચાખ્ખો ચુડેલનો વાંસો !” એ પ્રમાણે જણાવી એ રસકસ વગરની વાતને આટલેથી જ અટકાવવાના ઉદ્દેશથી મેં તેના જવાબની વાટ ન જોતાં સાથે જ કહી કે:-“એ તો ઠીક, પણ રામદુલારી ! તમે જ્યાં ઉતર્યા છો તે વીશીવાળાં માટીબૈયર વિષે તે બીજી શીશી વાતો સાંભળો છે, તે અલારે જ કહી દેને કે

જેથી કાંઈક નથી બીતા પણ જાણવામાં આવે અને વખત પણ આનંદમાં વીતી નય. એ વાત રાતે જ કરવી, એકું કાંઈ આપણે સુદૃઢ કઢાયું નથી.”

“હવે તારે હમણાં જ સાંભળે. આપણી ક્યાં ના છે? વાત સંભળાવતાં મારે પૈસા થોડા જ આપવાં પડે છે કે કેન્દ્રસાઈ બતાવું? પરોપકારમાટે બોલવામાં નવળી દરિદ્રતા કેવી? બોલવા આવવામાં મારા જેવી અને મારા જેટલી ઉદાર બાયડી બીજ કોઈ તમને બાગ્યે જ મળી શકશે.....”

રામકુલારી આગળ બોલવા જતી હતી, એટલામાં તેની આ નકામી કૃથળી અથવા આત્મસ્વાધાને વચ્ચે જ અટકાવીને હું બોલી કે:—“એ વાત તો જાહેર છાપામાં પણ છપાઈને જાહેર થઈ ગઈ છે, એટલે તારે હવે એનું નવેસરથી વર્ણન કરવાની અને જાહેર વધારે મેકનત આપવાની જરૂર નથી. જે વાત સંભળાવવાની છે, તે જ સંભળાવ એટલે થયું.”

“મારી આ બાબત છાપામાં કેણે છપાવી? અંગ્રેજી છાપામાં આવી કે ગુજરાતી ને હાલું છાપામાં આવી? વાહરે ચંપા બહેન! મને પણ તમે બતાવી? પણ કાંઈ નહિ, આપણે તો તમને તમારી ઉચ્છ્રંખલતાની ક્ષમા આપવામાં પણ ઉદારતા જ બતાવવાનાં” હવે તારે સાંભળે વીશીનાજાની વાત.” એમ કહીને તેણે મૂળ કથાનો આરંભ કર્યો; “એ વીશીનાજાં બાઈસાહેબ અને બાઈસાહેબ મૂળ કાઠિયાવારનાં રહેવાસી છે, પણ ક્યા ગ્રામનાં તે હું જાણતી નથી. તેઓ અહીં પાંચ છ વર્ષથી છાવણી નાંખી પડ્યાં છે, અને પોતાના ઘંઘામા સારી રીતે ફાળી ગયાં છે. તેમના સમાહ, ગરુડ પુરાણ અને સત્યનારાયણની કથા આદિના વાંચનથી અને વીશીના ઘંઘાથી થતી આવક વિષે તો મેં તમને જાણાવ્યું જાહે; પણ તે ઉપરાંત તેમનો જે એક બીજો છુપો અને ધીકનો ઘંઘો ચાલે છે તે એ કે, જેમની ન્યાતમાં પુનર્વ્રત કહો, નાતરું કહો કે ઘંઘરણું અથવા ઘંઘરણું કહો, તે કરવાને એટલે કે એક ઘણીના મરી જવા પછી બીજો ઘણી કરવાનો રિવાજ છે, તેવી ન્યાતની કેટલીક વિધવાઓ એમને ત્યાં વારવાર આવે છે અને પોતાની પુનર્વ્રત કરવાની ઇચ્છા તે પનોતા ને પરગણું જોડલાંને જાણાવે છે; એટલે તેમની એ ઇચ્છા બહુ ટુંકા સમયમાં જ પૂરી થઈ જાય છે અને જમે તે ન્યાતજાતની રંડાયલી બાયડી એમની વીશીમાંથી મંડાયલી થઈને ચૂડાચાંદલા સાથે વિદાય થાય છે! કારણ કે, કેટલાક વાંઢા અને વિધુર પુરુષો એ બૂદેવની વીશીમાં આવે છે અને જો કોઈ તેની સ્ત્રી મળી શકે તો પોતાને તરત ખબર આપવાની ફરમાસ કરી જાય છે એટલે જ્યાં એવી કોઈ વિધવા આવી કે તેવા એકાદ બે ઉમીદવારોને જુદે જુદે વખતે બોલાવી બંને પક્ષને અગરબત્ત સમજાવી વાણિયા સાથે તરગાળી અને બ્રાહ્મણ સાથે કુંભારણ કે ન્યાતજાત વગરની લીખારણ એમ તેઓ લાકડે માકડું વળગાડી દે છે અને દક્ષિણથી પોતાનાં તમારાં તાળું કરે છે, પછી મહદું દોળખમાં જાય કે બિહિસ્તમાં એની ચિંતા તેમની બક્ષારાતને! આ નાસિકમાં થતાં નાતરાંની દલાલીથી એમને ઘણી જ સારી આવક થતી હોવાનું સંભળાય છે. આસપાસનાં પાડોશી કહે છે કે, એ મારી

બૈયર જ્યારે પહેલાં નાસિકમાં પધાર્યા ત્યારે તેમને ખાવા ધાન ને પહેરવા વસ્ત્ર પણ નહોતું અને આને જોઈએ છીએ તો તનમનાટ કરતાં દેખાય છે ને પાંચપીતળિયાં પણ બાઈસાહેબના શરીરપર જોવામાં આવે છે. હાલમાં તેઓ પોતાના ગામમાં ધરનું ઘર ચણાવવાનો વિચાર કરી રહ્યાં છે. દલાલે દીવાળું નહિ, એ કહેવત કાંઈ ખોટી છે? તેમાં પણ આ નાતરાની દલાલી જેવી તો બીજી દલાલી છે જ નહિ, એવો મારો ખાસ અભિપ્રાય છે. આ અમે આવ્યાં ત્યાર પછી એક ખત્રી જતિનાં વિધવા વિધુર અને એક બહુસાળી જતિનાં વિધવા વિધુરનાં એવી રીતે બે નાતરાં થઈ ગયાં, અને ત્રીજી હુહાણુ જતિની એક પ્રૌઢ વયની વિધવા નાતરાની ઉમીદવાર થઈને અચા શનિવારે સવારમાં અહીં આવી છે, તેના હાથના ઉમીદવારને મુખઈ અહીં આવવા મટિનો કાગળ લખાયો છે, તે આજ કે કાલ આવી લાગતાં જો સાદું નક્કી થશે, તો બાયડીવાળો થઈને પાછો મુંબઈ જશે; પણ જો એની સાથેનું સાદું નક્કી નહિ થાય, તો વળી બીજા કોઈ ઉમીદવારને બોલાવવામાં આવશે.” આટલું બોલીને તે અટકી અને કહેવા લાગી કે:—“જાયરે, આ મોટી કથા સંભળાવતાં મારું તો ગળું સૂકાઈ ગયું! જરા પાણી તો પીવડાવો અને પાનની બીડી તૈયાર કરાવો એટલે કથાનું અન્યુત કેશવં નિર્વિધન થઈ જાય.”

રામને નાથીબાઈએ પાણીનો ઘોટો અને પાનનો ડબ્બો લાવવાનું કહ્યું. પાણી પી પોતાના હાથે જ દિલ્લીની પદ્ધતિ પ્રમાણેની પાનબીડી બનાવી, બહાર લાલ ઘુંકની બે ચાર પિચકરીઓ ઉડાવી આવીને પાછી રામહુલારી આસન જમાવીને બેઠી અને કથાને આગળ લંબાવતી કહેવા લાગી કે:—“અહીં નાસિકના ઘોઠાના મુખથી બીજી એક એ વાત પણ સંભળાય છે કે જેમની જતિમાં પુનર્લગ્નનો રિવાજ નથી, એવી જતિની કેટલીક વિધવાઓ વ્યભિચારના થોડે સમય થતાં જો પોતાના નિવાસસ્થાનમાં જર્મ પાતનું કાર્ય હોહાવગર પાર થાડી શકવાનો સંભવ ન હોય, તો આખરુ બચાવવામટિ તીર્થયાત્રાના નિમિત્તથી નાસિક, પંદરપુર (વિકુલનાથજી), મથુરા અને કાશી જેવાં પુણ્યસ્થાનોમાં જાય છે અને ત્યાં ખાસ જર્મપાત કરાવવાનો ધંધો લઈ બેઠેલાં કેટલાંક સ્ત્રીપુરુષોમાંના કોઈની મદદથી શરીરમાંથી પાપના પરિણામને કાઢી નાખી, ન્હાઈ ઘોઈ માથે પાણી નાખીને હરખાતી મલકાતી પવિત્ર થઈને પાછી ઘેર ચાલી જાય છે. આ વીશીવાળાં માઠી બૈયર પણ એ ધંધો કરે છે. ખાસ કરીને બાયડી આવાં કામેને પાર પાડવાના બહુ સારા ધલાજી જાણે છે, એમ લોકો બોલે છે અને તેમની આ કીર્તિ સાંભળીને જ અમારાં દેવકુમારી શેઠાણીએ ખાસ તેમની સહાયતા લઈ પાપમુક્ત થવામટિ જ વીશીમાં પોતાનો અડો જમાવ્યો છે. હવે જોવાનું છે કે શું થાય છે અને આ કામને તે બ્રાહ્મણી કેવી ચાલકીથી પાર પાડે છે!”

રામહુલારીની આ છેલ્લી વાત સાંભળીને હું તો હિંમતુ જ થઈ ગઈ. બહુ સોસ! જે બ્રાહ્મણો એક સમયમાં રાજઓ, અરે સમ્રાટપર પણ પોતાનું વર્ચસ્વ ધરાવતા હતા, જનક તથા હરશચ જેવા ભૂપાલો જે બ્રહ્મર્ષિઓને સમામાં ઉત્થાન

આપી, પોતાના સિદ્ધાસનપર માનપૂર્વક બેસાડી, પોતે એવક પ્રમાણે તેમની સમક્ષ હાથ ભેડી ઉભા રહેતા હતા અને જેમની પવિત્ર નીતિરીતિથી સ્મસ્ત ભરતભૂમિ પવિત્ર મનાતી હતી, તે જ બ્રહ્મર્ષિઓના વંશજે એક તરફથી પોતાને બ્રાહ્મણના નામથી ઓળખાવે અને બીજી તરફથી આવાં ચાંડાલને પણ ન છાજે તેવાં બાળ-હત્યા જ્ઞાને ગર્ભપાત જેવાં મહાપાતકો કરી પોતાના પાપી પેટના ખાડાને નરક-રૂપ અત્રથી ભરે છે, એના કરતાં વિશેષ શોકકારક અને બેદોત્પાદક ઘટના બીજી શી હોઈ શકે વાકું? બધા બ્રાહ્મણો આવા જ હશે અથવા છે એમ જો કે મારું માનવું નથી, છતાં બ્રાહ્મણ નામ ધરાવનારાની આવી અલ્પ સંખ્યા પણ બ્રાહ્મણ-જાતિના પવિત્ર નામને કલંકિત કરનારી છે, એની તો કોઈથી પણ ના પાડી શકાય તેમ નથી જ. ખરી રીતે જોતાં આવા ચાંડાલથી પણ અધમ અને મહાપાતકી બ્રાહ્મણ નામધારી સ્ત્રીપુરુષોને જાતિબલિષ્કાર આપવો એ ન્યાતના આગેવાનોની પહેલી ફરજ છે અને સરકારે આવાં કુકર્મીઓને સખ્તમાં સખ્ત સજા આપવાના જે કાયદા કરેલા છે, તે કાયદાને અમલમાં મૂકવાનો માર્ગ આવાં પાપીઓને ઉઘાડાં પાડી સરકારને સરળ કરી આપવો એ તેમની બીજી ફરજ છે. અસ્તુ: એ દુરાચારીઓને જોવાની અને તેમની વાતચીત સાંભળવાની મને એ ક્ષણે સ્વાભાવિક ઇચ્છા થઈ આવી; કારણ કે, સ્ત્રીઓ આવી બાબતોને જાણવાની વધારે આતુરતા ધરાવનારી હોય છે. કોઈ પણ નવીનતાને નિહાળવા અને જાણવાની આકાંક્ષા યતી જ જોઈએ એવો માનવ સ્વભાવનો પરપરાનો નિયમ જ છે; પછી તે વસ્તુ સારી હોય કે નકારી હોય તે, એક જૂઠી બાબત છે. એ જ નિયમના આધારે જેમ કોઈ મહાન્ રાજકર્મચારી કે કોઈ દેશબક્ત મહાત્માની સ્વામી* રસ્તાપરથી જવાની હોય તે વેળાએ હજારો લોકોની કડ તેને જોવામઠિ રસ્તામાં જામી જાય છે અને જવાની વાટ મળી શકતી નથી: એટલું જ નહિ પણ પોલીસનો મોટો બંદોબસ્ત રાખવો પડે છે; તે જ પ્રમાણે જો કોઈ નામાંકિત છુટારા, ઘાડપાડૂ અને ખૂની કે બહારવટિયાને લોઢાની સાંકળોથી જકડીને અમુક રસ્તેથી લઈ જવાના છે એવી લોકોને ખબર પડી જાય છે, તો તે દુરાચારી વ્યક્તિને જોવામઠિ પણ લોકો એટલા પ્રમાણમાં જ ભેગા થઈ જાય છે, એ નિઃસંશય છે. ધણીકવાર એવા ખૂનીઓને બંધ ગાડીમાં લઈ જવામાં આવે છે ન તેથી લોકો વધારે પ્રમાણમાં એકઠા નથી થતા, છતાં કેટલાકો તેવા કેદીઓની ગાડીને પસાર થતી જોવામઠિ પણ રસ્તામાં થોભી જાય છે, એ મારા આ કથનની સત્યતાનું જીવંત જાગૃત પ્રમાણ છે. છતાં મારી એ ઈચ્છા સત્કાળ પ્રકટ ન કરતાં કાંઈક વધારે જાણી લેવામઠિ મેં રામદુલારીને પૂછ્યું કે:-

“અહીં રામદુલારી! તારી શેઠાણી બીજાં પાપો અથવા કુકર્મ કરે છે તેઓ જાણે ઠીક, પણ અહિંસા પરમોધર્મના તત્વવાળા વૈષ્ણવ ધર્મની પાળનારી હોવા છતાં બાળહત્યા જેવાં ભયંકર પાપો કરતાંય અચકાતી નથી, એ તો અજાયબી જ કહેવાય. યશુપત્ની એને પણ પોતાનાં જણ્યાં વિષે જેટલી લાગણી હોય છે તેટલી લાગણી પણ એ નાજણના હૃદયમાં નથી, એથી એની ગણના યશુ કરતાં પણ નીચ ફાટિમાં કરી શકાય

ખરી કે નહિ? તું રાત દિવસ એની તહેનાતમાં રહે છે, તો આ વિધે એને કરો! સારો ઉપદેશ કેમ નથી આપતી? જેમ રાત્રી ગમે તેવો દુરાચારી કે અધર્મી હોય છતાં દક્ષ પ્રધાન તેને પણ સારા માર્ગે લાવી શકે છે, તેની રીતે અત્યારે તું એની પ્રધાના હોવાથી જો ધારે તો એના આચારવિચારમાં કાંઈ પણ પરિવર્તન અવશ્ય કરી શકે, એવી મારી ધારણા છે. વળી દિલ્લીમાં મેં સાંભળ્યું હતું કે, શેઠાણીના ઘરના મુનીમ અમે કરતા કારવતા રમાનાથભાઈ એસ્ટ્રોલોજી જેવા ઉપદેશ આપવામાં એકા છે, છતાં તેઓ પણ આ બાબતમાં કાંઈ સારું પરિણામ નિપજવી શક્યા નથી, એ ખરેખર મહાએદનો વિષય છે. તુમ્હ ધનના લોભે તેણે તમે બધાનાં મુખદ્વારોને તાળાં વાસી બંધ કરી દીધાં છે કે શું, એવી જ મારા “મનમાં” શંકા થયા કરે છે. હાજી હા અને ખુશામદખોરીની પણ કાંઈક હા હોવી જોઈએ. તે પાપિણી છે અને તમે બધાં તેનાં સહાયક છો એટલે તમારે તો વળી શેઠાણી કરતાં પણ વધારે દુઃખદાયક નરકનાસ ભોગવવો પડશે, સમજ કે?” મેં મારા હૃદયમાંના ઉભરા ખડાર કાઢી નાખ્યા.

“બાઈ સાહેબ! તમારાથી તો તોભા-તમારી આગળ હોય જોઆ. તમને ખુંબમાં મેં જણાવ્યું તો હવે જ કે, એકાદ બેવાર શેઠાણીને પાપના ભારથી મેં પોતે જ મુક્ત કર્યાં હતાં; એટલે કે એકવાર હું પોતે જ એમની મદદગાર હતી અને હવે હાહી ડમરી થઈને ઉપદેશ આપવા બેસુ તો મારા ઉપદેશનો મોભા કેવોક પડે અને વંડેલાં શેઠાણી તે પ્રમાણે આવે કે કેમ, એનો તમે પોતે જ જરા શાંતિથી મગજને ડેકાણે રાખીને ચિંચાર કરી જુઓ. વળી અમારા ઉપદેશ દેવામાં એસ્ટ્રોલોજીરૂપ મુનીમજીએ આગળ કેટલીક વાર માર્મિકતાથી યોગ્ય ઉપદેશ આપીને શેઠાણીને સવળે માર્ગે પાળવાનો યત્ન કર્યો હતો, પણ છેવટે તેનું પરિણામ મીંડામાં આવેલું જોઈને અને જે વધારે બાકીશું તો સાથે આપણા લાભ પણ જતો રહેશે એમ જાણીને તેમણે પણ આ બાબતની ખટખટ છાડી દીધી અને એક ક્યાનથી હાજીહાના પાઠ ભણુવા અને સ્વાર્થને સિદ્ધ કરવામાં જ પોતાનું ધ્યાન પરિવર્ત લાગ્યા. આજના જમાનામાં તો જે ખુશામદ કરે છે તેનું ટટું જ આવે છે અને સત્યવક્તા તથા સ્પષ્ટવક્તાનું ગાડું સીધી સડકપર પણ અટકી જાય છે. છેવટે સસનો જય થાય છે એ ખરી વાત છે, પણ તે જયનો સમય આવે ત્યાં સુધી ધૈર્યથી સંકટોને સહન કરવાની શક્તિ ધણું જ થોડા માણસોમાં હોય છે અને તેથી આજકાલ જ્યાં જુઓ ત્યાં અસહનો આશ્રય લેવાતો અને તેના ચોગે જ સામયિક વિજય મેળવાનો જોવામાં આવે છે.” રામદુલારીએ ખુલાસો કર્યો અને વધારામાં જણાવ્યું કે;—“મીરી શેઠાણી દેવકુમારીની આડાલને પણ નીચું જોવડાવે તેટલી સીમા સુધીની નીચતા, કુર્મશીલતા અને નિર્દયતાને જોઈને તમારે વિશેષ આશ્ચર્યચકિત ન થવું; કારણ કે, એ ગુણ શેઠાણીને વંશપરંપરાથી વારસામાં મળેલો છે. દેવકુમારી શેઠાણીના મરહૂમ પિતા એક ધનાઢય ગૃહસ્થ હતા એ તો તમે જાણો જ છો, પણ આરિત્યમાં તેઓ કેવા હતા એ વાર્તા હજી તમારા જાણવામાં આવી નથી. તેમના પિતાશ્રી જેવા ધનાઢય હતા તેવા જ વિષયાંધ પણ હતા. તેમણે દિલ્લીની પાસે આવેલા શહાદરા સ્થાનમાં એક

મુસલમાન જાતિની ઔરતને રાખી હતી અને ઘણાં વર્ષ સુધી તની સાથે તેમનેક આડો સંબંધ ચાલતો રહ્યો હતો. વળી આમતેમ એવી બીજી રમતો રમાતી હતી તેનો તો હિસાબજ નહિ, તે શેકજીને જૂના મુગલ બાદશાહો જેવા પોશાક પહેરવાનો અને ઘોડાપર સ્વચ્છી કરવાનો ઘણોજ જળદો શૈલ હતો. તે મુસલમાન ઔરતના બે છોકરા હતા, તેઓ જ્યારે મોટી ઉમરના થયા અને લોકો તેમને તેમની માતાના દુરાચાર વિષે મેણાં મારવા લાગ્યા, ત્યારે તેમણે પોતાની માતાને તે શેક સાથેના સંબંધ તોડી નાખવાનો આગ્રહ કર્યો અને તે ઔરતે શેકજીને એ વાત જણાવી. પણ શેક પોતાના ધમડમાં રહ્યા અને એની કાંઈ પણ દરકાર ન રાખતાં હંમેશા મુજબને પોતાનો લાંજવા આવવાનો વ્યવહાર ચાલુજ રાખ્યો. એક દિવસ રાતે બાદશાહી કાકમાં ઘોડાપર ચડીને તેઓ પોતાની રખાયતને લાં પધાર્યા એટલામાં માર્ગમાં છુપાઈ બેઠેલા તે બાઈના બંને છોકરા તેનાપર દૂટી પડ્યા અને તેની જ તલવારથી તેની શરીરના બરાબર બે ટુકડા કરી એક વજ્રમાં બાંધી ઘોડાની પીઠપર બે બાજુએ બે ટુકડાને લટકાવી ઘોડાને મારી લાંથી તગડી દીધા. ઘોડો તબેલામાં આવીને ઉભો રહ્યો અને સવારમાં સઘસ તબેલામાં ગયો તે વેળાએ આ વાત જાણવામાં આવી. ખૂતીનો પતો મળ્યો નહિ અને શેકજી સ્વધામ સીધાની ગયા. એ પિતાનાં પુત્રી તે અમારાં શેકાણી બાપે મુસલમાન જાતિની ઔરતને રાખી હતી તો દીકરીએ યુસુફ સાથે સંબંધ કરીને બાપનું નામ બળવ્યું અને હજી એ બાપના નામને કેટલી હદ સુધી અજવાળશે, એ તો મારો પરમાત્મા જ જાણે!”

“ખરેખર જેવું વૃક્ષ હોય તેવું જ ફળ નીપળે.” રામદુલારીના એ કથનથી મને મૂરા ગત કાળનું સ્મરણ થઈ આવતાં મારા મુખમાંથી સ્વાભાવિક હૃદયાર નીકળી ગયો. “બાવળના ઝાડમાંથી આમ્રફળની આશા રાખવી વ્યર્થ છે.”

“ખરી જ વાત છે. અમારી નવીબંદર, મંગરોળ, વેરાવળ અને પોરબંદરની ખારવા જાતિની સ્ત્રીઓમાં પ્રથમથી જ બાયડા વહાણમાં હંમેશાં સફર કરતા હોવાથી અને ઘેર આવ્યા પછી જે થોડું ધણું લાવ્યાં હોય તે બેવડા-બાજીમાં ઉડાવી નાખતા હોવાથી, વ્યભિચારનો એટલો બધો પ્રસાર થઈ ગયો છે કે મા દીકરીને, સારૂ વહુને, નણંદ લોભાઈને અને મોટી બહેન ન્હાની બહેનને ન્હાનપણથી જ વ્યભિચારનું શિક્ષણ આપી પોતાના હાથે જ અવળે માર્ગે દારી બંધ છે, તો પછી એમની સંતતિ સદ્ગુણી અને સુનીતિવાળી ક્યાંથી જ નીપળે વાઠ? પોરબંદર જેવા શહેરમાં જોયો તો કોઈ ખારવી ખત્રીનું ઘર માંડી બેઠી છે, કેમકે વાણિયાને રાખ્યો છે, કોઈ મુસલમાનની માણુમિયા છે, કેમકે મેર સાથે પ્રેમ બંધાયો છે તો કોઈ ગમે લ્યાં ફરીને ચરી ખાય છે! લ્યાં એવા દાખલા પણ છે કે એક ખારવી બીજી જાતના કોઈ પુરુષ સાથે રખાયત તરીકે રહે છે, પોતાના બાયડાને બીજી બાયડી કરાવી દે છે અને પછીથી તે બાયડાને પોતાથી બનતી મદદ આપે છે તેમ જ તેને ઘેર વગર અટકાવે આવે બંધ છે ને ખાય પીએ છે. હું એ જાતિ વૃક્ષનું ફળ હોવાથી એવી જ નીકળી એમાં નવાઈ

શી ?” રામદુલારીએ પોતાની ન્યાતનો અને પોતાનો દાખલો જ રજૂ કરી દીધો. અરેબર દ્વંધિક કુલીનો કરતાં આવાં અકુલીન પણ સત્યવક્તા મનુષ્યો જ અધિક માનને પાત્ર મનાવાં જોઈએ.

આ વાતચીતમાં રાત પડી ગઈ, અને જમવાનો વખત થઈ ગયો, છતાં વખત ક્યાં વહી ગયો તેનું અમારામાંથી કોઈને કશું પણ ભાન રહ્યું નહિ. જ્યારે રાંધનારી બાઈએ આવીને અમને જમવા માટે બોલાવ્યાં ત્યારેજ અમને લોજ-નના સમયનું ભાન થયું. એ વેળાએ સાડા સાત વાગી ગયા હતા, અમે ત્રણે જમવામાટે ઉઠી અને બપોળે કોળિયા મોઢામાં નાખ્યા હશે એટલામાં ધર્મશાળાના દરવાજા પાસે એક ટાંગો આવીને ઉભો રહ્યો અને તેમાંથી એક પુરુષ ઉતરી કોઈને કાંઈ પણ પૂછ્યાગાછ્યા વગર ધણી થઈને અમારા સુવાના સ્થાનમાં પેસી પોતાનો સામાન એક તરફ રાખી જોડા ઉતારીને ખાટલાપર લોટી ગયો; અમે પાસેના ઓડામાં જ જમવા બેઠાં હતાં અને ખખડાટ સભળાયાથી હું જમતાં જમતાં જ જોવા ઉઠી હતી એટલે એ દેખાવ મારા જોવામાં આવ્યો, મેં નાંધીબાઈને કહ્યું કે:—“આપણા ઓરડામાં કોઈ બાઈડો આવી ખાટલાપર બેઠાંક સૂઈ ગયો છે; એ કોણ છે? તમારો કોઈ નણીતો માણસ છે કે શું ?”

“એ તો મણિકાન્ત હશે. આજે સવારમાં નાસિકમાં આવવાનો એમનો વાચદો હતો, પણ રાતની ટ્રેન ચૂકી જવાથી બુબઈથી બપોરે દોઢની મેલ ટ્રેનમાં બેઠા હશે તે અત્યારે આવ્યા. એ અહીં આવવાના હતા એટલામાટે તો મારે પણ અહીં આવવું પડ્યું છે, નહિ તો મારે અહીં બીજું કાંઈ કામ નહોતું. આપણે તો અડધાં જમ્યા ખરાં, પણ હવે એમના જમવાનો બંદોબસ્ત કરવો જોઈએ.” એમ કહીને તેણે રાંધનારીને તરત બીજી રસોઈ કરવાનો હુકમ કર્મીની દીધો અને પોતે જલદી જ ખાવાનું પતાવી હાથ ધોઈ અમારાથી પહેલાં જ ઉઠીને તે આવેલા પરાણા પાસે ચાલી ગઈ.

તે આવેલો ગૃહસ્થ કોણ હોવો જોઈએ અને તેની સાથે નાંધીબાઈનો શો સંબંધ હોવાનો સંભવ હતો એની બહુ અંશે તો હું કલ્પના કરી શકી; પણ હજી વધારે રફેટ થવામાં વિલંબ હતો. હું અને રામદુલારી પણ થોડીવાર પછી જમીને તે ઓરડામાં ગયાં. અમને આવેલાં જોઈ તે પુરુષ ખાટલામાં બેઠો થઈ ગયો. હું નીચે જ બેસી ગઈ; કારણ કે, મારા ખાટલાપર નાંધીબાઈ બેઠી હતી. મારો તો તે રાતે રામદુલારીને જ ત્યાં સૂવાડવાનો વિચાર હતો, પણ આ નવા પરાણાના આવવાથી મારા તે વિચારને મેં માંડી વાળ્યો. પાનપટીને ઇન્સાફ આપ્યા પછી થોડીવારે રામદુલારી જવામાટે ઉઠી અને હું તેને વળાવવા નીચે ઉતરી ઠેક બહારના એટલા સૂંધી આવી. ત્યાં સુમસામ અને અંધકાર હોવાથી તે એકલી જતાં અચકાઈ એટલે મેં રામાને બોલાવી તેને તેના ઉતારે મૂકી આવવા મોકલ્યા. તે જવાની તૈયારીમાં હતી તે વેળાએ મેં કહ્યું કે:—“રામદુલારી! મારે તારી શોઠાણીને મળવું છે અને વીશીની ચર્ચા પણ જોવી છે એટલે ધણું કરીને તો આવતી કાલે જ હું ત્યાં આવીશ, માટે તું ક્યાંય જતી નહિ. પછીથી આપણે શ્રાદ્ધ કરીને ક્યાંક ફરવા પણ જઈશું.”

“બધે હું તમારી વાટ જોઈશ; સુખેથી પધારજો.” એટલું કહીને તે રામા સાથે ચાલતી થઈ ગઈ.

મહાકાંત અથવા અમારો નવીન આગત અતિથિ લગભગ સત્તાવીશ અઠ્ઠાવીસ વર્ષનો તરુણ અને સુર્વ પ્રકારે દેખાવડો ગૌર વર્ણનો પુરુષ હતો. સૌન્દર્યમાં જો કે તેનાથી ચૂસકની બરાબરી કરી શકાય તેમ તો નહોતું જ, છતાં એટલું વિશિષ્ટતા તો તેનામાં અવશ્ય હતી કે જેના થોડાં તેની મુદર પુરુષોમાં ગણુન કરી શકાય. તે માથાથી પગસુધી યુરોપીયન ટ્રેસમાં સજ્જ થએલો હતો અને તેથી જન્મવા બેસતી વેળાએ કપડાં ઉતારતાં તેનો અડધો કલાક વીતી ગયો.

રાતે રાત્રી સમયે અમુક કારણ બતાવી મેં મારું બિછાતું રાંધવાના ઓરડામાં પથરાવ્યું; કારણ કે, એ મહાકાંત બાઈ પણ તીર્થસ્થાનને પાપસ્થાન બનાવવાના ઉદ્દેશથી જ પધાર્યા હતા અને જમાનાની ખાલિલી આ ઝોંપા રૂઢિચુસ્તને બરાબર બહુતી હતી.

પ્રકરણ ૩૬ મું

ઝોડા ધારા

વળતે દિવસે પ્રભાતમાં જ સ્નાનાદિક નિયત્ત કરી ચાહે નાસ્તો લીધે થઈ નાથીબાઈએ પોતાની ક હવાડી તેમાંથી મૂલ્યવાન અલકાર અને ઉત્તમ વસ્ત્રો કાઢીને શુંગાર સજ્જા માંડ્યો. વિધવા હોવા છતાં તેણે ગુલાબી રેશમનું પોલકું, આસમાની રંગની ઝીકની કિનારા વાળી સાડી, હાથમાં સોનાની અને કચકડાની બંગડીઓ, કાનમાં હીરાનાં લવંગિયા, નાકમાં હીરાનું ફૂલ, અને ગળામાં ‘હુસ્નઆરા પેટર્નનું નેકલેસ ઇત્યાદિ વિધવાના વેશથી સર્વથા વિરુદ્ધ અર્જુન સૌભાગ્યવતીન શોભે તેવા વસ્ત્રાલંકારો ધારી લીધાં. માત્ર કપાળમાં ચાંદ્યો ! જામનગરના શુંદિયા કંકુની બિંદી જેવું કાંઈ કર્યું નહોતું એટલું જ માફ ! પણ જે તો આજકાલની ફેશનેબલ સ્થવા નારીઓ પણ પોતાના બાલપ્રદેશમાં એ સૌભાગ્યદર્શક ચિહ્નને સ્થાન ક્યાં આપે છે વારું ? સૌભાગ્યવતી થવાને બદલે જ્ય દુર્ભાગ્યવતી થવાની ઈચ્છા થાય, અને જો ન થઈ હોય તો થાય ત્યારે શું કરે તેનાં જ ગીતડાં ગવાતાં હોય ત્યાં એમ જ થાય, એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. હું આજના કાળમાં પતિવાળી સ્ત્રીએ માંડ્યો કરવો જ જોઈએ અને હાથી દાંતન ચૂરી અને કીડીયા સેર પહેરવી જ જોઈએ, એવો નિયમ રહેલો ન હોવાથી મારે એકદમ બેનપણી નાથીબાઈ બહુ અભ્યારે જ પરણીને પાટલેથી ઉતર્યા હોવાનું તેવાં જ આબેહૂબ દેખાવા લાગ્યાં. તેની આ ચેષ્ટાને જોઈને મેં જરાક કટાક્ષથી ક પૂછ્યું:—“કેમ, બાઈ સાહેબ ! આજે વળી આ શો તાલ ? આ સોળ શુંગાર અં લટકે ! મટકે અભ્યારે સવારના પહોરમાં કેને રીજવવા માટે કરવા પડ્યા છે ?”

“ઝોંપા બહેન ! અમે અભ્યારે જરા બહાર ફરવા જવાનાં છીએ એટલે આ શુંગાર સજ્જા છે. શુંબઈમાં નાતીલાભતીલા વચ્ચે વસવાનું એટલે એક વિધવાય

ત્યાં તો આવા વજ્રાલંકારો ધારીને પોતાની હોંશ પૂરી કરી શકાય તેમ છે જ નહિ; તો પછી અહીં આ અત્યાનક મળેલા પ્રસંગનો લાભ લઈને પોતાના મનને પ્રસન્ન અને રંજિત શામટિ ન કરવું? લોકસ્પૃહિએ વિધવાઓમાંટિ આવા સર્વ પ્રકારના વિલાસ વૈભવના ઉપભોગનો અવરોધ કરી દીધો છે. લોકો તો મુઆ એમ જ ધારે છે કે સ્ત્રીને પતિ સ્વર્ગવાસી થયો એટલે તેની સાથે જીવતી સ્ત્રીની બધી લાગણીઓ અને સ્વાભાવિક ઇચ્છાઓ પણ મરી ગયેલી જ હોવી જોઈએ અને તેથી આવો કરો પ્રકાર તેનાથી કરી શકાય જ નહિ, અને જો કોઈ એવી રીતે વર્તે તો તે મહા પાપ મનાય, અને એના યોગે બિચારી વિધવા સમાજમાં અસહ્ય નિન્દાને પાત્ર થાય છે. સમાજ અમને પોતાના દેખતાં જે વસ્તુના ઉપભોગથી અટકાવે છે, તેનો ઉપભોગ અમે અહીં તેમનાથી હુપાવીને કરી લઈએ છીએ!” નાથીબાઈએ બિલ્કુલ નફટાઈ બરેલો જવાબ આપ્યો.

“હીક છે, નાસિક જેવાં સ્થળોમાં પધારી આવી રીતે ‘ટમ્પરરી રૂંગાર’નો ઉપભોગ થવાનો તમે સારો માર્ગ શોધી કાઢ્યો છે!” મેં વિનોદ કર્યો.

“સ્ત્રીઓ જે રૂંગાર કરે છે, તે કેવળ પોતાના પતિની દૃષ્ટિમાં આકર્ષક દેખાવા માટે, પતિના હૃદયમાં પોતા વિશેની પ્રેમજ્યોતિને અધિક તેજસ્વિની કરવા માટે, અને પતિને રીઝવવા માટે. મારા પતિનો તો સ્વર્ગવાસ થયો છે, એટલે હમેશાં મારે કોના મનોરંજન માટે રૂંગાર ધારવો? જેવી પરિસ્થિતિ તેવો વ્યવહાર!” નાથીબાઈએ હાજરજવાબીમાં બીરબલની બુદ્ધિને પણ બાર ડગલાં પાછળ હટાવીને કહ્યું.

અમારી આ વાતચીત ચાલતી હતી એટલામાં ટાંગાવાળો ટાંગો લઈને આવી પહોંચ્યો; કારણ કે, આગલે દિવસે મહિફાનત જે ટાંગામાં આવ્યો હતો તે જ ટાંગાવાળાને સવારમાં આઠ સાડાઆઠ વાગે આવવાની તેણે વહીં આપી દીધી હતી. મહિફાનત પણ પાસેના ચારડામાંથી કોઠ, પેટ, બૂટ, સ્ટ્રાક્રિપ્સ અને નેક-ટાઈ કોલર અઢાવી નંગલો બનીને બહાર નીકળ્યો અને ‘હજી કેટલીક વાર છે?’ એમ નાથીને પૂછવા લાગ્યો. નાથીબાઈએ ઉતાવળ કરવા માંડી. મેં પૂછ્યું:—“બાઈ સાહેબ! ફરવા ક્યાં જશે અને પાછાં ક્યારે પધારશે?”

એના જવાબમાં નાથીબાઈએ જણાવ્યું:—“અમે અહીંથી સાત માઇલપર આવેલા દેવલાલી સ્થળે જવાનાં છીએ, અને ત્યાંથી પાછાં ફરતાં કદાચિત્ અમને રાત પડી જશે; માટે બપોરે તમે એક્લાં જમી લેજો અને રાતે અમારા માટે રાંધવાનું રાંધનારીને કહેજો. અમે આવીને જમીશું. કદાચિત્ રાતે પણ અમને આવતાં વાર થાય તો તમે વખતસર જમવા બેસી જાઓ, અમારી વાટ જોઈને ટોંગાઈ રહેશો નહિ. અમે તો જ્યારે આવીશું ત્યારે ઉદરપૂર્ણ કરી લઈશું. વાઠ સ્વાદે સંભાળ રાખજો હું જાઉં છું.”

મારી પણ જો કે દેવલાલી જેવા જવાની ઇચ્છા તો હતી, પણ નાથીબાઈએ મને સાથે લઈ જવાના પહેલાંથી જ અખાડા કરેલા હોવાથી અને મારા પણ તેમના માટે ‘કબાબમાં હાડકું’ થવાનો વિચાર ન હોવાથી એ ઇચ્છાને મેં

મનમાં જ દબાવી દીધી અને નાથીબાઇને ‘વારુ બહેન ! ત્યારે વહેલાં પધારજો’ કહીને જવાની રજા આપી દીધી. તે આરાકમાથક ઠાંગામાં વિરાજીને કેવલાલી જવાને રવાના થયાં અને હું હવે આજનો દિવસ કેવી રીતે વીતાડવો એ વિશેના વિચાર કરવા લાગી. ગઈ કાલે સાંજે રામદુલારી સાથે થયેલી વાતચીત તો હું અત્યાર સુધી ભૂલી જ ગઈ હતી, તેનું અચાનક અત્યારે સ્મરણ થઈ આવ્યું ને તેથી મેં તે જ્યાં પોતાની શેઠાણી સાથે ઉતરી હતી ત્યાં જઈ ત્યાંની હીલચાલ અને ચર્ચા જોવાનો વિચાર કર્યો. આજે પીને તો હું પરવારેલી હતી, છતાં કદાચિત્ ત્યાંથી આવતાં વાર થાય એમ ધારીને બીજા પક્ષ શેઠાક નાસ્તો મેં કરી લીધો અને રાંધનારીને રસોઈ તૈયાર થાય એટલે રામા ધાડીને મોકલી મને ખાલાવી લેવાનું કહી, હું આગળ જણાવેલી વીંશી તરફ, અમારા બેખમવાળા ચોરડાને તાળું વાસી, જવાને નીકળી.

એ વીંશીની બહારના ભાગમાં એક ઉંચો એટલો છે, અને તેપર ચઢવાનાં એક બાજુએ ચાર પાંચ પગથિયાં છે. એટલાપરના દરવાજામાંથી અંદર જવાય છે, પણ અંદર જતાં પ્રથમ મોટું ચોગાન આવે છે, અને ત્યાર પછી ડાબા હાથપર એક બેડી બાંધણીનું એક માળનું જૂની ઢબનું ઘર દેખાય છે. એ ઘરમાં નીચેના ભાગમાં લગભગ ખાર ફીટ લંબાઈ ચઢેલાઈના બે ચોરડા છે અને ઉપરના ભાગમાં એ બે ચોરડા જેટલો એક સળંગ ચોરડો છે અને ઉપર જવામટે દીવાલની બહારના ભાગમાં લાકડાનો દાદર મૂકેલો હોય, ઉપરના નાનકડા છતમાંથી થઈને અંદર ચોરડામાં જવાય છે. એ બેડી બાંધણીના એક માળવાળા મકાનની સામે કોંખાઉડમાં બીજું પણ માળ વગરનું એક મકાન છે. આગલા મકાનના નીચેના બે ચોરડામાં અને એ બીજા મકાનમાં વીંશીમાં આવી ઉતરનારાં સ્ત્રીપુરુષ બ્રાહ્મણે રહેવાની સગવડ કરી આપવામાં આવે છે અને ઉપરના ભાગમાં વીંશીવાળાં માટી બૈયર પોતે વસે છે, અને તેમના પોતામટે તથા આવેલાં વછતોમટે રસોઈ પાણી પણ ઉપરના ભાગમાં જ થાય છે.

કેવડુમારી નાસિકમાં માત્ર રામદુલારીને લઈને આવી હતી. રસોઈયા તથા મુનીમ રમાનાથને મુંબઈમાં જ મૂકી આવી હતી; કારણ કે, પોતાના ગ્રુસ કર્મની વાતો જેમ થોડાં માણસોના જણવામાં આવે તેમ સારું, એવા તેનો ઉદ્દેશ હતો. માળવાળા મકાનના નીચેના બંને ચોરડા હાલ તેના વપરાશમાં જ હતા. હું ગઈ તે વેળાએ દિલ્લીમાં મખમલના કામ અને સવા મણની તળાઈવાળા પલંગપર સૂનારી શેઠાણી કેવડુમારી કાયાની દોરીના બરેલા એક સાધારણ બાહ્યપર મુસાફરીને લાયકની હલકી રજા ‘બિઝાવીને તેપર તકીયાને અંદેલી પડી હતી અને રામદુલારી નીચે પાથરેલી સતરંગીપર બીંતને અંદેલી માથે હાથ ફેરવતી બેઠી હતી અને તેએ કાંઈક વાતચીત કરી રહ્યાં હતાં. દરવાજા ખુલ્લા હોવાથી મારે સહ કરવાની કે ખારણું ખખડાવવાની મેહનત વેઠવી પડી નહિ. મને દરવાજા પાસે આવેલી બેઠાં જ કેવડુમારી બાહ્યમાં બેઠી થઈ ગઈ અને આવકાર આપતી કહેવા લાગી કે:—“આવો, આવો, ચંપા બહેન ! તમે બોલિ-તાનાં અહીં નાસિકમાં ક્યાંથી? બલે આવ્યાં; બેસો.”

૨૭૮ ચુડેલનો વાંસો અથવા એક નટીની આત્મકથા

હું રામદુલારીની જોડે નીચે સતરંગીપર બેસી ગઈ અને કહ્યું કે:—“તુસુકના સ્વર્ગવાસ પછી મુંબઈમાં જરાક જીવ ઉચક થઈ જવાથી હું મનોરંજનમટિ ત્રણચારકવસથી મારી એક બેનપણી સાથે મુંબઈથી નાસિકમાં આવેલી છું. મેં તો કાલે સંજે જ રામદુલારીને જોઈ ને તેથી જાણ્યું કે આપની પધરામણી અહીં થયેલી હોવી જોઈએ. કાલે રાત પડી જવાથી અવારું નહિ, એટલે અત્યારે આવી.”

“પણ રામદુલારી તો રાતે કાંઈ બોલી જ નહિ. હશે; હવે આજે અત્યારે જમવાનું અહીં જ રાખજો.” શેઠાણીએ વિવેક બતાવ્યો.

“રાતે હું કહેવાની હતી કે મંપાબાઈ મળ્યાં હતાં, પણ ઉંઘ આવવા માંડી એટલે એ વાતને ભૂલી જ ગઈ અને સવારમાં તો વાત દહંધમાંથી બિસ્ફુલ હતી મઈ.” રામદુલારીએ પૂરેપૂરો અસત્ય વાદ કર્યો અને તેમાં તેનો શેઠાણીનો પોતાપર ગુસ્સો ન થાય એવો હેતુ સમાયલો હતો, એ હેતુ મારા જાણવામાં આવી ગયો.

“પણ તુસુક ક્યારે મરી ગયો?” દેવકુમારીએ અતુકપાદર્યક સુદા કરીને પૂછ્યું.

“જાર તેર દિવસ યદ્ય ગયા. મરણ સમયે પણ તમારા નામને તે ભૂલી શક્યો નહોતો, અને મારો નમસ્કાર છે કે, જો પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત સત્ય હોય તો તે બીજા અવતારમાં પણ તમને ભૂલી શકવાનો નથી.” મેં જરાક મર્મભેદક વાક્યો ઉચ્ચાર્યાં.

“જારણે એ શરીરીનો ધર્મ છે, એટલે એના મરણમટિ વૃથા શોક દર્શાવવા કરતાં આપણે એમ જ ઇચ્છવું જોઈએ કે, ઈશ્વર એના આત્માને શાંતિ આપે.” દેવકુમારીએ દુકામાં જ વાતને ઉઠાવી દેવાનો પોતાનો આશય આડકતરી રીતે જણાવ્યો.

મેં પણ એ વાતને વધારે છેડવાનું બ્યાજબી ન ધાર્યું; કારણ કે, તેમ કરવાથી હું ત્યાં એ ત્રણ એવાના ઉદ્દેશથી ગઈ હતી, તે મારા ઉદ્દેશની સિદ્ધિમાં બાધા થવાનો સંભવ હતો એટલે મેં પણ હામાં હા મેળવીને કહ્યું કે:—“વ્યથાર્થ છે; હવે તો ઈશ્વરને એ પ્રાર્થના કરવી, એ જ આપણું કર્તવ્ય છે; વ્યર્થ શોક કરવાથી મરી ગયેલાં પ્રિયજનો કાંઈ પાછાં સજીવન થઈને આપણી પાસે આવી શકતાં નથી.”

“જારી વાત છે, આવા જ્ઞાનથી મનને વાળવું જ જોઈએ.” શેઠાણી બોલ્યાં “ત્યારે અહીં હજી તમારો કેટલાક દિવસ રહેવાનો વિ...”

મત્તે એ વાક્ય હજી પૂરું થવાનું હતું, એટલામાં ત્યાં એક પ્રૌઢા પ્રમદ આવી લાખી. પ્રૌઢા એટલે બત્રીસથી તેત્રીસ વર્ષના વયની, ચાળીસ પિસ્તાળીસન નહિ. એ સ્ત્રી કદાવર, શરીરે ભરેલી, ગૌરવર્ણ અને મુખમંડળમાંના શીતજાન ગ્રાંથા દન્તોથી અધિક સુરોબિત દેખાતી નમણી નાસિકાવાળી હતી. તેણે અત્યાં રાતી બાવનો જવપુરી સારો સાલ્યો અને સાદું પોશાક એ બે વસ્ત્રો જ પહેરેલ હતાં. મસ્તકે કચકચાપ કાયમ હોવા છતાં અડવા હાથ અને સુવર્ણપુષ્પહી- વાસિકા આદિ વજ્રાણીથી તે એક વિધવા તરીકે તરત ઓળખાઈ આવતી હતી અત્યારે તેની મુખપ્રદામાં તેના હૃદયમાં આવતી કોઈપણ વિચારણા અથવા તેન

ચિત્તમાં વ્યાપી રહેલી કોઈ ગહન ચિંતાની છટા સ્પષ્ટ દેખાતી હતી; કારણ કે, તેના પ્રભાવશાળી સુખમંડળમાં ચિંતાના અભાવે જે એક પ્રકારની સ્વાભાવિક પ્રકૃત્વતા હોતી નેહાએ, તેના પૂરેપૂરો અભાવ હતો. પણ આશ્ચર્ય એ કે તે ચિંતા-ગુર હોવા છતાં પણ તેની ક્રાંતિ કાંઈક આકર્ષક અને મનોહારક દેખાતી હતી.

“આવો, *ધારાખાઈ ! આવો; તમારા ધર્મબંધુ આવ્યા તે અંબાથી શા સમાચાર લાવ્યા?” દેવકુમારીએ તેને આવકાર આપીને તે સાથેજ સવાલ પૂછ્યો.

“મારા ધર્મબંધુ આવ્યા છે, પણ સમાચાર સર્વ પ્રકારે નિરાશાજનક અને વિષાતક લાવ્યા છે. જેનામાં મારો પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો અને જેના સમાગમથી હું ભવિષ્યમાં અતિશય સુખી થવાની આશા રાખતી હતી, તે પુરુષ બેવફા થયો છે અને પોતાના વચનથી બિલકુલ ફરી ગયો છે. હવે મારે ક્યો માર્ગ લેવો અને શું કરવું એની મને કશી પણ સૂઝ પડતી નથી. બિચારા મારા બહુતરાજ પિતા પણ આંખોમાંથી આંસુ વર્ષાવે છે અને ‘મારા માટે અસહ્ય માનસિક યાતના લેાગવે છે.’ આ વાક્યો ઉચ્ચારતાં ધારાખાઈની આંખોમાંથી પણ આંસુ ખરી પડ્યાં.

“જરા સાંત થઈને બેસો અને બધી વાત બરાબર કહી સંભળાવો, એટલે જ તેમાંથી કોઈ માર્ગ નીકળી શકશે, તો તે બતાવીશ. આમ એકએક ગજરહ જવાથી શો લાભ થવાનો હતો ? ધીરજનાં ફળ મીઠાં છે, ઉતાવળે આંખ પાકતા નથી.” દેવકુમારીએ આશ્વાસન આપ્યું.

તે બેસી ગઈ, પણ જવાબ આપવાને બદલે હું નવતર હોવાથી મારા સામું નેહ રહી. મારા દેખતાં પોતાની ગ્રુપ વાર્તા વર્ણવતાં તે જરાક અચકાતી હોય, તેમ મને લાગ્યું અને તેના તે આશય ચાલક દેવકુમારીના નજીવામાં પણ આવી ગયા. એટલે દેવકુમારીએ તેને નિઃસંક થવાનો ઉપદેશ આપતાં કહ્યું:—“આ નવીન આવેલાં બાઈ આપણાં પોતાનાં જ છે અને વળી આવાં કામોમાં મારા કરતાં વધારે અનુભવી તથા ચાલક છે; એટલે એમનાથી સંકોચ પામવાની કશી પણ આવશ્યકતા નથી. એ તો જો બધી વાત નાણુશે, તો વળી કોઈ ધણું જ સારો રસ્તો બતાવી દેશે.”

“બહેન ! તમારા વિશે મેં શંકાને હૃદયમાં સ્થાન આપ્યું તેની ક્ષમા કરજો.” ધારાએ વિનયશીલતા અને નમ્રતા દર્શાવી.

“ચિંતા નહિ; એ તો આવી બાળતમાં નવા માણસને દેખીને ખાનગી વાત કરતાં કોઈ પણ સંકોચાય, એ સ્વાભાવિક છે. આમાં તમારો જરા પણ દોષ નથી. તમારા ડેકાણે હું હોઉં, તો હું પણ એમ વર્તવાનું જ પસંદ કરું. છતાં

* ગુજરાતમાં બહુધા ધારખાઈ કે ધારાખાઈ જેવાં સ્ત્રીઓનાં નામ પાડવામાં આવતાં નથી; પણ કચ્છ અને હાલારની હુડાણા, બાટિયા અને વાણીયા આદિ જાતિઓમાં અનેક સ્ત્રીઓનાં ધારખાઈ અને ધણુક પુરુષોનાં ધારસિંહ નામ રાખવામાં આવે છે. ધાર તે ધારા શબ્દનું વિકૃત સ્વરૂપ હોવાથી અહીં શબ્દ ધારા શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

૨૮૦ ચુડેલનો વાંસો અથવા એક નદીની આત્મકથા

મારે જણાવવું જોઈએ કે, શેકાણી જેવકુમારીના કહેવા પ્રમાણે મારાથી સકોચ પામવાની કંઈ અગત્ય નથી. મને તમારી જ્ઞાની બહેન જ માની લ્યો અને જે કહેવાનું હોય તે ખુલ્લા દિલથી કહો.” મેં મારા બાલવામાં બની શકે તેટલી મૃદુતા લાવીને કહ્યું.

“મારા મનમાં આજે જે એક નવીન વિચાર ઉદ્ભવ્યો છે તે એ કે, શેકાણી તમે પરમ દિવસે જે એમ કહેતાં હતાં કે, જે જાતિઓમાં નાતરાનો રિવાજ નથી તે જાતિની વિધવાઓની વિલક્ષણ શોધનીય દશા છે; કારણ કે, તેમનાથી ચોતાના પરણેલા પતિના પરલોકવાસ પછી બીજો પતિ કરી શકાતો નથી અને જોખન વશ ન રહેવાથી આડું પગલું ભરાઈ જાય અને તેનું બીજું પરિણામ થએલું દેખાય તો લગ્ન બચાવવા માટે કાં તો બાલકલ્યા જેવાં પાતકો કરવાં પડે છે અને કાં તો આત્મહત્યા કરીને મરી જવું પડે છે; અને જે જાતિમાં નાતરાનો રિવાજ છે, તે જાતિની વિધવાઓને આવી વાવંબના ભોગવવી પડતી નથી, આ તમારી વાત સાચી છે. નાતરિયા જાતમાં એક કાયદો છે ખરો; પણ તેની સાથે જ નાતરું કરનારી જાતમાં વિધવાઓને અવનતિ અને દુર્દશાના ઊંડા ખાડામાં ગબડાવી દેનારા જે બીજા રિવાજ છે, તેમના આપે વિચાર કયો હોય એમ લાગતું નથી. પ્રત્યેક વસ્તુની બે બાજુઓ હોય છે. એક સિક્કાને સ્વીકારતી વેળાએ તેની બન્ને બાજુની છાપનો સ્વીકાર કરવો પડે છે. જેવી રીતે પુનર્લગ્નની સ્પર્ધાવિનાની જાતિઓમાં વિધવાઓ માટે કેટલાક અસહ્ય દુઃખનાં કારણો અસ્તિત્વ ધરાવે છે, તેવી જ રીતે તે જાતિની વિધવાઓના કેટલાક અધિકારો પણ વધારે સારા પ્રમાણમાં જળવાય છે; અને અમારા જેવી નાતરિયા જાતોમાં જેમ એક તરફથી વિધવાના દુઃખને ન્યૂન કરવાના માર્ગો કાઢવામાં આવ્યા છે. તે જ પ્રમાણે કેટલીક સ્પર્ધાઓ એટલી બધી નહારી અને અસાચારસ્પૃષ્ઠ છે કે, તેના પરિણામે જે વિધવાની આજન્મ પવિત્ર રહી એકનિષ્ઠાથી વૈધવ્યવ્રતને પાળવાની ઇચ્છા હોય, તેને પણ નિરુપાયવશ પુનર્લગ્ન કરી ચોતાની પવિત્ર ધારણાપર પાણી ફેરવી એક બવમાંથી બળાકારે બે બવ કરવા પડે છે.” ધારાએ બાપણુ ચલાવ્યું.

મારી આત્મકથાના વાંચનારાઓ જાણે છે કે હું તો વળી એવી જાતિમાં જન્મ્યો થઈ હતી કે જે જાતિમાં પુનર્લગ્ન અને છૂટા છૂટા બન્ને અસ્તિત્વ ધરાવે છે; એટલું જ નહિ, પણ બાયડીઓ ગમે તેવી છૂટી વર્તે, તોય બહુધા તેમને કોઈ પૂછનાર છે જ નહિ; છતાં જે જાતિઓમાં સ્ત્રીઓને એટલી બધી સ્વતંત્રતા અપાયેલી હોય છે, તે જાતિમાં કેટલા બધા સડા પેસી ગયેલા હોય છે, એનો મને પોતાને બહુ જ સારો અનુભવ હોવાથી ધારાના એ વિચારો સાથે મારા ધણા વિચારો મળતા હતા, અને તેથી એ વિષયનો વિશેષ બહાપોહ થાય તે “વાવે વાવે જાયતે તત્ત્વબોધઃ” એ નિયમ પ્રમાણે એ વિશે કાંઈક વધારે જણાવવું મળે એવા હેતુથી મેં ધારાબાઈને પૂછ્યું કે;— “ધારાબાઈ તમે જે એમ કહ્યું કે, નાતરિયા જાતોમાં એવા પણ કેટલાક રિવાજ છે કે જેના થોડા મરણ પર્યંત વૈધવ્યવ્રતપાલનની ઇચ્છાવાળી વિધવાને અનિષ્ઠાથી એક બવમાંથી બે બવ કરવા પડે છે; એ શું આધારે? હું તેના લાગતાવળગતાઓ તેને ધરમાંથી કાઢી મૂકે

છે કે 'તું બીજના ઘરમાં જઇને ખેસ ?' એમ ચોખ્ખું ને ચઠ જણાવી દે છે. કેઈ પણ જાતના લોકોમાં આટલી બધી નિર્દયતા હોય, એમ મારું દૃઢ સ્વીકારી શકું નથી."

"બહેન ! હું તો મારા શિરપર અસાર સૂઝીમાં જે સંકટ આવી પડ્યાં છે અને મારે જે જે પ્રસંગોમાંથી પસાર થવું પડ્યું છે, તે સંકટ અને પ્રસંગોના પ્રત્યક્ષ અનુભવથી જ આવા પ્રકારના નિશ્ચયપર આવી છું. જ્યાં સૂઝી મારાં દુઃખોની કથા તમે અથથી છતિપર્યન્ત એક ધ્યાનથી ન સાંભળો. ત્યાં સૂઝી તમારાથી એ વિશેની કલ્પના કરી શકાય તેમ નથી; અને મારી કર્મકથા બહુ લાંબી છે—કદાચિત્ હું તે સંભળાવું તો તમને સાંભળતાં કંટાળો આવશે એવી મને શંકા થયા કરે છે." ધારાએ અશ્રુધારા વર્ષાવીને કહ્યું.

"કૃપા કરીને જો તમે પોતાનો વૃત્તાંત મને સંભળાવશો, તો મારાપર તમારો મોટો ઉપકાર થશે; કારણ કે, હું પણ એક નાતરિયા ગ્યાતમાં જન્મેલી અબળા હોવાથી મને પણ કાંઈક જાણવા જેવું તેમાંથી મળી આવશે, અને જો તમે નિશ્ચય કરવામાં ક્યાંક ભૂલ્યાં હશે, તો તે તમારી ભૂલને મારાથી સુધારી શકાશે. કેઈના પણ દુઃખની વાર્તા સાંભળી તેને દિલાસો આપવો, એ જ મનુષ્યત્વ હોવાથી મને તમારી કથા સાંભળતાં જરા પણ કંટાળો આવવાનો નથી." મેં આગ્રહ કર્યો.

મને લાગ્યું કે, હવે ધારાબાઈ પોતાના વૃત્તાંતનો આરંભ કરશે, પણ એટલામાં એક વિદ્ર અચાનું. અમારો ઘાટી મને જમવામટે બોલાવવાને આવી અને એ જ વેળાએ વીશીવાળીએ પણ દેવકુમારીને રસોઈ તૈયાર થઈ જવાની બબર આપી. દેવકુમારીએ મને અતિશય આગ્રહ કરીને જમવામટે ત્યાં જ રોકી રાખી એટલે મેં રામાને કહ્યું:—"બટાણીને મારું લાણું અહીં લાવવાનું કહી દે, અમે બધાં અહીં સાથે ખેસીને જ જમીશું." આ પ્રમાણે કહી મેં પુનઃ ધારાને કહ્યું:—"બહેન ! તમે પણ આજે અમારી જોડે જ જમવા ખેસજો; સાથે જમવાથી આપણને આનંદ પણ મળશે અને આપણે મૈત્રીસંબંધ દૃઢ થશે. જમવું અને જમાડવું એ મૈત્રીની વૃદ્ધિનું એક લક્ષણ છે, એ તો તમે જાણતાં હશે જ."

"અમથાં પણ શેઠાણી અને અમે તો એક જ વીશીમાં ઉતરેલાં હોવાથી બહુધા સાથે જ જમીએ છીએ. આજે એમ કરીશું કે મારા પિતા અને મુંબઈથી ખાસ મારા કામમટે આવેલા મારા ધર્મબંધુ ઉપર જમવા ખેસશે અને આપણે અહીં જ પત્રાવળાં પીરસાવીશું કે જેથી બાયડાઓથી વાતચીતમાં આપણને સંકેત આવું ન પડે." ધારાએ કહ્યું.

"જેવી તમારી ઇચ્છા ! રામદુલારી, વીશીવાળાં બાઈને અહીં બોજન લાવવાનું કહી દે." દેવકુમારીએ ધારાની ઇચ્છાને માન્ય રાખી, તરત પોતાની દાસીને તે પ્રમાણેની આજ્ઞા આપી દીધી.

વચ્ચે આમતેમની વાતો ચાલી અને અડધા કલાકમાં મારું બાણું પણ આપણું અને શેઠાણીની રસોઈ પણ આવી લાગી. કેળનાં પાંદડાં પથરાયાં, પડિયા મંડાયા, પાણીના લોટા અને પ્યાલા પડખે મૂકાયા અને બોજનકાર્યનો આરંભ

જાયા પછી વીશીવાળાનો નોકર એકવાડ હપાડી ગયો અને સાફસફ કરી ગયો. એટલે રામકુલારીએ પાનબીડીઓ બનવવા માંડી. મેં આતુરતાથી ધારાને કહ્યું કે:—“બહેન! હવે જે વંધિા ન હોય તેા નીરાંતે તમારી આત્મકથા સંભળાવો.”

●●●●●●●●

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ੩੭ ਮੁੰ

ધારાના ચાર ભવની કથા

“અમારી હુડાણા ભતિ દેશપરતે ભૂદાં ભૂદાં પાંચ નામોથી ઝોળખાય છે. સિંધી હુડાણા, કુમ્હી હુડાણા, હાલાઈ હુડાણા, ઘોધારી હુડાણા અને ગુજરાતી હુડાણા એમાંના સિંધી હુડાણા સાથે ખીજ ચાર ભતિએનો રોટીબેટી વ્યવહાર નથી; કારણ કે, સિંધી હુડાણા માંસમદિરા આદિના ઉપયોગ કરે છે, અને કુમ્હી, હાલાઈ ઘોધારી તથા ગુજરાતીઓ તેમ કરતા નથી તેમજ વચલી ત્રણ ભતિએનો ગુજરાતી હુડાણા સાથે રોટી વ્યવહાર છે, પણ બેટી વ્યવહાર નથી. હવે કુમ્હી હાલાઈ અને ઘોધારી હુડાણા ન્યાતમાં જે રોટીબેટી વ્યવહાર છે, તેમાં પણ એટલેા ભેદ છે ખરો કે, કુમ્હી હુડાણા હાલાઈ અને ઘોધારીઓમાંની કયા લે છે ખરા, પણ વધારે પ્રમાણમાં તેમને પોતાની કયા આપતા નથી; બાક્યે જ કોઈ કુમ્હી લાચારીએ પોતાની કયા તેમને આપે, તે તે અપવાદરૂપે જ કહી શકાય અને અપવાદથી કોઈ નિયમમાં બાધ આવતો નથી. હું હાલાઈ હુડાણા જાતિનાં માતાપિતાના ગૃહમાં જન્મી હતી. મારા પિતા કાઠિયાવાડના ચોર-ખંદરથી છ સાત માઉપર આવેલા રાણાવાવ પાસેના દેવડા નામના એક નાનકડા ગામડાના નિવાસી હતા અને મારો જન્મ થયો તે વેળાએ રાજવારના કારણથી મુંબઈ પાસેના ચોખાના વ્યાપારના મથકરૂપે હીમડી ગામમાં રહેતા હતા. અમારી આર્થિક સ્થિતિ કોઈ બહુ સારી નહોતી; મારા પિતા સાધારણ કમા-હુટીથી આખરુ ઇજ્જતમાં પોતાનો સંસાર ચલાવતા હતા એટલું જ. હું કેવળ છ માસની હતી તે વેળાએ જ મારી વ્હાલી માતાનો અચાનક સ્વર્ગવાસ થઈ ગયો અને મને ઉછેરને મોટી કરવાનો બધો બાર મારા પિતાના શિરપર આવ્યો

પગ્નો. મારા પિતાને કોઈ પુત્ર નહોતો, તેપણ તેમણે અમારી ન્યાતમાં નાતરાનેક રિવાજ હોવા છતાં બીજી બાયડી ન કરી, અને મારા લાલન પાલનને જ પેલાનું કર્તવ્ય માની વિદુર અવસ્થામાં જ બેસી રહ્યા. હું તેર વર્ષની થઈ ત્યાં સુધીમાં એવી કોઈ પણ બાજુવા યોગ્ય ઘટના બની નહિ કે જેનો અહીં ખાસ ઉલ્લેખ કરવાની અવસર હોય. જેમ અમારી આર્થિક અવનતિ થઈ નહોતી તેમ જ ઉત્પત્તિ પણ થઈ નહોતી.

“મૂળ મારાં માતાપિતા સારી અને બળવતી શારીરિક સંપત્તિ ધરાવનારાં હોવાથી મારી શરીરરચના પણ સબળ અને સુદૃઢ હતી, અને તેથી હું તેર વર્ષના વયમાં સત્તર વર્ષના વયની દેખાતી હતી. બીમડીમાં અમારી ન્યાતનાં ઘણાં ઘર હોવાથી અને તેમાં બે ત્રણ વીસવીસ બાવીસ બાવીસ વરસના કુવારા છોકરા તથા ત્રણ ચાર રંડાયલા બીજવર પણ હતા, તેમના તરફથી મારા પિતા પાસે મારા હાથનાં માગાં આવવા લાગ્યાં. વહૂનાં માગાં ન હોય, પણ દીકરીનાં માગાં તો હોય જ એટલે એ માગાં આવે તેમાં નવાઈ જેવું કંઈ પણ નહોતું. ઉવટે ઝુંબડનું એક માથું આવ્યું, અને ત્યાં મારો સંબંધ લખાયેલા હોવાથી મારા પિતાએ તે માથું સ્વીકારીને મારું સગપણ કરી નાંખ્યું. સગપણ પછી બે મહિનામાં જ લગ્નનું કામ પણ આટાપાટ ગયું અને હું મારા પિતૃશ્રદ્ધને છોડી શ્વશુરશ્રદ્ધે ગઈ. ઝુંબડમાં મારો ધણી કાપડમાર્કેટમાં નોકરી કરી પચીસ રૂપીઆનો મહિનો લાવતો હતો અને સાધારણ રીતે રહી કરકસરથી અમારો ઘરખર્ચ નભાં જતો હતો. મારાં સાસુસસરો નહોતાં; પણ કાકાજી અને કાકીજી હતાં અને મારા સસરાના ત્રણ કે ચાર હજાર રૂપીઆ મારા તે કાકાજીના કબજામાં હતા. જો કે મારો ધણી વારંવાર તેમણે માગણી કરતો, પણ એક કે બીજું કારણ બતાવી તે આપવાની વાતને તે લંબાવ્યાં કરતો હતો અને મારો ધણી મોહાનો મોળો હોવાથી વધારે કંઈ બાંધી શકતો નહોતો. એમ કરતાં લગભગ સાત વર્ષ વીસ્યાં. પરંતુ પછી બે વર્ષે મેં એક પુત્રીને જન્મ આપ્યો હતો કે, જે એ વેળાએ પાંચ વર્ષની થઈ હતી અને અમારી ગરીબીમાં જો કોઈ આનંદનું સાધન હોય તો તે એ રમકડા જેવી કન્યા જ હતી. મારી અવસ્થા એ વેળાએ બરાબર વીસ વર્ષની હતી એટલે કે હું યૌવનના વસંત કાળમાં બિહારતી હતી. જો કે ઘરમાં હતી તો ગરીબી, પણ મારો પતિ સુંદર, પ્રેમી અને સદાચારી હોવાથી એ ગરીબીમાં પણ મને સંતોષ હતો; કારણ કે, સ્ત્રીમંદિ સત્ત્વ સુખ તે સ્વામીનો સ્નેહ જ હોય છે, અને તે હું ધરાવતી હતી, પણ નિર્દય કાળથી મારું એટલું સુખ પણ બેઠ ઘટકાનું નહિ; કંષપના પણ નહોતી તેવી રીતે અચાનક મારા પતિનો ત્રણ દિવસના તાવથી સ્વર્ગવાસ થઈ ગયો, અને બાર જવાનીમાં રંડાપો આવ્યા અને મારા મસ્તકપર દુઃખનો મહાભારત પર્વત તરી પડ્યો.

“હું પરણીને સાસરે આવ્યા પછી બેએક વર્ષ મારા પિતા બીમડીમાં રહ્યા હતા, પણ પછીથી આસપાસ તેમનું કોઈ ન હોવાથી અને પ્રથમથી જ તેમની બાકિમાં પ્રીતિ હોવાથી તેમણે બીમડીનિવાસને ત્યાંની શ્રીશંકુલનાથ સ્ત્રેત્રમાં

જ્ઞને નિવાસ કર્યાં અને ત્યાં તેઓ પવિત્ર જીવન વીતાડવા લાગ્યા હતા. મારા-
 પર તેમના કાગળો વારંવાર આવતા અને વર્ષ છ મહિને તેઓ પોતે પણ મુંબઈમાં
 આવી મને મળી જતા હતા. મારા ધણીના સ્વર્ગવાસને હજી તો પાંચ મહિના
 પણ પૂરા થયા નહોતા, તેટલામાં તો કાકાજી અને કાકીજી મારા મોટે વિલક્ષણ
 કંઈપનાઓ અને અદ્ભુત વાર્તાઓના પ્રસાર કરવા મંડી ગયાં. એ વખતે મારે
 નાતરે જવાનો જરા પણ વિચાર ન હતો, છતાં તે દુષ્ટાએ એક ભવેમાં બે
 ભવ કરવાની મને ફરજ પાડી, એમ કહે તો ચાલી શકે તેમ છે. મારા ધણીની
 છમાસી વખતે મારા પિતા મુંબઈ આવ્યા હતા, તેમણે મારા કાકાજીને કહ્યું:-
 “તમારો ભત્રીજો જીવતો હતો તે વળાએ તો તમે તેને તેના આપના પૈસા ન
 આપ્યા, પણ હવે આ મારી રંડાયલી દીકરીના નિર્વાહનો તમારે બંહોબસ્ત કરી
 આપવો જોઈએ; કાશ્વ કે, એના બીજે કોઈ આધાર નથી અને અમૂરમાં પૂરું
 વળી એ દીકરીની મા છે. દીકરી એટલે ઉકરડાની જાત તેને વધતાં શી વાર ?
 કાલે એને પરણાવવી જોઈશે, એટલે એ બધી બાબતોનો તમારે વિચાર કરવો
 જોઈએ. હવે તમારી પાસેના એ પૈસા તમારા ભત્રીજાની દીકરીના નામે ચઢાવી
 બેંકમાં કે કોઈ સારે ઠેકાણે મૂકી દો તો વધારે સારું.” એના જવાબમાં મારા
 કાકાજીએ જણાવ્યું:-“દીકરી મારા ભત્રીજાની છે એટલે તેના મહિની જે વ્યવસ્થા
 અમારે કરવાની હશે તે કરીશું; એ મહિ તમારા ઉપદેશની અગત્ય નથી. હવે રહી
 તમારી દીકરીની વાત. આ જવાનજોડ જેવા રંડાયલી બાચડીને અમારાથી લાંબા
 વખત સૂકી ઘરમાં રાખી શકાય તેમ નથી. કાલે ઉઠીને કાંઈ આડું અવળું પગલું ભરે
 ને આબરુ જવાનો વખત આવી લાગે એટલે એટલા જોખમમાં અમારે શામઠિ
 ઉતરવું જોઈએ ? આપણી ન્યાતમાં નાતરું તો થાય છે, એટલે બાર મહિના
 પૂરા થાય અને ખૂણામાંથી ઉઠે એટલે તમારે જે રસ્તો લેવો હોય તે લેવાની
 અમે તમને છૂટ આપીએ છીએ. હવે આ ઘરને તમારી દીકરીએ પોતાનું ઘર
 ધારવાનું જ નથી. મારા ભત્રીજા સાથે તેના આ ઘર સાથેના સંબંધનો પણ
 અંત આવી ગયો છે.” તેના આ જવાબ સાંભળી મારા પિતા તો હેબતાઈ
 જ ગયા અને હવે શું બોલવું એના વિચારમાં પડી ગયા. અંદરની ચોરડીમાં
 બાસણ પાછળ ઉભી રહીને હું તેમની વાતચીત સાંભળ્યા કરતી હતી એટલે
 કાકાજીનાં આ વચનો સાંભળી મારા હૃદયમાં અનિવાર્ય ક્રોધની જ્વાળા બબડી
 ઉઠી. મારા પિતાને બોલતાં બંધ થઈ ગયેલા અને આંસુ વર્ષાવતા જોઈ મારે
 જુસ્સો. હજી આવવાથી હું બહાર નીકળી આવી અને બોલવા લાગી:-“કાકાજી !
 અસરે તમે મારા સસરાને ઠેકાણે છો. આપણી ન્યાતમાં નાતરે જવાનો રિવાજ
 છે ખરો; પણ ઇચ્છા ન હોય તોય દરેક વિધવાએ નાતરે જવું જ જોઈએ એવો
 કાંઈ કાયદો નથી. વળી હું આરે રસ્તે જઈશ, એમ અસારથી જ તમે શા આધારે
 ધારી લીધું વાર ? આપણી ન્યાતમાં નાતરાનો રિવાજ હોવા છતાં સાસરામાંના
 માણસ પોતે પોતાના મોટેથી પોતાના કુટુંબમાંની કોઈ વિધવાને નાતરે જવાનું
 કહેતા નથી, છતાં આજે શરમ સાથે છટાછેડા કરી તમે તેવી પહેલ કરી બતાવી

એ માટે તમને શાખાશી જ આપવી જોઈએ. ખરી વાત તો એ છે કે, મારા ધણીના પૈસા તમારે હકદારોને આપવા નથી, એમટિના જ આ બધા ઉપાયો છે. મારા નાતરે જવાથી બલે તમને એ પૈસા હજમ થઈ જાય, અને સ્મશાનમાં પણ સાથે આવે! તમે ફરજ પાડશો, તો હું તો નાતરે જઈશ, પણ એથી તમારા મોઢાપર દોઢો થૂકશે, સમજ્યા? આપણી ન્યાતમાં પણ પ્રતિષ્ઠિત અને ધાર્મિક કુટુંબની વિધવા વહુદીકરી નાતરે કરતી નથી, એ શું તમે નથી જાણતા કે? અફસોસ-લોભે તમને આંધળા અને અધર્મી બનાવી દીધા છે!” મને વિફરેલી જોઈને ‘હીક છે, ત્યારે એ વિશેનો મારા ભત્રીજાની વર્ષો વાળ્યા પછી વિચાર કરીશું’ એ પ્રમાણે બોલી મારા કાકાજીએ વાતને લંબાણપર નાખી દીધી. બે દિવસ પછી મારા પિતા વિઠ્ઠલનાથજી આવ્યા ગયા.

“વખતને જતાં વાર લાગતી નથી; એટલે કે મારા ધણીની વર્ષો વાળી દીધાને પણ એક મહિનો થઈ ગયો, એ વેળાએ બંદોબસ્ત કરી આપવાનું તો દૂર રહ્યું, પણ અત્યાર સુધી અમે માદીકરી નહીં જગ્યામાં રહેતાં હતાં તે ખાલી કરી કાકાજીએ અમને પોતાની સાથે રહેવાનું કહ્યું. હું તેમ પણ કરત, પણ કર્કશા કાઢીજીને સ્વભાવ એવો વિલક્ષણ હતો કે એક દિવસ પણ બનાવ થવો અચકચ હતો. હું મારી દુર્દશાના સમયને પાસે આવેલો પ્રત્યક્ષ જોવા લાગી. મારા દુદ-યાકાશમાં નિરાશાના અંધકારની છટા વિસ્તારવા લાગી. મેં દૃઢ્યની શાંતિમાટે મારા પિતા પાસે થોડા દિવસ જઈ રહેવાનો વિચાર કરી, એવો જવાબ આપ્યો કે, ‘બલે તમારો એવો વિચાર હોય તો એમ કરીશું; પણ હાલ તરત હું થોડા દિવસને માટે મારા પિતા પાસે જવા માગું છું; ત્યાંથી મારા આવ્યા પછી એરડી ખાલી કરીશ.’ તરત કાકાજીએ મારી એ ઇચ્છાને સ્વીકારી મને જવાની ફજ આપી, પણ છેકરીને સાથે એવું કારણ બતાવીને ન મોકલી કે, તે ત્યાં દુઃખી થશે. હું એવી કંટાળી ગઈ હતી કે, છેકરીને મૂંઝીને વિઠ્ઠલનાથજી તરફ જવાને રવાના થઈ ગઈ. નીકળતી વખતે મારા પિતાને તારદારા ખબર આપેલા હોવાથી તેઓ સ્ટેશનપર મને સામા લેવામાટે આવ્યા હતા. પુનઃ એકવાર હું પિતૃગૃહવાસિની થઈ.

“પાંચ દિવસ પછી મારા કાકાજીનો કાગળ આવ્યો, અને તેમાં એમ જણાવેલું હતું કે, ‘નહીં એરડીનું નકારું બાકું બરવાની અગત્ય ન હોવાથી તે તમારા ગયા પછી ખાલી કરી નાંખવામાં આવી છે, સામાન અમે અમારા કબજામાં રાખ્યો છે અને છેકરીને દેરામાં મોકલી દીધી છે. તમારે આવડું હોય તો આવજો, અને ન આવડું હોય તો અમારો આગ્રહ નથી.’ આ ખરી રીતે જોતાં મને નાતરે જવાની ખુલ્લી આજ્ઞા જ હતી, અને તેને ન સમજી શકું એટલી બધી હું મૂર્ખ નહોતી. હવે વધારે લગ્ન રાખવામાં માલ ન જોઈને મેં મારા પિતાને કહ્યું:- “પિતાજી! આ સંધ કાશી પહોંચવાનો નથી, અને આપની આર્થિક તથા માનસિક અવસ્થા એવી છે કે, જો હું હમેશને માટે આપના આગ્રહમાં રહું તો આપને બારરૂપ અને નિવૃત્તિમાં બાધા કરનારી જ થઈ પડું. માટે જો આપને યોગ્ય લાગે, તો મારા માટે ખીજ કોઈ વ્યવસ્થા કરી નાખો; મારા બાબમાં

જે લખાયું હશે, તે કાઈનાથી પણ ટળવાનું નથી.” મારી આ વાત મારા પિતાને પણ વ્યાજબી લાગવાથી તેઓ થોડા વખતમાં જ મને લઈને મુંબઈ આવ્યા, અને ત્યાં ચાર પાંચ દિવસમાં તેમના વિચાર પ્રમાણે એક યોગ્ય મનુષ્યને શોધી કાઢી તેની સાથે અમારી ન્યાતના ત્રિવાજ પ્રમાણે ધરવાળી દીધી, અને પોતે ખાંધા તીર્થસ્થાનમાં ચાલ્યા ગયા. મારા બીજા બવનો આરંભ થઈ ચૂક્યો.

“એ વેળાએ મને બાવીસમું વર્ષ બેસી ચૂક્યું હતું, અને મારા નવા ધણીની અવસ્થા પાંત્રીસ વર્ષની હતી. આ શેઠ સાહેબ વળી જુગારી, દારૂડિયા અને સવારનું લાવ્યું સવારમાં ને રાતનું લાવ્યું રાતે રાંધી ખાનાર, આગે હાથ પીછે હાથ ને રક્ષા કરે ગોરખનાથ જેવા હતા. નાતરું કર્યું તે સમયે જુગારમાં દાવ લાગી ગએલો હોવાથી ચાર પાંચસેં રૂપીઆ કમાયા હતા, એટલે પ્રથમ તો મને ત્રણસેનો દાગીનો પહેરવાનું બાગ્ય પ્રાપ્ત થયું, પણ કસાઈના ઘરમાં બક-શાની સલામતી કેટલાક દિવસની ધારી શકાય? હજી તો દાગીના ખરીદાયાને એક મહિને પણ થયો નહોતો એટલામાં તો તેમને મારવાડીના પઠારામાં જવાનો વખત આવી લાગ્યો. ઘરમાં પેટી પઠારાના વાંધા જ હતા, એટલે દાણાના ડબ્બામાં રાતે જ દાગીના ઉતારી રાખ્યા હતા તે લઈ મને ઉઘતી મૂઠી દરવાજા અડકાવીને જ એક રાતે મારા નવા ધણીજી પલાયન કરી ગયા અને ચાર દિવસ સુધી અદૃશ્ય રહ્યા. એક ભવમાંથી બે ભવ થયા છતાં મને કઠીકામ થવાનો વખત ન મળ્યો. ચોરડી પણ એણે મારી સાથે નાતરું કર્યા પછી જ રાખી હતી, નહિ તો પહેલાં એવો હીસાબ ચાલતો હતો કે, વીશીમાં ખાતું અને એટલાપર કે મુંબા-દેવીની પાળે જઈને સુઈ રહેવું. અસ્તુ. થોડે દિવસે જુગારમાં બહુ ખોઈ કાળું મોઢું લઈને તે આવ્યો, અને મેં મારા દાગીના માગ્યા એટલે દાગીનાને બદલે ગાળા બાંડીને મને તે મેથીપાક જમાડવા મંડી ગયો. આવી રીતે કૂતરાં જેવો અમારો ધરવાસ ચાલવા લાગ્યો. હું જેમ તેમ મારા દિવસો વીતાડતી હતી, અને આવા પ્રસંગમાં પણ સંતોષ માનતી હતી. પણ મારો એ સૌભાગ્યકાળ પણ લાંબો વખત ન ટક્યો. માર મહિના પછી મારા એ બીજા વરને પ્લેગની બાધા થઈ આવી. અસાધ્ય રોગ અને ઘરમાં પાઇની મત્તા ન મળે એટલે એ વખતે મારા મનની કેવી અવસ્થા થઈ હશે, એની વમારાથી સહજ કલ્પના કરી શકાય તેમ છે. મારી પાસે જે પાંચ પંદર રૂપીઆ ચાર પાંચ મહિનામાં પાઇપૈસો કરીને ભેગા થયા હતા તે મેં તેના માટે દવાદારૂમાં ખર્ચી નાખ્યા અને ત્યાર પછી ન છૂટકે તેને મારે બાયબલાની મરાઠા હોસ્પિટલમાં મોકલવા પડ્યો, કે ત્યાં છ દિવસ પછી તેનો આપણા લોકોની માન્યતા પ્રમાણે સ્વર્ગવાસ થઈ ગયો. તેના શબને સ્મશાનમાં લઈ જવાનો અને અગ્નિદાહ આપવાનો ખર્ચ ધર્માદા ફંડમાંથી અપાયો; કારણ કે, મારી પાસે તો ખાવા ધાન્ય પણ નહોતું. હું બહુ જ ગભરાઈ ગએલી હોવાથી અને રડીરડીને બેઠોશ બની ગએલી હોવાથી બે ચાર દિવસ સુધી ખાવાનું પણ બિચારાં પડેલા શરીરો તૈયાર કરી આપી જતાં હતાં. મારા પિતાને તાર કરીને બોલાવવા નેટલા પૈસા પણ મારી પાસે ન હોવાથી એક પાડોશી પાસેથી એક રૂપીઆ ઉધાર

લઈને મારા પિતાને આઠ આનાને તાર કર્યો અને આઠ આનાપર મારા પિતાના આવતાં સુધી જમ તેમ કરીને નિર્વાહ ચલાવ્યો.

“મારા પિતા આવ્યા અને મારી આવી મહા દુર્દશાને જોઈ હૃદયવેધક વિલાપ કરીને બાર બાર જવડાં આંશુ વર્ષાવવા લાગ્યા. મને તેમણે આશ્વાસન આપતું જોઈએ તેને જાહેર મારે તેમને આશ્વાસન આપીને શાંત કરવા પડ્યા. એ વખતે મારા પિતા પાસે પણ પૈસા નહોતા, પણ મુબધમાં મારા મામા દુકાનદારી કરતા હતા તેમની પાસેથી તેઓ પચાસ રૂપીઆ લઈના લઈ આવ્યા અને તેમાંથી થોડાક રૂપીઆ બિલકુલ જરીબ હાથત પ્રમાણે મારા બીજા ધણીના અગિયારમા, બારમા ને ત્રેસમાની ક્રિયામાં અમે ખર્ચ્યાં. મારા પિતાને પુનઃ મારા માટે અગાધ ચિન્તામાં પડવાનો વખત આવી લાગ્યો. પોતા પાસે કશાં સાધન નહિ અને મારો ધણી એક દિવસ ચાલે તેટલું પણ કાંઈ મૂકી ગયો નહોતો એટલે ત્રીજા ધણી ક્યાં વિના મારો છૂટકો નહોતો અને તે પણ તરત જ બધું થતું જોઈએ, એ હું સારી રીતે જાણતી હતી. મારા પિતાએ જો કોઈ સારો માણસ હોય ને તે ધરધણ ઇચ્છતો હોય, તો તેનો શોધ કરી મારા માટે નક્કી કરવાનું એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણીને કહ્યું. તે બ્રાહ્મણીએ ચાર પાંચ દિવસ પછી આવીને જણાવ્યું:—“એક ટંકાણું છે, તેના ઘરમાં પાંચ પંદર હજારનો છવ પછુ છે અને પોતે માણસ પણ સારો છે, પણ હમ્મરે જરા મોટો એટલે કે પચાસ એકાવન વર્ષનો છે. તેની બીજા વારની બાયડી મરી ગઈ છે અને ત્રીજા વાર પોતે એકલો હોવાથી ઘર માંડવાની ઇચ્છા રાખે છે. જો તે હમ્મરનો તમને વાંધો ન હોય, તો તમારી દીકરી ત્યાં સુખી તો થશે જ.” મારા પિતાએ તેની વાતને કબુલ કરી લીધી અને એ પણ મારી અનુમતિ આપવાથી સાદું નક્કી થયું. હું ત્રીજા છુટકા ધણીના ઘરમાં ગઈ. આ ત્રીજા ભવમાં વળી મારી દુર્ભાગિની બાગ્યરેણાએ મહા વિલક્ષણ માર્ગને સ્વીકાર કર્યો અને અત્યારે આ ચોથા ભવમાં પ્રવેશ કરવાનો પ્રસંગ મને જેવા વિલક્ષણ સંયોગથી પ્રાપ્ત થયો એ વૃત્તાંત જાણવાજોગ હોવાથી હું તે કાંઈક વિસ્તારથી કહીશ.....”

આ વખતે લગભગ બે વાગ્યાનો સમય થવા આવ્યો હતો અને વીસીવાળી ચાહે લઈ આવી તેથી ધારાના આત્મકથનમાં થોડા વખતને માટે ભંગાણુ પડ્યું. ધારાની કથા સાંભળી પાંચાણુદેવતા દેવકુમારીના સુખમંડળમાં પણ અનુકંપાની છા દેખાવા લાગી હતી. ચાહે પી લીધા પછી ધારાએ પુનઃ પોતાની આત્મકથાને આગળ લંબાવીને કહ્યું:—

“બ્રાહ્મણીના કહેવા પ્રમાણે મારા ત્રીજા ધણીના ઘરમાં પંદર હજારનો નહિ, તો પણ ચાર પાંચ હજારનો છવ હતો અને તે ઇશરાંત તેણે પોતાની નિંદગીને પાંચ હજારનો વાંમો ઉતરાવેલો હતો. પણ તે એકલો છે એમ જ જણાવવામાં આવ્યું હતું તે વાત યોદી હતી; કારણ કે, તેની બીજાવારની બાયડી મરી ગઈ હતી જરી, પણ કુટુંબનાં બીજાં તેના ઘરમાં આઠ નવ માણસો હતાં. પ્રથમ સ્ત્રીના સંયોગજનરૂપ મોટા હમ્મરે પહેલિલા બે દીકરા અને તે દીકરાની બે વહુઓ, એક સોળ વર્ષનો

દીકરો, એક પરણેલી દીકરી, સૌથી મોટા દીકરાનાં બે બાળકો અને બીજી વારની બાચ-
ડીને એક દીકરો, આઠલાં માણસો ઘરમાં હતાં અને પાછળથી જેમ મારા ભણવામાં
આવ્યું તેમ બુદ્ધા ધણીની માત્ર ચાકરી અને એ બધાંની ગુલામગિરી કરવા મટિ જ
મને ઘરમાં લાવવામાં આવા હતી. હું અત્યંત દુઃખિની હોવાથી મેં એમાં પણ સંતોષ
માની લીધો અને ગમે તેમ કરીને જે પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો હતો તેને નિભાવવાને જ
મારો ધર્મ માની ધરતું કામકાજ મારા માથાપર ઉપાડી લીધું. હું ઘરમાં એક ઠોર
પ્રમાણે અને ઠોર જેટલું કામ કરવા લાગી. જેમ જેમ દિવસો વીતતા ગયા તેમ તેમ
દીકરાની વહૂઓ અને મારા ધણીની આગલા ઘરની દીકરીના બુલમો મારાપર વધતા
ગયા. કામ કરીને મરી જવા છતાં જશને સાટે ભૂતિયાં જ મારા કરમમાં લખાયલાં હતાં.
તેમાં પણ દીકરી તો એવો ત્રાસ વર્તાવતી હતી કે બગવાન તોભા ! એ ઘરમાં વહૂઓ
તે સાસુ અને સાસુ તે વહૂ, એવી અવસ્થામાં મારો કાળ વીતતો હતો. કાંઈ સુખમાં
હોય કે દુઃખમાં હોય, પણ કાળ તો પોતાનું નિર્ગમનરૂપ કાર્ય કરે જ નય છે, એટલે
આવી અવસ્થામાં પણ બે વર્ષનો કાળ વીતી ગયો અને એ વેળાએ મેં એક યુવને
જન્મ આપ્યો. મારો યુવ છ માસ કે સાત માસનો થયો તે વેળાએ મારાપર બુલ-
મનો વર્ષાદ વર્ષાવનારી અને ઘરનાં કુચીતાળાં સંભાળનારી, પરણેલી છતાં ધણીના
ઘરને ન વસાવનારી મારી આશ્રમાન દીકરીનો ક્ષયરોગથી અંત થયો અને તે સાથે
મારાપરથી એક જાતનો ત્રાસ એછો થઈ ગયો. મારા વૃદ્ધ પતિનો પોતાનો વેપાર રોજ-
ગાર નહોતો પણ ક્યાંક ઑફિસમાં નોકરી કરતા હતા અને સવાસો દોઢસોનો
પગાર લાવતા હતા, તેમ જ મોટા બે છોકરા પણ ભણીગણીને નોકરીમાં લાગી ગયા
હતા. એટલે આર્થિક સ્થિતિ, મોટા કુટુંબના ખર્ચ ચલાવવાના હોવાથી સાધારણ હોય
એ સ્વાભાવિક હતું. દીકરીના મરી જવા પછી એક વર્ષે મારા વૃદ્ધ ધણી માંદા પડ્યા.
ઑફિસમાં બેસીને લખવાનો ધંધો જન્મારા સુધી કરેલો હોવાથી અને તેટલા
પ્રમાણમાં વ્યાયામનો સદા અભાવ રહેલો હોવાથી એમને હરસનો રોગ હતો
જ, અને તેમાં વળી અપચાના રોગનો ઉમેરો થયો. ધીમે ધીમે એ અછ-
ણીના રોગે અતિસારનું રૂપ ધારણ કર્યું અને તેણે તેમને એકદમ ખાટલા-
પર નાખી દીધા. દિવસ અને રાતમાં પચીસ પચીસ ને ત્રીસ ત્રીસ વાર
દિશાએ જવાનું થવા માંડ્યું. એ વેળાએ જવાન દીકરા કે દીકરાની વહૂઓ
પાસે પણ આવતાં નહોતાં અને મળમૂત્રનાં તગારાં મારે જ ઉઠાવવાં પડતાં
હતાં. માત્ર જ્યારે પોતાના પિતાના જીવવાની આશા ન દેખાઈ તે વેળાએ
ઘરમાં જે કાંઈ હતું તે કબજે કરી લેવાને દીકરા આવી લાગ્યા; કારણ કે, છેલ્લા
એક વર્ષથી હું અને મારો ધણી દીકરાઓથી ભૂંડાં ભૂંડી જગ્યામાં રહેતાં હતાં.
વેલ, હકીમ અને ડોક્ટરોના અનેક ઉપચારો કરવા છતાં અને પૈસાની ખૂબ હોણી
કરવા છતાં એવું સવા વર્ષનો ખાટલો લોગવો મારા તૃતીય પતિએ પણ પરણીક-
વાસના માર્ગને સ્વીકારી લીધો. તેઓ જ્યારે માંદા હતા ત્યારે મારી અને મારા
અલ્પ વયસ્ક દીકરાની વ્યવસ્થા કરી આપવામટિ મેં તેમને અનેક વાર મામિક
માર્થના કરી હતી, પણ તેમાંનું તેમણે કાંઈ પણ કર્યું નહિ, અને તેથી અંતે

મારામટિ ઔરમાન દીકરાઓની દયા અને એશિયાળીપર આધાર રાખવાનો વખત આવી લાગ્યો. મારા ધણીના મરણ પછી ત્રીજે દિવસે જ એ હમકકું થયું કે, મારા હાથમાં સોનાની ચાર તોલાની ચાર ખંડીઓ હતી તે પણ દીકરાઓએ ઉતારી લીધી અને બીજે માસ તે આગળથી જ તેમણે પોતાના તાબામાં લઈ લીધો હતો, એટલે મારી પાસે ઝેર ખાવાને પણ એક યાદ એ વેળાએ રહી નહિ. મારા પતિની ઉત્તરક્રિયા થઈ જવા પછી જે જગ્યામાં હું મારા શુદ્ધ પતિ સાથે રહેતી હતી તે જગ્યામાં અમારો મોટો ઔરમાન દીકરો બીજા માળામાંથી આવીને રહ્યો, અને મને તેજ માળામાં રહેતા બીજા ઔરમાન દીકરાઓ પોતાની સાથે રાખી. એ ઘરમાં અમે બધાં મળીને છ માણસ હતાં અને બધાંની રાધવા સંધવાની તથા ધરના બીજા કામકાજની વેડ મારે જ કરવી પડતી હતી. વહૂજ માત્ર મારી અડચણના ચાર દિવસ કામકાજ કરતાં હતાં અને છઠ્ઠીસ દિવસ રાણી સાહેબ થઈને પદ્મમાં પડી રહેવામાં કે હીરાબાઈ, રતનબાઈ ને જવેરબાઈ આદિ બેનપણીઓ સાથે ટાળટાળ કરવામાં કે દેવદર્શને જવામાં પોતાનો વખત વીતાડતાં હતાં. ‘બરીબની ભેરુ તે જગતની ભોનઈ!’ એ કહેવત મારા સંબંધમાં તો અક્ષરેઅક્ષર ખરી પડી. બહેન! આટલાટલી ગુલામગિરી કરવા છતાં પણ મને જોઈને તેઓ બેસવા દેતાં નહોતાં. કામમાં જરાક ભૂલ આવી હોય, તોય વહૂજ તેને મોટું બચકર સ્વપ્ન આપીને આક્રોશની બીજ બાયડીઓ આગળ મારાં વગોણાં કરવા બેસી જાય, બાયડા આગળ બનાવડી વાતો કરી તેને મારી વિરુદ્ધ બંભેરે, બાયડીમાં લદૂ બનેલો મારો ઔરમાન દીકરો મને ચાલતાં હાલતાં ધમકાવ્યા કરે અને ઘરમાંથી કાઢી મૂકવાનો ડર બતાવ્યા કરે. આ બધું તો ઠીક, પણ જ્યારે મારા વિશે, ‘આની સામું તે ભેયું ને તેની સાથે આંખ લડાવી, તારો તો નાતરે જવાનો વિચાર છે, જેણે એક મુઠ્ઠે બીજે કયો અને જેણે ત્રણ ત્રણ કયો તેને ચોથો બાયડો કરતાં શી વાર થવાની હતી? આ રાંડે તો આવીને બે જીવ લીધા! આ રાંડ કાળમુખી ઘરમાંથી આવે ટળે તો કાલે બીજે દહાડો થાય!’ આવા આવા વિલક્ષણ ઉદ્ગારો નીકળતા મારા સંભળવામાં આવ્યા અને તે પણ હું માનસિક કે કાયિક પાપની લેશ માત્ર પણ અધિકારિણી ન હોવા છતાં; એટલે પછી મારા મનમાં સ્વાભાવિક જ બેઠનો બચકર આઘાત થયો. હૃદયના બારને ન્યૂન કરવાનું કોઈ સ્થાન ન હોવાથી મનમાં ને મનમાં હું બહુ જ મુંઝાવા લાગી અને રાત્રે ઉંઘ ન આવવાથી રડીરડીને રાત્રે વીતાડવા લાગી. મારા બાળકમટિની મારા અંતઃકરણમાં અતિશય લાગણી હોવા છતાં દુઃખનો બાર એટલો બધો વધી ગયો કે છેવટે મેં આત્મહત્યા કરીને મરી જવાનો વિચાર કર્યો.

“જે જગ્યામાં અમે રહેતાં હતાં તેના બે ઔરડા હતા. આગલા ઔરડામાં રસોડું હતું અને પાછલા રસ્તાપર પડતા ઔરડામાં સૂવા બેસવાની જગ્યા હતી. મારો ઔરમાન દીકરો અને તેની વહૂ પાછલા ઔરડામાં સૂતાં હતાં અને મારી પહેલી સોફનો સોળ સત્તર વર્ષની ઉંમરનો સૌથી નાનો છોકરો, બીજા

સોફલનો આઠ નવ વર્ષનો દીકરો, મારો બાળક પુત્ર અને હું આગલા રસોઇના ઓરડામાં સૂતાં હતાં, અર્થાત્ વચ્ચેનું બારણું બંધ થતું હોવાથી અને બહાર જવા આવવાનો માર્ગ રસોડાના ઓરડાનો હોવાથી જો ઇચ્છા હોય તો મારાથી તલાળ કોઈના જાણવામાં ન આવે તેવી રીતે બહાર નીકળી જઈ શકાય તેમ હતું. એક રાતે અગિયાર વાગે સર્વના સૂઈ જવા પછી હું સમુદ્રમાં પડી આત્મહત્યા કરવાના વિચારથી બહાર નીકળી ગઈ.

“બાદરો મહિનો ચાલતો હતો, જો કે વર્ષાઋતુનો સમય હતો, છતાં ઉલ્લા આઠેક દિવસથી વૃષ્ટિ બંધ થઈ ગયેલી હોવાથી અને આકારા વાદળોથી વારંવાર લેરાયતું રહેતું હોવાથી જનહાળો જેવી જ સખ્ત ગરમી પડતી હતી. એટલે શ્રુબધના સૌજીન લોકો રાત્રિના સમયે બહાર ખુલ્લી હવામાં ફરવામાટે નીકળતા હોવાથી લગભગ અર્ધ રાત્રિ થવા છતાં રસ્તામાં લોકોની આવજા બંધ થઈ નહોતી. અમારું રહેઠાણ ગિરગામ બેકરોડપર હોવાથી ચોપાડીનો કિનારો જ અમને નજીક પડનારો હતો. કદાચિત્ કોઈ જોઈ લેશે તો મારો ઉદ્દેશ પણ સ્પષ્ટ નહિ થાય અને જોનારના મનમાં અને ત્યાર પછી મારાં ઘરનાં માણસોના મનમાં આવે વખતે મારા નીકળવાનો ખીજો જ અર્થ ઠસારો અને દુઃખ કપાવાને બદલે વધી જશે, આવી સંકોનો દંડમાં સંચાર થવાથી નીચે બતરી એક ખાલી વિક્ટોરિયા જતી હતી તે મેં બાંહે કરી લીધી, અને તેથી ચોપાડી પહોંચતાં સૂધી તો મને કોઈએ પણ જોઈ નહિ, અથવા દૂરથી જોઈ હોય તોય એટલું તો ખરું કે કોઈ પણ મને ઓળખી શક્યું નહોતું. મારા પોલકાના ખીસામાં આઠ આના-ચાર બે આનીઓ-હતા, તેમાંથી ચાર આના ગાડી બાડાના આખ્યા અને અલ્પારે ચોપાડીનો જ્યાં નવો પુલ છે તેની સામેના કુટપાથ પાસે હું ગાડીમાંથી ઉતરી પડી. હવે કટકડીનો ખરો વખત આવી લાગ્યો.

“શુક્ર પક્ષની ચતુર્દશીની રાત્રિ હતી એટલે ચંદ્રિકાનો પૂર્ણ પ્રકાશ પ્રસરેલ હતો અને હજા ખાવા આવેલા ઘણાક લોકો કુટપાથપર આમથી તેમ અને તેમથી આમ વાતચીત કરતા ફરતા જોવામાં આવતા હતા. કેટલાકો ફરીફરીને થાકી જાયથી જાંકડાપર વિશ્રાંતિ લેતા બેઠા હતા અને કુલકીવાળા, બદામ-પિસ્તાવાળા તથા ગંડેરીવાળા પોતપોતાનો માલ માથાપર ઉપાડી મોઢેથી મોઢા સાદ કાઢી કાઢીને ‘કુલકીમલાર્ધ’, ‘ખાઓ પરતાબદામ’ અને ‘શંગા ગંડેરી’ ઇલાદિ શબ્દોના રાગોથી પોતાના માલની બહેર ખબર આપી રહ્યા હતા: કેટલાકો કિનારાપરના રેતીના બાગમાં બેસીને લાલાજી પાસેથી લીધેલી શેવ મમરા ને દાળ-ચણાની ભેળને પેટમાં પધરાવતા હતા અને કેટલાકો સોડાલેમન પણ ગટગટાવતા હતા.

“શુક્ર પક્ષની ચતુર્દશીની અર્ધ રાત્રિ થયેલી હોવાથી સમુદ્રમાં પૂરી ભરતી હતી અને મહાસાગરની ઉછળતી અને ટીર પ્રાંતમાંના પાષણો સાથે બળપૂર્વક અથડાતી લહરીઓની બચકર ગર્જના ઠેક દૂર સૂધી સંભળાતી હતી. સમુદ્ર નજરે દેખાતો હતો; છતાં આઠલાબધા લોકોનો જ્યાં ગમનાગમનવ્યાપાર ચાલતો હોય, અને ચંદ્રિકાથી વિખૂંપિત નિશામાં વળી ગેસના દીવાઓનો પૂરો પ્રકાશ વિસ્તરેલો

હોય, ત્યાં કોઇ સમુદ્રમાં પડીને આત્મહત્યા કરી શકે એ મને બહુધા અશક્ય-
વત્ જણાયું. મારા હેતુને પાર પાડવામાટે હું વાહુકેશ્વરની દિશામાં ગાલી. હાથ
હાથપરના કુટપાથપરના રસ્તાપર માણસોની વધારે ભીડ હોવાથી હું સામેના
વૃક્ષાવલિની છાયાવાળા જનશૂન્ય વિભાગમાં થઇને મારો રસ્તો કાપવા લાગ્યો.
ન્યાંથી વાહુકેશ્વરના ચઢાણનો આરંભ થાય છે અને પાળથી કિનારાને બાંધી
લેવામાં આવ્યો છે, ત્યાં અર્ધ રાત્રિયે બહુધા શૂન્યતા હોય છે એટલે ત્યાં સમુદ્રમાં
બેઠક પડી શકારો, એવી મારી ધારણા હતી. અંતે મારા ધારણા સ્થળે હું
આવી પહોંચી. અત્યારસુધી તો મારી એવી જ ભાવના હતી કે તરત સમુદ્રમાં
પડીશ અને પ્રાણ નીકળી જશે; પણ જ્યારે ઘોરતમ ગર્જના કરતો સમુદ્ર દક્ષિ-
ગાયર થયો અને તેમાં પડીને પ્રાણનું બલિદાન આપવાનો સમય આવીને સામે
ઉભો રહ્યો, તે વેળાએ મારા હૃદયસમુદ્રમાં અનેક પ્રકારના વિચારતરંગો અનુક્રમે
ઉદ્ભવવા લાગ્યા. સર્વથી પ્રબળ મારી મારા પુત્ર વિષેની ચિંતા હતી. એ માળાપ
વિનાના કુસુમસમાન કેમળ બાળકની બલિધ્યમાં કોણ નહોતું કેવી દુર્દશા થશે
અને તેને કેવાં કેવાં સંકટો ભોગવવાં પડશે! હું પાછી ઘેર જઈ તો? એ વિચારે
મને પણ બે પળને માટે અટકાવી રાખી અને તે રોકાણે જ મારી આત્મહત્યાને
સદાને માટે અટકાવી દીધી. છેવટે 'ઈશ્વરને સર્વની ચિંતા છે; જે માતાએ બાળકને
જન્મ આપતાં જ મરી જાય છે, તેમનાં બાળકો પણ ઘણીવાર ઉછરીને મોઢાં
થાય છે, તો મારો પુત્ર તો કાંઈક મોટી ઉમરનો થયેલો હોવાથી ઈશ્વર તેને
સંભાળશે!' એવા સમાધાનપર આવી રસ્તાપરની ભીંત જેવી પાળપરથી ફટી
હું સમુદ્રમાં પડવા જતી હતી એટલામાં પાછળથી કોઇએ મારો હાથ ઝાલી
લીધો, અને કદાચિત્ તે પોલીસનો સિપાહી હશે અને જો તે પોલીસ ગ્રામીણમાં
લઇ જશે, તો મારી પૂરી ફળેલી થશે, એવા બચથી હું એકી ઠસે તેના મુખ
સાથે જોઈ રહી. નાટકના દ્રશ્યો જેવા દેખાવ થઇ ગયા.

“થોડીવાર પછી હું જાણી શકી કે એ પોલીસનો સિપાહી નહિ, પણ અમારા
માળામાં રહેનાર, તેમની સ્ત્રી સાથે મારો મૈત્રીસંબંધ હોવાથી પોતાની પત્નીદ્વારા
મારાં દુઃખોની કથાને જાણનાર અને સમાજમાં પ્રતિષ્ઠા ધરાવનાર અમારી પોતાની
ન્યાતનો જ એક જુદરથ હતો. અમે એક બીજાને દીઠે સારી રીતે જાણજતાં
હતાં અને પરોક્ષ પરિચયવાળાં હતાં; પણ આજસુધીમાં અમને કોઈવાર પણ પ્રત્યક્ષ
વાર્તાલાપનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો નહોતો. તેણે મારો હાથ ઝાલી કહ્યું:—‘ધારા! આજે
વાતને આટલી હદ સુધી વધારી દેવાની સાહસભુક્તિ તમારામાં ક્યાંથી અને કેમ
કરીને આવી, તે હું સમજી શકતો નથી. જો કે તમે બહુ જ દુઃખી છો, એ હું
સારી રીતે જાણું છું; પણ તે દુઃખોથી કંટાળીને આત્મહત્યા જેવું મહાપાતક કરી
નરકાધિકારને મેળવવાની અગત્ય નથી. તમને તમારા નિરાધાર બાળકની પણ દયા
ન આવી? દુઃખોથી કંટાળી આત્મહત્યા કરવી એ કાયરનું કામ છે: મનુષ્યની
મહત્તા તો દુઃખોને દહેતાથી સહન કરવામાં જ સમાયલી છે; માટે આ વિચારને
માંદી વાળો, પાછાં ઘેર ચાલો અને હવે પછી પણ કોઈ વાર આવી મૂર્ખતા કરશો

૨૯૨ ચુલેના વાંસો અથવા એક નદીની આત્મકથા

નહિ. દીકરો કાલે મોટા થશે, તો તમારી બધી પીડાઓ ટળી જશે.’ મારી આંખોમાંથી અરુબલિત અશ્રુધારાનું વહન થવા લાગ્યું. મારી આવી દશાને જોઈ તે પુનઃ આશ્વાસન આપતો બોલ્યો:—‘અહીં અત્યારે વધારે વાર જાણ રહેલું તે સારું નથી; ચાલો, આપણે ચાલતાં વાતો કરીશું. આ દુઃખનો ઉછાળો શમી જશે. એટલે તમને પોતાને જ આ અવિચારમય કૃત્યનો પશ્ચાત્તાપ થશે.’

“પણ હવે મારાથી ધરમાં જવાશે કે? જો ધરનાં માણસો જાણી હાંથાં હશે તો અત્યારે મારા નીકળવાનો ભૂદો જ અર્થ ઉઠાવશે અને આશ્વાસન આપવાને બદલે મારા શરીરપર લાત અને લાકડીઓનો વર્ષાદ વર્ષાવશે, એ શું તમે નથી જાણતા? જ્યારે મેં અડધી રાતે ધરમાંથી નીકળવાનું સાદસ કર્યું છે, ત્યારે હવે મારું મરી જવું જ સારું છે! તમારી લાગણી માટે હું તમારો ઉપકાર માનું છું; પણ લાગણીએ જણાવતું પડે છે કે, મારી વેદનાને તમે જાણતા નથી અને ઉપદેશ આપો છો એટલે એ ઉપદેશ નિર્ણયક છે. એક સર્વ પ્રકારે સાધનહીન અને કોઈ પણ પ્રકારની ભાવિ ઉન્નતિની આશાથી રહિત નિરાધાર અબળાનું હૃદય કેટલી સીમા સૂધી હતાશા થઈ ગયેલું હોય છે, તેની માત્ર તેવી પીડિત અબળાને જ કલ્પના આવી શકે છે.” મેં પુનઃ ઘેર ન જવાનાં કારણો રજૂ કર્યાં.

‘અત્યારે વાદવિવાદમાં વધારે વખત ન વીતાડતાં ઘેર ચાલો. જો તમારા ધરનાં માણસો જાણ્યાં હશે અને તમારાપર વિશેષ વિપત્તિનું વાદળ વટવાનો રંગ દેખાશે, તો હું તમને મારા પોતાના ધરમાં આશ્રય આપીશ અને તમારા કલ્યાણને ઉપાય કરીશ; પણ અત્યારે મારું વચન માનો અને ચાલો,’ તે ગૃહસ્થે કહ્યું.

“ભલે, તમે આટલી હિમ્મત બંધાવો છો, તો તમારા વચનમાં વિશ્વાસ રાખી હું ચાલું છું: પણ જોતે કે, ઉલટો મારી વિપત્તિમાં એથી વધારો ન થાય.” મેં સૂચના આપીને તેના વચનને માન્ય રાખ્યું.

“એ વખતે સ્ટેન્ડર્ટ ટાઇમ એક વાગી ગયા હતા. ચોપાટીપર ખાલી વિક-ટારિયા ન મળી શકવાથી અમને ઘર સૂધી પગે ચાલીને જવાની ફરજ પડી અને તેથી રસ્તામાં અમને વાતચીતનો કાંઈક વધારે પ્રસંગ મળ્યો. મારા મનમાં અચાનક એક કલ્પના આવી અને મેં તેને પ્રેર્યું:—‘ધારો કે, ધરનાં માણસ જાણ્યાં હોય અને અત્યારની મારી ગેરહાજરીનો ભૂદો અર્થ ઉઠાવીને મને મારફ્ટ કરીને ધરમાંથી કાઢી મૂકે તો તમે તે વેળાએ મન પોતાની પત્ની કરીને ધરમાં રાખશો? પોતાના સુખના ભોગે મારું દુઃખ કાપશો?’

“તે ગૃહસ્થ વિચારમાં પડી ગયો અને પછી બોલ્યો:—‘આપણામાં બે બાવડી કરવાનો તેમ જ નાતરનો રિવાજ છે, એટલે જો ધારીએ તો તેમ પણ કરી શકાય; પણ એક સ્ત્રી જીવતી હોય અને બીજી સ્ત્રી સાથે સંબંધ કરે, એને હું પોતે યોગ્ય ગણતો નથી. વળી એ પણ તમે જાણો છો કે, તમારી બેનપણી મારી સ્ત્રી બહુ જ સુશીલા, આજ્ઞાધારક અને સ્નેહિની છે એટલે એની એક દેવીના દુઃખનું અકારણ કારણ ઉપસ્થિત કરું, એ સારું નથી. જો મારી સ્ત્રીની સંમતિ હોય, તો કદાચિત્ મારાથી આ સાદસ કરી શકાય.’

“પણ અત્યારે સમય એવો કઠાકટીનો છે કે, તમારી સ્ત્રીની સંમતિ મેળવવાનો કે વિચાર કરવાનો, જે મારા ઘરમાં વિપરીત દશા થઈ હોય તો, અવકાશ મળે તેમ નથી; વળી તમારાં પત્ની હાલમાં મુંઝવણમાં છે પણ નહિ, ને મારું કયાંય ઉભા રહેવાનું કંઈક નથી, તેમ એક દિવસ નિર્વાહ આપી શકે તેટલું પાસે સાધન નથી; તો પછી મારે શું કરવું અને કંઈ હિમ્મતથી જે દાંદરેથી કતરી છું તે દાંદરપર ચઢવું, એ કૃપા કરીને જણાવશો?” મેં વિકટ પ્રશ્ન રજૂ કર્યો.

“મામલો કઠાકટીનો હતો, પણ તે ગૃહસ્થ પણ કાંઈ હિમ્મત હારી નથ તેવો નમાલો નહોતો । તેણે તત્કાળ જવાબ આપ્યો:—“ચિંતા નહિ; જે વાત એટલી હદ સુધી વધી નથ અને છેલ્લા પાટલાપર જ બેસવાનો વખત આવી લાગે, તો ગમે તે જોખમે હું તમને આશ્રય આપવામાટે તૈયાર છું; તમે બેઘડક મારે ત્યાં આલ્યાં આવજો. તમારામાટે મારા ઘરનાં ખાસાં ખુલ્લાં છે. કદાચિત્ હું પેતે પુનર્લેખ નહિ કરું, તો તમારા માટે ખીણ સારી વ્યવસ્થા કરી આપીશ; અને જે મારે જ બાર ઉપાડવો પડશે, તો તેમ પણ કરીશ. આથી સમાજના લોકો કદાચિત્ મને નિંદાપાત્ર માનશે, પણ આ સાહસ હું પરોપકારાર્થ કરું છું એના જોનાર ઈશ્વર તો છે જ, એટલો મને સંતોષ છે.”

“ઈશ્વર તમીરું કલ્યાણ કરો!” મેં આશીર્વાદ આપ્યો.

“અમે જે માળામાં રહેતાં હતાં તે માળાના વચલા ચોકમાંથી સામસામા ઉપર જવાના બે દાંદર હોવાથી તેમ જ અમે બન્નેનાં ઘર પણ સામસામા હોવાથી એક દાંદરપર તે ગૃહસ્થ ચઢ્યો અને ખીજ દાંદરપર ઘેર જવામાટે મેં યગ મૂક્યો.

“મારા ઘર પાસે આવતાં જ મારા હૃદયમાં જે બય હૃદબળ્યો હતો તે બંધકર સ્વસ્થ ધારી નેત્રો સમક્ષ સાક્ષાત્ આવીને ઉભા રહ્યો. મારા ઘરમાં હીવાનો ઝગમગાટ કરતો પ્રકાશ કાચમાંથી દેખાયો અને તેથી સ્પષ્ટ કલ્પના કરી શકાઈ કે મારી ગેરહાજરીની ખીના તેમના જણવામાં આવી ગયેલી હોવી જોઈએ. દરવાજાને હાથ લગાડી ધીમેથી હડસેલતાં ખાસાં અંદરથી બંધ કરેલાં જણાયાં. છતાં મારા મનનો ઉપર્યુક્ત ગૃહસ્થના આપેલાં વચનમાં દૃઢ વિશ્વાસ હોવાથી મેં બહારથી સાંકળ ખખડાવી અને પાંચ છ અવાજ આપ્યા ત્યારે અંદરથી ખાસાં ઉઘાડવામાં આવ્યાં. (મારા અલ્પવયસ્ક પુત્રના રડવાથી તેઓ જાગી ઉઠ્યાં હતાં અને મને ન જોઈને મારા પલાયનની કલ્પના કરી તેઓ એ વિષે પોતપોતામાં એ વેળાયે વાદવિવાદ અલાવતાં બેઠા હતાં, એમ પાછળથી મારા જણવામાં આવ્યું) ઘરમાં મારા મોઢા બે ચોરમાન છોકરા, ખીજ છોકરાની વહુ અને ત્રણ છોકરા નાના એટલાં માણસો હતાં. મેં એવો ઘરમાં યગ મૂક્યો કે:—“રડ, અત્યારે તારા કથા બાપને ત્યાં જઈને આવી?” એ મંગળાયસ્થસ્થ પ્રશ્નની સાથે વધારે કાંઈ પણ પૂછ્યાગાછ્યા વગર મોઢા બન્ને છોકરાઓ એકદમ નિર્દયતાથી મારાપર તુટી પડ્યા અને તમાચા, ઠોંસા, લાત અને લાકડીથી મને એટલી બધી મારી કે તે વખતે જ મારું આંત્ર સરીર સૂણ આવ્યું, મારા ચહેરાનો રંગ બદલાઈ ગયો, અને હું લગભગ ઘેહોશ જેવી યજ્ઞને જમીનપર પછ-

ડાઈ પડી. દ્વિતીય પુત્રની વહુ વચ્ચે વચ્ચે ‘રોડે આપણું નાક કપાળું, રાંકને પૂરી જ કરી નાખો, આવી બેઠેલીને જીવતી રાખવી એ મહાપાપ છે, અત્યાર-સૂધી એને આપણે જીવવા દીધી એ જ મોટી ભૂલ થઈ!’ આવાં આવાં વાક્યો ઉચ્ચારીને તેમને ઉસ્કેર્યા કરતી હતી અને પોતે જાણે મહાસતી શિરોમણિ, સીતા અને દમયંતીના કલિયુગાવતારરૂપ હોયની તેવો દેખ બતાવ્યાં કરતી હતી. અંતે જ્યારે મારાથી એ રાક્ષસેનો માર ન સહેવાયો અને મારી હાલત મહા જેવી થઈ ગઈ ત્યારે મારો પિત્તો પણ ઉછળી આવ્યો અને જોશમાં ને જોશમાં મારા મોઢામાંથી એવા રખડો નીકળી ગયા કે:- ‘ખબરદાર જો હવે મારા શરીરને હાથ અડકાઓ છે તો ! તમે મારાપર હમેશાં આવાં દુઃખોનો વર્ષાદં વર્ષાવ્યા કરો છો તે ન સહેવાયાથી અને તમે મને ક્યારે મારા માથાપર કલં કરો છો. ટાપલો મઢાવીને ધરમાંથી બહાર તગડી દેશો એનો નિશ્ચય ન હોવાથી હું ઉપર આપણી ન્યાતના.....ગૃહસ્થને ઘેર ગઈ હતી. મારો હવે તમારા ધરમાં રહેવાનો વિચાર નથી. હું તેના ધરમાં બેસવાની છું અને બધું નકકી કરી આવી છું. મારામઠે તેનાં દ્વાર ખુલ્લાં છે, લ્યો હું આ ચાલી.’ એમ કહીને હું જવા ઉઠી, પણ બીજા ડોકરાએ મારા મોઢાપર એવા જોરથી ઠાસો લગાવ્યો કે, મારા નાક અને મોઢામાંથી લોહી વહી નીકળ્યું અને હું તત્કાળ મૂંઝિત થઈ ગઈ. ત્યાર પછીથી સવાર સૂધીનો વખત કેમ અને કેવી રીતે વીતી ગયો તેનું મને ખાત નહોતું.

“બીજે દિવસે મારી આંખો ઉઘડી ત્યારે માત્ર મને એટલું ખાત હતું કે, પ્રકારનો ભાસ થયો હતો અને તેથી રાત વીતી અને દિવસ જગ્યો હતો એટલી કંપના કરી શકાઈ. પણ દિવસ કેટલો મઢયો હતો, પ્રભાતકાળ હતો, મધ્યાહ્ન કાળ હતો કે સંધ્યાકાળ થયો હતો એ જાણવા જેટલું મારું મગજ ઠેકાણે નહોતું. અર્થાત્ એ બીજે દિવસ પણ બેખાત હાલતમાં વીટેલો કહી શકાય. એમાં પણ વળી ખૂબી તો એ કે કોઈએ મને ઘુટડો પાણી આપવા જેટલી પણ કથા બતાવી નહિ ! મારથી સૂળેલા શરીરે ખુલ્લી છાપર જ્યાંની ત્યાં જ હું નિરાધાર પડી હતી !

“છેવટે ત્રીજે દિવસે એક બે વિચારશીલ પાડોશીઓએ જ્યારે તેમને કંઈક શીખામણ આપી અને તેમની ઝાટકણી કાઢી ત્યારે તેમણે મને ઉઠાડી ચાહે, પાણી અને ખાવાનું આપ્યું. પણ આવી હાલતમાં શું ખવાય ને શું પીવાય ? ત્રીજે દિવસે બપોર પછી મેં મારા ચોરમાન દીકરાઓને કહ્યું કે:- ‘મારાપર અકારણ આવો ત્રાસ શામઠે વર્ષાવો છો ? હવે આપણો બનાવ થવાનો નથી, એટલે મને રાજપુશીથી જવા દો. મને તમારી એક પાઈ પણ જોઈતી નથી. મારા ભાગ્યમાં જે લખાયલું હશે તે હું ભોગવી લઉંશ.’ એના જવાબમાં તેમણે જણાવ્યું કે:- ‘અમે પણ હવે તને અમારા ધરમાં રાખવાના તો નથી જ. તારા બાપને તાર કયો છે એટલે તે આજે સાંજે કે આવતી કાલ સૂધીમાં આવી જશે ને તને લઈ જશે. તેના આવતાં સૂધી જો દરવાજા બહાર પગ મૂકીશ તો પણ બંધાઈ જશે, અને તારા પેલાની રડામે નજર કરીશ, તો તારી આંખોને

ફેડી નાંખવામાં આવશે,' હું નિકપાય થઈને બેસી રહી અને મારા પિતાના આવવાની વાટ જોવા લાગી. એ દિવસે સાંજે મારા ઉંબરાપર બરાચલી ચાટલા પાલીમેન્ટની બાષણપદ્ધતી મારા જાણવામાં આવ્યું કે અસહ્ય માર પડવાથી મેં મારા ઉપકારક ગૃહસ્થને લાંબાવાની જે વાત કહી દીધી હતી તે વાતોને મારી જીવિત વર્તમાનપત્રરૂપ પુત્રવધૂએ આખા માળામાં પ્રસાર કરી દીધા હતા અને તેથી તે બિચારો સર્વ પ્રકારે નિર્દોષ ગૃહસ્થ થઈને કરતાં ધાડ'ની કહેવત પ્રમાણે આખા માળામાં ચર્ચાનો વિષય થઈ પડ્યો હતો. મેં અવિચારથી તેના નામનો સ્ફોટ કરી દીધો એ મારી ખરેખર એક બચકર ભૂલ થઈ હતી અને આજળ જતાં એ ભૂલનું પરિણામ પણ મને બચકર જ લોગવડું પડ્યું. આવી રીતે તેનું નામ બહાર આવવાથી એક જ્ઞાતિજન તરીકે મારા ચારમાન દીકરાઓને કપકો આપીને કે બીજી રીતે મારાપરના જીવનને તે અટકાવી શકત, તે અટકાવવાની બાજી હવે તેના હાથમાં રહી નહિ. હવે જો તે મારા પક્ષમાં કંઈ પણ બોલે તો તેનો અર્થ એવો જ થાય કે, 'આ તો કંઈ કાળુધાણું છે તેથી જ આ માણસ આનો પક્ષ લઈને બોલે છે, નહિ તો પારકી બાયડીની એક પારકા બાયડાને શી પંચાત?' તેને આવી રીતે મૌન ધારવાનો વખત આવ્યો અને માળામાં બીજો કોઈ ન્યાતીલો તો હતો જ નહિ કે જે આવા કાર્યમાં વચ્ચે પડવાની છાતી કે હિંમત કરી શકે.

“મારા મનથી મરણ સમાન મહાશોકકારક પ્રસંગ ચાલી રહ્યો હતો અને મારી પુત્રવધૂ તથા બીજી ચીબાવહી યાડોરાણીને તો પોતાની જીભડીને ગમે તેમ નચાવવાનો ઉત્સવ સમાન અવસર મળ્યો હતો. દિવસમાં દરાવાર તેઓ ટાળે મળીને મારા ઘર આગળ બેસતી હતી અને પેટ ભરીને મારી નિંદા કરતી હતી. પણ ખૂબી એ કે, જો તેઓ સારી હોય તો ધૂળ નાખી; પણ જ્યાં તેમનું ચારિત્ર્ય જ શહેરની ગંધાતી ગટર જેવું હતું ત્યાં પછી કોઈની ગંદી નિંદામાં શી ખામી કરે વારુ? એમના વિષે આટલું બોલવું જ બસ છે. સ્ત્રીસ્વભાવમાં એક ખૂબી છે, અને તે એ કે તેનું પોતાનું ચારિત્ર્ય હલકું હોય તો પણ તે બીજી સ્ત્રીને પોતાના જેવી બનાવી સ્ત્રીજાતિને કલંકિત થયેલી જોવાને ઇચ્છતી નથી. સારી બાયડીઓ કોઈની નિંદા કરતી જ નથી, અને આવી શંખિનીઓ, જેવી મોતે હોય છે તેવી બધી સ્ત્રીઓને ધારીને પરનિંદામાં જ પોતાના અમૂલ્ય કાળને વીતાવ્યા કરે છે. પરમાત્મા તેમને સદ્બુદ્ધિ આપે! અસ્તુ.

“ચોથે દિવસે મારા પિતા આવ્યા, અને તેમને મારા ચારમાન દીકરા તથા તેમની વહુઓએ મારા વિષે આડી અવળી, સાચી ખોટી વાતો સંભળાવીને પ્રથમ તો મારા વિરુદ્ધ એટલા બધા ઉકેરી દીધા કે તેઓ પણ મને મારવાને તૈયાર થઈ ગયા; પણ જ્યારે મેં પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક સર્વ સત્ય વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો, ત્યારે તેઓ ઉકેરાઈ જવામાટે પ્રસ્તાપ કરવા લાગ્યા. છેવટે એવા નિર્ણય કરવામાં આવ્યો કે મારા પિતાએ હાલ તરત મને પોતા સાથે ચિત્રલનાથજી લઈ જવી, મારા નિર્વાહમાટે માસિક આઠ રૂપિયા મારા ચારમાન દીકરાએ આપવા અને તેમણે મને ચાર છ મહિના પછી પાછી બોલાવી લેવી. આ બધી વાતો તો

થઈ, પણ તેમણે મારા છાકરાને મારી લેળો આવવા ન દીધો અને આગળ ડતારી લીધેલી સોનાની ચાર ખંડીઓ ત્રણ ચાર મહિનાથી પાછી પહેરવા આપી હતી તે પણ પાછી હતરાવી લીધી, એથી સાફ જણાઈ હતું કે, તેઓ કાંઈ મને પાછી બોલાવવાના પણ નથી અને જ્યાં હું મારા પિતા સાથે રહું ત્યાં મારા નિર્વાહનો ખર્ચ પૂરો પાડવાના નથી. હું તેમની આંખોમાં ખૂંચતી હતી અને બારરૂપ થઈ પડી હતી તેમાં વળી આ મહા સખળ કારણ મને દૂર કરવામાટેનું તેમને મળી આવ્યું. ખરી રીતે હું પણ પાછી તેમના ઘરમાં આવી જીવવાની પેઠે હડહડ થઈને જીવતાં મુઝા જેવી જિંદગી ગાળવાને રાજ નહોતી અને તેથી મારે હવે એ ઘરને છેલ્લી સલામ કરીને જ જવાનું હતું. માત્ર મારા બાળક પુત્રના થનારા શાશ્વત વિયોગની કલ્પના મારા હૃદયને વિદારી નાખતી હતી; પણ અફસોસ કે, તેને શત્રુઓની દયાના આધારપર મૂકી જવા વિના મારો છુટકો જ નહોતો! એ દિવસ યુધવારનો હતો અને શુક્રવારે રાતે મારા પિતા સાથે મુંબઈનો સાગ કરવાનો હતો.

“મારા પિતાના આવ્યા પછી હું ઘરમાંથી બહાર નીકળી શકતી હતી અને કોઈ પાડોસીને ત્યાં બેસી પાસે બેસવા જતી હતી. પહેલે દાદરે મારી એક વાણિ-ચણ બેનથણી હતી અને તેના ઘણીને મેં મારો ધર્મબંધુ કર્યો હતો. એ ઘણી ઘણિયાણી મારા દુઃખની બધી બીના નજીવતાં હોવાથી મેં મારા ધર્મબંધુને, મને આત્મહત્યાના પાપથી બચાવનાર પૂર્વકથિત ગૃહસ્થને પોતાની ઓફિસમાં બોલાવી એટલું પૂછી લેવાનું કહ્યું કે:—‘જે બનવાનું હતું તે બની ગયું છે, મારી મૂર્ખતાથી તમે બદનામ તો થયા જ છો. તો હવે મારો સ્વીકાર કરવાને તમે તૈયાર છો કે નહિ? મને આશા છે કે, તમે પોતાના વચનનું પાલન કરશો અને આ નિરાધાર ગાયને બચાવશો જ.’ મારા કહેવા પ્રમાણે તેજ દિવસે મારા ધર્મ-બંધુએ તેને ઓફિસમાં બોલાવ્યો અને મારો સંદેશો કહી સંબળાવ્યો એટલે તે ગૃહસ્થે જણાવ્યું કે:—‘બલે હું એ સાહસ કરવાને તૈયાર છું; અત્યારે પૈસા ટકાની મદદ જોઈતી હોય, તો તે પણ આપવાને હાજર છું અને છારા મને જ્યાં બોલાવશે ત્યાં હું તેના કંચાણમટિ જઈશ.’ મારા ધર્મબંધુના મુખથી તેના એ સંદેશને સાંભળી મને નવીન જીવન પ્રાપ્ત થયું. એ પછી મારા પિતા, મારા ધર્મબંધુ, તેમની સ્ત્રી, અને મેં ખાનગી રીતે એવો વિચાર કર્યો કે, જાહેરમાં તો વિઠ્ઠલનાથજીનું નામ લઈને અહીંથી નીકળવું, પણ નાસિક જવું અને મારા ધર્મબંધુએ તે ગૃહસ્થને ત્રણ ચાર દિવસ પછી ત્યાં મોકલી આપવા એટલે બધા ખુલાસો મારા પિતાને મોઢે થઈ જાય અને સાફે પણ નક્કી થાય. એ પછી તે ગૃહસ્થના ઘરમાં એક છુટ્ટી બાઈ પાણી ભરવા અને વાસણ ઊંટકવાનું કામ કરતી હતી તેના મોઢે તેમને મેં એટલો માર્મિક સંદેશ કહાવો દીધો કે:—‘મારા ધર્મબંધુ જે પ્રમાણે કહે તે પ્રમાણે વર્તજો અને તેઓ તેમને મારું જે ઠંકણું આપે ત્યાં આવી પહોંચજો.’ શુક્રવારે રાતે પાણી અભિચારની ટ્રેનમાં બેસી હું મારા બાળ-કને રોતોડકળતો, છાંતીને નાસિક જવામાટે બપોર ગઈ. જતી વખતે મારા

એકમાત્ર છેકરાએને માત્ર એટલું જ મેં કહ્યું કે-‘આ હવે મારો નહિ, પણ તમારો જ દીકરો છે એમ ભણી એને સંભાળજો. ઈશ્વરનો ભય રાખી એને દુઃખી કરશો નહિ.’ એથી વિશેષ હું કંઈ પણ બોલી શકી નહિ. શનિવારે પ્રભાતમાં અમે નાસિકરોડ સ્ટેશનપર ઉતર્યા અને ટાંગામાં ચઢી આવી આ પંચવટીમાંની ગુજરાતી વીથીમાં બેસી જઈ, મારા ધર્મબંધુને ઓફિસના સરનામે મુંબઈ કાળે લખી દીધો. સોમવારે તેમનો માત્ર એટલો જ જવાબ આવ્યો કે ‘બે દિવસમાં હું પોતે આહું છું અને આવીને સ્થળસ્થમાં બધો ખુલાસો કરીશ’ તેઓ આજે સવારમાં આવી લાવ્યા છે, પણ મારામાટે લગ્નને બદલે મરણના સમાચાર લાવ્યા છે !

આ છેલ્લા શબ્દોનો હચ્ચાર કરતાં પુનઃ બિચારી ધારાની આંખોમાંથી બોરબોર જેવડાં આંસુ ખરી પડ્યાં.

“મરણના વળી શા સમાચાર લાવ્યા છે ?” મેં અતુકંપથી પૂછ્યું.

“મરણના એ સમાચાર લાવ્યા છે કે જે ગૃહસ્થે એક વાર તેમની ઓફિસમાં તેમની આગળ મને સ્વીકારવાની ચોખ્ખી કબૂલત આપી હતી, તે જ ગૃહસ્થને બીજી વાર બોલાવતાં તે પોતાના વચનથી બિદકુલ ફરી ગયો છે, એમ મારા ધર્મબંધુ કહે છે, બીજી વારની મુલાકાત વખતે તેણે એવા શબ્દો હચ્ચાર્યા છે કે:- ‘મારે ને ધારાને શા લેવા દેવા ? એ કાણુ ને હું કાણુ ? એ તો એને દુઃખમાં દિવાસો આપવા માટે મેં હા પાડી’તી, પણ ખરી રીતે તો એને ઘરમાં બેસાડવાનો પ્રયત્નથી જ મારો ઇરાદો નહોતો. એવી દુઃખી બાવડીઓ તો દુનિયામાં ઘણીયે છે; અરે અમારી ન્યાતમાં પણ અનેક છે, એટલે જ બધીઓને ઘરમાં બેસાડવાનો ધંધો લઈ બેસું, તો મારે તેમના માટે તુર્કસ્તાનના સુલ્તાનના જનમખાના જેવડું એક મોટું જનમખાનું તૈયાર કરાવવું પડે, શારીરિક બળમટ વામનસ્થ જેવા પદાર્થોનું સેવન કરવું પડે, અને ઘી દૂધના ખોરાકમાં જ મારું તો દીવાળું ફૂંકાઈ ભય ! ધારાને કહેજો કે, તારે જે રસ્તો લેવો હોય તે લઈ લે; મારી હવે જરા પણ આશા રાખીશ નહિ.’ આ મરણના સમાચાર નહિ, તો બીજું શું વારું ? સમાજમાં અતિશય પ્રતિષ્ઠિત અને પ્રશંસાપાત્ર ગણાતા પુરુષો પણ પોતાના વચનનો આવી નિર્લજ્જતાથી ભંગ કરે, તો પછી બીજા સાધારણ મનુષ્યોના વચનમાં તો વિશ્વાસ જ શાને રાખી શકાય ?” ધારાએ નિઃશ્વાસ નાખીને નિરાશાસૂચક ઉદ્ગાર કહ્યો.

૨૨૩૩૩૩૩૩૩૩૩૩

પ્રકરણ ૩૮ મું

નાસિકમાં નાતરું

ધારા પોતાની આટલી લાંબી કથા વર્ણવી ગઈ ત્યાં સુધી હું વચ્ચે બોલી નહોતી અને કરોડ સવાલ ઉઠાવ્યા નહોતો. પરંતુ તેના આ છેલ્લા ઉદ્ગાર સાંભળી મારાથી બોલ્યા વિના રહી શકાયું નહિ; કમરુ કે દુઃખી ધારાનું કેટલુંક બોલવું સર્વથા એકપક્ષીય હતું. પોતાની મંદ બુદ્ધિના થોભે કિંવા દુઃખોનો અતિરેક

યવથી દ્વિતીય પક્ષનો તેણે લેશ માત્ર પણ વિચાર કર્યો હોય, એમ જણાવું નહોતું. અત્યાર સૂધીમાં તેની પોતાની કેવી કેવી અને ક્યાં ક્યાં ભૂલો થઈ હતી અને તે ભૂલાતું પણ ફેટુંક પરિણામ તેને કેવી રીતે ભોગવવું પડ્યું હતું, એનું તેને બાન હોય એમ મારા જોવામાં ન આવી શક્યું. તેની એ ભૂલો તેને ખતાવી આપવાના ઉદ્દેશથી હું વચ્ચે જોડી કે:-“ધારાબાઈ! તમે પોતાના દુઃખમય જીવનની આટલી લાંબી ક્યા સંભળાવી ગયાં અને તે અમે સાંભળી; પણ અત્યાર સૂધીમાં તમે પોતે ક્યાં ક્યાં ભૂલ ખાઈ ગયાં છો, એ તમારા ધ્યાનમાં આવી શક્યું નથી. એ જ વિશ્વની વિલક્ષણતા છે કે, મનુષ્ય બીજાની ન્હાનીસૂની ભૂલને તરત જોઈ તે વિષે ટીકા કરવા મંડી જાય છે, પણ પોતાની મહાભયંકર ભૂલો તેના જોવામાં આવતી જ નથી.”

“બહેન ! તમે આમ કમ જોલો છો વાર ? મેં ભૂલથી આડું પગલું ભર્યું નથી, મેં વ્યભિચાર કર્યો નથી અને ઈશ્વરના ધરની ગુનાહગાર થઈ નથી. મેં જાણીજોઈને કરી પણ ભૂલ કરી હોય, એવી મારી માન્યતા નથી.” ધારાએ પોતાની નિર્દોષતા દર્શાવી.

“ધારા બહેન ! પ્રથમ તો ત્રણ ત્રણ ભવ થવા છતાં અને આ કલિયુગના પ્રમાણથી માનીએ તો તમારી અડધી જિંદગી પૂરી થવા છતાં બાપિ સુખની ખોટી આશાથી ચોથા ભવની તમે ઇચ્છા કરી, એ તમારી સર્વથી પ્રથમ અને મોટામાં મોટી ભૂલ થઈ છે. ત્રણ ત્રણ ધણી થવા છતાં સુખ ન મળ્યું, તો હવે ચોથો ધણી સુખની વૃદ્ધિ વર્ષોની નાખરે, એની શી ખાતરી વાર ? અને ધારા કે, થોડું ધણું સુખ મળે, તો પણ ચોથો ભવ તો થવાનો જ ને ? એટલે એનું નામ કાંઈ પણ નહિ. રોજ હઠીને નવા બાયડા કરવા એ વ્યભિચાર અને આડાં પગલાં નહિ, તો બીજું શું વાર ? વળી પરમેશ્વરે તમને પોતાને પુત્ર પણ આપ્યો હતો, છતાં તમે આવો વિચાર કર્યો, એને હું તો તમારી મોટી ભૂલ જ માનું છું. તમારા આરમાન છેકરાઓ બલે બાયડોઓના દોરવાયા દોરાનાશ અને જીલભી હોય, છતાં લોકલજ્ઞને ખાતર પણ તમને રોટલો આપ્યા વિના તો તેમને છૂટકો થાય તેમ નહોતું જ. કાલે છેકરો મોટા થાત, તો તમારાં બધાં સંકટો ચાલ્યાં જતાં પણ તમે ધીરજ રાખી શક્યાં નહિ અને બાવિ સુખની સર્વ આશાને ખોઈ બેઠાં. દુઃખ વિના સુખ મળતું જ નથી. મેં એવા દાખલા પણ જોયા છે કે, પોતાની સગબોવસ્યામાં જ પતિનો સ્વર્ગવાસ થયેલો અને ત્યાર પછી જન્મેલા બાળકને ઘરમાં અટકે વસા દારિદ્ર્ય હોવા છતાં દળણાં દળી અને લોકોના ઘરમાં મજૂરી કરી, હજેરી મેટી કરી ભણાવી ગણાવી તૈયાર કરનાર વિધવા માતાઓ જેવે તે જ પુત્રના પ્રતાપે મહા સુખને પામી, પોતાનાં પૌત્રપૌત્રીને રમાડુંવાના બાગ્યને પ્રાપ્ત કરી માતૃપ્રાપ્ત મરણ પામી સ્વર્ગવાસિની થઈ છે ! એવી કંગાલ હાલતમાં હજરેલા છેકરા મોટા પદવીધર અને રાજકર્મચારી હસ્તાધિકારી થઈને પોતાની જન્મદુઃખની માતાઓને અપૂર્વ સુખના દિવસો ખતાવી શક્યા છે. એવી સાધનહીન માતાઓ કરતાં તો તમારી હાલત હજાર દરજે વધારે સારી હતી, છતાં તમે તેનો હપથોગ ન કરી શક્યાં, એ તમારી ખરેખરી ભૂલ જ કહેવાય. પણ આમાં

નાતરિયા ન્યાતની રુઢિનો પણ એક દોષ તો છે જ. એ રુઢિના યોગે બન્ને પક્ષના હૃદયમાં પરસ્પર અવિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેનું બહુધા આતું જ પરિણામ આવે છે. બીજી તમારી ભૂલ એ યદ્ય કે, તમે આત્મહત્યા કરવાને સમુદ્દતીરે ગયાં અને ત્યાં અચાનક આવી અદેશ્ય જે ગૃહસ્થે તમારી ઇચ્છા પ્રમાણેનાં આશ્વાસન આપી તમને એ પાપકૃત્ય કરતાં અટકાવ્યાં તેના નામનો જ, તે બિચારો કોઈ પણ પ્રકારે દૂષિત ન હોવા છતાં, તમે ખુલ્લો ઉચ્ચાર કરી દીધો અને તેને અકારણ ચર્ચાને પાત્ર બનાવી દીધો આ સ્ફોટ કરવામાં તમારી ભૂલ હવેરાંત તમારા સ્ત્રીત્વની પણ ખુલ્લી ખામી દેખાઈ આવે છે. તમે ભલે આત્મહત્યા કરવા ગયાં હતાં, છતાં અડધી રાતે ત્રણ કલાકની તમારી ગેરહાજરી તો યદ્ય હતી જ, એટલે તમે પાછાં આવ્યાં ભારે તમને ક્યાં ગયાં હતાં એમ પૂછવામાં આવ્યું અને તેના જવાબમાં માર ન સહેવાયાથી ખરી વાત જણાવવાને બદલે તમે તમને બચાવનાર નિર્દોષ ગૃહસ્થ સાથે નાતરે જવાનું જણાવ્યું, એ કાંઈ તમારું જેવું તેવું સાહસ નહોતું. આના કરતાં આત્મહત્યાની ખરી બાબત કહી હોત, તો તેમના મનમાં કાંઈક ધાસ્તી પણ પડત; પણ આ તો પોતાના સુખથી જ તમે તમારા પ્રતિ તિરસ્કાર બતાવવાનો ઉપાય તેમને દેખાડી દીધો એટલે પછી તેઓ નાચકૂદ શામાટે ન કરે વારુ? અસ્તુ; આટલું થવા છતાં પણ હૈંકરાએ તમારા પિતા સાથે તમારા નિર્બોધમટિ કબૂલત આપીને વિઠ્ઠલનાથ જવાને મોકલ્યાં અને તમે અહીં નાતરું કરવાને આવ્યાં, એ વળી છેલ્લામાં છેલ્લી ને મહાભયંકર ભૂલ નહિ કે શું? ન્યારે તેમણે આવો આડબર બતાવ્યો હતો, તો ચાર છ માસ તમારે તમારા પિતા સાથે વિઠ્ઠલનાથમાં વીતાડવા હતા અને જોવું હતું કે, તેઓ પોતાના વચન પ્રમાણે તમારો ખર્ચ ત્યાં પૂરો પ્રાટે છે કે નહિ. જો તેઓ પોતાના વચન પ્રમાણે ન વર્સા હોત ને અમુક કાળ પછી તમે આવું પગલું ભર્યું હોત, તો પછી એમાં તમારો દોષ મનાત નહિ; લેજો. તેમનાં મોઢાંપર જ યુકત, પણ તમે તત્કાળ આ માર્ગનું અવલંબન કર્યું, એથી તેઓ પોતાની જવાબદારીમાંથી વગર મેહનતે છૂટા થયા છે અને દોષનો બધો ટપલો તમારા માથાપર જ આવી પડ્યો છે, એનો પણ હું ધારું છું કે, તમારા હૃદયમાં વિચાર આવ્યો નથી. હજી પણ મારી તો એજ સલાહ છે કે, આ બાબત મુલતવી રાખીને વિઠ્ઠલનાથ જાઓ અને ચોરમાન દીકરા જે આપે તે પ્રભુનું બજન કરીને ભાં મેઠાં ખાઓ. ઘડી ઘડી ફૂતરાં બસાવવામાં માલ નથી; હજી તમે ચોથો ભવ કર્યો નથી એટલે કાંઈ બગડી ગયેલો તાલ નથી. હું તો ખરેખરે ભાલનારી છું, મારા ભાલવાનું માનું લગાડ્યો નહિ. પછી તો જેવો તમારો અને તમારા સલાહકારોનો વિચાર. મને તો જે યોગ્ય લાગ્યું તે જણાવી દીધું, માનવું ન માનવું એ તમારા અધિકારની વાત છે.”

“બહેન! તમારું કહેવું હવે મારા ધ્યાનમાં પણ હતરે છે. પરંતુ અહીં મારા ચોથા ભવની કેટલીક તૈયારીઓ પણ થઈ ગઈ છે, તેમને હવે કવી રીતે અટકાવી શકાય? વળી ન્યાતે યથેચ્છ નાતરા કરવાની છટ આપેલી હોવાથી મારા પિતા મારી પીડામાંથી છૂટવાને ધણું જ ઉતાવળા થઈ રહ્યા છે, એ એક બીજી

લાચારી છે. હું નથી ધારતી કે ચોથો ભવ ક્યાં વિના મારો છૂટકો થઈ શકે.” ધારાએ કહ્યું.

“તૈયારીઓ શી થઈ ગઈ છે વાઠ ?” મેં પૂછ્યું.

“આ વીશીવાળાનો અમારી ન્યાતનો એક ઓછાખીતો માણસ મુંબઈમાં છે ને તે અચારે બાયડી વિનાનો છે. તેને આજે તાર કરવામાં આવ્યો છે એટલે તે કદાચિત્ આવતી કાલે અહીં આવી પહોંચશે. વીશીવાળાના કહેવા પ્રમાણે તે ચૂલસ્થ આબરુદાર અને પાંચ પૈસાની પુંછવાળો છે એટલે કદાચિત્ મને તેના ઘરમાં સુખ મળવાનો સંભવ માની શકાય તેમ છે.” ધારા બોલી.

“પણ જો તમારો વિચાર ન હોય તો કોઈ તમને બળાહારે નાતરે મોકલી શકે તેમ તો નથી જ. મારો હાલ તરત નાતરે જવાનો વિચાર નથી કે પછી આ સંબંધ મને પસંદ નથી, એમ કહીને ક્યાં વાતને ટાળી નથી દેવાતી ને ?” મેં કહ્યું.

“પણ ધારો કે અચારે એમ કહીને વાતને ટાળી દઈ ને કાલે ત્યાંથી પણ નિરાશ થાય, તો પછી મારી શી ગતિ ?” ધારાએ સામે વાદ કર્યો.

‘તો ન્યાતે છૂટ આપ્યા પછી ક્યાં બીજે કોઈ બાયડો નથી મળતો ? બાયડી નાતરેલ કરવા નીકળે, તો બાયડો તો હજાર આવી મળે, સમજ્યાં ? બાયડીઓની હજી એટલી કીમત અંકાય છે: હજી હિંદુસ્તાનમાં બાયડીઓની હાલત અઠારસેને ચાળીસની સાલના સિક્કા જેવી થઈ નથી! ગ્યાંસૂધી નાતરાંની સામે વિચાર મજબૂત છે ત્યાંસૂધી જ હિંદુસ્થાનમાં સ્ત્રીઓની આબરુ છે. પછી તો બાયડીમાં ને કૂતરીઓમાં ફેરજ ન સમજવો!’ મેં જવાબ આપ્યો.

આટલીવાર સૂધી શેઠાણી દેવકુમારી મૂળા મનુષ્ય પ્રમાણે અપૂર્વ મૌનપ્રત સ્વીકારીને બેસી રહી હતી. આવાર્તાલાપમાં તેણે યેશ માત્ર પણ ભાગ લીધો નહોતો. તે પોતાના મનમાં કોઈ પ્રકારનો હમળકો આવવાથી અચાનક મને ધન્યવાદ આપતી કહેવા લાગી કે:—“અંપા બહેન! કોઈ પણ વિષયનાં કારણોનો પૂર્ણ વિચાર કરી ચોગ્ય ન્યાય આપવાની અને નિર્વિવાદ નિર્ણયપર આવવાની તમારામાં એવી તો અપૂર્વ સુદ્ધિ રહેલી છે કે જો સ્ત્રીઓને સમાનાધિકાર મળતાં તેઓ ન્યાયાચનને દીપાવવાના તથા કેઈમાં વકીલ બેરીસ્ટર તરીકે ધરો ચલાવવાના બાગ્યને પ્રાપ્ત કરી શકે, તો ખાસ કરીને મુંબઈના વરિષ્ઠ ન્યાયમંદિરમાંની સર્વોચ્ચ ન્યાયમૂલત નારી તરીકે, તમારી જ સ્થાપના થવી જોઈએ, એવો મારો નિષ્પક્ષપાત અભિપ્રાય છે. ધારાબાઈને તમે જે માર્ગમાં ચાલવાનો ઉપદેશ આપો છો, તે માર્ગ સર્વ પ્રકારે સ્વીકારવા ચોગ્ય છે, એની કોઈથી પણ ના પાડી શકાય તેમ છે જ નહિ.”

“મારો પોતાનો પણ એ જ અભિપ્રાય છે.” નવીબંદરની ખારવી રામ-દુલારી બોલી.

એ વેળાએ લગભગ પાંચ વાગવા આવ્યા હતા. વીશીવાળી ચાહે લઈને આવી, અમે તે ચાહે પીધી અને પાત ખાધાં એટલેા વખત એ ચાલતી વાત અટકી ગઈ. ત્યારપછી કદાચિત્ એ વાત આગળ લંબાત, પણ એટલામાં રામો

આવ્યા અને તેણે મને કહ્યું કે:—“શેઠાણી નાથીબાઈ આવ્યાં છે અને તેઓ તમને ઉતારામાં બોલાવે છે.” હું બધાંની રજા લઈ અવકાશ મળતાં રાતે અથવા તો બીજે દિવસે આવવાનું વચન આપી અમારા ઉતારા તરફ જવાને ચાલતી થઈ.

નાથીબાઈ તેના એજીબીતા સાથે ધારવા કરતાં વહેલી આવી પહોંચી હતી અને ત્રેનું કાચુ એ હતું કે, દેવલાલી કંપમાંના કેટલાક સોલ્દારોને પોતાની પાછળ આવતા ભેંધને અંધકાર થતાં સૂધી દેવલાલીમાં રોકાવું અને ત્યાર પછી અંધકારમાં જ છ સાત માઇલનો ઘોડાગાડીમાં પ્રવાસ કરવો, એ તેના મઠિ જરા પણ સલામતી બરેકું નહોતું એમ તેના પોતાના કહેવાથી જ મારા બાજુવામાં આવ્યું.

* * * *

રાત વીતી અને દિવસ થયો. એ દિવસ શુક્રવારનો હતો. શેઠે મને શનિવારે રાતે મુખ્યમાં હાજર થઈને પાઠ કરવાનું કહ્યું હતું, તેથી જો મારે ત્યાં પાઠ કરવો હોય તો તો તે દિવસે રાતની ટ્રેનમાં ઉપડવું જોઈએ અને ન જવું હોય તો કોઈ નિમિત્ત દર્શાવીને તારથી તે વિરોધી ખબર આપવી જોઈએ. એટલામઠિ મેં શુક્રવારે સવારમાં જ મારા શેઠને એવા આશયનો તાર કરી દીધો કે, ‘મારી તબીયત નાહુસ્ત હોવાથી આવતી કાલે આવીને મારાથી પાઠ કરી શકાય તેમ નથી, મઠિ ચોખ્ખી વ્યવસ્થા કરી લેશો; હું ખનતાં સૂધી બુખવારે આવીશ.’ તે દિવસનો લખેલા કાગળ પણ જો કે શનિવારે સવારમાં શેઠને મળી શકત, પણ નાટક-વાળા એટલે ‘અમને ઠઠ છેલ્લી ધડીયે ખબર આપી અને તેથી વ્યવસ્થા ન થઈ શકવાથી અમને તમારામઠિ આટલું તુકસાન ખમવું પડ્યું,’ એમ કહીને ઠીકરું મારા માથાપર ન ફેરડે, એટલામઠિ તાર જ કરી દીધો કે જેથી બે દિવસનો વખત બોમને મળે ને તેઓ મારાપર કરો હોષારોપ ન કરી શકે.

તાર મોકલી આહે નારતો લીધા પછી નાથીબાઈ પોતાના પ્રેમાલાપમાં નિમમ્મ હોવાથી હું મારા મનને રમાડવામઠિ અને દુનિયાના કાંઈક નવા રંગ-દંત્ર જોવામઠિ દેવકુમારી પાસે વીશીમાં જવાને તૈયાર થઈ; પણ આજે મેં જવા પહેલાં જણાવી દીધું કે:—“મારામઠિ આજે રાંધરો નહિ; હું ત્યાં જ જમવાની છું.” કાચુ કે, ત્યાં દેવકુમારી જરૂર જમવા બેસાડવાની, એ તો નક્કી જ હતું. નાથીબાઈએ વિવેક દર્શાવીને કહ્યું કે, —“સાંજે પાછાં વહેલાં પધારજો.” એટલે આપણે કહ્યું કે:—“વારુણ !” અને યયાં ચાલતાં.

બહારના દરવાજામાંથી વીશીના આંગણમાં જોવો મેં પ્રવેશ કર્યો કે તરત ત્યાં ન્હાવા બેઠેલા એક પુરુષપર પ્રથમ મારી દૃષ્ટિ પડી. એ પુરુષ આમલે દિવસે મારા જોવામાં આવ્યા નહોતો. એ પુરુષ સાધારણ કદનો, વાને ગોરો, જેના માથા તથા મૂળના વાળ ઘોળા દૂધ જેવા થઈ ગયેલા હતા એવો અને મુખમંડળમાંથી કરચાળાથી અટકળે પંચાવત છપ્પન વર્ષના વયનો દેખાતો હતો. હું તો મારે સીધી દેવકુમારીના એરડામાં ચાલી ગઈ; ત્યાં દેવકુમારી, રૂઝમંદુલારી અને ધારા આહે નારતો લેતી બેઠી હતી. મને પણ આવકાર આપીને દેવકુમારીએ આહે નારતો લેવાનો આમ્રહ કર્યો, પણ ભેજન પારકું છતાં

ચેટ પારકું નથી હોતું એ આશિશ્વના નિયમનો વિચાર કરી, હું નાસ્તો કરીને આવેલી હોવાથી, ઉપકાર સાથે મેં તેની એ પ્રાર્થનાનો અસ્વીકાર કર્યો અને માત્ર તેમના વાર્તાશાપમાં જ બાજ લીધા.

આમ તેમની કેટલીક વાતો સાંભળ્યા પછી મેં જૂથરું કે; “શોકાણી આંખ-જ્વામાં પેલા ન્હાવા બેઠેલા બુદ્ધાળ વીશીમાંના કોઈ નવા પરોણા હોય એમ લાગે છે; કારણ કે, ગઈ કાલે એ મહારાજ અહીં દેખાયા નહોતા. એ કોઈ તમારા જોળખીતામાંના તે નથી?”

“અરે, ના રે બાઈ! મારા જોળખીતા વળી અહીં શામટે આવે? એમને તમે ન જોળખ્યા કે? એ તેો ગઈ કાલે જેમનું નામ આપણી વાત-ચીતમાં આવ્યું હતું, જેમને તારથી ખબર આપવામાં આવી હતી, તે હુડાણા ગૃહસ્થ આ ધારાબાધના હાથની ઉમીદવારી કરવા અને જે સાહે નક્કી થાય તેો એમની ભેડે ધરધવામટે પધાર્યા છે. એઓ આજ સવારની સાતની ટ્રેનમાં સ્ટેશનપર ઉતર્યા અને આઠે અહીં આવ્યા. એકાદ કલાક વીશીવાળા સાથે ખાનગી વાતચીતમાં વીતારી હમણાં જ ન્હાવા બેઠા, અને એટલામાં તમે આવી લાવ્યાં.” દેવકુમારીએ તે મનુષ્યનો પરોક્ષ પરિચય કરાવ્યો.

ચોક્કસ વાર સુધી તેો હું વિચારમાં જ પડી ગઈ અને “ત્યાર પછી કાંઈક કટાક્ષપૂર્વક મેં ધારાને કહ્યું કે;—“ધારાબાઈ! તમારી બાગ્યરેષા મહાપ્રબળ હોય એમ જણાય છે; કારણ કે, તમારો ત્રીજો બાચડો પણ બુદ્ધો હતો અને આ ચોથો પણ પાછો બુદ્ધો જ આવીને સ્હામો ઉભો રહ્યો છે. હવે ત્રીજા બાચડાની તમને વધારે ખાત જણાય તેમ નથી. એ પતિના પ્રેમમાં તમને કાંઈક ચિતાના પ્રેમની છતાં પણ દેખારો, એટલાં તમે બીજી સ્ત્રીઓ કરતાં વધારે ભાગ્યશાળી તેો ખરું જ. જોકું તેો ખરાબર જામવાનું હું કે! લાગતાંવળગતાં ને આડોશી-પાડોશી માટીબૈથર તરીકે જણાશે ને અનુપયા લોકો બાપદીકરી તરીકે પિછાનશે! એક સંબંધમાં બે સંબંધનો દહાવો મળે, એ કાંઈ જેવો તેવો લાભ તેો ન જ કહેવાય; ધન્ય ભાગ્ય!”

ધારા બિચારી શું બોલે, તે કાંઈ પણ બોલી નહિ અને સરમધને નીચું જોઈ લોંચ કેતરવા લાગી. મેં પણ તેને દાઝ્યાપર વધારે ડહામ દેવાનું થોડું ન ધારીને મારી કાતર જેવી જીભને એ વાતમાં એટલેથી જ અટકાવીને બીજી બીજી વાતમાં વાળવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

ચોક્કસ વાર પછી ધારાને તેના પિતાએ આવીને બોલાવી અને જે ઓરડામાં અમે બેઠાં હતાં તેની ખાનુના ઓરડામાં ધારા, તેના પિતા, મુંબઈથી આવેલો ધારાનો ધર્મબંધુ, આજે પધારેલો ધારાના હાથનો ઉમીદવાર વૃદ્ધ ગૃહસ્થ અને એક દક્ષિણી બ્રાહ્મણ વિધવા એટલા મનુષ્યોની સભા પુનર્લેગની વિચારણા-મટે બેઠી થઈ. એ ઓરડો જે કે હાલ તરત દેવકુમારીના તાળામાં હતો, પણ આ કાર્યમટે તેની પાસેથી થોડા વખતમટે માગી લેવામાં આવ્યો હતો. હું અને દેવકુમારી તેમ જ રામદુલારી બે ઓરડાની વચ્ચેના અડધા ઉઘાડા ને અડધા

બન્ધ બારણા પાસે, પાસેના ઓરડામાં થતા પુનર્લગ્નવિષયક પરામર્શ સાંભળવા-
મટે બેસી ગઈ, અને જે જાણવાનું જાણ અમારા સાંભળવામાં આવ્યું તે એ
હતો કે, જે વૃક્ષ ગૃહસ્થ ધારા સાથે નાતરું કરવાને આવ્યો હતો, તે તેના
પોતાના કહેવા પ્રમાણે સૂરતના વતની હોઈને હતા, ધણી વર્ષથી મુંબઈમાં
વસતો હતો, તેની પહેલી વારની બાયડી મરી ગઈ હતી, બીજી વારની નાત-
રાની બાયડીને તેની સાથે અણખનાવ થવાથી રહેવાને ઘર અને ખાવાને અન્ન
આદિની વ્યવસ્થા કરી આપી તેણે સૂરતમાં પોતાથી જૂદી રાખી હતી, અને
તેથી તેને ત્રીજી બાયડી કરવાની અગત્ય હતી; કારણ કે, પોતા પાછળ પોતાનું
નામ રાખનાર પુત્રને મેળવવાની તેની અધિક આકાંક્ષા હતી. તેની આર્થિક
સ્થિતિ અને પેલી દક્ષિણી વિધવા વિષે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતાં તેણે જણાવ્યું કે:-
“ઈશ્વરની કૃપાથી મારી પાસે વીસ પચીસ હજારનો જીવ છે. અને જે આ
સંબંધ થાય તો એ નવી સ્ત્રી અને તેનાં સંતાનો જ એ પૈસાનાં માલિક થવાનું.
એ માટે જોઈએ, તો હું કાયદાસર લખત કરી આપવાને પણ તૈયાર છું.
આગલી બાયડી પાસેથી મેં ફારગતી લખાવી લીધેલી હોવાથી ફક્ત રોટલા ઉપ-
રાંત તેનાથી બીજું કંઈ પણ માગી શકાય તેમ છે જ નહિ. હવે આ દક્ષિણી
બ્રાહ્મણ વિધવાની બીના એમ છે કે, એ બાઈ આજે વીસ બાવીસ વર્ષથી મારા
ઘરમાં રાંધનારી રસોઈયણ તરીકે રહે છે અને મારા ઘરનો બધો કાર્યભાર પણ
એ જ ચલાવે છે. એ ઉપરાંત એ બાઈ દાયણનો ધંધો પણ કરે છે. કેટલાક લોકોના
મનમાં એવો શક હશે કે, અવશ્ય એમની સાથે મારો કંઈ બીજો વ્યવહાર હોવો
જોઈએ; પણ હું મતિલાપૂર્વક કહું છું કે, તેવો અમારો કરો પણ વ્યવહાર છે જ
નહિ. કુદકે બન્ધુબગિનીનો સંબંધ છે, એમ કહેવામાં કરો પણ વાંધો નથી.” તે
બોલકીએ પણ પોતા તરફનો એવો જ ખુલાસો રજૂ કર્યો. ધર્મબન્ધુએ આ ગૃહસ્થ
સાથેના સંબંધ કરવા જેવો છે એમ બાર મૂકીને જણાવ્યું. વીશીવાળને બોલાવીને
પૂછતાં તેણે તો એ વૃક્ષની એટલી સીમા સૂધી પ્રશંસા કરી નાખી કે, જે કોઈ
રાજાનાં કોઈ આરણે એટલાં વખાણ કર્યા હોત, તો તેને બે ચાર ગામ ઈનામમાં
મળી જત. ધારાના પિતાનું મન પણ ખીજળું, અને એવી રીતે ચારે તરફનું
દબાણ થવાથી છેવટે ધારાએ પણ એ સંબંધમાટે પોતાની સંમતિ આપી.
હવે એ સંમતિ ફરતી હતી કે ગળાની હતી તે તો પ્રભુ જાણે, પણ સંમતિ
આપી એટલી વાત તો જાણે ખરી જ. છેવટે એવો નિકાલ થયો કે, તે દિવસે
અથવા તો શનિવારે તે ગૃહસ્થે કાયદાસર પોતાની બધી મિલકતની માલિક ધારા
અને તેની બાવિ સંતતિને કરાવી છે, એ પ્રમાણેનું વકીલને બોલાવી લખત કરી આપવું,
અને રવિવારે રાતે પુનર્લગ્ન કરી સોમવારે સ્ત્રી સાથે મુંબઈ ગમન કરવું; કારણ કે,
અકવાડિયામાં નાતરું કરવાના દિવસ માત્ર બે જ. રવિવાર ને મંગળવાર જ આવે છે,
એ વિનાના બીજા વારે નાતરું કરી શકાતું નથી, એવો પરાપૂર્વથી ચાલતો આવેલો
રુઠિ શાસ્ત્રનો નિયમ છે.

આ બધાં નિર્ણય થતાં સૂધીમાં બપોર થઈ ગયા. કહેવાની અગત્ય નથી કે મેં

મારું લોભન દેવકુમારીની પંક્તિમાં બેસીને જ લીધું. ધારાને પણ અમે બોલાવી હતી. જમતાં જમતાં ધારાને મેં માત્ર એટલી જ ચેતવણી આપી કે:—“ધારાબાઈ! અલ્લરે આ જે ચળકતું દેખાય છે, તે બરાબર સો ટચનું સોનું છે કે કેમ, એ વિશે મારા મનમાં શંકા છે; માટે જે કરો તે જોઈ વિચારીને કરજો; ક્યાંક એકું ન થાય કે કલંક પણ લાગે અને ઠગાઈ જવાથી પરિણામ મીઠામાં આવે. આ બુદ્ધાના આચાર અને કાંઈ ઠીક દેખાતા નથી. પછી તો પરમાત્મા જાણે.” અહીં મારે જણાવવું જોઈએ કે, ધારાના એ હવે પછીના ચનારા વરનું નામ નરોત્તમદાસ વૈકુંઠનાથ હતું. તે દિવસે જ સાંજે ચાર વાગે ધારાના ધર્મબંધુએ પાસે રહી વકીલને બોલાવી, નરોત્તમદાસ પાસેથી ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેનો કાયદાસર દસ્તવેજ લેખાવી લીધો; અને તે ધારાના પિતાના હાથમાં આપી દીધો; કારણ કે, તેને શનિવારે મુંબઈમાંની પોતાની ઑફિસમાં કોઇ ખાસ કામમાટે પહોંચવાનું હોવાથી તેનાથી રવિવાર સુધી ધર્મબંધુનીના નાતરાના લાડુ ખાવા માટે રહી રાકાય તેમ નહોતું. ધર્મબંધુરાજ શુક્રવારે રાતે જ નાસિકમાંથી રવાના થઈ ગયા.

* * * *

નાસિકમાં નાતરું કરાવનારા ખાસ બે ત્રણ બ્રાહ્મણ રહે છે તેમાંના એકને ત્યાં રવિવારે રાતે નવદશ વાગ્યાને સુમારે ધારાનું નરોત્તમદાસ સાથે ખાતરું થઈ ગયું. વિધવા સૌભાગ્યવતી થઈ અને વિધુર સૌભાગ્યવાન બન્યા! ધારાએ પોતાના ચોથા ભવમાં વાળતેજાજતે પ્રવેશ કર્યો. મુંબઈના સુધારા પક્ષના છાપામાં નાતરાના સમારંભની મોટા અક્ષરોમાં ખ્યાતિ ગવાઈ.

* * * *

સોમવારે સવારની ટ્રેનમાં અભિકાન્ત મુંબઈ જવામાટે ઉપાડી ગયા, અને તેથી નાથીબાઈ સાહેબે એકલાં પડવાથી તે દિવસે અને દેવકુમારી પાસે સવારમાં જવા ન દીધી, અને સાંજે મને પોતા સાથે બહાર ફરવામાટે લઈ ગઈ એટલે સાંજે પણ મારાથી ત્યાં ન જવાયું, મંગળવારે વીશીમાં જતાં રામદુલા-રીના મોઢેથી જાણવામાં આવ્યું કે, “ગઈ કાલે સોમવારે પોતાના નાતરાની ખુશાલીમાં બુદ્ધા નરોત્તમદાસે વીશીમાં મિષ્ટાન્ન બનાવરાવીને બધાંને જમાવ્યાં અને વીશીવાળાને તેની મેહનતનો બીજો પણ સારો બદલો આપ્યો. એ પછી તે મહાશય પોતાની બોડકી રસોધયણ અને નાતરાની નવી બાયડીને લઈને રાતે અગિયાર કે બાર વાગ્યાની ગાડીમાં મુંબઈ જવામાટે ઉપાડી ગયા હતા, એટલે આજ તો તેઓ મુંબઈમાં હરતાં ફરતાં પણ થઈ ગયાં હશે.” એ જ રાતે મેં નાથીબાઈને પૂછ્યું કે:—“આપણે હવે મુંબઈ ક્યારે આવીશું?”

“હજી બે દિવસ બાકી છે; બહુધા આપણે ગુરુવાર કે શુક્રવારે મુંબઈ જવા માટે અહીંથી ઉપડીશું.” નાથીબાઈએ જવાબ દીધો.

મંગળવારનો દિવસ પણ વીત્યો અને બુધવાર થયો.

મેં બુધવારે મારા રોકને મુંબઈ આવવા વિશે જણાવ્યું હતું, અને તેથી તેમણે કદાચિત મારી વાટ પણ જોઈ હશે; પણ મારાથી બુધવારે પણ મુંબઈ

પહોંચી શકાયું નહિ. યુગ્મધનાં છાપાં નાસિકમાં પણ આવતાં હોવાથી અને તેમાં અમારી કંપનીનાં નાટકોની જાહેર ખબર છપાતી હોવાથી તે વાંચતાં હું બાકી રાકી કે, બુધવારે જે નાટક બજવાવાનું હતું, તેમાં મારા પાઠ વગર ગાડું ગળડી જાય તેમ હતું, એટલે વધારે ચિંતા નહોતી. અહીં મારે સાથે એ પણ જણાવવું જોઈએ કે, ગત રાત્રિવારે હું યુગ્મધમાં ન હોવાથી તે રાત્રીને ખેલ બદલી નાંખવામાં આવ્યો હતો; કારણ કે, તે નાટકમાં મારી ગેરહાજરીના ખાડો કોઈથી પૂરાય તેવા નહોતો, એટલે હવે આ રાત્રિવારે તો યુગ્મધ જવા વગર મારો છટકો થાય તેમ નહોતું. આવા વખતમાં જો કોઈ રેલ પેંછ કે ગરીબડા સ્વભાવનો ઍક્ટર રજા વગર આવેલા દિવસ ગેરહાજર રહ્યો હોય અને તેની ગેરહાજરીથી બલે કાંઈ નુકસાન પણ ન થયું હોય, તોય નાટકના દુર્દ-મિભજ માલિકો તેને તરત પાણીયું પકડાવી દે છે અથવા તો ન ઘટે તેવું તેનું સખત અપમાન કરી નાખે છે. પરંતુ મને મારી એવી સ્થિતિ થવાનો લેશ માત્ર પણ બચ નહોતો; કારણ કે, આપણાથી શેઠ સાહેબ પહેલાંથી જ દબાઈ ગયા હતા એટલું જ નહિ, પણ અત્યારે ગરજ પણ તેમને જ વધારે હતી એટલે આપણામાટે કરી વાંધા જ નહોતો. દુનિયાનો એવો કાયદો જ છે કે, જે બહુ જ ગરીબાઈ અને નમ્રતાથી વર્તે છે તેને લોકો વધારે અને વધારે દબાવવાની કોશિશ કર્યા કરે છે, અને જે ડંડાબાજ ચલાવે છે, તેની આગળ પોતે માથું નમાવીને ચાલે છે. આ દુનિયામાં નબળાનો એક ભાગ પણ નહિ, અને બળિયાના ખાસ બે ભાગ હોય છે, એના કરતા વધારે ઉંધી ખોપરીની દુનિયા બીજી કોઈ હશે ખરી કે? છતાં વળી દુનિયાના એ ઉંધી ખોપરીના લોકોની બીજી એક ખૂબી એ છે કે, જે સત્યતાથી નમ્રતાથી અને આખરે ઈર્ષ્યવશથી ડરીને ચાલે છે, તેને જમીનદોસ્ત કરવાને તૈયાર થઈ જાય છે, અને જેઓ દિશ્મતથી તેમની સામા થઈ પોતાના પોતાપણને બળવી રાખે છે, તેમને વાળ વાંકો કરવાની પોતામાં શકિત ન હોવાથી લોકો માત્ર તેની ખરી ખોટી નિંદા કરવામાં અને પીઠ પાછળ ગમે તેમ બસવામાં જ સંતોષ માની લે છે.

અભિકાન્તના જવા પછી નાથીબાઈનું ઘોડાગાડીમાં રાત દિવસ બઢકવાનું અને મારાથી દૂર રહેવાનું બન્ધ થયેલું હોવાથી અમારો ધણો વખત સાથે બેસવા હઠવામાં અને આમતેમના ગપાટા હાંકવામાં પસાર થવા લાગ્યો હતો. બુધવારે બપોરે જમ્યા પછી અમે બન્ને વાતચીત કરતી બેઠી હતી, રાંધનારી બ્રાહ્મણી પોતાને ઘર આવી ગઈ હતી, અને રામે વાસણ ઉટકોને ચલમ કુંકવાની તૈયારી કરતો બહાર આંગણમાં બેઠો હતો, આગળની વાત પૂછવાનો આજે સારો પ્રસંગ છે, એમ ધારીને મેં નાથીબાઈને હૃદયેને કહ્યું:—“નાથી બહેન! તમે તે દિવસે ગાયવાડીમાંના પેલા વિલક્ષણ મંદિરમાં મને લઈ ગયાં હતાં, તે દિવસે મંદિરની સ્વામિનીનો ઇતિહાસ, તમારા મારામાંના વિદ્યાસનો હેતુ અને તમે એ માર્ગ કેવી રીતે ચઢી ગયાં, એ સર્વ જણાવવાની ઈચ્છા દર્શાવી હતી, અને અવકાશ મળતાં તે સર્વ જણાવવાનું તમે મને વચન પણ આપ્યું હતું, એ બીનાને હું ચારું છું કે, તમે બૂલી તો નહિ જ ગયાં હો.”

“ચંપા બહેન ! હું તો ધારતી’તી કે, આ વિષયનું તમને વિસ્મરણ થઇ ગયેલું હોવાથી જ તમે એ વિષેની વાતને પાછી ઉઘારી નથી; પણ એ મ ધારવામાં હું હાથ છું; કારણ કે, આપના જેવી નાટકના થોકડેબંધ પાંદોને ચાદ રાખનારી આની એક ખાસ સાંભળવા લાયક મોટામું મોટી બાબતને એમ સહે-લાઈથી ભૂલી જાય, એ કદાપિ બને જ નહિ. તમારો ખાસ આગ્રહ છે, તો હું પણ એ પરમપુણ્યકારક (?) નાથીપુરાણની કથા કહી સંભળાવવાને તૈયાર છું ! કરે ત્યારે મંગળાચરણ ?” નાથીબાઈ બોલ્યાં.

“મંગળાચરણમાટે મુહૂર્ત નેવડાવવું હોય, તો કાંઈ ન્યોતિર્વિદ્ બંચકર વિદ્વાનને બોલાવીએ ! નાસિકમાં જેપીડાઓની કાંઈ ખોટ નથી, માત્ર બોલાવવાની જ વાર છે ! પાઘડીમાં પીટણું-અરે ભૂલી દીપણું-ખોરીને, રોટલાના કડાપર દોડી આવનારા જ્ઞાન પ્રમાણે, તરત દોઝ્યા આવશે.” મેં પણ તેવી જ વિનોદિની બાબામાં મંગળાચરણની સૂચના આપી દીધી.

નાથીબાઈએ નીચે પ્રમાણે નાથીપુરાણનો પ્રારંભ કર્યો;

“ચંપા બહેન ! મારાં માતાપિતાએ અગિયાર હજાર રૂપિયામાટે મારું કેવી રીતે લીલામ કર્યું હતું, અને સ્મશાનયોગ્ય સ્વામીની પત્ની થવાથી હું વર-યોગ્ય થતાં કેવી રીતે વિધવા થઇ તેમ જ અત્યારે દ્રવ્યના બળથી પીયરિયામાં રહી કેવું સ્વચ્છંદ જીવન વીતાડું છું, એ બધું તો તમારા જાણવામાં છે. માત્ર આ મારું હું કેવી રીતે ચઢી અને ગાયવાડીમાંના એ પ્રેમપિન્નમાંનાં પશુઓ સાથે મારો કેવા પ્રકારે પરિચય થયો, એટલો જ કથાભાગ અત્યારે તમને કહી સંભળાવવાનો છે. હું પરણીને પતિશ્રદ્ધાસિની થઇ, તે વેળાએ મારા શુદ્ધ પતિ-રાજ ખાંડબનરમાંના એક માળામાં એથે દાદરે રહેતા હતા અને હિત્રાનખાનું તથા ત્રણ એરડીઓ મળી ચાર રૂમ વાપરતા હતા. હું પરણી તે વેળાએ મારું વય અગિયાર વર્ષનું હતું. સાધારણ રીતે અગિયાર વર્ષની કન્યાને પરણાવીને તરત સાસરે મોકલવાથી કેટલીક વાર બંચકર પરિણામ આવે છે, એમ કહેવાય છે; પણ મારે તેવું કાંઈ પણ બંચકર પરિણામ લોગવું પડ્યું નહિ. ન્યાં કાર-ણનો જ અભાવ હોય, ત્યાં કાર્યનો સંભવ હોઇ જ ક્યાંથી રહે? હું તેર વર્ષની થઇ ત્યાં સુધી મને પીયરિયામાં રહેવું અને સાસરિયામાં રહેવું એ વચ્ચે કરી ભેદ જણાવ્યો જ નહિ. એનું બીજું કારણ એ પણ હતું કે, અજ્ઞાન એક આશી-વાંદ છે, એમ જે કહેવાય છે, તે કથન એ જે વર્ષના અવધિ સુધી મારા પોતાના સંબંધમાં અક્ષરે અક્ષર સત્ય સિદ્ધ થયું હતું.

“ઓદમા વર્ષથી મારા ચૌવનનો નિસર્જના નિયમ અનુસાર વિકાસ થવા લાગ્યો, એક કવિના કથન પ્રમાણે:-

‘વસન્તે હર્ષ પામી કોકિલા ઉલ્લાસમાં ગાતી;
અકોરી પૂર્ણ ધન્દના ઉદયને જોઇ મલકાતી;
નદી વર્ષા ઋતુમાં જળથપી અત્યંત છલકાતી;
કમલિની સૂર્યદર્શનથી પ્રકુલિત તે પળે થાતી;

થતાં નવયૌવના નારી મદનના ભાવ ધારે છે;
મદનનાં ચિહ્ન પ્રકટી, અંગની શોભા વધારે છે !

“મદનનાં ચિહ્નોએ પ્રકટીને મારા અંગની શોભાને વધારવાનો આરંભ કરી દીધો અને ધીમે ધીમે બાહ્યચેષ્ટાઓનું મદનચેષ્ટામાં પરિવર્તન થવા લાગ્યું. મનમાં કોઈને ઘેર જવાનું થાય અને ત્યાં તરણ પતિપત્ની કદાચિત્ વાણીવિનોદ અને નિર્દોષ સ્નેહચેષ્ટા કરતાં દેખાય, તે તે જોઈને મારા હૃદયમાં એક પ્રકારનો આનંદ થતો હતો, સ્નેહભાવદર્શક ચિત્રોને જોઈ હૃદયનો ઉદ્ઘાસ વધતો હતો અને પ્રેમકથાના શ્રવણમાં હૃદયની તલ્કાળ તક્ષીનતા થઈ જતી હતી. આવા કાળમાં યુવતીને આકાંક્ષા થાય એ સ્વાભાવિક જ છે; પરંતુ એ સુખ મારા બાહ્યમાં લખાયકું નહોતું. નાના પ્રકારના મિષ્ટ મધુર સોગંધ પદાર્થો થાળમાં પીરસાઈને આવ્યા છતાં અછછીશથી પીડાતા રોગીથી તેના સ્વાદ લઈ શકાતો નથી અને તેમ થતાં તે પદાર્થો બીજાના જ ઉદરમાં જાય છે. એ તે જગત્નો એક ખુલ્લે-ખુલ્લો ન્યાય થઈ ગયો છે કે:

‘જોજ ઉપાટે બળદિયા, મૂરખ પામે રાજ;
સુદ્ધો પરણે બાયડી, એ સહુ પરને કાજ !’

“જે કે આવી રીતે મારા અંતઃકરણને સહજ વિકારનો સ્પર્શ થયો હતો. છતાં તરત મારાથી કોઈ પણ પ્રકારનું આડું પગલું ભરી શકાય એવું એક પણ સાધન મારી પાસે ન હોવાથી કોઈ પણ વિપરીત પરિણામ આવ્યું નહિ; એવામાં બનાવ એવો બન્યો કે અમારી પાડોશમાં કાઠિયાવાડની ઔદીચ્ય ભતિની એક વિધવા બ્રાહ્મણી રહેતી હતી. તે વિધવા દેખાતે સાધારણ સારી અને ત્રીસથી અત્રીસ વર્ષના વયની હતી. તેના બાર તેર વર્ષનો વયનો એક છોકરો હતો અને એક બાઈ હતો. છોકરો કોઈ વ્યાપારીને ત્યાં પાંચ સાત રૂપિયામાં નોકરી કરતો હતો અને બાઈ નાટકમાં ઍક્ટરનું કામ બળવી ત્રીસ રૂપિયાનો પગાર લાવતો હતો. તેના એ બાઈ લગભગ અત્રીસ તેત્રીસ વર્ષનાં વયનો અને દેખાવમાં સારો હોવાથી નાટકમાં બહુધા રાણીનો પાઠ કરતો હતો અને તે ઉપરાંત હાર્મોનિયમ વગાડવામાં પણ એકો હતો. તે મૂંઝાવી નાખતો અને માથાપર વાળોનો બાયડીઓ જેવા ચાટણો રાખતો હતો. બંને બહેનબાઈનાં વર્તન સારાં નથી, એમ લોકો બોલતા હતા, પણ તેનો મને ક્યોય પણ પ્રત્યક્ષ પરિચય થયો ન હતો. તે નાટકવાળા બાઈએ પોતાના ઘરમાં હાર્મોનિયમ રાખ્યું હતું અને જે રાતે નાટક ન હોય તે રાતે લગભગ અગિયાર વીણા સુધી તે પેતે અને તેની પાસે આવતા તેના નાટકમાંના બીજા ગાઈ-યાઓ હાર્મોનિયમ વગાડીને નાટકનાં શૃંગારમયુર ગાયનો લલકાર્યો કરતા હતા, અને માળામાંનું કોઈ માણસ એ કંઠાળાના અટકાવનો ચત્ન કરતું, એટલે તેની શ્રદ્ધલક્ષ્મી તરત તે બિચારા નાટકવાળા બ્રાહ્મણની બ્રીફ લઈને વગર પૈસે વક્ર-લાત કરવા લાગી રહેતી એટલે શ્રદ્ધસ્યેના માળામાં કોઈ પણ ભતના અટકાવ

વગર એ ટીખલ એમનું એમ ચાલ્યાં કરતું હતું. નિત્યના ખોલવા ચાલવાના વ્યવહારમાંથી વધીને એ વિધવા બ્રાહ્મણી સાથે મારો દૃઢ મૈત્રીસંબંધ બંધાયો.

“પુરુષો ગમે તેવા અને તેટલા ગાઢ મિત્ર હોય, એટલે સુધી કે કોઈ પણ ગુપ્તવાર્તાને તેઓ એક ખીનથી છાની ન રાખતા હોય; છતાં રસિક વિષયોની ચર્ચામાં તો અવશ્ય ધણે બાજે એક ખીનનો પડદો રાખે છે. પણ સ્ત્રીઓનો પ્રકાર એથી સર્વથા અન્ય પ્રકારનો અને બિન્ન હોય છે. કહેવામાં આવે છે કે, સ્ત્રીઓમાં પુરુષો કરતાં લગ્ન ચાર ગણી વધારે હોય છે, પણ એ ચાટલામંડળના એવા રસના વાર્તાલાપના સમયમાંએ ચારગણી લગ્નનો કોણ જાણે ક્યાં લોપ થઈ જાય છે કે જેનો ક્યાંય પત્તોજ નથી રાકતો નથી; કદાચિત્ સ્ત્રીઓમાંના છગણા સાહસના બળને પ્રબળ થએલું જાણી બિચારી ચાર ગણી લગ્ન લખાયા લપેટીને ગપ્પોતી કરી જતી હોય, તો પરમાત્મા જાણે! તે બાદ સાહેબના નિત્યના અતિ નિકટના સમાગમમાં આવવાથી તેમનાં બધાં છાનાં છટકાં મારા જાણવામાં આવી ગયાં અને મારી મનોવેદનાનો ભેદ તેના જાણવામાં આવી ગયો. છવટ એ પોરોપકારિ (૧) પ્રમદાની મધ્યસ્થતાના યોગેજ મારી વિકાર મૂર્તિનાં દ્વાર સુકા થઈ ગયાં; તેના પ્રતાપેજ સ્વપ્નદંતાના માર્ગમાં મારો યથેચ્છ પદસંચાર થયો અને પરિણામે તે પદસંચારે નિત્યના સ્વભાવનું સ્વરૂપ ધારણ કરી લીધું. આ વિષયનું મગબાચરણ આવી રીતે થયું:-

“એક દિવસે બપોરે જગ્યા પછી એવા યોગ આવ્યો કે, મારા પતિ બેઠકમાંથી ત્યાં મૂકેલાં નાણાંનું વ્યાજ લાવવામાટે કોઠમાં ચાલ્યા ગયા, ઘાટી વાસણ ઉઠાડીને ચાલ્યો ગયો, અને એક યુદ્ધી મરનદણુ બ્રાહ્મણી અમારે ત્યાં રાંધતી હતી તે પણ પોતાના કોઈ ખાનગી કામમાટે બહાર ચાલી નીકળી. એ ઉપરાંત ઘરમાં કોઈ ખીજું માણસ તો હતુંજ નહિ, એટલે હું એકલી એકાટ ઘરમાં રહી. ચોરીકવાર સૂધી મારી ઐત્રિણી મારી પાસે આવીને બેઠી હતી અને પછી કોઈ કામનું નિમિત્ત કાઢી ‘બહેન! આજે મને તમારા શરીરમાં કાંઈક અસ્વસ્થતા દેખાય છે, મઠિ બે ધડી બારણાં વાસીને સૂઈ જાઓ; હું પણ જરાક બહાર જઈને આવું છું.’ એમ કહીને બેઠી ગઈ. તે બાદસાહેબ રોજ બપોરે બેના ટકોરા થતાંની સાથેજ ઘરમાંથી જે પલાયન કરતાં હતાં તે રખડી રજળીને ઠેક સારું છે કે સાત વાગે પાછાં ઘર ભેળાં થતાં હતાં. એ તેમના યોગીમુનિ જેવા નિયમને હું સારી રીતે જાણતી હોવાથી, ‘જતાં હશે ફેરી મારવાને’ એમ ધારી વધારે કંઈ ન ખોલતાં, મારું શરીર નહિ, પણ મન અવશ્ય હોવાથી તેના કહેવા પ્રમાણે બારણાં બંધ કરીને જે ઓરડો શયનમંદિર તરીકે રાખવામાં આવ્યો હતો, તેમાંના છત્રીપલગપર સવ્વામણ-કે કોણ જાણે સવ્વાત્રણ મણ-ની સેજમાં ધડી અને ચોરીવારમાં હું નિદ્રાવશ થઈ ગઈ. નિદ્રામાં કેટલો સમય વીત્યો હતો તેનું મને ખાન નહોતું. અચાનક કોઈ મનુષ્યનો મારા શરીરને હસ્તસ્પર્શ થયો હોય, એવા મને ભાસ થયો. તરત મારી નિદ્રા ભંગ થઈ ગઈ, આંખો ઉઘડી ગઈ, અને જોયું તો તે માત્ર ભાસ નહિ, પણ સત્ય ઘટના હતી. હું ચમકીને બેઠી

થઈ ગઈ. અને આશ્ચર્યદર્શક સ્વરથી પૂછવા લાગી કે-‘જઠારાંકર! તમે અહીં ? મારા ઘરનાં બધાં બારણાં બંધ છે, છતાં તમે આવ્યા ક્યાંથી ?’ એના જવાબમાં તેણે હડે પેટે અને શાંતિથી જણાવ્યું કે, ‘ગભરાઈ જવાનું કાંઈ પણ કારણ નથી; તમારાં બધાં બારણાં બંધ છે, અને મારું બારણું પણ અદરથી બંધ છે. અમારી ઓરડી અને તમારા રસોડાની ઓરડીની વચ્ચે જે અંદરનું બારણું છે, તે ઉઘાડીને તમારા ઘરમાં અત્યારે તમે એકલાં જ છો એ હું જાણતો હોવાથી મેં આવવાનું સાહસ કર્યું છે.’ મેં કહ્યું કે:-‘પણ એ અંદરના બારણાને પણ આ તરફની સાંકળ અટાકેલી હતી તે કાણે ઉઘાડી ?’ તેણે કહ્યું કે:- ‘એ વિશે હું કશું જાણતો નથી; મેં તો મારા તરફની સાંકળ ઉઘાડતાં જ બારણાં ખુલી ગયાં; તમારા તરફની સાંકળ બૂલથી વાસવી રહી ગઈ હતી, અને એક રીતે તે બહુ જ સારું થયું છે.’ તેના આ ઉઘાવનારા જવાબથી ખરે પ્રકાર મારી કલ્પનામાં આવી ગયો ને તે આ પ્રમાણે:-

“જઠારાંકરની બહેન મારા ઘરના ગમે તે ભાગમાં ગમે ત્યારે આવતી જતી હોવાથી લાગ જોઈને આજ સવારથી અત્યારસુધીમાં ગમે ત્યારે તેણે જ આ તરફની સાંકળ ઉઘાડી નાખેલી હોવી જોઈએ, પોતાના બાંહે બજારની ગણાવીને તૈયાર કરી રાખેલી હોવાં જોઈએ, અને આજે મને ખાસ સૂઝ જવાનો ઉપદેશ આપીને પોતે ઉતડણ થઈ ગઈ તે પણ આ પ્રસંગની વ્યાવહારિક યોજનામંદિ જ, એમ મારી મનોદેવતા મને કહેવા લાગી. ઝુંબડતા મોઢા મોઢા માળાઓમાં હંભર પ્રકારના અને જુદા જુદા સ્વભાવના લોકો એક સાથે વસતા હોવાથી અને ઓરડાઓમાં અંદરથી આવવા જવાનાં આવાં દ્વારરૂપ સાધનો અસ્તિત્વ ધરાવતું હોવાથી જો બંને પક્ષની અનુમતિથી ઘોળે દિવસે પણ આવા બચકર અનામાર થતા હોય, તોય, તેની બારને બાર ચોવીસ વર્ષ સુધી પણ કોઈને ખબર પડી શકે ખરી કે? આપણાં જૂતાં શહેરો અને ગામડાંમાં દરેક કુટુંબનાં ઘરો જૂદાં જૂદાં હોવાથી કુમાર્જગમીઓને આવી અનુકૂળતા ભાગ્યે જ મળી શકે, અને તેથી તેમની એવી કૃતિઓ તરત પ્રકાશમાં આવી જાય છે. ઝુંબડમાં તો બાઈ! બધી બાબતોની બહિષ્કારી જ છે!! અમારા દીવાનખાનામાંના ‘રિપ્યુલેટર’માં અડધા કલાકને સૂચવનારો એક ટકોરો થયો.’ મેં પૂછ્યું કે:-‘કેટલા વાગ્યા ? જઠારાંકર તરફથી જવાબ મળ્યો કે:-‘સાડાત્રણ; કારણ કે મારા રિપ્ટ વૉચમાં બરાબર ત્રણ વાગેલા જોઈને હું અહીં આવ્યો હતો. પણ હવે તમે વિચારમાં ને વિચારમાં સમય શાને વીતાડો છો ?’ મેં એનું કશું ઉત્તર આપ્યું નહિ; કારણ કે, જઠારાંકરને મારા મૂનમાં લેશ માત્ર પણ મોહ નહોતો. છતાં કદાચિત્ત અનિચ્છાથી પણ મારે જઠારાંકરની ઇચ્છાને આધીન થવું પડત; પણ સારું થયું કે, કાંઈ પણ અયોગ્ય પ્રકાર અને તે પહેલાં મારાં બારણાં કોઈએ ખખડાવ્યાં, તત્કાળ તો અમો બંને દિગ્મૂઢ બનીને એક બીજાનાં મોઢાંને વિસ્મયતાથી જોઈ રહ્યાં.”

“પરંતુ બચસીત થવાનું કાંઈ પણ મેચોજન નહોતું; તે તરત પોતાની ઓરડીમાં ચાલ્યો ગયો, મેં પ્રથમ તે અંદરના દરવાજાને સાંકળ અટાવી દીધી અને

પછી દીવાનખાનાનાં બહારનાં આરણ્ય ઉધાગ્રાં. અમારી રાંધનારી ડોશી પાછી આવી લાગી હતી. મારાપર આવનારો મારી ઇચ્છા વિરુદ્ધનો પ્રસંગ ઢળી ગયો તેથી મારા મનમાં એક પ્રકારનો આનંદ થયો.

નાથીબાઈ આગળ બોલવા જતી હતી, તેને વૃદ્ધે બોલતી અટકાવી મારા મનમાં ઉદ્ભવેલા એક પ્રશ્નને રજૂ કરી તે વિષે કેટલીક અર્થાં અલાવવાના ઉદ્દેશથી મેં પૂછ્યું:-“નાથીબહેન ! તમે પણ ત્યારે નાટકવાળાના પ્રેમમાં આકર્ષાયાં તો ખરાં જ. પણ હું વચ્ચે એ બાબત બાંધી મારું હું કે, આજકાલ એક તરફથી તમારી ન્યાતમાં કન્યાની ભયંકર અછતને લીધે વાંદાપણુના દુઃખને ન સહન કરી શકવાથી ઘણાકે હરિદ્વાર જઈ હિમાલયના પ્રદેશમાંની પોતાની જાતિની કે પછી પારકી જાતિની તે તો મજા નહોતી કન્યાઓને લગ્ન કરી લાવવા માંગ્યા છે અને તેના ચોરે નાતમાં કુસંપ તથા વિભક્તતા આદિ દોષોનો ઉદ્ભવ થયો છે; અને બીજી તરફથી તમારી જાતિની સ્ત્રીઓમાં દિવસે દિવસે વ્યભિચાર વધતો જતો સંભળાય છે તથા દેખાય છે; એનું શું કારણ હોયું જોઈએ ? એ તમારી જાતિમાંના વિધવા પુનર્લગ્ન પ્રતિબંધનું તો પરિણામ નહિ હોય ? જો વિધવાઓને પુનર્લગ્ન કરવાની સ્વતંત્રતા આપવામાં આવે તો વ્યભિચારનો આ દિવસે દિવસે વધતો જતો પ્રસાર વખતના જવા સાથે અટકી જાય ખરો કે નહિ ? તમારો એ વિષે શો અભિપ્રાય છે ?”

“આ અઘાપિ વાદ્યસ્ત મનાતા મમ્મ વિષે મેં જો કે કરવો જોઈએ તેટલી સૂક્ષ્મતાથી વિચાર કર્યો નથી અને તેથી હું કોઈ પ્રકારના નિર્વિવાદ નિશ્ચયપર આવી શકી નથી છતાં એ વિષે મારી જે સાધારણ માન્યતાઓ છે, તે હું તમને જણાવું છું. અમારી જાતિમાં વ્યભિચાર પ્રસારનો હેતુ વિધવા પુનર્લગ્નનો પ્રતિબંધ હોય, એમ મારું માનવું નથી. અમારી ન્યાતમાં કન્યાઓની અછત છે ખરી અને તે કન્યાઓના ભાગ્યની ધૂળધાણી કરનારી થઈ પડી છે; એ અછતે કન્યાનાં માતાપિતાનાં મનને મહા લોભિષ્ટ બનાવી દીધાં છે અને તેથી તેઓ માત્ર લક્ષ્મીને જ જુએ છે, પુત્રીના અન્ય ભાવિ સુખનો લેશ માત્ર પણ વિચાર કરતાં નથી. તેમના વારંવાર એવા ઉદ્ગારો સંભળાય છે:-‘પૈસા વગરના જવાન ધણીથી શો લાભ થવાનો હતો ? કાંઈ બધા બુદ્ધાઓ મરી જાય છે ને બધા જવાનો જીવતા જ રહે છે ? પૈસા વગરનો જવાન ધણી મરી જાય, તો બાયડી બિચારી રખડી પડે, ને પૈસાદાર બુદ્ધો ધણી ભલે પોતે સ્વર્ગમાં પધારી જાય છે, છતાં પાછળ ગાંસડો મુકી જતો હોવાથી પાછળ બાયડીને અન્ય કોઈ પ્રકારની ચિંતા તો રહેતી નથી ! પૈસાવાળો બુદ્ધો ધણી હોય, તો તે પણ સારો. ઈસાદિ.’ આજ્ઞા પરિણામ એ થયું છે કે, જો કેટલાક વિચારશીલ અને નિર્લોભ માતાપિતાની કન્યાઓ પોતાને યોગ્ય વરના ઘરમાં જાય છે તેમને અપવાદ તરીકે બાદ કરીએ તો બાકીની ધણી ખરી કન્યાઓને પોતાના ધનના બળથી એવા ઘરડા ધુવડો જ ખેંચી જાય છે અને યોગ્ય વયના, સુશિક્ષિત, અને સુંદર નવ યુવકો ધનના અભાવે દુનિયાર રહી જાય છે ને તેમને છેવટે પોતાના સંસારભોગ વિના એળે જતા

અવતારને ભેઠ હરિદ્વારથી કન્યાઓ લાવવા જેવા આડા માર્ગોનો સ્વીકાર કરવો થઈ છે. કન્યાઓને યોગ્ય પતિ મળતા નથી અને યોગ્ય વરોને કન્યાઓ મળતી નથી, આવી વિલક્ષણ દશા યદ્ય પડી છે. હવે એ વાતમાં કાંઈક તર્યાંશ છે ખરો કે, આજકાલ યુદ્ધાઓ વહેલા મરવાના કે જવાના આગળથી જવાના, એનો નિયમ રહ્યો નથી. તેમ પણ એટલું તો ખરું જ કે, જવાનો કરતાં યુદ્ધાઓના મરણનું પ્રમાણ તો હમેશાં વધારે જ આવે છે ને આવવાનું કારણ કે, નિઃસર્જના નિયમનું કોઈ પણ ખંડન કરી શકે તેમ નથી. આ વાતી એટલાથી જ સિદ્ધ થઈ શકે એમ છે કે, યુદ્ધાઓ સાથે પરણેલી દશ કન્યાઓનાં અને તે જ કાળમાં તરુણો સાથે પરણેલી દશ કન્યાઓનાં નામ અને નિવાસસ્થાન આદિની નોંધ રાખો, વચ્ચે પાંચ વર્ષનો કાળ વીતી જવા છો અને પછી તપાસ કરો અને જુઓ કે, યુદ્ધાઓની બાચડીઓ વધારે સંખ્યામાં સંધવા છે કે તરુણોની પત્નીઓ ? અર્થાત્ વૃદ્ધોના ગળે બંધાયેલીઓમાંની જ વધારે સ્ત્રીઓ વિધવા થઈ ગયેલી-મંદ-ચલીને બદલે રંડાયેલી દેખાશે. અર્થાત્ વૃદ્ધોનું મરણપ્રમાણ વધારે હોવાથી અમર-રામાં બે વિધવાઓનું પ્રમાણ પણ વધારે હોય, તો તે સ્વાભાવિક જ છે. અને વૃદ્ધાની વિધવાઓ વ્યભિચારમાં વિશેષારો પ્રવૃત્ત થાય છે; એમના કરતાં તરુણોની વિધવાઓ એકા પ્રમાણમાં વ્યભિચારિણી થાય છે; કારણ કે, તેણે જે ભે પાંચ કે દશ વર્ષ પતિના સહવાસમાં વીતાવ્યાં હોય, તેટલા કાળમાં સંસારસુખનો કાંઈક પણ ચથેન્નહપભોગ તેને પ્રાપ્ત થયેલો હોય છે અને તે લીધેલા દહાવાનું સ્મરણ હૃદયને કાંઈક સંતુષ્ટ કરી અનાચારના માર્ગમાં તેને આગળ વધતી અટકાવે છે. મારો અભિમાય એવો છે કે, વિધવાઓને પુનર્લગ્નની સ્વતંત્ર ત્રતા આપી ગુપ્ત વ્યભિચારને પ્રકટ વ્યભિચારનું સ્વરૂપ આપી આર્ય અબળાઓને બ્રમ્હ અને પતિત થવાનો માર્ગ ચઢાવવાની કરી પણ અમલ નથી; કિન્તુ આ જરૂરી-વૃદ્ધો-સાથે દશ દશ ને બાર બાર વર્ષના વયની કન્યાઓને પરણાવી કન્યાઓના અવતારની હોળી કરી નાંખવામાં આવે છે તેનો અને તેના મૂળ સ્વપ્ન ધન લઈને કન્યા આપવાના જિવાજનો એકદમ અટકાવ થવો ભેદ્યો. એવી કન્યાઓ યોગ્ય વરનાં ઘરમાં જતાં કાળના વહન-સાથે વિધવાઓની સંખ્યામાં ઘણો જ મોટો ઘટારો થઈ જશે અને તેથી વિધવા પુનર્લગ્નનો પ્રશ્ન અને હરિદ્વારથી કન્યાઓને લાવવાનો કોલાહલ પોતાની મેળે જ હવામાં ઉડીને અદૃશ્ય થઈ જશે, અમારી ન્યાતમાં વળી કેટલેક અંશે ધર્મમાંની અંધધૃતિ અથવા પ્રેમલાપણું પણ વ્યભિચાર વિસ્તારના કારણરૂપ થઈ પડ્યું છે અને તે વિષય સર્વને વિદિત હોવાથી અહીં તેના અધિક ઊહાપોહની આવશ્યકતા નથી.” નાથીબાઈએ પોતાનાં મતો જણાવ્યાં.

“નાથી બહેન ! તમે તેલા બુદ્ધિ ધરાવતાં હશો, એવો તો આજે અસરે જ મને પરિચય થયો. મને આપનાં મતો અક્ષરે અક્ષર માન્ય છે.” એ તેને તેની બુદ્ધિ માટે ધન્યવાદ આપ્યો.

“હું સારી રીતે જાણું છું કે, જે માર્ગમાં અસરે ચારી ગતિ છે, તે માર્ગ

છવટે અપ્રતિષ્ઠા, નિર્લજ્જતા, સામાજિક તિરસ્કાર, અને અવનતિ તેમજ નર-કના હંડા ખાડામાં લઈ જઈને ગબડાવી દેનારો છે, છતાં યૌવનમાં હૃદયવતા પ્રબળ નૈસર્ગિક વિકારના વેગને તેના પ્રવાહમાં આગળ વધી યથેચ્છ ગમન કરતો હું અટકાવી શકતી નથી, એ જ પ્રકૃતિની વિલક્ષણતા છે. માન્યતા પ્રમાણે નૈતિક સિદ્ધાંતોનું ભાગ્યની અલૌકિક પ્રબળતા વિના મનુષ્યના શુભ વર્તનપૂર કશું પણ પરિણામ થઈ શકતું નથી.” નાથીબાઈએ પોતાની આંતરિક ભાવનાને વ્યક્ત કરીને કહ્યું.

“એ વિષય પણ વાદગ્રસ્ત છે. પણ હવે એ વિષે વિશેષ વાદવિવાદ કરવાની મારી ઇચ્છા નથી. આ માર્ગે હાનિકારક છે, એટલું તમે સમજો છો તે જ બસ છે; એટલો વિવેક પણ આજે નહિ તો ચાર દિવસ પછી પણ તમને ખરા માર્ગે ચઢાવી શકશે. હં, પછી શું થયું ?” હું વચલી વાતને ટુંકામાં પતાવી મુખ્ય સુદાની વાતપર આવી ગઈ.

“પછી આઠ દશ દિવસ થઈ ગયા પછી એક દિવસ બપોરે ત્રણેક વાગ્યાને સુમારે મારા વૃદ્ધ પતિ બહારથી આવેલા બે ત્રણ શુદ્ધરથો સાથે દીવાનખાનામાં વાતચીત કરતા બેઠા હતા અને અમારી રાંધનારી રસોડામાં તેમના માટે આહો તૈયાર કરવાના કામમાં રોકાયેલી હતી. એ વેળાએ મારી એ વિધવા બહેન-પણી પાનબાઈના ઘરમાં કોઈ ન હોવાથી મેં તેના ઉંબરામાં જઈને મારો અહો જમાવી દીધો. આમ તેમની કેટલીક આડી અવળી વાતો નીકળ્યા પછી એવો જ કાંઈક પ્રસંગ આવતાં મેં તેને પૂછ્યું:—“બલા પાતુ બહેન ! તમારા બાઈને દોસ્તદાર પેલો વાંકડિયા વાળવાળો ને રૂપાળો તરગાળો તમારે ત્યાં ધણીકવાર આવે છે તે કાણ છે ? એ પણ નાટકમાં ખાયડોનો પાઠ બજવતો હોવો જોઈએ !”

“નાટકમાં ખાયડોનો પાઠ ન બજવતો હોય, તો આવો ખાયડો જેવો એકો અવતાર હોય ખરો કે ? પણ નાથી બહેન ! એ કેવો તરણ અને સુંદર છે ! એની ખાયડી થનારીના ભાગ્યનો તો પાર જ રહેવાનો નથી ! અરે—ગ્યારે રાતે નાટકમાં એ સ્ત્રીનો વેશ પહેરી રાણીનો પાઠ બજવે છે, ત્યારે ધણીકો એને સ્ત્રી જ માની લે છે; એના લટકા મટકા અને હાવબાવ એવા તો સ્વાભાવિક છે કે, સ્ત્રીઓ પણ એની આગળ પાણી ભરે પાણી !” પાનીએ તેની અતિશય પ્રશંસા કરી નાંખી.

“તે તરગાળો એટલો બધો રૂપાળો હતો કે ?” મેં વચ્ચે જ સવાલ કર્યો.

“અરે રૂપમાં તો તે મદનને પણ લગવે તેવો હતો...”*

*અહીં નાથીબાઈએ તે તરગાળાના ખાલ શારીરિક સૌન્દર્યનું પોતાની યુદ્ધિ અનુસાર યથોચિત વર્ણન આપ્યું હતું, પણ તેમાં, એકવાર મેં મદનમૂર્તિ યુસુફના સૌન્દર્યનું જે વર્ણન આપેલું છે તેના કરતાં કશી પણ વિશેષતા નહોતી. તેમાં “લેયલી કો દેખિયેગા મજનૂકી આંખસે” અથવા ‘મજનૂકો દેખિયેગા લયલી કો આંખસે’ એના જેવો જ પ્રકાર વિશેષતાથી દૃષ્ટિગોચર થતો હતો; કારણ કે, ગ્યારે તેલું નામ નાથીબાઈના મુખથી મારા જાણવામાં આવ્યું ત્યારે તે અમરૂં

“નાથી બહેન! તમારા એ ચિત્તચોર મનોહર યુવકના સ્વરૂપનું વર્ણન તો સાંભળ્યું, પણ તેનું નામ શું હતું વાર?” મેં નામ જાણવાની જિજ્ઞાસા દર્શાવી.

“એ પાટણવાડીયા તરખાળા યુવકનું મૂળ તેની ફજાએ પાડેલું નામ તો હતું જોહનપંથુ, પણ તેણે ગુજરાતની એક નાટક મંડળી સાથે મુંબઈમાં આવી રંગભૂમિપર વિવિધ સ્ત્રીભૂમિકા ભજવી એક નટ તરીકે સારી નામના મેળવ્યા પછી કોઈ ગોપી નામની પ્રોડા પણ ધનાઢય વિધવાએ તેની સાથે પ્રેમસંબંધ કરીને તેને હજારો રૂપીઆનો માલ આપી દીધો હતો, અને તેમનો સ્નેહ-સંબંધ અત્યંત અફડોળે ચઢી એટલો બધો વિશ્વચિખ્યાત થઈ ગયો હતો કે, તે કારણથી નાટકમાંના તેના ગોડીઆઓએ તેને ગોપીવલ્લભના નવીન નામથી મરકરીમાં ખોલાવવાનો આરંભ કરી દીધો અને ધીમે ધીમે બધાંનાં મોઢે એ જ નામ વધારે ચઢી જતાં. તે પોતાના ખરા નામથી ઓળખાવાને બદલે એ તેને નવીન અપાયશા નામથી જ સર્વત્ર ઓળખાવા લાગ્યો. આ તેના નવીન નામ-સંસ્કરણનું કારણ તો પછીથી મારા જાણવામાં આવ્યું હતું.” નાથીબાઈએ તેના નામ સાથે નામાભિધાનનો ઇતિહાસ પણ કહી સંભળાવ્યો.

“એ ગોપીબાઈ સાહેબ વળી કોણ હતાં? તમે તેમના વિષે કંઈ વધારે જાણો છો ખરાં કે?” મેં સવાલ પૂછ્યો.

“એ બાઈ સાહેબ પણ અમારી ન્યાતનાં જ હતાં, એમ મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે, અને એ નાટકવાળા સાથે સંબંધ થયા પછી પોતાના શ્વશુર-કુટુંબમાંથી કેટલાં કેસ લઈ નહાં થયાં અને એની સાથે ખુલ્લી રીતે ઘર માંડીને રહ્યાં હતાં. એ બાઈની મા પણ એ િ સાથે હતી, અને લોકો તેના સંબંધમાં કંઈ કંઈ કલ્પના કરતાં હતાં. કેટલાક પૈસા નાટકવાળો ખાઈ ગયો, કેટલાક પૈસાની ખીજ અવળા માર્ગે ધૂળધાણી થઈ ગઈ; અને છેવટે મા દીકરી બન્ને મરી ગઈ કે જેમનું આજે નામનિશાન પણ નથી. એ નાટકવાળાના આવા તાદ્દમાં પડવાથી અને જાતિનો વિરસ્કાર કરવાથી તે અભાગણિયોને છેવટે પોતાના જાતિબાંધવોનાં હસ્તનો અશ્વિસંસ્કાર પણ પ્રાપ્ત થઈ શક્યો નહિ!” નાથીબાઈએ ટુંકમાં ગોપીનો જન્મોત્પત્તિ પતાવી દીધો.

વ્યવસાયબંધુ હોવાથી નાટકમાં ભૂમિકા ભજવતી વેળાએ તેમ જ તેના નિલ્લના પુરુષવેશમાં મેં તેને અનેકવાર જોયા હતાં, તેનું મને સ્મરણ થઈ આવ્યું. તે જ કે સુંદર તો હતો જ, પણ સુંદરતામાં યુસુફ સમાન તો નહિ જ; તેમ જ નાટ્ય-કળા અને તદ્દત્તર્ગત અભિનય કળા તથા સંગીતકળામાં તો તે યુસુફનાં આસડાંની તેલે પણ આવી શકે તેવા નહોતો. પણ એ કળાપરીક્ષક સુહ્રુ-સામર્થ્ય બિચારી ઘરને ખૂણે બેસી રહેનારી નાથીબાઈ જેવી એક ગૃહસ્થ અજ્ઞાનામાં ક્યાંથી હોઈ શકે વાર? તે તો બિચારી તેના બાહ્ય સૌન્દર્યને જોઈને જ મોહમુગ્ધ થઈ હતી; અને તેમ થવું સર્વથા સ્વાભાવિક હતું. કુવાના દેડકાને સહુ દ્રવી શી કલ્પના?

૩૧૪ ચુડેલનો વાંસો અથવા એક નદીની આત્મકથા

“દુરાચારના દુઃખકારક માર્ગને બ્રમથી સુખકારક માની તેમાં સંચાર કરનારી પતિત નારીઓના છત્રનું અંતે એવું જ અનિષ્ટ પરિણામ થાય છે. કેણુ બધે હજારોના ખાઈ જનાર નાટકવાળાએ બિચારીઓનાં બારમાં પણ ક્યારે હરો કે નહિ! એવા નફ્ટાની તો માત્ર પૈસા સાથે અને વધારે થાય તો જીવતાં જ સમાઈ હોય છે, સુવા પછી તેમના શુષ્ક અને સ્તેહશૂન્ય હૃદયમાં પ્રેમની કે બીજી જુઠ્ઠા પણ લામણી રહેતી નથી.” મેં મારો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો, અને આગળ વધીને કહ્યું:- “પછી તમેએ ખાનખાઈને શો જવાબ આપ્યો?”

“મેં કહ્યું કે, આવા રૂપરૂપના અવતારને જોઈને જો કોઈ પણ અપભ્રંશિત ચિત્ત ચળી જાય, તો તે સ્વાભાવિક જ છે” એ સાંભળીને ખાનખાઈ બોલ્યાં:- ‘તમારું ચિત્ત તો એને જોઈને ચળી નથી ગયું ને?’ હું શર્માઈ જવાથી કાંઈ પણ જોલવાને બદલે નીચું જોઈ ગઈ. ખાનખાઈ મારો મનોબાવ સમજી મને કહેવા લાગી:- ‘તમારી એ ઇચ્છા હું પૂર્ણ કરી શકીશ.’ કાલે બપોરે વાત. એટલામાં મારી રાંધનારીએ મને ચાહે પીવામટિ બોલાવવાથી હું હડી ગઈ. બીજે દિવસે જોખીશ્વર અગિયાર વાગતાંમાં જ ખાનખાઈને ઘેર આવી ગયા, તેણે જોજન પણ ત્યાં જ લીધું અને મારો અધઃપાત થઈ ગયો.

“નીચ સ્ત્રીઓના હાથ તળે દબાયાથી કેવી કેવી વિરબનાઓ ભોમવવી પડે છે, એનો એ બનાવ બની જવા પછી ધીમે ધીમે મને બહુ જ સારો અનુભવ મળવા લાગ્યો. આ બનાવને એ ત્રણ દિવસ થયા ન થયા, એટલામાં ખાનખાઈએ મારી પાસે આવીને કહ્યું:- ‘દેશમાં મેં મારા ઘરના દસ્તાવેજ ગિરતી મૂકીને એક વાણીયા પાસેથી ત્રણસે રૂપીઆ લીધા હતા અને તે બાર મહિનામાં બરી દેશનો કરાર હતો. એને દોઢ વર્ષ થવા આવ્યું, પણ હજી મારાથી રૂપીઆ બરી શકાય નથી અને તે વાણીયાએ નેટીસ મોકલી જણાવ્યું છે કે, ‘જો પંદર દિવસમાં રૂપીઆ નહિ બરી નવે, તો ફરિયાદ કરી ધરતું લીલામ કરીને રૂપીઆ વસૂલ કરવામાં આવશે.’ મેં જેમ તેમ કરીને દોઢસો રૂપીઆ એકઠા કર્યા છે ને દોઢસોની જરૂર છે; માટે જો તમે એટલી રકમ આપવાની કૃપા કરો તો અમારી આબરૂ બચી જાય. હું ચાર છ મહિનામાં એ રૂપીઆ ધીમે ધીમે તમને બરી આપીશ, એ વિષે તમારે ખાતરી રાખવી.” શર્મને લીધે મારાથી ના પાડી શકાઈ નહિ, અને તીલેરીની ચાવી મારી પાસે રહેતી હોવાથી તેમ ખર્ચ વચેરેની બંધી વ્યવસ્થા પણ મારા હાથે જ થતી હોવાથી મેં તરત તેને દોઢસોની રકમ કાઢી આપી કે જે ફરીથી મારા હાથમાં આવી જ નહિ. અરે- એટલેથી જ એ છટકો થયો હોત, તો તો ધૂળ નાખી, પણ એ લક તો સદાને માટે જ્યોતી પે વળગી ગઈ. ‘આજે તો સાલ્વો ફાટી ગયો છે ને પહેરવા કાંઈ નથી મટિ એક સાલ્વો આપો; આજે તો ઘરમાં ચોખા થઈ રહ્યા છે તે એક ખાલી ચોખા આપજો ને! ઘરમાં પચીસ બરણીઓ આથણાંની બરી રાખી છે ને કોઈ દિવસ અમને તો આથણું આપતાં નથી! આજે અગિયારસની દક્ષિણા અને કાંચે બારસકું પાકું સીકું તમારાં જેનાં ભાગ્યશાળી શેઠાણીના ઘરમાંથી

અમે! ગરીબ આણ્ણને મળવાં જ નોંધએ, તમારાં જેવાં યજ્ઞમાનોની નોકરી બળવીએ, ને દક્ષિણ તથા સીધું બીજા કોની પાસેથી જઈને લાવીએ? આજે રક્ષાબંધનની દક્ષિણ આપજો, આજે અનંત સૂત્રને છોડવાના લાડુ જમાડજો, આજે દિવાળીની મીઠાઈ આપવજો ને આજે હોળીનાં રમકડાં લાવજો!’ એવી નિત્ય નૂવી નવી માગણીઓ થવા લાગી અને હું દબાયેલી હોવાથી તેની વૃક્ષાના ખાડાને બરાબ તેટલો ભરવા લાગી! આ તો થઈ બાઈસાહેબની વાત; પણ બહેનને આમ મળે ને બાઈ કાંઈ મેળવ્યા વિનાના રહી જાય તો તેમનો પોણશનમાં મોટો વધો આવી જાય. એમ હોવાથી ધીમે ધીમે તેના બાઈ જટા-સંકરે પણ મારી પાસેથી મારા બધા ભેદનો પ્રકાર કરી દેવાની બીક બતાવીને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે પૈસા એકાવવાની શરૂઆત કરી દીધી. પણ બકરી આપું કહીંગર ગણી શકતી નથી, તેમ તેની માગણીઓ મોટી નહોતી. તેને દારૂ અને તે પણ ફક્ત દેશી બેવડો અઢાવવાની ભુંડી ટેવ હોવાથી જ્યારે પણ દારૂ પીવાને પૈસા ન હોય ત્યારે રૂપીઓ આઠ આના આપવાથી કે કોઈ વાર તહેવારે બે રૂપીઆનું સારું કપડું લઈ આપવાથી તે સંતુષ્ટ થઈ જતો હતો. ત્રીજે પૈસા એકાવનાર તરગાળો હતો; એક મહિનામાં જ તે જૂદાં જૂદાં કારણો બતાવીને મારી પાસેથી પાંચસોની રકમ કઢાવી ગયો. અસ્તુ.’

નાથીએ નીચ નરનારીની નીચતાને રફેટ કરી બતાવ્યો.

મેં પૂછ્યું કે:—“નાથી બહેન! તમારા ધરમાં ને ધરમાં આ ગોઠાળો ચાલતો રહ્યો ને કોઈને કશી ખબર પડી જ ન શકી? અન્યથા!”

નાથીબાઈએ એ સંક્રાંતિ સમાધાન કરતાં જણાવ્યું કે:—“ધરમનો એ ચાલતો ગોઠાળો એવા પ્રકારનો હતો કે, જ્યાં સુધી એ બાબત વિષે પાનખાઈ અને તેના બાઈનાં મોઢાં વસાયલાં રહે, ત્યાં સુધી તો એ ભેદ કોઈના જાણવામાં આવી શકે તેમ હતું જ નહિ. તોપણ એટલું તો ખરું કે, ઘોળે દિવસે હું કલાકોના કલાક સુધી બારણાં બંધ કરી અંદર રહેતી હતી તેથી આલીમાંનાં બીજાં બેરોં સાધારણ ચર્ચા કરવા લાગ્યાં હતાં અને રાંધનારીને કેટલીકવાર આઠ અવળાં નિમિત્ત બતાવી હું બપોર પછી બહાર મેકલતી હોવાથી તે પણ વારંવાર ફરજીયાં કરતી હતી; પણ ખરું કારણ કોઈની કંપનામાં આવી શક્યું નહોતું. હું વખતસર ચેતી ગઈ અને ગોપીવલ્લભને જો કયાંક બહાર મુલાકાત કરી શકાય તો વધારે સારું, એમ મેં જણાવ્યું. તેણે બીજે દિવસે મને સાંજે આરથી પાંચ વાગ્યાની વચ્ચે લાલબાવાની હવેલી પાસે આવવાનું કહ્યું. હું ફરોનજા નિમિત્તે ત્યાં ગઈ. તે મારી વાટ નોંધને જ દેશો હતો. અમારો મેળાપ થતાં જ તે દિવસે ગાયવાડીમાંના એ પાપમંદિરમાં આપણે જયાં હતાં, ત્યાં મને તે લઈ ગયો. એ ગોપીવલ્લભની કૃપાથી જ એ પાપમંદિરની અપવિત્ર ભૂમિના સ્પર્શથી મારાં ચરણોને પવિત્ર થવાનું બાજ્ય પ્રાપ્ત થઈ શક્યું. મને એ ગ્રહ બતાવવાથી જ તેણે મારી પાસેથી મળતા પોતાના વિલાસ તથા ધનના લાભને સદાને માટે ખોઈ નાખ્યો હતો. રોજ અથવા કોઈવાર એકાંતરે તે ધારેલા

વખતે ત્યાં જઈને બેસતો અને હું પણ જતી હતી, અને ત્યાંથી મારા ગયા પછી તે ઉઠતો હતો. એટલે તે પ્રેમમંદિરની સ્વામિની સાથે કોઈવાર શાંતિથી વાર્તાલાપ કરવાનો અવસર મને મળી શક્યો નહોતો. હું ગોપીવલ્લભમાં એટલી બધી લીન થઈ ગઈ હતી કે, આઠ મહિનાના અવધિમાં તેણે જૂદે જૂદે વખતે કરેલી બધી માગણીઓને કબૂલ રાખી હું તેને લગભગ સાડા ત્રણ હજાર રૂપિયા આપી ચૂકી હતી. સારું થયું કે, લાલબાઈની કૃપાથી એની સાથેના વ્યવહાર એટલેથી જ અટકી ગયો, નહિ તો એ તરંગો તો મને બાવી જ બનાવી દેત અને આજે મારી પાસે આવતે રહેલો પણ હોત કે નહિ, એની શંકા જ છે.” નાથીબાઈએ એ વાક્યોની સમાપ્તિ સાથે એક ઉંડો નિઃશ્વાસ નાખ્યો.

“લાલબાઈએ તમારા પર શી કૃપા કરી વાર ?” મેં પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“એક દિવસ અચાનક એવો યોગ બની આવ્યો કે, ગોપીવલ્લભ ત્યાં ચાર વાગે આવવાનો હતો અને હું ત્રણ વાગતાંમાં જ ત્યાં જઈ ચઢી. એ વેળાએ ઘરમાં કોઈ પણ ન હોવાથી લાલબાઈ આવીને મારી પાસે બેઠી અને પહેલાં કેટલીક સાધારણ વાતચીત થવા પછી અચાનક મારા મુખમાંથી એવા પ્રશ્ન નીકળી ગયો કે, ‘લાલબાઈને, આ ગોપીવલ્લભને તમે કેટલાક સમયથી ઓળખો છો અને એનાં વચન તથા વર્તન વિષે તમારો શો અભિપ્રાય છે ?’ એના ઉત્તરમાં લાલબાઈએ પોતાનો જે ભયંકર અભિપ્રાય દર્શાવ્યો તે આ પ્રમાણેનો હતો.

“લાલબાઈએ જાણે તે આ લાચારીથી અને કેવળ મારા કલ્યાણમાટે જ જણાવતી હોયની તેવા ભાવને મુખમંડળમાં લાવીને કહ્યું.”

“નાથી બહેન ! જેવી રીતે આપણે ખાધેલા અનાજને પેટમાં જરૂરી શક્તિ બીજી, તેવી રીતે જો આ વાતને જરૂરવાની અને ગોપીવલ્લભ પાસે ભટ્ટો ફેંડી ન દેવાની તમારામાં શક્તિ હોય, તો ખરેખરી વાત જણાવું ને નહિ તો ઠીક છે, મારો સારો અભિપ્રાય છે કહીને આટલેથી જ પતાવું !”

“ના ના, હું વાતને પેટમાં જ રાખીશ; એ વિષે તમારે ગભરાવું નહિ. જે ખરેખર હોય તે જ જણાવજો,” મેં વિશ્વાસ બંધાવ્યો.

“ઠીક ત્યારે સાંભળો. એ ભાઈ સાહેબ મોઢાના જેટલા મીઠા છે, તેટલા જ અંદર કપટી, લાગણી વગરના અને જૂઠા છે. આવા હરમખોર માણસના કુદામાં, એક સરળ સ્વભાવની અને સ્નેહિની સ્ત્રી હોવા છતાં, તમે ક્યાંથી અને કેમ કરીને સપડાયાં, એવું જ મને તો આજે મહિનાઓથી આશ્ચર્ય થવા કરે છે. તમે એમ ન ધારશો કે, એ નખખોદિયો માત્ર તમારા પર જ બાંધી બેઠો છે, અને તમારા વિશે એના મનમાં જરા પણ સારી લાગણી છે ! એના અવતાર તો ઘરઘરના ઢુકાં ખાનાર શ્વાન જેવા જ છે-શ્વાન જ્યાં રહેલો કેખે ત્યાં જોમ તરત દોડ્યા જાય છે, તેમ આ શ્વાનવૃત્તિનો મનુષ્ય જ્યાં પૈસા અને પોલાણ જુએ છે, ત્યાં ઘસારો કરવાને એક પગે તૈયાર થઈ જાય છે. એણે મુંબઈમાં આવીને તમારા જેવી લોણા બાયડીઓને બેવડું બનાવવાનો અને તેમની પાસેથી પૈસા એકાકીવવાનો એક જાતનો ધંધો જ આદરી દીધો છે, અને ખૂબી તો એ કે, એ પારધિની જળમાં તમારા જેવી નવી નવી ચીકાસ-

દાર પશિણીયો નિત્ય સપડાતી જ નય છે, અને એને એની ઇચ્છા પ્રમાણેના લાભ મળતો જ નય છે. એનો પહેલો શિકાર ગેાપી બિચારી એના મોઢમાં પાયમાલ અને હાલહવાલ થઇને મરી ગઈ ! ત્યારપછી એની પરણેતર પહેતા, ખોળાના દીકરાને મૂકી, બાપડાનાં ચાવં દુશ્વરિનેજોને જોઈ હૃદયનો આઘાત અસહ્ય થવાથી અકાળ મરણને વશ થઈ; આજે આઠ મહિનાથી તમારા જેવી સોતાની અદક્ષી હાથમાં આવી છે, અને જો મહિનાથી એક નવીન નવયૌવનેને એણે પોતાના મોઢપાશમાં સપડાવી છે !” લાલબાઈએ કહ્યું.

“એ વાત તમારા જાણવામાં કેવી રીતે આવી ?” મેં આતુરતાથી પૂછ્યું.

“એ પીટચાનો અડો તો આ એક જને ? તમને અહીં સંતિ બોલાવે છે, ને તે બાઈ સાહેબને બબ્બે ત્રણ ત્રણ દિવસને અંતરે જ્યારે લાગે છે ત્યારે સવારમાં આઠ નવ વાગતાંમાં અથવા કોઈ વાર રાતે સાત આઠ વાગે લાગે છે કે જેથી તમારી સાથે અથડાઅથડી ન થાય અને તે બાઈનો ભેદ તમારા જાણવામાં કે તમારો ભેદ તે બાઈના જાણવામાં ન આવી નય. તેને કહે છે કે, ‘તારા માટે હું મરી જઈ છું.’ ને તમને કહે છે કે, ‘તારા માટે હું સતો થઈ છું.’ મુખ્ય પોતે જમે તેવાં અવળાંસવળાં ઢોલ વગાડે છે, અને વિના કારણ પારકી બાયડીઓના અવતાર બગાડે છે !” લાલબાઈએ પોતાનો હૃદયી વધારે બગાડો જાહેર કરી બતાવ્યો.

“પણ લાલબાઈ ! આવા માણસોની આવી નફરત ઉપર જ તમારો રોડતો બંધાયલો હોવા છતાં તમે એના તરફ આટલો બધો આજુગમે અને તિરસ્કાર શા કારણથી બતાવો છો ? આ તમારું વર્તન તમારા વ્યવસાયથી સર્વથા પ્રતિકૂલ અને પરિણામે તમને આવકમાં અટકાવ કરનારું છે; એ તમે નથી જાણી શકતાં કે શું ?” મેં ઉલટ પાલટ તપાસ જેવો સવાલ રજૂ કર્યો.

• “નાથી બહેન ! મારા દુર્ભાગ્યના થોડે આ પાપી પેટમાટે મને આવો અવગ ધંધો સ્વીકારવો પડ્યો છે, પણ તેથી શું મારું જીવન પણ નષ્ટ થઈ ગયું છે કે ? જરા પણ નહિ. એક સ્ત્રીના હૃદયમાં થતી સારી નહારી સર્વ લાગણીઓ હજી મારા અંતઃકરણમાં જાય છે. મારો કોઈ પુરુષમાં પ્રેમ હોય અને તેને મેં મારું સર્વસ્વ સમર્પી દેવા છતાં તે જો મારી સાથે આહું કપટવર્તન રાખતો હોય, તો મને કેટલું માહું લાગી આવે, એની તમે જ કલ્પના કરી લ્યો. એ જ પ્રમાણે સર્વ સ્ત્રીઓના હૃદયમાં પ્રેમ-વ્યાપારમાં કળાયતો આઘાત થયા વિના રહેતો નથી, અને તેથી હું સ્ત્રી હોવાથી જો સ્ત્રીજાતિને તેમની ભૂલને સુધારવાનો માર્ગ સૂચવતાં મારા પોતાના લાભને વિચાર ન કરું, તો તે સર્વથા બનવાજોગ જ છે. અકુસીનતા અને સંકુચિતતામાં પણ અઘાપિ એટલી કુસીનતા અને ઉદારતા અધિશિષ્ટ રહેલી છે, એમ જ તમારે માની લેવું. તમારી વાત મેં તે બાઈને પણ જણાવી છે. તે કાલ સવારમાં આવવાની છે, અને આઠકતરી રીતે મારે તમારા વિશે તેની આગળ વાત કરવાની છે. જો તમે પણ કાલે સવારમાં સાત-સાડાસાત વાગતાંમાં પધારવાનો પરિશ્રમ લ્યો, તો તમને હુપાં બેસાડીને આ નાટક નજરેનજર બતાવું એટલે પછી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણમાટે શંકાનું સ્થાન જ ન રહે, કેમ ખરું કે નહિ ?” લાલબાઈએ એક અબજાના અંતઃકરણની ખરી લાગણીથી આ વાક્યો ઉચ્ચાર્યાં.

“વાર ત્યારે આવતી કાલે સવારમાં જ મને તે જોખમ વેડીને, ધરમાં જમે તે બહાનું બતાવી, હું અહીં આવી પહોંચીશ. હું, પણ જે મરી ગયેલી ગોપી વિશે તમે કહ્યું તે કાણ હતી, અને તે આના હાથે પાયમાલ થઈને કેવી રીતે મરી ગઈ તે તો જણાવો.” મેં આવવાનું કહીને એક નવો પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“એના ઉત્તરમાં તેણે ગોપીનેા વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો કે જે હું તમને સંક્ષિપ્તમાં કહી ગયેલી હોવાથી બીજા વાર કહેવાની અવશ્ય નથી. આવી રીતે વાતોમાં જમત વહી ગયો ને લગભગ પાંચ વાગ્યા, અને આજે તેનાં દુઃખરિત્તેનું શ્રવણ કરવાથી મારું મન પણ દૂદી ગયેલું હોવાથી લાલબાઈ! “લ્યો, લાલબાઈ! ત્યારે હું હવે રજા લઈશ; એ આવે તો કહેજે કે એ ત્રણ દિવસ આવી શકશે નહિ; કારણ કે, કાંઈ સગાંજીવાને ત્યાં શુભ પ્રસંગ ચાલતો હોવાથી કદાચિત્ ત્યાં રોકાવું પડશે.” એમ કહેવાનું કહી હું મારે ઘર ચાલી ગઈ.

“બીજે દિવસે સવારમાં ગાયવાડીમાં મારી માને ઘેર આવવાનું અગત્યનું કારણ બતાવી હું લાલબાઈને ત્યાં આવી લાગી, અને લાલબાઈએ મને ઉપરના એક ઓરડામાં બર્નુસ ઓઢાડીને પલંગપર સૂવાડી દીધી. જે ઓરડામાં પલંગપર હું સૂઈ ગયો તો દેખ કરી નજતી પડી હતી, તેની બાજુના ઓરડામાં લગભગ મારા આવ્યા પછી પોણા કલાકે એક પ્રમદાની પધરામણી થઈ હોય એમ તે ઓરડામાંના સળવળાટથી મારા નાજુવામાં આવ્યું. બન્ને ઓરડાની વચ્ચે દેવદારનાં પાટિયાંની પાતળી બીંત જ હોવાથી એક ઓરડામાંનો જરા જેટલો સળવળાટ પણ બીજા ઓરડામાં સંભળાય, એ સ્વાભાવિક હતું. તે બાઈના આવ્યા પછી દશપંદર મિનિટમાં ગોપીવલ્લભ નાયક પધાર્યો અને હસતા હસતા પોતાની પ્રિયતમા સાથે વાર્તાલાપમાં નિમગ્ન થયા. તેમની વાતચીત તો બરાબર સંભળાતી હતી, પણ તેઓ કેવી સ્થિતિમાં બેઠાં હશે તે માત્ર મારાથી જોઈ શકાતું નહોતું.

“કુમ બહાલા! કાંઈ આવતાં વાર થઈ? મને આવ્યાને તો અડધો કલાક થઈ ગયો. પેલી નકીને લઈને કાંઈ બીજા વિશ્રામસ્થાનમાં તો નહોતા પધાર્યાને?” પોતાના હૃદયમાં જગેલા અસૂચાશિને ન સમાવી શકવાથી આવતાંની સાથે જ તે બાઈ સાહેબે ગોપીવલ્લભને પરીક્ષાની કરોટીપર કસવાનો આરંભ કરી દીધો.

જે કે ગોપીવલ્લભના સુખમંડળમાં થતાં પરિવર્તનને હું જોઈ શકતી નહોતી, તોપણ તેના ઉત્તરમાંની શીતલતા અને શિથિલતાથી અતુમાન કરી શકાતું હતું કે, તેના સુખમંડળમાં કૃષ્ણતાની છાનો અવશ્ય આવિર્ભાવ થયેલો હોવા જોઈએ. તેણે લથડતી જીભથી કહ્યું:—“અંબા! એ શંખિનીની વાત તને વળી કાણે કહી કે સવારના પહોરમાં એ ચુડેલનું નામ કયાંથી ઉપ્પાર્યું? કાણ જાણે આજે ખાવાય મળશે કે નહિ! આપણે એ રંડાને કયાંય લઈ ગયા નથી અને લઈ જવાના પણ નથી. આજે આઠ મહિનાથી એ કર્કશા મારી પાછળ પડી છે, રાજ અહીં ફેરા ખાય છે ને આ ધરવાળી જોડે સંદેશા કહેવડાવે છે; પણ આપણું મન એનાપર છે નહિ, એટલે આપણે તેના એ સંદેશાને ધ્યાનમાં લેતા નથી; એટલું જ નહિ, પણ જો કાંઈ વાર લેટો થઈ જાય છે, તોય તેનાપર ચૂકવા પણ નથી

એ તો તારામાં કોણ બાણ કેમ જીવ પડેલાં ગયો, ને હું તારી ઉજાને સહજ આધીન થયો; નહિ તો આ બાયડો ગમે તેવી ચાલાક ચપળા કે સ્વર્ગની અપ્સરાના જળમાંથી પણ આબાહ છટકી જાય તેવો ચાલાક છો! મારો પ્રેમ તને મળ્યો એમટિ તારે તો પોતાને મહા બાગ્યશાહિની જ માનવી બેઠ્યો! ખરેખર તારું લાવણ્ય પણ તેવું જ અલૌકિક જ છે—ક્યાં ડાકિની નાથી અને ક્યાં સુરસુંઢરી અંબા!”

“અંબા બહેન! જેના મોહમાં પડી મેં મારા પાતિવ્રત્યનો નાશ કર્યો હતો; એટલું જ નહિ, પણ જેની માગણીનો કદાપિ અનાદર ન કરી જેને હું હબરો સ્વપ્નીમાં ખડવાવી ચૂકી હતી અને હજી ખવડાવવાને તૈયાર હતી, તેના મુખમાંથી અન્ય સ્ત્રી આગળ મારા વિશે આવી અલૌકિક પ્રશંસા (?)ના ઉદ્ગારો નીકળતા સાંભળી મારા હૃદયમાં ફેવો અને કેટલો અર્થકર આઘાત થયો હતો, એની તમે પણ સ્ત્રી હોવાથી સારી રીતે કલ્પના કરી શકો એમ છે, એટલે એના વિશેષ વિસ્તારની અગત્ય નથી. પણ જેવો એ નિમકહરામ ગોપીવલ્લભ ચાલાક હતો તેવી જ તે અંબા પણ ચાલાક હોવાથી તેણે મોઢાપર રોકડું જ ચૂકવી આપ્યું:—“એ તો મારા મોઢે એમ જ બોલાય કે, ‘ક્યાં ડાકિની નાથી અને ક્યાં સુરસુંઢરી અંબા!’ અને નાથીના મોઢે એમાં એટલો સુધારો થાય કે, ‘ક્યાં ડાકિની અંબા ને ક્યાં દેવાંગના નાથી બા સાહેબ!’ કેમ ખરું કે નહિ?”

“અને જો એક સમયે એક જ સ્થળમાં નાથી તથા અંબા બન્ને ભેલકૂદ બનેલી અબળાઓ હાજર હોય, તો પછી એ ઉપમાલંકારમાં સુધારો વધારો કરવાનો છે ખરો કે કોઈ ઉપાય? ડાકિની કોણ અને દેવાંગનાની પદ્મી કેને અપાય? મેં પહેલમાંથી સિદ્ધી સમાન છલંગ મારી તે આરડામાંથી નીકળી, જો આરડામાં તેઓ હતાં તે આરડામાં અડકાડેલાં બારણાને લાત મારી ધડાક હેતાં કે ઉધાડીને એ ઉપાલંબરૂપ વાક્યો કેપહરૂંક સ્વરથી ઉચ્ચાર્યાં. મને જોતાં જ ગોપીવલ્લભનું મોઢું તાવડીના તળિયા જેવું કાળું મેષ થઈ ગયું, અને પોતાના સર્વ કપટનો આમ ધારેલી રીતે સ્ફોટ થઈ જવાથી તેની રાયચુર મેલ જેવી ચાલતી જીભને એવું તો સજ્જડ તાળું વસાઈ ગયું કે એક પણ શબ્દ તેના મુખમાંથી બહાર નીકળી શક્યો નહિ. ધણીક વાર સૂધી જ્યારે તે કાંઈ પણ ન બોલ્યો ત્યારે લાચારીએ મેં આ શબ્દો તેને સંભળાવ્યા:—

“કૃતમ્ ગોપીવલ્લભ! જો તું કામદેવ છે અને હું ડાકિની છું, તો આજથી આ ડાકિનીના નામનો ઉચ્ચાર પણ કરીશ નહિ, અને જેને તું તું દેવાંગના કે સુરસુંઢરી માનતો હોય, તેના પ્રેમપરિરંભણમાં જ બદ્ધ રહેજે! આજથી તું મારો બંધુ છે, પિતા સમાન છે! બસ છેલ્લા પ્રણામ!”

“આટલું બોલીને હું જવાને તૈયાર થઈ, પણ એટલામાં અંબાએ મને અટકાવી અને ત્યાર પછી ગોપીવલ્લભને ઉદ્દેશીને કહ્યું:—“હવે તારી કપટશીલતામદિ વધારે પૂરાવાની જરૂર છે ખરી કે? નાથી બહેન પ્રમાણે આજથી તું મારો પણ બાઈ છે, હવે આજથી એ જ સગાઈ છે! બસ છેલ્લા સલામ!”

૩૨૦ ચુલેલનો વાંસો અથવા એક નદીની આત્મકથા

અમે બન્ને ત્યાંથી એકદમ ચાલી ગઈ અને ગોપીવલ્લભ પોતાના કપટના યોગે પ્રાપ્ત થયેલી દુર્દશામાં ત્રિશંકુની પેઠે સ્વર્ગ કે પૃથ્વી ક્યાંયનો ન રહી ત્યાં જ પડી રહ્યો. લાલબાઈએ તેના કપટનો પ્રકાશ કરવાથી આને એક વસ્તુના પંખમાંથી બે દીન હરિગીઓનો એક સાથે છૂટકો થઈ ગયો. પૂછળથી લાલબાઈના મોઢેથી મારા નાણુવામાં આવ્યા પ્રમાણે એ અખા*** નામક વૈશ્ય નતિના કુટુંબના સુશિક્ષિત, પણ સુધરેલાં માતાપિતાની પુત્રી હતી અને અઘાપિ કુમારિકા જ હતી. તે કોલેજમાં ભણતી હતી ત્યારથી જ અત્યંત સ્વતંત્રતાના પરિણામે કુમારો ચઢી ગઈ હતી, અને ત્યાર પછી પરીક્ષામાં પસાર થઈ હવ્ય પદ અને ચંદ્રકે મેળવી સુશિક્ષિત સત્તારી તરીકે પ્રખ્યાત થવા છતાં પોતાની એ વ્યસનાધીનતાના બંધનથી મુક્ત થઈ શકી નહોતી. ગોપીવલ્લભ સાથે તેનો કેમ અને કેવી રીતે સંયોગ થઈ ગયો, એ વાત તેણે કે ગોપીવલ્લભે લાલબાઈને જણાવેલી ન હોવાથી હું પણ તેથી અજ્ઞાત જ રહી. ત્યાર પછી અંખા પણ મને મળી નથી કે તેના મુખથી કાંઈ વધારે નાણુ શકાય અને તે વાત જણવાથી કરા વિશેષ લાભનો સંભવ પણ નથી.

“ત્યાર પછી કેઈ વાર અમસ્તી આવતાં જતાં હું લાલબાઈ પાસે જતી હતી અને આમ તેમની ચાર વાતો કરી કુશળ સમાચાર પૂછી ચાલી આવતી હતી. લગભગ એક મહિના પછી લાલબાઈએ એક સારા ખાનદાનના ભરણુ ગૃહસ્થ સાથે મારી ઓળખ કરાવી. તે કેવળ પ્રેમનો જ ભક્ત હોતો, ધનની તેને લેરા માત્ર પણ લોહપતા નહોતી. માત્ર કેટલીક વાર લાલબાઈને મારે તેની મેહનતનો બદલો આપવો પડતો હતો. તે દિવસે મારી વાટ ભેળને ચાલ્યા ગયાનું જોના વિધે લાલબાઈએ જણાવ્યું હતું, તે ગૃહસ્થ એ જ.....

“ત્યારે આ મલિકાન્ત કોણ?” મેં વચ્ચે જ મારી આતુરતાને શમ્ભાવી ન શકવાથી પૂછ્યું.

“અંખા બહેન, જરા શાંતિથી સાંભળો, એ કથા પણ અનુક્રમે આવવાની જ.” એમ કહીને નાધીબાઈએ પોતાના પુરાણને આગળ લેખાવ્યું:—“ગોપીવલ્લભે શર્મને ઝીંધે ખાનબાઈને ઘેર આવવાનું બંધ કરી દીધું હતું, અને મારી સાથેનો સંબંધ દૂરી જવાની વાત પણ તેને કે તેના બાઈને જણાવી નહોતી. લગભગ બે મહિના પછી તે નાટકમાંથી બે ત્રણ મહિનાની રજા લઈને આગલી ખાયડી મરી ગયેલી હોવાથી બીજી ખાયડી કરવામઠિ પોતાના દેશમાં ગયો હતો, એમ જટારાંકરના કહેવાથી મારા નાણુવામાં આવ્યું. એ પીડા તો પતી, પણ આ બાઈ બહેનની તો પીડા જેવી ને તેવી જ ચાલુ હતી. લગભગ છ માસ વીસ્યા પછી દારૂડીઓ જટારાંકર ડૉક્ટરોના કહેવા પ્રમાણે લિવરના રોગથી પછડાયો, અને તેથી તેને તેની બહેને હવાપાણીની બદલીમઠિ કાઢિયાવાડમાં પોતાને ગામ મોકલી દીધો. ત્યાંથી દોઢેક મહિનામાં અચાનક તેના મરણનો તાર આવ્યો, અને તેથી તેની હતર-ક્રિયા આદિ કરવાને ખાનબાઈ ચારડી ખાલી કરી પોતાના દીકરાને સાથે લઈને દેશમાં જવાને ઉપડી ગઈ, અને તેના ઉપડી જવા સાથે મને વળગેલી તેના સંપર્કની પીડાનો પણ અંત થઈ ગયો.

“એ પછી મારા વૃદ્ધ પતિ વૃદ્ધાવસ્થાના યોગે લાગૂ પડતા સાધારણ નિર્બળતાના રોગથી પીડાવા લાગ્યા, અને ધીમે ધીમે તેમના શરીરમાં સંગ્રહિતીએ એવો તો સમગ્ર મવેશ કર્યો કે, અનેક ઉપચારો ચાલુ છતાં ડૉક્ટરોનો અને વૈદ્યોનો એવો જ અભિપ્રાય થયો કે, હવે એમના જીવનની આશા રાખવી વ્યર્થ છે. પોતાના ગોલોક્વાસનો સમય દૂર નથી, એ વાતને મારા પતિ પોતે પણ જાણી ગયા હતા; એટલે તેમણે સૉલિસિટરને ગોલાની ન્યાયના ખીન્ન ચાર પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થાને હાજર રાખી દાખીના, રોકડ અને શેરો, બૉન્ડ વગેરે મળી લગભગ રૂપિયા પચાતન હજારની મિલકત, પાછળથી કોઈ જાતનો કોઈ વાંધો ઉઠાવે અને મને આડઅણુ ન આવે, એટલામાટે વિલ કરી મારા નામપર ચઢાવી દીધી અને તે મિલકતની સ્વામિની તરીકેના સર્વ અધિકારો મને આપી દહને પોતે તેનાપર સહી કરી કાયદા પ્રમાણે એક બે દિવસમાં વસીયતનામું રજીસ્ટર્ડ પણ કરાવી દીધું. તેની નકલ પોતા પાસે રાખી વિલની અસલ કોપી સૉલિસિટરે મને સોંપી દીધી, અને મને ભવિષ્યની કોઈ પણ પ્રકારની ચિંતા રહી નહિ. લગભગ દશેક મહિના સુધી માંદા રહી રાધ્યાનું સેવન કરીને મારા વૃદ્ધ પતિ પરલોકવાસી થયા. ધરમાં બીજું કોઈ માણસ ન હોવાથી મેં મારા બંધુઓ આદિને ધરમાં બોલાવ્યા, અને આખરુ પ્રમાણે પતિના મરણ પાછળ ચાર પાંચ હજાર રૂપિયાનો ખર્ચ કર્યો. મને વૈધવ્ય માત્ર થયાને હજી તો મહિના દોઢ મહિના માંડમાંડ થયો હશે એટલામાં મારા ઘણીનો કોઈ પિતરાઈ-કે જેને કોઈ દિવસ મેં જ્યેષ્ઠ પણ નહોતો અને જેનું નામ પણ કોઈ વાર સાંભળ્યું નહોતું તેવો પિતરાઈ-મારા પતિને પોતાના કાકા તરીકે ઓળખાતો, અને એ મિલકત વડિલોપાર્જિત હોવાથી કોઈ પણ એક વ્યક્તિને તે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે આપી જવાનો મરનારને કરો. પણ અધિકાર નહોતો-મને એમાંથી કાયદા પ્રમાણેના ભાગ મળવો જ જોઈએ, એવો વાંધો ઉઠાવવામાટે ઝૂંટી નીકળ્યો, અને તેણે તેવા આચારની એક નોટિસ મારાપર મોકલાવી. હું ખૂણામાં હતા એટલે મારાથી બહાર નીકળાય તેમ ન હોવાથી જે સૉલિસિટર પાસે મારા પતિએ વિલ લખાવ્યું હતું, તે જ સૉલિસિટરને મારી પાસે આવવા-માટેનો મેં સંદેશો કહાવ્યો. આ વેળાએ સૉલિસિટરે પોતે આવવાને બદલે પોતાના મેનેજંગ ક્લાર્ક અલ્ફિંગ્ટને મારી પાસે મોકલી દીધો. અને તેણે નોટિસ વાંચી સર્વ ચોગ્ય વ્યવસ્થા કરવાનું અને નિશ્ચિત રહેવાનું મને દૃઢ આશ્વાસન આપ્યું. આ વિષયમાં સામા પક્ષવાળાના સૉલિસિટર અને મારા સૉલિસિટર વચ્ચે પરસ્પર પત્રવ્યવહાર ચાલવા લાગ્યો.

• “એક મહિના સામસામી નોટિસો અને તેમના જવાબ વગેરેનો વ્યવસાય ચાલ્યા પછી પ્રતિપક્ષીએ કોર્ટમાં પોતાનો દાવો દાખલ કરી દીધો અને કેસ ચાલવા લાગ્યો. કેસ દશેક મહિના લાંબાથો અને છેવટે મારા પતિની સર્વ મિલકત પોતાની મેળવેલી હોવાથી તે કોર્ડને પણ આપી જવાનો તેને સંપૂર્ણ અધિકાર હતો અને વાદીને વાદ અસલ્ય હતો, એમ સિદ્ધ થવાથી ન્યાય મારા પક્ષમાં જ આવ્યો. ન્યાય તેમ મળ્યો, પણ મોંઘો મળ્યો. એ કેસ લડવામાં મારી તીન્ડરીમાંથી રૂપિયા પાંચ

૨૨૨ ચુડેલનો વસીા અથવા એક નટીની આત્મકથા

હબર પાંખો કરીને ઉડી ગયા. એ કેસ ચાલતો હતો તે સમયે વારંવાર પૂરાવા વિષે મને પૂછવામાટે, પૈસા લેવામાટે, અમુક દસ્તાવેજ ઉપર મારી સહી લેવામાટે, કે એવા જ અન્ય કાર્યના નિમિત્તથી મશ્વિકાન્તનું મારી પાસે આવતું થયા કરતું હતું. ધર્મશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે, શ્રીને કદાપિ પુરુષ સાથે એકાંશ કરવા દેવા નહિ, અને કરે તો અગ્નિ અને ધૃતના સમાગમનું પરિણામ પ્રાપ્ત થાય; એનું જે આવતું નેહ્યું તે પરિણામ આવી ગયું. મારા ખૂણામાં ખેસવાના સમયનો અને કોર્ટમાંના કેસનો લગભગ એક કાળે જ અંત આવતાં હું મારી જગ્યા ખાલી કરીને મારાં પિયરિયાંમાં જઈ રહી. મારો આગલો લેફ એના જણવામાં ન આવે, એટલામાટે લાલખાઈનું ઘર મેં એને ખતાવ્યું જ નથી. જ્યારે કોર્ટમાં લાંબી રજ પડે છે, ત્યારે અમે નર્સિંગમાં આવીએ છીએ. અહીંની આ ધર્મશાળાનો રક્ષક અમારી બધી વાત જાણે છે, અને એ વાતને છુપી રાખવામાટેનો તેને સારો ખદલો મળે છે. અત્યાર સુધીનું મારું જીવન એવી રીતે વીત્યું છે, અને ભવિષ્યમાં શું થવાનું છે તે જેમ જન્મત્માં કોઈ પણ જાણતું નથી, તેમ હું પણ જાણતી નથી.” નાથીબાઈએ આત્મપુરાણની સમાપ્તિ કરીને કહ્યું.

“પણ નાથી બહેન! ગોપીવલ્લભ પ્રમાણે આ મશ્વિકાંત ભાઈ પણ તમારી પાસેથી પૈસા કઢાવે છે ખરા કે? એમનો પ્રેમ તમારામાંનો છે કે કેવળ લક્ષ્મી-માંનો જ છે?” મેં પાછો એક ઉડો સવાલ રજૂ કર્યો.

“શંપા બહેન! ગોપીવલ્લભ તો મોઢે ખોટી ખુશામદ કરી પાછળ નિહા કરનારો અને છેવટે જાતની ભાત પાડી પૈસા એકાવનારો લાલચૂ અને નીચ પુરુષ હતો. તેવી નીચતાનો આ મશ્વિકાંતમાં અંશ માત્ર પણ નથી. મને પણ પ્રથમ એમ જ લાગ્યું હતું કે, એ સોલિસિટરનો મેનેજિંગ ક્લાર્ક છે એટલે પૈસા કઢાવવામાં પૂરો ચાલાક, લાગણી વગરનો અને સ્વાર્થ સાધુ જ હશે; પણ એના વિષેની મારી એ ધારણા ખોટી નીવડી છે. જેમ એ મારી પાસેથી પૈસા કઢાવતો નથી તેમ પોતાના ખીસાને પણ વધારે આંચ આવવા દેતો નથી! નાસિક આવવા જવાનું પોતાનું ભાડું તે પોતે પોતાના ખીસામાંથી કાઢે છે, પણ ખીજે બધો ખર્ચ મારા ખીસામાંથી જ અપાય છે.” નાથીએ ખુલાસો કર્યો.

એ નાથીપુરાણમાંથી મેં જે નિષ્કર્ષ અથવા સાર કાઢ્યો તે એ જ કે, રક્ષ ચિત્તની તરફ પાતી બાજ્યે જ પાતિમલનું પાલન કરી શકે છે; નીચ જનનેા ચડોશ તેના સંપર્કમાં આવનાર કુલીન મનુષ્યને પણ અમુક અંશે નીચ માર્ગમાં ફેરી જાય છે; નીચ જનના દબાણમાં આવતાં ધન અને પ્રતિષ્ઠા ઉભયની હાનિનો ભય મૂર્તિમાન થઈ દિવસ અને રાત દહયને ધડકાવ્યા કરે છે; મુંબઈના માળાઓની આંતરિક રચના કેટલેક સ્થળે વ્યભિચારને ઉત્તેજન આપનારી અને અયંકર પરિણામને નિપજવનારી હોય છે; જે તરફ અને રૂપવતી વિધવા ધના-દય પણ હોય તો તે ધન તેના મનને ચળાવનારું અને તેને વ્યભિચારના નિશ્ચ તથા અધોઃપ્રવૃત્તિયક માર્ગમાં ફેરી જનારું સાધન થઈ પડે છે; સમાન વયના અને સુંદર પુરુષના નિત્યના ગમે તે કારણથી થતા એકાંત સમાગમ અને વાર્તા-

લાપથી વિવેકશૂન્ય વનિતાનું હૃદય અવશ્ય વિકારવશ થાય છે. ને તે અવગા પૂંચે અઢી જાય છે; એટલામાટે તરણ પુત્ર સાથે માતાએ પણ એકાંતમાં નિવાસ કે વાર્તાલાપ ન કરવે, એવો જે આપણામાં નીતિનિયમ કરેલો છે, તેમાં ગડન રહ-
સ્ય સમાયજું છે અને તે એક ત્રિકાલાખાધિત સત્ય છે, એમાં લેશ માત્ર પણ સંશયનું સ્થાન નથી. એના વિશેષ વિચાર અને મનનનું કાર્ય હું વાંચકોને જ સોંપું છું.

* * * *

શુક્રવારે અપોરે બે અને આગણત્રીસની પેસેન્જર ટ્રેનમાં સેકન્ડ ક્લાસ પેસેન્જર તરીકે અમે અમારા રામા સાથે મુંબઈ જવાને ઉપજ્યાં. ટ્રેન નાસિક રોડ સ્ટેશન પર આવતાં વીસ મિનિટ લેટ હતી; અને ત્યાર પછી ધણેક સ્ટેશને ટાઈમ ટેબલમાં આપ્યા કરતાં વધારે વખત વીતાડવાથી અને કેટલીકવાર તો નંગલ અને પહાડોની વચ્ચે એકાએક અટકી કેણું જાણે શા કારણે કાળનો ક્ષેપ કરવાથી તે વધારે ને વધારે મોડી થતી ગઈ. વળી નાસિક તરફની જી. આઈ. પી. રેલ્વે લાઇન પર ખૂબી તો એ છે કે, સ્ટેશનો પર સારી ચાહે કે ખાવાની વસ્તુઓ ભાવ્યે જ મળી શકે છે. જેમને જી પાઉ'ની બનાવેલી ચાહે તેમ જ પાઉ માખણ લેવામાં વાંધો ન હોય, તેવા લોકોને ઇંગતપૂરી, કસારા, અને કલ્યાણ એ ત્રણ સ્ટેશનો પર એ ચીજો મળી શકે છે, અધરહુડવાળાઓ કદાચિત્ એ અલભ્ય લાભના લોકતા થઈ શકે; પણ બીજાઓને તો જે સાથે તેવાં કાંઈ સાધન ન લીધાં હોય, તો ભૂખે મરવાનો વારો જ આવી લાગે. ઇંગતપૂરી અને કલ્યાણમાં હિંદુની બનાવેલી જે ચાહે મળે છે, તેમાં સફેદ ગરમ પાણી વગર બીજું કાંઈ પણ હોઈ નથી, અને જે મીઠાઈ મળે છે તે વાસ્તી લોટ, હલકામાં હલકી ખાંડ, અને બાર-સીના ભેલનું માત્ર મિશ્રણ જ. અમે તો નાસ્તામાટે નાસિકમાંથી કેટલીક ચીજો લઈ લીધી હતી એટલે તે માટેનો તો વાંધો ન આવ્યો પણ ચાહેનો મોટો વાંધો આવી ગયો. મને તો કદાચિત્ ક્રિશ્ચિયન ટી ચાલત, પણ નાથીબાઈનું મન દુઃખાય, એટલામાટે હું મારા મનનો સંયમ કરી ગઈ અને ચાહે વિના જ મુંબઈ પહોંચતાં સુધી ચલાવી લીધું. જી. આઈ. પી. ની એ ખડિયાખડખડ અને ફેરો ગાડા કે મુંબઈના ખટારા જેવી ટ્રેન વિક્ટોરિયા ટર્મીનસ-બેરીબંદરના સ્ટેશને ૨૦-૩૫ એટલે કે, રાતે આઠ અને પાંત્રીસ મિનિટ પહોંચવી જોઈએ તેને બદલે ૨૧-૪૫ એટલે કે પોણા દશ વાગે માંડ માંડ મરી મરીને પહોંચી અને તેથી અમને ઘેર પહોંચતાં સાડાદશ અને જમીને સૂવાની તૈયારી કરતાં બાર વાગ્યા.

* * * *

• શનિવારે સવારમાં નવ વાગે પાછી હું મારી નાટકની નોકરી પર હાજર થઈ ગઈ. રીહર્સલમાં મને શેઠજીએ કરી પછુ ઠપકો આપ્યો નહિ; માત્ર એટલું જ કહ્યું:—“હવે તો તમારી તબીયત સારી હશે જ!”

મકરણુ ઉટે મું

કેટલીક અકીર્ણ ઘટનાઓ

મુંબઈમાં આવીને નોકરીપર ચઢી ગયા પછી બીજી કે ત્રીજે દિવસે મારા નાણુ-વામાં આવ્યું કે, હવે કંપનીનું ટર્ફ બરાબર ચાલતું ન હોવાથી એટલે કે, આવકમાં ઘણું જ ઘટાડો થઈ ગયેલો હોવાથી અમારા શેઠજી મુંબઈ ખાલી કરીને કોઈ બીજાં ગામ ઉપડી જવાનો વિચાર કર્યા કરતા હતા; પણ હજી ક્યાં જવું એના નિશ્ચયપર આવ્યા નહોતા. એક વાર ઉપડવાનો વિચાર થયો એટલે પછી બે દિવસ વહેલો કે ચાર દિવસ મોડો નિશ્ચય તો થઈ જ નય છે અથવા કરવો જ પડે છે, એ સિદ્ધ નિયમ હોવાથી હવે કંપની મુંબઈ છોડવાની અને આપણે નોકરીને છોડવાનાં, એવા વિચારો મારા મનમાં આવવા લાગ્યા. હું મારે મારે હવે પછીનો કાળ કયા વ્યવસાયમાં વીતાડવો એ વિશેનું ચિંતન કરવા લાગી; કારણ કે, અત્યાર સુધીનો સમય આવી રીતે વ્યવસાયમાં અને પોતાની સ્વતંત્ર કમાણી કરવામાં વીતાડેલો હોવાથી હવે પછી મારાથી કેવળ ચૂલો ડુકાને બેસી રહેનારી કુવાના દેડકા જેવી સ્ત્રીઓ પ્રમાણે જીણે બેસીને તો વખત વીતાડી શકાય તેમ હતું જ નહિ. મેં પણ મારી માતા અને સાસુ પ્રમાણે ઢાંચણુનો ધંધો સ્વીકારવાની ધારણા કરી, પણ એ ધંધો માણથી કરી શકાશે અને જૂઠ્ઠા જૂઠ્ઠા સ્વભાવની સ્ત્રીઓને સંતોષ આપી શકાશે કે કેમ એ એક મહા ગણીર પ્રશ્ન હતો.

પાંચ છ દિવસ પછી અમારા શેઠ એક દિવસે બપોર પછી ત્રણ વાગે કંપનીના મોટા પગારના અને કાંઈક સારા મનાતા ઍક્ટરો, પેન્ટરો તથા મીઠા વગેરેને મુંબઈથી ઉપડીને ક્યાં જવું એ વિશેનો વિચાર ચલાવવામાટે નાટકશાળામાં બોલાવ્યા. એ મીઠીગમાં પધારવાનું મને પણ આમંત્રણ હતું એટલે મારે જો કે કંપની સાથે જવાનું નહોતું, છતાં સભામાં શી ચર્ચા ચાલે છે તે જોવા સાંભળવામાટે જ હું સભામાં મારી હાજરી આપવા આવી. આવી રીતે એક ગામથી બીજે ગામ જવા ઉપડ્યા અગાઉ નાટકના માલિકો તરફથી ઘણીકવાર મીઠીંગો કરવામાં આવે છે. એટલે આ કાંઈ નવીન પ્રકાર નહોતો. પણ અચાનક એક એવો બનાવ બન્યો કે, મીઠીંગનું કામ, બધા બોલાવેલા મનુષ્યોના આવી જવા પછી, ચાલવાની તૈયારીમાં હતું એટલામાં એક મદ્રાસી ગૃહસ્થનું લાં આવવું થયું અને એ કામ એટલેથી જ અટકી ગયું.

એ મદ્રાસી ગૃહસ્થના આવતાં જ ઘણાકો તેમને એકાંતમાં શેઠ સાથે બારીલાપ કરવાનો પ્રસંગ આપવાના હેતુથી ઢી ગયા, પણ મને શેઠજીએ બેઠવાનું કહ્યું હતું ત્યાં જ બેસી રહી. તે મદ્રાસી ગૃહસ્થનો ચાહેપાન આદિથી સહાર કર્યા પછી શેઠ અને તેના સંબાધણુનો આરંભ થયો. સાધારણતઃ જો કે મદ્રાસીઓ હિંદી બાષા બોલી શક્તા નથી, પણ આ ગૃહસ્થ એક અપવાદ તરીકે હિંદી બાષા બોલી અને સમજી શક્તો હોવાથી શેઠ અને તેની વચ્ચેનું એ સંબાધણુ હિંદીમાં જ ચાલ્યું. તેનો સારાંશ એ જ કે, એ ગૃહસ્થ મદ્રાસનો એક

નજીવિતા વ્યાપારી અને બહુ જ પૈસાદાર ગૃહસ્થ હતો. મદ્રાસમાં આવેલી એક નાટક મંડળીના તુંદ મિત્રજી માલિકે એકવાર કોણુ નાણે શા કારણથી એ ગૃહસ્થનું અપમાન કરવાથી અને તે નાટક મંડળી મદ્રાસમાં હજી આઠ દશ મહિના રહેવાની હોવાથી ત્યાં બીજી નાટક મંડળીને બોલાવી આઠકતરી રીતે તેની કમાણીમાં વિદ્ય હાવી પોતાનો વૈરનો બદલો વાળવાના ઇરાદાથી જ તે ઝુબડ આવ્યો હતો. તેણે કહ્યું:—“જે તમે તમારી કંપનીને લઈને મદ્રાસ આવો, તો ત્યાંની નાટકશાળાનું બાકું, અહીંથી જવાનું અને પાછાં અહીં આવવાનું રેલબાકું, કંપનીનો માસિક બધો ખર્ચ અને તે ઉપરાંત મહિને ત્રણ હજાર રૂપિયા નફાનું આપી છ મહિનાના તમારી કંપનીનો કૉન્ટ્રાક્ટ રાખવાને હું તૈયાર છું.” છેવટે નફાની રકમ સાડા ત્રણ હજાર આપવાનું કર્યું અને કાગે સોદો થઈ ગયો. બીજે દિવસે બાના તરીકે સાડાત્રણ હજાર તે ગૃહસ્થ આપવાનો હતો અને એગ્રીમેન્ટ થવાનું હતું; તેમ જ બધી બાબત નક્કી થતાં એક મહિના પછી મદ્રાસ જવામાં ઉપડવાનું હતું. તે દિવસે રાતે નાટક ન હોવાથી ફરી પાછા શેઠે બધાને બોલાવ્યા અને આ સાડા વિશેની વાત કહી સંબળાવીને સર્વનો અભિપ્રાય માગ્યો. ખર્ચ ઉપરાંત છ મહિનાના ચોખ્ખા નફા તરીકે કોઈ પણ ભતના જોખમ વગર સ્પષ્ટિયા એકવીસ હજાર મળે છે તે કોઈ રીતે ખોટા નથી, મઠિ એ સાકું નક્કી કરી જ નાખવું, એવો સર્વનો અભિપ્રાય આવ્યો અને તે પ્રમાણે બીજે દિવસે તે મદ્રાસી ગૃહસ્થ સાથે અમારા શેઠજીએ બાનાની રકમ લઈને એગ્રીમેન્ટ કરી સાકું નક્કી કરી નાખ્યું. કંપનીમાં મદ્રાસનો પ્રવાસ નિશ્ચિત થઈ ચૂક્યો.

હજી તે કંપનીના ઉપડવાને એક મહિનો કે તેથી પણ કાંઈક વધારે અવકાશ હતો, છતાં એ સાકું નક્કી થયાના બીજા દિવસથી જ અમારી કંપનીના હેન્ડાઉસમાં ‘છેલ્લું અઠવાડિયું-છેલ્લો બેલો; ફક્ત આ અઠવાડિયાના પોતાના બેલો બજવી આવતા અઠવાડિયામાં કંપની મદ્રાસની સુસાફરીએ ઉપડી જશે!’ એ પ્રમાણેનું મેટર છપાઈને પ્રકટ થવા માંડ્યું. કંપની જ્યારે આવી રીતે ઉપડી જવાની હોય છે, ત્યારે એક બે મહિના પહેલાંથી આવાં છમકલાં થવા મઠિ છે અથવા તો ખાસ કરીને કરવામાં આવે છે, એમ કહીએ તો પણ ચાલે. એક અઠવાડિયામાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેની વિગત આવે; બીજા અઠવાડિયામાં ‘કેટલાક સદ્ગૃહસ્થોની ખાસ ફરમાસથી ઝુબડમાં એક અઠવાડિયું વધારે-નાટકના રૌણીનોમઠિ એક સોનેરી તક! નાં બજામાં ફુકાય; ત્રીજા અઠવાડિયામાં ત્રીજું કારણુ બતાવવામાં આવે, અને ચોથા ‘અઠવાડિયામાં તે અઠવાડિયું ખચિત છેલ્લું હોવાની સાક્ષીપૂરાવા સાથે ખાત્રી અપાય.’ એવી રીતે અઠવાડિયાં પછી અઠવાડિયાં વીતતાં જાય અને છેવટે ઓડિયન્સ બિલકુલ ઠંડઠમૂસ થઈ જાય ત્યારે જ કંપનીની સુસાફરીમાંની તૈયારીઓ આરંભાય. આવો લગભગ બધી-કંપનીઓનો-અરે રેગ્યુલર અને સત્યવાદિની કહેવાતી અંગ્રેજ નાટક કંપનીઓનો પણ એક સાધારણુ રવૈયા થઈ ગયેલો હોવાથી એ વિશે વિશેષ વિવેચન કરવાની કે ખાસ કરીને અમારા શેઠજીને જ વધારે હોય આપવાની હું કાંઈ પણ

અગત્ય જોતી નથી. માત્ર એ ખુલ્લેખુલ્લું ખોટારું રિવાજમાં દાખલ થઇને કેવી રીતે ખરામાં ખપી ગયું છે, એ બતાવવામટે જ અહીં આ બાબતનો આટલો હલેજ કરવામાં આવ્યો છે. આ ખોટારું માત્ર નાટકના ધંધામાં છે ને બીજા ધંધાઓમાં નથી, એમ કોઇએ પણ ધારણું નહિ; એ તો જ્યાં જુઓ ત્યાં માટીના જ ચૂલા હોય છે. એક મહિનાની સુદતનું કલીઅરન્સ સેલ અહીં મહિના લંબાય છે, જ્યાં જુઓ ત્યાં પરમાર્થમાં મોટા આડંબરતળે કેવળ સ્વર્થ અને સ્વાર્થને સિદ્ધ કરવામટેના પ્રયત્નો જ સર્વત્ર દેખાય છે. આ સુધરેલા નવા જમાનાની એ એક નવી ખૂબી છે, વ્યાપારની એક નવીન પદ્ધતિ છે, પોતાના સાશ કે નકારા માલને ખપાવવાની અને માટીમાંથી પૈસા ખાટી જવાની એક ફેશન છે, એટલે એ વિશે કટાક્ષ કરવો નિર્ણય છે.

કંપની ઉપરવા વિશેની વાત મેં મારી માતા તથા સાસુને કહી સંભળાવી અને જણાવ્યું:—“હવે નાટકમાંથી મને મળતો પગાર અટકી જશે એટલે હવે બધા ખર્ચનો ભાર તમારા માથાપર જ પડશે, એનો વિચાર કરજો; કારણ કે મારે નોકરી છોડી દેવાની છે. હું મારાથી બની શકશે તેટલી તમારા કામમાં મદદ કરીશ, પણ એટલું કહી રાખું છું કે, સુબધના ખર્ચ પૂરા કરવાના છે. ખાવાનું કામ નથી. મોટે પૂરતો વિચાર કરજો અને કોઇ કાર મને ભૂલેચૂકે પણ મેલ્યાં ટાણ્યાંથી વધાવશે નહિ. ઘરમાં કંકાસ પેસે તે સારું નહિ.”

“બહેન ! તું નોંરતે ઘરમાં બેસી મારા દીકરાનો સંસાર ચલાવ્યા કરે ને ઘરની આબરુ જળવાય, તો અમારે તારો પગાર પણ નથી જોઇતો અને તારી મદદ પણ નથી જોઇતી. અમે બધું ચલાવ્યાં કરીશું, એટલું જ નહિ, પણ જો તારાથી રાંધવાનું નહિ બને, તો રાંધીને પણ અમે જ ખવડાવીશું. તૈયાર બાણાપર બેસીને ફક્ત જમવાની તકલીફ તો તારાથી લઈ શકશે ને ? કારણ કે, એટલું કામ માત્ર બીજાં કોઇથી કરી શકાય તેમ—બીજાનું ખાધેલું તારા પેટમાં આવીને પડી જાય તેમ—નથી.” બિચારી મારી ભલી સાસુએ હૃદયી વધારે નમ્રતા બતાવીને કહ્યું; અને મારી માતાના મુખમાંથી પણ એ પ્રમાણેના જ ઉદ્દગાર નીકળ્યા. ગૃહસામ્રાજ્યની વિજયિની રાણીનો અવતાર જ બહુ પ્રાપ્ત થયો હોયની એવો જ તેમના આ ઉદ્દગારોથી થોડા વખતને માટે મને ભાસ થવા લાગ્યો.

એટલામાં સોળમી તારીખ આવી, બધાંને પગાર મળ્યો અને જે ઍક્ટરો મદ્રાસ જવાના હતા તેમનામાંના ઘણાકેએ તે દિવસથી જ કપડાં લતાંની અને બીજા જોઇતી વસ્તુઓની ખરીદી કરીને સુસાફરીની તૈયારીઓ કરવા માંડી; કારણ કે, અહીંને વખતે નાટકવાળા પાસે કદાચિત્ પૈસા હોય પણ ખરા ને ન પણ હોય—જો ન હોય, તો ગાડું ગબડતું અટકી જાય, અને રોકજી તો ખાતે લખીને મરજીમાં આવે તો આપે. માત્ર હું જવાની ન હોવાથી રીહર્સલમાં જતી, રતે નાટકમાં પાઠ ભજવી આવતી, અને ઘરમાં આવી આનંદ મનાવતી; મારા મિસ્ટર દેવલા સાથે આનંદ વિનોદનો રંગ જમાવતી. નાચીબાઈ મને વારંવાર બોલાવતી, પોતે પણ મારે ત્યાં આવતી, અને કેટલીક વાર બહાર ફરવાને પણ લઈ જતી. માત્ર તે જ્યારે હાલખાઈના

પ્રેમમંદિરમાં જવાની હોય, સારે ત્યાં હું તેની સાથે જતી નહિ. આવી રીતે મારો સમય વીતવા લાગ્યો.

* * * * *

રવિવારનો દિવસ હતો. મને મુંબઈમાં આવ્યાને દસ દિવસ થયા હતા. મારા પતિ દેવલાલને રવિવારની રાત હોવાથી અમો ધણીધણીઆણી અમારા રૂમમાં વાતો કરતાં બેઠાં હતાં એવામાં લગભગ સાડા અગિયાર વાગે પોસ્ટમેને આવીને મારા નામને એક કાગળ આપ્યો. કાગળ બંધ હતો તેને ફેડતાં અને લખનારનું નામ જોતાં તે મારી હિતેષિણી જૈને મને સન્માર્ગે અઠાવનારી મારી ઉપકારક સખી લલિતાનો કાગળ હતો, એમ મારા જાણવામાં આવ્યું. આજે ધણી દિવસથી લલિતાનો કાગળ આવ્યો નહોતો તેમ જ યુસુફની સારવારમાં પગ્ગા પછી અને સાર કેડે તેના મરણનો તથા મારા નાસિક પ્રવાસનો પ્રસંગ આવવાથી મારાથી પણ તેને કાગળ લખી શકાયો નહોતો. એટલે આજે અચાનક તેના કાગળ મળતાં મારા હૃદયમાં પરમાનંદ થયો અને તેને પ્રેમથી સુંબન કરીને મેં તેના વાચનનો આરંભ કર્યો. પત્ર વાંચીને મારું હૃદયકાથ શોકમેધાવૃત્ત થઈ ગયું અને મારાં નેત્રોમાંથી અશ્રુધારાનું સ્પર્શન થવા લાગ્યું. તે પત્રમાં આ પ્રમાણેના સમાચાર હતા:-

“મુંબઈ-સિયાલકોટ, તા.૦.....

“બહાલી બહેન અંપાની સેવામાં,

“આજે ધણી દિવસથી તારો કાગળ કે કાર્ડ નથી તેથી મનમાં ધણી જ ચિંતા થયાં કરે છે. હું ધારું છું કે, તું તારા પતિ તેમ જ તારી માતા અને સાસુ સર્વ આનંદમાં હશે. તારા સુખમાં નિરંતર વૃદ્ધિ થતી રહે અને સન્માર્ગથી તું કદાપિ વિમુખ ન થાય, એ જ મારી પરમાત્માને નિરંતર પ્રાર્થના છે. મારો કાગળ પણ ધણી દિવસથી તને મળેલો ન હોવાથી કદાચિત્ તારા મનમાં એવી શંકા થઈ હશે કે, ‘લલિતા અંપાને ભૂલી ગઈ હશે અને આંખોથી દૂર તે મનથી પણ દૂર જેવી અવસ્થા થઈ હશે;’ પણ બહેન! તેમ થયું નથી અને થવાનું પણ નથી. આ લલિતા પોતાની બહાલી અને પ્રાણાધિક સખી અંપાને એક દાણને માટે પણ ભૂલી જઈ શકે તેમ નથી. મારા હૃદયમાં તારું સ્મરણ અષ્ટોપહર જાગ્રત હોવા છતાં એક એવી શોકકારક ઘટના બની છે કે જેના યોગે હું મારા દેહજ્ઞાનને પણ ભૂલી ગઈ છું અને પત્રલેખનમાં વિલંબ થવાનું કારણ પણ તે જ છે. એ ઘટના ખીણ કરી નહિ, પણ લલિતાના અચાનક સ્વર્ગવાસી થવાની જ હૃદયવિદારિણી ઘટના છે.

“લલિતાને મદિરાપાનનું વ્યસન ચોટિલું હતું એ તો તું સારી રીતે જાણે જ છે. તારાં જેવી અગત્ય મનની અપળાને હું સુધારી શકી, પણ દિવસ અને રાત જેની સાથે મારો સહવાસ હતો તે મારા પોતાના જ પ્રિયકરને એ વ્યસનથી મુક્ત કરવાના મારા સર્વ પ્રયત્નો નિષ્ફળ નીવડ્યા અને છેવટે એ વ્યસનાર્ધીનતાથી જ તેનો અકાળ દુર્દશામય અંત થયો, એ કાંઈ જેવાતેવા ખેદનો વિષય નથી. અહીં મુંબઈમાં આવ્યા પછી પોતાના જેવા દારૂ ડિયાઓની નકારી સોખત મળવાથી અને પગાર પણ સારો

હોવાથી લાલજી દાસ્તની એવી તો જખરી ઇલ્લતમાં પડી ગયો હતો કે સવારના છ વાગ્યાથી રાતે જ ત્રણ વાગ્યા સુધી તેના હાથમાં સપડાયલાં ખાટલી અને ખ્યાલાને એક ઘડીનો પણ આરામ મળી શકતો નહોતો. છેવટે એનું જે પરિણામ થયું તેમજ તે થયું. તેને ‘એપ્સેસ ગ્રોફ ધિ લીવર’* નામનો રોગ લાગ્યો અને ધીમે ધીમે તેણે તેને પછાડીને ખાટલાપર નાખી દીધો. પણ ખૂબી તો એ કે ખાટલામાં પડવા છતાં અને મોતને નજર આગળ આવી હોયું જોવા છતાં પણ તે પોતાના મનનો સંયમ કરી શકતો નહોતો, અને વારંવાર દાસ્તની માગણી કર્યા કરતો હતો. તેનું તડકડું ન દેખી શકાયાથી ઇચ્છા ન છતાં પણ મરે તેને દાસ્ત આપવો પડતો હતો. ઘસેલની અત્યંત આસક્તિ તે આનું નામ-લાલજી બન્યો હતો એ મધુપાનનો ખરેખરો શુભામ!

“આ રોગ લાગ્યો પછા પછા જો રોગી આંપતા ઈલાજ કરે અને તે સાથે મદિરાપાનનો સર્વથા ત્યાગ અને પથ્યના નિયમોનું પાલન કરતો જાય, તો હજી પણ તેના બચવાની શોધીધણી આશા રહે છે; પણ એથી વિરુદ્ધ વર્તનાર માટે તો જીવનની લેરામાત્ર અને સ્વપ્નમાં પણ આશા હોતી નથી. લાલજી ખીબ પ્રકારનો હતો પુરુષ હોવાથી ગ્યારે પણ તેને એવો ઉપદેશ આપવામાં આવતો કે:—“દાસ્ત પીવાથી તમે જીવતા રહી શકશો નહિ, માટે ન પીઓ તો સારું;” તો એના જવાબમાં તે એમ જ બોલતો કે:—‘જો દાસ્ત ન પી શકાય તો પછી જીવતા રહીને બીજું શું મેળવવાનું છે; માટે જો પી પીને મરી જઈએ, તો તે જ વધારે સારું છે.’ અર્થાત્ ડોક્ટરોના કહેવા પ્રમાણે જો કે તેના જીવનનો સંભવ નહોતો, છતાં ગ્યાં સુધી તેના શરીરમાં હલ્લો થાસ લેવાની શક્તિ હતી, ત્યાં સુધી મેં મારાથી બનતા તેને જીવાડવા માટેના સર્વ ઉપચાર અને ઔષધિપ્રયોગો કર્યા; લગભગ મારા પાંચસોથી છસો રૂપીઆનું પાણી થઈ ગયું, શરીર ફીણ થયું; કારણ કે, ખાવાપીવાનું મને ગમતું નહોતું, અને દિવસરાત તેની સેવા શુશ્રૂષામાં જોડે પડેલું હોવાથી નિદ્રા અને વિશ્રાંતિ સાથે મારો વૈરભાવ બધાયો હતો. છેવટે એક દિવસ એવો આવી લાગ્યો કે, તે દિવસે પ્રભાતથી

* “પાચનશક્તિને માટે હોજરી સર્વથી અગત્યનું અવયવ ગણાય છે, પણ તે કૃતિમાં કલેબનો પણ કેટલોક જરૂરનો ભાગ છે. કાળબનો મુખ્ય શત્રુ દાસ્ત છે. જે ખહેલાં હોજરીમાં જાય છે, તે ત્યાં લોહીમાં તુસાઈ મોટી શિરાના માર્ગે કાળબમાં આવે છે. દાસ્તની અસરથી કાળબની રક્તકેશવાહિનીમાં લોહી બરાદ આવે છે, ને તે રોગમાં લોહીનો જમાવ થઈ કુલે છે, ત્યારે કાળબનો આંધણીમાં પિત્ત પેદા કરનારી ટાયજીના માથા કરતાં પણ ઝીણા દાણાદાણાવાળી રચના છે, તે ઉપર દબાણ કરે છે. તે દબાણથી જેટલા જથ્થામાં પિત્ત પેદા થયું તેમજ તેટલા જથ્થામાં થયું નથી, અને તે રક્તે રક્તે કમી થયું જાય છે, ત્યારે કાળબમાં સોજો આવે છે તથા તે મોટું થાય છે; અને જે દેશો ગરમ હોય છે ત્યાં એ સોજો પાછીને તેનું પરિણામ શુભ થાય છે. આ દરદને અંગેજીમાં ‘એપ્સેસ ગ્રોફ ધિ લીવર’ કહે છે. જેને આ દરદ લાગ્યું પડે છે તે ઘણું કરીને મોતનો ભોગ થઈ પડે છે.”

“મધુપાન અથવા દાસ્તનો સવાલ” પૃષ્ઠ ૫૭ મું.

જ તેના શરીરની સર્વ શક્તિઓ અત્યંત ક્ષીણ થઈ ગઈ, અને બીજાં પણ તેનામાં એવાં ચિન્હો દેખાવા લાગ્યાં કે, તેથી હવે તે આજનો દિવસ કાઢી આવતી કાલનો સૂર્યોદય જોશે કે નહિ, એ વિશે મારા હૃદયમાં શંકા થવા લાગી સાંજ તો પડી, પણ રાત પડવા સાથે જ તેની સ્થિતિ બંધકર થઈ ગઈ, છતાં તેણે એકદમ બિછાનામાં ઉઠાળો મારી મોઢે સાદે દૃષ્ટાન્તી માગણી કરી. તેને દારૂ આપવામાં આવ્યો અને ત્યાર પછી તેની વાત્યા બંધ થઈ ગઈ, ને તે રાતે દર વાગે આ અસાર સંસારને સદાને માટે ત્યાગી ગયો, તેના પ્રાણ શરીરમાંથી પ્રયાણ કરી ગયા. ઘરમાં હું એકલી અટુલી, પરદેશનો મામલો, અને વળી આવો બંધકર પ્રસંગ ! એ વેળાએ મારા મનની કેવી સ્થિતિ થઈ હશે અને જગત્ અને કેવું બંધકર દેખાયું હશે, એની વું સહજ કલ્પના કરી શકે તેમ છે ! એ તો સારું થયું કે, હું સારા પાડોશમાં રહેતી હોવાથી જેવી આ પ્રસંગની મારા પાડોશીઓને જાણ થઈ કે તેઓ તરત દોડી આવ્યા અને તેની સ્મરણનાયાત્રા માટેની સર્વ તૈયારીઓ કરી, શબને સ્મરણમાં લઈ જઈને શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે તેને અગ્નિદાહ કરી દીધો. બસ સંસારનો એક જીવ હતો નહોતો થઈ ગયો !

“અંપા બહેન ! લાલજ સારો હતો કે નહારો હતો, એ વિશેની દરકાર ન રાખતાં મારી જે ભૂલ થઈ હતી તેને છવટ સૂધી નિભાવી અધિક પાપ-બાગિની થવાની મારી ઇચ્છા ન હોવાથી મારા હૃદયમાં હું તેને મારો શિર-અજ્ઞ મનાતી હતી, અને તેના કલ્યાણ માટે મારાથી જે કંઈ પણ બનવું તે કરતી હતી. પરંતુ મારા શિરપરના એ છત્રને પણ હરી લઈ વિદાતાએ મને પુલ્લે મસ્તકે તડકામાં બેસાડી દીધી છે, અને હવે મારા માટે આ સંસારમાં એવું એક પણ આકર્ષણ રહ્યું નથી કે જેની આશાથી હું સંસારને વળગી રહું. લાલજનું મરણ થવા સાથે જ મેં પણ નાટકમાંની મારી નોકરી છોડી દીધી છે. લાલજની તેરમા સૂધીની ઉત્તરક્રિયા મેં કરાવી છે, અને હવે બેચાર દિવસમાં કંપનીપર મારા અને લાલજના પગારનો જે હિસાબ બાકી છે તે ચૂકવી લઈને હું મુંબઈ આવવા માટે નીકળીશ, અને ત્યાં બવિષ્યમાં કેવા પ્રકારના જીવનને સ્વીકારી અવશિષ્ટ આયુષ્યની સમાપ્તિ કરવી, એ વિશેનો નિશ્ચયાત્મક વિચાર કરીશ. હું આવીને તારે ત્યાં ઉતરવાની છું, માટે તે વિશેની વ્યવસ્થા કરી રાખજે. વિશેષ વાત્તા-લાપ આપણે મળીશું ત્યારે સ્ખલ્ભમાં કરીશું. નીકળતી વખતે હું તારથી ખબર આપીશ. તારી સદાની કલ્યાણેશ્વ અબાગિની લલિતા !”

યુસુફનો મહાબંધકર સિક્કિલિસની બાધાથી દુઃખકારક અન્ત થયો અને લાલજ મલ્લપાનના વ્યસનથી છેવટે લીવરના રોગથી પીડાઈ રીબાઇને મરી ગયો. મારાં સંબંધીઓએ તો મારો પાછો સ્વીકાર કર્યો, એટલે મને આ સંસાર એટલો બધો અંધકારમય ન દેખાયો, પણ લલિતા માટે તો ખરેખર આ સંસારમાં નિરાશાનો પૂર્ણ અંધકાર છવાયો ! નાટકના ધંધાપર પરમેશ્વરનો કોણ જાણે શો ફિટકાર છે કે એ ધંધામાં પડતાં ઘણાંકે આવા દુર્વ્યસનને અધીન થાય છે અને આવી રીતે જ ખુરી હાલતમાં છેવટે મરી જાય છે. મલ્લપાનના વ્યસનથી આજ સૂધીમાં નાટકના એવા એવા કળકુશલ, સૌન્દર્યસંપન્ન અને તરુણ એક્ટરો અકાળ કાળને વશ થયા છે, કે જે તેમના

મરણનો ઇતિહાસ લખવા બેસીએ, તો એક મોટો ગ્રંથ જ થઈ જાય. આવાં પરિણામે નિત્ય જોવા છતાં નવા પોપટ નવીનતાથી એ વ્યસનજનમાં લપટાય છે અને પોતે જ પોતાની પાંચમાલીનો ઉપાય યોજતા જાય છે, એ જોઈને ખરેખર સંપેદ આશ્ચર્ય થાય છે. ઈશ્વર તેમને સદૃશ્ય આપે ને એ વ્યસનનાં પરિણામથી બચાવે એ જ મારી શુભ ભાવના છે !

હવે લલિતા મુંબઈમાં ક્યારે આવે અને તેના દર્શનનો લાભ નેત્રોને તથા તેનાં સુધાસમાન વ્યવેશનાં શ્રવણનો લાભ કણોને ક્યારે મળે, એ વિશેની એ પળથી જ મને આતુરતા લાગી રહી, ને હું તેના તારની અતિશય અધીરતાથી વાટ જોવા લાગી. રવિવાર હોવાથી જમ્યા પછી અને નોકરીપર જવા પહેલાં કલાક દોઢ કલાક આરામ લેવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો, પણ લલિતાના પત્રથી હૃદય શોકાતુર થયેલું હોવાથી નિદ્રા આવી નહિ. જે વાગે અમારા ઘરનાં અમે બધાં માણસો નાટકશાળામાં જવાને તૈયાર થયાં; કારણ કે, આજે મારો ધણી, મારી સાસુ, અને મારી માતા સર્વ નાટક જોવાને આવવાનાં હતાં, અને તે માટે આગલી રાત્રે જ મેં શેઠજી પાસેથી પરવાનગી મેળવી લીધી હતી. નાટકશાળામાં તેમને ઑર્ગેસ્ટ્રામાં તેમના માટે રખાવેલી જગ્યાએ બેસાડીને હું મારી નોકરી બળવવાને સ્ટેજપર ચાલી ગઈ. શેઠજીને પણ મેં લાલજના મરણના ને લલિતાના અલ્પ સમયમાં મુંબઈમાં આવવા વિશેના સમાચાર કહી સંભળાવ્યા. અમારા શેઠજી લાગણી વગરના અને હૃદયશૂન્ય હોવા છતાં લાલજના મરણમાટે તો નહિ, પણ લલિતાની સ્થિતિમાટે તેમણે પણ ખેદ દર્શાવ્યો. લલિતાનું ધર્મમય અને સરળ આચરણ અવશ્ય કાંઈની પણ અનુકંપા મેળવવાને સમર્થ હતું, અને તેનું, અમારા શેઠની અનુકંપા, એક મત્યક્ષ પ્રમથણ હતું.

શેઠજી આજે તો મારાપર કાંઈ બહુ જ તુષ્ણમાન થઈ ગયા હતા; કારણ કે, દ્રોપતી વેળાએ મારા પતિ, મારી સાસુ, અને મારી માતાને અંદર સ્ટેજમાં બોલાવી આહવાન આદિથી તેમણે તેમનો ધણો જ સારો સત્કાર કર્યો, અને તેમનાં મેઢાંપર મારાં એટલાંબધાં વખાણ કરી નાખ્યાં કે તેમાં સત્યનો અંશ પૂરતા પ્રમાણમાં નહોવાથી હું તો મનમાં ને મનમાં એટલો બધો શર્માઈ ગઈ કે વધારે મારાથી કાંઈ પણ બોલી ન શકાયું. અમારા શેઠજી હમેશાં બધાની નિંદા કરનારા હોવા છતાં આજે મારી આટલી બધી પ્રશંસા કરનારા કેમ અને શા કારણથી થઈ પડ્યા, એ મારા વિચારમંદિરો એક મહાગહન પ્રશ્ન થઈ પડ્યો. રાત્રે આઠ વાગે નાટકની સમાપ્તિ થતાં વળી પાછાં મારી સાસુ આદિને તેમણે અંદર બોલાવ્યાં અને કહ્યું:—“અત્યારે હવે અહીં જમીને જ જાઓ. ઘેર જઈને રસોઈ કરી જમશો. ત્યાં અગિયાર ધૂાર વાગવા આવશે. ત્યાં જઈને રસોઈની માથાફટ કરો તેના કરતાં કલાક અહીં જ વધારે થાય તો શું ખોટું છે?” અમે આમંત્રણ સ્વીકાર્યું; અને શેઠજીએ અમારા માટે જમવાની વ્યવસ્થા કરવાનું રસોડામાં કહેવડાવી મોકલ્યું.

રસોડામાંથી રસોઈ ઉપરાંત અમારા માટે શેઠે બળરમાંથી કેટલીક સારી વસ્તુઓ ખાવામુટે લાવવાનું નોકરને કહેલું હોવાથી તે આવે, અમારી યાજ્ઞો

પીરસાય, અને અમને જમવા માટે બોલાવવામાં આવે, ત્યાં સૂધીને વખત અમારે શેઠજી સાથેની વાતચીતમાં જ ગાળવાનો હતો. અર્થાત્ અમને આ નિમિત્તથી રેહી અમારી સાથે પોતાના સ્વાર્થનો વાર્તાલાપ કરવાનો અમારા શેઠજીએ આ એક કોઈના જાણવામાં ન આણે તેવો અગમ્ય માર્ગ શોધી કાઢ્યો હતો, એ તેમના સંભાષણનો પ્રવાહ જેમ જેમ આગળ વહન કરતો ગયો તેમ તેમ મારા જાણવામાં આવતું ગયું. વાણીએ પોતાની ગતમાં જ લેઈતો હતો. અમારા શેઠજીએ નિમ્ન લિખિત વાક્યથી પોતાના સંભાષણનું ગંભીરતાપૂર્વક મંગળાચરણ કર્યું.

પ્રકરણ ૪૦ મું

નસીબ બે ડગલાં આગળનું આગળ !

“મા !” તેણે મારી માતાને સંબોધીને કહેવા માંડ્યું, “અમારી કંપની હવે એકાદ મહિનામાં ઉપરીને અહીંથી મદ્રાસ જવાની છે અને ત્યાં અમારો છ મહિનાનો મુકામ થવાનો છે, એ વાત તમને સંપાત્રે જણાવી તો હશે જ. કંપની મુખ્યમાં રહે ત્યાં સૂધી તમેએ સંપાત્રે કંપનીમાં નોકરી કરવાની રત્ન આપી, એ તમારો મારા-પર ધણો જ મોટો ઉપકાર થયો છે કે જે ઉપકારનો બદલો હું વખત આવતાં જરૂર વાળી આપીશ. પણ એ જ પ્રમાણે તમારા તરફથી હું બીજા પણ એક વધારે ઉપકારની આશા રાખું છું, અને મારો નિશ્ચય છે કે તમે આ વખતે પણ અવશ્ય પોતાની ઉદારતાનો પરિચય કરાવશો જ.”

“અમારાં જેવાં ગરીબ માણસો તે વળી આપ જેવા સમર્થ શેઠિયાઓપર શો ઉપકાર કરી શકે ? આપ અમારો ઉપકાર માનો છો, એ આપની જ ઉદારતા છે. મારાથી આપના લાભમાટે જે કંઈ બની શકશે, તે કરવાને હું તૈયાર છું.” રાજવાડામાં વસેલી મારી માતાએ પણ પૂરેપૂરો વિવેક બતાવ્યો.

“માણ ! બીજો કશો પરિશ્રમ તમારે કરવાનો નથી; તમારે અત્યારે જે કંઈ કરવાનું છે તે માત્ર એટલું જ કે, જેવી રીતે અહીંને માટે તમેએ પોતાની પુત્રીને આ કંપનીમાં નોકરી કરવાની રત્ન આપી છે, તેવી જ રીતે સંપાત્રે થોડા વખતને માટે મદ્રાસમાં અમારી સાથે આવી પાઈ કરવાની આજ્ઞા આપો. આ કંપની મદ્રાસની મુસાફરીએ પહેલી જ વાર જાય છે, અને ત્યાંના થોડો સંગીતકળાના તથા સ્ત્રીની ભૂમિકામાં સ્ત્રીને જ રંગભૂમિપર આવેલી જોવાના રસિયા હોવાથી જો આવી એક બે સ્ત્રી ખેલાડીઓ શરૂઆતમાં અમારી સાથે નહિ હોય, તો કહાવિત્ પ્રથમારંભે જ અમારો ત્યાંનો પ્રયાસ નિષ્ફળ થઈ જશે અને અમારે કાયદાને બદલે તુકસાનીમાં જ ઉતરતું પડશે, એવો ભય રહ્યા કરે છે. જો ત્યાં વધારે લાંબા વખત સૂધી સંપાત્રે રહેવા દેવાની તમારી ઇચ્છા ન હોય, તો માત્ર બે મહિના માટે રત્ન આપો, એટલામાં અમારું ગાડું ચાલતું થઈ જશે, અને ત્યાં જવા પછી એકાદ બે ક્ષણેટીએ એક્ટ્રેસોને હું કંપનીમાં નોકર તરીકે રાખી મારા કામમાં તૈયાર કરી લઈશ. જો સંપાત્રે મોકલવા તમે તૈયાર હો, તો એની મુસાફરી, ખાવા પીવા

અને રહેવાના ખર્ચ ઉપરાંત હું ખર્ચે રૂપીઆનો પગાર આપીશ, ને મદ્રાસથી એ પાછી ફરશે તે વેળાએ એક બેનીફિટ નાઇટ પણ આપીશ.” શેઠજીએ ધીમે રહીને પોતાના સ્વાર્થનો પાઠ વાંચવા માંડ્યો.

“આપ મારી ચંપાના કામની આટલી બધી કજ્જ કરો છો અને એના મઠિ આટલી બધી લાગણી ધરાવો છો, એમઠિ હું આપનો અંતઃકરણપૂર્વક અપભાર માનું છું. પણ ચંપાને હવે મદ્રાસ જવાની કે બીજે સ્થળે જવાની આજ્ઞા આપવાનો અધિકાર મારો રહ્યો નથી, અને તેથી એવી આજ્ઞા હું આપી શકતી નથી એમઠિ હું દિલગીર છું. એ તો આપ જાણો જ છો કે, આપણા હિન્દુઓમાં એ પરાપૂર્વનો ચાલતો આવેલો રિવાજ જ છે કે, દીકરીને પરણાવીને સાસરે મોકલી એટલે તેનાપરના માતા પિતાના સર્વ અધિકારોનો અંત આવી જાય છે ને એવા સર્વ અધિકારોનાં અધિકારી દીકરીનાં સાસરિયાં જ થાય છે. આ મારા જમાઈ અને મારાં વેવાણુ પણ અહીં જ હાજર છે, મઠિ એમને જે કહેવાનું હોય તે કહો. ને એઓ ચંપાને મદ્રાસ કે લંકા મોકલવાને રાજ હોય, તો મારી પોતાની ના નથી.” મારી માતાએ વિવેકના શિખરપર ચારોહણ કરી, યુક્તિથી ઉત્તરને બધો ભાર મારા વરજી તથા મારાં સાસુજીનાં માથાંપર નાખી દીધો.

હું મારી માતાની કુરસીની પાછળ કુરસી રાખી તેની આડમાં બેઠી હતી; કારણ કે, એ સંભાષણમાં મારા પોતાથી તો કાંઈ બાળ લઈ શકાય તેમ હતું જ નહિ. હવે મારાં સાસુજી શો જવાબ આપે છે, તે સાંભળવાને મારાં શ્રવણ આતુર થઈ રહ્યાં; કારણ કે, જે બે ત્રણ મહિનાને મઠિ જ જવાનું હોય, તો મદ્રાસ જવાની મારી પોતાની ઇચ્છા હતી; કારણ કે, એક તો મદ્રાસનો પ્રદેશ જોવાની અને બીજી ત્યાં રત્નદેવ શેઠની વિલાસપ્રિયતા તથા વૈભવવિપુલતા વિશે મેં મુંબઈમાં અનેક અતિશયોક્તિભરેલી વાતો સાંભળેલી હોવાથી તેના એ વૈભવ અને વિલાસને જોવાની મારા હૃદયમાં પ્રબળ આકાંક્ષા ઉછળી રહી હતી. તેમ જ ત્યાંથી જો બની શકે તો જ્યાંથી શ્રીરામચંદ્રે સમુદ્રમાં પાયાણુરેતુ બાંધીને પોતાની વાનરસેનાને રાવણની રાજધાની લંકાનગરીમાં પ્રવેશ કરાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો તે પરમ અસિદ્ધ સ્થાન શ્રીરામેશ્વરની યાત્રા કરી આવવાનો પણ મારો મનોભાવ હતો. પરંતુ જો મદ્રાસ જવાનું થાય, તો આ વેળાએ એકલાં જવાને બદલે બની શકે તો મારા પતિને પણ સાથે લઈ જવાની મારી પ્રબળ આકાંક્ષા હતી; કારણ કે, નાટક જેવા વિકાશિત્વાદક વ્યવસાયમાં પડેલી અબળા પતિથી ભિન્ન એકલી અટુલી રહે, એ તેનામઠિ, સ્ત્રીનું મન ચંચળ હોવાથી, કોઈકવાર મહાભયંકર થઈ પડે છે, એમ મારું અનુભવી હૃદય મને વારંવાર કહ્યા કરતું હતું. મારી ઈચ્છાની પૂર્તિને આધાર મારી સાસુના ઉત્તરપર જ અવલંબી રહ્યો હતો.

“કેમ માણ ! ત્યારે આપનો શો અભિપ્રાય છે? આપે મારી બધી વાત તો સાંભળી લીધી છે, એટલે આપનો જે વિચાર હોય તે આપ જણાવી શકો એમ છે. ને આ વખતે આટલી બલાર્થ કરશો તો હું આપનો આભાર મરતાં સુધી પણ ભૂલવાનો નથી. ચંપા મારી કમ્પનીમાં નહિ હોય, તો પણ આપણો

સંબંધ તો હમેશાં જળવાયેલો જ રહેવાનો.” મારી માતાનો જવાબ સાંભળીને શેઠજીએ મારાં સાસુજીને ભોળવવાનો યત્ન આરંભ્યો.

“શેઠજી ! આપ તો અમારા અન્નદાતા છો, એટલે આપ આટલી બધી નમ્રતા બતાવો અને આપુ વિવેક ભરેલા શબ્દો અમારી આગળ ઉચ્ચારો એ સારું ન કહેવાય. આપને લાભ થતો હોય તે પ્રમાણે વર્તવું એ અમારી ફરજ છે. હજી તો વચ્ચે એક મહિનાનો અવકાશ છે એટલે મારા દીકરા અને ચંપા વહુ સાથે એ વિશે સલાહ મસલત ચલાવીને બેચાર દિવસમાં હું આપને આ વિશેનો જવાબ આપવાને આવીશ, અથવા તો ચંપાના મોઢે સંદેશો કહેવડાવીશ. ચંપાનો પોતાનો શો વિચાર છે, તે મારે પ્રથમ જાણી લેવું જોઈએ, અને અત્યારે આપના દેખતાં એ પોતાનો ખરો ભાવ પ્રકટ કરશે નહિ એટલે સમયની આવશ્યકતા અનિવાર્ય છે. માત્ર એટલું આશ્વાસન હું અત્યારે આપી શકું છું કે, મારાથી બની શકશે ત્યાં સુધી તો હું અવરજ અંખાને બે ત્રણ મહિનાને માટે કમ્પની સાથે મદ્રાસ મોકલવા માટેની ગોઠવણ કરીશ જ.” મારી સાસુએ સંદેશ હત્તર આપીને ગોળથી મરજું હોય તેને વિષયી ન મારવાની યુક્તિની વ્યવહારમાં યોજના કરી બહાવી.

એ પછી કેટલાક પ્રકીર્ણ સંભાષણોનો વિધિ આલ્યો, અને એટલામાં રસોડામાંથી માણસ બોલાવવા આવતાં અમે બધાં ત્યાં જઈને જમ્યાં અને જમ્યા પછી પાછાં શેઠ પાસે આવી તેમની આજ્ઞા લઈને ઘર તરફ જવાને વિદાય થયાં. શેઠજીએ ગાડી પણ તૈયાર રખાવી હતી અને ગાડીવાળાને ભાડુ પણ આગળથી જ આપી દીધું હતું. હજી શેઠ પોતે જમ્યા નહોતા, એટલે અમને ગાડીમાં બેસાડી વિદાય કરીને તેઓ જમવાને પધાર્યા. ‘ગરજ સમ નહીં ચીજ કોઈ ગળી’ એ કવ્યુક્તિનો શેઠજીના આજના વર્તનથી અને ‘પૂરેપૂરે પરિચય થયો. ‘ગરજ ગધેડાને પણ આપ કહેવડાવે છે,’ એ કહેવડમાં સોળે સોળ આના સત્યાંશ સમાયેલો છે, એની કોનાથી ના પાડી શકાય એમ છે?

ઘર આવ્યા પછી રાંધવા કે જમવાની કડાકૂટ તો કરવાની હતી જ નહિ એટલે બહાર પહેરી જવાનાં કપડાં બદલી, ઘરનાં કપડાં પહેરી લીધા પછી અમારી ઘરનાં ચાર મેબખરોની પાર્લીમેન્ટ શેઠજીની માગણી વિશે વિચાર ચલાવવાને બેઠી.

“ચંપા ! મદ્રાસ જવા વિશે અને નાટક કમ્પનીમાં નોકરી કરવા વિશે તારો પોતાનો શો વિચાર છે? તે પોતે નોકરી છોડી દેવાની વાત કાઢી હતી એટલામાટે તને પૂછવું પડે છે; કારણ કે, અમારા કહેવાનો તારા મગજમાં એવો અર્થ ન ઠસાઈ જવો જોઈએ કે, તારો એમ કરવાનો જરા પણ ભાવ નહોતો અને અમારી ઇચ્છાથી જ તારે પોતાની નોકરીને વળગી રહેવું પડ્યું.” મારાં સાસુજી બોલ્યાં.

“જુઓને સાસુજી ! આપણે જ્યાં બધાં હયાયારો છોડી દઈ સ્વતંત્રાને લાગી પોતાની ઇચ્છાથી જ પરતંત્રતાને સ્વીકારી લીધી છે, ત્યાં હવે હા કે ના પાડવાનો આપણો કશો અધિકાર રહ્યો જ નથી એમ જ મારું માનવું છે. હવે તો જે તમારી ઇચ્છા એ જ આપણી ઇચ્છા. તમારી ઇચ્છા ન હોય, તો આપણે

હાલ તરત ખુંબમાં તો હાવણી નાખીને પચ્ચાં જ છાએ; અને તમારો હુકમ મળે તો આવતી કાલથી જ ઉપડવાની તૈયારી કરવા માંડીએ.” મારી સાસુ બધો બાર મારાપર નાખવા માગતી હતી, એટલે મેં પાછો ફેરવીને બધો બાર તેના જ માથાપર નાખી દીધો.

“બિચારા શેઠ પોતે આટલા બધા કાલાવાલા કરે છે અને આટલો બધો લાભ આપવાની મરજી બતાવે છે, તો બહેને બે મહિના જઈ આવતી. મદ્રાસની સુસાફરીથી એનું મન પણ મોકળું થશે ને સાથે પાંચ પૈસાનો ફાયદો પણ થશે. પછી તો જેવો તમે મા દીકરાનો વિચાર.” મારી માતાએ પોતાની વેવાણને ઉદ્દેશીને કહ્યું.

“બહેન! આપણી પાસે આટલી ભભૂત પડી છે, તેનો ઉપયોગ આ બે વિના બીજું કોણ કરનાર છે? હવે મારા હૃદયમાં લાભનો લોભ તો જરાય નથી. લાભના લોભે એમ ને એમ તણાતાં રહીએ, તો મરતાં સૂધીએ આરાનો અંત આવે તેમ નથી. છતાં અંપા જવાને રાજ હોય તો મારી કાંઈ એટલી બધી ના પણ નથી. પણ એટલી મારી ખાસ સૂચના છે કે, બે અથવા ત્રણ મહિના કરતાં વધારે ત્યાં ન જ રહેવું. પછી શેઠ બીજી વ્યવસ્થા કરે કે ન કરે એની સાથે આપણને કાંઈ પણ લેવા દેવા નથી.” મારાં સાસુએ અમુક સારતે અનુમતિ આપી.

“તમે બંનેએ તો પોતપોતાના અભિપ્રાય જણાવ્યા, પણ એમની એ વિશે અનુમતિ લીધી? એમનો પોતાનો મને મદ્રાસ મોકલવાનો વિચાર છે ખરેકે? આવાં કામેમાં પતિની અનુમતિની સર્વથી પ્રથમ અગત્ય હોય છે, એ તમારે ભૂલી જવું ન જોઈએ.” મેં મારી માતા અને સાસુને મારા પતિના મનોભાવને જણાવવાની સૂચના કરી.

“મારી સલાહ તે વળી એમાં શી લેવાની હતી? મારી મા ને તારી મા જે કાંઈ કરશે તે જોઈ વિચારીને જ કરશે; તેમ જ વળી તું ક્યાં ચોક્કી બુદ્ધિવાળી છે કે તારે વળી કોઈની સલાહ કે અનુમતિ લેવાની જરૂર પડે? તમારે જેમ કરવું હોય તેમ કરો. આપણે તો જે થાય છે ને થશે તે જોઈએ છીએ ને જોયા કરવાના. આપણે પોતે આવી માથા ફાડમાં પડવા માગતા નથી; જે વાતમાં કાંઈ માલ ન હોય, તે વાતના વિચારથી મગજને વિના કારણ તકલીફ શામટિ આપવી જોઈએ?” મારા ધણીજી ચા તો કાંઈ બોલતા જ નહોતા, અને બોલ્યા ત્યારે પથરાનો જ વર્ષાઈ વર્ષાવ્યા. સારું થયું કે, શેઠજી આગળ તેમણે પોતાની અલૌકિક બુદ્ધિ (૧) નો અમકાટ ન બતાવ્યો, નહિ તો ત્યાં પૂરા વઢાણા વેરાઈ જત.

“આમ કેમ બોલે છે, દેવલા? એ તારી પરણેતર છે એટલે એને તારી ઇચ્છા પ્રમાણે ચલાવવાનો તને પૂરેપૂરો અધિકાર છે. અમે તો હવે પાકાં પાન થયાં, આજે છાએ ને કાલે નથી; એટલે અમે ખરી જઈશું ત્યારે કોની બુદ્ધિ પ્રમાણે તું ચાલવાનો?” મારી સાસુએ પોતાના દીકરાને કહ્યું.

“તમે મરી જ્યો! તો બાયડીની બુદ્ધિ પ્રમાણે ચાલીશું! એ તમારા કરતાં ક્યાં બુદ્ધિમાં ઊતરે એવી છે કે વળી ધાસ્તી રાખવી પડે! એટલાં આપણે

સારાં નસીબ લઈને આવ્યા છીએ કે બાચડી, સાસુ, ને માતા બધાંય આપણને તો આપણા કરતાં સારી બુદ્ધિનાં આવી મળ્યાં છે એટલે બુદ્ધિને સલાવવાનો પરિશ્રમ આપણને કરવો પડે તેમ છે જ નહિ. માત્ર આપણી એટલી ઈચ્છા થાય છે કે, જો તમે બધાં હા પાડતાં હો તો આપણે પણ એની સાથે મુસાફરી કરવાને જઈએ, કારણ કે, એની સાથે રહેવું હવે મને બહુ જ ગમે છે, એટલે એનો વિચાર હવે મારાથી સહી શકારો કે નહિ, એનો જ મને વધારે વિચાર વધ પડ્યો છે !” મારા ધણીજ બૃહસ્પતિ (?) ની બુદ્ધિને બીજીની લાવીને બેઠ્યા.

“હીક ત્યારે એપા ! તારા ધણીને પણ તારી જોડે મદ્રાસ મોકલીએ તો કેમ ? તને કાંઈ વાંધો તો નથી ને ?” મારી સાસુએ મને પૂછ્યું.

“બધું—આમ તે હું બોલતાં હશે જ ને ! પોતાના ધણીને સાથે લઈ જવામાં તે વળી કાંઈ બાચડીને વાંધો હોતો હશે; એ સાથે આવશે, તો મને વળી વધારે સગવડ થશે; મારી સંભાળ પણ રાખશે, અને માંદાઈ સામળએ કામ પણ લાગશે. એમણે પોતે જ પોતાનો આવો વિચાર દર્શાવ્યો એ સારું જ થયું; નહિ તો મારો પોતાનો જ તમેને કહીને એમને સાથે લઈ જવાનો કયારનોય વિચાર હતો. ચાલો ત્યારે તમારા દીકરાને સાથે લઈને મારે મદ્રાસ જવું અને ત્યાં બેથી ત્રણ મહિના રહેવું એ તો નક્કી જ ને ?” હું બોલી.

“નક્કી તો ખરું જ ને ? હીક ત્યારે આવતી કાલે તારા શેઠજીને આ બધી વાત જણાવી દેજે; અને તારે પણ જે કાંઈ લેવું કરવું હોય તે લેતી થઈ એટલે નીકળવા વખતે દોડધામ કરવી ન પડે.” મારી સાસુએ પોતાનો છેલ્લો હુકમ સંભળાવી દીધો.

મેં શેઠજીને વળતે દિવસે મારા મદ્રાસ આવવાના સમાચાર સંભળાવતાં તેમને પરમાવધિનો આનંદ થયો.

બુધવારે બપોરે દોઢ વાગે લલિતાનો તાર મળ્યો, અને તેમાં એમ જણાવેલું હતું કે, “આજે હું રવાના થઈ છું. વચ્ચે એક દિવસ દિલ્લીમાં રહી રાત્રિવારે સવારમાં પંજબ મેલમાં યુબઈ આવીશ. બની શકે તો સ્ટેશન પર આવજો.” આ તાર મળતાં જ લલિતાના નિવાસભાટ મેં મારા એરડામાં જ સગવડ કરી રાખી અને લલિતાના આવવાની વાત મારી માતા તથા સાસુના જણવામાં આવતાં તેમનાં દંદ્યો પણ આનંદથી ઉછળવા લાગ્યાં; કારણ કે, મારી માતાને પુનઃ પોતાની એકની એક પુત્રી સાથે મેળવી આપનાર અને મારી સાસુના એકના એક દીકરાનું રંડાયેલું ઘર પાછું મંડાવી આપનાર પરમાર્થિની દેવી તે જ હતી. મારી માતા તથા સાસુનાં પૂર્વનાં અરિત્રો ગમે તેવાં હોય, છતાં ઉપકારકના ઉપકારને સ્મરી તેની પોતાથી બનતી સેવા કરવાનો તો તેમનામાં પૂર્ણ આર્યોચિત ગુણ સમાયેલો હતો એટલું તો મારે અહીં ન્યાયની દૃષ્ટિથી જણાવવું જ જોઈએ. અતિથિના આદરસંકારમાં તેઓ કરી પણ ન્યૂનતા રાખે તેવી નહોતી.

શુક્રવારે બપોર પછી લગભગ ત્રણેક વાગે નાથીબાઈ મારે ઘર આવી અને કહ્યું:— “એપા બહેન ! મારે મારી બાણીનાં આ લવંગિયાં ને કણકો વગેરે બંધ-

લવામટિ બારબાયાના મોહલ્લામાંની દેશી સોનીની દુકાને જવું છે એટલે જો કુરસદ હોય તો તમો પણ સાથે આવો તો જરા ફરી પણ આવીશું ને કામ પણ કરતાં આવીશું.”

અમે બંને અબદુલ રહમાન સ્ટ્રીટમાંથી જે રસ્તો નાગદેવી સ્ટ્રીટમાં જાય છે અને જ્યાં શાકભાજી વેચાય છે તે રસ્તાપરના એક કપોળ વાણિજ્યાના માળા નીચેની સોનીની દુકાને ગયાં. જો આજકાલની નવી ફેશનના અને મશીન પોલીશના દાગીના લેવા હોત, તો તો રામજી ભગવાન કે કાનજી અક્ષજીની દુકાનનો જ આશ્રય લેવો પડત, પણ આ તો જૂની ફેશનની સુલાકાત લીધા વિના અમારો છટકો જ નહોતો. દૂદી ગએલાં લવંગિયાં અને કણકો પાછાં બદલામાં આપી અમે નવાં લવંગિયાં ને કણકો તોળાવી અને વધારાના પૈસા આપી ઉડવાની તૈયારી કરતી હતી એટલામાં “અપા બહેન! પાંચ મિનિટ અહીં તો આવતાં જાઓ, આમ ઉતારવળ કરીને નાસો છો ક્યાં?” એવો ધ્વનિ આવીને અચાનક મારા કનોમાં અથડાયો. મેં મોઢું ફેરવીને જોયું તો સોનીની દુકાનની સામેના માળામાં પહેલા માળના છળમાં ઉભેલી એક સ્ત્રીએ મને બોલાવી હતી એમ મારા જોવામાં આવ્યું. વધારે ધ્યાનથી જોતાં પુરુષની માફક સ્ત્રીનાં ગમે તેટલી વાર લગ્ન કરવાની છૂટના હિમાયતીઓના કાયદા પ્રમાણે ન્યાસિકમાં નાતરું કરીને જે ચોથા ધણીનાં અખંડ સૌભાગ્યવતી થયાં હતાં તે સ્ત્રીમતી ધારાબાઈ જ આપોઆપ છળમાં ઉભેલાં દેખાયાં! નાથીબાઈનો ન્યાસિકમાં જો કે ધારાસાથે મેળાપ થયો નહોતો, પણ મેં તેને ધારાનો બધો વૃત્તાંત દુકામાં કહી સંભળાવ્યો હતો, એટલે આ તે જ ધારાબાઈ છે એમ યોગબાવતાં નાથીબાઈ પણ સાથે આવી અને અમે ધારાના નવા પતિના શુભમાં જઈને બેઠાં. ધારા દાદરાપર અમને સામી લેવા આવી હતી, અને ઘરમાં અમારા બેસવામટિ સતરંજ પણ પાયરી રાખી હતી. અમે સતરંજપર વિરાજમાન થયાં, અને મેં ધારાને પૂછ્યું:—“કેમ ધારા બહેન! છો તો ખુશી મજામાં ને? નવા ધણી સાથેનો સંસાર કેવાડા સાલે છે? જે વચન અપાયાં હતાં તે ખરાં નીવડ્યાં કે બધાં ગપિડાં? જો ખરાં નીવડ્યાં હોય તો તો સારું.”

“ગપોડાં, અને તે પણ વળા પહેલા નંબરનાં ગપોડાં! મારી હાલત તો, બાઈ! એવી જ થઈ ગઈ કે, ‘નસીબકી ખોટી, જહાં જાય વહાં પ્યાજ ઔર રોટી!’ કરમમાં જ્યાં સેર જ હોય, ત્યાં સવા સેર ક્યાંથી મળે વારુ? મને પચીસ હજારની મિલ્કત અતાવવામાં આવી હતી, પણ અહીં તો પચ્ચીસ હજાર પૈસાનો પણ પત્તો નથી! સુરતમાં મોટું ઘર હોવાનું કહેવામાં આવ્યું હતું, પણ ત્યાં તો ઝૂપડાનું ટેકાણું નથી; જે આગલી બાયડોને એણે છોડી દીધી છે તેને રહેવા નથી આપ્યું ઘર કે ખાવભોજ નથી આપ્યો રોટલો; બિચારી જમે ત્યાં ચરી ખાય છે, અને જમે તેમ વર્તી પેટને ખાડો બર્યા કરે છે. મુઆ નાતરાનો રિવાજ ન હોત તો તે બાપડીની છેક આવી હાલત તો ન થાત! છે એક હજારનો જીવ, પણ તે તો પેલી બોડકી બાઈના હાથમાં છે, એટલે એમાંથી એનો કે મારો કોઈનો કશોય દહાડો વળે તેમ નથી. મારા મટિ

આ દાગીના એણે બોડકી પાસેથી એવી શરતે લીધા હતા કે નાસિકથી નાતરું કરી આવ્યા પછી પાછા તેને આપી દેવા; પણ મેં એ દાગીના ઉતારી ન આપવાથી ધરમાં તકરાર ભગી; બોડકીબાઈ પધાર્યા નાગપુર ને દાગીનામઠિ પૈસાની મોઠવણ કરવાનું નિમિત્ત બતાવી ધણીજી પધાર્યા સૂરત. વળી પાછાં ધરમાં આપણે એકલાંના એકલાં જ ર” ધારાએ ઉદાસીનતા બતાવીને કહ્યું.

“હવે જ્યારે તમને એ બાયડી કરીને પોતાના ધરમાં લાવ્યા છે, તો એ રાંડ બોડકીને કાઢી શામઠિ નથી મૂકતો ? રાંડના મોઠાપર શામઠિ નથી થૂંકતો ? એ તો રાંધનારી જ હતી ને ? હવે તમે આવ્યાં છો એટલે ધરમાં વળી રાંધનારી શામઠિ જોડાયે ? શું તમને રાંધતાં નથી આવડતું ? કે રાંધવાનો કંટાળો ને તેયાર બાણાપર બેસવાની ટેવ ધરાવનારાં છો ?” મેં ધારાને એવા સવાલો પૂછ્યા કે જેમના જવાબમાં બધો ભેદ જણાઈ જવાનો પૂરેપૂરો સભવ હતો.

“રાંધનારી શાની ધૂળની ? એ તો ધરની ખરેખરી ધણીયાણી હતી ધણી-ચાણી ! એ તો મને વળી બીજા જ હેતુથી પોતાના ધરની બાયડી બતાવીને લાવી હતી, પણ પોતાની ધારણામાં ન ફાતી એટલે રાંડ બળી મુઠી ! વાત એમ છે કે, પ્રથમ મારા ધણીજી ઝુંબડમાં એકવાર જેને બંધકર ત્રાસ વર્તી રહ્યો હતો અને પછીથી ઝુંબડની બાહોશ પોલીસે જેને જમીનદોસ્ત કરી નાંખી હતી તે નામાંકિત સોનેરી ટાળીના એક માનવતા મેજર હતા; તે વખત એમની સારી કમાણીનો હતો, અને તે વખતે જ આ બાહ્ય પાંચ સાથે એમનો સંબંધ થયો હતો. તે સમયમાં એમની પાસે વીસ પચીસ હજારનો માલ હતો, પણ અચાનક સોનેરી ટાળીની આલાખીઓપર પોલીસ તથા અહલ બ્રિટીશ ઇન્સાઈની ગદા આવતાં આવક એકદમ અટકી ગઈ, અને ધંધા વગરના થઈ ગયેલા સોનેરી ટાળીના કેટલાક મેજરો કોઈ સોનીની દુકાન માંડીને, કોઈ મીઠાઈની દુકાન માંડીને, કોઈ ગાંધીની દુકાન માંડીને, તો કોઈ કાપડની ફેરી કરીને પોતાના પેટનું પૂરું કરવા લાગ્યા. મારા નવા ધણીએ જુગારમાં ધ્યાન પરોવ્યું અને ‘પાપની માયા પ્રાયશ્ચિત્તમાં ભય’ એ કહેવત પ્રમાણે પાપમાર્ગે આવેલી લક્ષ્મી પાપના માર્ગમાં જ જવા લાગી. જેટલે બોડકીએ પાંચ હજારનો માલ દબાવી રાખ્યો, અને તેમાંથી ખર્ચ ચલાવી પોતે દાયણનું કામ શીખી એ કામથી કમાણી કરવાનો નવો રસ્તો પોતામઠિ ખુલ્લો કર્યો. એ પછી જુગાર મૂકીને ધણીજીએ સદાનો વગર મૂકીને બોનરેબલ ધંધો સ્વીકાર્યો, કે જે હજી સુધી ચાલુ છે. પંદર આધા ને પચીસ ખત્રડાવાના ધંધામાં કોઈ મહિનામાં પાંચ પચાસ મળે છે તો કોઈ મહિનામાં પાંચ પચાસનું ગાળડું પડે છે; એટલે મીયાં તો જ્યાંના ત્યાં જ રહ્યા કરે છે, ને ધરનો ખર્ચ બીજીની દાયણ તરીકેની કમાણીથી જ ચાલે છે. આપણામાં કોઈ એવી કમાણી કરવાની આવડત છે નહિ, એટલે આપણે એટલાં બધાં શા ખપનાં ? કદાચિત્ જરૂર પડે તો મને કાઢી મૂકે, પણ એને તો ન જ કદાચ. હવે આગળ જતાં શું થાય છે તે જાણું છું, અલબત્તે તો ઊલામાંથી નીકળીને ચૂલામાં પડવા જેવો જ આપણો ઘાટ થયો છે. મને તો શક છે કે, મારો એ ધણીનો થતો

૨૩૮ સુડેલનો વસિા અથવા એક નદીની આત્મકથા

રૂપીઆના બેંદોબસ્તનું બહાનું બતાવી બોડકાને મનાવવા અને પાછી લાવવા તેની પૂઠે પૂઠે પાથેલા કૂતરાની જેઠે ક્યાંક નાગપુરમાં જઈને નીકળ્યો ન હોય ! આવશે એટલે જે હશે તે જણાઈ રહેશે. અંપા બહેન ! ક્યાંક તમારાં વચન સત્ય ન થાય અને આ સંધ દ્વારિકા પહોંચવાને બદલે અધવચમાં જ અટકી ન જાય, એવો હવે મારા હૃદયમાં પણ સન્નિવડ બય પેસી ગયો છે; પછી તો જે મળુ કરે તે ખરું.” ધારાએ કંવાળે હાથ મૂકીને પોતાના પતિરાજનો પ્રાચીન અને અર્વાચીન ઇતિહાસ વીસમી સદીની ઇતિહાસપદ્ધતિને અનુસરીને કહી સંભળાવ્યો. આમ કહેવાનું કારણ એ કે, એ ઇતિહાસ ચમકાર, અલોકિકતા અને પૌરાણિકતાની બાધાથી અલિપ્ત હોવાથી સર્વથા વિશ્વાસપાત્ર હતો.

“ત્યારે તો તમારું બાળ્ય ખરેખર એક પથરા સાથે જ અથડાયું !” નાથીબાઈએ ઉદ્ગાર કાઢ્યો.

“લોહાનું ઘડાયેલું બાળ્ય પથર સાથે ન અથડાય તો બીજા શા સાથે અથડાય ?” ધારાએ એ પ્રમાણેનું ઉત્તર આપી ઉદ્ગાર કાઢ્યા:—“અંપા બહેન ! આના કરતાં તો હું વિચાર કરું છું તો મારા ચોરમાન છોકરાઓના ઘરમાં વહૂના છજીછજીટ છતાં વધારે સુખી હતી, એમ તે સ્થિતિની આ સ્થિતિ સાથે સરખામણી કરતાં ચોખ્ખું જણાઈ આવે છે. પણ હવે પશ્ચાત્તાપ કરવાથી શો લાભ ? હવે તેઓ કાંઈ મને સંધરે એમ છે ખરું કે ? મેં તો મારું બધુંય બેળું; ત્યાંની રહી નહિ, અને અહીં મારું મન લાગતું નથી, ખરેખર મને મારા નિર્દોષ બાળકના શાપ જ પૂણી વળ્યા !”

“ધારા બહેન ! એ તો જ્યારે પાપાણની કઠિનતાનો પરિચય થાય છે, ત્યારે જ ટેળાળાની મૃદુતાની કીમત અંકાય છે. પણ હવે કૃપા કરીને પાંચમો ભવ કરાવની ઇચ્છાને હૃદયમાં સ્થાન ન આપશો. જે બોયુ છે તેને ભૂલી જાઓ અને જે હાથમાં છે તેને જાળવી રાખો. ક્યાંક એવું ન બને કે જે બાકી છે તે પણ બાકી ન રહે ને તમે પાછાં રખડતાં થઈ જાઓ; કારણ કે, નસીબ એ ડગલાં આમળનું આગળ જ હોય છે !” મેં ઉપદેશ આપ્યો.

નાથીબાઈએ જવાબદેની ઉતાવળ કરી અને અમે જવાને તૈયાર થયાં, પણ ધારાએ સ્થવ સળગાવી ચાહે મૂકી ને ચાહે પીને પછી જવાનો અતિશય અજીજ કરવાથી અમે પાછાં થોડીવારને માટે રોકાયાં. ચાહે હજી તૈયાર થઈ નહેતી, એવામાં ત્રીસ પાંત્રીસ વર્ષના વયનો બળ્ય મુખમુદ્રા અને તે મુખમુદ્રામાં અભીસ્તાની છટા ધરાવનારો એક આર્ય ગૃહસ્થ આવીને દ્વારમાં ઉભો રહ્યો. તે ચારીરે કંઈક કૂચ કરતાં બરેલો, વાને ગોરો અને ઘાડીલા બાંધાનો પુરુષ હતો. તેણે એ વેશને ધોતિયું, ખમીસ, લાંબા પારસી ફેશનનો કાળો કોટ, અને માથાપર મેઘી દીવાલની ઝંજીર કેપ એ પ્રમાણેનાં વસ્ત્રો, આંગળીએ વીંટિ અને ખીસામાં ઘડિયાળ તથા ચાંદીનો અછાંડો એ બે આભૂષણ, અને પગમાં મૂજ તથા આંગળપર ત્વરમા ચઢાવેલાં હતાં. ધારાએ તેને જોતાંની સાથે જ આંદર

આપવાને બદલે સાલ્વાના પાલવથી પોતાનું મોઢું ઢાંકી લીધું. આવી પરિસ્થિતિને જોઈને મેં ધારાને બદલે તેને આવકાર આપ્યો અને બેસવાને આમંત્રણ કર્યો; કારણ કે, તે ગૃહસ્થની સાથે મારેા પણ સાધારણ ઓળખાણનેા સંબંધ હતો.

પ્રકરણ ૪૧ મું

પ્રાણહારક વચનખાણુ

જ્યારે ધારા તરફના આદરસત્કારની ચરવા રાખ્યા વગર તે ફરવાળ પાછળ પડેલી જીનીપુરાણી અને મેડાપરથી લાકડાં ઉતારવા વાંસની નીસરણીને ટેકાણે કામ લાગનારી હાથાવાળી કુરસીમાં બેસી ગયો ત્યારે ધારાનેા બોલ્યા વિના અને પોતાની બંધ જીભને બોલ્યા વિના છટકો થઈ ચક્રયો નહિ. તેણે કહ્યું કે:—“માન્યવર મહારાજ ! જે વેળાયે આવતું જોઈતું તે વેળાયે ન આવ્યા અને હવે જ્યારે બધો બેલ ખલાસ થઈ ગયો, તેવા સમયમાં અહીં આવવા માટે પોતાના નાજીક પગેને શામટિ આગળ લંબાવ્યા ? તમે મારા અકાળ મરણને અટકાવ્યું, મારા જીવનને ટકાવ્યું, અને તે જીવનનું છેવટે આવું દુઃખદાયક તથા શોકારક પૈરિણામ આવ્યું !.....”

“કારણ કે, તમારા જેવા એક સુજ્ઞ, વિદ્વાન્ અને જ્ઞાનવાન્ પુરુષે પોતાના વચનનું ચથાર્ય પાલન ન કરી બતાવ્યું, અને તેથી છેવટે લાચારીથી આ બિચારી ધારાએ નાસિકમાં આવી એક ઘરડા ધૂવડનું ઘર વસાવ્યું.” ધારાના બોલવાથી તેને સમુદ્રમાં પડી આત્મહત્યા કરતી અટકાવીને મધ્યરાત્રિયે પાછી ઘેર મોકલનાર અને તેને અનેક મુકારે આશ્વાસન આપનાર એ જ ગૃહસ્થ હોવો જોઈએ, એવી સહજ કલ્પના થતાં મેં પણ તેને તે શોકારક પ્રસંગનું નવેસરથી સ્મરણ કરાવ્યું અથવા એક રીતે ઉપાલંબરૂપ વાક્ય સંભળાવ્યું.

“ત્યારે ચંપા ! ધારા સાથેના મારા આકસ્મિક પ્રસંગનેા સર્વ વૃત્તાંત તમારા સાંભળવામાં અને જાણવામાં આવી ગયો છે કે ?” તે ગૃહસ્થે આશ્ચર્ય-દર્શક બાવ અને મુદ્રાથી પૂછ્યું.

“હા; જે વેળાયે ધારાબાઈએ નાસિકમાં નાતરું કર્યું, તે વેળાયે હું અને મારાં આ માનવંતાં બહેનપણી નાથીબાઈ બન્ને નાસિકમાં જ હતાં, અને તમારો સર્વ વૃત્તાંત ધારાના પોતાના મુખથી જ મારા સાંભળવામાં આવ્યો હતો.” મેં ઉત્તર આપ્યું.

“આલો, ત્યારે એ વળી વધારે સારું થયું; કારણ કે, તમેા બધાં એ બીનાથી જાણીતાં હોવાથી હવે મારે જે કાંઈ બોલવાનું છે તે હું કોઈ પણ પ્રકારના સંકેત વિના છટથી બોલી શકીશ. આ ધારાના અવિચાર, સાહસ અને આપલ્લવના યોગે હું લોકોમાં કેટલેક અંશે અકારણુ અયોગ્ય ચર્ચાના વિષય થઈ પડ્યો છું, અને મારા માટે આ બાબતમાં ધર્મે કરવા જતાં ધાડ આવવા જેવો જ પ્રકાર બની ગયો છે. પરોપકારમાં પણ આવી પીડાએા સમાયલી હોય છે, એ વિશેની

૪૪૦ ચુરલનો વાંસો અથવા એક નદીની આત્મકથા

સ્વપ્રમાં પણ મને કંપના નહોતી.” તે શુદ્ધ પોતાના મનઃશોકને વ્યક્ત કરવા માંડ્યો.

“પણ અંપા બહેન ! આ મહાશય સાથે તમારો આટલો બધો પરિચય ક્યાં અને કેવી રીતે થયો વાર ? એમની તો એવી ખ્યાલિ છે કે એઓ કોઈ પણ પારકી સ્ત્રી સાથે પરિચય કિંવા વાર્તાલાપનો વ્યવહાર પણ રાખતા જ નથી, અને તેથી વિરુદ્ધ આ શો પ્રકાર ?” ધારાએ આશ્ચર્ય દર્શાવ્યું.

“આ મહાશય ભક્ષ્મીવલ્લભ, હું જે નાટક મંડળીમાં નોકર છું તે નાટક મંડળીના માલિક એટલે કે મારા શેઠના એક પરિચિત, અને તેથી અમારી નાટકશાળામાં વારંવાર આવનારા શુદ્ધ હોવાથી હું માત્ર એમને જોળખું છું; એટલું જ નહિ પણ એમની સાથે ઘણીવાર વાતચીત કરવાનો અને શેઠજીનાં મુખથી અનેકવાર એમની પ્રશંસા સાંભળવાનો પ્રસંગ મને મળેલો હોવાથી એમના માટે મારા હૃદયમાં એક પ્રકારના ઉચ્ચ અભિપ્રાય અને માનનો પણ નિવાસ થયેલો છે. એમનું આચર્ય તમે કહો છો તેવું જ પવિત્ર અને નિષ્કલંક છે; પણ એઓ કોઈપણ પારકી સ્ત્રી સાથે પ્રત્યક્ષ પરિચય ન રાખતા હોય તેથી કોઈપણ પારકી સ્ત્રી એમને દીક્રે કે નામથી જોળખતી જ નથી, એમ કંઈ સિદ્ધ થતું નથી. એમનો વ્યવસાય અંધરચનાનો હોવાથી એમને દીક્રે કે નામથી હંભરો માણસ જોળખતાં હોય અને એ પોતે કદાચિત્ બધાંયને ન જોળખતા હોય, એ બનવા ભેગ છે.” મેં સંતોષકારક ઉત્તર આપ્યું.

“અંપા ! આ દીખલ રહેવા દઈ આપણે આપણા મુદ્દાની વાતપર આવીએ તો વધારે સારું; કારણ કે, વિના કારણ આ પારકા ઘરમાં વધારે વાર બેસી રહેવું મને યોગ્ય લાગતું નથી. એકવાર સત્તનો રફેટ કરી દેવામટે સારું હૃદય અતિશય આટુર થઈ રહ્યું હતું, તેવામાં એવા સમાચાર મળ્યા કે, ધારાનો નવો ઘણો અને ધારાની વિભતીય સોકય એ બન્ને અહીં નથી, એટલે માત્ર એકવારનું સાહસ કરીને જ હું અત્યારે અહીં આવ્યા છું. તમે અંદરની બીના બાહ્યનાર છતાં એક તૃતીય વ્યક્તિ તરીકે અહીં હાજર છો, એ પણ સારું જ થયું; કારણ કે, એથી જો કોઈ મને અહીં જુએ, તો પણ તેને શંકા કરવાનું કારણ ન મળે. ધારા ! હું તમને પ્રથમ પ્રશ્ન એ પૂછું છું કે, મેં મારાં ક્યાં વચ્ચેનો અને કેવી રીતે ભંજ કર્યો, તે કૃપા કરીને જણાવશો ?” ભક્ષ્મીવલ્લભે નકામી કૂથળીને અટકાવી પોતાના મુદ્દાપર આવી જઈને ધારાને ગંભીરતાથી એ પ્રશ્નણનો પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“મારા ધર્મબંધુ આગળ કબૂલ કર્યો પ્રશ્નણ મારી સાથે નાતરું કરી મને પોતાના ઘરમાં બેસાડવાને તમે નાસિક ન આવ્યા, અને પડતાપર પાટુ પ્રશ્નણ એવો જવાબ દીધો કે, તેનું સ્મરણ પણ આજે મારા હૃદયમાં તમારા માટે મહા તિરસ્કારની બાવનાને ઉપભવે છે.” ધારાએ ઉત્તર આપ્યું.

“તમારા ધર્મબંધુને મેં માત્ર એટલું જ કહ્યું હતું કે, ધારા ન્યાં બોલાવશે ત્યાં હું તેના કક્ષાણમટે જઈશ, અને તમને પણ તમારી માગણીનાં મેં જે સંદેશ ઉતરી આપ્યાં હતાં, તે કેવળ તમારી આત્મહત્યા અટકાવવા અને તમારો જીવ બચાવવા-

માટે જ. એ મારાં વાક્યોમાં કદાચિત્ કિચિત્ અસત્યની છટા હોય, તો તે અસત્ય મરોપકારાર્થ-બીજના પ્રાણ બચાવવામાટેનું-હોવાથી ક્ષમ્ય હતુ; કારણ કે, ભે કોઈનો જીવ ઉમરતો હોય, તો તેના સમયમાં કાર્યક્ષેત્ર અસત્યવાદ પણ પાપરૂપ નથી, એમ શાસ્ત્રી પોકાર ક્ષીને કહી રહ્યાં છે.* મારા વચન પ્રમાણે તમારા કલ્યાણ-માટે હું કોઈ પણ સ્થળે આવવાને તૈયાર હતો, પણ વખતસર તમારી પાસે ન પહોંચી શક્યો અને તમને આ નવીન શરીરસંબંધરૂપ પાપથી ન બચાવી શક્યો એ પણ તમારી પોતાની જ ભૂલનું પરિણામ છે. તમારા ધર્મબંધુના વચનમાં વિશ્વાસ રાખવાનો, તે ગ્યાં કહે ત્યાં આવવાનો અને તેના કહેવા પ્રમાણે વર્તવાનો તમે મને સંદેશો કહાવ્યો હતો, એનું તો તમને સંપૂર્ણ સ્મરણ હોતું જ જોઈએ. તમારા, પોતાના પિતા સાથે મુંબઈમાંથી ચાલ્યા જવા પછી તમારા ધર્મબંધુને પૂછતાં તેણે એમ જણાવ્યું કે, ‘એ લોકો અધુરાજ ગયાં છે અને તેઓ તાર કરીને કે કાગળ લખીને બોલાવશે એટલે આપણે ત્યાં જઈશું.’ હું તેના વચનમાં વિશ્વાસ રાખીને બેસી રહ્યો અને કેટલાક દિવસ વીતી જવા છતાં તેના મુખથી મને બીજો કશો પણ સંદેશો મળ્યો નહિ. તમે જે શુક્રવારે રાતે મુંબઈથી ગયાં, તે પછીના સુબવારની રાતે તે ક્યાંક બહાર ગામ ગયાં, અને શુક્રવાર તથા શુક્રવાર એ બે દિવસની ગેરહાજરી પછી શનિ-વારના પ્રભાતમાં તે પાછો મુંબઈ આવ્યો, પણ મને મળ્યો જ નહિ કે કાંઈ સંદેશો કહાવ્યો નહિ.....”

“તે વેળાએ મારા ધર્મબંધુ મારી પાસે નાસિકમાં જ આવ્યા હતા, તેમણે બે દિવસ ત્યાં જ વીતાવ્યા હતા અને તમારા વચનબંધના સમાચાર મને સંભળાવ્યા હતા.” ધારાએ વચ્ચે બોલીને ખુલાસો કરી નાખ્યો.

“કેવો નીચ! કેવો વિશ્વાસઘાતક!” એ પ્રમાણેના ઉદ્ગાર કાઢી લક્ષ્મીવલ્લભે પોતાનું કથન આગળ લખાવીને કહ્યું કે:—“શનિવારે તમારા ધર્મબંધુ મુંબઈમાં પધાર્યા અને સોમવારે રાતે સાડા દસ વાગે તેના એક મિત્રદ્વારા મારા જણાવ્યામાં આવ્યું કે, “ધારા તો નાસિકમાં છે અને તેણે આજે નાતરું કર્યું હશે કે એકાદ બે દિવસમાં કરશે; કારણ કે, એક ગૃહસ્થની સાથે સાટું નફી થઈ ગયું છે.” તરત નાસિકમાંના મારા એક મિત્રપર મેં કામળ લખી તમારા વિશેના બધા સમાચાર મેળવી મને તે વિસ્તારથી લખી જણાવવાની સૂચના કરી. તે મારા મિત્ર નાસિકનો જ નિવાસી હોવાથી તેણે તમે જે વીરશીમાં ઉતર્યાં હતાં તે વીરશીનો પત્તો મેળવી વીરશીવાળા મહારાજ દ્વાયાકંઠ અને તેની બાથડીના મુખથી તમારા ત્યાં નવ દિવસના નિવાસનો અને રવિવારે રાતે નાતરું કરી સોમવારે ત્યાંથી ચાલ્યા જવાનો વૃત્તાંત તેમ જ તમારા

* વિવાહકાલે રતિસંપ્રયોગે, પ્રાણાલ્યયે સર્વધનાપહારે ।

ધર્મસ્ય ચાર્યે હ્યનૃતં વદેત, પંચાનૃતાન્યાહુરપાતકાનિ ॥ મહાભારત

એટલે કે, “વિવાહકાળમાં, રતિપ્રયોગ વેળાએ, પ્રાણનાશસમયે તેને રક્ષાવા-માટે, સર્વસ્વ-ધનના અપહારસમયમાં અને ધર્મમાટે અસત્ય બોલવું, એ પાંચ અસત્યો-પાંચ કારણથી વહાલવાં અસત્યો પાતકરૂપ થતાં નથી.”

૬૪૨ ચુલેલનો વાંસો અથવા એક નદીની આત્મકથા

નવ્ય ધણીનું નામ અને ઠેકાણું બગેરે મેળવી તે સર્વ હકીકત મને વિસ્તારથી લખી જણાવી. નાસિકમાં વખતસર પહોંચી બની શકે તો તમારા નાતરાના આ પ્રકારને અટકાવવાનો અને તમને ધર્મનો જોષ આપી તમારા હસ્તે વેધવ્યવના પવિત્ર વ્રતને પળાવવાનો મારો મનોભાવ હતો; પણ મને તમારો પત્તે બહુ જ મોડો મળ્યો, અને સાર પહેલાં તમારા કપાલમાં ગ્રાથા ભરવો કાળો કલંક લાગવાનો હતો તે હાતી ગયો. તમારા ભમરાળા બાગ્યમાં આ ભયંકર જામણુ લખાયું જ હશે તેને ઢાળવાને કોણ સમર્થ થઈ શકે વારુ ? તમે તો જોડી રીતે મારા નામનો પ્રકાશ કરી મને નિદાપાત્ર બનાવ્યો હતો, પણ મેં તમારા આરમાન છાકરાઓને મળ્યા ખરો. પ્રકાર પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક જાણવ્યાથી અને તેમનો મારા વચનમાં વિશ્વાસ આવવાથી તેમણે પણ તમને મારવામાટે પશ્ચાત્તાપ કરી પોતાની ખરી માતા વરીકે તમારું—તમે તેમની સાથે કે તીર્થસ્થાનમાં જ્યાં રહો ત્યાં—પાલન કરવાની અને તમારા પુત્રને તમારી પાસે મોકલી આપવાની અંતઃકરણપૂર્વક ઇચ્છા દર્શાવી હતી. પણ એ પ્રતિજ્ઞામંદિત જીવન અને પુત્રસુખ તમારા બાગ્યમાં વિધાતાએ લખ્યાં જ નહોતાં એટલે તે તમને ક્યાંથી મળી શકે વારુ ? તમે બધે તમારા આરમાન છાકરાઓને નહારા અને નિર્દય માનતાં હશે, પણ મને તો તેમનો એથી સર્વથા ઉલટો જ અનુભવ મળ્યો; કારણ કે, તેમણે પોતાની બૂલ કબૂલ કરી પાછળથી તમારામાંના ચુલેલની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી હતી. અમારા ત્યાં આવા વિચારો ચાલતા હતા, ત્યાં તમારું નાતરું થઈ જવાના સ્નાનના સમાચાર મળ્યા અને બધાંએ તમારા નામનું સ્નાન કરી નાંખ્યું; તમારા આર તેમના પરસ્પર સંબંધનો અંત આવી ગયો.” લક્ષ્મીવલ્લભે ધારાના ઇતિહાસના અન્ય ભાગનો સ્ફોટ કર્યો.

આટલી વાતચીત ચાલી તે દરમ્યાન ચાહ તૈયાર થઈ ગઈ, અને ધારાએ આર કપ બરીને તૈયાર કર્યા. પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિ એવી છે કે પ્રથમ સ્ત્રીનો સત્કાર કરવો, પણ આપણા આર્યસત્કારની એવી રૂઢિ છે કે, કોઈ પણ વિષયમાં પુરુષનો સત્કાર પ્રથમ થવો જોઈએ; એ રૂઢિને અનુસરી ચાહનો એક કપ ઉપાહીને મેં લક્ષ્મીવલ્લભ આગળ મૂક્યો, પણ ઉપકાર માનીને તેણે તેનો અસ્વીકાર કર્યો. જો કે તેણે નિમિત્ત તો એવું બતાવ્યું કે,—‘હું હમણાં જ ચાહ પીને આવ્યો છું અને ઉપરાસાપરી ચાહના કેટલાક અકરાંતિયાની પેઠે ચાહ લેવાની મને ટેવ નથી.’ છતાં મને એમ લાગ્યું કે, ધારાના ધરની ચાહ પીવાને તે અંદરમાનીથી શય નહોતો. કારણ ગમે તે હોય, પણ તેણે ચાહ ન પીધી એટલું તો જાણે ખરું જ. મેં અને નાથીબાઈએ ચાહને ઇન્સાફ આપ્યો અને ધારાએ પણ ચાહનું પાન કર્યું. તે પછી પાન તૈયાર થયાં; પણ લક્ષ્મીવલ્લભને પાન ખાવાની ટેવ હતી જ નહિ, એટલે એનો તો સ્પર્શથી પણ તે અલિપ્ત રહ્યો. માત્ર તેને સિમરેટ તથા બીડી કુંવાની બહુ જ આદત હોવાથી અલ્યાર સૂઈમાં તેણે સાત આઠ સિમરેટ અને દશબાર દીવાસળીનું નખખોડ કાઢી નાંખ્યું હતું, અને તેનો દૂધપાનનો વ્યવસાય અખંડ ચાલુ જ હતો. ચાહપાન, અને વાંજલબણાણુ પક્ષી

જે વાર્તાલાપ અટકી ગયો હતો તે પાછો આગળ ચાલ્યો. ધારાએ કહ્યું: “સારે મારા ધર્મબંધુએ મને તમારા મોઢાનો જે જવાબ સંભળાવ્યો અને તમારા જે જવાબે મારો આ નખખોદિયો ચેચો ભવ કરાવ્યો, તે બધી વાત તદ્દન જૂઠી? મારા ધર્મબંધુને એટલા ઝૂંપા અસત્યાવલંબનનું શું કારણ હોય વાર? આ બધો ગોટલો કાંઈ મારી સમજમાં આવી શકતો નથી.” ધારાએ પોતાના વાકેને રજૂ કર્યો.

“તમારા ધર્મબંધુએ તમને મારા મોઢાનો શો જવાબ સંભળાવ્યો હતો, તે પ્રથમ જણાવશો?” લક્ષ્મીવલ્લભે સવાલ કર્યો.

“એ કે, મારે ને ધારાને શા લેવા દેવા? એ કાણ ને હું કાણ? એ તો એને” દુઃખમાં ફિલાસો આપવામાટે મેં હા પાડીતી, પણ ખરી રીતે તો એને ધરમાં બેસાડવાનો પ્રથમથી જ મારો વિચાર નહોતો. એવી દુઃખી સ્ત્રીઓ તો જગતમાં ઘણી હશે, અરે અમારી પોતાની ન્યાતમાં પણ અનેક છે; એટલે જ એ બધીએને ધરમાં બેસાડવાનો ધંધો લઈ બેસું, તો મારે તેમનામાટે તુર્કસ્તાનના સુલતાનના જનાનખાના જેવડું એક મોટું જનાનખાનું તૈયાર કરાવવું પડે અને શારીરિક બળને વધારવામાટે તાબ્રુસ્મ જેવા પદાર્થોનું સેવન કરવું પડે! તેમ જ ધી દૂધના ખોરાકના ખર્ચમાં જ મારુ હીવાળું કુકારી જય અને બુધવારિયામાં જવાનો વારો આવે! ધારાને કહેજે કે, તારે જે રસ્તો લેવા હોય તે લઈ લે. મારી હવે જરા પણ આશા રાખીશ નહિ! આ શબ્દો તમારા મુખમાંથી મારા વિશે નીકળ્યા હતા.” ધારાએ નાસિકમાં એકવાર ફેવકુમારી અને મારા સમક્ષ પોતાનો વૃત્તાંત વર્ણવતાં જે શબ્દોનો નિર્દેશ કર્યો હતો તે જ શબ્દોનો આજે વળી પાછો ઉચ્ચાર કરી સંભળાવ્યો.

“આ વાર્તા બનાવડી, તર્કદી અને તદ્દન-અક્ષરે અક્ષર જૂઠી છે! જે અમા-વાસ્થાની રાત્રિમાં પ્રકાશનો, સૂર્યમાં અધકારનો, અને લીંબડામાં માધુર્યનો અંશ હોઈ શકે, તો જ એ કથનમાં સત્યનો અંશ હોવાની આશા રાખી શકાય! હવે પ્રથમ માત્ર એટલો જ અવશિષ્ટ રહે છે કે, તમારા ધર્મબંધુએ આટલા બધા પ્રપંચનો વિસ્તાર શામાટે કર્યો? કારણ કે, કારણ વિના તો કાર્ય સંભવે જ નહિ. આનાં બે કારણો હોઈ શકે. પ્રથમ તો મારા જેવા જે કોઈ પણ પ્રુરુષ કાંઈ પણ વિવેકરાક્તિ ધરાવનારો હોય તે એક છવતી બાયડીપર બીજી બાયડી કરે જ નહિ, અને ધારો કે કદાચિત્ કરે, તો તે ત્રીજી કોઈને કરો. ધનલાભ કે અન્ય કોઈ પ્રકારનો લાભ આપે નહિ. આ નિશ્ચિત હોવાથી કદાચિત્ લક્ષ્મી-વલ્લભ અને ધારાનો સંબંધ દૃઢ થશે, તો આપણને કરો લાભ મળવાનો નથી, એમ ધારી આ બનાવટ કરી હોય, અથવા તો જે લક્ષ્મીવલ્લભ ધારાના નાતરે જવાના વિચારને ફેરવી નાખી તેને છે તેવી જ અવસ્થામાં રહેવાની ભાવનાપર લાવી મૂકશે, તો બીજા સાથે તેને અથડાવતાં જે લાભ મળવાની આશા છે, તે આશા પણ નિરાશાના રૂપમાં ફેરવાઈ જશે; આવી ધારણાથી આ પ્રપંચ તમારા ધર્મબંધુએ રચ્યો હોય. બીજું કારણ એ કે, જે તેનો તમારી સાથે બહેરમાં ધર્મબંધુનો, પણ ઇનો બીજા કોઈ પ્રકારનો સંબંધ હોય, તો પણ જે ધારા

એક તરુણ, ચાલક અને વીર પુરુષના હાથમાં જશે, તો પાછી કોઈવાર આપણા હાથમાં આવી શકશે નહિ અને કોઈ નમાલા ધરડા ધૂવડની ખાયડી થશે, તો નામનો ધણી તે હોવા છતાં ખરો ધણીયો આપણે ભોગવી શકીશું, આવી ભાવનાથી પણ આ બ્રહ્મચાર કરાયો હોય. જે આ નાતરું કરાવવામાં તમારા ધર્મબંધુનો હસ્તાક્ષેપ હોય, તો તો આ બેમાંનું જ એ બનાવટનું એક કારણ અવશ્ય હોયું બેઠ્યે, અને તેમ ન હોય તો ન્યાયશાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત અસત્ય હોવો બેઠ્યે, એ હું મહાદેવતાથી છાતી ઠોળીને કહી શકું છું; કારણ કે, સંયોગો એવા છે કે, જે એ બે વિના કોઈ ત્રીજા કારણની છટાને લેશ માત્ર પણ દર્શાવી શકતા નથી. હવે એ બેમાંથી ખરું કારણ કયું છે એનો નિર્ણય તમારા વિના ખીલ કોઈથી કરી શકાય તેમ નથી.” લક્ષ્મીવલ્લભે અનુમાનથી કારણો કાઢી બતાવ્યાં.

“બસ-લક્ષ્મીવલ્લભ! હવે મારો નિશ્ચય અને તે પણ નિઃસંશય નિશ્ચય થઈ ચૂક્યો કે હું એક હીચકારા, ખાયલા, આપમતલબી, લાલચુ અને લંપટ પુરુષની કપટકળાનો ભોગ થઈ પડી, અને મારામાં લાંબો વિચાર કરવાની બુદ્ધિ ન હોવાથી મારો હવે પછીનો આખો જન્મમારો મેં મારા પોતાના હાથે જ રદ કરી નાખ્યો. એ મારો ધર્મબંધુ નહિ, પણ પાપબંધુ છે. મેં જે એને અત્યારે આઠલાં વિરોધણે આપ્યાં છે તે સઘળાં સત્ય અને યોગ્ય સ્થળે જ યોગ્યલાં છે. આ નાતરું કરાવવામાં નાસિકના વીશીવાળા બ્રાહ્મણ સાથે એ ધર્મબંધુનો પણ પૂરતી રીતે હુણો હાય હતો અને તેમાં એ બંને કારણોનો સમાવેશ થયેલો હતો, એ વાર્તા અહીં આવ્યા પછી મારા જાણવામાં અને પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવી ચૂકી છે. તમે જાણો છો કે અત્યારે હું, જેના ધરમાં છું તેના વિશે નાસિકમાં મને શું શું કહેવામાં આવ્યું હતું અને અહીં આવ્યા પછી શું જણાયું?” ધારાએ પશ્ચાત્તાપનો પ્રારંભ કરીને કહ્યું, અને તેની આંખોમાંથી આંસુ વર્ષવા લાગ્યાં.

“નાસિકમાં તમારી આગળ એ બુદ્ધાને મોર તરીકે રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો, પણ પ્રાછળથી તે એક કાગડા તરીકે ઓળખાયો છે અને એ બધી ખીના મારી જાણથી બહાર નથી; મઠે એના વિવેચનમાં વખત ન વીતાડતાં જેટલી સુદાની વાત હોય તેટલી જ સંભળાવે.” લક્ષ્મીવલ્લભે જણાવ્યું.

“કાગડાને મોરનાં પીંજામાં ઢાંકીફીંને રજૂ કરવામાં વીશીવાળાનો માત્ર પૈસા મેળવવાનો જ હેતુ હતો, અને મારા ધર્મબંધુના એમાં તમોએ જાણવેલા બંને હેતુઓ સમાયલા હતા. તેને આ નાતરું થતાં લગભગ રૂપીયા સવાસો રોકડા મળ્યા હતા અને તે સાથે અન્ય આંતરિક હેતુની સિદ્ધિનો માર્ગ પણ નિર્બંધક રહ્યો હતો. મારી આઠલી સીમા પર્યંત અવિગતિ થવા પછી હવે હું વધારે વાર મારાં પાપકર્મેને છુપાવવા ઇચ્છતી નથી. અમારી પાડોશમાં પહેલે દાદરે રહેતા એક પંતબી સાથે મારા એ ધર્મબંધુની સ્ત્રીના ગુપ્ત પ્રેમક્રાંતિ હતો, એ વાતને મારો ધર્મબંધુ સારી રીતે જાણતો હતો, છતાં પૈસા આવતા હોવાથી કંઈ પણ બાલતો નહોતો અને તે બાઈ સાહેબની કેટલીક કુચેષ્ટાઓ

નજરે નજર મારી જોવામાં આવી હતી. પોતાના પાપપર પડેો નાખવામાં હું વિધવા છતાં તે બાધ્યે નિલના પોતાના વાર્તાલાપથી મારા હૃદયમાં નિદ્રિત વિકારને જગાવ્યો, પોતાના ધણીને મારા તરફ લપકાવ્યો, અને અંતે તેનું એ પરિણામ આવ્યું કે જો બામટાં માટી જોયરે મળીને મારા વૈધવ્યધર્મને ખંડિત કરી બતાવ્યો. અત્યારે અહીં આ નવા ઘરમાં આવ્યા પછી પણ તે માટી-જોયર આવે જાય છે, અને આગળના સંબંધને જેવો ને તેવો જ કાયમ રાખી હૃદયમાં હરખાય છે. એ ચાંડાળોએ ખરેખર પોતાના નીચ સ્વાર્થની સિદ્ધિમાં મારો અવતાર સદાને માટે બગાડી નાખ્યો છે! એ બળનેનું નરકમાં પણ ઠેકાણું થવાનું નથી.” ધારાએ પોતાના પાપકર્મને નિષ્કપટ અંતઃકરણથી સ્વીકાર કરી લીધો.

“અમાગિની ધારા! તમારાં ચરિત્રો જ્યારે આવાં છે, વિકારવશતાને અજ્ઞાપિ તમારા હૃદયમાં આટલો બધો અધિકાર છે અને પોતાના મનને કાબૂમાં રાખવાની તમારામાં જરા પણ શક્તિ નથી, તો પછી હું સમજી શકતો નથી કે આ ચોંટાળે ઘર માંડવાની તમને એટલી બધી શી અગત્ય હતી? સ્ત્રી જ્યારે વૈધવ્યની અવસ્થામાં હોય છે ત્યારે તો ગર્ભવતી થવાનો અને તેથી આખરુ જવાનો ભય હોવાથી આડા માર્ગમાં પગ મૂકતાં તેનું મન અચકાય છે, એમ કરતાં તેના મનમાં વધારે નહિ તો થોડો ધણો વિચાર તો અવશ્ય થાય છે. છતાં તેવી અવસ્થામાં પણ તમે એ માર્ગનું અવલંબન કરતાં ન અચકાર્યાં, તો અત્યારે તો હવે ઘરડા ધણીનું એક ચોંટાળે હાથ આવેલું હોવાથી તમે પોતાની મરજી પ્રમાણે ગમે તેવા નાચ નાચરો; કારણ કે, સગર્ભા થશે અને સંતાનને જન્મ આપશે, તો તે સંતાન ગમે તેનું વર્ણસંકર હોવા છતાં તમારા નામના ધણીની માલિકીનું કહેવાશે એટલે હવે તો આખરુ જવાનો ભય પણ જતો રહ્યો છે, એટલે તમારાથી ગમે ત્યાં ફરારો, હરારો, ને જોઈએ તેવું ઘાસ ચરી ખવાશે. સારું થયું કે, કોઈ ગરમ મિલજના અને સારા આખરુદાર માણસના ઘરમાં ધુસવાની તક તમને ન મળી શકી અને શિલા હતી તે પાષાણપર જ જઈને પછડાઈ! નહિ તો પરિણામ એ આવત કે, કાંતો તે તમને મારી નાખીને ફાંસીએ ચઢી જત ને કાંતો તમે તેને ઝેર ખવડાવીને લાંબો કરી નાખત! કારણ કે, તમારા જેવી કામતુરો અને સ્વૈચ્છી સ્ત્રીઓ એકપતિપરાયણા અને બંધનબદ્ધ રહી શકતી જ નથી. તમને આત્મહત્યા કરતાં અટકાવ્યાં, એ મારી ભૂલ થઈ હતી, એમ હવે મને પ્રત્યક્ષ જણાય છે; કારણ કે, તમને જો તે દિવસે દરિયો પૂરવા દીધો હોત, તો તમારા પાપે મારે બદનામ ન થતું પડત, તમારા ચોરમાન દીકરાઓની આખરુ જાળવાત, અને હવે પછી તમારા પ્રતાપે જે અનેક પુરુષો પાપાચારી થવાને સંભવ છે તે પણ સદાને માટે અટકી જત. હશે, તમારાં કર્યાં તમે ભોગવશો જ; કારણ કે, સારાં કે નકારાં કર્મોનાં સારાં કે નકારાં ફળ મળ્યા વિના કદાપિ રહેતાં જ નથી. ધારા, તમારું બલિષ્ઠ મને મહા અંધકારમય દેખાય છે; હું ઇચ્છું છું કે, પરમાત્મા તમને સદૃષ્ટિ આપે, તમારું વર્તન સારું થાય અને તમારક બાળ્યમાંથી નરકવાસની ચાલનાઓ ટળી જાય!” ભૂદેવીવલ્લભે, હૃદયાર કાઢ્યા.

“લક્ષ્મીવલ્લભ ! હું મહાપાપિની અને અપરાધિની છું; હું તમારી અપરાધ નિંદાનું કારણ થઈ છું તે મારા અપરાધની ક્ષમા આપો, અને હવે દાઝ પર હાથ ન આપો. મારાથી બની શકશે તો ધર્મના માર્ગમાં વિચરવ ચત્ત કરીશ, અને નહિ તો પછી મારું બાળ્ય મને જે રસ્તે દોરી જશે જઈશ, અને નરકની ચાતના ભોગવવી પડશે, તો તે પણ ભોગવીશ.” ધારાએ

“ઈશ્વર તમારું કલ્યાણ કરે!” આ વાક્યના ઉચ્ચાર સાથે લક્ષ્મીવલ્લભ જીનીને જોડો થયો, અને વિશેષ કંઈ પણ બોલ્યા વગર તે સ્થાનને છોડી ગઈ હતી અને નાથીબાઈ પણ ધારવા કરતાં ત્યાં બહુ જ વધારે વખત વીતવાથી અત્યંત જવાના વિચારને માંડી વાળી ઘેર જવાની બાવનાથી ઉઠ્યાં અને ધારા આશ્વાસન આપી અમે ત્યાંથી પ્રયાણ કર્યું.

રસ્તામાં ચાલતાં ચાલતાં નાથીએ મને ઉદ્દેશીને કહ્યું—“આ લક્ષ્મીવલ્લભ મહા અનુભવી અને સાથે ફાટલ ઢોલ જેવો જ જણાય છે. કોઈને ખરી ન મોઢે અડાવી દેતાં એ જરા પણ અચકતો નથી. ધારાને કેવી અમકાની ર ખરી બીના તેના મોઢેથી કેવી ધડીના છઠ્ઠા ભાગમાં આકાવી ! બાઈ ! અ ચાલક બાયડા તો સંસારમાં ઘણા થોડા જ હશે !”

“એ ચૂહરથ એટલો બધો સત્યવક્તા અથવા તમારા રાખોમાં કહ્યું એવો તો ફાટલ ઢોલ છે કે, પોતાના દુર્ગુણોને છુપાવવાનો પણ પ્રયત્ન કરતો ન તો પછી બીજને મોઢે ખરી વાત સંભળાવી દે, એમાં અનયબી શાની ? અલ તો એ એક મહાસત્યશીલ અને સાધુચરિત્ર પુરુષ છે, પણ આજથી દશ વર્ષ પૂર્વે એ ભાઈસાહેબ પણ મદિરાપાન અને રખડપટ્ટીમાં એટલા બધા આ વધેલા હતા કે ન પૂછા વાત ! એકવાર મારા શેડે એને એ વિશે સવાલ પૂછ્યો એણે જરા પણ સંકોચ વિના સાફ સાફ જણાવી દીધું હતું કે, “હા, હું અસનનો ઉપાસક હતો, પણ બેઠ માત્ર એટલો જ કે, જે વેળાયે હું એ કરતો હતો તે વેળાયે પણ છુપાવીને કરતો નહોતો, અને અત્યારે પણ મારી એ ગત અસનાધીનતાનો અસ્વીકાર કરી અસત્યવાદના પાપનો ભાગ લેવા માગતો નથી. અત્યારે એ વ્યસનનો મારામાં અંશ માત્ર પણ નથી, એ તેથી અત્યારે જો એ વિષયને આગળ ધરી કોઈ મારી નિંદા કરવું હોય, તો પોતે જ પાપભાગી થાય છે, અને તેવા નિંદકો તિરસ્કાર કરતાં ધૂણા તથા દયાને અધિક પાત્ર છે ! હું એવા નિંદકોની જરા પણ પરવા રાખતો નથી !” આ કરતાં વિશેષ બીજું કયું સત્યવક્તૃત્વ હોઈ શકે વાર ?” મેં લક્ષ્મીવલ્લભના ર બાવ અને ચરિત્રને પરિચય કરાવ્યો.

“આજકાલ કેટલાક રાતે દોઢ બાટલી ઘાંડી ઉડાવનારા અને દોઢ ર માંસને પેટમાં પધરાવનારા સવારમાં ન્હાઈ ઘોઈ, કંક કે ચંદનને બગાડી, લાં ડીલાં તાણીને અને દેવમંદિરમાં પધારીને પોતાને ધર્મભાગી અપાવે છે અને જ પણ સંસ્કાર વગરના એટિએટા આડંબર બતાવે છે, તેમના કરતાં પોતા સદૃશ્ય કે દુર્ગુણને સમાન બાવથી બચનારા અને પોતાના દુર્ગુણો પોતા

સુખથી જ પ્રકાશ કરનારા પુરુષ મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે પૂજ્ય અને વંદ્ય છે; કારણ કે:-

“આકાશમાંહી ચંદ્ર ને રવિ ઉભયની ગતિ એક છે;
રણુવીર નરુની સમરમાં અવનતિ ઉન્નતિ એક છે;
ન્યમ ધર્મરાજની સદા દૃઢ ધર્મમાં મતિ એક છે;
ત્યમ ધર્મશીલ મનુષ્યની વાણી અને કૃતિ એક છે;
નર સત્યવક્તા લોકનિદાથી કદી ડરતો નથી;
ખોલી અસત્ય નવીન ખીજ પાપમાં સરતો નથી !”

• નાથીના એ ઉદ્દગારને પુષ્ટિ આપતી હું કહેવા લાગી કે:-“એ ગૃહસ્થના લખેલા ગ્રંથો જે તમે વાંચો, તો તેમાં પણ પ્રત્યેક પૃષ્ઠ અને પ્રત્યેક વાક્યમાં એનું સત્યવાદિત્વ અમકલ્પ તમને દેખાયા વગર રહે તેમ નથી. એના એ સત્યાવાદિત્વના કારણથી જ કેટલાક બુદ્ધિહીન લોકો અને કેટલાક દેશિનનો લખનાર ને ગુજરાતીમાં રૈનોદ્દનનો અવતાર કહીને ખોલાવે છે; પણ આ ગૃહસ્થ પોતાનું કર્તવ્ય મૂળે મોઢે બળવે છે અને એવાં બસતાં કૃતરાંને ઠોકરે ઉડાવે છે !”

“એમણે અત્યાર સૂધીમાં જે જે પુસ્તકો લખ્યાં હોય તે સર્વનાં નામ અને મળવાનું ઠેકાણું મને જાણી આપજો, એટલે આવતી કાલે જ આપણે તે બધાં પુસ્તકો મંગાવીશું. એમનાં રચેલાં પુસ્તકોમાંથી આપણને ધણું નજીવા અને સમજવાનું મળી આવશે; કારણ કે, ખોટી કલ્પનાનજન્ય આદર્શતા કરતાં સત્ય ઘટના અને નૈસર્ગિકતાનો પ્રભાવ હમેશાં વધારે હોય છે, અને વાંચનારના હૃદયમાં સ્થાયી નેટલો છાપ પડી શકે છે, તેટલું કલ્પનામય વસ્તુનું પરિણામ થઈ શકતું નથી.”

નાથીએ કહ્યું.

“આવતી કાલે જ હું બધાં પુસ્તકો તમને મગાવી આપીશ.” એ કહ્યું.

એમો ગાયવાડીમાં આવીને પોતપોતાના ઘરભેળાં થઈ ગયાં.

તે જ રાત્રે ઝર ખાઈને ધારાએ આત્મહત્યા કરી હતી, એમ જે દિવસ પછી છાપાદારો અમારા નજીવામાં આવ્યું. નાથીખાઈને ત્યાં કાર્યમસંજે આવેલા ધારાની સ્હામેની દુકાનવાળા સોનીએ પણ એ સમાચાર નાથીને કહ્યા, અને નાથીએ મને સંભળાવ્યા !

પ્રકરણ ૪૨ મું

લલિતાનું આગમન અને મરણ !

• શનિવારનો ઉષ્કાળ થયો. આજે લલિતા આવવાની હોવાથી આજે દિવસે શનિવારે સવારમાં રીહર્સલમાંથી ગેરહાજર રહેવાની, શેઠ પાસેથી એ રજા મંગાવી રાખી હતી. ઉષામાં જ હઠી અફળેહયત્તાં સૂધીમાં રનાન અને આઠ લેવાના કામથી પરવારી માસી માતા તથા સાસુને ગરમ પાણી અને આઠ નારતો વગેરે તૈયાર રાખવાનું નજીવાને હું મારા પતિને સાથે લઈ લલિતાને

લેવામઠિ આન્ટરોડના સ્ટેશનપર જઈ પહોંચી. અમારા સાં પહોંચ્યા થઈ એક ક્લાકે પેનખ મેલતું આગમન થયું; કારણ કે, તે દિવસે કાઠ કારણવશાત્ ટ્રેન લગભગ પોણા કલાક લેટ હતી. ટ્રેને સ્ટેશનની હદમાં પ્રવેશ કર્યો અને અમારી નજર ટ્રેનમાં વળગી ગઈ. લલિતા પણ સેકન્ડ ક્લાસના ફર્સ્ટમેન્ટમાંની બારીમાંથી ડોકું બહાર કાઢીને અમને જોવામઠિ જણી હતી. અમારી દૃષ્ટિનો મેળાપ થયો. ત્યાર પછી તે 'સેલફોર્મ'પર ઉતરી એટલે અમારા હાથોનો મેળાપ થયો. જે વેળાએ લલિતા અમારી કંપની છોડી લાલજ સાથે પેનખ જવાને ઉપડી હતી તે સમયના તેના હેખાવ અને આજના હેખાવમાં જમીન અને આસમાન જેટલો તફાવત જોવામાં આવતો હતો. તેના પ્રકુલ અને સફા હસતા મુખ-મંડળમાં એક પ્રકારના શોકમય આંતર્યની છટા છવાઈ ગઈ હતી, ગાલ સુરચાર્દ ગયા હતા, મોઢાપરની લાલીનો રંગ જડી ગયો હતો અને આંખો જાડી ઉતરી અઈ હતી, એટલું જ નહિ, પણ તેના શરીરમાં ફરતાનો પણ કેટલેક અંશે આવિર્ભાવ થઈ ચૂક્યો હતો. તેના બહારના હેખાવમાં જો કે આટલો અધો ફેરફાર થઈ ગયો હતો, છતાં તેના શરીરમાં રોગનો સંચાર થયેલો હેખાતો નહોતો; કારણ કે, તેણે પોતાની બે ટૂંકો અને ગ્લેન્ડરનું બેંગ તથા બેડીંગ વગેરે ચીજો જે ઉપરના બર્થપર પડી હતી તે આગળના જેટલી સ્ફૂર્તિથી નીચે ઉતારી અને કુલીના માથાપર ચઢાવી દીધી. મેં વિવેક બતાવ્યો, પણ મને તેણે પોતાના સામાનને હાથ પણ અડકાડવા ન દીધો. અમે એકબીજાનો હાથ ઝાલીને 'સેલ્ફ-ફોર્મ'ના દરવાજામાંથી બહાર આવ્યાં, સામાન વિક્ટોરિયામાં રખાવ્યાં, કુલીને મળ્ફરીના પૈસા આપ્યા અને વિક્ટોરિયામાં બેસી ઘર તરફ આવવાને નીકળ્યાં, અમે બન્ને ગાડીમાં પાછલી સીટપર અને મારો ધણી અમારી સ્થાને આગલી સીટપર બેઠાં હતાં. આજકાલ કેટલેક સ્થળે એવો પ્રકાર ચાલતો જોવામાં આવે છે કે, બેમાર દોસ્તો ફરવા નીકળ્યા હોય અને ગાડીમાં બેસવાનો પ્રસંગ આવે તો ત્રણ કે ચાર જેટલા હોય તેટલા પાછળની સીટપર જ બેસવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને કેટલીકવાર ચંપાઈ પોણશનને જળવવામઠિ પાછળની સીટપર જ બેસે છે; કારણ કે, આજળની સીટપર બેસતાં તેઓ પોતાનું 'ઇન્સાઈટ' થયેલું માને છે, અને તેમના પોણશનમાં મોટો વાંધો આવી જાય છે. પણ જ્યારે બાયડીઓ સાથે વિક્ટોરિયામાં બેસવાનો વખત આવે છે, તે વેળાએ એ પોણશનિયાઓના પોણશનના વઢાણા વેરાય છે અને પૂરા બાર વાગી જાય છે; કારણ કે, સ્ત્રીઓને વખરે માન આપવું, એવી ઇચ્છિશુ 'એડીકેટ' હોવાથી બાયડીઓને પાછલી સીટપર બેસાડી તેમને જમ મારીને આગલી સીટપર બેસવું પડે છે અને એવી રીતે તેમની પોતાની માન્યતા પ્રમાણે કુલીનો અવતાર ધારણ કરવો પડે છે. જો કે આગલી સીટપર બેસવાથી મારા ગરીબ ધણીના પોણશનમાં તો વાંધો આવે તેમ નહોતું જ; છતાં અત્યારે તેનું આગલી સીટપર બેસવું ઇચ્છિશુ એડીકેટ અથવા ફેરનના કાયદાસરનું હોવાથી બીજાઓની નજરમાં પણ તેના ખરાબ હેખાવાનો સંભવ નહોતો.

ગાદી ચાલતી થયા પછી મેં લલિતાને પૂછ્યું કે:-લલિતા બહેન ! તમારી તબીયત કેવીક રહે છે ? કાંઈ માંદાઈ જેવું તો નથી ને ? કારણ કે, તમારું શરીર હમણાં સૂકાયલું અને ચહેરો ઉતરી ગયેલો દેખાય છે.”

“ના, બહેન ! તેવું તો કાંઈ પણ નથી, મને શારીરિક વ્યાધિ નથી, પણ ન્યાયી લાલજનો સ્વર્ગવાસ થયો છે ત્યારથી મારું મન નિરંતર ઉદાસ અને ઉદાસ જ રહ્યા છે; કોઈ કોઈવાર તો એ ઉદાસીનતા એટલી બધી વધી જાય છે કે, હું એકલી બેસીને કલાકોના કલાકો સૂધી રહ્યા કરું છું, તો પણ મારા મનને શાંતિનો સ્પર્શ થઈ શકતો નથી. એટલે કદાચિત્ મારા માથામાં એક પ્રકારની બ્રમણ થઈ હોય કે પછી માનસિક વ્યાધિની બાધા થઈ ગઈ હોય, તો તે બનવા ચોખ્ખું છે. જો કે મને શું થઈ ગયું છે, એ હું પોતે પણ જાણી શકતી નથી.” લલિતાએ ઉત્તર આપ્યું.

“લલિતા બહેન ! તમે આવાં શાણ્યાં અને સમજૂ છતાં મનની ઉદાસીનતાને આટલી સીમા સૂધી આધીન થઈ જાઓ એ તો ખરેખર એક પ્રકારનું આશ્ચર્ય જ કહેવાય. હવે આટલા બધા ઉદ્વેગને ધારણ કરવાથી શો લાભ થવાનો હતો વાર ? શોક કરવાથી કાંઈ મુશ્કેલી માણસ પાછાં આવી જાય છે ? આપણે બધાં ક્યાં અમરપેટા લખાવીને આવ્યાં છીએ ? આપણે પણ એક દિવસ એ રસ્તે જવાનું તો છે જ; તો પછી આટલો બધો ખેદ કરવો સર્વથા નિર્ણયક છે. તમે મારાં ગુરુ છો એટલે હું વધારે શો ઉપદેશ આપી શકું ?” મેં તેના સાંત્વનનો પ્રયત્ન કર્યો.

“અંપા ! પોતાના સારા સમયમાં બીજાને સરળતાથી લાંબા લાંબા ઉપદેશો આપી શકાય છે અને પોતાના શાણપણાનું દર્શન કરાવી શકાય છે; પણ જ્યારે પોતાના માથાપર સંકટનું વાદળ ટૂંકી પડે છે, તે વેળાએ બધું શાણપણ ચાલ્યું જાય છે અને તેમાં પણ જેની લાગણી તીવ્ર હોય છે તે તો અવશ્ય હનમાદને જ વશ થાય છે. મારાપર ઈશ્વરની વળા એટલી કૃપા કે અજ્ઞાપિ મારા માથામાં હનમાદનો સંચાર નથી થયો અને હું જેમની બુદ્ધિ ઠેકાણે છે તેવા માણસ પ્રમાણે વાતચીત કરી શકું છું. મારી હવે ઈશ્વરને એટલી જ માર્થના છે કે, આ દુઃખને સહન કરવાની મને તે પૂર્ણ શક્તિ આપે અને મારા મરણ સમયે મારી છુરી હાલત ન થાય !” લલિતાએ પોતાની બ્રમહૃદયતાનો પૂર્ણ પરિચય કરાવ્યો.

અમોઘર આવી લાગ્યાં અને લલિતાને મેં ખાસ મારા ઓરડામાં જ ઉતારી. મરમ પાણી તૈયાર હતું એટલે તેણે દાતણ કરી ન્હાઈ લીધું અને બાનીને એક ડામાં બેઠી એટલે મારી માતા ચાહ અને પૂરી વગેરે લાવીને ટિપોયપર મૂકી મળે પૂરી મીઠી અને મોળા બે જાતની હતી. તેમાંથી તેણે મોળા પૂરી ખાધી અને ચાહ પીધી. નારતો કરતાં તેણે કહ્યું કે:-અંપા, કાણ જાણે શા કારણથી આ સંકટ આવ્યા પછી મારી ખાતપાન આદિની સર્વ ઇચ્છાઓ મંદ થવા લાગી છે. કાંઈ પણ પ્રદાર્ય ખાવાની મને ખાસ ઇચ્છા થતી નથી અને મોઢા આગળ જે પ્રદાર્ય આવે છે તે સ્વિપૂર્વક અને સ્વાદ લઈને મારાથી ખવાતુ નથી. તેમ જ

બપકાદાર વસ્ત્ર કે આભૂષણ પણ મને હવે બનાઈ નથી, એટલું બધું મારું મન સાંત અને વૈરાગ્યશીલ થઈ ગયું છે.”

તેનું કહેલું સત્ય હતું; કારણ કે, તે ન્યારે ટ્રેનમાંથી ઉતરી ત્યારે તેણે માત્ર કાળો સાફલો અને કાળું પોલકું એ બે વસ્ત્રો જ “પહેર્યા હતાં અને શરીરપર ફાળીનાનું તેા નામ માત્ર પણ નહોતું. ન્હાઈને પણ તેણે સાવ ઘોળો ફાંચ વગરનો સાફલો અને ઘોળી ચાળી એ વસ્ત્રો પહેર્યા અને તેથી અત્યારે તે એક સાધ્વી જેવી જ દેખાતી હતી. અમારા માળામાં એક લુકાણી રહેતી હતી; તેના પરણેલા ધણી પાંચ સાત હજારની મિલકત મૂકીને મરી ગયો હતો, છતાં તે વિધવા માત્ર કાચની કે ફાંતની બંગડી વિના બીજા બધા શૃંગારિને એવી તેા છાથી શરીરપર ધારણ કરી લટકામટકાથી બહાર નીકળતી હતી કે, અખંડ સૌભાગ્યવત્તીઓ પણ તેની આગળ પાણી ભરે. તેના હૃદયમાં વૈધવ્યનો લેશ માત્ર શેષ નહોતો; અને આ લલિતાને તેા રાખેલા ધણી મરી ગયો હતો છતાં તેના હૃદયમાં સંસારપર આઠવો બધો તિરસ્કાર થઈ ગયો હતો. બન્નેની લાગણી અથવા હૃદયભાવનામાં કેટલો બધો મહાન અંતરાય કે જેથી એકને દાનવી તેા બીજાને દેવી જ કહી શકાય!

તેના આગમનને બેક દિવસ થયા એટલે એ પણ મારા જાણવામાં આવી ગયું કે, જોવા તેના બહારના દેખાવમાં ફેરફાર થયો હતો તેવા જ તેના સ્વભાવમાં પણ તફાવત થઈ ગયો હતો. એક સમયની વાચાળ લલિતા હવે અત્યંત મિતલાયિણી થઈ ગઈ હતી અને જે અલ્પ બોલતી હતી તે બોલવામાં પણ જાણે તેને કંટાળો આવતો હોય અને અનિચ્છાથી જ બોલતી હોયની! એવા રૂંધ પ્રલક્ષ દેખાઈ આવતો હતો. કાંઈ પણ બોલ્યા ચાલ્યા વગર એક જ સ્થળે મૌન ધારી નિઃસ્તબ્ધ થઈને પડી રહેવા કે બેસી રહેવાનું અને પોતાના એક પ્રકારના વિશિષ્ટ વિચારમાં નિમગ્ન રહેવાનું જ તેને વધારે ગમતું હતું. તેના આહાર પણ એટલો બધો ઓછો થઈ ગયો હતો કે જો હમેશા તે એટલો જ આહાર લેતી રહે અને તેમાં વધારો ન જ કરે, તેા તેનું જીવન વધારે લાંબા વખત સુધી ટકશે કે કેમ, એનો સંશય જ દેખાયા કરતો હતો. ચાર છ દિવસમાં તેા બે ચાર વાર એમ બન્નું કે તે જમવાને બેસતી, પણ મોઢામાં અન્નનો એક કાળિયો પણ ન નાખતાં એમની એમ જ ઉઠી જતી અને આરામ કુરસીમાં પડી એક દમ સ્વચ્છનો આરંભ કરી દેતી હતી. તેની આવી અવસ્થા જોઈ મેં રીહર્સલમાં જવાનું બંધ કર્યું અને આખો દિવસ તેની પાસે રહી અનેક પ્રકારે તેના હૃદયને સાંત કરવાના યત્ન કર્યા, પણ વાત્કાળિક કાર્થ પણ સારું પરિણામ આપ્યું નહિ. લાચારીએ નાટકની રાત્રે પાઠ કરવા જતું પડતું હતું, પણ તે વેળાએ મારી માતા તેની સેવામાં એક પગે હાજર રહેતી હતી. લલિતાને બહુધા રાત્રે કે દિવસે હું આવતી નહોતી અને તેથી તેની વખીવતમાં પણ ધીમે ધીમે બગાડો થવા લાગ્યો. હૉક્ટરને બોલાવી ઉપચાર કરાવવા માંડ્યો, પણ તેનીયે કશી અસર થતી દેખાઈ નહિ અમારી નાટકમંડળીના શેઠ પણ ત્રણ ચાર તેને જોવાનું

આવી ગયા અને તેને આશ્વાસન આપી નેહતી મદદ આપવાનું કહ્યું, પણ તે સાંભળીને આભાર પ્રદર્શિત કરી લલિતાએ જણાવ્યું કે:-

“મારા મુરખી શેઠ ! તમે નાટકવાળા છતાં અને અત્યારે મારા આખી કંપની સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ ન છતાં આપ મારા વિષે આટલી જાણ લાગણી ધરાવો છો, એ આપનો મારાપર મોટો ઉપકાર છે. પણ મને હવે કોઈની પણ મદદ નેહતી નથી; કારણ કે, જો હું જીવીશ, તો હાલ તરત જ ચાર વર્ષ મારા નિર્વાહ ચાલી શકે તેટલાં સાધનો મારી પાસે છે અને જે દિવસે નહિ હોય તે દિવસે કોઈ ગૃહસ્થને ત્યાં નોકરી કરીને ગુજરાન કરવાનું સામર્થ્ય કંઈક મને આપ્યું છે. જ્યારે આમ છે, તો પછી આ એક પેટમટિ કોઈના ઉપકાર કે આભાર શામાટે લેવો નેહએ, અને કોઈને અકારણ પરિશ્રમ શામાટે આપવો નેહએ ? હવે તો મારી એ જ ઇચ્છા છે કે, આખરુ ઇચ્છાનુસાર વહેલું જ મારું મરણ થઈ જાય તો વધારે સારું !”

“લલિતાના આગમનનો આજે અગિયારમો દિવસ હતો. મંજળવારની રાતે લગભગ આઠ સાડાઆઠ વાગ્યા હતા, એ વેળાએ તેણે અમારી સાથે બેસીને રેખા કરતાં કાંઈક ઠીક ઠીક ખાધું અને સારપછી હું, મારી માતા, સાસુ તથા મારા ધણી વગેરે બધાં વાલો કરતાં દીવાનખાનામાં બેઠા. અમારા માળાની બાજુના માળામાં એટલામાં કોઈનું મરણ થયું અને પોક સંભળાઈ. થોડીવારમાં બાયડીએ આવીને રોવા કળવા લાગી ગઈ. એ બધા કાલાહલ સાંભળી લલિતા કહેવા લાગી કે:- એક તો અમસ્તી જ ઉઘ નથી આવતી અને કળાટ રાતે જો વાગ્યા સૂધી તાલશે એટલે આજે તો વળી સમૂળગી આંખ નહિ મીચાય. પણ અરે એમના ઘરનું માણસ મરી ગયું ત્યાં મારી ઉઘની વાત મેં ક્યાં કાઢી ! પ્રભો ! તું મને મારા આ અપરાધની ક્ષમા આપજે. મરતું તો બધાને છે જ !”

કલાકેક પછી તે મડદને સ્મરાનમાં લઈ જવામાં આવ્યું અને આગલવા આવેલી બાયડીએ સુગંધાદેવી ગઈ એટલે રોવા કળવાનો ક્વનિ બંધ થયો અને પાછી શાંતિ પ્રસરી ગઈ. અમારો વાતાવરણ હજી આઘ્યા જ કરતો હતો. એટલામાં અચાનક લલિતાનું શરીર પરસેવાથી રેબરેબ થઈ ગયું, તેની છાતીમાં થોડોક દુઃખાવો થયો અને એક નિઃશ્વાસ નાખી તે કુરસીમાં ટળી પડી. મેં તેનો હાથ મારા હાથમાં લઈને પૂછ્યું કે:-“કેમ લલિતા બહેન ! શું થાય છે ?”

“છાતીમાં સખ્ત ઝુંઝારો થાય છે, મારી જિંદગી અત્યારે મને જાણમાં આવી પડેલી જણાય છે.” લલિતાએ મંદ સ્વરથી ઉત્તર આપ્યું.

“આપણા ઘરમાં કાબૂપુટી ઓઢાલ છે તે જરા છાતીએ ધસું અને ચેક કરું ? એં થી ઝુંઝારો મટી જશે અને આરામ થઈ જશે.” મારી માતાએ કહ્યું.

“માણ ! હવે એટલી બધી તકલીફ લેવાની જરૂર નથી. અત્યારે હું બસ હું છતાં મને વાતાવરણમાં કેટલાંક નિલકણ સ્વરૂપો વિરતરેલાં દેખાય છે અને આજની રાત હું કાઠીશ કે નહિ એની મારા મનમાં શંકા થાય છે. એ મારું આયુષ્ય આવી રહ્યું હશે, તો આ ઉપચારથી કાંઈ પણ લાભ રવાનો નથી.

માણ ! તમને ખાતાં સારું આવડે છે, માટે જો કાંઈ સારું જ્ઞાનમય પદ્ય કે જીવન તમને યાદ હોય, તો તે ગાઈ સંભળાવો કે જેથી મારી મતિમાં સુધારણા થાય અને ‘અંત કાલે મતિ તેવી ગતિ,’ એ કહેવત ખરી હોય અને મારો આજે અંત થવાનો હોય, તો મરણ પછી મારા આત્માનું કલ્યાણ થાય.” લલિતાએ કાણે કાણે પોતાના વધારે અને વધારે મંદ થતા સ્વસ્થી વિલક્ષણ ચાચના કરી.

પ્રભુનું નામસ્મરણ કિવા જ્ઞાનમય પદ્યનું ગાન કોઈ પણ પ્રસંગે અને કોઈ પણ અવસ્થામાં કલ્યાણકારક જ હોવાથી મારી માતાએ તરત તેની ચાચનાને માન્ય કરીને તેના હૃદયને શાંતિ આપવામાટે પોતાના મધુર સ્વસ્થી નીચેનું પદ્ય ગાવા માંડ્યું:-

પદ્ય

“અમૂલ્ય માનવ જન્મ ફરી ફરી નથી જ વિશ્વે મળવાનો;
ઉત્તમ નરતણુ ધારીને જન ! તું નથી ભવમાં ભળવાનો-અમૂ.
બળી ચિતામાં બસ્મ થયા બહુ, તું પણ અતે બળવાનો;
અંત ન પામ્યા લેશ પામશે, ત્રિવિધ તાપ નથી ટળવાનો-અમૂ.
કાળ કરાળ ન કદાપિ છોડે, તેને તું નથી કળવાનો;
એક દિવસ તે અજગર જમડો, પકડી પિડજ ગળવાનો-અમૂ.
અમર અચળ કોઈ ન વિશ્વમાં, નિયમ નથી એ ચળવાનો;
સંત કહે સુખવંત થવાને, જન્મ ભક્તિથી ફળવાનો-અમૂ.”

હું જો કે નાટકમાં નાચતી હતી અને ગાતી હતી, અને મારો ગાવાનો રોજનો વ્યવસાય હતો, છતાં મારી માતાનું નૈસર્ગિક કંઠમાધુર્ય મારા કરતાં પણ સારું હોવાથી તેનું સંગીત મને પણ અતિશય પ્રિય લાગતું હતું. કવિતાની ઉત્તમ રચના, તેમાંનો ઉત્તમ આશય અને ગાનારીનો ઉત્તમ કંઠ એ ત્રણ સાધનો કોઈની પણ વૃત્તિને તલ્લીન કરવામાટે પૂર્ણ શક્તિમાન હતાં, એટલે જો એ પદ્યના શ્રવણમાં મારી વૃત્તિની પણ તલ્લીનતા થઈ ગઈ હોય તો તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કાંઈ પણ નહોતું. પદ્ય ગવાતું હતું તે વેળાયે અત્યંત ક્ષીણ અને મંદ સ્વસ્થી લલિતા પ્રભુના નામનો અખંડ ઉચ્ચાર કર્યા કરતી હતી. પદ્ય ગવાઈ રહ્યું એટલે તેના મુખમાંથી થતો “ઓ પ્રભુ !” નામનો ઉચ્ચાર પણ અટકી ગયો. મેં તેના હાથને મારા હાથમાં લીધો, પણ તે બરફ કરતાં પણ વધારે ઠંડો થઈ ગયેલો હોવાથી મારી છાતીમાં ફાળ પડી અને મારી માતાને મેં કહ્યું કે:-“મા ! જરા જો તો ખરી, લલિતા બહેનનું શરીર એકદમ ઠંડુગાર શા કારણથી થઈ ગયું છે; જરૂર હોય તો વૈદ્ય કે ડૉક્ટરને બોલાવીએ અને તબીયતમાં વધારે ખમાડો થયો હોય તો ચાંપતા ઉપાય કરાવીએ.”

મારી માતાએ મને આધી ખસેડી મારા સ્થાને બેસીને તેના હાથને હાથમાં લઈ નાડીની ગતિની પરીક્ષા કરવા માંડી. બે સેકન્ડમાં તે બાલી ઉઠી કે:-“અંપા થઈ ચૂક્યું. જે વસ્તુ હતી તે ચાલી ગઈ છે અને આ બાલી બોલિયું જ અહીં પડી રહ્યું છે. વૈદ્ય કે ડૉક્ટર વ્યાધિને પારખી મનુષ્ય જીવતું હોય ત્યાં

સુધી બહુ બહુ તે તેની પીડને ઘટાડી શકે છે; પણ એકવાર જ્યાં મનુષ્ય મરી જાય એટલે પછી તેને આયુષ્ય આપવાની કે જીવાડવાની શક્તિ વેશ કે હૉક્ટરમાં હોતી નથી. જો એમ થઈ હોય તો વૈદ્યનાં મરે નહિ ને જ્ઞેયનાં શંકે નહિ !”

• “હું-લલિતા મરી ગઈ !” મેં આંખો ફાડીને પૂછ્યું.

“હા મરી ગઈ અને તેને કેટલોક વખત થઈ ગયો. હવે આપણે રોવાકકળ-વામાં કે બીજી વાતો કરવામાં વખત વીતાડવાને બદલે લલિતાના શબને સ્મ-શાનમાં પહોંચાડવાની જ વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. હાયરે ! બિચારી મરવામાટે જ મુબ્બમાં આવી હતી !” મારી માતાએ શાંતિથી કહ્યું.

લલિતા ગતમાણા થઈને આરામ કુરસીમાં પડેલી હતી છતાં મુલ્યની બચંકર હાથા તેના મુખમંડળમાં જોડેજોડે તેટલા પ્રમાણમાં વિસ્તરી નહોતી. મરણને શરણ થવા છતાં પણ તેની શાંત મુખમુદ્રામાં અચળ શાંતિ તથા એક પ્રકારની અકલ્પનીય કંતિની છટા દેખાતી હતી અને તેનાં નેત્રો અર્ધ મીચા-યલાં હોવાથી જાણે તે આરામ કુરસીમાં વિશ્રામનો વિલાસ કરતી પડી હોયની ! તેવો જ જોનારને ભાસ થતો હતો. જેવી તે જીવનકાળમાં નિષ્કપટ અને ધર્મ-દેવી હતી, તેવા જ શાંત મરણને તે આધીન થઈ હતી. તેની ચાતના લોખંધા વિના મરવાની આકાંક્ષા પૂર્ણ થઈ હતી અને અચાનક દૃઢ અટકી જવાથી તેનું મરણ નીપજેલું હોયું જોઈએ, એવો મારી વૈદ્યવિદ્યામવીણુ માતાનો દૃઢ અભિમાય હતો.

મેં મારા ધણીને પાંચ રૂપિયા આપીને કહ્યું:—“તમે જરા ગાડી કરીને નાટકશાળામાં જાઓ અને શેઠને જગાડી લલિતાના મરણની વાત કહી આઠ દશ હિંદુ એકઠરેને તેને સ્મશાનમાં લઈ જવામાટે મોકલવાનું કહો અને તે આવનારાઓને માડીમાં જ લઈને જોલા જોલા આવી પહોંચો.” મારો પતિ તરત કાઠ, ટાપી ને જોડા પહેરી ચાલતો થઈ ગયો. સારા બાળ્યે અમને પાડોશી સારાં મળેલાં હોવાથી મારી સાસુએ બોલાવતાની સાથે અમારા માળાની અને આસપાસના માળાની પંદર વીસ બાચડીઓ એકઠી થઈ ગઈ અને ત્યાર પાંચ બાચડા પણ આવી પહોંચ્યા. પ્રથમ બાચડાઓએ મડદને ત્યાંથી ઉચકીને એક-લાપર પહોંચાડ્યું; ત્યાં બાચડીઓએ શબને સ્નાન કરાવી, ગાયના ઘાણ તથા ગૌમૂત્રના ચોડામાં સૂવડાવી તેના મુખમાં તુલસી અને ગંજાજળ આદિ નાખ્યાં. લગભગ દોઢ કલાક પછી નાટકશાળામાંથી મારા પતિ સાથે તેકે ચોદ માણસ આવી લાખ્યાં; કારણ કે લલિતામાટે સર્વના મનમાં સારો બાવ હતો. તે બિચારીએ કદાપિ કોઈની સાથે કડવાસ કરી નહોતી. તેમના માંના એક નારાયણલાલ નામના તરંગાળાને મેં વીસ રૂપિયા આપ્યા અને લલિ-તાની સ્મશાળયાત્રાની સામગ્રી લાવવાનું કહ્યું; કારણ કે, તે આવા પ્રસંગોને વધારે જાણીતો, પાકટ ઉચ્ચરનો અને અનુભવી માણસ હતો. ત્રણ ચાર જણ એ કામે ગયા અને બીજા બે માણસ મ્યુનિસિપાલ્ટીના ખટાવાળાને તેની

૩૫૪ યુરેલનો વાંસો અથવા એક નદીની આત્મકથા

પાસેથી 'ડેચ સર્ટિફિકેટ' (મરણનું પ્રમાણપત્ર) લેવા માટે રવાના થયા. લગભગ દોઢ પોણા બે કલાકમાં બધી તેમજીરી થઇ ગઈ અને સાડાદશ કે અગિયાર વાગે સ્વર્ગવાસિની થયેલી લલિતાના શબને લગભગ પોણાબે વાગે સ્મશાનમાં લઈ જવા માટે કાઢી જવામાં આવ્યું. જો કે મને સાધારણ બધી બાયડીઓ પ્રમાણે મલાવડા કરીને રોતાં અને રામડા તાણીને રાજ્યાં માતાં આવડતું નહોતું. પણ જો વેળાએ ખરી લાગણી અને ખરેખરા શોકથી મારાં નેત્રોમાંથી અશ્રુનો જે અસ્ખલિત પ્રવાહ વહી નીકળ્યો તે એવા બનાવડી રહવા કરતાં લાખ દરબજે વધારે હંડાણમાં પેસનારો કિમહુના પાણાણને પણ ભેરી નાખનારો હતો. લલિતાના મરણથી મારા હૃદયમાં જેટલો આઘાત થયો હતો, તેટલો આઘાત મારી માતાના મરણથી થશે કે નહિ, એની સંકા જ છે; કારણ કે, મારાં વર્તમાન સવ સુખોત્તમ મૂળ કારણ અને મારી ખરી નિરપેહ ગુરુ તે જ હતી. વિશ્વમાં શિષ્યના વિત્ત હરનારા ગુરુ તો અનેક હોય છે, પણ શિષ્યના ચિત્તને હરનારા ગુરુ વિરલા જ મળી આવે છે. એ મારી બીજા પ્રકારની વિરલા ગુરુઓમાંની ગુરુ હતી-મને કોઈ પણ પ્રકારની સ્વાર્થયુક્તિ વિના વારંવાર યોગ્ય ઉપદેશ આપી સદાચાર અને ધર્મના માર્ગે ચઢાવનારી એ જ દેવીવૃદ્ધ દારા હતી અને તેથી એના ઉપકારોને હું મારા જીવનની અંતિમ ઘટિકા આવતાં પણ ભૂલી શકું તેમ નથી. ઈશ્વર એના આત્માને સ્વર્ગનો નિવાસ અવિચ્છન્ન શાંતિ અને મોક્ષ આપે, એ જ મારી પ્રભુને અનન્ય બાવયુક્ત અભ્યર્ચના છે.

બાયડાઓ લલિતાના શબને બાળીને ઝોનાપુરમાંથી પાછા ફરી શુભ્રાદેવીમાં સ્નાન કરીને સવારમાં સાત વાગે પાછા આવ્યા અને અમારો પણ ત્યાર પછી જ રહવાફરવાના કાર્યથી છૂટકો થયો. લલિતાનું પાછળ કોઈ પણ ન હોવાથી અને તે ભતિની બ્રાહ્મણી હોવાથી બ્રાહ્મણના હાથે તેની તેરમા સુદીની સર્વ ઉત્તરક્રિયા મેં મારા પોતાના ખર્ચે કરાવી અને મારી જે ફરજ હતી તે પૂરી કરી બતાવી.

તેરમાની ક્રિયા થઇ જતાં સૂધી લલિતાના સામાનનું કોઇને સ્મરણ પણ થયું નહોતું, તેને કોઇએ હસ્તસ્પર્શ પણ કર્યો નહોતો અને તેની ટૂંકો તથા બેગ વગેરેમાં શું હતું ને શું નહિ, તે વિશે હું કે બીજું કોઈ કાંઈ બાજુતાં પણ નહોતાં. ચોક્કસ દિવસે અચાનક મારી માતાએ મને કહ્યું: “અલી ચંપા! લલિતાનો આ બધો સામાન પડ્યો છે તે તો જરા તપાસી જો; કારણ કે, હવે એનો માલિક આપણા વિના બીજને કોઈ પણ નથી.” એમ કહીને મરી ગયા પછી લલિતાની કબરેથી નીકળેલો ચાર કાવીઓનો ખૂડો તેણે મને આપ્યો અને ટૂંકો તથા બેગ કબાટપર અને ટબલપર ચઢાવીને રાખી હતી તે નીચે ઉતારી આપી.

બેગમાંથી માત્ર વસ્ત્રો જ નીકળ્યાં, પણ તેમાં ચાર પાંચ કીમતી સાડીઓ, પાંચ સ્વાત સારામાં સારાં અને ફેરાનેબલ સિલાઈનાં રેશમ તથા મખમલનાં બરીકમનાં પોલકાં, બે મૂલ્યવાન અંબર અને સાચી કિનારવાળાં બે બનાસ્કી સાડીઓ વગેરે હોવાથી એ કપડાં પણ હજારેક રૂપીયા કરતાં વધારે કીમતનાં હોવાં જોઈએ, એની કોઈ પણ અટકળ કરી શકે તેમ હતું. ટૂંકો જવાબતાં એક

ટૂંકમાંથી લાકડાની એક નાની પેટી નીકળી અને તે આખી ઘરેણીથી ભરેલી હતી; કાંટો મંઝાવી તોળતાં તેમાં સોનાનાં ધરેણાંનું વજન પચાસ તોલા ગયું અને લગભગ ત્રણસે તોલાનાં ચાંદીનાં જૂદા જૂદાં ધરેણાં હતાં એટલે પંદરસે સુખી-આનો એ માલ હતો. તેમ જ તેમાંના કાગળોના એક બેડલમાંથી આઠસે સુખી-આની કરન્સી નેટા નીકળી. આવી રીતે બધો મળીને અઠકળે ત્રણ સવા ત્રણ હજારની મિલકતનો સરવાળો થયો. મારી માતા, સાસુ અને મારા બહુનીનાં મુખમંડળમાં એ સંપત્તિ જોઈને કાંઈક આનંદની છટાને આવિર્ભાવ થતો દેખાયો. એ આનંદ અનાયાસ ધનપ્રાપ્તિના પરિણામસ્વરૂપ હોવું જોઈએ એ તો કોઈ પણ કહી શકે તેમ હોવાથી વિશેષ વિવેચનની અગત્ય નથી. મારી માતાએ પહેલ કરીને કહ્યું:—“ત્યારે ચંપા ! આ બધી કીમતી ચીજો આપણા કબાઠના ચારખાનામાં મૂકી દે અને ટૂંકા તથા ઝંગમાં હાલ તરત ખીજ ચીજો ભરી રાખીશું અને પછી તને એ વસ્તુઓ મુસાફરીમાં લઈ જવા માટે કામ લાગશે.”

“હા જ તો—હવે એ બધી ચીજો આપણને કામ નાંક લાગે, તો ખીજ કોને કામ લાગવાની હતી ? એ તો કહેવત જ છે કે, જેના હાથમાં તેના મોઢામાં.” મારી સાસુએ મારી માતાના અભિપ્રાયને પુષ્ટિ આપીને પોતાનો સોનામોઢોર જેવા અભિપ્રાય દર્શાવ્યો.

પણ તેમનું એ કથન મને પોતાને ન રૂચવાથી તેમને માફ ન લાગે એવી રીતે મેં શાંતિથી જણાવ્યું કે:—હાલ તરત તો આ ચીજો ટૂંકમાં હતી તેમ જ રહેવા લો; અને પછી પૂરો વિચાર કરીને એની જે વ્યવસ્થા કરવાની હશે તે આપણે કરીશું. ચીજો આપણા તાબામાં જ છે, એટલે કબાઠમાં રાખવાથી જળવાશે અને ટૂંકમાં રાખવાથી નહાસી જશે, એમ તો છે જ નહિ. કિતાવજ કરવાની કરી પણ અગત્ય નથી.”

“વાર ત્યારે જેવી તારી મરજી.” મારી માતાએ વધારે વાંધો ન લેતાં ટૂંકમાં જ પતાવ્યું.

રાતે શય્યામાં પડ્યા પછી મેં મારા મનને પૂછ્યું કે:—“લલિતાનો આ નધણિયાતો માલ હજમ કરી જવાને ચંપા ! તારો અધિકાર છે ખરો કે ?” મારા એ પ્રશ્નનો મને મારા શુદ્ધ અંતઃકરણ પાસેથી નીચે પ્રમાણેનો જવાબ મળ્યો.

પ્રકરણ ૪૩ મું કિંચિત્ આત્મજ્ઞાપા !

“ચંપા ! આ સ્હાડા ત્રણ હજારનો આવતો આવી મળેલો દહેલો જોઈને તારી ચિત્તવૃત્તિને અળાવીશ નહિ અને એ ધનના લોભથી અલિપ્ત જ રહેજે; કારણ કે ચિત્ત, વિત્ત, જીવિત, ચૌવન અને આ સમસ્ત વિશ્વ એ સર્વ અળ વસ્તુઓ છે; કાણબંધુર અને અશાશ્વત વસ્તુઓ છે, તો એ અશાશ્વત અને તે પણ નજીવી રકમથી તારું શું કહેવાણું થવાનું હવે વાર ? શું ઉશ્કરે તને પોતાને આવશ્યક સર્વસાધનને પોતાના

હલોગ અને પરિશ્રમથી પ્રામાણિકતાપૂર્વક મેળવવાનો માર્ગ નથી ખોલી આપ્યો? તારી પાસે પોતાની હલાલ કમાણીનાં એટલાં સાધનો નથી કે છું? છે જ. જો તારામાં સત્યનિષ્ઠા, પ્રામાણિકતા અને ધર્મશીલતાનો અલ્પ સ્વલ્પ અંશ પણ રહેલો હોય, તો એ પરધનાપહારની ઇચ્છાને પોતાના હૃદયમાં કદાપિ સ્થાન આપીશ નહિ. એ ધનલોહુપતાના મુળ પાસામાં બંધાઈ ધનપ્રાપ્તિના નીચ માર્ગને સ્વીકારવામાટે આજ સૂધી અત્યંત દીર્ઘકાળ વીતી જવા છતાં નંદ અને કાસ્તન સાક્ષાત્ લક્ષ્મીપુત્ર હતા તોય નિદાય છે અને અત્યારે પણ ધિક્કારપૂર્વક તેમનાં નામોનો ઉચ્ચાર કરાય છે. ઠીક, જો ધિક્કારને પાત્ર થવા છતાં પોતાની એ લક્ષ્મીને તેઓ સાથે લઈ જઈ શક્યા હોત, તો તો વધારે કહેવાપણું કદાચિત્ ન રહેત; પણ તેઓ તેમાંની એક પાઈ પણ સાથે લેવાને સમર્થ નહોતા, જેવા ખાલી હાથે આવ્યા હતા તેવા જ તેઓ ખાલી હાથે ગયા હતા; તેમને લાભ માત્ર એટલો જ મળ્યો કે, આ જગત્માં સદાને માટે પોતાની કુલકલિકાની અપકીર્તિ અને દુર્નામનાને મૂકતા ગયા! મરણ ક્યારે અને કઈ પળે આવી લાગશે, એનો નિયમ છે જ નહિ અને ન્યાં સૂધી જીવન છે, ત્યાં સૂધી જેણે દાંત આપ્યા છે તે પરમેશ્વર આવણું પણ આપવાનો જ, એ પણ નિશ્ચિત છે; તો પછી આકારણ લોભને વશ થઈ પરધનાપહાર જેવું બચકેર પાતક કરી આ ભવમાં લોકનિદા અને પરભવમાં નરકવાસના ભાગી શામટે થવું, તે સમજી શકાતું નથી. ધાર કે, લલિતાની આ સંપત્તિની કોઈને ખબર ન હોવાથી એ તારા હાથમાં આવી છે એની દુનિયાના લોકને જાણ ન થાય, છતાં ઘટઘટ-વ્યાપક પરમાત્મા પરમેશ્વર, સર્વજ્ઞ શ્રીહરિ તો જેમ બધાનાં કૃત્યો જુએ છે તેમ તારા એ અપરાધમય કૃત્યને પણ જોવાનો જ, અને સમય આવતાં તને એ અપરાધની યોગ્ય શિક્ષા પણ આપવાનો જ! ઈશ્વરને અંધ બનાવવાને કે છેતરવાને કોઈ પણ શક્તિમાન નથી, તો તારા જેવી બિચારી એક લાચાર અબળાની શી શક્તિ? આ પારખી થાપણ કેવળ તારી નિસ્પૃહતા અને પ્રામાણિકતાની પરીક્ષામાટે જ તારા હાથમાં આવી છે. એમ જ તારે માનવાનું છે. જો આ વેળાએ તારી નિર્લોભતા અને સત્યશીલતાનો પરિચય કરાવીરા અને એ ધનનો સમાજહિતના કોઈ યોગ્ય કાર્યમાં વ્યય કરી બતાવીશ, તો પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થતાં તું કીર્તિરૂપ સુવર્ણચન્દ્રક મેળવવાને ભાગ્યશાળી ચક્રશ; અને તેથી વિરુદ્ધ વર્તતાં તારા કપાળમાં અપકીર્તિ કિંવા અધર્મરૂપ કલંક તો લખાયલો જ છે!”

તે પળે જ એ પૈસાને મારા પોતાના કે મારા લાગતાં વગળતાં લાભમાટે નહિ, પણ સમાજના લાભમાટે ખર્ચવાનો મેં મારા મનમાં નિશ્ચય કરી લીધો, પણ પ્રશ્ન આવીને એ હલો રહ્યો કે, એ રકમ એવા કયા સમાજહિતના કાર્ય-માટે આપવી કે, જે હિતની સમાજને વિશેષ અગત્ય હોય અને જે કાર્ય સાથે લલિતાનો પણ ન્યૂનાધિક પ્રદેક્ષ કિંવા અપ્રદેક્ષ સંબંધ હોય? દીર્ઘ વિચારાંતે એવી કલ્પના આવી કે, “કોઈ રીતે નાટ્યકળાની ઉત્તતિના કાર્યમાં એ સાધનનો ઉપયોગ થાય, તો તે વિશેષ યોગ્ય થયું કહેવાય. નાટ્યકળાની ઉત્તતિનો મુખ્ય

આધાર બહુધા ઉત્તમ નટા અને નટીઓપર જ રહેલો હોવાથી ભારતવર્ષમાં જે સારા નટ અને સારી નટીઓ ઉત્પન્ન થાય, તે જ બલિષ્ઠમાં નાટ્યકળાની ઉન્નતિની આશા રાખી શકાય. આપણી રંગભૂમિપર પ્રેક્ષકો સમક્ષ નાના પ્રકારની ભૂમિકા ભજવવામાટે રંગભૂમિપર રજૂ થનારાં નટ અને નટી કેવા પ્રકારનાં હોય છે, એ વિષે ચૂસુક્નો પ્રથમ પરિચય કરાવતી વેળાએ મેં કેટલોક ઉલ્લેખ કરેલો છે (જુઓ આ મારી આત્મકથાનું પ્રકરણ ૯ મું); એટલે તેની પુનઃકિતની અગત્ય નથી. જેવી રીતે બીજા વ્યવસાયોનું બાહ્યાવસ્થાથી જ મનુષ્યને શિક્ષણ આપવામાં આવે છે, તે જ પ્રમાણે નાટ્યકળાનું પણ પદ્ધતિપુરઃસર પ્રથમથી જ શિક્ષણ આપવામાં આવે, તે જ ઉત્તમ નટનટીની સૃષ્ટિ નિર્માણ થવાનો સંભવ ધારી શકાય. પરંતુ નાટ્યવ્યવસાયને ન્યાં હીન દૃષ્ટિથી જ જોવામાં આવતો હોય, ત્યાં પોતાનાં બાળકોને બલિષ્ઠમાં એ વ્યવસાયમાં જ નાખવાની ધારણા રાખીને નાટ્યશિક્ષણ કોણ આપે વાકે ? માત્ર ગુજરાતમાં એક ત્રાગણા અને લોજક જાતિ જ એવી છે કે, બવાઈ કરી વેષ ભજવવા, નૃત્ય, સંગીત અને નાટકની નોકરી એ જેનો સિત્તોતેર પેઢીનો જાતીય વ્યવસાય થઈ ગયો છે; પણ ખેદની વાર્તા એટલી જ કે, એ જાતિમાં અન્ય અનેક ગુણો હોવા છતાં શિક્ષણની ભેટામાં મોટી ખોટ છે. જે ત્રાગણાનાં બાળકોને પ્રથમથી જ નાટ્યકળાનું સારું શિક્ષણ આપવામાં આવે, તે એ જાતિમાંથી અનેક ઉત્તમ નટક મેળવવાના બાળ્યને ભારતવર્ષ પ્રાપ્ત કરી શકે, એમાં લેશ માત્ર પણ સંશયને સંભવ નથી. ત્રાગણા જ્ઞાતિના બાળકોમાં તેમને જેવા પ્રકારની વિદ્યા કે કળા શીખવવામાં આવે તેને સાધારણતઃ સારી રીતે ગ્રહણ કરી લેવાનો બહુ જ ઉત્તમ ગુણ રહેલો છે; તેઓ બીજા બાધા પણ અભ્યાસ અને શિક્ષણના યોગે શુદ્ધતાથી ખાલી શકે છે; અને સંગીત તથા અભિનયના સંસ્કારો તે તેમનામાં નૈસર્ગિક જ રહેલા હોય છે, એટલે તેમને તે માત્ર પુષ્ટિ આપીને બહાર વિકસિત કરવાની અને યથાનિયમ નિયમિત કરવાની જ આવશ્યકતા રહે છે. હવે અત્યારે જ ગુજરાતમાં નાટ્યશિક્ષણશાળા ઉઘડે અને તેમાં ઉત્તમ નાટ્યકલાભિજ્ઞોદ્ધારા નાટ્યના ભિન્ન ભિન્ન અંગોનું શિક્ષણ અપાય, એ કાંઈક અશક્યવત્ છે. ત્રાગણાનાં બાળકોને અલ્પ વયમાં અને સર્વથા અક્ષરહીન અવસ્થામાં જ એ આર રૂપિયાનો પગાર મેળવવાની આશાથી નાટકમાં નોકરી કરવામાટે ધકેલી દેવામાં આવે છે, તેથી ન્યાં સૂધી બાળકોનો કંઠ કોમળ અને મધુર રહે ત્યાં સૂધી નાટકના કામમાં આવી અવાજ ફાટી જતા પછી તેઓ દ્રામના ઉત્તરેલા ઘોડાની પેઠે નુકાસા થઈ જાય છે. તેવી અવસ્થા ન થાય, ત્રાગણાનાં બાળકો ગુજરાતી આર પાંચ ચોપડીનો અભ્યાસ કરી વાંચન લેખનનું યોગ્ય જ્ઞાન તથા સ્વરવિદ્યાનું પણ સાધારણ જ્ઞાન મેળવ્યા પછી જ નાટકમાં જાય અને તેમની કીમત કાંઈક વધારે અંકાય, એવા શુભ હેતુથી ગુજરાતના પાટનગર અમદાવાદના નિવાસી અને ત્રાગણા જ્ઞાતિની ભૂમણરૂપ નાટ્ય અને સંગીત કલાનિપુણ સ્વર્ગવાસી અમૃત કેશવ નાયકે ગુજરાતના કેન્દ્રસ્થાન અમદાવાદમાં જે ત્રાગણાના બાળકોને

કાંઈ પણ પૈસા લીધા વગર મફત પ્રાથમિક શિક્ષણ અને સાધારણ સંગીત જ્ઞાન આપવામટે એક શાળાની આજે કેટલાંક વર્ષથી સ્થાપના કરી છે, જેના ફંડમાં ઘણાંક ગૃહસ્થોએ અત્યાર સુધીમાં નાણાની સારી મદદ આપી છે, કેટલીક નાટક-મંડળીઓના માલિકોએ પણ જે શાળાના લાભાર્થી બેલો આપવાની ઉદારતા બતાવી છે અને જેને સરકારની આનંદ પણ મળે છે, તે શાળાના ફંડમાં લલિતાના નામથી આ નાણાં ભરી આપવાં અને નાટકવાળીના પૈસાનો લાભ નાટકવાળાને જ આપવો.” મારી આ ક્ષપના મેં મારી માતા તથા સાસુને જણાવી અને તેમને પણ પૈસાની વધારે શૂન્ય ન હોવાથી તેમ જ મારા મનને દુઃખવવાની તેમની રતિભાર પણ ઇચ્છા ન હોવાથી તેમણે મારી એ ઇચ્છાને તરત અનુમોદન આપ્યું અને. એ પૈસાનો એવી રીતે ઉપયોગ કરવાનો અમારો ઠરાવ નક્કી થયો.

આઠી મારે જણાવતું જોઈએ કે, આજકાલ કેટલાક સંતાનહીન ધનવાન પુરુષો સોલિસિટરના હાથે કાયદાસરનું મૃત્યુપત્ર લખાની પોતાની મિલકત પ્રામાણિક મનાતા અને ગણાતા ગૃહસ્થોને તે મિલકતના ટ્રસ્ટી નીમીને તેમના હાથમાં તેના સારા ઉપયોગ માટે સોંપી નય છે; પણ તે પ્રામાણિક ગૃહસ્થોમાંના ઘણા ખરા લક્ષ્મીને જોઈ લોભમાં લપટાય છે, પોતાની ધર્મશીલતા અને પ્રામાણિકતાને બૂલી નય છે; કાયદાને ખીંટીએ લટકાવે છે અને જે મિલકત તેમને રક્ષણમાટે અપાયલી હોય છે તેનું અન્યાય અને અધર્મથી પોતે જ વિશ્વાસપાતકતા કરીને ભક્ષણ કરી નય છે. કેટલાક ધર્મશીલ ધનવાનો પોતાને કાંઈ સંતાન ન હોય અને પોતાની સ્ત્રી જીવતી હોય તેા પોતાના ધનનો ધર્મજીવ માર્ગમાં વ્યય થાય એટલામાટે પોતે જે ધર્મશુરને માનતા હોય, તેને બોલાવી મૃત્યુપત્રમાં મરણ પૂર્વે એવી ક્લમ નખાવે છે કે, ‘જ્યાં સુધી મારી સ્ત્રી જીવતી હોય ત્યાં સુધી મારી સ્થાવર અને જંગમ મિલકતનો ભોગવટો તે કરે, બાડા વગેરેની પેદાશ તે જ ખાય અને તેના મરી ગયા પછી એ મિલકત ધર્મશુરના હાથમાં નય!’ પરંતુ એવાં મૃત્યુપત્રોનો પણ કહેવાતા ધર્મશુરોના હાથે અધર્મ ભરેલો જ લાભ લેવાય છે. લલિતાના મરણના બે ત્રણ મહિના પહેલાં એક એવો બનાવ બન્યો હતો, કે વિકુલવાડી ચંપાગલીમાં હુદાણા જ્ઞાતિની એક વિધવાબાઈ હતી. તેના પતિ મરણ પથારીએ પડ્યો તે વેળાયે, પોતાને સંતાન ન હોવાથી અને પોતે શ્રીવૈષ્ણવ ધર્મનો પાળનારો હોવાથી, એવું વિલ કરી મથો હતો કે, ‘મારી સ્ત્રી જીવે ત્યાં સુધી માળાતું બાડું વગેરે તે જ ખાય અને તેના તે ગમે તેવો ઉપયોગ કરે; પણ તેના મરી જવા પછી એ મિલકત તેના શુરને મળે!’ ધણીના મરણને એક વર્ષ થયા પછી તે બાઈએ પોતાની જાતિની એક બાઈને રાંધવામાટે પોતાને ત્યાં રાખી અને તે બાઈ થોડા જ વખતમાં પોતાના એક બે વર્ષના પુત્રને મૂકીને મરી જવાથી તે છોકરાને બોળે બેસાડી પોતાના ધણીનું નામ રાખવામાટે તેને તે ધનાઢય વિધવાએ ઉછેરીને મેઢો કર્યો. એ છોકરો દસ અગિયાર વર્ષના વયનો થયો તે વેળાએ અચાનક પ્લેગની બાધાથી તે ધનાઢય વિધવાનો સ્વર્ગવાસ થઈ ગયો. છોકરામાટે કેટલીક વ્યવસ્થા

તેણે કરી રાખી હતી, એટલે સારું થયું; કારણ કે, મરણ વેળાએ તેની વાચા એકદમ બંધ થઈ ગયેલી હોવાથી બીજી તેનાથી નવી કરી પણ વ્યવસ્થા કરી શકાઈ નહોતી. તેના મરી જવા પછી ધર્મગુરુએ આવીને તેના ઘણીના આગળના વિલની સ્ત્રીએ માળા મગેરેનો કબજો લઈ લીધો અને તે મિલકત આપનાર ધણીની વિધવાના હત્તક પુત્રને તરત ત્યાંથી ખાલી કરી જવાની નોટિસ આપી દીધી. તે હત્તકના ખાલકોએ ધર્મગુરુને તે જગ્યાનું પૂરું બાકું લઈને ત્યાં જ તે હત્તકને રહેવા જેવાની બહુ બહુ પ્રાર્થના કરી; પણ તે ધર્મગુરુએ એવું કારણ બતાવીને નિર્દયતા બતાવી કે:—“બીજાને જોઈએ તો એ જગ્યા મફત રહેવા માટે આપીશું, પણ આ છેકરાને તો તે ચારગણું બાકું આપશે, તોય અમે રહેવા જેવાના નથી. એનું એક કારણ એ કે, શેઠના મરી જવા પછી બાકા વગેરે અને વ્યાજ વગેરેની થયેલી હબરોની પેદારા જે અમારા ઘરમાં આવવી જોઈતી હતી તેના માલિક એ છેકરો થઈ બેઠેલા હોવાથી એ અમારો દુશ્મન છે અને હવે જો એને માળામાં રહેવા દઈએ ને એ મોટા થયા પછી વળી કાંઈ નવો ઝગડો જમાવે અને મિલકતપર પોતાનો હક્ક સાબિત કરી બતાવે તો ? એવો અમારા મનમાં બય રહ્યા કરે છે. આ કારણથી તમારી પ્રાર્થના અમે સાંભળવાના નથી અને જોમ બની શકવાનું નથી જોમ બને તેમ જલદી ખાલી કરી જાઓ.” અને છેવટે બિચારા તે હત્તકને કાયદાને માન આપી મકાન ખાલી જ કરતું પડ્યું. અર્થાત્ એવા કહેવાતા પ્રામાણિક પણ ખરેખરા વિશ્વાસઘાતક ટ્રસ્ટીઓ અને કહેવાતા ધર્મગુરુ, સંસારચાગી અને સાધુ પણ ખરી રીતે પાપ-રૂપ, સંસારના નરકકીડ સમાન અનુરાગી અને પૂરા સ્વાર્થસાધુ, નિર્દય અને પાપાત્મા ગુરુઓ કરતાં મારી યોગ્યતા આ વિષયમાં નિઃસંશય કોટિવાર વધારે પ્રશંસાને પાત્ર છે, એની તો હવે મારા શત્રુથી પણ ના પારી શકાય તેમ નથી; કારણ કે, પરવિતાપહાર, અસત્યવાદ, નિર્દયતા અને વિશ્વાસઘાત જેવા શબ્દ અને તેમના અવલંબનનો સ્વભાવ, એની બાધા આ ચંપાના હૃદયને સ્પર્શ કરી શકી નથી અને હવે પછી પણ એ અધર્મમય વિકારોને આ ચંપા કદાપિ પોતાના કાયિક, વાચિક કે માનસિક કર્મમાં સ્થાન આપવાની નથી ! લલિતાએ જોમ ચાતનાહીન શાંત મરણની ઇચ્છા રાખી હતી, તે પ્રમાણે આ ચંપા પણ પ્રામાણિકતાયુક્ત અને પ્રતિષ્ઠિત મરણને ઇચ્છનારી છે—મરણ થવાનું હોય તો બલે આજે અને આ ક્ષણે જ થાય, પણ ધર્મશીલતા, સલાનુરાગ અને પ્રતિષ્ઠાનું મરણ થાય—તેના તો અનંતકાળ પર્યંત ગુણગુણાદ બવાય અને મુઆ પછી પણ મરણરૂપે આ દીન અબળા ચંપા અમર થઈ નય ! એટલી જ મારી માત્ર મહત્વાકાંક્ષા છે અને મારો નિશ્ચય છે કે, જો મારી એ બાવના દૃઢ હશે તો ઈશ્વર અવશ્ય તેની પૂર્તિ કરવાનો જ; કારણ કે, જેની જેવી બાવના હોય છે, તેને તેવા જ પ્રકારની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે, એવો ઈશ્વરકૃત સુદ્ધિનો અનંત-કાળથી અણતો આવેલો ત્રિકાશાખાધિત નિયમ છે અને તે કદી પણ ફરવાનો છે જ નહિ.

આ મારા ઉદ્ગારોમાં કિંચિદ્ આત્મસ્વાધા અથવા આત્મપ્રશંસાની છટા હદામિત્ત્વે હેખારો, છતાં એટલું તો નિશ્ચિત છે કે એ મારી આત્મસ્વાધા મિથ્યા નથી અને તેટલા માટે જ એ દોષ મનાતો હોય તો એવા સલાવલંબનરૂપ દેવને પણ માનપૂર્વક મારા મસ્તકે ધારણ કરવામાં હું એક પ્રકારનું અભિમાન માનું છું અને એજ ઇચ્છું છું કે સર્વનાં અંતઃકરણો એવાં શુદ્ધ થાય અને પોતાની તે શુદ્ધતાની પ્રશંસા કરીને બલે તેઓ એવા દોષના ભાગી બની નય ! કારણ કે, અંતરમાં કપટ રાખી પોતાને બાહ્યતઃ દીન બતાવવાનો મિથ્યા આદંબર કરવો, તેનાં કરતાં ખરી શુદ્ધતાને ધારી તેનો પોતાના મુખથી પ્રકાશ કરવો, એ મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે વિશેષ ઉત્તમ અને પ્રશસ્ત માર્ગ છે. અસ્તુ;

તરત જ અમદાવાદમાંની ઉપર્યુક્ત શાળાના લાગતા વળગતા અને વ્યવસ્થાપકો સાથે અમારા શેઠજીદ્વારા પત્રવ્યવહાર ચલાવીને એ ધરેણી તથા કપડાં વેચીને બધી રોકડી રકમ કરી તે એ શાળાના ફંડમાં મેં આપી દીધી. ચીજો વેચી રોકડ નાણાં કરતાં દાગીનાની ધરામણુ અને તેવી જ બીજી કેટલીક ખોટ જતાં એ રકમ માત્ર ત્રણ હજારની થઈ હતી. મારી આ સત્યનિષ્ઠા અને પ્રામાણિકતાનો પ્રકાર જ્યારે બીજા લોકોના નાણુવામાં આવ્યો, તે વેળાએ કેટલાકોએ મલક મારી હુલાકાત લઈને, કેટલાકોએ ખાનગી કાગળો લખીને અને કેટલાકોએ વર્તમાનપત્રદ્વારા મને અનેકાનેક ધન્યવાદ આપ્યો. માત્ર કાગળોની જ સાઠ સીતેરની સંખ્યા થવા ગઈ હતી. તે સર્વ જો છપાવીને પ્રકટ કરવામાં આવે તો ચાર છ આનાખની કીમતની ચોપડી થાય; પણ તેમ કરવાની વિશેષ અગત્ય નથી. આ બનાવથી મારા શેઠજી મને વધારે માનની દૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યા, તેમજ એ ફંડના લાભમાટે એક ખેલ આપ્યો અને તે ખેલમાં સ્ટેજપર એક ખાસ મેળાવડો થયો તેમાં સોનાનો એક ચાંદ શેઠજીએ અને બીજો ચાંદ નિશાળના લાગતા વળગતાઓએ મને મારી પ્રામાણિકતાના પ્રમાણુપત્ર તરીકે આપી મને ફતફૂલ કરી. એ પ્રસંગે કેટલાક વક્તાઓએ મારાં મુક્તકંઠે સ્તુતિગાન ગાયાં અને પ્રેક્ષકોએ વારંવાર તાળીઓની ગર્જનાથી મારા પ્રતિના પોતાના સહુભાવને વ્યક્ત કરી બતાવ્યો. ખરેખર લાખો સ્વપિયાની મિલકત કરતાં આવા પ્રકારનું માન સત્યનિષ્ઠ મનુષ્યના હૃદયમાં બહુ જ મોટા પ્રમાણુમાં હર્ષોત્પાદક થાય છે અને તે પ્રમાણુ જો એ વેળાએ મારો હર્ષ ઉભરાઈ જવા લાગ્યો હોય તો તે સ્વાભાવિક જ હતું.

“નામ રહતું કક્કરાં, નાણાં નહીં રહતું;

કીર્તિ કેરાં કોટકાં, પાણ્યાં નહીં પડત !”

મદ્રાસ જગમટે મુંબઈથી ઉપડવામાં હવે માત્ર એક સપ્તાહનો જ અવકાશ હતો અને તેથી શેઠજીએ મને જણાવી દીધું કે:—“ચંપા ! તમારે હવે જે તૈયારી કરવાની હોય તે કરી લેજો અને કાંઈ ચીજ વસ્તુ લેવી હોય તે લઈ લેજો. જો પૈસા ટકાની અગત્ય હોય તો તે પણ જ્યારે જોઈએ ત્યારે લઈ જાવો અથવા તો ચીઠી લખીને મંગાવી લેજો.”

“હું અહીં ઘર માંડીને બેઠી છું એટલે મારે કંઈ વધારે ચીજો ખરીદવાની કે ખાસ તૈયારી કરવાની નથી. માત્ર મારા વર મારી સાથે લાં આવવાના છે એટલે તેમના માટે મુસાફરી માટેનાં થોડાં કપડાં સીવડાવવાં પડશે અને બીજી થોડી ધણી ચીજો અને વાંચવામાટે પાંચ પંદર સારી ચોપડીઓ લેવાની છે, તે બધું કામ બિચાર દિવસમાં હું આટાપી લઇશ. ને પૈસા નેહશે તો મંગાવીશ. આપને એ પરિશ્રમ તો હું હમેશા આપતી જ આવી છું અને આપવાની. એ તો જેની નોકરી કરતાં હોઇએ, લાંથી જ પૈસા પણ લેવાય; કામ અહીં કરીએ ને કંઈ બીજા પાસે માગવા જવાય ?” મેં સભ્યતાથી ઉત્તર આપ્યું.

બીજા દિવસથી મારા પતિ મિસ્ટર દેવલામાટે મેં એક સારી ટલર્સજ શોપમાં અડધોડઝન ખમીસ, અડધોડઝન પાટલૂન, ત્રણ સફેદ હાફકોટ, એક ગરમ સૂટ અને એક જાવરકોટ વગેરે કપડાં તૈયાર કરવાનો તેનું માપ લેવડાવીને ઑર્ડર આપી દીધી; થોડીક બીજી પરચુરણ ચીજો મંગાવી લીધી અને શુલાળ-સિંહ, સિદ્ધાંતસાર, ચન્દ્રકાંત, નર્મકવિતા, મહારાજ લાયબલ કેસ, વધૂવધ, આત્મ-દાશ્રમ, અને દ્વયપત કાવ્યસંગ્રહ તેમ જ રાસમાળા આદિ બિન્ન બિન્ન વિષયના કેટલાક ગુજરાતી ઉત્તમ ગ્રંથો મોકલી આપવાનો એક નાણીતા પુસ્તકેલર અને પબ્લીશરની દુકાને ઑર્ડર મોકલી આપ્યો. બે ચાર દિવસમાં એ બધી ચીજો આવી ગઇ અને અમારી સફરમાટેની તૈયારી પૂરી થઇ. લાલિતાની ટૂંકો અને ઝંઝ વગેરે માત્ર મેં મારા ઉપયોગમાટે રાખી હતી તેમાં મેં મારી ચીજો ભરી અને આગળની મારી ટૂંકો હતી તે મારા પતિને તેનાં કપડાં વગેરે ભરવામાટે આપી દીધી. મારા પતિએ પોતાના શેઠ પાસેથી ત્રણ મહિનાની રત્ન લીધી હતી; કારણ કે, મારે નોકરીમાં બે મહિના જ ગાળવાના હતા અને કદાચિત્ રામેશ્વરની યાત્રાએ જવાનું થાય ને પાંચ પંદર દિવસ વધારે વીતી જાય, તો અડચણ ન આવે અને શેઠનો કપડો ન મળે. એટલામાટે અગમચેતી વાપરીને મેં મારા ધણીને ત્રણ મહિનાની રત્ન લેવડાવી હતી. હું તો દેશદેશાવર ફરી આવી હતી, પણ મારા પતિને તો ફૂવાના હેડકાને મહાસાગરની ઝાંખી કરવાનો એટલે કે આટલા લાંબા પ્રવાસે નીકળવાનો આ પહેલો જ પ્રસંગ હતો. હમણાં હમણાં તેનામાં કાંઈક સમજણ અને માણસાઇનો વિશેષ આલિભાવ થવા લાગ્યો હતો, તેથી બહાર નીકળવા માટે તેનું મન મારા કરતાં પણ વધારે તલથી રહ્યું હતું.

ઉપર જવાનો દિવસ આવી લાગ્યો. તે દિવસ સવારમાં મારી સાસુએ મને સંબોધીને કહ્યું:—“હાલી અંપા! તને સ્ત્રીનું શરીર મળ્યું છે એટલી જ તું સ્ત્રી છે અને મારા દીકરાને પુરુષનું શરીર મળ્યું છે એટલી જ તેનામાં પુરુષતા છે; પણ જે બુદ્ધિ અને સાહસનો વિચાર કરવામાં આવે, તો તે સ્ત્રી નામને અને તું પુરુષ નામને પાત્ર છે. એટલામાટે મારી તને એટલી જ માર્યના છે કે, એ મારા ભોળો લટાક અને એલીયાના પીર જેવો અજ્ઞાન દીકરો તારી નેડે આટલી લાંબી મુસાફરીએ આવે છે, તો લાં એની બરાબર સંભાળ રાખજે અને રાતે નાટકમાં પાઠ કરવા જાય, ત્યારે એને પણ સાથે જ લેતી જજે. કયાંક એવું

ન યાચ કે તું નોકરીપર જાય અને એ બાઈ કોઈ નકારા માણસની સોબને ચઢી નકારા લતામાં નકારી એટા કરતા હરતા ફરતા દેખાય । કારણ કે, એનામાં વધારે શુદ્ધિ નથી, એ તું સારી પેઠે જાણે છે એટલે વધારે કાંઈ કહેવાની અગત્ય નથી. ખરી રીતે તને સંભાળવામાટેની મારે એને બધામણુ આપવી જોઈએ. પણ આં તો બાયડાને સંભાળવાની બાયડાને બધામણુ આપવી પડે છે, એ જો કે, હંથા ન્યાય છે, પણ વસ્તુસ્થિતિ વિવક્ષણુ હોવાથી ખીજો કોઈ ઉપાય નથી. તેમ જ જે મદ્રાસનાં હવા પાણી તમારામાંથી કોઈને અતુલ્ય ન આવે, તો તરત કાચજ લખીને કે તાર કરીને ત્યાં અમને બોલાવજો અથવા તો નોકરી છોડી તરત પાછાં અહીં ચાલ્યા આવજો. હું ખ વેડીને નોકરી કરીશ નહિ; કીરણુ કે, આપણને પગારની કાંઈ એટલી જાણી ભૂખ નથી.”

“અને ઝૂંપા! મારો તને માત્ર એટલો જ ઉપદેશ છે કે, કદાપિ તું કોઈ પણ અભ્યુદય માણસમાં હૃદયી વધારે વિશ્વાસ રાખીશ નહિ અને કોઈની સાથે-પછી તે સ્ત્રી હોય તોય શું ને પુરુષ હોય તોય શું?—વધારે સ્નેહ સંબંધ પણ બાંધીશ નહિ. માત્ર પોતાની નોકરી અને પોતાના ઘર સાથે જ મતલબ રાખજે અને પતિના સમાજમાં જ પરમાત્મ માનજે. ખીજું તો જે કાંઈ કહેવાનું હતું તે તારી સાસુએ કહ્યું છે. એટલે હું વધારે કશું પણ કહેવા માગતી નથી.” મારી માતાએ પરિશિષ્ટરૂપ ઉપદેશ આપ્યો.

“સાસુજી! જ્યારે હવે મેં તમારા દીકરાપર જ મારા સુખનો બધો આધાર રાખ્યો છે, ત્યારે હવે એમની દરેક જાતની સંભાળ રાખવી, એ મારી ફરજ છે. એમના વિષે તમે જરા પણ ચિંતા રાખશો નહિ. અમે પાછાં મુંબઈ આવીએ ત્યારે એમને પૂછીને ખાત્રી કરજો કે એમની કેવી અને કેટલી સંભાળ લેવાઈ હતી. તેમ જ માતા! તારે પણ મારા વિષે હવે કશી ફિકર રાખવાની નથી; કારણ કે, હું ઠાકર ખાઈને ઠેકણે આવી છું એટલે હવે જે પગલું ભરીશ તે ચિંતાર કરીને જ ભરીશ; હવે હું આંધળી યધને ફૂવામાં પડવાની નથી. માત્ર અમે બન્નેનું કલ્યાણ થાય, એવો આશીર્વાદ તું આપ્યા કરજે અને પરમેશ્વર તો અમારો સહાયક છે જ.” મેં મારી સાસુ તથા માતાને સમાધાનકારક ઉત્તર આપ્યું.

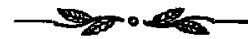
અમરી કંપની દિલ્લીથી મુંબઈ જેવી રીતે સ્પેશિયલ ટ્રેનમાં આવી હતી, તેવી જ રીતે મુંબઈથી મદ્રાસ પણ સ્પેશિયલ ટ્રેનમાં જ જવાની હતી; અને એકરીબંદર—વિક્ટોરિયા ટર્મીનસ—સ્ટેશનપરથી એ ટ્રેનના ડિપાર્ચરનો રાતનો અગિયાર વાગ્યાનો શાંતમ ચુકરેર કરવામાં આવ્યો હતો. એટલે દશ સવા દશ વાગતામાં અમારે સ્ટેશનપર પેલાના સામાન સાથે પહોંચી જવાનું હતું. રાતે નવ વાગે જમવાનું આટોપી લેવામાં આજુબહારના પ્રવાસે જવાનું હોવાથી મિથાલ ઉપરાંત છેલ્લે ખાવામાટે દહિં અને બાવળી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. સાડા નવ વાગે બે વિક્ટોરિયાઓ બોલ્લની એકમાં સામાન ભરી મારા પતિને બસાવ્યો અને ખીજી વિક્ટોરિયામાં મારી માતા, સાસુ, હું અને મને સ્ટેશનપર મૂકવા આવવાને ખાસ આવેલી મારી બેન પણી નાથીબાઈ એવી રીતે અમે તાર જણી બેસી ગઈ. દશ કે બાર મિનિટમાં અમારી

ગાડીઓ પાછળની બાબૂના રસ્તે છેલ્લા પ્લેટફોર્મની પાસે હલ્લી રહી અને કંપનીનાં માણસોએ અમરો સામાન ફર્ટ ક્લાસના એક નાના કમ્પાર્ટમેન્ટમાં ગોઠવી દીધા. તે કમ્પાર્ટમેન્ટ શેઠલેએ ખાસ મારામાટે અને મારા પતિમાટે જ ભૂંડે રખાવ્યો હતો અને બાબૂના બીજા મોટા કમ્પાર્ટમેન્ટમાં શેઠ પોતે બેસવાના હતા. બીજાં માણસો માટે રેલ્વે ક્લાસના ૨૫૫૫ રાખવામાં આવ્યા હતા. લાખનોથી દિલ્લી આવતી વેળાએ લાખનોના સ્ટેશનપર જેવો દેખાવ થયો હતો, તેવો જ આજે પણ બચ્યો હતો. એટલે તેમાં હવે કશી નવીનતા ન હોવાથી એના વિસ્તૃત વિવેચનથી હું વાંચકોને કંટાળો આપવા ઇચ્છતી નથી. જ્યારે અમે પારિવારિક જનોને એકબીજાથી અમુક સમયને માટે ભૂંડાં પડવાનો સમય મૂર્તિમાન સામે આવીને હોયો ત્યારે તે વેળાએ અમે ચારે જણનાં તેમ જ નાથીબાઈનાં નેત્રોમાંથી પણ અચ્ચુધારણું વહન થવા લાગ્યું.

નાથીએ કહ્યું:—“અંપા બહેન ! તમારા સમાજમથી જેમ મને અભારસૂધીમાં અલૌકિક આનંદ મળ્યો છે, તેમ બહુવા તથા શીખવાનું પણ બહુ જ મળ્યું છે. હું તો તમને ચોવીસે કલાક યાદ કરતી રહીશ; તમે મને યાદ કરો કે ન કરો તે તમે બહો. મારે તો અહીં તમારા સમાગમ વિના વખત કપાશે કે નહિ, જેની પણ મારા મનમાં શંકા થયા કરે છે. ચાલો, એ તો એ મહિના જેમ તેમ વીતી જશે; પણ બહેન ! કૃપા કરીને ચાર છ દિવસે એક કાર્ડ લખતાં રહેજો, કાંઈ નેધએ તો મંગાવજો અને જેમ બને તેમ વહેલાં હસતાં રમતાં આવજો.”

“નાથી બહેન ! તમારી યાદ મને ન આવે, એમ બને ખરું કે ? તમે તો મારા સ્મરણમાંથી એક ફાણ માત્ર પણ દૂર ખસવાનાં નથી, એ વિશે ખાતરી રાખજો. હું તો કાગળ લખીશ, પણ તેવી જ રીતે તમે પણ કાગળ લખીને વારવાર કુશળ સમાચાર લખતાં રહેજો અને મદ્રાસની કાંઈ ચીજ નેધએ તો અવશ્ય મંગાવજો.” મેં પણ તેવો જ વિવેક દર્શાવ્યો.

એટલામાં ટ્રેનના ઉપડવાનો વખત થયો, સર્વેએ એકબીજાને પ્રણામ કર્યા, સીટી વાગી અને ટ્રેન ચાલતી થઈ ગઈ. અમે મદ્રાસના નિકટવર્તી ચવામાટે મુંબઈનાં દૂરવર્તી થવા લાગ્યાં.

પ્રકરણ ૪૪ મું

મદ્રાસને બદલે રાયચૂર

• ઘણીકવાર એવું બને છે કે મનુષ્યની જે કાર્ય કરવાની ધારણા હોય છે, જે કાર્ય થઈ જવાની તૈયારીમાં તેને દેખાય છે, અને જેની સિદ્ધિમાટે લેશ માત્ર પણ સંશય રહેતો નથી, તે જ કાર્યમાં સ્વપ્નમાં પણ જેની કલ્પના ન હોય તેવું કોઈ મહાભારત વિદ્ધ અચાનક આવીને ઉપસ્થિત થાય છે, આદર્યા અધવચ્ચ રહી બચ છે અને એ હરિ કરે છે તે જ થાય છે. બનાવ એવો બન્યો કે અમારી સ્પેશિયલ ટ્રેન રાયચૂરના સ્ટેશનપર આવી પહોંચી તે વેળાએ મારા શેઠને મદ્રાસમાંના અમારી નાટકમંડ-

૩૬૪ સુરેલનો વસો અથવા એક નદીની આત્મકથા

બીના કૉન્ટ્રેક્ટરનો એવા આશયનો તાર મળ્યો કે:-“તમે રાયચૂરમાં જ હાલ તરત થોભી જાઓ અને મારી વાટ જુઓ; હું બે દિવસમાં આવું છું!” શેઠજી દક્ષિણ દેશના પ્રવાસે કોઈ વાર આવેલા ન હોવાથી તે પ્રદેશના બિલકુલ અજાણ્ય હતા તેમ જ કંપનીમાંનો બીજો કોઈ માણસ પણ તે તરફનો જાણીતો હતો નહોતો એટલે આવે તાર મળવાથી પોતાના જોખમે અને હિસાબે તેઓ આગળ વધવાની હિમત કરી ન શક્યા અને કૉન્ટ્રેક્ટર આવે ત્યાં સુધી બે દિવસમાં રાયચૂરમાં જ બાવણી નાખવાનું તેમણે વ્યાજબી વિચાર્યું; છતાં આવે તાર તે ગૃહસ્થે શા કારણથી મોકલ્યા હશે અને આ મુસાફરી કાયદાયાળી નીવડશે કે કેમ, એની શેઠજીના મનમાં ઘણી જ ફિકર થવા લાગી.

એટ ઈન્ડિયન પેનિન્સુલા રેલ્વે અને મદ્રાસ રેલ્વેનું રાયચૂર જાંતર નંકશાન હોવાથી સ્ટેશનપર અને સ્ટેશનની બહાર નજીકમાં યુરોપીયન તેમ જ નેટિવામાં કેટલીક ઘણી જ સારી સગવડો ત્યાં કરેલી છે. સ્ટેશનપર હિંદુ, મુસલમાન અને યુરોપિયન દરેકને માટે જૂઠાં જૂઠાં રિક્ષામેન્ટ સ્લૉસ રાખેલા છે, અને પાસે જ આવેલા ગામમાં હિંદુઓ-હિંદુ પ્રવાસીઓ-માટેની ઉતારાની જે જગ્યા છે, તે ‘છત્રમ’ના નામથી ઓળખાય છે. રાયચૂરની આગળ મદ્રાસ ઇલાકામાં આગળ વધતા દરેક ગામમાં આપણા દેશમાંની ધર્મશાળાઓ અને મુસાફરખાના પ્રમુખ છત્રમ હોય છે, એમ રાયચૂરમાં પૃચ્છા કરતાં મારા જાણુવામાં આવ્યું. આપણી ધર્મશાળાઓ કરતાં એ છત્રોમાં જે એક વધારે સારી સગવડ હોય છે તે એ કે છત્રોના રક્ષકો કાં તો સીધાસામાનની દુકાનો રાખે છે અને કાં તો પોતે જોઈતા બધા સામાન પ્રવાસીને લાવી આપે છે એટલે અજાણ્ય પ્રવાસીને વધારે તકલીફ વેઠવી પડતી નથી. વાસણકુસણ પણ મળી શકે છે અને તૈયાર રસોઈ જોઈએ તો તે પણ પ્રવાસીને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. અજાણ્યો સાધારણ અર્થ સહાયત્વ થાય છે અને તેથી આપણા દેશના સાધનસંપન્ન લોકો છત્રોના કદાપિ આશ્રય લેતા નથી; પણ મદ્રાસ ઇલાકામાં તો લક્ષાધીર અને કરોડપતિઓ પણ છત્રોમાં આવી ઉતરે છે. ને તેનો લાભ લઈ જો કંઈ આપણું હોય તો આપી જાય છે. એ તો જૂઠા જૂઠા દેશોના જેવા જૂઠા જૂઠા વિવાજ; એટલે વધારે બોલવા જેવું નથી. નાટકમંડળી એટલે એક જ્ઞાનકુંડ લશ્કર હોવાથી રિક્ષામેન્ટસ્લૉસ કે બીજા સાધારણ વિશ્રાંતિ કે છુધાશાંતિગૃહ (હોટલ)માં તેનો બાગ્ચે સમાવેશ થઈ શકે, એટલે પત્તો મેજબીને અમરે પણ તે ‘છત્રમ’ ને જ આશ્રય લેવા પડ્યો અને ત્યાં અમરો સારી રીતે સમાવેશ થઈ ગયો. રાયચૂરમાં કેઈની સાથે વધારે પરિચય કે ઓળખાણ ન હોવાથી અને રીહર્સલ કે નાટક પણ થતાં ન હોવાથી બે દિવસ શા વ્યવસાયમાં વીતાડવા એનો મારા મનમાં વિચાર થવા લાગ્યો. મને એક જૂઠી ચોરસ મળી હતી એટલે પહેલો દિવસ તો મારા પતિ સાથે વિનોદ-વાર્તા કરવામાં અને પુસ્તક વાંચવામાં મેં વીતાડ્યો, અને બીજો દિવસે શહેરમાં જો કોઈ જોવા લાયક જૂનાં અને સારાં સ્થળો હોય તો તે જોઈ આવવાનો વિચાર કર્યો. રાયચૂરમાં અજાણ્ય ઉતરવાનું થયું હતું એટલે એ મજેલા પ્રસંગનો લાભ તો લેવા જ જોઈએ, એવો મારો અભિપ્રાય હતો. છત્રના રક્ષકને

કહી એક જાણીતા છેકરને સાથે લઈ, ખીજે દિવસે જગ્યા પહોં હું અને મારો ધણી બન્ને શહેર અને ત્યાંનાં કેટલાંક જૂનાં સ્થળો જોવાને બહાર નીકળી પડ્યાં.

આગળના કાળમાં રાયચૂર તે બ્રાહ્મણી રાજ્યોના રાજ્યના એક ભાગ-રૂપ હતું. એ નગર બહુધા કૃષ્ણ અને હિંદુમદ્દા એ બે નદીઓ વચ્ચેના પ્રદેશના મધ્ય ભાગમાં આવેલું છે, અને તે નિમ્નમના રાજ્યના દક્ષિણ-પશ્ચિમ ખૂણામાં છે. ઈસ્વીસનની પંદરમી અને સોળમી સદીમાં એ નગર દક્ષિણના હિંદુ અને મુસલમાન રાજ્યકર્તાઓના સતત વિગ્રહનું મુખ્ય સ્થાન બની ગયું હતું. રાયચૂરનો જૂનો કિલ્લો કે જેનો દેખાવ બહુ જ ઉત્તમ અને આનંદદાયક છે અને અનેક વાર હિંદુઓના તાબામાં આવ્યો હતો અને અનેક વાર મુસલમાન રાજ્યોના હાથમાં ગયો હતો. એ કિલ્લો બેવડી દીવાલો છે અને તેની ઝાંઝારી ૨૯૦ ફીટની છે. કિલ્લાની અંદરની દીવાલ ત્રીયલ નામના એક હિંદુ રાજાએ ઈ. સ. ૧૨૬૪ ના નવેમ્બર માસની ૨૮ મી તારીખે ચણાવીને પૂરી કરી હતી એમ ત્યાંના સંસ્કૃત ભાષામાંના એક શિલાલેખથી આપણા જાણવામાં આવી શકે છે. (એ લેખમાં જો કે શાલિવાહનનો શક અને હિંદુ માસ તથા તિથિ આપેલાં છે, પણ તે ઉપર આપેલા ઈસ્વીસન, માસ અને તારીખ સાથે મળતાં આવે છે.) એ લેખજ્ઞા શિલા ૪૨૧ ફીટ લાંબી છે અને તે કિલ્લાના દરવાજા પાસેથી પશ્ચિમ તરફની દીવાલમાં જડેલી છે. કિલ્લાની દીવાલપર એક જોવા લાયક વિશ્વ-ક્ષણ તોપ છે કે જે જૂની તોપની લંબાઈ ૨૧ ફીટની છે. એ તોપનો કેટલાંક ભાગ દૂરીને હરી ગયેલો હોવાથી એની અંદરની રચના બરાબર દેખાય છે અને તે ધણી જ વિચિત્ર છે. આવી વસ્તુઓ વિશેનું મારું જ્ઞાન નહિવત્ હોવાથી એનું ચથાર્થ વર્ણન મારાથી આખી શકાય તેમ નથી. રાયચૂરમાં ખીલુ કોઈ વધારે જોવાલાયક સ્થાન છે જ નહિ એટલે અમે આટલાથી જ સંતોષ માની લીધો. ઈ. સ. ૧૮૮૧ માં રાયચૂરની મનુષ્યવસ્તી ૧૩,૫૭૫ હતી અને અલારે લગભગ પંદર હજારની કહેવાય છે. રાયચૂર ત્યાં બનતાં સારી કારીગરીનાં માટીનાં ચળકતાં વાસણો અને સ્લિપર્સ માટે ખાસ પ્રસિદ્ધ છે; એ વસ્તુઓ ત્યાં બહુ જ ઉત્તમ અને વખાણવા લાયક તૈયાર થાય છે. બજારમાંથી મેં મારા ધણી માટે સ્લિપર્સની બે જોડ ખરીદી લીધી એટલે કે, રાયચૂરમાં પહેલવહેલી ખાસડાંની ખરીદી કરવાનો અમને અવસર મળ્યો.

ત્રીજે દિવસે કોન્ટ્રેક્ટર આવી લાગ્યો અને તેણે શેઠજીને જણાવ્યું કે, “જો કેકણે આપણે નાટકશાળાનો કામચલાઉ માંડવો બંધાવવાની તૈયારી કરી હતી તે જમીનના માલિક સાથે ઓર્થિતો કોઈ કારણથી અણબનાવ થતાં અને તેની સાથે કેલ્ક જતલું લખત કે કાયદાસરનું એમીમેન્ટ ન કરેલું હોવાથી તે અલારે પોતાની જમીનનું એટલું બધું બાકું મારે છે કે જે તેટલું બાકું આપવાનું કબૂલીએ, તો બાકામાં જ દીવાળું ફુંકાઈ જાય અને ખીલુ કોઈ એવી સારી જગ્યા મળતી નથી કે જ્યાં ફુંકા વખતમાં માંડવો ઊભો કરી શકાય અને લોકોને આવવાની સમ્ભવ વાથ. દુશ્મનેશ્વીર રૂઢી મેં મોરચો માંજો શા કામનો? એટલામાટે અલારે જો તમારી ઇચ્છા હોય, તો અહીં રાયચૂરમાં જ એકાદ મહિનો રહેો અને નાટક

કરો જો ખોટ જશે તો તેટલી ખોટ હું ભરી આપીશ અથવા ખોટની અમુક રકમ લઈ આપણા એગ્રીમેન્ટને રદ કરી તમારી સુંબઈ પાછા ફરવાની મરજી હોય, તોપણ મારી ના નથી. હું માસ વચનથી ફરી જઈ તેવો નાલાયક માણસ નથી. જો આપણે સારો સંબંધ રહેશે, તો વળી હું ખીજ વાર તમને મદ્રાસ બોલાવવાની જરૂર ગોઠવણ કરીશ અને તમને સારો લાભ કરાવી આપીશ.” જો દિવસ સંવાદવિવાદ ચાલ્યા પછી રૂપિયા આઠ હજાર લઈને અમારા શેઠે તે ગૃહસ્થને એગ્રીમેન્ટના અંધનથી મુક્ત કર્યા અને રાયચૂરમાં બેસી જઈ એક મહિનો ગાળવાને બદલે તેમણે કંપનીને ત્યાંથી દક્ષિણ હયદરાબાદ લઈ જવાનો વિચાર કર્યો: કારણ કે નિબંધ હયદરાબાદ નાટકમંડળીઓમઠિ એક સારું સ્ટેશન કહેવાય છે.

આવી રીતે અમારી નાટકમંડળી ત્યાંથી ઉપડવાની તૈયારીમાં હતી એટલામાં રાયચૂરના કેટલાક શીકીન અને પૈસાદાર ગૃહસ્થોને અમારા આવવાની ખબર પડવાથી તેઓ શેઠ પાસે આવ્યા અને આગ્રહ કરીને કહેવા લાગ્યા કે, “વધારે નહિ તો કૃત પંદર દિવસને માટે અહીં રોકાઓ અને નાટકો ભજવો. માંડવો વગેરે કાંઈ પણ ખર્ચ લીધા વગર અમે અંધાની આપીશું અને ખીજ પછી અમારાથી બનતી તમારી કદર કરીશું. હમણાં અહીં વેપારની મોસમ ચાલે છે અને આ જંકશન મોટું છે એટલે તમને સાધારણ રીતે પણ ઘણી જ સારી આવક થશે.” શેઠજીને પણ આ વાત ગમી અને પંદર દિવસ તો ઓછામાં ઓછા અને અનુકૂળતા આવે તો મહિનો ત્યાં ગાળવાની વાત નક્કી થઈ ગઈ. છત્રમાં લાંબો વખત રહી શકાય તેમ ન હોવાથી તે ગૃહસ્થોએ ગામમાં અમારા માટે બે જગ્યાઓ ભાડે લીધી, અને અમે ત્યાં રહેવાને ગયાં. જગ્યાઓ બહુ જ મોટી અને બધી જાતની સગવડવાળી હોવાથી કંપનીનાં બધાં માણસોનો દરેકની યોગ્યતા પ્રમાણે તેમાં સમાવેશ થઈ ગયો. મને એક સૂવા બેસવાનો અને એક રાંધવાનો એવી રીતે બે ઓરડા આપવામાં આવ્યા. અહીં મારામાં નાટકના ધંધાને સ્વીકાર્યો પછી જે સ્ત્રીને ઉચિત એક ખાસ ગુણનો અભાવ થઈ ગયો હતો, તે મારા જોવામાં આવ્યો; અને તે એ કે રાંધવાનું કામ મેં ધણી વખતથી છોડી દીધેલું હોવાથી મારાથી રાંધી શકાશે કે કેમ એની મારા મનમાં સંકેત થવા લાગી. રાયચૂરમાં રોજ નાટક થવાનાં હોવાથી અને રીહર્સલની માયાફરતને અંધ રાખવાનો ઠરાવ થયેલો હોવાથી રાંધવાનો વખત મને પૂરતો મળી શકે તેમ હતું, પણ જ્યાં રાંધવાના નામથી કંટાળો ને ઝબરાટ જ થવા માંડે, ત્યાં પછી વખત હોય તોય તે યાઉપયોગનો વાર ? ચારેક દિવસમાં માંડવો તૈયાર થઈ ગયો અને રાંધવાના કંટાળાને લીધે ચાર દિવસ તો મેં કંપનીના રસોડામાંથી જ અમેા ધણી ધણિયાણી માટે થાળું મંગાવ્યા અને ઘુઘાને રામાથી, પણ મને અને મારા ઘણીને બનને ધરતું સારું સારું રાંધેલું ખાવાની ટેવ પડેલી હોવાથી કંપનીના ખાસ અમારા માટે આવતા સાસા પઢાર્યો પણ અમને રુચિકર ન જણાયા, અને તેથી કાં તો કોઈ રસોડાના કે રસોડાજીને રાખવાનો, અને જો તે ન મળે તો ગમે તે દુઃખ વેડીને હાથે જ રાંધવાનો અમેા મઠીએયે વિચાર કર્યો અને વદતુસાર રાંધવાનાં બધાં સાધનો ને

દણ્ણી, ધી, તેલ ને મસાલો વગેરે બજારમાંથી મંગાવી લીધાં. એક તોલણ તેર વાનાં માંએ એનો એવળાયે મને એકવાર પાછો નવીનતાથી સાક્ષાત્કાર અપવા અનુભવ થયો.

અંતે ગમે તેમ કરી પોતાના હાથે જ રાંધવાનો અને મારા ધણીને જમાવ્યા પછી જમવાનો મેં દૃઢ નિશ્ચય કર્યો. રાત્રે નાટકમાંના હાજરોને લીધે સવારમાં બહુ જીદેશાં ન ઉઠાય એટલે માત્ર ચાહુ અમે કંપનીમાંથી મંગાવતાં અને હું પોતે મારા હાથે રાંધવા લાગી. અસ્તુ.

રાયચૂરમાંની કામચલાઉ નાટકશાળા તે બાંધુ અને લાકડાનો એક પાંજરા જેવો માચડો હતો એમ કહીએ તોપણ ચાલે; અને તેને ઉપર સાદી સાદરીઓ તથા તાલપત્તીથી ઢાંકી લેવામાં આવ્યો હતો. સ્ટેજની પાસેના ઑર્ગેસ્ટ્રાના બાજને ખાડો કરી ઉઠો બનાવેલો હોવાથી સ્ટેજ કાંઈક ઉંચું દેખાતું હતું, નહિ તો સ્ટેજ અને ઑર્ગેસ્ટ્રાનો ભાગ સમાન્તર રેખામાં જ આવી રહે એ ખુલ્લું જ છે. સ્ટેજની જમીન પાકાં થીએટરો પ્રમાણે પેદી ન હોવાથી એટલે કે બોંયર ન હોવાથી અમુક પ્રકારનાં નાટકોમાં જે કોઈ પાત્રને જમીનમાંથી કાઢવું હોય કે જમીનમાં ઉતારવું હોય તો તેમ બનતું અશક્ય હતું કામચલાઉ તે તો કામચલાઉ જ, એટલે તેનાથી શુંબધની નાટકશાળાની બરાબરી કેમ કરીને કરી શકાય વાર ?

ત્યાંના લોકોને નાટકનો શોક કાંઈક જૂદા પ્રકારનો જ લેવામાં આવ્યો. દિલ્હી લખનૌના લોકો જળાન કાવ્યરચના અને સંગીત તથા હાવમાવ એ બધી ચીજોને જોનારા અને વખાણનારા છે; શુંબધમાં લોકો તડાકા બડાકા, હાસ્યરસ અને લટકાંમટકાંમાં જ મોજ માણનારા છે ત્યારે દક્ષિણના લોકો કેવળ લાંબા લાંબા રાગડા અને આડા અવળા તાનપડાવાળા સંગીતમાં જ પોતાના મનને રમાડનારા છે, એમ મારા જાણવામાં આવી ગયું. પહેલે જ દિવસે અમે અમારો લખનૌ અને દિલ્હી જેવાં શહેરોમાં બહુ જ વખાણાયેલો અને એક અવાજે પાસ ચએલો 'શહીદનાજી'નો ખેલ કર્યો, પણ તે એટલો બધો વખોડાયો અને એવો તો નાપાસ થયો કે ભગવાન તોભા—એ પરિણામ જોઈને શોક અને ઐકટસ તથા ઐકટ્રેસિસ બધાં જ અજાયબીથી ફાટી ગયાં. લોકો એમ જ પૂછવા લાગ્યા કે:—“કયા એ કંપની ઇન્દ્રસભા ઔર બાદશાહ ખુદા દોસ્તકા તમાશા નહીં કરતી હય ?” અમે તરત તેમની ઠેચને સમજાવ્યાં, અને ત્રણ ચાર દિવસમાં ઇન્દ્રસભાનો ખેલ તૈયાર કરી રંગભૂમિપર રજૂ કરી દીધો. એ દિવસે સાડા નવ વાગતાં તો ટિકિટો બધી ખસાસ થઈ ગઈ, અને લોકોને ખસવાની જગ્યા નાટકશાળામાં ન રહેવાથી ધણી લોકો નિરાશ થઈને પાછા ચાલ્યા ગયા. અમારો ઇન્દ્રસભાનો ખેલ એટલો બધો પાત્ર અને પ્રભાવિય થઈ પડ્યો કે જેની અમને સ્વપ્નમાં પણ કલ્પના હતી નહિ. પંદર હજારની વસતિવાળા ગામમાં આઠ દિવસ સુધી લાગલાબદ્ધ અમે ઇન્દ્રસભા કરતાં જ રહ્યાં અને રોજ છસોથી સાતસોની કમાણી લેતાં જ ગયાં. એટલા વખતમાં મુન્શી જરીફનો લખેલો બાવા આદમના વખતનો 'બાદશાહ ખુદા દોસ્ત' નો ખેલ પણ અમે તૈયાર કર્યો અને તેમાં પણ પ્રેક્ષકોની એવી જ દુરાટ્ટ થવા લાગી. ઇન્દ્રસભા અને ખુદાદોસ્તની બધી મળીને પંદર નાઈટમાં એકામાં એકી પણ આઠ હજારની આવક તો થયેલી હોવી જ જોઈએ.

ધન્દ્રસભામાં હું સખ્તપરીની અને યુદ્ધાદોસ્તમાં મરકરા દાનિશમંદની બીબી દિલા-રામની ભૂમિકા ભજવતી હતી, અને લોકોમાં હું એટલી બધી આકર્ષક અને મિત્ર થઈ પડી હતી કે, કોઈવાર બજારમાં નીકળતાં ‘યે સખ્તપરી ચલી’ અને ‘યે દિલારામ આઈ’ના ઉદ્ગારો વારંવાર મારા કાનોમાં આવીને અથડાતા હતા. કમાણી સારી થતી હોવાથી અને લોકોનો આમલ થવાથી રોઠે ત્યાં એક મહિનો વધારે ગાળવાનો કરાવ કર્યો અને મેં મારી બેનીફિટ નાઇટ ત્યાં જ લેવાનો મનોભાવ જણાવવાથી મારી બેનીફિટની તારીખ પણ તેમણે નક્કી કરી આપી. મદ્રાસ તો કોણ જાણે કેટલું ફળત, પણ હાલ તરત બિચારું રાયચૂર તો ઘણું જ સારું ફળ્યું એ તો નિર્વિવાદ.

આ તો થઈ જાણે મારા ધંધાની વાત, હવે હું કાંઈક મારા શુદ્ધસંસારની વાતો પણ મનોરંજનાર્થે અહીં દર્શાવીશ. મારા ધણીને મારી સાસુએ મુંબઈથી અને નીકળ્યાં તે વેળાયે એવો ઉપદેશ આપ્યો હતો કે;—“જેને પરદેશમાં એપાની બરાબર સંભાળ રાખજે અને એની તબીયત જાળવતો રહેજે; કારણ કે, બાયડાએ બાયડીની બધી જાતની ફિકર રાખી જોઈએ, એ તો આપણા હિંદુ સંસારનો કાયદો છે !” પોતાની માતાના એ ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તી મારી દરેક જાતની ફિકર અને સંભાળ રાખવાની મારા ભોળા ધણીએ મનમાં પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, એની તો ઠેક રહી રહીને મને ખબર પડી. તેના માથાપર કમાણી કરી લાવવાનો કે ઘર ચલાવવાનો બોલો તે હતા જ નહિ, એટલે તેણે મારી બીજી જાતની ચિંતા અને ફિકર રાખવા માંડી. એક દિવસ સવારમાં દાતણ કરતાં પાડોસણ જોડે વાત કરવામાં વધારે વખત થઈ ગયો અને આઠ નાસ્તો લેતાં વાર થઈ એટલે મારા ધણીજીએ પોતાના ઉભરાઈ જતા પ્રેમના મવાહને રાખેના સ્વપ્નમાં બહાર વહેવડાવીને કહ્યું કે;—“જોને જીવ ! તારે પોણી રાતનો નાટકમાં ઉભરો કરવો પડે છે, અને દિવસનો કેટલોક ભાગ પાઠ ચાંદ કરવાની મજબૂરીમાં વીતી જાય છે; એટલે શરીરમાં શિથિલતા આવે એ સ્વાભાવિક હોવાથી જો તું સવારમાં દાતણ પાણી કરીને ઊઠી જાઈ પીવાને બદલે આવી ઠંડી થએલી ચાહે પીતી રહીશ, તો મારા માણ ! તારી નાજીક તબીયત બગડી જશે અને તારી તબીયત બગડી જશે કે તને કશી પીડા થશે, તો તે ન ખમાવાથી મને જરૂર રડવું આવશે મટિ તારે કોઈની જોડે વાતો કરવી હોય, તો ચાહે નાસ્તાને ઇન્સાફ આપ્યા પછી જ કરવી; સમજ કે ?”

મારામાં તેનો એટલો બધો પ્રેમ કિંવા મોહ થઈ ગયો હતો કે, મારી સાથે વાર્તાલાપ કરતાં તે જરાપણ કોઈવાર થાકતો નહિ અને મારા સહવાસથી તે જરાપણ કંટાળતો નહોતો. એક દિવસ અમો માટીબેચર વાતચીત કરતાં અમારા ઓરડામાં બેઠાં હતાં તેવામાં વાતપરથી વાત નીકળતાં તેણે નિર્દોષ રીતિથી ઉદ્ગાર કાઢ્યા કે;—“મારી એનકા ! કોણ જાણે અને શું થયું છે કે, તારા વિના મને જરાપણ ક્યાંય ગમતું નથી. તારી પાસે બેસું છું ત્યારે એમ જ થયાં કરે છે કે, અહીંથી ખસું જ નહિ અને એક ક્યાનથી બસ તારા મોઢાને કાંઈ પણ બાંધ્યા ચાંધ્યા વગર જોયા જ કરું ! તને મૂકીને જરાવાર પણ છોટા થતાં ક્યાંય એન પડતું નથી, કોઈ બીજાનું બાંધ્યું ગમતું નથી; અરે કોઈ બાપડાની સાથેની

વાત તો દૂર રહી, પણ કોઈ સ્ત્રી પણ મને તારા જેવી સ્વપાળી, મનોહારિણી અને મોહિની હોવાતી નથી. જેમ આજળ ચાલી ગઈ'તી તેમ હવે ક્યાંય જઈશ નહિ; નહિ તો તારા વિયોગે હવે આપણા તો રામ જ રમી જવાના.”

“ચિતા ન રાખે; હવે હું ક્યાંય જવાની નથી. તે દિવસે હું મૂર્ખ, મુઝ્ઘ અને ન્હાની હતી; હવે ધૂર્ત, હુદ્દિમતી અને મોટી છું એટલે હવે પછી મારા હાથે એવી બૂલ કદાપિ થવાની નથી. મારાં મોઢાં બાગ્ય કે, આપના જેવા પ્રેમી પતિ મને મળ્યા; મને પણ તમારા પ્રેમે ખરેખર હીવાની જ બનાવી દીધી છે. તમારા વગર હવે મારાથી પણ એક પળે વીતારી શકાય તેમ નથી. એ તો મનોમન સાક્ષી છે.”

તે દિવસે અધરાત્રીનું મને એટલી હદ સૂધી તેણે પાન કરાવ્યું કે ખરેખર કેટલીકવાર સુશિક્ષિત પરંતુ ધૂર્ત પતિ કરતાં અશિક્ષિત પણ સરળ મનના પતિથી સ્ત્રીને જે સંસારસુખની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે સ્વર્ગીય કિંવા અલૌકિક જ હોય છે એમ મને લાગ્યું. અસ્તુ;

એકવાર રાત્રે રાયચૂરના કેટલાક સુશિક્ષિત લોકો અને સરકારી અધિકારીઓના મેળાવડા સમક્ષ દુષ્કાળ કુંડના લાભમંદ્રે ‘અસીરે હિર્સ’નો ખેલ થવાનો હતો. ડ્રૉપ ઉપક્રમનો ટાઇમ સાડા નવ વાગ્યોનો હતો અને ચોણા નવ વાગ્યા હતા, તે વખતે અચાનક બનાવ એવો બન્યો કે, જે એક્ટર ‘અંગેજ’ (ચિત્તરે) ની ભૂમિકા બજવી બતાવતો હતો, તે ક્યાંકથી ગળા સૂધી દારૂ હીચીને એવી ખરાબ હાલતમાં આવ્યો કે, તરત તેને ખાટલાપર સૂવાડી દેવા પડ્યો, તેને કંઈ પણ બાત નહોતી અને પાંચ પાંચ મિનિટ ઉઠી થયાં કરતી હતી. એનું આમ થયું અને બીજા કોઈ એક્ટરને ‘અંગેજ’નો પાર્ટ ચાલ નહોતો એટલે કાં તો નાટક બંધ રાખવાનો અને કાં તો ખેલ બદલી નાખવાનો વખત આવી લાગ્યો. પણ અચાનક અમારા શેઠજીએ આવીને કહ્યું કે;—“આવા દુરાચારી અને અણીને વખતે પોતાના વ્યસનને વશ થઈ કામને અટકાવનારા, પોતાની કચૂદીને ન જાણનારા એક્ટરો ગમે તેવા કામદાર છતાં કોડી હામના છે. આજનો ખેલ હું ફરવવાનો પણ નથી અને બંધ પણ રાખવાનો નથી.”

હું પાસે જ ઉભી હતી એટલે મેં સવાલ કર્યો કે;—“ત્યારે શું કરશો ? એ મકદ્દમે જનાબમાં નાખીને સ્ટેજપર લાવશો ?”

“આજે હું પોતે જ પાઠ કરીશ. મેં જો કે અત્યાર સૂધીમાં ચૂનો ચોપડો નથી છતાં હું આજે બતાવી આપીશ કે મને પણ નાટક કરતાં આવડે છે કે જેથી ઉછાંછળા એક્ટરો ફૂલાઈ ન જાય.” શેઠજીએ જવાબ આપ્યો.

“તમે પાઠ કરશો ?” મેં હડપચીએ આંગળી અડકાવીને બહુ જ આશ્ચર્ય દર્શાવીને પૂછ્યું.

“ક્યાં વખત વધારે છે ? આજે હું પણ રંગભૂમિપર રમીશ અને તમે તે જોશો ? નારાયણ બાઈ ! ડ્રેસ લાવો અને દરજીએ ડ્રેસ ફિટ કરવાને બોલાવો.” મને જવાબ આપવા સાથે ડ્રેસમેનજરને તેમણે હુકમ કર્યો અને પોતે ચૂનો લગાડવા મંડી ગયા.

તેમની આ કૃતિને જોઇને બધાં એકઠરો અને એક્ટ્રેસિસ તો આબાં બનીને વિચારમાં જ પડી ગયાં કે આજે શેઠને આ વળી શું ભૂત બરાયું? ક્યાંય મિલનમાં ને મિલનમાં છબરડો ન વાળે અને નાટકનું ફારસ ન કરી નાંખે, એવી જ બધાંને ધાસ્તી પડી ગઈ; પણ માલિકને કેણુ અટકાવે? હવે તો જે થાય તે જોવાનું જ હતું. પંદર વીસ મિનિટમાં શેઠજી પેંટ કરી ડ્રેસ પહેરીને તૈયાર થઈ ગયા, ટ્રોપ હથકાવ્યા, અને પહેલા પ્રવેશમાં જ ‘ચંગેજ’ આવતો હોવાથી શેઠના પાઠને જોવામઠિ કંપનીનાં બધાં માણસો વિગ્સમાં આવીને આપુરતાથી ડોળા ફાડીને હામાં રહ્યાં. શેઠે બરાબર પાઠ બજવ્યો અને તે સારી રીતે વખણાવ્યો પણ ખરો. શેઠજીને રીહર્સલ આપવાનો લાંબા વખતનો અનુભવ હતો અને તેમની સ્મરણશક્તિ સારી હોવાથી બધાં નાટકો અથથી ઇતિ પર્યંત તેમને મોઢે હતાં એટલે પાઠ કાચો રહેવાથી નવા એક્ટરનો નવા પાઠમાં જે ફેરતો થવાની ધાસ્તી રહે છે તે તો એમના મઠિ નહોતી જ; તે ઉપરાંત શરીરે હથથુ અને જવાની પણ જોરદાર હોવાથી કુદરતે પણ તેમને સારી મદદ કરી અને કામ સડસડાટ કરતું પાર પડી ગયું. એ દિવસે તો અમુક કારણસર તેમણે પાઠ ક્યો પણ એનું પરિણામ એ થયું કે, નાટકમાં પાઠ કરવાનો એ ચોખી રોગ એકવાર શરમ છટી જવાથી હમેશને મઠિ તેમને લાગૂ પડ્યો. તે દિવસથી તેઓ જ્યારે પોતાની ઈચ્છા થાય અને ઑડિયન્સ સારુ હોય, તો તરત પાઠ કરવાને તૈયાર થઈ જતા હતા. રાયચૂરમાં થએલું એ મંગળાચરણ દક્ષિણ હથ-દરાબાદમાં સંપૂર્ણ ફળીભૂત થયું અને ત્યાં કંપનીના માલિક તરીકે તેમ જ એક સારા એક્ટર તરીકે પણ તેઓ વખણાયા અને પોતાની તે કળામઠિ સોનાનાં ચાંદ તથા માનપત્રો પણ મેળવ્યાં. પરંતુ એમાં તેમના માલિક હોવાનું એક આંતરિક ડારણુ તો હતું જ. હથદરાબાદ હું ગઈ નહોતી, પણ ત્યાંની વાતો મારી એક બેનપણી એક્ટ્રેસદ્વારા મારા નાણુવામાં આવી હતી કે જે મેં અહીં જ જણાવી દીધી છે.

*

*

*

*

કેટલાક દિવસ પછી અચાનક મારા હૃદયમાં દેવકુમારીનું સ્મરણુ અને તે સાથે તેની ગર્ભાવસ્થા તથા યુસુફને તેના મરણુ સમયે આપેલા વચનનું પણ સ્મરણુ થઈ આવતાં હું તે વિશેની ચિંતામાં નિમગ્ન થઈ ગઈ.

પ્રકરણ ૪૫ મું

બાળહત્યાની તૈયારી

રાયચૂરમાં કંપનીએ ઢોઢ પોણાણે માસનો વખત કાઢી નાખ્યો અને એ શહેરના પ્રમાણમાં જોઇએ તો ઘણું જ સારા પૈસા મેળવ્યા એમ કહી શકાય. મારી બેનિકિટ નાહડને દિવસે મેં ‘પ્રુદાદોરત’ નાટક બજવી બતાવવાનું પસંદ કર્યું હતું, એટલે એક તો એ નાટક ત્યાં પ્રિય થઈ પડ્યું હતું અને બીજું મારા તરફ પણ લોકોનો સારો આહ હોવાથી મને રૂપિયા સાત સાડાસાત સોનો તડાકો પડી ગયો. એ રૂપિયા એક વ્યાપારીની પેઢીપર બરી તેની હુંડી લખાવી

મારી માતાપર મોઢલી દીધી અને તે હુંડીના રૂપિયા ઝુંબઈના જે વ્યાપારીના નામની તે હુંડી હતી તેની પાસેથી મારી માતાને મળી ગયો. જવાબ પણ વતખસર આવી ગયો. એ પણ કંપનીની હયદરાબાદ ઉપરી જવાની તૈયારી થવા લાગી. એક દિવસે મેં શેઠને એકાંતમાં મળીને જણાવ્યું કે:-

• “શેઠજી! મારાથી કંપની સાથે હયદરાબાદ અવાય તેમ નથી; કારણ કે, આજકાલ એક તો મારી તબીયત કાંઈક નાદુરસ્ત રહ્યાં કરે છે અને ખીજું હવે મને આ નાટકના ધંધાનો પણ કેટલેક અંશે કંટાળો આવી ગયો છે. માટે હવે મને ઝુંબઈ જવાની રાજીખુશીથી રજા આપો, તો આપનો મેટો ઉપકાર.”

• “ત્યારે ચંપા! છેવટે નાટકના ધંધાને છોડી દેવાનો તમે પાકો જ વિચાર કર્યો છે કે? તમે અમદાવાદ જલદી નાટકના ધંધાથી કંટાળી જશો, એવી મારી ધારણા નહોતી. એમાં જે કે તમારા જેવી પોતાના કર્તવ્યને સમજનારી, અટપટમાં ન પડનારી, સરળ સ્વભાવની, નિરભિમાની અને નાટ્યકળાભિજ્ઞ ઉત્તમ એક્ટ્રેસને-કંપનીની શોભાને-રજા આપવાની કોઈ પણ માલિકની ઇચ્છા ન થાય, એ સર્વથા સ્વાભાવિક જ છે. છતાં બખ્ખેવાર તમે મારું માન જળવ્યું છે અને આવી સારી આવક છતાં નાટકના ધંધાથી કંટાળ્યાં છો, તો વારંવાર આગ્રહ કરી તમને શરમમાં નાખી કંપનીમાં રાખીને માનસિક ત્રાસ આપવાનું હું આજીવી ધારતો નથી. છતાં મારો એક આગ્રહ છે અને તે એ કે, કંપની સાથે હયદરાબાદ સુધી આવો અને હયદરાબાદ નેઈ ત્યાં પાંચ દશ દિવસ આનંદમાં રહી હરી-ફરીને પછી ઝુંબઈ જાઓ. જે તમારી ઇચ્છા નહિ હોય, તો હું તમને ત્યાં પાર્ટમાં નહિ ઉતારું. તમે ત્યાં જ્યાં દશ દિવસ કંપનીનાં મેહમાન તરીકે જ રહેજો. ત્યાંથી હું કંપનીના અર્થે તમને તમારા પતિ સાથે સંભાળથી ઝુંબઈ મોઢલી આપીશ.” શેઠજીએ બહુ જ વિવેક અને લાગણીથી એ વાક્યો ઉચ્ચાર્યાં.

શેઠની આ માગણી કોઈ પણ મકરે અચોગ્ય ઢિવા સ્વાર્થપૂર્ણ ન હોવાથી અને અદ્રાસ ન જવાયું તો હયદરાબાદ તો નેઈ જઈએ એવી મારી પણ કાંઈક ઇચ્છા હોવાથી મેં જવાબ આપ્યો કે:-“વારું ત્યારે આપ મારાપર આટલી બધી મેહરબાની રાખો છો અને આપની આવી જ ઇચ્છા છે, તો કંપનીનાં મેહમાન તરીકે અમે ઘણીઘણિયાણી હયદરાબાદ સુધી આવીશું અને ત્યાં પંદર દિવસ વીતાડી નીરાંતે વિશ્રાંતિ ભોજનીને ઝુંબઈ જઈશું.”

બે દિવસ પછી સામાન બધો માલગાડીમાં સ્થાના કરીને ચાર દિવસ પછી રાયચૂરના કેટલાક નાગરિકોની મેહમાનદર્શીના ઉપભોગ લઈ કંપની પણ ઉપડી. આ વખતે રૃષેશિયલ ટ્રેનની વ્યવસ્થા નહોતી, કિંતુ સાધારણ ટ્રેનમાં જ અમુક ચડી કલાસના ઉખા અને અમુક સેકન્ડ કલાસના ઉખા રિજર્ડ કરાવી તેમાં જવાનો બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો હતો. છતાં મને અને મારા ધણીને તો સેકન્ડ કલાસમાં શેઠજીના પોતાના કમ્પાર્ટમેન્ટમાં જ બહુ સારી જગ્યા આપવામાં આવી હતી. રાયચૂરથી વાડી જંકરાન અને ત્યાંથી હયદરાબાદ જવાય છે. વાડી પણ એક મોટું અને સારું જંકરાન છે, અને ત્યાં રેલ્વેના પ્રવાસીઓ-હિંદુ, મુસલ-

૨૫૨ સુરેલનો વાંસો અથવા એક નદીની આત્મકથા

માન અને ક્રિશ્ચિયન્સ આદિ બધી જાતના લોકોમટિ ખાવા પીવા અને વિશ્રાંતિ-મટ્ટેની ધણી જ સારી સગવડ કરેલી છે. હયદરાબાદ પહોંચ્યા પહેલાં વાણી નંકશનપર જે એક બનાવ બન્યો તે એ હતો કે, હું વાણી નંકશનના પ્લેટફોર્મ પર જરા થગ છટા કરવાને ઉતરી અને આમ તેમ કરતી હતી એટલામાં દેવ-કુમારીની ઢાંસી નવીબંદરની ખાત્રવી રામદુલારી એક મીઠાઇવાળા ફેરીયા પાસેથી મીઠાઈ ખરીદતી અને ભાવતાલ પૂછતી મારા જોવામાં આવી. હું તેની પાસે ગઈ અને તેના ખભાપર પાછળથી હાથ અડકાડતાં તે મોહું ફેરવી મને જોઇને આશ્ચર્યથી દિગ્મૂઠ બની થઈ ગઈ. તેણે તરત એ જ ઉદ્ગાર કાઢ્યો કે:-

“શયતાનસે કોઈ કિતના લી દૂર બાગે, મગર વો રહતા હય હો કદમ અગેકા આગે!”

“અલી રામદુલારી! હું શયતાન અને તું ફરિસ્તો કે? આમ બોલવાનું કાંઈ કારણ?” મેં જરાક આંખો કાઢીને પૂછ્યું.

અંખા બહેન, મારી મશ્કરી કરવાની ટેવ છે એટલે માહું ન લગાડશો. એ તો મુંબઈમાં પણ તમે મળ્યાં અને નાસિકમાં પણ આવી પહોંચ્યાં. અહીં હવે અમે હયદરાબાદ જવા અને મુંબઈથી દૂર થવા નીકળ્યાં તો ત્યાં પણ તમારી હાજરી જોવામાં આવે છે, એથી જ મારા મોઢામાંથી એ શબ્દો નીકળી ગયા. પણ બહેન! તમે અહીં ક્યાંથી?” રામદુલારી બોલી.

“હું મારી નાટકમંડળી સાથે હયદરાબાદ જઈ છું અને ત્યાં મારો પંદરેક દિવસ રહેવાનો વિચાર છે. તારી શેઠાણી હયદરાબાદ શા કારણથી જાય છે વાહ ? નાસિક તો તીર્થસ્થાન હતું, પણ હયદરાબાદ કાંઈ તીર્થસ્થાન નથી. કદાચિત્ ઇતિહાસમસિદ્ધ સ્થળો જોવાને અને પ્રાચીનવસ્તુશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવાને જતાં હોય તો કેણુ જાણે!” મેં ઉદ્ગાર કાઢ્યા,

રામદુલારીએ મારો હાથ ગ્રાહીને ધીમા સાદે કહ્યું કે: “અંખા બહેન! પેલાં છુપા પાપનો ઘડો હવે છલાછલ બરાયો છે અને ઉભરાઈ જવાની તૈયારીમાં છે. નાસિકમાં હોહા થઈ જવાથી અને મુંબઈમાંના શેઠાણીનાં કટલાંક સર્ગાવહાલાંઓના જાણુ-વામાં એ વાત આવી જવાથી શેઠાણી એ પાપની કાયળીને ખાલી કરવામટિ હયદરાબાદ જાય છે!” હું સમજી ગઈ કે, દેવકુમારી એ પ્રદેશમાં ગર્ભપાતનું નવીન અને ઘોરતમ પાપ કરવાને આવી હતી. મારા મનમાં અમુક એક શંકાને ઉદ્ભવ થવાથી મેં પૂછ્યું કે: “અલી રામદુલારી! આવાં કાર્યો ગ્રુપ સ્થાનમાં જ થઈ શકતાં હોવાથી તેવા કોઈ ગ્રુપ સ્થાનની શેઠાણીએ ગોઠવણુ કરેલી છે ખરી કે?” ટ્રેન ઉપડવાનો વખત થઈ ગયેલો હોવાથી રામદુલારીએ કહ્યું કે: “અસરિ વાત કરવાનો વખત નથી; મટિ એ બધી વાત પછી નીરાંતે કરી સંભળાવીશ.” મેં જણાવ્યું કે: “હયદરાબાદ પહોંચ્યા પછી તો આપણે જૂઠાં પડી જઈશું અને પાછાં કેણુ જાણે ક્યારે મળીશું. આ વાત મારે તત્કાળ જાણવાની અમત્ય હોવાથી રૂં કામ હોય તો જ અને કોઈ કારણુ બતાવી મારી સાથે મારા કમ્પાર્ટમેન્ટમાં આવીને બેસ-ખાજે મારી સાથે અને એક બે સ્ટેશન ગયા પછી પાછી તારી શેઠાણી પાસે જૂળે. હું હયદરાબાદ આવું છું એ વાત હાલ તરત દેવકુમારીને

જણાવીશ નહિ.” “બહુ સારું” કહીને તે ગઈ અને ઘોડાવારમાં મારા કબજા પાસે હું તેની વાટ જોતી હજી હતી ત્યાં આવી લાગી. હું અને તે બંને ગાડીમાં બેઠાં અને ત્રણ મિનિટ પછી ગાડી ઉપડી. પ્રથમ તો મેં ભાતું કાઢ્યું અને પેટ-પૂજની તૈયારી કરી. મારા પુતિને ખાવાનું આપ્યા પછી મેં તથા રામદુલારીએ ખાતાને ઈન્સાફ આપ્યો અને જળપાન કર્યા પછી અમારી વચ્ચે નીચે પ્રમાણે વાર્તાલાપનો આરંભ થયો મારે પતિ એક ખૂણામાં શેક પાસે જઈને બીડા કુકતો બેઠો અને અમે બંને બીજા ખૂણામાં બેઠેલી હોવાથી અમારી વાતો તેમના સાંભળમાં આવી શકે તેમ નહોતું અને તેથી અમે બંને નિર્ભય હતા.

“આપા બહેન ! તમે શું એમ ધારો છો કે અમારાં શેકાણી ઠેકાણાની બરાબર સમવડ કર્યા વિના કયાંય જાય એવાં કાચાં હશે ? ગુપ્ત સ્થાન અને સૂવા-વડ કે પછી ગર્ભપાત કરાવનારી દાયણુ વગેરેની સગવડ આજે દશ દિવસથી થઈ ગઈ છે અને તે દાયણુ કદાચિત્ હયદરાબાદના સ્ટેશનપર અમને સ્હામી લેવા માટે પણ આવશે.” રામદુલારીએ કહ્યું.

“તે દાયણુ જાતની કેણુ છે અને કયાં રહેનારી છે વારુ ?” મેં આતુરતાથી પૂછ્યું.
“જાતની છે બ્રાહ્મણી કાઠિયાવાડની અને હાલ તરત રહે છે હમેશને માટે મુંબઈમાં. એ નાસિકમાં આપીને વીરણમાં ઉતરી હતી ત્યાં શેકાણીનો તેની સાથે પરિચય થયો અને આ પાપની પૂર્ણાહુતિ માટે બંનેએ મળીને હયદરાબાદ નગરને નિશ્ચિત કર્યું. તે દાયણુની હયદરાબાદમાં સારી ઓળખાણ હોવાથી શેકાણી પાસેથી દોઢસો રૂપિયા લઈને દશ બાર દિવસ પહેલાં હયદરાબાદ ગઈ હતી અને ત્યાંથી તેને તાર મળ્યા પછી અમે નાસિકથી નીકળ્યાં.” રામદુલારીએ જવાબ આપ્યો.

“તે બ્રાહ્મણીનું નામ શું છે વારુ ?” મેં બીજા નવો સવાલ પૂછ્યો.
“પંડિતા કાલિન્દી,” જવાબ મળ્યો.

“મુંબઈમાં કયાં-કયા લક્ષમાં રહે છે ?” મેં પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“ભૂલેશ્વર દાહજીની ગાડીની બરાબર સ્હામે,” ઉત્તર મળ્યું.

“તેની એક વિધવા છોકરી છે ખરી કે ?”

“હા છે; પણ તેના કહેવા પ્રમાણે હાલમાં તે છોકરીએ પુનર્લગ્ન કરેલું હોવાથી વિધવા નહિ, પણ સૌભાગ્યવતી છે !” રામદુલારી બોલી.

“એ તો ન્યારે વિધવા હતી ત્યારે પણ નામ માત્રની જ વિધવા હતી અને ખરી રીતે તો સદા સૌભાગ્યવતી જ હતી. વળી કાંઈ ગોટાળો થયો હશે કે કોઈ ચીકાસદાર મળ્યો હશે એટલે નામને ધણી કરવાની ફરજ પડી હશે કે લાઙ્ગ્ય થઈ ગઈ હશે. એ માનીકરીને હું સારી રીતે ઓળખું છું. ચિંતા નહિ; હયદરાબાદમાં મળીશું ત્યારે વાત. પણ હા, હયદરાબાદમાં તમારું રહેવાનું સ્થાન કયા લક્ષમાં છે, એની તને ખબર છે ખરી કે ?”

એના જવાબમાં રામદુલારીએ જણાવ્યું કે:—“શેકાણી પાસે તે બધું છે ખરું; મને તે સ્થાન અને લક્ષાનું નામ મોટે તથી. હું તમને પછી વળી જણાવીશ.”

“ચિંતા નહિ; હયદરાબાદમાં અમારી નાટકમંડળીનું સ્થાન તો તરત તારા ઠરે

૨૭૪ સુડેલનો વાંસો અથવા એક નદીની આત્મકથા

જલ્પવામાં આવશે, એટલે બે ત્રણ દિવસ પછી અથવા બની શકે તો એકાદ દિવસ જવા દહને મારી પાસે આવજો એટલે હું તારી વિલાયતી ફેશનની સરભરા પહોં કરીશ અને પછી તારી સાથે આવીને તારી રોકાણીના ગૃહ નિવાસ સ્થાનને જોઈ જઈશ. બીજું કામ તારે એ કરવાનું છે કે, તારી રોકાણીની સર્વ હિલચાલની તારે મને નિત્ય ખબર આપવી; કારણ કે, મારે એ પ્રસંગનો ચિતાર છુપી રીતે જોવાનો છે.” મેં તેને સૂચના આપી.

મેં જત પ્રકરણમાં જણાવેલું છે કે, “હયદરાબાદ હું ગઈ નહોતી, પણ ત્યાંની વાતો મારી એક બિનપણી એક્ટ્રેસદ્વારા મારા જલ્પવામાં આવી હતી” અને અત્યારે મને હયદરાબાદ જવા મટે ત્યાંના માર્ગમાં પ્રવાસ કરતી જોઈને વાચકોને કદાચિત્ આશ્ચર્ય થશે; પણ થોડીવારને મટે હું તેમને ધૈર્ય રાખવાની અને મારા વૃત્તાંતને શાંતિથી વાંચ્યા પછી કોઈ પણ પ્રકારના નિર્ણયપર આવવાની નામ પ્રાર્થના કરું છું. મારી ઉપર્યુક્ત સૂચનાના ઉત્તરમાં લોખી રામદુલારીએ જણાવ્યું કે:-

“જ્યેષ્ઠા બહેન! એ પાપના ઘડાને ફોડી નાખવામાં આવે તો તો ઠીક; નહિ તો તે હવે પોતાની મેળે જ કુટી જવાની તૈયારીપર આવી લાગ્યો છે. અત્યાર સુધી તો ઈશ્વરે લાજ રાખી છે અને હવે થોડો માર્ગ છે તે કપાઈ નય અને સ્થાને પહોંચી જવાય તો જાણે ગંગા ન્હાયાં.”

“એ તો જાણે ઠીક; પણ રામદુલારી! ધારી લે કે તારી રોકાણી દીકરાને કે દીકરીને જન્મ આપે, તો તેને જીવવા દેશે કે બિચારા અર્ભકના નિર્દયતાથી પ્રાણ લેશે? તને આ બાબતની કરી ખબર છે ખરી કે? જોજો જુલું ન બાલતી નહિ તો મારા હાથમાં આવતાં તને ગળું દબાવીને મારી જ નાંખીશ અને એવા વખતે લાવીશ કે રોકાણી સાથે તારે પણ વખત બાકાના ઘરમાં જઈને રોજ દોઢ મણુ લોટ દળવા પડશે.” મેં ધમકીને મશકરીનું સ્વપ્ન આપીને કહ્યું.

“જ્યેષ્ઠા બહેન! આ વેળાએ રોકાણીએ પોતાના પેટની શી વ્યવસ્થા કરવા ધારી છે, તે વિષે જો કે હજી કંઈ પણ મારા જાણવામાં આવ્યું નથી; છતાં આગલા પ્રસંગમાં જો સ્મરણ કરીએ તો આ બાબતને એ શંખણી જીવવા દે, એમ મારી મનોદેવતા મને કહેતી નથી. પછી તો બાળક બાળ્યશાળી હોય ને જીવતું રહે, તે મજા જાણે!” રામદુલારીએ ખુલાસો આપી દીધો.

તેની આ વાત સાંભળી મારા મનમાં અનેક પ્રકારના વિચારો આવવા લાગ્યા, કે જેમાંના કેટલાક વિચારો આ પ્રમાણેના હતા;-“યુસુફનાં સંતાનને જો બની શકે, તો કોઈ પણ રીતે જીવતું બચાવી તો લેવું જ જોઈએ અને તેમજીનાં પગલાં પણ અત્યારથી જ બરવાં જોઈએ; કારણ કે, વખત એવા કટાકટીનો છે કે જો એક પલકારનો પણ વખતમાં ફેરફાર થશે, તો પરિણામ શું આવશે, એનો કોઈ પણ નિશ્ચય નથી. પ્રદેશ બિંદુલ અભણો છે, હેવકુમારી પૈસાદાર છે અને મારી પાસે પૈસા એટલા બધા નથી કે એની સાથે ટકર ઝીલવામાં હવેની હોજી મારાથી કરી શકાય; વળી પંડિતા કાલિન્દીને હેવકુમારીએ

પોતાની સહાયિકા તરીકે નામી છે, અને તે વળી પાપની સાક્ષાત્ પ્રતિમા છે એટલે જરૂર કાંતો ગર્ભપાત જ કરાવશે અને કાંતો જન્મેલા બાળકને તરત જ પીતું કરી દેશે, ત્યારે હવે આ બધાં વિધોને દૂર કરવાનો અને મારા ઈચ્છિત કાર્યને સિદ્ધ કરવાનો મારે જોશ ઉપાસ્ય થાજવો?...”

આશા મનમાં આવા પ્રકારના વિચારો ચાલતા હતા એટલામાં રામદુલારીએ કહ્યું કે:—“હવે અમારું ઠેકાણું ક્યાં છે તે હવે મને યાદ આવ્યું; હયદરાબાદમાં સ્વિકન્દરાબાદ નામની એક જગ્યા છે, ત્યાં અમારે જવાનું છે અને ત્યાં એક મોટી ધર્મશાળા છે તેની પાછળના બાગમાંના એક વિશાળ અને આહીશાન મકાનમાં અમારા ઉતારાની ગોઠવણ કરવામાં આવી છે.”

મને ભેટલીવી તે વાત છેવટે જાણવામાં આવી ગઈ. સ્વિકન્દરાબાદ હયદરાબાદમાંની જગ્યા નહિ, પણ એક નૂરું જ શહેર છે એની બિચારી રામદુલારીને ખબર નહોતી, પણ હું બધું જાણી ગઈ અને તેથી વધારે કાંઈ પણ બોલી નહિ. એ વાતચીત થયા પછી જે સ્ટેશન આવ્યું ત્યાં રામદુલારી મારા ડબ્બામાંથી ઉતરીને પોતાની શેઠાણી પાસે ચાલી ગઈ. મેં મારા મનમાં હયદરાબાદ જવાને બદલે સ્વિકન્દરાબાદ જવાનો વિચાર કરીને મારા શેઠાણે નમ્રતાથી જણાવ્યું કે:—

“શેઠા ! હું અહીં સૂધી તો આવી, પણ અચાનક એક એવું કારણ ઉપસ્થિત થયું છે કે જે મને હયદરાબાદ આવતાં અટકાવે છે. હું હાલ તરત સ્વિકન્દરાબાદ જવા માગું છું અને તેનું કારણ હું આપને જણાવી શકતી નથી. આપને માત્ર મારી એટલી જ પ્રાર્થના છે કે, જે જરૂર પડે, તો સો બસો રૂપિયા હું મંગાવું એટલે મોકલી આપો. મારા ધણાખરા પૈસા મેં કુબંધ મોકલી દીધા છે એટલે ત્યાં જઈને હું આપને મોકલી આપીશ.”

મારી આ વાર્તા સાંભળી શેઠા અબરખીમાં તો જરૂર પડી ગયા. પણ મને તેઓ પ્રથમથી જ વિલક્ષણ સ્વભાવની બાયડી તરીકે ઓળખતા હોવાથી વધારે કાંઈ પણ બોલ્યા નહિ અને રૂપિયા મોકલવાની હા યાદીને જણાવ્યું કે:—
“હા પા ! તમે અવશ્ય કોઈ અગત્યના કાર્યમટિજ જતાં હશો એટલે હું વધારે કાંઈ બોલતો નથી. જરૂર પડે તો તરત રૂપિયા મંગાવી લેજો અથવા તો પોતે આવીને લઈ જાશે; કારણ કે સ્વિકન્દરાબાદ અને હયદરાબાદની વચ્ચે માત્ર છ મહાલનો જ ગાળો છે અને ટ્રેન તેમ જ ઘોડા ગાડી રોજ આવે જાય છે. હમણાં હમણાં તો કહે છે કે મોટરો પણ ફોડવા સમ્મત છે; કારણ કે, હયદરાબાદ જિલ્લા સરકારની રાજધાની છે અને સ્વિકન્દરાબાદ બ્રિટીશ છાવણીનું મથક-કન્ટેનમેન્ટ છે, એટલે એમ હોવું સ્વાભાવિક જ છે.”

“આપની મારા તરફની આ લાગણીમટિ હું આપનો જેટલો આભાર માનું તેટલો ઓછો જ થવાનો.” મેં કહ્યું.

અમે હયદરાબાદના સ્ટેશન પર આવી લાગ્યાં. દેવકુમારી કે રામદુલારી કોઈ ટ્રેનમાંથી ઉતરી નહિ, પણ પંડિતા કાલિન્દીને મેં પ્લેટફોર્મ પર બેઠતી બોધી;

૩૭૬ સુરેલનો વાંસો અથવા એક નદીની આત્મકથા

અને તેની સાથે તેની આજકાલની શીખેલી બાણેલી પણ રમણીય બયંકરતાસ્પૃશ્ય સૂધ્ધારાની શિકાર થએલી ચરમેધબ છપરપગી છોકરી પણ આવેલી હતી. બન્ને માદીકરી ઝટ દેતી કે દેવકુમારીવાળા કમ્પાર્ટમેન્ટમાં પેશી ગઈ અને તેથી જાણાયું કે તેઓ એ ટ્રેનમાં જ સિકન્દરાબાદ સુધી આગળ વધવાની હતી. મેં ટ્રેનમાં સિકન્દરાબાદ જવાનું વ્યાજબી ન ધાર્યું કારણ કે, ત્યાં પ્લેટફોર્મપર ક્રદાચિત્ત તેમનામાંથી કોઈની પણ નજર મારા પર પડી જાય, તો તેઓ સાવચેત રહે અથવા મારાપર કોઈ આક્રમક લાવવાની કોશિશ કરે, એવો મારા હૃદયમાં સોજે-સોજા આના ડર હતો. હું કંપની સાથે હયદરાબાદના સ્ટેશનપર જ ઉતરી પડી અને ત્યાંથી ટાંગો કરી સિકન્દરાબાદના પ્રવાસનો મારા ધણી સાથે આરંભ કરી દીધો.

પ્રિય વાંચકો! અહીંથી મારા જીવનનું પુનઃ એકવાર પરિવર્તન થાય છે, આટલા દિવસ તો એક એક ટ્રેસ તારકનું જીવન મેં વીતાડ્યું હતું અને તેની સાથે પ્રેમનાટકની એક ગ્રામ્ય નદી તરીકે પણ કેટલીક ભૂમિકાઓ ભજવી હતી, પણ હવે મારે જે કાર્ય કરવાનું હતું તે છુપી પેલીસનું હતું, ક્રિમિનલ ઇન્વેસ્ટિગેશન ડિપાર્ટમેન્ટના અધિકારીની ડયુટીને મેં મારી પોતાની રાજ્યપુરીથી પોતાના માથાપર પ્લેઝી લીધી હતી. હાલ તરત તો સિકન્દરાબાદની ધર્મશાળામાં મેં મારા ધણી સાથે જઈને છાવણી નાખી અને ત્યાંના રખેવાળની મુઠ્ઠી ગરમ કરી, રહેવાની અને ખાવા પીવાની અડચણ ન આવે એવો બંદોબસ્ત કરી દીધો. અહીં હું મારા વાંચકોને સિકન્દરાબાદનો થોડોક પરિચય કરાવીશ.

સિકન્દરાબાદ રેલ્વેનું એક સાકે સ્ટેશન, બ્રિટિશ મિલિટરી કન્ટ્રાન્મેન્ટ અને ઉત્તમ નગર છે. એ હયદરાબાદના ઉત્તર-પૂર્વ કોણમાં છ માઇલના અંતરપર આવેલું છે અને એ શહેરની વસ્તી ૭૫,૦૦૦ ની કહેવાય છે. નિજમ સિકન્દરનગરના નામ ઉપરથી એ નગરનું નામ સિકન્દરાબાદ રખાયેલું છે અને તે હિન્દુસ્તાનમાંનું મોટામાં મોટું મિલિટરી સ્ટેશન એટલે કે, લશ્કરી છાવણીનું સ્થાન છે. એ સ્થળે ફવાનું પાણી પૂરું થાય તેટલું ન હોવાથી છાવણીની પાસે જ હુસેન સાગર નામનું એક તળાવ છે તેમાંથી નળદ્વારા નગરમાં પાણી લાવવાની ગોઠવણ કરાયેલી છે; અને એ તળાવનું ક્ષેત્રફળ ૧૩ માઇલનું છે, એમ કહેવાય છે. સિકન્દરાબાદમાંની લશ્કરી કવાયદમટિની જગ્યા એટલી બધી વિશાળ છે કે જ્યાં સાતથી આઠ હજાર સૈનિકોની કોઈ પણ નતની તકલીફ વગર કવાયદ લઈ શકાય છે. એ પેરેડ ગ્રાઉન્ડના જમણા હાથપર પબ્લિક સ્ક્વર્સ આવેલાં છે કે જેમાં થીએટર, લાયબ્રેરી, ડાઇનિંગ અને લેક્ચર સ્ક્વર્સ આદિનો સમાવેશ થાય છે. એની પાસે જ ચૂરોપિયોનનું કબ્રસ્તાન છે કે જેમાં એ સ્થળે મરી ગયેલા ધણીક લશ્કરી અને ખીજા અગ્રેજ અમલદારોની કબ્રો આપણને દેખાય છે. સિકન્દરાબાદમાંનાં મુખ્ય મંકનો આ પ્રમાણે છે;—કોર્ટ હાઉસ, સેન્ટ જોન્સ ચર્ચ, બ્રિગેડ ગ્રાઉન્ડ, ઇંગ્લિશ સ્કૂલ, ધિ પબ્લિક સ્ક્વર્સ; વિક્ટોરિયા થીએટર, લાયબ્રેરી અને રીડીંગરૂમ (આ સર્વ એક જ મકાનમાં સમાયેલાં છે); ધિ હયદરાબાદ વોલન્ટીયર ફાઇર્સ કલબ, મેસોનિક લોજ (સેન્ટ જોન નં. ૪૩૪) અને ટ્રેવ-

લસે પબ્લિક બંગલો. ચિકન્ડરાબાદના ધણીખરા રસ્તાએ જુલોની છાયાથી ઢંકાયેલા હોવાથી નગરની બહારના ભાગમાં ગણીમાં બેસીને કે પગે ફરવાનું બહુ જ આનંદદાયક થઈ પડે છે.

પરમેશ્વરની કૃપાથી ધર્મશાળાના પાછલા ભાગમાંના બે એરડા રમેશભાઈએ અને કાઠી આપેલા હોવાથી અને તેમાંની બારીઓ પાછલા ભાગમાં પડતી હોવાથી પાછળના ભાગમાં ધર્મશાળાની ભીતની અડોઅડમાં આવેલા જેવકુમારીનું જીતારાવાળા મકાનમાં જે કોઈ પણ આવે અથવા મકાનમાંથી બહાર જાય તેને અમે જોઈ શકતાં હતાં, એટલું જ નહિ, પણ જો તેમના ઘરમાં માણસો મેટિ સીટ બેસતાં હોય, તો તેમની વાતચીત પણ અમારા સાંભળવામાં આવી શકતી હતી. એ ધર્મશાળા અને તેની પાછળના ભાગમાંના મકાનો બ્રિટિશ કેન્ટનમેન્ટની હદમાં આવેલાં હોવાથી જો અગત્ય પડશે, તો અંગ્રેજ સરકારની મદદ તરત મળી શકશે અને નિબંધી અથવા નવ્વાબીમાં આલતા 'હોતા હય-યાતા હય'ના ચક્કરમાં પડવાથી જે કામ માર્ગે જવાનો સંભવ હોય છે તેવો પ્રકાર નહિ થાય અને પાપી ભાગ્યે જ છટકી શકશે. એ વિષેનો મારા મનમાં બ્રિટિશ દયાળુપણાપર વિશ્વાસ હતો અને તેથી નીરંત્રે હું પાછલી બારીમાંથી જોવાય તેટલી તે ઘરમાં આલતી ચેષ્ટાઓને જોયા કરતી હતી. રામદુલારીને પણ મેં મારા અહીં આવવાની વાત જણાવી નહિ; કારણ કે, તે ક્યાંક બેવડાના બહારમાં વાતને એકી કાઢે તો પાપી ચેતી જાય અને કદાચિત્ છટકી જાય, એવી મારા મનમાં ભીતિ રહ્યા કરતી હતી. રાતે પણ બાર બાર ને બપોળે વારંવાર સૂંકી હું જાગતી બારીમાં છુપાઈને બેસી રહેતી હતી અને બહુ ઉધ આવતી ત્યારે મારા ધણીને 'જો આ ઘરમાંથી કોઈની ચીસ કે બૂમ સંભળાય તો જરૂર મને તરત જગાડજો અને હું જાગું નહિ, ત્યાં સૂઈ ઉઘસો નહિ' એવી રીતે કહીને થોડીવાર આનંદિદ્રા કરી દેતી હતી. ત્રણ દિવસ ગયા, પણ જેવકુમારીની પ્રસૂતિનાં ક્ષણં વિશેષ ચિન્હો જણાયાં નહિ અને તેથી મને ફાળ પડી કે ક્યાંક કાલિન્દીએ ગર્ભને પાત ન કરાવી નાખ્યો હોય! પણ ચોથે દિવસે કાણ જાણે શા કારણથી રાતે દશ વાગે જેવકુમારી બહાર એટલાપર નીકળી અને રામદુલારીના હાથમાં હરીકેન લેખ હોવાથી તેનાં જે ચિન્હો જોવામાં આવ્યાં, તે સાફ જણાવતાં હતાં કે હજી એવો કરો! પણ લયંકર પ્રકાર બનવા પાળ્યો નહોતો- મારા હૃદયમાં એક પ્રકારનો સંતોષ થયો. એ જ રાતે એક નવીન વિચાર મને અચાનક શુક્રી આવ્યો અને તેને પ્રભાત થતાં જ મેં અમલમાં મૂકી દીધો. મારા ખરા નામથી કેન્ટનમેન્ટ મેજિસ્ટ્રેટને મેં એક ખાનગી ચીઠી લખીને એમ જણાવી દીધું કે, 'અહીં બ્રિટિશ હદમાં ઉચ્ચ હિંદુ જાતિની એક વિધવા ગર્ભવતી છે અને તે બાળકને જન્મ આપવાની તૈયારીમાં છે. મને શંકા છે કે, કદાચિત્ તેનાં લાગતાં વળગતાં ગર્ભની હાલિ અથવા તો બાળકનો નાશ કરી નાખશે; એટલામટિ જો તેવો કોઈ પણ પ્રકાર દેખાય અને હું કેન્ટનમેન્ટ પોલીસને ખબર આપું, તો મને તે બાળકને બચાવવામટે સરકારી મદદ મળવી જોઈએ.

૪૭૬ ચુડેલનો વાંસો અથવા એક નદીની આત્મકથા

એમણેનો આપ અસારથી જ બંદોબસ્ત કરી રાખશે. તો મેટિઃ ઉપકાર થશે. ને તેહું કાંઈ સાહસ કરવામાં ન આવે, તો કોઈની આબરુ પર અકારણ હાથ નાખવાની અગત્ય નથી. તમારા કોઈ પણ માણસને મારી પાસે મોકલશે; કારણ કે, અમુક કારણોને લીધે હું બહાર નીકળી શકતી નથી.” ધન્ય છે બ્રિટિશ અમલને, કે મારા જેવી એક નજીવી બાયડીની ચીડીને જવાબ તકાળ જ આપવામાં આવ્યો. અને તેમાં જણાવ્યું હતું કે:—“તમારી માગણી પ્રમાણેની વ્યવસ્થા કરી રાખી છે અને ધર્મશાળા પાસેના પોલીસ થાણાપર જરૂર પડતાં ખર્ચ આપવાથી તમને ભેઘતી બધી મદદ ગમે ત્યારે મળી શકશે. જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે આ ચીડી પોલીસ અથવા પોલીસ અમલદારને બતાવશે.”

એ દિવસ પણ વીત્યો અને અડધી રાત પણ વીતી. લગભગ એક વાગ્યો, અને હું મારા ઘણીને બારીમાં ચોંટી કરવતે બેસાડી જરા બિઠાનામાં પડવાની તૈયારી કરતી હતી એટલામાં પાછળના તે મકાનમાંથી અચાનક એક કારમી ચીસ મારા સાંભળવામાં આવી.

પ્રકરણ ૪૬ મું

ચુડેલનો અસવ

એ ચીસ સાંભળતાં જ મારી મનોદેવતા અને કહેવા લાગી કે, કાં તો પ્રસૂતિની વેડનાની એ ચીસ હોવી નેહએ અને કાં તો બાળકનો પ્રસવ થઈ ચૂકેલો હોવો નેહએ. ગમે તે એક ઘટના હોય તોપણ હવે પ્રકારમાં આવવાનો અને ખુસ્કી દેખા દેખ રાખવાનો સમય આવીને ઉભો રહ્યો હતો, એમાં તો શંકા હતી જ નહિ. મેં તરત કેન્ટોનમેન્ટ મેન્જિસ્ટ્રેટની ચિઠ્ઠી મારા ઘણીને આપી અને પોલીસ થાણાપરથી પોલીસના માણસને બોલાવવામણ મોકલ્યો. આ વખતે કોઈ પણ ભતની બૂલ વગર મારા લોખા ઘણીએ કામ બરાબર બજાવ્યું, અને ચોડીવારમાં જ એક પોલીસ અમલદાર તેની સાથે ધર્મશાળામાં આવી લાગ્યો. તે પોલીસ અમલદારે મને માનપૂર્વક સલામ કરી અને મેં તેને કહ્યું કે:—“મારી સાથે આવો અને હું જે ઘરમાં નહીં તેની આસપાસ બહાર તમે છપાઈને ઉભા રહેજો, ને જરૂર પડે અને હું બોલાવું તો મારી મદદે દોડી આવજો. નકામી ધાંધલ મચાવવી નથી.” પોલીસ અમલદારે મારો હુકમ માથે ચઢાવ્યો અને ઘણી જ ખુશીથી મારી સાથે આવ્યો. ધર્મશાળામાંનાં અમારા ગોરડાને વાળું વાસી અમે બહાર નીકળ્યાં, અકર ખાઈ પાછલા બાગના રસ્તાપર આવ્યાં અને ત્યાં પોલીસ અમલદાર તથા મારા ઘણીને. એક અંધારાવાળા ભાગમાં ઉભા રાખી, હું દેવકુમારીવાળા મકાનમાં જઈને આગળ વધી. એટલાપર ચઢીને દરવાજાને હાથ અડકાડતાં તે અંદરથી વાસેલો જણાયો, એટલે મેં સાંજળ ખખડાવી; તરત દરવાજો ઉઘાડ્યો, અને તે ઉઘાડનાર પંડિત કાલિન્દી મને જોતાં જ એવી તો અંબવણી પડી ગઈ કે કાંચો તો લોહીનો એક છાંટો પણ ન નીકળે. કદાચિત્ તે દરવાજો ન ઉઘાડત, પણ જાન-

દુલારીને કેટલીક વારથી તેણે બહાર કોઈ કામમાટે મોકલેલી હોવાથી તે ખાણ આવી હશે એમ ધારીને જ તેણે બારણું ખોલ્યું હતું. પણ આ તો રામદુલારીને બદલે ચુડેલ ચંપા નીકળી. આ ચંપાને એ સારી રીતે ઓળખતી હોવાથી અને ચંપા તે મા દીકરીના બધા ભેદ જાણે છે એની તેને ખબર હોવાથી એ આજ્ઞા સમયમાં મને જોઈને તેના હૃદયને કાળનો સાક્ષાત્કાર થયો હોય તો તેમ થવું સર્વથા સ્વાભાવિક જ હતું. તેણે કંપિત સ્વરથી મને ખૂણું ક્રે:-“ચંપા બહેન ! આ વેળાએ ઓર્યાતાં તમે અહીં ક્યાંથી અને શા કારણથી આવ્યાં છો ?”

“પંડિતા ! તમે મહા વિદુષી, કવયિત્રી અને અનુભવી અબળા હોવા છતાં મારા આ સમયના આગમનના કારણની કલ્પના નથી કરી શકતાં, એ આશ્ચર્ય-કારક છે. સાંભળો, તમે બાઈ સાહેબ એક નિર્દોષ જીવને આ વિશ્વરૂપ સહનમાં આવતો અટકાવવામાટે આવ્યાં છો અને હું તે જીવના વિહારમાટે આ સુષ્ટિસહનનાં દ્વારોને મુક્ત કરવાને આવી છું; તમે જે જીવનો નાશ કરવા ધારો છો, તેને હું બચાવવામાટે આવી છું !”

“તમારું બોલતું કોઈ સમજી શકતું નથી. હું સીધા સવાલ પૂછું છું, અને તમે વિના કારણ ઉઠાવી રામાટે જાઓ છો ? હું કેના જીવનો નાશ કરવા આવી છું ? આમ બોલવાનું, કોઈ નિર્દોષપર ખોટા આજ્ઞા અટાવવાનું, કોઈ કારણ ?” પંડિતાએ કિચિત્ વાચાળતાથી કહ્યું.

“ઠીક છે; તમે નિર્દોષ હશે, તો બળાકારે તમોને કોઈ દુષિત સિદ્ધ કરી શકે તેમ નથી; તેમ જ સત્યવાદિની સાધ્વીને વાચાળતાથી પોતાનો બચાવ કરવાની પણ અજ્ઞ નથી. વખત કટાકટીનો છે, માટે વચ્ચેથી ખસી જાઓ અને મને દેવકુમારી પાસે જવા છો.” એ કહેતા જવાબ આપી મારા ખાસ મુદ્દપર ઓળીને કહ્યું.

એટલામાં તેની વિધવામાંથી ચોથી વારની નવીન સંધવા થયેલી અશ્મેધજ દીકરી, કે જે વળી અંગ્રેજ બે ચોપડીનો અલ્યાસ કરીને અંગ્રેજ અબળા હોવાનો ફાંકો રાખનારી થઈ હતી તે લટકોમટકો કરી અશ્માના કાચને અંધારામાં અમકાવતી આગળ વધી આવી અને કહેવા લાગી કે:-“There is no any Devkumari here. અહીં કોઈ દેવકુમારી છે જ નહિ. You are mistaken rather ! તમે ભૂલ ખાઈ ગયાં છો. અહીં તો હું અને મારી મા બે જ છીએ.”

હું એના જવાબ આપવા જતી હતી; એટલામાં બહાર ગએલી રામદુલારી આવી લાગી, અને તે એ ચોથી વારની સંધવાના બોલવાને અસત્ય સિદ્ધ કરનાર પ્રમાણરૂપ હોવાથી એ જરાક કરડાકીથી જ કહેવા માંડ્યું કે:-“વેલ મિસિસ મહિશ ! તમે માદીકરી વિના ત્રીજી અહીં નથી, તો આ રામદુલારી અલારે ચોણી શતે કેની પાસે આવી છે ? અને હમણું જે ચીસ સંભળાઈ હતી તે તમારી પોતાની, કે તમારાં માતૃશ્રીની કે રામદુલારીની ?”

“મારી તો બહારતે પણ ચીસ નથી પાડી ! મુઆં તમે-ધણી વખતની બાચડીપર આવો આરોપ મૂકતાં લજતાંય નથી !” રામદુલારી કંદકી.

“તમે તમારું મોઢું સંભાળીને બેસો; આ બિટિશ હદ છે.” મહિરાએ થોડાના સ્વભાવને વ્યક્ત કરીને ઉછીની ધમધી આપી.

“મહિરાભાઈ! આ બધી બવાઈ હવે તમારા નવા ઘરમાં હોય તેને અથવા તો તમારી નવી પ્રભુ થાય તેને શીખવો; આ ન્યાયી બિટિશ હદ છે તેથી જ આજે તમે તમારા પાપકર્મમાં ફાવી શકવાનાં નથી, ધર્મની સ્થાને હંફાવી શકવાનાં નથી. સૂર્ય હોય એટલે દિવસ હોવો જ જોઈએ અને દિવસ હોય ત્યાં સૂર્ય હોવો જ જોઈએ; તે પ્રમાણે જ્યાં રામદુલારી હોય ત્યાં હેવકુમારી હોવી જ જોઈએ; કારણ કે, આ રામદુલારી હેવકુમારીના અહીં હોવાનું પ્રમાણ છે. હજી કંઈ વધારે જૂઠું બોલવું છે?” મેં પણ તેણી જ રોકડો જવાબ “પર-આની દીધો.

“તે કોણ કહે છે કે મારાં શેઠાણી હેવકુમારી અહીં નથી? એ રહ્યાં અંદરના ઓરડામાં; પણ કંઈક માંદા છે!” રામદુલારીએ માઠીકરીને સાફ ખોટી પાડી દીધી.

“એટલી હદ સૂધી માંદાં છે કે તેમની પાસે કોઈને જવા દેવાની અને તેમની સાથે વાત કરવા દેવાની ડોક્ટરની સખ્ત મનાઈ છે; એટલામાટે જ મહિરાએ તમને ના પાડી. આવો અમારી પાસે બેસો; થોડાં શામટ જાઓ છો?” ચાલાક કાલિન્દીએ ફરવી બાંધવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

“પંડિત! માફ કરો. હેવકુમારી અહીં આવી છે તે દિવસે જ હું પણ આવી છું, અને આ પાસેની ધર્મશાળામાં છાવણી નાખી તમારી ગેષ્ટા જોયા કરું છું; જે માંદગી છે તે મારી જાણ બહાર નથી અને તમારા વગર ખીજ કોઈ ડોક્ટર કે વૈદ્યનો ચાલુ ઉપચાર નથી. મારે નથી કરવી કરી વાત, પણ અકાવવે! છે એક નિર્દોષ બાળકનો અકારણુ યતો ઘાત! સમજી જાઓ, અને મને અંદર જવા છો તો ઠીક છે; નહિ તો અલ્પરે જ પરિણામ માફુ આવશે!”

એમ કહીને મેં અંદર જવામાટે આગળ વધવાનો યત્ન કર્યો એટલે કાલિન્દીએ કહ્યું કે—“અંપા બહેન! હેવકુમારીની આજ્ઞા વિના તમને અમારાથી અંદર તો જવા નહિ જ દેવાય.”

“જાઓ અને તેને જણાવો કે, યુસુફના સંતાનને બચાવવામાટે અંપા આવી છે; જે સીધા ઉતરશે તો બચી જશે, નહિ તો તે તમારામાટે મોતનો પયગામ લાવી છે!” મેં નાટકી બાપમાં હુકમ ફરમાવ્યો.

માઠીકરી બંને અંદર ગઈ અને થોડી વારમાં બહાર આવીને કહેવા લાગી કે—“ચાલો, હેવકુમારી તમને બોલાવે છે.”

હું અંદરના ઓરડામાં ગઈ તે વેળાએ હેવકુમારી એક લોખંડી પર્લગંપર કાંઈક અસ્વસ્થ પડી હતી, તેની વેદના કાંઈક ગ્રોહી યવાથી તે બોલવા ચાલવાને સમર્થ હતી. મને કુશ્મીપર બેસવાનું કહી તેણે પૂછ્યું કે—“અંપા બહેન! એવું તમે મારી આબરુના કંકરા કરવાનો જ રસ્તો શોધી કાઢ્યોને! સ્નેહનો બદલો આવી રીતે વાળવો મારો છે?”

“હેવકુમારી! મારો કોઈ પણ વેળાએ તમારામાં સ્નેહ હતો નહિ, છે નહિ, અને થવાનો પણ નથી. પ્રથમ તો જે યુસુફને હું મારું જીવનસર્વસ્વ સમર્પી ચૂકી હતી તેને લાલચમાં લપટાવીને તમે પોતાના વિકારનો તેને શિકાર બનાવ્યો; પછીથી તેને સંકટના કાળમાં ત્યાજી દીધો, કૃતરાની પેઠે તેને હાંકી કાઢ્યો; અરે તે મરવા પડ્યો હતો. તે વેળાએ પણ તેને કશીયે મદદ તમે ન આપી; વજ્રસમાન તમારા કાળજમાં દયાનો છાંટો પણ નહોતો, અને તેનાં કળને અસારે તમે નષ્ટ કરવાના પ્રયત્નમાં પ્રવૃત્ત થયાં છો, યુસુફ તમારા પાપે જ ભુટે હાલ થઈને મરી ગયો, અને હવે તેના સંતાનને પણ મારવા છે કેમ? આવી કૂં મકૃતિની સ્ત્રીમાં કેણું સ્નેહ રાખે? જેનો દહાડો ઊડી ગયો હોય તે જ.”

મેં વળી મારું બાપણ આગળ ચલાવ્યું. “હેવાં બહેન! આખરની ઢાલ હવે શામટિ ધારો છો? આખરની હતી ક્યાં અને છે ક્યાં? આખરની એટલે શું? એ એક નિર્જીવ પદાર્થ છે અને તેનો તમારે શો ખપ? એ આખરને શું ખાશે; કરડશે કે, શું તેનાં કપડાં લતાં કે ધરેણું ગાંઠાં ધડાવશે? એ આખરની નોટ હું બલ્લરમાં વઢાવાય તેમ છે? તમારા જેવી વિષયમાં હુબ્ધ થયેલીને કૂળી મરેલીને આખરની શી દરકાર છે? આખરને નામે એક આત્માની હસ્તી અટકાવવી એ વિચાર આજે ક્યાંથી આવ્યો? જેવો જીવ આપણો છે તેવો શું ખીજનો નથી? આખરની ઢાલ નીચે પંચમહાભૂતના એક પૂતળાને શું પીખી, હુંદી રેંસી કૂચો કરવો છે? જ્યારે આ તમારાં અંગમાં નખશિખ કામની જ્વાળાઓ ઝળહળી રહી હતી ત્યારે શું તમે તેમાં આખરનું બલિદાન નથી આપ્યું? ક્યાં આખર મંગિા છો? કાની આખર મંગિા છો? આખર છે ક્યાં? હેવાં બહેન! જો હવે આખર રહી જ નથી તો પછી જે વસ્તુ હોય નહિ તેના તરંગી ખ્યાલને માટે એક નિર્દોષ જીવની હલ્લા મારા જાણતાં કદાપિ થતા દૃશ્ય નહિ. મારા જિગરમાં કીનાની એક આજ બળ્યા કરતી હતી, તેને બુઝાવવાને આ દિવસની હું કાળને ડાળે વાટ નેચા કરતી હતી. સિલ્કીથી સુંબઈ અને નાસિકની યાત્રાએ તમે એ કાર્યમાં જ આવ્યાં છો, એની મને તલ્કાળ ખબર પડી હતી. નાસિકથી તમે અહીં આવ્યાં, અને ત્યાં પણ ઈશ્વરે અચાનક આપણને સાથે અથડાવી દીધાં એથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, ઈશ્વરનો આ બાળહલ્લા યવા દેવાનો વિચાર નથી. આમાં કીનો નથી; પણ ઈશ્વર મારા હાથે ન્યાય કરાવે છે,” મેં ધણા દિવસની દૃઢજન્માળાને મુખદ્વારા બહાર કાઢવા માંડી. મારું અંગ અંતરની લાગણીના ઉભરાથી કંપવું હતું, અને મારા જોવામાં આવ્યું કે હેવકુમારી તે જ્વાળાથી ખરાબર દગ્ધ થવા માંડી હતી. તેની મજાનો લોપ થઈ ગયો.

“પણ એવા બહેન! આ પાપ ક્યાં વિના મારો ઉદ્ધાર નથી. જો બાળકને જીવવું રાખું, તો ન્યાતજનતામાંથી નીકળી જઈ અને અસારે જે દોલત મારી છે તેપરનો મારો હક્ક ચાલ્યો જાય તો નાગીબૂખી થાઉં એની શું તમને ખબર નથી કે?” હેવકુમારીએ હીનતાદર્શક વાણીથી કહ્યું.

“તમારું ગમે તે યાય, તે સાચ મારે કાંઈ પણ લેવા દેવા નથી. હું તો જે નિશ્ચયપર આવી છું તે મારા નિશ્ચયને ગમે તે જોખમે પણ પૂરો કરવાની જ.

કાં તો મારું કશું માનો અને જે લાભ મળે તે મેળવો, અને કાં તો પોતાની આખર તથા જિન્દગીમાં હવે હાથ ધોઈ નાંખો.” હું એકની બે ન થઈ.

“તમે શું કહેવા માગો છો ? દેવકુમારીએ પૂછ્યું.

“એજ કે, ગર્ભપાત કરવાની કે બાળકના જન્મ પછી તેને મારી નાખવાની જરા પણ ચેષ્ટા ન થવી જોઈએ અને અત્યારે આ કાલિન્દી અને એની દીકરીને જે કાર્યમાં અહીં રાહવામાં આવી છે, તે કાર્યથી એમને મુક્ત કરવી જોઈએ; પરંતુ જ્યાં સુધી સુવાવડનું કામ નિર્વિઘ્ન પાર પડી જાય ત્યાં સુધી એમને રાખવી તો અહીં જ; કારણ કે, કદાચિત્ કાલિન્દીએ કાંઈ ઓસડિયાં ખવડાવ્યાં હોય અને તેથી સુવાવડમાં ખરાબી થઈ જાય તો; એવી મારા મનમાં શંકા રહ્યા કરે છે. જો તેણે કાંઈ પણ જણાશે, તો તમે બધાને હું મકાશમાં લાવીશ, અને જેલમાં મોકલાવીશ.” મેં મારો ઇરાદો જાહેર કરી બતાવ્યો.

“હજી સુધી એવાં કરાં ઓસડિયાં મેં દેવકુમારીને ખવડાવ્યાં નથી; કારણ કે, પ્રસૂતિનો સમય પાસે આવી લાગેલો હોવાથી એ ઓસડિયાંની ધારેલી અસર ન થાય તો હલેટો કેસ હાથમાંથી આવ્યા જાય, અને સંતાનને પાડતાં ક્યાંય માતાનું જ મરણ થઈ જાય, એ સ્વાભાવિક છે. આ કારણથી અમે પ્રસૂતિ સમયની વાટ જોઈને જ બેસી રહ્યાં છીએ.” કાલિન્દીએ જુલારો કર્યો.

“જો એમ જ હોય તો ઠીક છે; પણ હવે સુવાવડ હું પોતે જ કરાવીશ. હું એ કામ સારી રીતે જાણું છું, અને તેથી મને બીજા કોઈની મદદની જરૂર નથી. તમે બહારના ઓરડામાં માઠીકરી રહો; ખાઓ પીઓ અને આનંદ કરો. મારી ધારણા પ્રમાણે બધું પાર પડી જાય એટલે કાલે કરી જશે કુંવારી” મેં છેલ્લી વાત જણાવી દીધી.

“પણ ત્યાં સુધી અમારે અહીં શા માટે બેસી રહેવું ? જો દેવકુમારી કહેતાં હોય તો અમે અત્યારે જ જવાને તૈયાર છીએ.” અદિરા બોલી.

“દેવકુમારી જવાની રજા આપે તો પણ હું તમને જવા દેવાની નથી; જો પરિણામ કાંઈ માફ આવશે, તો તેની જવાબદારી તમારા માથાપર પણ રહેવાની, સમજ્યાં ? ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરો કે બધું નિર્વિઘ્ન પાર પડી જાય અને કોઈને કશો પરિશ્રમ ન થાય !” મેં જરાક વક્તાથી જણાવ્યું.

“અને અમે રહેવા ન માગતાં હોઈએ, તો શું બળાકારે રાખશો ? અંપા આમ હંદથી વધારે દબાવવાનું કાંઈ પણ કારણ નથી; તમે અત્યારે અહીં આ ઘરમાં એકલાં છો, અને તેથી જો તમને અમે પીટી નાખીએ, તો અત્યારે તમારી દાદ ફરિયાદ કાણુ સાંભળનાર છે વાત ? અને કાલે તમે ફરિયાદ નોંધાવો. તો પણ સાક્ષી પૂરાવા ક્યાંથી લાવશો ? અમે નથી બાલતાં એટલે દબાવતાં જ જાઓ છો, એ સારું નથી.” અદિરાએ પોતાના નખખોદિયા સ્વભાવનો રંગ અમકાવવા માંડ્યો.

તેને આમ હજીતી જોઈને મેં ઠંડે પેટ ચટકો લગાડવાના હેતુથી કહ્યું કે:—“માનવતાં અદિરાબાઈ ! જરા શાંત થાઓ ! આ અંપા એટલી બધી અક્લવ વગરની નથી કે પોતાના બચવાની તૈયારી રાખ્યા વિના આમ મોડી રાતે પારકા ઘરમાં આવીને

આટલા દમથી વાત કરે. કેન્ટોન્મેન્ટ મેનિસ્ટ્રેટને અસુક જતની ખબર આપીને મેં પોલીસની મદદ મેળવી છે, અને અલારે પણ પોલીસનો સિપાહી અને મારો ધણી બહાર ઉભેલા છે. તમે જરા પણ બેવકૂફી કરો અને હું બૂમ મારું એટલી જ વાર અને બેઠેલા તમારામઠિ તૈયાર! ખાત્રી ન થતી હોય, તો બહાર જઈને જોઈ આવો અથવા તો તમારી રામદુલારીને મોકલો એટલે જોઈ આવે. આખરુમાં આખરુમાં માની જશો તો ઠીક છે; નહિ તો લાચારીએ મારે નિર્દયતાનો પ્રયોગ કરવો પડશે કે જે તમારા પાપે આ જેવકુમારીને પણ નડશે.”

રામદુલારી કોઈના હુકમની વાટ જોવા વગર દોડી ગઈ, ને મારા ધણી તથા પોલીસનાં ત્યાં ઉભેલા હોવાની ખબર તરત લાવીને પોતાની શોકાણી તથા તે માદીકરીને સંભળાવી દીધી. હવે તેમનાં પાણી પૂરેપૂરાં મરી ગયાં. મદિરામાંના જન્માદ નામક ગુણને ચંપા નામક આંબલીના પ્રયોગથી તકાળ લોપ થઈ ગયો. માદીકરી વીલે મોઢે તે ઓરડામાંથી બીજા ઓરડામાં ચાલી ગઈ અને મેં રામદુલારીને મારા ધણી તથા પોલીસના સિપાહીને બહાર દરવાજાપર બોલાવી લાવવામઠિ પાછી મોકલી દીધી. તેમના આવ્યા પછી મેં તેમને કહ્યું કે:—

“વેલ પોલીસ અમલદાર સાહેબ! અલારે તો કામ સમાધાનપૂર્વક પાર પડ્યું છે, અને વધારે ધાસ્તી જેવું નથી એટલે તમે જલ્દી પધારો. જો જસ્તર પડશે, તો મારા ધણીને થાણાપર મોકલીશ અને આપને બોલાવીશ. આશા છે કે મારી મદદમઠિ આપ હંમેશાં તૈયાર તો રહેશો જ.”

“એ અમારી જ્યુડી છે અને તે અમારે બળતી જ જોઈએ.” પોલીસ અમલદારે કહ્યું.

• “હવે આ અલારે તમે લીધેલી તકલીફનું ઈનામ—આ તો પાનસોપારી છે, હું વળી પણ તમારી કદર કરીશ.” એમ કહીને મેં તેના હાથમાં દસ રૂપિયાની નોટ આપી કે જે પહેલાં આનાકાની કરી પછી મારા આગ્રહને લીધે લઈને તે જપકાર માની ચાલ્યો ગયો. માત્ર ચતિને મેં બહારના ભાગમાં સૂરાજ્યો, અને હું પોતે જઈને જેવકુમારીના ઓરડામાં જે કોચપર પડિતા કમલિન્દી સૂતી હતી તે કોચપર પડીને જરાક આડી થઈ.

જેવકુમારીને ત્યાં એક રંધનારી બ્રાહ્મણી તો હતી; પણ તે પડિતા કમલિન્દીની લાવેલી અને તેના જેવી જ ઉતાર હોવાથી તેના હાથનું રંધિતું ખાવાનું મેં ચોખ્ખું ન ધાર્યું; કારણ કે, કદાચિત્ પડિતા કંઈ એવી વસ્તુ મારા બેરકમાં મેળવીને મારું કાઢકું કાઢી નાખે તો? એવા મારા મનમાં સંપૂર્ણ બચ બેસી ગયો હતો અને તેનું મૂળ કારણ એ હતું કે, એવી રીતે તે શયતાનબદીના હાથે એવાર જણનાં કાટલાં નીકળી ગયાં હતાં કે જે હું, સારી રીતે ભણતી હતી, એટલામઠિ મારા ધણી પાસે જ ખાવાનું હું બજારમાંથી તૈયાર મંગાવી લેતી, અને નહિ તો મારા હાથે જ ખીચડી શાક બાફી નાખતી હતી. એવી રીતે ત્રણ દિવસ વીત્યા, પણ જેવકુમારીનો પાપબંધનમાંથી છૂટકો થયો નહિ. તેની વેદના પણ એટલી હદ સૂધી શમાઈ ગઈ કે જાણે પ્રસૂતિનાં ચિન્હો હતાં જ નહિ,

એવો લાસ થવા લાગ્યો. મારા મનમાં ફાળ પડી કે આ શું? એથે દિવસે પ્રભાતથી જ તેના ઉદરમાં અચાનક વેદનાનો ઉદ્ભવ થયો, અને તેની એ અવસ્થા ઠેક રાતના દશ વાગ્યા સુધી ચાલુ રહી. આજનાં જિન્દો વધારે નિશ્ચયકારક હોવાથી જો તે પ્રસૂતા થાય, તો તેની સંભાળ અને સારવારમાંતેની બધી સામગ્રીઓ મંગાવીને મેં તૈયાર રાખી હતી.

અંતે મારી ધારણા ખરી પડી અને રાતે 'સાડા અગિયાર વાગે વિધવા દેવકુમારીએ એક પુત્રને જન્મ આપ્યો. એ પ્રસંગને મેં એવી તો દક્ષતાથી નિભાવી લીધો કે પંડિતા અને તેની પુત્રી પણ મોઢાંમાં આંગળીઓ નાખીને મારી તે કાર્યદક્ષતાને આંખો ફાડી એ ઘડી જોઈ જ રહી! એ ઘડીથી જ મેં છોકરાની સંભાળ રાખવા માંડી; માત્ર ધવડાવવા વખતે જ હું તે બાળકને તેની માતાના હાથમાં આપતી હતી. પ્રસૂતિને આઠેક દિવસ થઈ ગયા પછી મેં દેવકુમારીને જણાવ્યું કે:—“શેઠાણી! હવે આ નસુનેદાર માદીકરીને જોઈએ તો બલે ઝાડૂ પકડાવીને વિદાય કરી દો; કારણ કે, બાળકને નિર્વિદ્ધ જન્મ થયો છે એટલે હવે એમને વધારે સતાવવાની જરૂર નથી. હવે પછી આ બાળક જીવે કે ન જીવે, એ એના પોતાના બાગ્ય અને આયુષ્યને પ્રશ્ન છે.”

“એપા બહેન! તમે આ બાળકને બચાવી પોતાના મનુષ્યધર્મે બળવ્યો છે, પણ તે સાથે મારી પાયમાલીનો પાયો પણ રોપાયો છે. આ માદીકરીને જો તેઓ આ પીડામાંથી મને છોડવે અથવા બાળક જન્મે તો તેને ચમપુરીનો રસ્તો ખતાવીને મને નિકાની ચતામાંથી છટકાવે તો મેં રૂપિયા એ હજાર આપવાનું કહ્યું હતું કે જેમાંથી પાંચસો રૂપિયા એમણે આગળથી લીધા હતા અને બાકીના પંદરસો પછીથી આપવાના હતા. એ ઉપરાંત એમને બધો ખર્ચ પણ મારા માથાપર હતો. હવે અહીં તો પરિણામ ધાર્યું કરતાં બીજું જ આવ્યું છે, તો એ રૂપિયા મારે એમને આપવા કે કેમ, એ એક સવાલ ઉભો થાય છે; તેમ જ જો રૂપિયા નહિ આપું અને એ બન્ને મારો ફોજોતો કરશે, તો મારામદિ ઝેર ખાધને મરવાનો કે ફોજો તળાવ પૂરવાનો વખત આવશે, એ ચિંતા પણ મને મારી નાખે છે. ત્યારે હવે એમને જવાની આજ્ઞા કેવા સ્વરૂપમાં આપવી તે જણાવશો?” દેવકુમારીએ પોતાની સૂઝી વચ્ચે સોપારી જેવી હાલત મારી આગળ રજૂ કરી દીધી.

દેવકુમારીની અવસ્થા જો કે વિચાર કરવા જેવી હતી, અને હું ન હોત તો તે માદીકરી દેવકુમારીને નિચોવવામાં ખામી પણ ન રાખત. એ હજાર તો નામના હતા, પણ કદાચિત્ લાગ જોઈ દાવ સાધીને બાવીસ હજાર પણ એકાવત! ગર્જનો તેમણે નાશ નહોતો કર્યો, તેપણ ખાસ એટલામાં જ. એમ ધણીથી મારા જણવામાં આવ્યું હતું. પણ હું હતી એટલે ચિંતાનું વિશેષ પ્રયોજન ન હોતું. એમને લટનરી એ ચુડેલને મેં પણ સામી નિચોવવાનો અને બને તો તેમણે બાલિકા પાંચસો રૂપિયા પાછા એકાવવાનો વિચાર કર્યો હતો. એટલે મેં દેવકુમારીને આશ્વાસન આપીને કહ્યું કે:—“શેઠાણી! તમે જ્યારે મારા

કહ્યા પ્રમાણે વર્ત્યા છે, તો હવે તમોને આ બલાઓના હાથમાંથી છાડવવાં અને તમારી આબરુ બચાવવી, એ હું મારું સર્વથી પ્રથમ કર્તવ્ય સમજું છું. એમનાં પાપોની સંખ્યા એટલી બધી વિશાળ અને બચાનક છે કે બીજાના પાપનો પ્રકાર કરવાની એમની યોગ્યતા છે જ નહિ. હું એ મા દીકરીનાં ચરિત્રો સારી રીતે જાણું છું અને તેથી મારા બે શબ્દો નીકળતાં જ એમનાં મોઢાં સીવાઈ જશે, અને તમારો ફજોતો કરવાને બદલે પોતાના ફજોતોને અટકાવવાની ચિતામાં એ સફેદ કપડાં પહેરીને દુનિયાને ઠગતી ચુડેલો નાસી જશે. માત્ર એટલું તમારે કરવાનું છે કે, એમને વિદાય કરવાની વાતચીત આવતી કાલે સવારમાં મારા દેખતાં જ કાઢેને અને બાકીની રકમ આપવાની સાફ ના પાડેને. પછી જો તેઓ જરા પણ ચુંચા કરશે, તો તે વેળાએ હું બધું સમજી લઈશ, અને તેમનો હિસાબ તેમને વ્યાજ-સુદ્ધાં ચૂકતો કરી આપીશ. તે વખતે તમારે વચ્ચે કાંઈ પણ બોલવું નહિ. લાર પછી જો તેઓ તમારો ફજોતો કરે, તો તેની ભમિન હું છું. તુલસીદાસના દોહરામાં થોડોક ફેરફાર કરીને હું તમને વિશ્વાસપૂર્વક કહું છું કે:-

“રાખો મારા શબ્દમાં, જો પૂરો ઇમાન;

ટળે નહીં જો આ બલા, અંપાબાઈ જમાન !”

દેવકુમારીના વિશ્વાસને આકર્ષવામાટે આ શબ્દો પરિપૂર્ણ હોવાથી તેણે તરત કયું કે:-“અંપા બહેન ! મારે તમારા વચનમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે અને આવતી કાલે આપણે એ પ્રમાણે જ કરીશું; એ બલાઓને ટાળીશું.”

“એ તો બધું થઈ રહેશે, પણ આ બાબતનું શું કરવા ધાર્યું છે? આને તમો કાંઈ પોતા સાથે રાખી શકવાનાં નથી, તો પછી આને હાથેરોને મોટા કરવામાટે રાખવો ક્યાં અને એના પાલનપોષણમાટે ધનની શી અવસ્થા કરવી?” મેં મુદ્દાનો સવાલ તેની આગળ મૂક્યો.

“હું તમારા કહેવા પ્રમાણેની બધી વ્યવસ્થા કરી આપીશ. માત્ર મારી આબરુ ન જાય એની સંભાળ રાખજો એટલે થયું.” દેવકુમારીએ બિલ્કુલ હચિયાર છોડી દીધાં.

“આ છેકરાનો એક વાળ પણ વાંકો ન કરવાની તમે મતિજ્ઞા લ્યો તો તમરે કશી પણ ચિંતા મારા તરફથી રાખવાની નથી.” મેં તેને મારી શરત જણાવી. દેવકુમારીએ તે ઘણી ખુશી દર્શાવી સ્વીકારી. એ ખુશાલી અંતરની હતી કે કેમ તે હું કહી શકતી નથી.

બીજા દિવસનો પ્રભાતકાળ થયો અને ચાહ વગેરે લીધા પછી કાલિન્દી તથા મહિરાને દેવકુમારીએ પોતા પાસે બોલાવી, અને હું પણ ત્યાં હાજર હતી. તેમની વચ્ચે નીચે પ્રમાણે વાર્તાલાપ થવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૪૭ મું.

સમાધાન

“કાલિન્દી બહેન ! અલારે તમને મેં મારી પાસે ખાસ શા કારણથી બોલાવ્યાં છે, તે તમો જાણો છો કે? જે કાર્યમાટે તમો માહીકરીને અહીં બોલા-

વખામાં આવ્યાં હતાં તે કાર્ય બીજા જ સ્વરૂપમાં પાર પડી જવાથી હવે તમારી વિશેષ અગત્ય રહી નથી; તમે ધંધાદારી હોવાથી તમને કામવગર રેડવાં એ સારું નહિ એમ ધારીને તમને આને વિદાયગિરી આપવાનો મારો વિચાર છે.”

હેવકુમારી બોલી.

“જલે-અમે જવાને તૈયાર છીએ. પણ અમારા જવા પહેલાં અમારો હિસાબ ચૂકતો થવો જોઈએ; કારણ કે, આવા પ્રકારનાં મેહનતાણાં કોઈને ખાતે ઉધાર રાખી શકતાં નથી, એ તો આપ જાણો જ છે.” કાલિન્દીએ ધંધારતમાં પૈસાની માગણી કરીને કહ્યું.

“હેવાં બહેન! આપનાપર એમનું કેટલુંક લેણું નીકળે છે?” એ પૂછ્યું.

“ખાંચસો આપ્યા છે, અને જો અમુક કાર્ય એમના હાથે પાર પડી જાય તો બીજા પંદરસો આપવાનો કરાર છે.” હેવકુમારીએ જવાબ આપ્યો.

“પણ તેવું કોઈ કાર્ય એમના હાથે પાર પડ્યું જણાવું નથી, તો પછી હવે એ કરાર અને કરાર પ્રમાણે પૈસા આપવા તથા લેવાનો સવાલ જ કર્યા રહ્યો વારુ? આ ઉધરાણી ગેરકાયદેસરની યાય છે; કાલિન્દીબાઈ! હવે હેવકુમારી પાસેથી એક પાઈ પણ માગવાનો આપને અધિકાર નથી; આ ભોળીભટક વિધવાને લઉંવા અને ઠગવામટિ જ આપ અહીં પધાર્યાં જણાવ્યો છો.” એ કહ્યો. ઉધાર લઈને બોલવાની શરૂઆત કરી.

“વેલ-મિસિસ હેવલા! આ હેવકુમારી અને અમારા વચ્ચેની ખાનગી બાબત હોવાથી તમારે એમાં માથું મારવાની અને સાલાહી બતાવવાની જરા પણ જરૂર નથી. અમે તમારા કામની વચ્ચે આવ્યાં નથી, અને તમારે અમારા કામની વચ્ચે આવવાનું નથી. તમારું વર્તન ઇંગ્લિશ એટીકેટથી તદ્દન જ વિરુદ્ધ છે.” મદિરાને એકદમ “લામિટ” થઈ આવી હોય તે પ્રમાણે ઉછળી પડી.

“જરૂર, તમારી ઈંગ્લીશ એટીકેટને ખરમા! મરતાં સુધી આવી જ એટીકેટ બતાવતાં રહેજો, હુંકે! મુઆં બોલતાં જરા શરમાતાંય નથી!! જેમ કોઈ ખાસકાં બદલે તેમ ઘડી ઘડી બાયડા બદલવા, બાયડો બદલવા સાથે નામ પણ બદલવું; ગમે ત્યાં ફરવું હરવું અને ગમે તેવું ઘાસ ચરી ખાવું; બાળહલ્લા કરાવવાનો ધંધો ધમધમકાર ચલાવવો, વિકાસદાર વિધવાઓને ઘોળે દડાડે લટવી અને કેટલીક વાર જમવાં પહેરી બાવીનો વેશ બજવી દેખતી દુનિયાની આંખોમાં ધૂળ નાખવાની ઝેણઝોલ કરવી, એ બધી ઇંગ્લીશ એટીકેટ કે? શામટિ પૈતાની અક્કલનું લીલાળ કરાવો છો? બૂડાં છો પોતે અને બિચારી નિર્દોષ ઇંગ્લિશ એટીકેટને આ મટિ બદનામ બનાવો છો? વળી એક રીતે અત્યારે હું હેવકુમારીની વકીલ હોવાથી મારા અસીલના લાભમટિ થોડ્ય જણાય તે બોલવાનો મને સંપૂર્ણ અધિકાર છે. એટલે ઇંગ્લિશ એટીકેટથી પણ મારું વર્તન વિરુદ્ધ નથી.” એ રેડકો હિસાબ ચૂકવી આપવાની શરૂઆત કરવા સાથે એ વાક્યો ઉચ્ચાર્યાં.

પણ એનો મને કરો પણ જવાબ ન આપતાં મદિરાએ હેવકુમારીને કંબોળીને કહ્યું:—“ચોકાણી! તમારો ચો વિચાર છે? કરાર પ્રમાણેના અમારા પૈસા

અમને આપવા છે કે સરકાર દરબારે ચઢી આબરુ ઇન્સાનું લીલામ કરાવું છે? જો અમારાં નાણાં સીધી રીતે અમને નહિ આપવામાં આવે, તો લાવદારીએ તે વસૂલ કરવામાટે અમારે કાયદેસરનાં પગલાં ભરવાં પડશે, અને તેનાં જોખમદાર તમે ગણાશો.”

• “દીવાની પગલાં ભરશે કે ફાજદારી?” મેં હસીને પૂછ્યું.

• “અમારા વકીલની અમને જે સલાહ મળશે તે પ્રમાણે બધું થશે.” આટલી વાર સૂધી ચુપ રહેલાં પંડિતા કાલિન્દીએ પોતાની બુદ્ધિનું પ્રદર્શન કરાવ્યું.

“અને ફરિયાદનામામાં એમ લખાવશે કે, દેવકુમારીએ બાળહત્યા કરાવવાની મજૂરી આપી નથી, એમજ ને? દયાળુ અને ન્યાયી બ્રિટિશ અદાલતને દરવાજે ટાળું નથી માર્યું હો! પણ એ ફરિયાદ નોંધાવતાં તમે ફાજદારી કાયદાની ઝુંઘાલમાં આવશે, એનું શું કરશો? ખેટા રૂપિયા રાખના હાથે પણ ચાલી ચકતો નથી, બિચારો વકીલ બાળહત્યારીઓની શી વકીલાત કરી શકવાનો હતો? આ તમે ખાંડ ખાઓ છો ખાંડ! પ્રત્યેકપ્રતિમા પંડિતા! અત્યારે તમારાપર ફક્ત ફાજદારી કેસ માંડી શકાય એટલા પૂરાવા તો મારી પાસે તૈયાર છે; મથુરામાં પેલી...ના ગર્ભનો પાત તમે જ કરાવ્યો હતો, પેલી સૂરતાણુ ધણી વગરની...ના બાળકને તજીવીના જળપ્રવાહમાં તમે જ વહેવડાવ્યો હતો; તમારા નજીબાદિયા છોકરા સાથે ગાટાળો કરાવી પેલી કાઠવાળી તરણુ વિધવાને તેના ધરમાંથી કાઢી, તેનાં ધરેણાં હજમ કરી બિચારીનો અવતાર તમે જ બમાવ્યો હતો, અને બાવીના વેરામાં ફરી કાળાં કર્મ કરવાનો તથા આર્યજાતિના નામને કલંકિત કરનારો નવો ધંધો શુંબધના જૂદા જૂદા લક્ષ્યાંમાં ધર બદલીને તમે જ જગત-કચો હતો! જો તમારું એક પાપ હોય તો બતાવું, અસંખ્ય પાપોને ક્યાં સૂધી ગણાવું? જો કે તમારી આબરુ તો છે જ નહિ; છતાં તમે પોતાને આબરુદાર માનતાં હો, અને પોતાની તે માનેલી આબરુને પણ જળવવા માગતાં હો, તો આ છંદ કરવાનું માંડી વાળજો; હવે દેવકુમારી સાથે નહિ, પણ આ જોપા સાથે કામ છે; જો જરા પણ સુંઘાં કરશો, તો દીકરો લેવા જતાં ધણીને ખોદ ખેસશે, તે યાદ રાખજો.” મેં એક મોઢું બાપણુ કરી સમજાવ્યું.

હું તેમનાં લોપાળાં આટલી હદ સૂધી જાણતી હકથ, એની તે માદીકરીને જરાપણુ કંપના નહોતી; કારણ કે, મારો તેમની સાથે સાધારણ પરિચય હતો; પણ તેમનો બધો ઇતિહાસ એકવાર અત્યાનંદ લલિતા સાથે વાતમાં એમનો પ્રસંગ નીકળતાં લલિતાએ મને જણાવ્યો હતો, અને તે આજે ઉપયોગી થઈ પડ્યો. મારા મુખથી પોતાનાં પાપોની ક્યા સાંભળી તેમનાં મોઢાં તાવલીનાં તળાં જેવાં કાળાં પડી ગયાં. અને હવે શું બાલવું એનો તે માદીકરી એકબીજાનાં મોઢાં તાકીને વિચાર કરવા લાગી. છેવટે કોઈ વિચાર ન સૂઝવાથી મહિસાએ “મિયાં ગિર ગયે, મગર ટાંગ બગી હય” ના ન્યાયને અનુસરીને કહ્યું કે; “અત્યારે અમે વધારે માથાઝીક કરવા નથી માગતાં. દેવકુમારી! જો અમારા પૈસા આપવાની ના જ પાડતાં હો તો પણ અમારાથી જે થશે તે કરી લઈશું.”

“આ બધી બાબતનો બોલો મેં અંપાબહેનના માથાપર નાખેલો હોવાથી મારાથી કશો પણ જવાબ આપી શકાય તેમ નથી. એ જે કરે તે ખરું.” દેવકુમારીએ ભાર મારા શિરપર નાંખી દીધા.

“જ્યારે અમારી સાથે ઠરાવ કર્યો, તે વેળાયે તમારાં અંપા બહેનને પૂછીને જ ઠરાવ કરવો તો ને ! ‘એ જે કરે તે ખરું !’ વાહરેં બાઈ, વાહ ! તમારા આ જવાબથી સાફ જણાય છે કે, તમારી દાનત બગડી છે, અને તમે અમારી હક્ક હલાલની મેહનતનાં નાણાં બાઈ જવા માગો છો !” પંડિતા બોલ્યાં.

“ના; હલાલખોર તો ખરેખરાં ! આખી દુનિયામાં શોધી વળીએ તોય તમારાં જેવાં હલાલખોર જૈરાં મળે કે ન મળે એની શંકા જ છે ! પણ મારા મનમાં એ સશય થયા કરે છે કે, જો તમને હલાલખોર કહીએ તો પછી હરામખોર કેને કહેવાં ? દેવકુમારી તો જાણે તમારી હલાલખોરીને બાઈ જવા માગે છે. પણ હવે તમે શું કહેવા માગો છો ?” મેં દ્વિઅર્થી શબ્દોનો પ્રયોગ કરીને કહ્યું.

“અમને તમે હલાલખોર એટલે બેગી કહો છો ? મોઢું સંભાળીને બોલો. દેવકુમારી ! નાણાં ન આપો તો કાંઈ નહિ; અમને મુંબઈ સુધીનું સેકન્ડ ક્લાસનું રેલબાડું અને રસ્તાની ખર્ચાં આપી દો; એટલે અમે ચાલ્યાં જઈએ. અમે અહીં ગાળો ખાવામઠિ નથી આવ્યાં.” પંડિતા હસી.

“પંડિતા ! સેકન્ડ ક્લાસનું તો શું પણ થઈ ક્લાસનું બાડું પણ તમને મળવાનું નથી, તો પછી વાટખર્ચાંનો તો સવાલ જ ક્યાં રહ્યો ? માત્ર એટલું જ નહિ, પણ જે પાંચસો રૂપિયા તમે લીધા છે તે પણ હરામના લીધેલા હોવાથી પ્રથમ તે રકમ પાછી આપો, અને પછી અહીંથી ભલે કાળું મોઢું કરી જાઓ. આટલા દિવસ ખાધું પીધું ને મોજમજલ કરી તે જ તમારા બાપની; બાકી એ પાંચસોનો લોભ છોડી દો, અને જેવા લીધા છે તેવા કાંટામાં તૈયાર થો !” મેં જડમૂળમાંથી તેમને ખોદી કાઢવાનો પ્રયત્ન આદર્યો.

“તે રકમ તો હજમ થઈ ગઈ અને ઓડકાર પણ આવી ગયા !” મહિરાએ વિકટ હાસ્ય કરીને એજાના રૂપમાં ઉત્તર આપ્યું.

“એ હજમ થઈ જવાના ઓડકાર નહિ, પણ અજબની સચવનારા ખાટા ઓડકાર છે; અપચો વધી જશે તો હજમ ન થયેલો ખોરાક હલદીના રૂપમાં બહાર નીકળી પડશે. સીધી રીતે માનશો તો ઠીક છે, નહિ તો મારે આડા ઉપાયો ચાલવા પડશે.” મેં કરડી આંખ કરીને કહ્યું.

“શું મારશો ?” મહિરાએ ટાયલું કર્યું.

“ખવાસણુ તેમ કરવામાં પણ પાછી હટે તેમ નથી. જો મારા ખરા સ્વ-રૂપમાં આવીશ તો હું એકલી તમે માઠીકરી બનેને ચાટલો કાલી ઘોળી જેમ ઘોલી વેળાયે કપડાને પથરપર ઝીંકે છે તેમ જમીનપર ઝીંકી બતાવીશ.” જેવા સવાલ હતો તેવો જ મેં પણ જવાબ સંભળાવ્યો.

માઠીકરી પામી ગઈ કે હવે કાંઈ ચણા બફાય તેમ નથી એટલે તેમણે નમઢું પાતું લીધું, અને કાંઈ પણ ઉપાયે છટકવાના વિચારપર તેઓ આવી લાગી હોય

એમ જણાયું; કારણ કે, થોડી જ વારમાં પંડિતાબાઈ બોલ્યાં કે;—“મદિરા! હવે આ રકબને છોડી દે અને ચાલ બેઠી બેઠી અહીંથી ઉપડવાની તૈયારી કરી લે. શેઠાણી રેલભાડું ન આપે તો રહું; આપણે આપણા ગાંઠના પૈસાથી ઘેર જઈશું. ચંપા બહેન! હવે આ બુઝડાને આટલેથી જ પતાવી નાંખો એટલે થયું; અમે તમજારા માર્ગમાં નહિ આવીએ અને તમે અમને ભ્રાતાડાં ન પાડશો. પાંચસો તમે છોડી દો અને પંદરસોનો અમારો દાવો અમે રદ કરીએ છીએ. એ પાંચ સોમાંથી અહીં આવ્યા પછી રૂપિયા બસે તો અમારા વપરાઈ ગયા છે અને પચાસો રૂપિયા મુંબઈ પહોંચતાં સૂધી વપરાશે એટલે બાકી કંઈ વધારે બચે નેમ નથી.”

• “જાઓ—મુર્ગાં મુર્ગાં આટલેથી જ પતાવીને ચાલ્યાં જતાં હો તો પાંચસોની તમારા નામપર ધૂળ નાંખી, પણ કાલિન્દીબાઈ! હવે પછી આ પાપના ધંધાથી પૈસો મેળવી તમારા ધોળામાં ધૂળ ન નાંખો તો વધારે સારું. આ ધંધાથી તમને તો અચુક હદ સૂધીનો જ લાભ થાય છે, પણ તમારા કપટપારામાં સપડાયલાં શુદ્ધ અને નિર્દોષ સ્ત્રીપુરુષો અકારણ બ્રહ્મ થાય છે અને તેમના અવતાર સદાને માટે બગડી જાય છે, એનો કંઈક વિચાર કરો તો તમારો મેટો ઉપકાર. અચારે હું તો તમને જતાં કરું છું; પણ ન્યાયપરાયણ પરમેશ્વર તમારાં આ પાપોની કદાપિ ક્ષમા આપવાનો નથી, એ બુલશો નહિ.” મેં ઉપદેશ આપ્યો; પણ મનમાં હું જાણતી હતી કે એ મારો પ્રયત્ન મરુભૂમિમાં બીજરોપણ કરી વૃક્ષની આશા રાખવાના પ્રયત્ન જેવો જ હતો; કારણ કે, તેમના મનમાં એવા ઉપદેશોનું પરિણામ ભાગ્યે જ થવાનો સંભવ હતો છતાં મેં મારો ધર્મ બળવ્યા એટલાથી મને સંતોષ હતો. માદીકરી બનને નીચું મોઢું કરીને ચાલી ગઈ. માતાએ લીલી સૂકી જાંબલી હોવાથી તે જરાક નમી; પણ દીકરી તો સૂકેલા ઝાડના થડની પેઠે ઘરમાંથી નીકળતાં સૂધી અક્કડ ને અક્કડ રહી.*

* એ વંત્રીઓનો વળગડ તો જાણે દેવકુમારીના શરીરમાંથી નીકળ્યો, અને તે પણ કાંઈ મોઝ આપ્યા વગર કેવળ મારા ગુપ્ત મંત્રના બળથી જ! એટલે એથી દેવકુમારી આનંદમાં આવી ગઈ. પણ હજી તે મારી મુઠ્ઠીમાં દબાયલી હોવાથી તેના મનમાં એક પ્રકારની ચિંતા થયા કરતી હતી, અને તેના કેટલાક વર્તનથી, તે મારી સાથે કોઈ એક બાજી રમવા માગતી હોય, એવો મારા

* મારા મુંબઈના ત્યાર પછીના નિવાસ દરમ્યાન કેટલોક કાળ ચીલા પછી મારા જાણવામાં આવ્યું હતું કે, છેવટે મા, દીકરી, દીકરો, ને દીકરાની વધુ બધાં એકબીજાંથી જુદાં પડી ગયાં હતાં; કારણ કે, કોઈનો કોઈ સાથે બનાવ થઈ શક્યા નહોતો. મા દાયણુનો ધંધો કરતી હતી, દીકરી નામના માથુર ઘણીના ઓઠા તળે યથેચ્છ વર્તતી હતી; દીકરો દારૂ અને જીગરનો ગુલામ બન્યો હતો એટલે તે કોઈ વાર મગ્ગાદેવી અને બુલેશ્વરની પાળપર પડ્યો રહેતો, ને કોઈ વાર જીવજાત કરવાને જતો. તેની વિભતીય કિંવા બિજા જાતિની નસાડી લાવેલી સ્ત્રી છેવટે કંટાળી એક કિશિયન સાથે કસકતા તરફ જાડાતી ગઈ હતી; ‘જેવું વાવો તેવું લણો,’ એ પ્રમાણે જ થયું હતું.

મનમાં સંશય થયા કરતો હતો. પંડિતો અને તેની પુત્રી સાથે તેમની સાથે આવેલી રાધનારી બ્રાહ્મણીને પણ પાણીયું પકડાવી દીધેલું હોવાથી ત્યાંની એક દક્ષિણી બ્રાહ્મણીને મેં રાધવામટે રાખી હતી, અને તેથી ગૃહની સર્વ વ્યવસ્થા ચલાવવાનો અધિકાર મારા હાથમાં જ હતો. ચાળીસ દિવસે નહાઈ ઘોષ, માથે પાણી નાખી દેવકુમારી ઓરડામાંથી બહાર નીકળી, અને મારી સારવારથી તેના શરીરમાં સ્તિકાયોગનો અંશ માત્ર પણ રહ્યો નહિ. છોકરાનું નામ અમે ખંજાણી નામ-બિધાનની પદ્ધતિને અનુસરીને મન્મથકુમાર ગુપ્ત રાખ્યું હતું. મન્મથકુમાર ચાળીસ દિવસની અવસ્થામાં બે વર્ષની વયનો દેખાતો હતો. શરીર તે એવા તો સુદૃઢ અને સુંદર હતો કે તેના પિતાનો કેટલાક જ જોઈ લ્યો. એ બાળકને જોઈને કેટલીક વાર મારા મનમાં એવા બાવ પણ થઈ આવતો હતો કે, આ બાળકની માતા થવાનું બાળ્ય મને પ્રાપ્ત થયું હોત તો કેટલું સારું! છતાં તે ચૂસુફની નિશાની હોવાથી તેને હું મારો પોતાનો જ પુત્ર માનતી હતી અને સંતોષ પામતી હતી. બે યુવને દેવકુમારીએ એકવાર મારી નાખવાનો નિર્ધાર કરી તે પ્રમાણેના પ્રયત્નો કર્યા હતાં, તે જ દેવકુમારીને પોતાના નાના પ્રકારની બાલ્યચેષ્ટા કરતા મનોહર બાળકને જોઈને હવે પોતાના તે વિચારમટે પશ્ચાત્તાપ અને પેટના ગોળાવિશે પ્રેમ થવા માંડ્યો હતો. તે કેટલીક વાર એકલી એકાંતમાં બાળક સાથે બાળક જેવી ચેષ્ટાઓ કરી, બાળકને આનંદ આપવા સાથે પોતે પણ નિર્દોષ આનંદ મેળવતી હતી, અને રામદુલારી પણ બાળકને નિરંતર સ્વચ્છ રાખવાના કાર્યમાં પૂરી કાળજી રાખતી હતી. મારો ધણી પોતાનો ધણો ખરો વખત મારા કહેવાથી ચોપડી વાંચવામાં અને સવારસાંજ ફરવાહરવામાં વીતાડતો હતો. મને છોકરા-મટે બય હોવાથી હું ક્યાંઈ ફરવામટે ઘર છોડીને બહાર જતી નહોતી; તો પણ મારા પતિ સાથે એક દિવસે મારા રોકને, બહારોબહાર ઝુંબડ આપ્યા જવાનો મારો વિચાર મેં જાણી દીધો હતો ખરો. તેમનો વિચાર મને ખચાર ખેલમાં હચમચાવ્યામાં ઉતારવાનો હતો, પણ મારાથી તેમ બની શકે તેમ ન હોતું. એક દિવસે બપોરે જગ્યા પછી હું બાળકને ખોળામાં લઇ દેવકુમારી સાથે પાન ખાવાની તૈયારીમાં વાત કરતી બેઠી હતી, તેવામાં વાતમાંથી વાત કાઢીને બાળકની બાવિ વ્યવસ્થા વિશેની મેં ચર્ચા ચલાવી. મેં કહ્યું કે:-

“શેઠાણી સાહબા! હવે આ બાળકના છવનની શી વ્યવસ્થા કરવા ધારી છે, તે જાણો તો સારું; કારણ કે, અહીં આપણે કેટલા દિવસ બેસી રહીશું? તમારે દિલ્લી જવાનું છે અને મારે ઝુંબડ જવાનું છે, એટલે આ બાળકને હવે જાડી નિકાલ થઇ જવો જોઈએ.”

“જાણી બહેન! આ બાળકમાં હવે મારો એટલો બધો સ્નેહબાવ બંધાય ગયો છે કે એને ત્યાંની જગ્યાની મારી ઈચ્છા થતી નથી; પણ લાચારીએ એને ત્યાંજાની ફરજ પડશે જ, એ નક્કી છે; તો હવે તમે કહો તે પ્રમાણેની એ નક મટે વ્યવસ્થા કરી આપું. જો તમે એને પોતાને ત્યાં રાખી ઉછેરીને મોકલો કરો, તો શી હરકત છે?” દેવકુમારીએ કહ્યું.

“જે હું આગળની ઝંપા હોત અને નાટકનો જ ધંધો કરતી હોત, તો કદાચિત્ આનંદથી એને હેઠરવાનું કામ હું મારા માથાપર ઉપાડી લેત. પણ હું હવે ગૃહસ્થ સ્ત્રી થઈ છું; ધણી, મા, અને સાસુ સાથે રહું છું, અને ગૃહસ્થોના લત્તામાં રહી ગૃહસ્થ સ્ત્રીપુરોના સમાજમમાં આવું છું, એટલે હવે આ કાર્ય મારા પોતાથી જાણી શકે તેમ નથી. એનામટિ કોઈ નહીં જ વ્યવસ્થા કરવી પડશે, અને તમારે પૈસાની સારી રકમ બાળકના હિતને ખાતર કાઢવી પડશે.” મેં જણાવ્યું.

“અત્યારે કેટલીક રકમ કાઢવી પડશે વાત ?” શેકાણીએ પૂછ્યું.

“રકમ હાલ તરત પાંચ હજારની, અને આ છેકરો તમારો છે એવા આશ-ચતું હું લખાવું તે પ્રમાણેનું પ્રમાણપત્ર તે સાથે તમારે લખી આપવું પડશે; કારણ કે, તેની રુએ જો આગળ જતાં અગત્ય પડે તો તમારી પાસેથી એનાં પોષણ અને શિક્ષણ માટે વધારે પૈસા મેળવી શકાય. અત્યારે તમે એમનાં એમ એક વાર પૈસા આપીને છટકી જાઓ, અને વખતના વહી જવા સાથે છેકરા વિશેની તમારી લાગણી મરી જાય, તો પછી એવા કરારનામાં વગર છેકરો શું કરી શકે ? આ છેકરો તમારો છે એની સાબિતી શી ? માટે પહેલું કરારનામું અને પછી પૈસા ” મેં તેને ગુચવાડામાં નાખનારી શર્ત રજૂ કરી.

“પણ જો એકરારનામું કોઈવાર મારા વિરુદ્ધ વપરાય, તો મારું તો મોત જ થઈ જાય; જે પાપને છુપાવવાને આટલા શ્રમ વેઠ્યા છે, તે પાપ પ્રકાશમાં આવે, અને મારી આબરુના કોઈવાર બુઢાપમાં પણ કાંકરા થઈ જાય. તમે કહેતાં હો તો પૈસાની અત્યારે જ વધારે રકમ આપું, પણ એવા એ પ્રમાણપત્રની વાતને માંડી વાળો.” હેવકુમારીએ પ્રાર્થના કરી.

“આ વાત માંડી વળાય તેવી છે જ નહિ. જો મારા સ્વાર્થની બાબત હોત તો હું માંડી વાળત; પણ આ તો જગતમાં જેનો ઈશ્વર વિના બીજો કોઈ પણ આધાર નથી એવા એક નિરાધાર બાળકના હિતનો વિષય છે એટલે એના સ્વાર્થને હાનિ પહોંચાડનારી હું જો કોઈ પણ પ્રકારની દયા કે અતુકંપા બતાવું તો ઈશ્વરના ગૃહની અપરાધિની થાઉં અને બાલધાતિની ગણાઉં. માટે કરારનામું તો તમારે લખી આપવું જ પડશે, એ વિના તમારો છટકો જ નથી.” મેં નિષ્પક્ષપાત બાવનું દહેતાથી અવલંબન કરીને કહ્યું.

“ત્યારે મારામાં તમારો વિશ્વાસ તો નથી જ ને ?” હેવકુમારીએ પૂછ્યું.

“આ બાબત વિશ્વાસ રાખવા જેવી છે જ નહિ. આટલામાં જ સમજી નહોતો અને મારા મોટે વધારે વિવેચન ન કરાવે. હા, એ કરારનામાનો કારણ વિના કદાચિત્ ઉપયોગ કે પ્રકાશ કરવામાં આવશે નહિ, એ વિષે તમે નિશ્ચય અને મારા વચનમાં વિશ્વાસ રાખજો. હું હલકી ભતની છું, પણ સ્વભાવે નીચ નથી; કોઈની આબરુ પર અકારણ તરાપ મારવાનો ધંધો મારો નથી; કારણ કે, એ હરામખોરની રસ્તો મારા વિચાર પ્રમાણે સારો નથી.” મેં જણાવ્યું.

“ઠીક છે; હજી કે અનિચ્છાથી પણ મારે તમારા વચનમાં વિશ્વાસ તો રાખવો જ પડશે અને ફરિયાદો પણ લખી આપવો પડશે, એ હું સ્વાસ્થી રીતે નહીં છું;

કારણ કે, તમે પોતાની વાત જીવ જતાં પણ છાંડવાનાં નથી અને પોતાના હડને ત્યાજ-વાનાં નથી, એ તમારા સ્વભાવથી હું જાણીતી છું. છતાં તમે નીચ નથી, એ વિશે પણ મારો નિશ્ચય છે. આવતી કાલે આપણે બધી વ્યવસ્થા કરી નાખીશું, અને ચાર છ દિવસમાં અહીંથી આપણી છાવણી પણ ઉપાડીશું.” દેવકુમારીએ આધી-નતા દર્શાવી.

મહિરા અને પંડિતા કાલિન્દી જેવાં હૃદયખલતા ભરેલાં ઉત્તરે આપીને પોતાની માનહાનિ કરાવે, એવી દેવકુમારી અવિચારિણી નહોતી. તે પોતાના પ્રસંગને જાણી અંધ હતી, અને તેથી એ જવાબ તેણે બહુ જ વિચાર કરીને આપ્યો હતો. છતાં તે પણ મારા જેવી જ આલાક અને એલાડી બાયડી હોવાથી જ્યાં સૂધી તેને દસ્તાવેજ અને તેનાં નાણાં મારા હાથમાં ન આવે, ત્યાં સૂધી તેના બોલવામાં મારો અંતઃકરણપૂર્વક જરા પણ વિશ્વાસ નહોતો. તેણે બીજા દિવસપર આ બાબતને સુલતવી રખાવી અને હું બીજા દિવસના સૂર્યોદયની આતુરતાથી વાઠ જેવા લાગી. રાત વીતી, અને બીજા દિવસ ઉગ્યો.

મારા કલા પ્રમાણે દેવકુમારીએ કરારનામું લખી આપ્યું અને રૂપિયાની બાબત આવતાં તેણે જણાવ્યું કે:—“અંધા બહેન ! એટલી મોટી રકમ અહીં હું મારી સાથે લાવી નથી. મારા રૂપિયા મુંબઈમાં બેત્રણ બેંકમાં છે, અને મારી મુનીમ પણ ત્યાં જ છે એટલે આપણે અહીંથી સાથે જ મુંબઈ જઈશું, અને ત્યાં હું તમને રૂપિયા આપી દઈશ.”

“મુંબઈ જવા પહેલાં આપણે અહીંથી પંદરપુર જઈશું. ત્યાંની ક્ષાઉન્ડલિંગ હોસ્પિટલમાં આ બાબતને તમારી સહી સાથે રાખીને પછી મુંબઈ જઈ રૂપિયાની ચેવડ દેવડને અંત લાવીશું. હું તો મુંબઈની જ રહેનારી છું એટલે ત્યાં જ રહીશ અને તમે દિલ્લી આવ્યાં જાઓ.” મેં પ્રોત્સાહનમાં થોડોક ફેરફાર કરવાની સૂચના સાથે કહ્યું.

તે દિવસથી જ અમે તૈયારી કરવા માંડી અને ત્રણ દિવસ પછી સેકન્ડ ક્લાસનો એક કમ્પાર્ટમેન્ટ રિજર્ડ કરાવી પંદરપુર જવાને ઉપડી ગયાં.

પ્રકરણ ૪૮ મું સંસાર કે સ્વર્ગ !

પંદરપુરમાં પહોંચી અમે ગામ બહારની એક ધર્મશાળામાં ઊતારો કર્યો, અને રાંધવાની વેઠ તે દિવસે દેવકુમારીને જ કરવી પડી; કારણ કે, રામદુલારી ખાસ્વી અને હું ખવાસણ હોવાથી અમારામાંથી કોઈનું પણ રાંધેલું તેને અપે તેમ નહોતું; અને સિદ્ધરાખાદની રાંધનાર બ્રાહ્મણી તો સિદ્ધરાખાદમાં જ રહી હતી, તે સાથે આવી નહોતી. એક દિવસ વિશ્રાંતિમાં વીતાડી, બીજા દિવસે પ્રભાતમાં જ જાગરાને લઈને હું ક્ષાઉન્ડલિંગ હોસ્પિટલ તરફ જવાને તૈયાર થઈ, અને તે વેળાએ માતૃવાત્સ-લ્યનો અનિવાર્ય હમળકો આવી જવાથી દેવકુમારીની આંખોમાંથી ચોધારાં આંસુની ધારા વહેવા માંડી. ત્યારીક ત્રિધવાએ પોતાના કુકર્મના કૃત્રને ઊગતાંની સાથે

જ નષ્ટ કરી નાંખે છે, તે વેળાએ પ્રસવની વેદનાને લીધે દયા કે માયાનું તેમને બાન રહેતું નથી; પણ તે અણીને વખત વીતી જાય અને તે વેદનાના લોપ સાથે બાળક પોતાની ગોદમાં રમતું દેખાય, તો પછી જમે તેવી નિર્દય અને પશુસ્વભાવની માતા પણ તે પોતાના બાળકને મારવાનું તો દૂર રહ્યું, પણ તેને કાણુ માત્રને માટે દૂર કરવાનું સાહસ પણ ભાંગે જ કરી શકે છે. પશુએને પણ પોતાની સંતતિ અત્યંત પ્રિય હોય છે, તો બુદ્ધિમંદિત માનવપ્રાણીને પોતાનાં સંતાન પ્રાણાધિક હોય, એમાં આશ્ચર્ય જેવું કંઈ પણ નથી. દેવકુમારી, એ નિયમના અપવાદરૂપ નહોતી, અને તેથી પોતાના અર્બકના વિયોગની વેળાને આવેલી નેધને ને તેના હૃદયમાં અશુક પ્રકારનો શોક અને તનનન્ય આધાત થયો હોય તો તેમ થઈ સર્વથા સ્વાભાવિક જ હતું. બાળકને મારા હાથમાં સોંપતાં તેણે સળળ નયન અને ગદ્ગદિત વાણીથી કહ્યું કે:—“એપા બહેન ! આ બાળકને એવાં માણસોના હાથમાં સંભાળમાટે સાંપળે કે જેમના હૃદયમાં કાંઈક લાગણી હોય અને જેઓ એને પોતાના સંતાનની પેઠે જ કાળજીથી ઉછેરીને મોટા કરે. એના નિર્વાહમાટે જે કાંઈ પણ ખર્ચ થશે તે હું વગર ખટકે આપીશ; જરાપણ લોભ કરીશ નહિ. મારું મન એમ કહે છે કે આ બાળકને વિયુક્ત ન કર; પણ સમાજભીતિ અને પ્રતિષ્ઠા એમ જણાવે છે કે, ને આ વસ્તુને વશગી રહીશ, તો અમારાથી તારા સહવાસમાં રહેવાય તેમ નથી. હું લાચાર છું, અલારે મારી હાલત કંગાડની હાલત કરતાં પણ વધારે કંગાલ છે ! મારું સર્વસ્વ લૂટાઈ જતાં નેટલા જેદનેા સંભવ નહોતો, તેટલો ખેદ અલારે મને આ બાળકને લાગતાં થાય છે. પણ જે રોગના નિવારણનેા કાઈ ઉપાય જ નથી, તે રોગને આધીન થઈ રહેવું જ નેધએ ! પ્રતિષ્ઠામાટે મારે પાષાણની છાતી કરીને આ બાળકના વિયોગનું દુઃખ સહેવું જ નેધએ !” એમ કહીને તેણે વારંવાર બાળકના ગાલને ચુંબનથી ભીંજવવાનો વ્યાપાર આદરી દીધો.

છવટે બળાકારે તેના ચુંબનબંધનમાંથી બાળકને મુક્ત કરી હું ચાલતી થઈ ગઈ, દેવકુમારી હતાશ થઈને જમીનપર પછડાઈ પડી અને જતાં જતાં રામદુ-લારીને મેં તેની સારવાર કરવાનો ઇશારો કરી દીધો. જે કરારનામું મેં દેવકુમારી પાસેથી લખાવી લીધું હતું તે સહને માટે જળવાઈ રહેવું નેધએ કે જેના થોડે બલિષ્ઠમાં કોઈવાર મારું અસ્તિત્વ ન હોય, તો પણ અન્મથકુમાર પોતાના જન્મસંયોગના ઇતિહાસને જાણી શકે અને તેનાં માતા પિતા કાણુ હતાં તે વિષે અજ્ઞાનાંધકારમાં ન રહે; એવો વિચાર આવતાં બનરમાંથી મેં ત્રાંખાનું એક મોટું માદળિયું ખરીદી લીધું, અને ફાઉન્ડલિંગ હોસ્પિટલમાં જઈ તે કરારનામાની નકલ કરી અને તે સાથે દેવકુમારી અને તેના ઉદરથી અન્મથકુમારના થએલા જન્મનો સંક્ષિપ્ત વૃત્તાંત એક નૂદા કાગળમાં લખી તે બંને કાગળિયાં માદળિયામાં નાખી, માદળિયું બાળકના ગળામાં નાંખી તે સંસ્થાના વ્યવસ્થાપકને સોંપી, તે વિષે બીજી એક ખખત લખાવવી હતી તે લાંબી નોંધ બુકમાં લખાવી દીધી, અને એ બાળકને લાં રાખનાર તરીકે મારી સહી આપી, તેના બધા ખર્ચની જવાબદારી મારા માથાપર લઈ લાંથી હું પાછી અમારા ઊતારા તરફ આવવાને નીકળી.

હતારામાં આવ્યા પછી મારા બહુવામાં આવ્યું કે, અથાપિ દેવકુમારીના હૃદયપર આવી પડેલા શોકનો ભાર એાછો થયો નહોતો અને તે રડવામાં જ પોતાનો વખત વીતાડતી બેસી રહેલી હોવાથી રાધિવા વગેરેની તેનાથી કરી પણ વ્યવસ્થા બની શકી ન હોતી. આશ્વાસન આપી તેના એ શોકને હાલ તરત સમાવવાનું મેં યોગ્ય ન ધાર્યું; કારણ કે, અલારે જેમ તેના હૃદયમાં વિશેષ આઘાત થશે, તેમ તેના સ્નેહ પોતાના બાળકમાં અધિક દૃઢ અને ચિરસ્થાયી થશે, અને તેમ થવામાં જ અધિક લાભ સમાયેલો છે, એવી મારી આંતરિક ધારણા હતી. રામદુલારી અને મારા ઘણીને મેં બળરમાંથી તૈયાર ખાવાનું લાવવામાટે મોકલ્યાં, અને તેઓ કલાકેકમાં પેંડા, ખરદી, પૂરી અને દહિં વગેરે લઈને પાછાં આવી લાગ્યાં. લગભગ બાર સાડાબારનો એટલે કે મધ્યાહ્નનો સમય થવા આવ્યો હતો અને અમે બધાંને ભૂખ પણ કહીને લાગી હતી એટલે હું દેવકુમારી પાસે ગઈ અને આગ્રહ કરી તેને જમવામાટે બેસાડી. તેણે ખાધુંએ ખરું; પણ ઘણી જ બિચેની અને બિદિલીથી. અમે બીજા બે દિવસ પંદરપુરમાં કાઢ્યા, અને તેટલા સમયમાં દેવકુમારીએ દશ વાર પોતાના બાળકને એકવાર જોવાની ઈચ્છા દર્શાવી, પણ હાલ તરત તેની ઈચ્છાને પૂર્ણ કરવાનું મને યોગ્ય ન લાગ્યું અને તે પોતાના વિયુક્ત બાળકના દર્શનનો લાભ લઈ ને શકી.

ત્યાર પછી અમે મુંબઈ આવવાને રવાના થયાં, અને કોઈ પણ પ્રકારના વિદન વિના ક્ષેમકુશળતાથી મુંબઈના વિક્ટોરિયા ટર્મિનસસ્ટેશનપર આવી પહોંચ્યાં. દેવકુમારીએ પોતાના મુનીમ રમાનાથને અને મેં મારી માતા તથા સાસુને તાર કરેલા હોવાથી તેઓ અમને હતારવામાટે સ્ટેશનપર હાજર હતાં. બાડીઓ તૈયાર હોવાથી અમે તેમાં બેસીને ઘર તરફ આવ્યાં. દેવકુમારી પણ આ વખતે મારી મેહમાન થવાની હોવાથી મારી જોડે મારે ઘરે જ આવી. એક છાજાણીને બોલાવી નૂદી રસોઇ કરાવી તેના જમવાની અમે વ્યવસ્થા કરી આપી, અને બીજે પણ તેના સારા આદરસહાર કરવામાં આવ્યા. દેવકુમારીએ એક રાત અને એક દિવસ આરામ લેવામાં અને મારી સાથેના વાર્તાલાપમાં વીતાડી, અને બીજે દિવસે પોતાના મુનીમને બોલાવી, નાણાંની જે રકમ મને મુંબઈમાં આપવાનું વચન આપ્યું હતું તે પૂરું કર્યું. અમારા કરાવ પ્રમાણે બાળકના પાલન-પોષણ માટેની રકમ તેણે બરાબર માશ હાથમાં સોંપી દીધી. પોતાના આ અથાથ વચનપાલનમાટે હું દેવકુમારીને અંતઃકરણપૂર્વક ધન્યવાદ આપવા લાગી.

હવે દિલ્લીમાં ન જવાનું અને આ પ્રદેશમાં રહેવાનું દેવકુમારીને કશું પણ કારણ ન હોવાથી તે પાછી દિલ્લી જવાની તૈયારી કરવા લાગી. મુનીમ રમાનાથ મુંબઈમાં હાજર હોવાથી જે કાંઈ લેવા કરવાનું હતું તે બધું કામ તેણે પતાવી દીધું, અને જેમને મંજવાનું હતું તેમને જઈને દેવકુમારી મળી આવી. આટલા દિવસ જેણે દેવકુમારીની સોબતમાં અને તેનાં સાચાં નકારાં કૃત્યોમાં બાજ લેવામાં વીતાડ્યા હતા તે રામદુલારીના મનમાં અઆનક ધણી વખો પછી પોતાની જન્મભૂમિમાં જવાની ઈચ્છા થઈ આવવાથી તેણે ચોકાણીની રબ લઈને

હાલ તરત દિલ્લી જવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો. હેવકુમારી અને રમાનાથ દિલ્લી ચાલ્યાં ગયાં અને રામદુલારી મારી પાસે મુંબઈમાં જ રહી. ત્રણસાલ દિવસ પછી મુંબઈથી કરાચી જતી કોર્સિંગ સ્ટીમરમાં તે પણ પોરબંદર જવાને ઉપડી ગઈ. પોરબંદરથી તેનો તેના કહેવા પ્રમાણે નવીબંદર જવાનો અને સ્થાં અત્યુ સમય વીતાવ્યા પછી પુનઃ મુંબઈ આવી મને પોતાની મુલાકાતનો ફરી એકવાર લાભ આપી. દિલ્લીની હિરામાં આગળ વધવાનો વિચાર કિંચ મનોભાવ હતો.

હું નાટકની નોકરીમાંથી છટી થએલી હોવાથી અને બીજું જે કામ મેં મારી પોતાની ઈચ્છા તથા પરોપકાર બુદ્ધિથી મારા માયાપર ઉપાડી લીધું હતું તેની પણ આવી રીતે સમાપ્તિ થવાથી, હું મારા ભોળા પતિ જેવલા અને મારી માતા તથા સાસુના સહવાસમાં આનંદપૂર્વક મારો સમય વીતાડવા લાગી. મેં પણ મારી માતા તથા સાસુ પ્રમાણે દાયણુના ધંધામાં ડીપવાળું, અને તે ધંધામાં મારામાંના વાચાળતા, મળતાવડો સ્વભાવ, તારુણ્ય અને નિર્લોભતા ઇત્યાદિ કેટલાક બીજા દાયણેમાં ન મળી શકતા ગુણોના યોગે મને સારો વિનય મળ્યો. જે કે એ ધંધામાંથી નાટકના પગાર જેટલી આવક તો નહોતી થતી, છતાં એસીથી સો રૂપિયા જેટલી આવકમાં તો કરોપણ વાંધા આવતો નહોતો, અને તેટલી ઔવક આખરુ ઇન્જનથી ગુજરાન ચલાવવામટે જે ધણીની આવક ઓછી હોય અથવા બિલકુલ નહોય તોપણ, સંપૂર્ણ હતી. એ દાયણુ તરીકેના જીવનમાં પણ કેટલીક કુલટા સ્ત્રીઓની કુટિલતા અને નીચતાનો મને વારંવાર અનુભવ મળ્યા કરતો હતો, તેમનાં ચરિત્રો પણ એક કે બીજી રીતે હેવકુમારી, ધારા, નાથીબાઈ, પંડિતા કાલિન્દી અને અદિશ આદિનાં ચરિત્ર જેવાં જ હોવાથી તેમનો વિશિષ્ટતાથી ઉલ્લેખ કરવાની હું આંધક આવશ્યકતા ધારતી નથી. ઘેર ઘેર માટીના ચૂલા જ બાળી લેવા એટલે થયું.

ખંદરપુરની ફાઉન્ડેશન હોસ્પિટલના વ્યવસ્થાપક તરફથી દર અઠવાડિયે અન્ન-થકુમારના કુશળસમાચાર પત્રદ્વારા મને મળ્યા કરતા હતા. તે બાળક બહુ જ સારી સ્થિતિમાં અને કોઈ પણ પ્રકારના રોગનો ભોગ થયા વગર શુદ્ધ પક્ષના ચન્દ્ર પ્રમાણે દિવસે દિવસે વૃદ્ધિગત થતો જતો હતો. હેવકુમારીને હું તેના કુશળસમાચાર બાજુ મારા પોતાના પુત્રના સમાચાર લખતી હોઈ તેવી રીતે અન્યોક્તિના રૂપમાં લખી મોકલતી હતી, અને હેવકુમારીનાં જે ઉત્તર આવતાં તે માણુની પેઠે હું બળવી રાખતી હતી; કારણ કે, તે કોઈવાર જે જત્તર પડે તો પૂરવા તરીકે કામ લાગે તેવાં હતાં. અન્નથકુમારના જન્મના સમયની મેં પોતે બસ-બસ નોંધ લીધેલી હોવાથી તેના આધારે મુંબઈના એક ભેટી પાસેથી મેં તેની અન્નપત્રિકા પણ કરાવી; પણ તે અન્નપત્રિકા એક ન્યોતિ: સામ્રપારંતર તરીકે પોતાને ઓળખાવનાર અને ભાસ્કરાચાર્યના અવતાર. તરીકે પોતાને પ્રકાશમાં લાવનાર ન્યોતિધીના હાથની હોવા છતાં અકસોસ કે તેમાં લખેલી મહત્ત્વક બાબતો તરછા ખોટી અને પાયા વગરની નીકળી હતી. અસ્તુ.

રોડિયાની કુપાથી ધીમે ધીમે કુલાબામાં મારો મણી રૂનો દલાલ ચર્લ અથો અને મહિને સાઠ સીતેરની કમાણી કરવા લાગ્યો. મતા, સાસુ, મારો

ધણી અને હું પોતે એમ ચારે જણ કમાણી કરનાર તેમ જ ઘરમાં બધાંની સર્વ વિષયમાં એકવાક્યતા અને બધાનો એક વિચાર! સંપ, સમાધાન અને સદ્વર્તનથી વિભૂષિત જીવન, એવી રીતે પ્રત્યેક પ્રકારની અતુલ્યતા હોવાથી અમારા કુટુંબ જેવું બીજું કોઈ સુખી કુટુંબ હશે ? કેમ, એ પ્રશ્ન જ છે. હું ઈચ્છું છું કે, સર્વ કુટુંબો અમારા કુટુંબ જેવાં જ સુખી અને સંતુષ્ટ થાય. એક સમય એવો હતો કે જ્યારે સત્ય વેશ્યાશ્રમ પણ મારો હતો અને અત્યારે એક સમય એવો પણ આવ્યો કે, સત્ય ગૃહસ્થાશ્રમ પણ મારો જ હતો, અને તે વિષે મારા હૃદયમાં પૂર્ણ અભિમાન હતું.

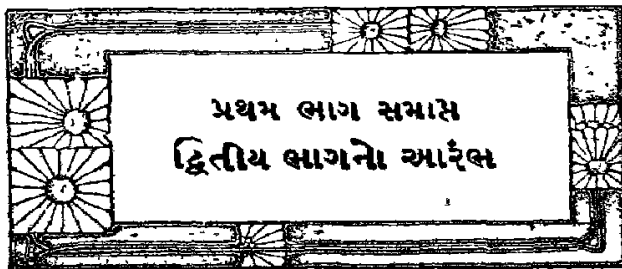
પતિપત્ની કરતાં પણ જો વડિલ જીવતાં હોય છે; તો તેમને અને તેમાં પૈણુ વર તથા વધૂની માતાએને પોતાના વંશની વૃદ્ધિને જોવાની અને પુત્રના તથા પુત્રીના બાળકને રમાડીને પછી સ્વર્ગમાં જવાની વિશેષ તીવ્ર લાલસા રહ્યા કરે છે. એવી લાલસા મારી માતા તથા સાસુના હૃદયમાં પણ તીવ્રતર હતી, અને મને આશા જેવું ક્યારે જણાય અને મારો ખોળો ક્યારે ભરાય એની તેઓ કાગને ડાળે વાટ જોયાં કરતી હતી, અને કેટલીક વાર બળાપો પણ કરતી હતી. ધણુ વખત સૂઈ વાટ જોવા છતાં આશાનો રંગ ન જણાયાથી છેવટે નિરાશ થઈને તેમણે મને ઓસડિયાં ખવડાવવાનો અને હોરા તાવીજ કરાવવાનો વિચાર કર્યો; પણ પુત્રની પ્રાપ્તિમાં એવા ઉપાયોને નિર્ણય અને અપાયકારક માનનારીઓમાંની હું પણ એક હોવાથી મેં તેમના એ વિચારને તોડી પાડ્યો, અને બાળ્યપર આધાર રાખવાનો ઉપદેશ આપ્યો. મેં જણાવ્યું કે:—“આમ ઓસડ-વેસડ કરવાથી, હોરાધાગાથી કે ફૂતરીની પેઠે ધરધર ભટકવાથી છોકરાં થતાં હોય, તો તો પછી દુનિયામાં કોઈ પણ બાયડી વાંઝણી રહે નહિ! છોકરાં થવાં કે ન થવાં એનો આધાર મારા વિચાર પ્રમાણે તો બાળ્ય અને પરમેશ્વરની ઇચ્છા-પર જ રહેલો છે. શાંત થઈને બેસી રહો, અને જે થાય તે જોયા કરો. જે પરમેશ્વરે આપણને આપા સુખના દિવસ દેખાવ્યા છે તે જ ઈશ્વર જો કૃપાળુ થશે તો એ બાળકને રમાડવાનું સુખ પણ આપણને બતાવશે. તેના ઘરમાં કોઈ શેર માટીની ખોટ નથી; માત્ર તેની કૃપા થવી જોઈએ, એટલો જ સવાલ છે.”

શત અને દિવસ અવિશ્રાંત પ્રવાસ કરનારી છતાં કદાપિ ન થકનારી, જો કોઈની પણ ગતિ હોય તો તે માત્ર કાળની જ ગતિ છે. કાળ પાણીના ફેલાની પેઠે વહી જાય છે એ કહેવત કોઈ ખોટી નથી. જોતજોતામાં દોઢ વર્ષનો કાળ વહી ગયો, અને ત્યાર પછી બન્નખર સાડાનવ માસે હું એક બાળાની માતા થવાના બાળ્યને પ્રાપ્ત કરી ચકી. મરુભૂમિમાંનો એક જ્ઞાનો છાડવો પણ લોકોના આનંદનો વિષય થઈ પડે છે તેવી રીતે સંતાનહીન ગૃહમાં આ પુત્રી પણ સર્વના મહા આનંદ અને ઉત્સાહનું સાધન થઈ પડી. મારી માતા અને સાસુ તેને પુત્ર કરતાં પણ વધારે લાડકોડથી ઉછેરવા લાગી. એ ઘટનાને જો વર્ષ વીસા પછી મારી તે બાળાને એક ખંધુનો લાભ થયો, અને તે સાથે અમારા કુટુંબના સુખનો તથા આનંદ અને હર્ષનો અવધિ થઈ ગયો. હું નાટકમાં

મૈત્રકાના નામથી પ્રસિદ્ધ હતી એટલે બાબાનું નામ પણ મૈત્રકા રાખ્યું હતું. અને બાબાનું નામ અધિનીકુમાર રાખવામાં આવ્યું. અમારી જાતિમાં જે કે આવાં શુદ્ધ નામો પાડવામાં આવતાં નથી; એટલે આ સુધરેલા સમાજના પરિચયમાં આવવાનું અને સુશિક્ષિતોના સમાગમ તથા નાટ્યવ્યવસાયનું જ પરિણામ હતું, એમ કહેવામાં ક્યો પણ પ્રત્યવાય નથી.

નાટકની નોકરી છોડીને મુંબઈમાં આવ્યા પછી નાથીબાઈ સાથેનો પરિચય એટલો બધો વધતો ગયો કે તેણે અંતે મૈત્રીનું સ્વરૂપ ધારણ કરી લીધું. અમારામાં કોઈ પણ પ્રકારનો ભેદભાવ ન રહ્યો, અને રોજ જે ત્રણ કલાક સાંથે ન બસીએ કે એકાદવાર સાથે ન ખાઈએ પીએ તો અમારા આયુષ્યમાંના તે દિવસ અમને વ્યર્થ ગએલો જ જણાવા લાગ્યો. મારા નિત્યના સહવાસમાં આવવાથી, મારા વર્તનને જોઈને અને વારંવાર મારા નીતિમય ઉપદેશો સાંભળીને નાથીબાઈ પણ દુરાચારના માર્ગમાંથી પાછી વળીને સદાચારના માર્ગમાં આવવા લાગી, અને ધીમે ધીમે તે અનીતિના ઝંઘનમાંથી એટલી સીમા પર્યંત મુક્ત થઈ ગઈ કે જેમ થવાની મારા મનમાં જરા પણ આશા નહોતી. પણ સાતસંજનો મહિમા અલૌકિક છે. તે મારો ઉપકાર માનવી હતી અને હું તેના અદ્વિતીય મનોબળમટિ તેને નિરંતર ધન્યવાદ આપતી હતી.

હું સર્વ પ્રકારે સુખિની થઈ. પરંતુ સુખ અને દુઃખ ધટમાલિકાસમાન આવે અને જાય છે, કોઈ પણ અવસ્થા ચિરસ્થાયિની નથી, તો મારી એ સુખાવસ્થા ચિરસ્થાયિની થઈ કે કેમ ? એવો પ્રશ્ન વાંચકો તરફથી રજૂ થવાનો પૂરેપૂરો સંભવ છે. તો અત્યારે હું એટલું જ જણાવું છું કે, અત્યારે તો મારા સદ્ગુણોએ મારાં યોગ્યતા આ સંસારના સ્વર્ગીય સુખનો મને અનુભવ લેવા દો; બાવિધ્યમાં જે કોઈ વેળાએ અવકાશ મળશે અને આ નશ્વર શરીરનું અસ્તિત્વ હશે, તો તમારા એ પ્રશ્નનું સવિસ્તર ઉત્તર આપી તમારી ઉલ્કા તૃપ્ત કરવાનો હું મારાથી બનતો ચત્ત કરીશ. અત્યારે તો સર્વને મારા વિનીત-બાવયુક્ત પ્રણામ, સમગ્રામ, સલામ, નમસ્તે !

ચુડેલનો વાંસો

અથવા

એક નટીની આત્મકથા

(દ્વિતીય દ્રશ્ય)

એક સાધનત સત્યધરનાવલંબિની મનોવેધક નવલકથા
(સંશોધિત નૂતન સંસ્કરણ)

કર્તા

ડાક્ટર નારાયણ વિસનજી

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં

નટવરલાલ ધર્મજીરામ દેસાઈએ છાપી પ્રગટ કર્યું.

ક. સ. ૧૯૨૫ સંવત્ ૧૯૮૨

અનુક્રમણિકા

મકરણ	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	હું મારો સુખમય સંસાર અને એક બધાનક સમાંચાર...	૧
૨	હું કામિની કાંચનમાલા	૬
૩	હું દેવકુમારીનું પત્ર	૧૫
૪	હું મારી વ્યવસ્થાવેક્ષતા અને પ્રવાસયોજના	૨૨
૫	હું મરીયમ સાથે મુલાકાત... ..	૨૬
૬	હું કાંચનમાલાની કર્મકથા ૧ પુત્રીના પિતાની પીડા	૩૬
૭	હું કાંચનમાલાની કર્મકથા (ચાલુ) ૨ વરનું વેચાણ	૪૭
૮	હું કાંચનમાલાની કર્મકથા (ચાલુ) ૩ અમારા કુટુંબના સર્વના- શનો આરંભ... ..	૬૦
૯	હું કાંચનમાલાની કર્મકથા (ચાલુ) ૪ પદ્માવતીની વેશ્યાવૃત્તિ	૭૦
૧૦	હું કાંચનમાલાની કર્મકથા (ચાલુ) ૫ મારો પોતાનો અધઃપાત...	૮૧
૧૧	હું કાંચનમાલાની કર્મકથા (ચાલુ) ૬ મારી કુલીનતા અને શ્યામ- લાલની સુધારણા	૧૦૧
૧૨	હું કાંચનમાલાની કર્મકથા (ચાલુ) ૭ વ્યંકટાદિમંદિરના બયા- નક લેહો!	૧૦૮
૧૩	હું કાંચનમાલાની કર્મકથા (ચાલુ) ૮ માયાદેવી અને પદ્માવતીની દુર્દશાનો વૃત્તાંત	૧૪૯
૧૪	હું કાંચનમાલાની કર્મકથા (ચાલુ) ૯ શીલરના સંકંબમાં!	૧૬૩
૧૫	હું હું-ચંપા-અમદાવાદમાં	૧૮૬
૧૬	હું શેર અને સદાનો ઉન્માદ	૨૨૦
૧૭	હું દેવકુમારીની ફાંસણ વિડંબના	૨૨૯
૧૮	હું મારી કીમત... ..	૨૪૨
૧૯	હું કાકતાલીયતા કે ચરોરેખા?	૨૫૪
૨૦	હું સંસારરંજભૂમિ અને પ્રપંચલીલા નાટક	૨૭૦
૨૧	હું મારી દ્રૌપદીની ભૂમિકા અને અપૂર્વ વિજય	૨૮૬
૨૨	હું રાજનન્દનના મદનું મર્દન	૨૯૭
૨૩	હું મારા ૫૨ એક નવી આકૃત અને દુરમનોની પાયમાલી	૩૧૪
૨૪	હું દિલ્લીની બે સંન્યાસિનીઓ!	૩૩૩
૨૫	હું મારા સત્વની એક કસોટી!	૩૪૩
૨૬	હું દુષ્કર્મવિપાક!... ..	૩૫૬
૨૭	હું દિલ્લીમાંથી પ્રયાણ અને હપસંહાર	૩૬૫

કેવ. હમ્મીયારામ સૂર્યરામ દેસાઈએ
ઈ. સ. ૧૮૮૪ માં સ્થાપેલા

“ગુજરાતી” પ્રેસનું

શુદ્ધ સચિત્ર ગુજરાતી કાર્તિકી

કીંમત
૦-૧-૦

પંચાંગ

કીંમત
૦-૧-૦

જાહેર ખબરો આપવા માટે ઉત્તમ સાધન

“ગુજરાતી” પ્રેસ તરફથી વિ. સં. ૧૯૪૮ થી ગુજરાતી ભાષામાં શુદ્ધ ગુજરાતી કાર્તિકી સચિત્ર પંચાંગ દર વર્ષે બહાર પાડવામાં આવે છે. તેની લોકપ્રિયતા અને વિશુદ્ધતાને લીધે તેની દર વર્ષે ૫૦ થી ૬૦ હજાર નકલો આ હરિદ્વારના જમાનામાં જાય છે. એથી વિશેષ શિક્ષારસ કરવાની જરૂર નથી.

આ પંચાંગમાં તિથિ, વાર, નક્ષત્ર, યોગ, કરણ એ કાળાત્મા ભગવાનના પાંચ અંગોની માહિતી ઉપરાંત, તેના સંબંધની દરેક ઉપયોગી બાબત સંપૂર્ણ સમજ સાથે આપવામાં આવી છે;

અને એથી પણ વિશેષ મુદ્દર્ત, જન્મકુંડળી, ગ્રહભાવ, ગ્રહદોષ નિવારણ કાર્તિકી અને ચૈત્રી વર્ષસાર, તેજમંદી વર્ષનો શુભાશુભ વિચાર, વરકન્યાના મેળાપની સમજ, લગ્નાદિની સમજ વગેરે જ્યોતિષને લગતી પણ પુષ્કળ બાબતો આપવામાં આવે છે.

એ ઉપરાંત વૈષ્ણવ, સ્વામીનારાયણ, શ્વેતાંબર અને દિગંબર-એમ બન્ને પંથના જૈન, પારસી, સુસલમાન, ખ્રિસ્તી વગેરેના તહેવારોની વિગત, તથા

ટપાલ, તાર, ધનકમટેક્ષ, ખેતીવાડી વગેરે પરચુરણ લોકોપયોગી પુષ્કળ માહિતી આપવામાં આવે છે. તેથી આ પંચાંગ નિત્યની એક અતિ ઉપયોગી અને ધરણ્ય વસ્તુ થઈ પડી છે.

બાર માસના ફેલાઓમાં સમજ માટે ચિત્રો આપવામાં આવે છે અને વારંવાર એક ધાર્મિક કથા યાને આખ્યાન આપેલાં હોય છે.

લગભગ ૧૦૦ થી વધુ પાનાનું, ૪૩ ઇંચ લાંબું અને ૧૦ ઇંચ પહોળું ફળદાયક આ પંચાંગ છે, અને આ સાધકના પંચાંગમાં સર્વથી સસ્તું છે.

નોંધ—પાછલા વર્ષોનાં પંચાંગો પણ સિલકમાં હશે ત્યાં સુધી વેચાતાં મળશે. એમાં જાહેર ખબરો પણ ઉપયોગી અને નજીવાલોજ લેવામાં આવે છે.

તેથી પણ પંચાંગ ખરીદનારાઓને ધણું ઉપયોગી નજીવાનું મળે છે. આની નિત્યની ઉપયોગી અને ધરણ્ય વસ્તુ કાંઈ નથી.

તમારી જાહેર ખબર આ પંચાંગમાંજ આપજો.

ચૈત્રી શક ૧૮૪૨ ની સાલથી પ્રકટ થાય છે.

ચૈત્રી પંચાંગ (દીપાણું) કી. ૦-૧-૦

ગુજરાતી કાર્તિકી પંચાંગની માફક ચૈત્રી નાનું પંચાંગ અથવા જેને આપણા લોકો દીપણું કહે છે તે અમારા પ્રેસ તરફથી દર વર્ષે પ્રકટ કરવામાં આવે છે અને તેની ૨૦ હજાર નકલો છાપવામાં આવે છે. આ નાનું પંચાંગ જોશીઓ અને બ્રાહ્મણો વગેરેને ઘણું ઉપયોગી છે. આ પંચાંગ સસ્તું અને સાદું છે, અને બીજાઓ તરફથી પ્રકટ થતાં આવાં પંચાંગો કરતાં પણ વિશેષ ઉપયોગી બનાવવામાં આવે છે.

આ બન્ને પંચાંગો બાયકંવાડ સરકારની પાઠશાળાના મુખ્ય અધ્યાપક અને જ્યોતિષમાર્તંડુક રા. રા. અમૃતરામ નારાયણ શાસ્ત્રી પોતે તૈયાર કરે છે.

આ પંચાંગોનો ફેલાવો જોતાં કોઈ પણ જાહેર ખખર આપનારને એમાં જાહેર ખખર આકર્ષક રીતે છપાવવાથી સારો લાભ થાય એ શંકા વગરની વાત છે.

જ્યાંજ્યાં નકલો લેનાર વેપારીઓને સારો વટાવ આપવામાં આવે છે.

મળવાનું ઠેકાણું—

મેનેજર “ગુજરાતી” પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ

પબ્લિકેટને નાફિ, સાસુન બિલ્ડીંગ્સ-સર્કલ, કોટ, મુંબઈ.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં અપૂર્વ વૃદ્ધિ

મનોમુકુર (ગ્રંથ પહેલો)

કતાં નરસિંહરાવ લોળાનાથ

આ પુસ્તકમાં ગુજરાતના જાણીતા સાક્ષરશ્રી નરસિંહરાવના ગદ્ય લખાણોનો સંગ્રહ છે. એમાં ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યના વિવિધ અંગો ઉપર અપૂર્વ પ્રકાર પાઠનાર અનેક લેખોનો સમાવેશ કરેલો છે.

૧) અન્યાયલોકન અને અન્ય પરિચય	૪) ધર્મ અને તત્ત્વદર્શન
૨) રસ તથા કળામાં તત્ત્વોન્વેષણ	૫) હાસ્ય રસ અને કંઠાક્ષ લેખ
૩) જીવન દર્શન	૬) વ્યાકરણ, ભાષા ઇત્યાદિ

ઉપર પ્રમાણે વિષયો ઉપર અનેક વાંચવા મનન કરવા લાયક લેખો છે. અત્યેક લાયકરી અને સાહિત્યરસિકે આ ગ્રંથ સંગ્રહ કરવા યોગ્ય છે. આવા વિવેચનાત્મક ગ્રંથો ગુજરાતી ભાષામાં ઘણા થોડા જોવામાં આવે છે. એક મુશ્કેલી ટીકાકાર તરીકે નવલરામ પછી નરસિંહરાવ જ આવે છે. કીમત. રૂ. ૩-૮-૦.

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસનાં પ્રકટ કરેલાં પુસ્તકો

ગુજરાત રેડીયો નાકે, સાચુન પ્રિન્ટિંગ, સર્કલ, કોટ મુંબઈ

રામાયણ

શ્રીવાલ્મીકિ રામાયણ—સાતે કાણ્ડોનું સુંદર સરળ ગુજરાતી ભાષાંતર, શ્લોકોના આંકડા અને ઉત્તમ ચિત્રો સાથે.

કિંમત રૂ. ૧૦-૦૦. ટ. ખ. ૧-૫

શ્રીવાલ્મીકિ રામાયણ—આ પુસ્તક સંસ્કૃત ભાષામાં ત્રણ સુંદર ટીકાઓ સહિત છાપેલું છે. દરેક કાણ્ડ છુટો છપાવેલો છે. કિંમત વગેરે માટે સંસ્કૃત વિભાગમાં જુઓ.

શ્રીઅધ્યાત્મ્ય રામાયણ—સાતે કાણ્ડોનું સુંદર સરળ નવીન ગુજરાતી ભાષાંતર, શ્લોકોના આંકડા અને ઉત્તમ ચિત્રો સાથે.

કિંમત રૂ. ૩-૦-૦૦. ટ. ખ. ૦-૮-૦

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ

ભાગ ૧ લો—આમાં વૈરાગ્ય, યુગ્મક, ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, ઉપશમ પ્રકરણોનું ભાષાંતર છે. શ્લોકોના આંકડા પણ છાપેલા છે.

કિંમત રૂ. ૪-૦-૦૦. ટ. ખ. ૦-૬-૦

ભાગ ૨ ને—આમાં કેવળ નિર્વાણ પ્રકરણનું ભાષાંતર છે. બંને પુસ્તકો વેદાંતિ જ્ઞાનથી ભરપૂર છે.

કિંમત રૂ. ૪-૦-૦૦. ટ. ખ. ૦-૧૧-૦

શ્રી ચન્દ્રકાન્ત

ભાગ ૧ લો—આમાં બે પ્રવાહ છે. (૧) પુરુષાર્થ અને (૨) ચૈતન્ય.

કિંમત રૂ. ૪-૦-૦૦. ટ. ખ. ૦-૬-૬

ભાગ ૨ ને—આમાં અચ્યુતપદારોહણ નામનો કેવળ ત્રીજો પ્રવાહ છે.

કિંમત રૂ. ૪-૮-૦૦. ટ. ખ. ૦-૭-૬

ભાગ ૩ ને—આમાં હિમગિરિની પર્ણકુટી નામનો ચોથો પ્રવાહ છે.

કિંમત રૂ. ૪-૦-૦૦. ટ. ખ. ૦-૬-૦

નોંધ—આ ત્રણે ભાગો સ્વ. ધનંજયારામ સૂર્યરામ દેસાઈના રચેલા છે. જેમાં તેમની સુંદર છાપી આપેલી છે. ત્રીજા ભાગમાં તેમનું સંક્ષિપ્ત જીવન વૃત્તાંત અને ચન્દ્રકાન્ત—ચોથો ભાગ—એનું નેટલું કામ આરંભ કર્યું હતું તે મૂળ તેમના જ હસ્તાક્ષરોમાં છાપેલું આપેલું છે.

આ ભાગોના હિન્દી અને મરાઠી ભાષાંતરો થયાં છે. વિશેષ હકીકત માટે પાછલાં પાના ઉપર જુઓ.

વેદાંત

ત્રીપંચદશી-ત્રીવિધારણ્ય સ્વામિ વિરચિત વેદાંત પ્રક્રિયાનો આ ગ્રુપ ગ્રન્થ છે. મૂળ પ્રલોક, અવતરણિકા, ટીકા અને ચન્દ્રકાંત વિવરણ સહિત, સરળ સુબોધ ભાષાંતર. કર્તા ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈ.

કિંમત રૂ. ૬-૦-૦. ટ. ખ. ૦-૧૦-૦.

વિવેકાનંદ વિચારમાળા

ભાગ ૧ લો-(૧) કર્મયોગ, (૨) ભક્તિયોગ, (૩) અને પ્રકીર્ણ લેખો.

કિંમત રૂ. ૩-૮-૦. ટ. ખ. ૦-૫-૬

ભાગ ૨ જો-(૧) રાજયોગ પાતંજલના યોગસૂત્રો સહિત, (૨) અને પ્રકીર્ણ લેખો.

કિંમત રૂ. ૩-૮-૦. ટ. ખ. ૦-૫-૬

ભાગ ૩ જો-સંપૂર્ણ જ્ઞાનયોગ કિંમત રૂ. ૩-૮-૦. ટ. ખ. ૦-૭-૦

ભાગ ૪ જો-પત્રો અને વિવિધ લેખો કિં. રૂ. ૩-૮-૦. ટ. ખ. ૦-૬-૦

ભાગ ૫ જો-વિવિધ વિષયો ઉપરના લેખો અને ભાષણો

કિંમત રૂ. ૨-૮-૦. ટ. ખ. ૦-૫-૦

ભાગ ૬ જો

છપાય છે.

આ દરેક ભાગમાં સ્વામી વિવેકાનંદની જૂદી જૂદી મનેહિર છબીઓ આપેલી છે. પુસ્તકનું બાઈન્ડીંગ સુંદર કરેલું છે.

અમૃતાનુભવ, હરિપાઠ અને ચાંગદેવની પાસણિ-આ ત્રણે ગ્રન્થો મહારાષ્ટ્રના ભક્ત શ્રીજ્ઞાનેશ્વરના રચેલા છે. તેનું આ સુબોધ, શુર્જર અર્થ વિવરણ સહિત ભાષાંતર છે. જ્ઞાનેશ્વરી ગીતા વાંચનારાઓએ અવશ્ય વાંચવા જેવા છે.

કિંમત રૂ. ૨-૦-૦. ટ. ખ. ૦-૪-૬

અનન્તાનુભૂતિ અથવા અનન્તજીવન-આ ગ્રન્થ અમેરિકાના તત્ત્વજ્ઞાની રાફ્સ વાલ્ડેઝ દ્વારા રચેલો છે. એ વેદાંતજ્ઞાન સાથે ધણે મળતો આવે છે. તેટલા માટે જિજ્ઞાસુઓને સારૂ તેનું સરળ શુર્જરાતી ભાષાંતર છપાવેલું છે. કર્તાની છબી પણ આપેલી છે.

કિં. રૂ. ૨-૪-૦. ટ. ખ. ૦-૨-૬

દર્શનશાસ્ત્ર

ત્રીયોગસૂત્ર-પાતંજલ યોગદર્શન પ્રકાશ-આ ગ્રન્થમાં યોગ-શાસ્ત્રના પતંજલ મુનીએ રચેલાં મૂળ સૂત્રો, તેનો શુર્જરાતી ભાષામાં સરળ અર્થ, તેના ઉપર ભગવાન્ બ્યાસના બાહ્ય પ્રમાણે ટીકા, અને વાયસ્પતિ મિશ્રની ટીકા પ્રમાણે સમજાવતી છાપેલી છે. મૂળ ગ્રન્થના કર્તા સ્વામી બાલકરામજી અને આત્મસ્વરૂપજીનાં ચિત્રો પણ છાપેલાં છે. યોગસૂત્રના અભ્યાસીઓ માટે આ ગ્રન્થ અત્યુત્તમ છે. કિં. રૂ. ૩-૦-૦. ટ. ખ. ૦-૪-૦.

ગીતા

વિદ્યુદ્ધનાનંદી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા (૫ રંગીન ચિત્રો સહિત)	૬-૦-૦	૦-૧૧-૦
ગુપ્તેશ્વરી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા (૫ રંગીન ચિત્રો સહિત) ૬-૦-૦	૦-૬-૦	
શ્રીધરી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા (મોટા અક્ષર, નાગરી લિપિ, શેષમી પૃષ્ઠાં)	૦-૧૨-૦	૦-૪-૦
શ્રીધરી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા... ..	૦-૧૪-૦	૦-૨-૦
શ્રીપંચરત્નગીતા (ગીતા, વિષ્ણુસહસ્રનામ, અનુ-સ્મૃતિ, ભીષ્મસ્તવરાજ, ગજેન્દ્ર મોક્ષ સહિત) ૧-૧૦-૦	૦-૨-૬	
વિષ્ણુસહસ્રનામ, શંકરાચાર્યની ટીકા પ્રમાણે ૦-૨-૬	૦-૦-૬	
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા (નર્મદ અને તુલસીદાસ) ... ૧-૦-૦	૦-૨-૬	
અનુગીતા અથવા ગીતાનું અનુસન્ધાન ... ૨-૦-૦	૦-૪-૦	
શિવમહિમ સ્તોત્ર (મૂળ અને ભાષાંતર) ... ૦-૨-૬	૦-૦-૬	

શ્રીમહાભારત

ભાગ ૧ ભો-આદિ, સભા, વન, વિરાટ અને ઉલોમ. આ પર્વો છુટાં છુટાં છપાય છે. કિંમત રૂ. ૨૦-૦-૦

ભાગ ૨ ભો-આ ભાગમાં ભીષ્મ, દ્રોણ, કર્ણ, શલ્ય, સૌપ્તિક અને અી પર્વો છે. ૩ રંગીન અને ૧૭ સાદાં ચિત્રો છે. એમાં ભીષ્મ પર્વમાં અખતી ગીતા ઉપર નીલકંઠ ભદ્રની ટીકાનો અનુવાદ આપેલો છે.

કિંમત રૂ. ૧૫-૦-૦

ભાગ ૩ ભો-૩ ચિત્રો સાથે-શાંતિ, અનુશાસન, આશ્વમેધિક, આશ્રમવાસિક, મોક્ષ, મહાપ્રસ્થાનિક, અને સ્વર્ગશિક્ષણ પર્વો આ ભાગમાં છે. ૩ સુંદર ચિત્રો પણ આપેલાં છે. કિંમત રૂ. ૨૦-૦-૦.

ભાગ ૪ થો-હરિવંશ અથવા ઉત્તર મહાભારત. મહાભારતની સાથે જ આ ગ્રંથ વાંચવા યોગ્ય છે. મહાભારતમાં જ્ય અથવા મારામારીની કથા અંતવાણી કથા છે, જ્યારે હરિવંશમાં વૃદ્ધિની કથા છે. એટલે આ ભાગ વંશવૃદ્ધિ ઇત્થનારાઓ વાંચવા જેવા છે.

હરિવંશ પર્વ- કિંમત રૂ. ૩-૦-૦

વિષ્ણુ પર્વ- ૭-૦-૦

ભવિષ્ય પર્વ- છપાય છે. ૮. ખ. સુદ્ધ.

ભાગવત

શ્રીમદ્ભાગવત (મધ્યમાક્ષર પુષ્કળ ચિત્રોવાળું) ૧૫-૦-૦

પદ્મંધ શ્રીમદ્ભાગવત-કવિ વલ્લભ અને પ્રેમાનંદ-

સુંદર મેવાડાકૃત (ઇ. સુ. દેશાધ)... ..	૮- ૦-૦	૦-૧૨-૦
શ્રીમદ્ભાગવત-એકાદશ સ્કંધ	૧- ૪-૦	૦- ૬-૦

પુરાણ

શ્રીવામનપુરાણ	૧- ૮-૦	૦-૦૫-૦
શિવપુરાણ (કવિતામાં)		૭૫૫ ઇ.

સ્મૃતિ

ચારાશરસ્મૃતિ (મૂળ અને કેવળ નવીન પદ્ધતિપર પ્રમાણવાળું ને પુષ્કળ ટીકાવાળું ભાષાંતર) (પ્રા. હ. શાસ્ત્રી)	૨- ૦-૦	૦- ૪-૬
*મનુસ્મૃતિ (ચોક્કસ અર્થ અને પુષ્કળ ટીકા ટીપ્પણ સાથે નવી આવૃત્તિ, પ્રા. હ. શાસ્ત્રી અને નથુરામ શાસ્ત્રીકૃત)	૫- ૦-૦	૦-૧૫-૦

ધર્મ

વ્રતરાજ-મૂળ અને ભાષાંતર	૫- ૦-૦	૦- ૭-૬
વેદોક્ત ધર્મપ્રકાશ (વિષ્ણુ ખાવા બ્રહ્મચારીકૃત- પ્રશ્નોત્તરરૂપે; નાના ખાળકો તથા યુવાન સ્ત્રી પુરુષોને સનાતન આર્ય ધર્મનો ઉત્તમ બોધ આપનાર આના જેવા એકેએ અન્ય નથી)	૧- ૪-૦	૦- ૪-૬
પુરુષોત્તમ માહાત્મ્ય	૧- ૪-૦	૦-૦૨-૦
ધર્મવિચાર (કવિ નર્મદકૃત)	૧- ૪-૦	૦- ૨-૬
પરમહંસ રામકૃષ્ણના બોધવચન (જીવનચરિત્ર સાથે)	૦- ૮-૦	૦- ૨-૬

કર્મમર્ગ-હિન્દનો પ્રકાશ-શ્રીમદ્દાદેવ, અને હિન્દનો તારા-શ્રી
બાણપતિ-આ એક આધ્યાત્મિક સમજણ આપનાર, નવીન દષ્ટિએ લખાયેલું
 અપૂર્વ પુસ્તક છે. એમાં સર્વ કથ્યાણુદાતા ભગવાન શ્રીશંકરનું આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ
 વ્યવહારમાં એટલે આપણા નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મમાં કેવું સ્વરૂપ છે તે ચૂકતાથી સમ-
 જાણેલું છે. કળેશ્વર વગર શ્રીશંકરને અનુલક્ષીને કાર્ય કર્યો જવું એ બહુ ખૂબીથી
 સમજાવેલું છે. જગતમાં કર્મ ઈશ્વરરૂપ છે તે સમજવા માટે આ અન્ય એક માર્ગ-
 દર્શક છે અને અવશ્ય વાંચી મનન કરવા યોગ્ય છે. ગ્રન્થકર્તાએ આ પ્રમાણે ૭
 સાત નાના નાના ગ્રન્થો લખવાની યોજના રાખી છે અને તેમાં પિંડ અને બ્રહ્મજ્ઞ,
 આપણું કર્મ અને ઈશ્વરી સંબંધ નવીન રીતે જ સમજાવેલાં છે. પ્રથમ મણકામાં
 શ્રીમદ્દાદેવ અને પુત્ર ગણપતિના કર્મમાં ઘટાવેલાં આધ્યાત્મિક સ્વરૂપો સમજાવેલાં
 છે. ચાર મનોહર ચિત્રો આપેલાં છે, તેમાં પણ શ્રીશંકરનું કૈલાસગિરિ શિખર ઉપ-
 રથી જગત ઉપર પ્રકાશ પાડતું ચિત્ર ધણું રમ્ય છે. દરેક સનાતન ધર્મોન્નિમાનીએ
 આ ગ્રન્થ વાંચવા જેવા છે.

કીમત રૂ. ૨- ૦-૦.

નીતિ

ભર્તૃહરિ શતક ચતુષ્થય સંગ્રહ-મૂળ અને ભાષાંતર			
નીતિ, શૃંગાર, વૈરાગ્ય અને વિજ્ઞાન શતકો			
અને જીવનચરિત્ર સાથે...	...	...	૧- ૦-૦ ૦- ૨-૦
શુક્રનીતિ મૂળ અને ભાષાંતર (પુષ્કળ સુધારાવધારા			
સાથે ૨ જી આવૃત્તિ) (ઈ. સ. દેશાઈ) ...	૨- ૦-૦	૦- ૫-૦	
વિદુરનીતિ-આ મહાત્મા વિદુર ધૃતરાષ્ટ્રને આ-			
પેલો ધાર્મિક અને બ્યાવહારિક ઉપદેશ છે.			
(વિષ્ણુકળાનિધિ કળા ૫) ...	૦- ૬-૦	૦- ૧-૦	
વિદુરનીતિ-મૂળ સંસ્કૃતમાં અને વિષમ પદની			
ટીપ્પણ સહિત ...	૦- ૬-૦	૦- ૧-૦	
કામંદક નીતિસાર-મૂળ અને ભાષાંતર...	૧- ૮-૦	૦- ૪-૬	
નીતિસુધાતરંગિણી (અત્યુત્તમ) ...	૧- ૮-૦	૦- ૨-૦	
પંચતંત્ર ...	૨- ૦-૦	૦- ૩-૦	
કળાવિલાસ ...	૦-૧૨-૦	૦- ૧-૦	
ચારુચર્યા અથવા શુભાચાર (૩ જી આવૃત્તિ) ...	૦- ૨-૬	૦- ૧-૦	
કાન્કયુસસની શીખામણ ...	૦- ૬-૦	૦- ૧-૬	

પ્રહુત કાવ્યદોહન

ભાગ ૧ લો-સંપૂર્ણ શોધેલી અને નવા ફેરફારવાળી			
સોતમી આવૃત્તિ ...	૩- ૮-૦	૦- ૬-૦	
ભાગ ૨ જો (૩ જી આવૃત્તિ) ...	૩- ૦-૦	૦- ૭-૬	
ભાગ ૭ મો ...	૩- ૦-૦	૦- ૬-૬	
ભાગ ૮ મો ...	૩- ૦-૦	૦- ૬-૬	

કાવ્ય ગ્રંથો

દયારામકૃત કાવ્યસંગ્રહ (ભાગ ૨ જો) અથવા			
દયારામ કાવ્યસુધા કિમત ...	૩. ૨-૮-૦ ટ. ખ.	૦-૬-૦	
નરસિંહ મેહેતાકૃત કાવ્યસંગ્રહ-નરસિંહ મેહેતાની			
જામી સાથે ...	૩- ૦-૦	૦- ૭-૦	
ઉચ્ચમર્થસંવાદ (સામળભટ્ટ વિરચિત. કવિના			
જીવનચરિત્ર અને કઠિન સપ્તદોના અર્થ સાથે) ...	૦-૧૦-૦	૦- ૧-૦	
નબૂવાણી (પ્રાસાદિક કાવ્ય) (નરભેરામ પ્રાણ્યંકર			
ગોમા) ...	૧- ૮-૦	૦- ૪-૬	
શ્રીકૃષ્ણચરિત્ર (ત્રિવિધરકૃત) ...	૪-૦-૦	૦- ૮-૬	

શ્રીગીતસમ્રહ (નામર શ્રીઓમાં ગવાતાં ગીત)	૦-૧૦-૦	૦-૧-૬
નર્મકવિતા (નાની)	૦-૨-૦	૦-૧-૦
નર્મકવિતા (મોટી સચિત્ર)... ..	૪-૮-૦	૦-૧૧-૦
*એ નળાખ્યાન-કવિ બાલણકૃત, ટીકા, ટીપ્પણ,		
ઉપોદ્ધાત સહિત. સંશોધન કર્તા રામલાલ		
ચુનીલાલ મોદી. પાકું પુકું	૨-૦-૦	૦-૨-૬
સવિતાકૃત કવિતા (કવિ સવિતાનારાયણ) ...	૧-૦-૦	૦-૨-૦
અલંકારચંદ્રિકા (૨ જી આવૃત્તિ) ,, ...	૧-૦-૦	૦-૧-૬
બિહારીચત્રસપ્ત (કવિ સવિતાનારાયણ) ...	૧-૧૨-૦	૦-૫-૦
અહ્વાનંદ કાવ્ય (૨ જી આવૃત્તિ)	૩-૦-૦	૦-૧૧-૦
સુમતિપ્રકાશ, અહ્વાનંદ સ્વભીકૃત	૦-૬-૦	૦-૧-૦
પ્રેમાનંદ કાવ્ય-ભાગ ૧ લો	૪-૮-૦	૦-૭-૦
પ્રેમાનંદ કાવ્ય ભાગ ૨ જો	છપાય છે.	

નવલકથાઓ

કથાસરિતસાગર

ભાગ ૧ લો-આમાં સોમદેવ ભટ્ટની અદ્વિતીય કથાના ૧ થી ૬ લંબકા છે.

ભાગ ૨ જો-૧૦ થી ૧૮ લંબકા છે.

આ ગ્રન્થમાં સારી બોધદાયક ઉત્તમ કથાનો નામ પ્રમાણે સામરજ્ય ભરેલો છે. દરેક ભાગની કિંમત રૂ. ૩-૦-૦ અને ટ. ખ. ૦-૭-૦

વિક્રમેર્વશીયની વાર્તા	૦-૩-૦	૦-૧-૦
શાકુંતલાની વાર્તા	૦-૨-૦	૦-૧-૦
દશકુમાર ચરિત્ર (કવિ દંડીકૃત)	૧-૮-૦	૦-૩-૦
જનાનખાનાની બીબીઓ	૧-૦-૦	૦-૨-૬
અરેબીયન નાઈટ્સ ૨ ભાગમાં સાથે (૩૫૦ ચિત્રો) ૧૦-૦-૦	૧-૪-૦	
યુક્તમાળા	૦-૧૦-૦	૦-૧-૦
હાથનાં કર્ચી હૈયે વાગ્યાં	૧-૪-૦	૦-૨-૦
દીનાર્જય, (રાસેવાસની કથાનો ઉત્તર ભાગ) ...	૦-૧૦-૦	૦-૧-૬
મુરખો, (સચિત્ર હસીને પેટ ફુખાવે એવો) ...	૦-૮-૦	૦-૧-૦
ચતુરચિત્ર (મુખોનું અનુસંધાણ)	૦-૬-૦	૦-૧-૦
ધાર્તીરામ કાટવાલ	૦-૮-૦	૦-૧-૦

ઐતિહાસિક નવલકથાઓ

હિન્દ અને ચિટાનિયા અને રાબક્તિ વિક્રમન	૩-૦-૦	૦-૪-૦
મહારાષ્ટ્રી શીવિકટોરિયાનું જીવનચરિત્ર (૧૮૮૭)	૧-૮-૦	૦-૩-૦
નંગા-ગોવિંદસિંહ (૧૮૮૮)... ..	૧-૮-૦	૦-૩-૦

અરાડમી સદીનું હિન્દુસ્તાન ...	...	૨- ૦-૦	૦- ૨-૦
જાહનઘો અને બીખારી (૧૮૬૮)... ..	...	૧- ૦-૦	૦- ૧-૬
ખાજુરાવ ખલ્લાળ (૧૯૦૩) ...	...	૨- ૮-૦	૦- ૨-૦
ધન્દુ કુમારી ... • ...	...	૨- ૦-૦	૦- ૨-૦
શિંશાળનો વાધનખ (૧૯૦૬) ...	...	૦-૧૦-૦	૦- ૧-૦
હલદીધાટનું યુદ્ધ (૧૯૦૬) ...	...	૦-૧૦-૦	૦- ૧-૦
નંદનવનનો નાશ (૧૯૦૭) ...	...	૨- ૮-૦	૦- ૩-૦
પૃથ્વીવાની પડતીનો પ્રસ્તાવ ...	...	૩- ૦-૦	૦- ૩-૦
ઔરંગઝેબનો ઉદય (૧૯૦૯) ...	...	૨- ૦-૦	૦- ૩-૬
પશ્ચિમી અથવા ભરમીબૂત ચિત્તોડ (૧૯૧૦) ૨- ૦-૦	...	૦- ૩-૦	
કલ્દેઆમ અથવા નાદિરની દિલ્લીપર ચઢાઇ (૧૯૧૧) ૨- ૦-૦	...	૦- ૨-૦	
પુરાતન દિલ્લી (૪૦ ચિત્રો) (૧૯૧૧)... ..	...	૨- ૦-૦	૦- ૧-૦
ભદ્રકાળી અથવા પાવાગઢનો પ્રલય (૧૯૧૨) ૨- ૦-૦	...	૦- ૨-૬	
જગન્નાથની મૂર્તિ અથવા ભારતનું લવિષ્ય (૧૯૧૩) ૨- ૦-૦	...	૦- ૨-૬	
જુજ્જ્વળથી ભાગ્યપરીક્ષા (૧૯૧૫)... ..	...	૨- ૦-૦	૦- ૨-૬
પાટણની પ્રભુતા (૧૯૧૬) ...	...	૨- ૦-૦	૦- ૨-૦
અનંગભદ્રા અથવા વલ્લભીપુરનો વિનાશ (૧૯૧૮) ૨- ૦-૦	...	૦- ૨-૦	
રૌનક મેહેલની રાજખટપટ અથવા શાહાણી વંશના વિશ્વંસનો પ્રારંભ (૧૯૧૯) ...	...	૨- ૮-૦	૦- ૧-૦
બાહુશાહ બાબર અથવા નરેંદ્રસલામ (૧૯૨૦) ૩- ૦-૦	...	૦- ૨-૬	
ચિતોડનો પુનરુદ્ધાર અથવા ચક્રવર્તી હમીર (૧૯૨૧) ૩- ૦-૦	...	૦- ૨-૬	
કચ્છનો કાર્તિકેય અથવા જાડેજા વીર ખેંગાર (૧૯૨૨) ૩- ૦-૦	...	૦- ૨-૬	
અનારકલી અથવા અપરાધી અકબર (૧૯૨૩) ૩- ૦-૦	...	૦- ૨-૦	
મયણુદ્ધા દેવી અથવા ગુજરાતની માતા (૧૯૨૪) ૪- ૮-૦	...	૦- ૪-૦	
ગુજરાતની પરાધીનતા ...	...	૩- ૦-૦	૦- ૬-૦
લીલા (ચાગની એક વાર્તા) ...	...	૧- ૦-૦	૦- ૧-૦
મિસરની મહારાણી કલીયોપાત્રા ...	...	૧- ૦-૦	૦- ૨-૬
ખાખા રાવળ ...	...	૧- ૦-૦	૦- ૨-૦
જહાંગીર (ઐતિહાસિક ચિત્ર) ...	...	૦-૧૦-૦	૦- ૧-૦
૨૫૦૦ વર્ષ પૂર્વેનું હિન્દુસ્તાન ...	...	૧- ૮-૦	૦- ૨-૦
બેટનો બળવો અથવા રાજબા રણસુન્દરી (બળવાના સમયની કાઠીઆવાડની અને વાઘેરના બળવાની અતિ રસમય વાર્તા) ૧- ૮-૦	...	૦- ૧-૦	
ભદ્રપુરની ભદ્રસ્યામા ...	...	૩- ૦-૦	૦- ૩-૦
અન્નાપી પ્રતાપ ...	...	૨- ૦-૦	૦- ૩-૦

સામાજિક નવલકથાઓ.

એમ. એ. બનાકે ક્યો મેરી-મિટ્ટી ખરાબ કી ?	૨- ૦-૦	૦- ૨-૦
વિલાપતી વિલાસમાં ફેશનબાઇ ખલાસ ...	૨- ૦-૦	૦- ૩-૦
સદિગ્ધ સંસાર અથવા સાધુ કે શયતાન ,,	૨- ૮-૦	૦- ૩-૦
ચુડેલનો વાંસો અથવા એક નદીની આત્મકથા		.
ભાગ ૧ લો ...	૪- ૦-૦	૦- ૪-૦
ચુડેલનો વાંસો અથવા એક નદીની આત્મકથા		
ભાગ ૨ જો ...	૪- ૮-૦	૦- ૪-૦
નવો જમાનો-અમૃત કે ઝેર ...	૩- ૮-૦	૦- ૩-૦
વેરની વસુલાત ...	૪- ૦-૦	૦- ૨-૬
બંગા-એક ગુર્જર વાર્તા ...	૨- ૦-૦	૦- ૨-૦
સવિતા સુંદરી-(નાની કન્ન-પરણવા જતા ધરડા વરનો થયેલો ફેસ્તો. રમુજ અને ઉપદેશવાળી વાર્તા) ...	૦- ૪-૦	૦- ૧-૦
વિક્રમની વીસમી સદી અથવા આજકાલના હાલહવાલ (ચાલુ જમાનાની એક ઘણી જ રસવાળી અને બોધક સામાજિક નવલકથા. પાના ૧૦૦૦ (કર્તા મોતીલાલ ત્રિભોવનદાસ સદાવાલા) ભાગ ૧ અને ૨ સાથે ...	૬- ૦-૦	૦- ૮-૦
* ભાગીરથીની બૃહ્મ ...	૨- ૮-૦	.

ભારત લોકકથા

ભાગ ૧ લો-વીરરસની વાર્તાઓ ...	૧- ૮-૦	૦- ૨-૦
ભાગ ૨ જો-વીરરસની વાર્તાઓ ...	૧- ૮-૦	૦- ૨-૦
ભાગ ૩ જો-બંગાળાની દંતકથા ખંડ ૧ લો ...	૧- ૮-૦	૦- ૨-૦
ભાગ ૪ થો-બંગાળાની દંતકથા ખંડ ૨ જો ...	૧- ૮-૦	૦- ૨-૦
ભાગ ૫ મો-બેગમ બાબર ખંડ ૧ લો ...	૧- ૮-૦	૦- ૨-૦
ભાગ ૬ ઠો-બેગમ બાબર ખંડ ૨ જો ...	૧- ૮-૦	૦- ૨-૦
ભાગ ૭ મો-બંગાળાની દંતકથા ખંડ ૩ જો ...	૧- ૮-૦	૦- ૨-૦
ભાગ ૮ મો-બંગાળાની દંતકથા ખંડ ૪ થો ...	૧- ૮-૦	૦- ૨-૦
ભાગ ૯ મો-બંગાળાની દંતકથા ખંડ ૫ મો ...	૧- ૮-૦	૦- ૨-૦
ભાગ ૧૦ મો-બંગાળાની દંતકથા ખંડ ૬ ઠો	૧- ૮-૦	૦- ૨-૦

ઐતિહાસિક

રાજતરંગિણી (ભાગ ૧ લો) (ક. સૂ. દેશાઈ)	૧૫- ૦-૦	
હરઅલ્લી ને દીધુ સુલતાન (ક. મો. ઝવેરી)	૧- ૪-૦	૦- ૨-૦

લોર્ડ લોરેન્સ (મ. જ. ભટ્ટ)	...	...	૧-૪-૦	૦-૨-૦
લોર્ડ વિશ્વમ બેન્ટીક (હી. ડા. નાણાવટી)	...	...	૧-૪-૦	૦-૨-૦
ઔરંગઝેબ (મ. સૂ. દેશાધ)	...	...	૧-૪-૦	૦-૩-૦
ગુજરાત સર્વસંગ્રહ-કાવ નર્મદનો રચેલો	...	...	૧-૮-૦	૦-૧૦-૦
ઈર્લાન્ડનો ઇતિહાસ (જ. ગૌ. શાસ્ત્રી)	...	...	૧-૮-૦	૦-૬-૦

ચરિત્ર

અમરલાલ ચરિત્ર (હિન્દી અને ગુજરાતી)	...	...	૨-૮-૦	૦-૩-૦
ન્યસ્યમૂર્તિ રાનડેનું કૌટુંબીક જીવન (કર્તા રમાબાઈ રાનડે)	...	...	૧-૮-૦	૦-૩-૦
મારા અનુભવની નોંધ-(ભાષ્યકર નાનાભાઈ)	...	...	૨-૮-૦	૦-૭-૦
મહારાણી વિક્ટોરિયાનું જીવનચરિત્ર (મ. સૂ. દેશાધ)	...	...	૧-૮-૦	૦-૩-૦

નિબંધ

મનોમુકુર-રા. નરસિંહરાવના ગદ્ય લેખોનો સંગ્રહ	...	...	૩-૮-૦	૦-૮-૦
દયારામ અને હાફિઝ (કુ. મો. ઝવેરી)	...	...	૦-૪-૦	૦-૦-૬
જૂનું નર્મગદ્ય-કવિ નર્મદની છાંય સાથે	...	...	૨-૮-૦	૦-૬-૦

વૈદકીય

દીર્ઘાયુષ્ય અથવા લાંબી જીંદગીએ કેમ પહોંચવું	...	...	૦-૧૦-૦	૦-૧-૬
વૈદકવિલાસ (ભાગ ૧ લો)	...	...	૦-૧૦-૦	૦-૧-૦
વૈદકવિલાસ (ભાગ ૨ જો)	...	...	૧-૪-૦	૦-૨-૦
બૃહત વૈદકસાર	...	...	...	છપાય છે.

અર્થશાસ્ત્ર

દેશવ્યવહારવ્યવસ્થા-કવિ નર્મદકૃત	...	...	૧-૦-૦	૦-૩-૦
અર્થશાસ્ત્ર (ચિમનલાલ હરિલાલ સેતલવડકૃત)	...	...	૦-૬-૦	૦-૧-૦

વ્યાકરણ કાષ

સંસ્કૃત વાક્યાવલી-(મૂળ સંસ્કૃત અને ગુજરાતી અનુવાદ-સંસ્કૃત ભાષા શીખવા માટે અમૂલ્ય માર્ગદર્શક પુસ્તક) (રામશંકર હરિશંકર ભટ્ટ)	...	...	૧-૦-૦	૦-૧-૬
નર્મકથાકાષ	...	...	૨-૮-૦	૦-૨-૬
શબ્દાર્થ સિંધુ	...	...	૫-૦-૦	૦-૬-૦

બાળ વિભાગ

બાળકોનો આનંદ ભાગ ૧ લો (મ. સૂ. દેશાધ)	...	...	૦-૧૦-૦	૦-૩-૦
બાળકોનો આનંદ ભાગ ૨ જો	...	...	૦-૧૦-૦	૦-૩-૦

અધ્યોત્તિપ

અધ્યોત્તિવિલાસ (૭૫ નાનાં મોટાં ચિત્રો અને

૪ ચિત્રપટો સાથે)	૪- ૦-૦	
શ્રુતશીર્ષ અને આર્યોનો ઉત્તર ક્ષુવનિવાસ ...	૪- ૦-૦	૦- ૪-૦
મથુર્યાનન (પેડિત ગદ્યલાલજી ધનશ્યામજી) ...	૦- ૨-૦	૦- ૦-૬
પર્વોત્સવતિથ્યાવળી (") ...	૦- ૨-૦	૦- ૬-૦
નાટક		
તમાસંવરણ નાટક (કવિ સવિતાનારાયણ) ...	૦- ૨-૦	૦- ૦-૬
બાલકૃષ્ણવિજય નાટક (કવિ નર્મદ)...	૦- ૬-૦	૦- ૧-૦
રામબનકી દર્શન " " ...	૦- ૮-૦	૦- ૧-૦
ભાષ્યકરગ્રંથમાળા (સાહિત્ય-નાટક-કાવ્ય) ...	૦- ૦-૦	૦- ૮-૦
શ્રુત્યકટીક (દામોદર સોમાણી) ...	૦- ૮-૦	૦- ૨-૦

સૂચના

પુસ્તકના ભાવતાલમાં કોઈ કોઈવાર ફેરફાર થાય છે માટે તે મંજાવતી વખતે ભાવ માટે પૂછાવવું અને ઉલ્લેખ સૂચીપત્ર મંજાવવા કૃપા કરવી.

આના પછીના પાનાઓ ઉપર સંસ્કૃત પુસ્તકો છે, તેના શુદ્ધતાની ભાષાંતરો નથી તે ધ્યાનમાં રાખવું.

“ગુજરાતી” પ્રેસનાં પ્રકટ કરેલાં

સંસ્કૃત પુસ્તકો

વેદાન્ત-ગીતા

સાત ૭ ટીકાવાળી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ભાગ ૧ લો

આ પુસ્તકમાં સાત અમૂલ્ય ટીકાઓ છે અને વિદ્યાર્થીઓ અને અભ્યાસીઓને એક અતિ ઉપયોગી ગ્રંથ છે. એમાં ચાર આચાર્યશ્રીઓનાં મૂળ ભાષ્યો અને તેમના શિષ્યોની ટીકાઓ છે. (૧) પ્રથમ આવ ક્વલદ્વૈતના આચાર્ય શ્રીશંકરાચાર્યનું ભાષ્ય છે, અને (૨) તેના ઉપર આનંદગિરિની ટીકા છે. (૩) તે પછી દ્વૈતાચાર્ય શ્રીમધ્વ-આચાર્યે ભાષ્ય અને (૪) તેના ઉપર જયતીર્થની પ્રત્યેયદીપિકા નામની ટીકા છે. (૫) તે પછી વિશિષ્ટાદ્વૈત મતના આચાર્ય શ્રીરામાનુજાચાર્યનું ભાષ્ય છે. તે ઉપર કોઈની ટીકા નથી. (૬) છઠી ટીકા શુદ્ધદ્વૈત માર્ગના એક આચાર્ય શ્રીપુરુષોત્તમજીની અમૃતતરંગિણી નામની ટીકા છે. (૭) સાતમી ટીકા શ્રીમહાભારતના ગ્રંથ ઉપર ટીકા કરી નામ અમર કરનાર શ્રીનીલકંઠજીની ભાવપ્રદીપ નામની ટીકા છે. આ આખું પુસ્તક સુંદર ટાઇપોમાં સારા કાગળો ઉપર અને ઉચી શાહીમાં છાપેલું છે.

રૂ. ૮-૦-૦. ટ. ખ. ૦-૧૪-૦

આઠ ૮ ટીકાવાળી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ભાગ ૨ જો

આ બીજા ભાગમાં આઠ વિશેષ ટીકાઓ છાપવામાં આવી છે. ગીતાના રોખનિઃ મઠિ અને લાયબેરીઓ મઠિ આ ગ્રંથ ઘણો અમૂલ્ય છે. (૧) આમાં દ્વૈતાદ્વૈત સંપ્રદાયના આચાર્ય નિગ્માર્ક સ્વામીના શિષ્ય કેશવ કાશ્મીરી બ્રહ્માચાર્યનું તત્ત્વપ્રકાશિકા નામનું ભાષ્ય પ્રથમ છે. (૨) બીજી ટીકા અદ્વૈતમતાનુયાયી શ્રીમધુસૂદન સરસ્વતીની ગૂઢાર્થ દીપિકા નામની ટીકા છે. મૂળ શંકરાચાર્યના ભાષ્ય ઉપર આ ટીકા સરે પ્રકાશ પાડે છે. (૩) ત્રીજી ટીકા શ્રીશંકરાનંદ સ્વામીની તાત્પર્યબોધિની નામની ટીકા છે. (૪) ચોથી ટીકા સરળ અને સુબોધ સંસ્કૃત ટીકા લખનાર શ્રીધર સ્વામીની રચેલી સુબોધિની છે. (૫) પાંચમી ટીકા સદાનંદ મુનિની ભાવપ્રકાશ નામની સુંદર ટીકા છે. (૬) છઠી ટીકા ધનપતિ સૂરીની રચેલી ભાષ્યોત્કર્ષદીપિકા નામની ટીકા છે. (૭) સાતમી ટીકા દેવજ્ઞ પંડિત શ્રીસૂર્યની પરમાર્થપ્રપા નામની ટીકા છે. આઠમી વિદ્વાનોને ઘણી પ્રિય થઈ પડેલી છે. બીજી સાત એક સુધીની ટીકાઓ અદ્વૈત સંપ્રદાયની છે. (૮) જ્યારે આઠમી શ્રીરાધવેન્દ્રની અર્થસંગ્રહ નામની ટીકા દ્વૈત સંપ્રદાયનુસારિણી છે.

આ પ્રમાણે બે ભાગોમાં બધી મળીને ૧૫ ટીકાઓનો સમાવેશ કરેલો છે. માત્રો સંગ્રહ પૂર્વે કહી દેખાઈ ગયેલો નથી અને અભ્યાસી બિજ્ઞાનુભા મઠિ તો તે એક અપૂર્વ વસ્તુ જ કહી શકાય. આ ટીકાઓ કુટી કુટી બહુ લોકો જ મળે છે અને

કેટલીક તો પ્રાપ્ત નથી. એટલે આખો સંગ્રહ જે કીમતમાં આપાય છે તે કીમતે ધણો જ સસ્તો છે. વળી ગ્રંથની શુદ્ધિ હપર ધણો મમ લેવામાં આવેલો છે. સ્વ. લોકમાન્ય બાળ ગંગાધર તિલકે આ ગ્રંથસંગ્રહના પોતાના ગીતારહસ્ય નામના પુસ્તકમાં ધણું વખાણ કરેલાં છે. વાંચનારાઓની સવડ માટે ખીને ભાગ ત્રણ ખંડમાં પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે. ત્રણે ખંડોની કીમત રૂ. ૧૦-૦-૦. ૨. ખ. ૧-૧૨-૦

ઉત્તરગીતા-આ પુસ્તક નાનું પણ ધણું અમૂલ્ય છે. તેના હપર આજ સંકરાચાર્યના ગુરુ શ્રીગૌડપાદાચાર્યની દીકા છે. આ દીકા અત્યાર સુધીમાં છપાવેલી નહોતી, તે અમે પરિશ્રમ કરી મેળવીને છાપી છે. કીમત ૦-૩-૦ ૨. ખ. ૦-૧-૦

ઈતિહાસ પુરાણ

ગ્રંથ ૩ ટીકાવાળું શ્રીમદ્વાલ્મીકિ રામાયણ

આ આદિ કાવ્ય તરીકે મનાતા ગ્રંથની પ્રશંસા કરવી નકામી છે. તેનું ચુલ્લાતી ભાષાંતર અમારા પ્રેસ તરફથી તૈયાર થઈને પ્રકટ થયેલું છે અને તેની ત્રણ આશુત્તિઓ પણ થયેલી છે. પણ અમે અતિ મોટા સાહસે મૂળ રામાયણ અપ્રસિદ્ધ એવી ત્રણ દીકાઓ સહિત પ્રકટ કરી છે. પ્રથમ દીકાનું નામ રામાયણ તિલક છે. તેના કર્તા શ્રીનાગેશ બટ્ટ નામના રામભક્ત હતા. બીજી દીકા પંડિત શ્રીવંશીધર શિવસહાયની રામાયણ શિરોમણિ નામની દીકા છે. અને ત્રીજી દીકા ગોવિંદરાજની રામાયણ ભૂષણ નામની છે. આ ત્રણ દીકાઓ સાથે ગ્રંથ અતિ ધણો મોટો થતો હોવાથી અને વાંચનારાઓની સગવડ માટે દરેક કપડા છુટો છુટો છપાવ્યા છે. અને દરેક કાણડા પૂર્વમાં એક સુંદર મનોહર ચિત્ર આપેલું છે.

			કીમત	૨. ખ.
(૧) બાળકાણડ	...	...	૩-૦-૦	૦-૮-૦
(૨) અયોધ્યાકાણડ	...	...	૫-૦-૦	૦-૧૩-૦
(૩) અરણ્યકાણડ	...	...	૨-૧૨-૦	૦-૭-૦
(૪) કિષ્કિન્ધાકાણડ	...	...	૨-૧૨-૦	૦-૬-૬
(૫) સુન્દરકાણડ	...	...	૩-૮-૦	૦-૭-૦
(૬) મૃત્યુંજીકાણડ	...	...	૮-૦-૦	૦-૧૨-૦
(૭) ઉત્તરકાણડ	...	...	૬-૦-૦	૦-૬-૬

૩. ૩૧-૦-૦ ૩-૧૨-૦

આખો સેટ સામટા લેનારને વઠાવ કાપી આપવામાં આવશે.

ગ્રંથ ૮ ટીકાવાળું શ્રીમહાભારત-વિરાટપર્વ

સંસ્કૃત ભાષાનાં પુસ્તકો છપાવવાનું કામ ન્યાયથી આરંભાયું હશે ત્યારથી જાન સુધીમાં આવે ગ્રંથ કદી ત્રણ પ્રકટ કરવામાં આવ્યા નથી. આ પ્રયાસ પ્રથમ જ છે. મહાભારતના મૂળ મ્દેકો ધણા ગુદાર્થવાળા હોય છે. તેમ જ તેના પાઠોમાં પણ ધણો એક જોવામાં આવે છે. ભૂદા ભૂદા લેખકો અને દીકારો તેના ભૂદા ભૂદા અર્થો કરે છે, આ ભૂદી ભૂદી દીકાસુધાર પાઠ સિદ્ધ કરવાનું કામ અતિ પરિશ્રમનું છે. એ માટે અમે મહાભારતની ભૂદી હસ્તલિખિત પ્રતો લેગી કરી મૂળના પાઠો નક્કી કરાવી, અને તેના

ઉપર જુદા જુદા આઠ દીકારોની દીકરો હોય છે. દીકારોની દીકા ઉપરથી જણાય છે કે મૂળ સ્થાકોના પાઠોમાં પણ મેટા મતભેદ છે. આ સર્વ વિદ્વાનોની નજરમાં આપણે માટે અને આ સાહસ ઉપરોક્તો હતો અને રાજ્યાશ્રય વિન્યાસેવળ લોકાશ્રય ઉપર આધાર રાખીને બે ઉપયોગી પર્વો દીકા સહિત બહાર પાડ્યા છે. પ્રથમ વિરાટપર્વ હોય છે. તેમાં (૧) પ્રથમ દીકા ભારતના પ્રખ્યાત દીકાર શ્રીનીલકંઠ બટ્ટની ભારતભાવદીપ નામની દીકા છે. નીલકંઠ બટ્ટની દીકા આખા મહાભારત ઉપર મળે છે. (૨) બીજી દીકા મીમાંસા શાસ્ત્રવિશારદ પાર્થસારથી અથવા અર્જુનમિશ્રની રચેલી ભારતદીપિકા નામની અતિ અમૂલ્ય દીકા છે. આ દીકા અત્યાર સુધીમાં પ્રકટ થયેલી નથી. એની ભારતનાં ૧૦ પર્વો ઉપર દીકા કરેલી મળી આવે છે. આ દીકા પ્રાચીન છે અને નીલકંઠ બટ્ટની દીકા કરતાં પણ પૂર્વેની છે. (૩) ત્રીજી દીકા અતુર્ભુજ મિશ્રની રચેલી ભારતપ્રકાશ નામની દીકા છે. (૪) ચોથી દીકા સર્વજ્ઞ નારાયણ નામના પંડિતની ભારતાર્થપ્રકાશ નામની દીકા છે. આ બન્ને દીકરો ભારતના સ્થાકો ઉપર નામ પ્રમાણે સારો પ્રકાશ પાડે છે. (૫) પાંચમી દીકા વિમળભાષા નામના સાધુ પુરુષની દીકા છે. એણે દરેક સ્થાક ઉપર દીકા આપી નથી પણ દુર્ધટ સ્થાકો ઉપર પ્રકાશ નાખનારી દીકા આપી છે. દીકાનું નામ તેથી દુર્ધટાર્થ-પ્રકાશિની છે. (૬) છઠી દીકા રામકૃષ્ણ નામના પંડિતની છે. મહાભારતના ધણા સ્થાકોમાં વિરોધ જણાય છે અને વાંચનારને શંકામાં નાખી દે એવા ધણા પ્રસંગો આવે છે. આ વિરોધો ટાળવા માટે રામકૃષ્ણે વિરોધાર્થ-જાનિની નામની અતિ ઉપયોગી દીકા લખી છે. (૭) સાતમી દીકા પણ રૂઠ સ્થાકોની સમજણ આપનારી છે. એ દીકાનું નામ વિષમપદવિવરણ છે. (૮) છેલ્લી પાઠીરાજની લક્ષ્મીભરણ નામની દીકા છે.

આ આઠ દીકરો ઉપરથી વિરાટપર્વની સમજણ વાંચનારને સારી પડે છે. પાઠમેજો ધણા આપવામાં આવ્યા છે. કોઈ પણ લાયકેરી અથવા વિદ્વાન કે રાજા મહારાજાઓના હરબારો આવાં અમૂલ્ય પુસ્તકથી વંચિત રહેવા નહિ જોઈએ.

અત્યાર સુધીમાં આવી રીતે સંશોધન થઇને કોઈપણ પુસ્તક પ્રકટ થયું નથી. જર્મન પ્રો. વિન્ટર નિઝ, ફ્રેન્ચ પ્રો. સિલ્વન લેવી, સેન્ટ ડેવિયર કૉલેજના પ્રો. ઝીમર મેન અને આ દેશના સર્વ પંડિતો અને પ્રોફેસરોએ આ પુસ્તકનાં મુક્તકંઠ બારી વખાણ કર્યા છે.

ક્રી. રૂ. ૪-૦-૦ ટ. ખ. ૦-૮-૦

પાંચ ૫ દીકાવાળું શ્રીમહાભારત-ઉદ્યોગપર્વ

શ્રીમહાભારતનું આ પાંચમું પર્વ છે. એમાં પણ પાંચ અમૂલ્ય દીકરો હોય છે.

- (૧) શ્રીનીલકંઠબટ્ટની ભાવદીપ.
- (૨) અર્જુન મિશ્રકૃત ભારતદીપિકા.
- (૩) વિમળભાષાની દુર્ધટાર્થપ્રકાશિની.
- (૪) સર્વજ્ઞ નારાયણ વિરચિત ભારતાર્થપ્રકાશ.
- (૫) પાઠીરાજ તીર્થકૃત લક્ષ્મીભરણ.

આ અન્યમાં સનસ્કૃતભાષીય અપખ્યાન છે. તેના ઉપર આજ સંસ્કારવાર્ધનું કાર્ય પણ છે.

આ બન્ને ગ્રંથો મુંબઈની શુનિવરસિદ્ધિમાં પાઠ્ય પુસ્તકો તરીકે સ્વીકારાયેલા છે. પુસ્તકો સારાં ભંડો ચીકણા કાગળો ઉપર, સુવાચ્ય અક્ષરોમાં ઉત્તમ શાસ્ત્રીમાં છાપેલાં છે. પ્રકરણ બેઠોના બૃહદા બૃહદા પેરેઓ પાઠવામાં આવેલા છે.

ક્રીમત ૩. ૮-૮-૦ ટ. ખ. ૦-૧૩-૦

શ્રીમદ્દેવીભાગવતમ્-દેવીભાગવતમ્-દેવીપુરાણમ્—આ પુસ્તક દેવીભાગવત અથવા મહાભાગવતના નામે પ્રસિદ્ધ છે. એનું ખીલું નામ દેવીપુરાણ પાણું છે. એમાં મહાકાલી, દાક્ષાયણી, ગંગા, પાર્વતી, લક્ષ્મીની મનોહર કથાઓ છે. શ્રીરામ, રૂદ્ર, પાર્શ્વ, ગણેશ, ગંગાવતાર વગેરેનાં આખ્યાનો છે. શ્રીભગવતી ગીતા અને લલિતા સદસ્ય નામાવલી નામના ગ્રંથો છે. આ એક ધર્મ પુરાણ ધાર્મિક પુસ્તક છે, પૌથી સાધજમાં સુન્દર કાગળો ઉપર સુવાચ્ય અક્ષરોમાં છાપેલું છે.

ક્રીમત ૩. ૨-૦-૦ ટ. ખ. ૦-૮ ૦

પ્રાર્થનાના સ્તોત્રોર્તુ પુસ્તક

નૃસિંહસ્તોત્રકાદાર—ભાગ ૧ લો, ૧ થી ૨૫૬ સ્તોત્ર, અને

ભાગ ૨ નો, ૨૫૬ થી ૪૧૬ સ્તોત્ર. સચિત્ર.

આ બે પુસ્તકોમાં, શ્રીગણેશ, મહાદેવ, વિષ્ણુ, લક્ષ્મી, ગંગા, યમુના, શ્રીરામ, શ્રીકૃષ્ણ, સૂર્ય વગેરે દેવદેવી અને અન્ય દેવતાઓનાં તેમજ વેદાંત શાસ્ત્રનાં સ્તોત્રોનો અમૂલ્ય સંગ્રહ નિઃ પાઠપૂર્ણમાં ખપ લાગે તેવી રીતે ચિત્ર સાથે આપવામાં આવ્યો છે. આ સંગ્રહમાં ધર્મ અર્પણ સ્તોત્રોનો સમાવેશ કરેલો છે. દરેક ભક્તિ-માત્ર અને શ્રદ્ધાવાળા મનુષ્યે તેનો સંગ્રહ કરવો ઉચિત છે.

ક્રીમત ભાગ ૧ લો ૧-૦-૦ ટ ખ. ૦-૩-૦; ભાગ ૨ નો ૦-૧૨-૦ ટ. ખ. ૦-૩-૦

ધર્મશાસ્ત્ર

સુમારે ૨૫૦ વર્ષ પૂર્વે ઉત્તર હિન્દમાં બરેલ નગરમાં શ્રીભગવંતદેવજી નામના એક મહારાજ થઈ ગયા છે. તેમના આશ્રય નીચે નીલકંઠ ભટ્ટે ધર્મશાસ્ત્ર ઉપર બાર ગ્રંથો રચ્યા છે અને તે ભગવંત કાશ્મીરના અચાર્ય એ નામે પ્રસિદ્ધ છે. એમાં વર્ણશ્રમ ધર્મ ઉપર સારી સમજ આપી છે. આ ગ્રંથો ન્યાયની દરખાસોમાં પ્રમાણભૂત તરીકે મનાયલા છે. અમે જુના હસ્તલિખિત ગ્રંથો ઉપરથી સુધરાવીને આ ગ્રંથો પ્રકટ કર્યા છે. તેમાંથી થોડા પ્રકટ થયા છે અને બાકીના ક્રમે ક્રમે પ્રકટ થશે.

સંસ્કારમયૂલ—આમાં આર્ય જીવનના ૧૬ સંસ્કારોની વિધિ વગેરેની બાબતો સમાવેલી છે.

ક્રી. ૦-૧૨-૦ ટ. ખ. ૦-૨-૦

બાચારમયૂલ—આર્ય જીવનના આચાર વિચારોની આ ગ્રંથમાં સમજ આપેલી છે.

ક્રી. ૦-૮-૦ ટ. ખ. ૦-૧-૬

સમયમયૂલ—અમુક ક્રિયાઓ, વિધિઓ ક્યારે કરવી થોડા ગણાય, તેનો વિચાર આ ગ્રંથમાં કરાયેલો છે.

ક્રી. ૧-૪-૦ ટ. ખ. ૦-૨-૦

આત્મમયૂલ—આમાં શ્રદ્ધ વિષે સંપૂર્ણ વિગત વિધિ સાથે આપવામાં આવી છે.

ક્રીમત ૧-૪-૦ ટ. ખ. ૦-૨-૦

શ્રીકૃષ્ણમયૂલ—ધર્મશાસ્ત્રમાં નીતિની કેટલી આવશ્યકતા છે અને કેટલું સ્વચ્છ છે તે આ પુસ્તકમાં સમજાવવામાં આવ્યું છે.

ક્રીમત ૧-૪-૦ ટ. ખ. ૦-૨-૬

વ્યવહારમૂલ્ય-આયોગી સામાજિક વ્યવહાર કેમ અણગમ છે અને તેમને ધર્મશાસ્ત્ર કેટલો ભાગ ભજવે છે અને કાયદામાં કેટલું તેનું માન છે તે આ અગ્રણી સમજાવેલું છે. વળી આ ગ્રંથમાં નીલકંઠ બટના આશ્રમદાતા ભવિષ્યના નામની ભગવંતદેવજીનું જીવન ચરિત્ર તેના વંશના એક કુમાર શિવનાથસિંહ સેઝરજીએ લખેલું છે જે વાંચવા જેવું છે અને ઐતિહાસિક સત્ય બીનાઓથી ભરેલું છે.

કીમત રૂ. ૧-૧૨-૦ ટ. ખ. ૦-૨-૦

બીજા મેયુમો છપાય છે.

મહસ્થિતિ-ધર્મશાસ્ત્રમાં આ ગ્રંથ પ્રમાણભૂત મનાય છે. એના ઉપર કંઈક બટની બનાવેલી મન્યર્થ શુક્રાવલિ નામની અતિ ઉપયોગી ટીકા યુક્ત કરીને છપાવેલી છે, અને એમાં શ્લોકોનો વર્ણનુક્રમ કૌશ પલ્લ સાથે જોડેલો છે.

કીમત રૂ. ૨-૮-૦ ટ. ખ. ૦-૫-૬

વિદુરજીતિ-શ્રીમદ્દાહારતના ઉદ્દોગપર્વમાં મહા બુદ્ધિમાન મહાત્મા વિદુરજીએ રાજા ધૃતરાષ્ટ્રને નીતિનો જે ઉપદેશ આપ્યો હતો તે આ ગ્રંથમાં છે. મૂળ શ્લોક અને ટીપ્પણ પલ્લ આપેલાં છે. આનું ગુજરાતી ભાષાંતર પલ્લ તેજાર બાઈ વેચાતું મળે છે.

કીમત રૂ. ૦-૬-૦ ટ. ખ. ૦-૧-૦

પાંચ ૫ ટીકાવાળું પારસ્કરણસૂત્રમ્

આ ગ્રંથમાં આયોગી જીવન વ્યવહારની વ્યવસ્થા પારસ્કરના મત પ્રમાણે આપેલી છે. આ મુનિના મત પ્રમાણે ગુજરાતમાં અને બીજા દેશોમાં ક્રિયાવિધિ વગેરે કરાવાય છે. બ્રાહ્મણોને ધણું ઉપયોગી ગ્રંથ છે. એમાં મૂળ બાળ્ય અને ટીકા આપેલાં છે. તે અલ્યાર સુધીમાં પ્રકટ થયેલાં નથી, તેથી અમૂલ્ય છે. એમાં શ્રી-૧ કર્કોપાધ્યાય, ૨ જ્યોત્સ્ના, ૩ હરિહર, ૪ ગદાધર અને ૫ વિશ્વનાથનાં બાળ્યો આપેલાં છે. પરિશદમાં કામદેવના બાળ્ય સાથે વાપ્યાદિ પ્રતિષ્ઠા કહ્નિકા, સૌમ્યસૂત્ર, હરિહરના બાળ્ય સાથે સ્નાનસૂત્ર, શ્રાદ્ધસૂત્ર ઉપર કર્ક અને ગદાધરનાં બાળ્યો અને કૃષ્ણામત્રની શ્રાદ્ધકારિકા તથા લોજનસૂત્ર આપેલાં છે. આ ગ્રંથ બ્રાહ્મણોને, વધીકોને અને શાસ્ત્રીઓને ધણું ઉપયોગી છે. આ ગ્રંથ સર્વ સાહિત્ય સાથે પૂર્વે કદી પ્રકટ થયો નથી. ગ્રંથ સંશોધન માટે ધણી કાળજી રાખવામાં આવી છે.

કીમત રૂ. ૬-૮-૦ ટ. ખ. ૦-૮-૦

વેદાંત

વેદાન્તરહસ્યમ્-આ નાનાશા ગ્રંથમાં અદ્વૈત મતનું સુંદર રીતે પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલું છે, અને વેદાંત વાગીસ બટાઆયોગી તે રચેલો છે.

કી. ૦-૧-૦. ટ. ખ. ૦-૦-૬

વિશિષ્ટાદ્વૈતમતવિજયવાદ-આ ગ્રંથ પંડિત નરહરિનો રચેલો છે. એમાં શ્રી-રામાનુજઆયોગી વિશિષ્ટાદ્વૈત બહુ સુંદર રીતે પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલો છે. ઉપ-નિવર્તનું રહસ્ય સરસ રીતે સમજાવવામાં આવેલું છે.

કી. ૦-૧-૦ ટ. ખ. ૦-૦-૬

તૈત્તિરીયોપનિષત્-આ ગ્રંથ સંપાદન કરવામાં ધણું પરિશ્રમ લેવામાં આવ્યો છે. એમાં આશ્વ શંકરાચાર્યનું બાળ્ય અને આનંદજિરિની ટીકા આપવામાં આવી છે. બાળ્યમાં આવતાં અવતરણોનાં મૂળ શોધી કાઢીને ખાસ આપવામાં આવ્યાં છે. જે અભ્યાસીઓને ધણું ઉપયોગી થઈ પડે તેમ છે. વળી સવરને ખાતર ફરેક નવો મુદ્દો નવા ફકરાથી સર કરાયેલો છે. પુસ્તક વિજ્ઞાપ્તિઓને અને અભ્યાસીઓને ધણું ઉપયોગી છે.

કી. રૂ. ૧-૦-૦૦ ટ. ખ. ૦-૨-૬

મહાસૂત્ર-શ્રીભાદરાયણ વ્યાસના સૂત્ર ઉપર અદ્વૈત મંજરી નામની સૂક્ષ્મ હિંદી આમાં છાપવામાં આવી છે. દીકકાર શ્રીશંકરાચાર્યનો એક શિષ્ય હતો. સૂત્રના અભ્યાસીઓને અન્ય ધણી ઉપયોગી છે.

ક્રી. ૦-૧૨-૦ ટ. ખ. ૦-૧-૬

ઉપદેશસાહસી-આ અન્ય મૂળ આઠ શંકરાચાર્યનો રચેલો છે. એમાં ગદ્ય અને પદ્ય એવા બે વિભાગો છે. તે બન્ને સાથે છાપવામાં આવ્યા છે. મૂળ પુસ્તક સુંદર અક્ષરોમાં છાપેલું છે. તે ઉપર શ્રીરામતીર્થની પદ્યોત્તરિકા નામની દીકા આપવામાં આવી છે, જે મૂળ ઉપર સારો પ્રકાશ પાડે છે. અવતરણોનાં મૂળ શોધીને આપવામાં આવ્યાં છે. પરિશિષ્ટમાં અનુક્રમણિકા આપી છે. શ્રીશંકરાચાર્યની અદ્વૈત કીલસુકી સમજવા માટે આ અન્ય માર્ગદર્શક છે. આ અદ્વૈત વેદાંત સિદ્ધાંતોથી ભરેલો સર્વોત્કૃષ્ટ અન્ય છે. એના પરિશીલનથી વેદાંત જ્ઞાન સુલભ થાય છે.

ક્રીમત ૧-૮-૦ ટ. ખ. ૦-૩-૦

કાવ્ય-અલંકાર

રઘુવંશ-આ અન્ય મહાકવિ કાલિદાસનો રચેલો છે. તેના ઉપર મલ્લિનાથની સંજીવિની નામની દીકા છે. એમાં ૧ થી ૧૯ સર્ગો આવેલા છે. પુસ્તક સંપૂર્ણ છે.

ક્રીમત ૨-૦-૦ ટ. ખ. ૦-૨-૬

રઘુવંશ-આ અન્ય ઉપર પ્રમાણે જ છે. પણ તેમાં વિદ્યાર્થીઓની સવડ માટે ૧ થી ૫ સર્ગો દીકા સાથે આપવામાં આવેલા છે. ક્રીમત ૦-૧૦-૦ ટ. ખ. ૦-૨-૦

દશરૂપકમ્-આ અન્ય મહાકવિ દંડીનો નાટ્ય અને અલંકાર શાસ્ત્ર ઉપર રચેલો છે. અને પ્રમાણુ અન્ય મનાય છે. મૂળ ઉપર ધનંજય નામના પંડિતની અવલોકન નામની દીકા, અને પંડિત સુદર્શનાચાર્યની અભ્યાસ નામની દીકા, એમ બે દીકાઓ છાપેલી છે. અન્ય શાળા પાઠશાળાઓમાં આવે છે, અને ધણી ઉપયોગી છે.

ક્રીમત ૧-૦-૦ ટ. ખ. ૦-૨-૬

વન્દાલોક-આ અન્ય એટલો કાળજીથી શુદ્ધતાપૂર્વક છાપેલો છે કે એની બે આવૃત્તિઓ થઈ છે. મૂળ અન્ય ગીતગોવિન્દના કર્તા જયદેવ કવિનો રચેલો છે. તેના ઉપર વૈષ્ણનાથ ઉર્ફે બાલમ્ બટ્ટની રમાખ્યા નામની મનોહર દીકા છે. અલંકાર શાસ્ત્ર ઉપર અનુપમ અન્ય છે.

ક્રીમત ૦-૧૦-૦ ટ. ખ. ૦-૨-૦

વસ્તુમારતમ્-મહાભારતનો ચમ્પૂ કાવ્યમાં સારાંશ છે. આ પુસ્તક હિન્દની સંસ્કૃત શાળા પાઠશાળામાં અભ્યાસના પુસ્તક તરીકે સ્વીકારાયેલું છે. એના ઉપર નારાયણ સૂરીની સુંદર દીકા છે.

ક્રીમત ૩. ૨-૦-૦ ટ. ખ. ૦-૨-૬

ન્યાય

કારિકાવલી-આ ન્યાયશાસ્ત્રનો સુપ્રસિદ્ધ અન્ય છે. તેરમા સૈકામાં થઈ ગયેલા બંગાળી વિદ્વાન વિશ્વનાથે તર્ક પંચાનનનો આ અન્ય રચેલો છે. ન્યાય પ્રદેશની ધંધાવાળાઓએ આનું સ્વવશ્ય અધ્યયન કરવું જોઈએ. એટલા માટે તે સરકારી અને ખાનગી સંસ્કૃત શાળા પાઠશાળામાં અભ્યાસના પુસ્તક તરીકે સ્વીકારાયેલો છે. એમાં ક્તોની પોતાની રચેલી સિદ્ધાંત શુદ્ધતાવલિ નામની મનોરમ દીકા આપવામાં આવી છે. સ્વ. શાસ્ત્રી જીવરામ લલ્લુભાઈએ સુધારી છે. તર્કશાસ્ત્ર શિખારાને ધણી ઉપયોગી અન્ય છે.

ક્રીમત ૦-૧૦-૦. ટ. ખ. ૦-૨-૦

દર્શનશાસ્ત્ર

ન્યાયમાધ્ય-છ દર્શનોમાં મહર્ષિ ગૌતમનું રચેલું આ શાસ્ત્ર છે. એમાં ન્યાયનાં મૂળ સૂત્રો આપેલાં છે, તેના ઉપર વાત્સાયન યુનિનું ભાષ્ય છે, અને તેમાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થ ન્યાય સિદ્ધાંત પ્રમાણે કેવી રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકે છે તે સારી રીતે સમજાવેલું છે. આ ભાષ્ય સાધારણ વાંચનારને સમજ નહિ પડે એટલું કઠિન છે. તેથી પંડિત મુદરસીનાચાર્યે પ્રાચીન આર્ય શિક્ષણ પરિપાટી પ્રમાણે અભ્યાસ કરી એના ઉપર અસંખ્યપદો નામની સુંદર સરળ ટીકા કહી છે, અને તે આ ગ્રંથમાં છપાવેલી છે. ન્યાયશાસ્ત્રના રસિકો માટે ગ્રંથ ધણો ઉપયોગી છે.

કીમત રૂ. ૬-૦-૦. ટ. ખ. ૦-૧૦-૦

વૈશેષિકદર્શનમ્-આ ગ્રંથ પણ છ દર્શન શાસ્ત્રોમાંનું એક છે. એના કર્તા મહર્ષિ કણ્વદ છે. પરમાણુવાદ એમનો જ કહેવાય છે એ વાદથી પણ ચાર પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેનાં મૂળ સૂત્રો ઉપર ચન્દ્રકાન્ત બટ્ટાચાર્યનું ભાષ્ય છાપેલું છે. તેના ઉપર શ્રીચંકર મિશ્રનું વૈશેષિક સૂત્રોપરકાર નામની ટીકા છે અને ન્યનારાયણ પંચાનન બટ્ટાચાર્યની વિવૃત્તિ છે. ગ્રંથ ધણો ઉપયોગી છે.

કી. ૨-૦-૦. ટ. ખ. ૦-૨-૦.

તર્ક અને ન્યાય

વાદાર્થસંગ્રહ-પહેલો ભાગ-આ ભાગે વાદીઓ માટે ધણા ઉપયોગી છે અને પહેલીવાર જ છપાવવામાં આવ્યા છે. આ ભાગમાં પંડિત રોષ કૃષ્ણકૃત સ્ફોટ તત્ત્વનિરૂપણ; શ્રીકૃષ્ણ મૌનિકતા સ્ફોટ ચન્દ્રિકા, ગોડબોલેકૃત પ્રાતિપદિકસંગ્રહવાદ, હરિયશોભિશ્રુત વાક્ય દીપિકા અને વાક્યવાદ એ પાંચ ગ્રંથો સંકલિત કરેલા છે. પંડિતોને અને વિદ્યાર્થીઓને પરમ ઉપયોગી છે.

કીમત ૦-૬-૦ ટ. ખ. ૦-૧-૦.

વાદાર્થસંગ્રહ-ભાગ બીજો-આ ભાગમાં બવાનન્દ સિદ્ધાન્ત વાગીશકૃત ચક્રકારક વિવેચન; જયરામ બટ્ટાચાર્યકૃત કારકવાદ, સ્વમાસવાદ અને એવકારવાદ એમ ચાર ગ્રંથો છે.

કીમત ૦-૬-૦. ટ. ખ. ૦-૧-૦

વાદાર્થસંગ્રહ-ભાગ ત્રીજો-આ ભાગમાં વાદ સુધાકર, લઘુવિભિન્નલ્પર્થનિર્ણય, અને શાબ્દબોધમકાશિકા નામના ૩ વાદ ગ્રંથો છે. આ ત્રણે વાદ ગ્રંથો ધણા ઉપયોગી છે.

કીમત. ૦-૮-૦ ટ. ખ. ૦-૧-૦

વાદાર્થસંગ્રહ-ચોથો ભાગ-આ ગ્રંથમાં શિરોમણિનો રચેલો આખ્યાત-શકિતવાદ નામનો ૧૩ મો ગ્રંથ છે. એના ઉપર મથુરાનાથ, રામચન્દ્ર, રઘુદેવ બટ્ટ, જયરામ બટ્ટ વગેરેની ટીકા છાપેલી છે. આ ગ્રંથો વ્યાકરણ, ન્યાય વગેરે સમજવા માટે ધણા ઉપયોગી છે.

૦-૧૨-૦

તર્કસંગ્રહ-સિદ્ધાન્તચન્દ્રોદય-અગ્રમ્ બટ્ટના રચેલાં તર્કસંગ્રહ નામના ગ્રંથ ઉપર સિદ્ધાન્ત ચન્દ્રોદય નામની સુંદર ટીકા આ પુસ્તકમાં છે. આ ટીકા ધણી ઉત્તમ ગણાયેલી છે અને વિદ્યાર્થીઓને અતિ પ્રિય છે. ટીકા સરળ અને સુબોધ છે. એની બે આવૃત્તિઓ થઈ છે. શાળા પાઠશાળામાં પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે સ્વીકારાયું છે.

કીમત ૦-૧૦-૦. ટ. ખ. ૦-૨-૦.

Prabhuram Anant Pharmacy.

સ્વર્ગસ્થ વૈદ્યરાજ પ્રભુરામ જીવનરામ સ્થાપિત.

પ્રભુરામ અનંત ફાર્મસી.

શાસ્ત્રસિદ્ધ આયુર્વેદિક ઔષધો બનાવનાર.

જેને માટે મુંબઈ, અમદાવાદ, પુના, રાજકોટ, વિગેરે
સ્થળોના પ્રદર્શનામાં સોનાના ચાંદો તથા ફર્સ્ટ
ક્લાસ સર્ટિફિકેટો મળેલાં છે.

મસ્મો.			રસાયનો.		
નામ	તોલા	૧ ના	નામ	તોલા	૧ ના
અબ્રકબરમ સહસ્રપુટી	૩.	૭૫	પૂર્ણચંદ્રોદયરસ	૩.	૭૫
અબ્રકબરમ શતપુટી	,,	૫	સુવર્ણવસંતમાસિની	,,	૨૧
સુવર્ણબરમ	,,	૬૧	સુવર્ણરાજમૃગાંક રસ	,,	૧૨
મૌકિતકબરમ	,,	૪૦	સુવર્ણપર્પટી	,,	૧૨
મૌકિતકપિટ	,,	૩૦	લક્ષ્મીવિલાસરસ	,,	૧૨
સુવર્ણબંગબરમ	,,	૮	વસંતકુસુમાકરરસ	,,	૧૨
રૌપ્યબરમ	,,	૮	પંચામૃતપર્પટી	,,	૫
લોહબરમ	,,	૫	સૂતશેખરરસ	,,	૫
બંગબરમ	,,	૫	રસસિંદુર	,,	૫
તામ્રબરમ	,,	૫	હેમગર્ભમાત્રા	,,	૫૦
મવાલબરમ	,,	૩	વિગેરે, વિગેરે:-		

ખીજી ઘણી બરમો, ઉપબરમો, રત્નો, ઉપરત્નો, રસાયનો તથા
તે શિવાય ગોળી, ચૂર્ણ, શરબતો, મુરબ્બા, અવલેહ, અર્ક, આસવ, &
વિગેરે, તૈયાર અથવા ઓર્ડરથી મળી શકે છે.

Prabhuram Anant Pharmacy.

પ્રભુરામ અનંત ઔષધાલય,

• મુલેશ્વર, મુંબઈ.

અસરકારક અને ઉત્તમ દેશી દવાઓનો મોટો સંગ્રહ

જેને માટે પુના, મુંબઈ, અમદાવાદ, રાજકોટ વિગેરે
એકઝીબીશનોમાંથી સોનાના ચાંદ તથા ફરદ
કસાસ સર્ટિફિકેટો મળેલાં છે.

સ્થંભક.

દુબળા અર્શને માટે ઘણો જ ઉત્તમ
ઉપાય. જમે તેવી બતવું લોહી પડતું
હોય, તે આ દવા ફક્ત ત્રણ જ વખત
લેવાથી બંધ થઈ જાય છે.

કિંમત (૮ બાગવાણી) ઔસ ૧ ની
ખાટલીનો રૂ. ૧.

અમૃત.

ક્ષય, ઉધરસ, ઝીણો તાવ, નબળાઈ
અને કબજિયતમાં એક ઉત્તમ ઔષધ
તરિકે વાળકરણ, સારક અને લોહી સુધા-
રનાર એક પ્રયોગ તરિકે તથા રોગી અને
નિરોગી બન્નેને માટે એક પુષ્ટિદાયક
ખોરાક તારકે આ ચાટણ અમૂલ્ય છે.

કિંમત રૂબી ૧ ના રૂ. ૨.

KANAK

કનક.

ક્ષય, ઉધરસ, દમ અને ચાહ નબ-
ળાઈને માટે ઘણી જ અસરકારક શુદ્ધ
સોનાની બનાવટની દવા.

માત્રા-પાંચ દીપાં કાચના વાસણમાં
એક ઔસ પાણી સાથે, દિવસમાં
જન્યા પછી ત્રણ વખત, પાંચથી દસ
વરસની ઉમરના બાળકને માટે ૩ દીપાં,
પૂર્ણ વરસની અંદરનાને ૨ દીપાં.

કિંમત ૧ ઔસની ખાટલીનો રૂ. ૫,
અથવા ઔસના રૂ. ૩, પા. ઔસના
રૂ. ૨.

ઔષધોની પ્રવાસ પેટી

મુસાફરીમાં તેમ જ બહોળા પ્રદુર્ગમાં
કોઈ વખતે અકસ્માત કંઈ વ્યાધી થઈ
આવે તેવે વખતે તુરત લાગુ પડે તેવા
અસરકારક આયુર્વેદિક ઔષધોની આ
પ્રવાસ પેટી ઘણી જ ઉપયોગી છે, જેનો
હિન્દુસ્તાનમાં તેમ જ ફરીયા પારના
દેશોમાં અત્યાર સુધીમાં મોટો ફેલાવો
થયો છે. તેની અંદર અજીર્ણ, ઉલટી,
તાવ, ખાંસી, મરડો, કેલેરા વિગેરે બધા
બધા બાર રોગો ઉપર ખાસ દવા, તથા
તે સાથે બીજા ૨૮ રોગો ઉપરની સુચના
તથા દવા; તે સાથે અમ્બો, ઠાંટા,
વજન તેમ જ ઔષધો વાપરવાની વિગત-
તવાર ચોપડી હોય છે. આ પેટી મુસાફરી
માટે ઘણી જ અગત્યની છે. દરેક દવા
અસરકારક હોઈ ત
તેવી છે. કિંમત પેટી ૧ ના રૂ. ૫.

પત્રવ્યવહાર:-મેનેજીંગ ડાયરેક્ટર પ્રભુરામ અનંત કાર્મસી
એ શીરનામે કરવો.

આખી દુનિયાને હીવાની જેવી બનાવનારી
ચમત્કારીક વિદ્યા !

કોઈપણ કાનસાનના મન પર અદ્ભુત કાણુ,
મેળવવાની શક્તિ તમારે મેળવવી છે ?

તમારી યા કોઈની પણ આગલી, હાલની તથા ભવિષ્યની
હિંમતોના ભરમો તમારે ભણવા છે ?

આજેજ ખરીદો.

તરફવાર બીજા સાધનું ચાલનાર પુસ્તક

હીપ્પોડ્રીઝમ

અને

મે.એ.મેરીઝમ.

પ્રિન્ટ નં. ૮-૦-૦.

કર્મ—જેરી આકરવંદ માણેકચંદ ઘડીયાળી.

આખા મુજબની સારિયમાં આવું પુસ્તક
પાંદેરું જ બહાર પડ્યું છે.

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની,

લુડ્ગોલ્ડસ્ટ્રીટ, રબર્ટીશર્સ એન્ડ કમીશન એજન્ટ્સ,
કલકત્તાની રોડ, મુંબઈ નં ૨.

